

પ્રસ્તાવના

‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ની યોજના પાંચેક વર્ષ પર તૈયાર કરવામાં આવી હતી

સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ ‘સાહિત્ય પ્રેસ’ વેચી નાંખ્યું તુથી એની તૈયારીમાં જે ધણી સગવડ મળતી હતી તે અદૃષ્ટ થઇ ગઇ. અને આ મોટા કામને બોળે મારા પર અને રા. ભાઈ જ્યોતીંદ્ર દવે ઉપર આવી પડ્યો. એને લીધે કેટલાક ભાગો તૈયાર છતાં પ્રકાશનનું કામ ઘણું ધીમું ચાલે છે. તે ઉપરાંત પહેલાં એમ ધારેલું કે ગુજરાતનાં જુદા જુદા વિદ્વાનો પાસે પરસ્પરસંબંધી લેખો લખાવી આ પુસ્તકો તૈયાર કરી શકાશે. એ કામ કેટલું અઘરું છે, એ તે જેએ ક્યું હોય તેજ જાણે છે. આ પુસ્તક તો તેજ ધોરણે તૈયાર થયું છે.

હવે પછીનાં પુસ્તકો અને ત્યાં સુધી એ ત્રણ જણ પાસેજ તૈયાર કરાવીશું.

આ ખંડમાં જે જે વિદ્વાનોએ લેખ લખ્યા છે તેમનો ભારે આભાર માનવો જોઈએ. જે તેમની મદદ અને સહકાર ન હોત તો આ ખંડ બહાર પાડવો અશક્ય શક્ય પડત.

કનૈયાલા મા. મુનશી

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
આમુખ : ગુજરાતી ભાષાના યુગો. ...	રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે ...	૧
૧ મધ્યકાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિ } અને ગુજરાતી સાહિત્ય }	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ ...	૫
૨ મુસલમાન રાજ્યને સમય...	રા. વિજયરાય ક. વૈધ ...	૨૬
૩ સંસ્કૃત સાહિત્યના આદોષનો ...	રા. દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી ...	૩૭
૪ જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય...	રા. મોહનલાલ દ. દેસાઈ ...	૬૬
૫ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય. ...	રા. મંજુલાલ ર. મજમુદાર ...	૧૫૯
૬ મુસલમાન જેવા પરસરકાર } અને ગુજરાતી સાહિત્ય }	રા. કૃષ્ણલાલ મો. અવેશી ...	૧૮૯
૭ સ્વામીનાગાયણ સંગ્રહ અને } ગુજરાતી સાહિત્ય }	રા. ઇશ્વરલાલ ઇ. મંજરવાલા ...	૨૧૧
૮ ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય ...	રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી ...	૨૬૪
૯ ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ. ...	રા. મંજુલાલ ર. મજમુદાર ...	૪૦૦

મધ્યકાલીનો સાહિત્ય પ્રવાહ

આ મુખ

—:૦:—

ગુજરાતી ભાષાના યુગો

એવો પણ એક મત છે કે આપણી ભાષા અત્યારે છે એવાજ રૂપમાં પાંચમો વર્ષ પૂર્વે પણ હતી. પરંતુ સંશોધન ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પરિણામે એમ નિશ્ચય છે કે આપણી આધુનિક ગુજરાતી ભાષાએ, અનેક પ્રકારાન્તરો પામીને, આખરે અત્યારનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી પ્રત્યક્ષ રીતે ઉતરી આવી નથી. પરંતુ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ દત્તાદિ ક્રમમાંથી પમાર થઇને એ ભાષાનું આધુનિક સ્વરૂપ ઊભું છે. કાલક્રમે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ઉદ્ભવ પામી, એ પ્રાકૃતના પણ દેશ ભેદે જુદા જુદા વિભાગો પડ્યા, તેના પાછા અપભ્રંશાદિ ભાગો પડ્યા. અને એવાં કે ક્રમમાંથી પસાર થઇને આપણી ભાષા અત્યારે છે તેના સ્વરૂપની થઇ.

રા. કેશવલાલભાઈ ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડે છે. “૬મી સદીના દસમા અગીઆરમાં શતકથી ચાદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ, ૫૬૨માં શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો પહેલા જાની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા જાની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જુની ગુજરાતી નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને મર્જાચીન ગુજરાતી સરખા આપવામાં ખતભેદ હોયજ નહીં.”^૧

૨. નરસિંહરાવભાઈ ગુજરાતી ભાષાના યુગ આ પ્રમાણે પાડે છે:—

[અપભ્રંશ—વિ. સંવત ૯૫૦ સુધી]

મધ્યકાલીન અપભ્રંશ—વિ. સંવતના ૧૩મા સૈકા સુધી;

અંતિમ અપભ્રંશ

(ડા. ટેસીટોરીની જુની

પશ્ચિમ રાજગ્યાની)

—વિ. સંવતના ૧૩મા સૈકાથી સંવત ૧૫૫૦ સુધી;

આરંભ કાળની ગુજરાતી—સંવત ૧૫૫૦ થી સંવત ૧૬૫૦ સુધી;

મધ્ય ગુજરાતી

—સંવત ૧૬૫૦ થી સંવત ૧૭૫૦ સુધી,

આધુનિક ગુજરાતી

—સંવત ૧૭૫૦ થી પછી.^૨

૧. બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ- પ્રમુખનું બાલજી, ૫. ૩

૨. પાચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ તથા નિબંધસંગ્રહ- પ્રમુખનું બાલજી, ૫. ૨૮

વજલાન કાનિગસ શાસ્ત્રીએ પોતાના ‘ગુજરાતી ભાષાના દનિદાસ’માં જુની ગુજરાતીનો સમય સવત ૧૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીનો ગણ્યો છે. પરંતુ સ્વ મણિલાલ જાગૈનભાઈ વામ લખે છે તેમ “એ કાળની ભાષા વીગે આપણે જે માહિતી મેળવી શકીએ છીએ, તે ઉપરથી જુની ગુજરાતીના માગ બળધીનું શાસ્ત્રીનું અનુમાન દેરનાની આપણને જરૂર પડે છે. સવત ૧૧૦૦ એટલે સિદ્ધરાજનો પૂર્વ સમય સિદ્ધરાજના સમયે પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણી હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતમાં જન્મેલા હતા અને પાટણના રાજકર્તાઓ સાથે બહુ ગાદો સબ્ધ ધરાવતા હતા. એમણે સરસ્વતી માહીને પોતાના કાળે ચાલતી અપભ્રંશ ભાષા સુધીની મુખ્ય મુખ્ય સર્વ ભાષાઓનું સ્વરૂપ નિર્ણય કર્યું છે. જુની ગુજરાતી ભાષા માટે ‘દ’ લખ્યું નહીં તેથી એમ કહી શકાય કે એ કાળે ગુજરાતી ભાષા વિવિધ રીતે હોત તેના નિરૂપણ માધ્યમને તે કંઈ પણ દુર્લભ કરત નહીં. હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સદ્ગુણી નિદાનને માટે એમ ધારી શકાય નહીં કે તેમણે મૂળ ભાષાઓના વ્યાકરણ રચ્યા અને વર્તમાન ભાષાને માટે વ્યાકરણની જરૂર માની નહીં.”^૧

નિકમ સનના આઠમા શતક પછીથી તે પાટણના રજપુત રાજાના આખર સુધીના વખતને ૨૧ મણિલાલ અપભ્રંશ ભાષાનો કાળ કહે છે, અને સવત ૧૩૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીના સમયને જુની ગુજરાતીનો કાળ ગણે છે.^૨

છત્રી સનના દશમા શતકથી તે બોદામા શતક સુધીની ભાષાને ત્રેલાક ગુજરાતી ગણવાની ના પાડે છે. ત્રેલાક જુની ગુજરાતીને જૈનભાષા ગણે છે, અને એનું એનું સ્વરૂપ જૈન કવિઓને લાંબે થયું છે એમ માને છે. પરંતુ એ ભાષા માત્ર જૈનોજ વાપરતા એમ નહોતું. સદગત નવલરામભાઈ કહે છે તેમ, “એ બાબત અમારો એવો નિચાર છે કે જુની ગુજરાતીમાં જૈન કે વેદમાગી કે બેદ ગણવાનો નથી, પણ એથી ઉપર હાલ ગોરદાસ જે ભાષામાં અથ લખે છે તેજ ભાષા આખા ગુજરાત પ્રાંતની જનભાષા હતી એ નિચાર નજનાન શાસ્ત્રીએ પોતાના એક ગ્રંથમાં સાફ નિહર દીધો છે, અને જે જે વિદ્વાનો જુની ગુજરાતીનું અનોખું કરે છે તેમનો પણ એવોજ નિચાર થયા વિના રહેતો નથી.”^૩

એક કાળ એવો હતો કે ગુજરાત અને રજપુતાનામાં એકજ ભાષા પ્રવર્તમાન હતી. ડૉ. ટેમીટોરી માને છે કે છત્રી સનના ૨૨ માં શતકથી તે ૧૬ માં શતક સુધી ગુજરાત અને મારવાડમાં એકજ ભાષા હતી, અને ૧૬ માં શતકને

૧ જુની ગુજરાતી ભાષા અને જૈનસાહિત્ય, પૃ ૩૧

૨ ‘જુની ગુજરાતી ભાષા અને જૈન સાહિત્ય,’ પૃ ૧૦

૩ નવ ગ્રંથાવલિ પૃ ૩

અને એ ભાષા, મારવાડી અને ગુજરાતી એવા મે વિભાજીત વહેચાઈ ગઈ એ સામાન્ય ભાષાને એ જુની પશ્ચિમ રાજ્યોની કહે છે સ્વ નવલરામભાઈ પણ કહે છે તેમ “આશરે સાતમે આઠમે વર્ષ ઉપર જોઈશું તો માલમ પડશે કે આપણું ભાષાએકય દાલ છે તેથી પણ બે વધારે હતું, એ સમયના ગ્રંથો અને પ્રાકૃત ભાષાના અર્વાચીન શોધકોના કહેવાથી સાબીત થયું છે કે એક વખત ઉપર ગુજરાતમાજ નદી પણ પૂજન, સિંધ, દેવાડ, મેવાડ, મારવાડ, મજ, ખાનદેશ, ઉડીઆ અને દેડ બગાડા સુધી લગભગ એક સંખીજ ભાષા બોલાતી હતી”^૧ આ અતિ વ્યાપક વચનોની મર્યાદાને કેક સમય જરવાની જરૂર છે ના નરસિંહગવભાઈ એજ વસ્તુસ્થિતિનો નિદેશ કરતા કહે છે “મીઠા રજપુતાણામાં ઉત્પન્ન થઈ, રહી, તેજે કવિતા કરી, વળી સૌરાષ્ટ્ર માં આની વસીને કવિતા કરી,—આમ રજપુતાણાની આ કવિલક્ષ્મીનાં પદો ગુજરાતના લોકો ત્રી રીતે સમજી શક્યા હશે? આ સંજ્ઞાને ઉત્તર તે સમયમાં ગુજરાત બારીઆવાડ રજપુતાણા એ વિશાળ પ્રદેશમાં વ્યાપક એક ભાષા હતી એ સ્થિતિની મજે છે ‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’ની ભાષા, એના કવિનો જનનેરમાં રાજકવિ તરીકે નિવાસ ઇલાહિનું સમાધાન પણ આ સ્થિતિથી મજે છે આ ખુલાસો યૌવ ૧૯૭૦ ના ‘વસન્ત’ માં (૫ ૧૮૭) મે મુચવેલો, તેને ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ના Indian Antiquary માંના લેખમાં ડોક્ટર ટેસીટોરીએ અણધારી પુષ્ટિ આપી છે જે કંપના મે ઇતિહાસ અને સાહિત્યના સંરક્ષકને આધારે ઉપસ્થિત કરી હતી તેજ અનુમાન ઉપર એઓ જુના હસ્તલેખોની પરીક્ષા દિકથી સતત રીતે આવ્યા છે એમણે તે ઉપરથી એમ પણ સાબીત કર્યું છે કે—નરસિંહ મહેતાની કવિતા ‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’ની ભાષામાંજ રચાઈ હશે, અને કાલાન્તિર્ગતને બજે આધુનિક રૂપમાં આપણી કને આવી છે”^૨

૨૧. મણિલાલ બેરબાઈ વ્યાસના મતે જુની ગુજરાતી ભાષા છે; અર્થાત એ સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ અત્યારની ભાષા કરતાં જુદું હતું એમ સર્વ વિદ્વાનો માને છે.

આમાં એક શંકા ઉપરિચિત થાય એમ છે. નરસિંહ મહેતાના સમયની ભાષા જો આપણા સમયની ભાષા કરતાં જુદી હોય તો એની કવિતામાં આધુનિક સ્વરૂપની ભાષા જોવામાં આવે છે તેનું કારણ શું? એનાં કાણે અનેક છે. (૧) નરસિંહ મહેતાના કાલનિર્ણયનો પ્રશ્ન હજી સંદિગ્ધ સ્થિતિમાં છે; (૨) નરસિંહ મહેતાની નહીં એવી અનેક કવિતાઓ એના નામે ચઢી ગઈ છે; (૩) લઢીઆઓએ જુની પ્રતો ઉતારતાં તથા છાપનારાઓએ એ કવિતા છપાવતાં એમાં પોતાના સમયની ભાષા પ્રમાણે ફેરફાર કર્યા છે; (૪) નરસિંહ મહેતાની પહેલાંના કવિઓ તથા એની પછીના કવિઓની કવિતા જુની ભાષામાં લખાએલી મળી આવે છે. નરસિંહ મહેતાના કાળની ભાષા અત્યારની પ્રવર્તમાન ભાષા જેવીજ હતી એમ માનીએ તો નરસિંહ મહેતાની પૂર્વના ને પછીના કવિઓ જુની ગુજરાતીમાં કાળે રચે, ને નરસિંહ મહેતા આધુનિક ગુજરાતમાં કવિતા લખે એવી અકલ્પ્ય, વિચિત્ર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય; (૫) નરસિંહ મહેતાનો જે સમય માનવામાં આવે છે તે સમય ને હાલના કાળ વચ્ચે ૪૫૦ વર્ષોનું અંતર છે. આટલા દીર્ઘ કાળ સુધી ભાષાનું સ્વરૂપ એવું ને એવું કાયમ રહે એમ માનવું એ ભાષાનાં સ્વરૂપવિકાસ ને જીવનવ્યાપારનું અજ્ઞાનજ સુચવે છે.

૨૨. કેશવલાલભાઈ ઇસ્વી સનના ૧૭ મા શતક પછીથી—અર્થાત—પ્રેમાનંદના કાળથી અર્વાચીન ગુજરાતીનો આરંભ ગણે છે. પરંતુ રા. નરસિંહરાવભાઈ તો સંવત ૧૫૫૦ પછીની ભાષાના ત્રણ વિભાગ પાડે છે. સંવત ૧૫૫૦ થી ૧૬૫૦ સુધીની—આશરે નાકરયુગના સમયની—ભાષાને એ આરંભકાળની ગુજરાતી ગણાવે છે. ત્યાર પછીના મો વર્ષની—આશરે પ્રેમાનંદ યુગના સમયની—ભાષાને એ મધ્ય ગુજરાતી કહે છે; અને ૧૭૫૦ પછીની ભાષાને એ આધુનિક ગુજરાતી ગણાવે છે. ૨૩. મણિલાલ બેરબાઈ વ્યાસ સંવત ૧૩૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીના—અર્થાત નરસિંહ યુગની શરૂઆતની પહેલાંના એક શતકથી તે નરસિંહ યુગ સુધીના—સમયને જુની ગુજરાતીનો કાળ ગણે છે; અને સંવત ૧૬૦૦ પછીની ભાષાને એ અર્વાચીન ગુજરાતી ગણાવે છે. આ ઝીણી ઝીણી જાણતોમાં ન ઉતરતાં ગુજરાતી ભાષાના વિશાળ યુગો પાડીએ તો મુખ્ય ત્રણ યુગો આ પ્રમાણે પડે: (૧) પ્રાચીન; ઇ. સ. ૧૪ મા શતક સુધીની; (૨) મધ્યકાલીન: ૧૪ મા શતકથી ૧૭ મા શતક સુધીની; અને (૩) અર્વાચીન: ૧૭ મા શતક પછીની.

વિભાગ પહેલો

રાજકીય પરિસ્થિતિ: ગુજરાતી સલ્તનત

પ્રકરણ ૧ લું

ગુજરાતમાં મુસલમાનો

સંવત ૧૩૫૩ (ઇ. સ. ૧૨૯૭)માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ વાઘેલા વશના છેલ્લા રાગત કરણને હરાવીને આગલાણુમાં હાંકી કાઢ્યો અને તેની સ્ત્રી ડૉલાદેવી અને પુત્રી દેવલદેવીને બાદશાહી ઝનાનામાં દાખલ કર્યાં ત્યારથી ગુજરાતમાંથી હીંદુ રાજ્યનો અંત આવી, પ્રાચીન ગુજરાતનું છેલ્લું પ્રકરણ પણ પુરું થયું. તે પછી એકસો વર્ષ સુધી દીલ્હીના સુલ્તાનો ગુજરાતનો વહીવટ વખતોવખત સુબાઓ નીમીને કરતા પણ તૈમુરલેને હીંદુસ્તાન પર ચઢી આવી દીલ્હી છુટ્યા પછી તો દીલ્હીની મધ્યસ્થ સત્તા સાવ નબળી અને લુલી પડી ગઈ. જે તે પ્રાંતના હાકેમો વડી સરકારની પડતીનો અને દેશની પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ, જાતેજ રાજકર્તા થઈ બેઠા. ગુજરાતનો સુબો ઝફરખાન આવે વખતે રાજ્યના મોટામોટા અમીરો અને સરદારોના આગ્રહને વશ થઈ, પાટણમાં જુદું રાજ્ય સ્થાપી મુઝફ્ફરશાહનું નામ ધારણ કરે છે.

એ મુઝફ્ફરશાહ-ઝફરખાન-નો પાછલો પ્રતિદાસ બહુ જાણુવા જોવો છે. એના આપ કાકા-સાંધુ અને શાહરાન-અસલ ટાંક જાતના રાજપુત હતા. એક સમયે દીલ્હીનો સુલ્તાન શીરાઝશાહ તથાજ્જ રીકારની ધુનમાં આડે ફાટે નીકળી જતાં, થાણેશ્વર પાસેના એક ગામડામાં તેમની ઝુંપડી નજદીક સાંઝના વખતે જઈ પહોંચ્યો. તેને કાંઈ મોટા પુરુષ સમજીને તેમણે તેની સારી બરદાસ ઉઘાડી અને તે બાદશાહી કુટુંબનો નબીરો છે એમ જાણુતા તેની સાથે પોતાની બેનને વરાવી; ત્યારથી તેમના કુટુંબનો સીતારો ચડતો ગયો. તેઓએ પછી ઈસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કર્યો અને સુલ્તાનની તહેનાતમાં રહેવા લાગ્યા. તેવામાં પ્રસિદ્ધ એક હજરત મખદુમે જહાની-આનનો પરિચય વધતાં, તેમના શિષ્ય બની, તેઓએ ફકીરી સ્વીકારી.

પરંતુ શીરાઝશાહ તથાજ્જે ગાદીએ આવતાંજ (સં. ૧૪૦૭; ઇ. સ. ૧૩૫૧) એમના વારસ, ઝફરખાન અને સમશેરખાનને બરોસાની મોટી જગાઓ આપી, તેમનો ખાનમરતબો વધાર્યો. ગુજરાતનો સુબો મુઝફ્ફરખાન વડી સત્તાની સામે યવાથી તેને નસીબત આપવા માટે ચાહ મહમુદ તથાજ્જે સં. ૧૪૪૭ (ઇ. સ. ૧૩૯૧)માં

પોતાના એક વિશ્વાસુ તરીકે ઝઘરખાનને લશ્કર આપી તેની સામે મોકલ્યો તે કુચ કરતો કરતો ખંભાત સુધી આવી પહોંચ્યો. અહીંથી તેણે મુઘલરખાનને રાસ્તરસ્તે ચાલી, દીલ્હીના તખ્તને તામે ચવાનું કહેણ કહાવ્યું. પણ તે મુલ્કેદનો સદેશ નિષ્ફલ ગયો ને એ બે સરદારો વચ્ચે ખાટણ પામે યુદ્ધ થયું તેમાં મુઘલરખાન કપાઇ મુઓ અને ઝઘરખાને ફતેહ મેળવી ખાટનગર ખાટણ કબજે કર્યું.

તે પછી શાત બેસી ન રહેતા તેણે આસપાસના રાજ્યો પર ચઢાઇ કરવી જારી રાખી ઇસ્લામી સત્તાનો પ્રભાવ બેસાડ્યો. એ અરસામાં તૈમુરચેને વંદોળીઆની જેમ હીંદુસ્તાન પર ચઢી આવી, દેશમાં મારફાડ અને જુલમ વર્તાવી, ભારે નુકસાન કર્યું. સુલતાન મહમુદ દીલ્હી છોડી નાસતો ભાગતો ખાટણ આવ્યો, પણ અહીં એને મદદની આશા રહી નહીં એટલે પાછો કતોજ ગયો. તૈમુરના મૃત્યુ બાદ દીલ્હીની રાજગાદી પાછી મેળવવાને તે ભાવશાળી થયો આ અર્ધા સમય આખા દેશમાં ભારે અધાધુધી અને અવ્યવસ્થા વ્યાપી રહ્યા હતા, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે દીલ્હીની ગાદીની મુખ્ય સત્તા તુટી પડી; જુદાજુદા પ્રાંતના મુખ્યાઓ સ્વતંત્ર થઇ બેઠા. ઝઘરખાને પણ વખત વીચારી ગુજરાતમાં જુદું રાજ્ય સ્થાપ્યું (મ. ૧૪૬૩, ઇ. સ. ૧૪૦૭).

તે વીશે એવી એક દંતકથા પ્રચલિત છે કે એક પ્રસંગે હઝરત મખ્દુમે જહા નીઆનના મઠ પર ઘણા ફકીરો એકઠા થયા, તે વખતે તેમને આપવાને તેમની પાસે પુરતું ખાવાનું નહોતું. આ વાતની, ઝઘરખાન જે તેમનો શિષ્ય હતો, તેને ખબર પડતાં ઘેર દોડી જઇ, પોતે ઘરમાંથી અને બજારમાંથી ખાવાનું અને મીઠાઇ લાવી, તે ફકીરોને વહેંચી દીધું. તેથી તેઓએ ખુશ થઇ ‘અલ્લા હો અકબર’નો પોકાર કર્યો. તે સાદે હઝરતને કાને પહોંચતાં તેમણે તે વીશે તપાસ કરી અને ખરી વાત જાણીને આવતાં ઝઘરખાનને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે જે બોરાક તેં ફકીરોમાં વહેંચી આપ્યો તે જલ્દ હું તને આખા ગુજરાતની હકુમત બધીસ કરું છું.

આમ, ગુજરાતનું રાજ્ય ઝઘરખાનને મળવામાં દેવી હાથ પણ હતો.

આ ઝઘરખાને સ્થાપેલું રાજ્ય—ગુજરાતી સલ્તનત—ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. છેક ઇસ્વીસનની શરુઆતમાં ક્ષત્રપ હાકેમોએ ગુજરાતની હદ એક તરફ કચ્છ અને બીજી બાજુ દેહ નારીક સુધી લંબાવી હતી. તે પછી સોલકીઓના સમયમાં ગુજરાત ફરી સ્વતંત્રતા મેળવે છે અને સિદ્ધરાજ જયસિદ, તેનું નામ અને કીર્તિ વિશેષ ઉજ્જવલ અને પ્રકાશિત કરે છે. પણ મુસલમાન સુલ્તાનો ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી, જે પ્રનાપ બેસાડે છે અને રાજ્યનું ગૌરવ વધારે છે, તેની સરખામણીમાં પાછલાં રાજ્યો પાંખાં પડે છે. તે પહેલાં ગુજરાતનું રાજ્ય આટલું ખીલ્યું કે વિસ્તાર પામ્યું નહોતું. એ મત્તા તુટવા પછી તે ફરી સ્વતંત્ર થવા પામ્યું નથી.

એ અમલ નીચે રાજ્યનો વિસ્તાર કેટલો બડોળો હતો અને તેની

ઉપજ કેટલી મોટી હતી તે માણવાથી ગુજરાતી સદાનતની મહત્તાની માહેબીનો મહજ ખ્યાલ આવશે. રાજ્યતા વહીવટ અને સુવ્યવસ્થા માટે આખા મુલકને ૨૫ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો અને તે દરેક વિભાગને સરકાર કહેતા. વચ્ચા પ્રદેશમાં પાટણ, અમદાવાદ, મુંચ, ગોધરા, ચાંપાનેર, વડોદરા, બરુચ, નાંદોદ પાને રાજપીપળા, અને સુરત એ નવ સરકારનો સમાવેશ થયો હતો. તે ઉપરાંત ઉત્તરમાં સીરોડી, ઝાસોર, જોધપુર અને નાગોર, એ ચાર વિભાગ હતા; ઇશાત ખુણામાં હુંગરપુર અને વાંસવાડા, એ બે વિભાગ; પૂર્વ અને નૈઋત્ય ખુણામાં નંદરબાર, આગસાણ અને ધરમપુર, એ ત્રણ વિભાગ; દક્ષિણમાં દડારાજપુરી, મુખાઇ, વસાઇ અને દમણ, એ ચાર વિભાગ; પશ્ચિમમાં સોરઠ અને નવાનગર એ બે, અને વાયવ્ય ખુણામાં કચ્છનો પ્રદેશ હતો.

જેમ રાજ્યની હદ ચારે દિશા તરફ બહોળી પ્રસરેલી હતી તેમ તેની ઉપજ અને અંદરોની આવક પણ એમુમાર અને અદ્યત્ત હતી. ઉપર જણાવેલાં ૨૫ સરકારોની મહેસુલ જમા ઉપરાંત તેમને અદમદનગર, જુહરાનપુર, વરાડ, ગોલકાંડા, અને બીજાપુરના રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી ખડણી મળતી. વળી હીંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠા પરના ૨૫ અંદરોની તથા બીજાં ૨૬ વેપારનાં મથકોની જકાત પણ તેમને મળતી. વેપારનાં આ ૨૬ મથકોમાંનાં કેટલાંક હીંદુસ્તાનમાંજ અને બીજાં ઇરાની અખાતમાં તથા અરબસ્તાનના કીનારા પર હતાં. આ પ્રમાણે ઉપજનાં ત્રણ માધનોમાંથી આખાદીના વખતમાં કુલ ઉપજ હર માલ રૂ. ૧૧,૪૬,૦૦૦૦૦ આવતી; આ પૈકી રૂપીઆ ૫,૮૪,૦૦૦૦૦ અથવા અડધ ઉપરાંત ૨૫ સરકારમાંથી આવતા અને બાકી રૂ. ૫,૬૨,૦૦૦૦૦ રહ્યા તેનો એક પચ્ચમાંગ દક્ષિણની ખડણીનો અને બાકીના ચાર પચ્ચમાંગ અંદરોની જકાતમાંથી આવતા.

પ્રાચીન સમયથી ગુજરાત તેના વેપારરોજગાર માટે પ્રસિદ્ધ છે એક યુરોપીઅન મુસાફરે લખ્યું છે કે ખંભાતમાં (સં. ૧૮૫૪, ઇ. સ. ૧૫૯૮) વેપાર એટલેકે બજાર છે કે જે એ તે જગ્યા ન હોત તો એટલેકે વેપાર ત્યાં હોય એમ હું માનત નહીં. ગુજરાત તો હીંદુસ્તાનનો બગીચો કહેવાય છે અને તેની ફલદુપતા જાણીતી છે. બીજા એક મુસાફરે નોંધ કરેલી છે કે, હીંદુસ્તાનમાં ગુજરાત જેવો બીજો કોઈ ફલદુપ દેશ નથી. ગુજરાતના જેટલાં ફળ બીજા કોઈ દેશમાં થતાં નથી, અને ગુજરાતના જેટલું અનાજ બીજા કોઈ દેશમાં પાકતું પણ નથી. તેની આબોહવા પણ આરોગ્યને અતુલ છે. ગુજરાતનાં શહેરો વીશે શીરંગી મુસાફર સ. ૧૫૬૭ (ઇ. સ. ૧૫૧૧) અને ૧૫૭૦ (ઇ. સ. ૧૫૧૪) ની દરમ્યાન ગુજરાતમાં આવ્યો હતો તે જણાવે છે કે, ચાંપાનેર ધણું મોટું શહેર છે અને અમદાવાદ તો એથી વધારે મોટું અને વધારે તવંગર શહેર છે. મુગલ તવારીખનવેશ ખાશીખાનના ગબ્દેમાં કહીએ તો આ તવંગર દેશની ગરોજરી કરી શકે એવો હીંદુસ્તાનમાં બીજો કોઈ

પણ દેશ નથી, તેથી દીલ્હીનો સુલતાન મીકદર લોદી કહેતો કે દીલ્હીની સાહેબી ધઉં અને જવની પેદાશ પગ છે જ્યારે ગુજરાતની ગુજગદીનો વૈભવ અને બહોળ લાક્ષી, તેના વેપારની આબાદી પર, તેના બદરોની પરવાળા અને મોતીની આવક પર રહેલી છે. વળી દીલ્હીનો પાદશાહ ગુજરાતના સુલતાન મહમુદ બેગડાને ભેટ મોકલે એ પણ ગુજરાતી સલ્તનતની મહત્તા માટે ઓછું સૂચક નથી વિશેષમા ગુજરાતના સુલતાનોની નામના તેમણે અહીં જે રોકકદાર અને ભવ્ય મહેલો અને મીનાગ સુદર અને નક્સીદાર રોજ અને મસ્જીદો બધાબધા તેનાથી કાયમ જળવાઈ રહી છે. અઘાપિ તે ક્યા ને સ્થાપત્યના રસિકોને અહીં આકર્ષે છે એ મળે હીંદુસ્તાનમા અમદાવાદ અને ચાપાનેર જેવા ખીજ આમાફ અને સમૃદ્ધ સહેરો નહોતા એવું કહેવાય છે કે દીલ્હી અને આગ્રા બાધવામા મુગલ બાદશાહોના મન પર અમદાવાદના સ્થાપત્યે હડી અસર કરી હતી અને તેના ખીજ પણ અહીંજ નખાયા હતા.

આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે મધ્યયુગમા ગુજરાતનું મુસલમાન રાજ્ય અતિ બલવાન અને બહોળું વિસ્તેલું હતું તેનો વૈભવ અને સમૃદ્ધિ નજર આગળ તરી રહી સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચતા.

પ્રકરણ ૨ જી

ગુજરાતી સલ્તનત

આપણે હવે ગુજરાતના સુલતાનોની મગફીર્મી તપાસીએ. અફરખાન ગુજરાત ની સુમાગીરી મેળવ્યા પછી પગ વાળી ખેડો નદી તેણે ધડિર, માળના, નદરબાગ મોમનાથ વગેરે આસપાસના બાગો પગ ચઢાઈ કરી, ઇસ્લામી સત્તાનો દોર બતાવ્યો, તે સાથે જ્યાં ત્યાં હીંદુ મંદિરો અને દેવસ્થાનો તોડી બાગી ઇસ્લામનો પ્રચાર કરના તજવીજ કરી તેના પુત્ર તાતારખાનને દીલ્હી છતવાની બારે હોસ હતી, તેને તેણે ગુજરાતની માઠી આપી શાત પાડ્યો પણ તે જાઝું છુવ્યો નહીં. પછી અફરખાન પોતે રાજ્યાસન પર બેઠો એનામા અસાવળના ડોળીઓએ બળતો કરતા તેમને દાખી દેવાને તેણે તાતારખાનના પુત્ર અદમખાનને લશ્કર આપીને મોકલ્યો પણ તેણે આગળ ન જતા, એમ કહેવાય છે કે, પાપણ પર સ્વારી લઈ જઈ, સુલતાનને કેદ કર્યો અને પોતે તખ્ત પર બેઠો આ કૃત્ય માટે તેને પાઠળથી બહુ પસ્તાવો થયો હતો.

ગાતીએ બેમ પંડી અદમખાનને એક મદત્તવનો અને જાળવવા જેવો કેમદાર એ કર્યો કે સં. ૧૪૬૮(ઇ સ ૧૪૮૦) મા અમદાવાદ વમાની તેને, જુની રાજધાની પાપળને સ્થાને ગુજરાતનું પાપળગર બનાવ્યું. તેમજ ગુજરાતનું ગણ્ય દહ અને

મળપુત પ્રવાને તેણે હડર આપાને મળેડા, મહુ, મોડાસા, જુનાગઢ વગેરે શહેરો પર અઘાઈ મરી, અને મર્વાન ગુજરાતી સલ્તનતની આણુ વર્તાવી

તે એક બહાદુર લઢકૈઓ હતો. લખાઈમાં તે જ્યારે ઉતરતો ત્યારે તેની હમેશા છતજ થતી એ કોઈ બિનમ લઢાઈમાં હાર્યો નથી તેના લશ્કર માટે પણ તે મહુ કાળજી રાખતો તેઓ લશ્કરમાં સ્થાયી રહી દીવથી કામ કરે એ માટે તેમને અડધો પગાર રાખેડો અને અડધા પગાર જેટલી જગીર આપવાની તેણે યોજના કરી હતી-એના આશયથી કે આખો પગાર વપરાઈ જવાથી તેમનામાં અસતોષ પેદા થાય નહીં અને જગીરની આનકમાંથી તેમની ગેરહાજરી દરમ્યાન તેમના કુટુંબનો પણ સારી રીતે નિર્ભર થયા કરે એજ પ્રમાણે મહેસુલ જમા અને પરગણાના વતીવટ માટે રોગ અને તેઓ માટેમાટે સ પી જઈ રાજ્યનિરુદ્ધ અપા કે રાજ્યની ઉપજ ઉચાપત ન કરે એવી રીતે માણસોની નીમણૂક કરવા તે એકસાઈ રાખતો તેની ન્યાયજ્ઞતા એટલી કડક હતી કે એક વખત તેના જમાઈએ મતાના મદદમાં એક નિર્દોષ મનુષ્યનું ખુન કરે તેને ફેલાત ફડની મગ કરતા સુનતાને પાંધુ વાળી જોએનું નહીં

પણ તે ધર્મીય હતો તેથી હોંદુઓના મંદિરો તોડવામાં તે મગરૂરી લેતો અને બળાહારે રાજપુત સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરતો મંદિરો તોડવામાં હોંદુઓને વળાળવામાં અને બળાહારે રાજપુત સ્ત્રીઓ સાથે પરણવામાં આ મુલતાનો મગરૂરી માનતા અને તેમાજ ઇસ્લામનું ગૌરવ મહેલુ છે એમ સમજતા અમદાવાદનો પાયો નાખતી વખતે એવા ચાર અહમદની જરૂર હતી કે જે દિવસની પાંચ નીમાજમાંથી એક પણ ચુક્યો ન હોય તે ચારમાં સુનતાન અહમદ પણ હતો એ પૃથ્વી એના ચુસ્ત ધાર્મિક જીવનનો ખ્યાલ આવશે તે શેખ ફકતુદ્દીન કાને ગામરનો મિધ્ય હતો શેખ અહમદ ખતુમજ બક્ષની પણ એના પર પુરી પ્રીતિ હતી એક રાત્રે હઝરતને શૈય જઈ આ ના પછી હાથ ધોવાની માગી સુલતાને આપી રાત ઘણી અધારી હતી તેથી હઝરતે પુછ્યું કે સનાદઉદ્દીન છે ? એ માણુમ હઝરતનો નોમ જતો સુનતાને કહ્યું ના એ તો હું અહમદ છું હઝરતે જવાબ આપેને અરે બાગ્યશાહી પાદશાહ આ બધા પરથી એની સાદાઈ નમ્રતા ધાર્મિકતા ન્યાયજ્ઞતા કાર્યકુશળતા અને શુરાતન વીરો સારો અભિપ્રાય બધાશે તેમા વળી અમદાવા વસાલીને ખાસ કરીને જુમ્મામસ્જીદ પાદશાહી મહેલ અને હજારો બંધારી તેણે જે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા છે તે સદા યાદગાર રહેશે તેની કાગળીઈના એ જીવત સ્મારકો છે

એનો પુત્ર મુલતાન મહમદ પિતા જેવો બહાદુર નીમજો નહીં માગવાનો મહમુદ ખીલજી ગુજરાત પર અઘી આવે છે એ મામળતા એક વાણીયાની સનાદ માની રાજ્ય ઝોડી ધનામાંના નાસી જવાનો તેણે મનસુમો કર્યો પણ અમીરોને તે વાતની ખબર પડી જતા તેઓએ તાગડોગ તેના શાદજા કુતુબુદ્દીનને પાદશાહી

તખ્ત પર આણીને મેસાડો તે પછી તેની અને સુલતાન મહમુદ ખીનજી વચ્ચે કપડવણજ પાસે જગી પુદ્ધ થયું (સ ૧૧૧૦ ઇ સ ૧૪૫૪) તેમા કુતુબુદ્દીન જીયો એ જીતમા જરત શાહ કુતબન એકતામનો પલ્લ દાથ હતો

તતથા એવી છે કે શેખ કમાલ નામે એક ફખીર માળવા તરફથી આવીને અમદાવાદમા રહ્યો હતો તેને માળવાના સુનતાન મહમુદ ખીનજીએ ગુજરાતની સત્તાનત પોતાને મળે એમ કરના અગ્ગ ગુજરી તે સાથે ૫૦૦ મોનાના મીઠા પણુ એ મોકલ્યા સુનતાન મહમુદે આ માનમી મળતા તેણે ગુરસે થઈ એ નાણુ શેખ કમાલ પામેથી ગુચરી લીધું ત્યાગથી શેખ કમાલ ગુજરાતની ગાદી મહમુદ ખીનજીને મળે એવી ખુ ને પ્રાર્થના કરતો રહ્યો એ શેખને નાખુશ થયો હતો તેની ખફગીના લયથી સુલતાન મહમુદ નાહીમત બની, મામા લગાને મદન નાસી જવાનો યત્ન કર્યો પણ તેમા એનુ મૃત્યુ થયું (સ ૧૫૦૬ ઇ સ ૧૪૫૦)

તેના પુત્ર કતમુદ્દીને ગાદીએ મેદા (સ ૧૫૦૭ ઇ સ ૧૪૫૧) પછી રાજ્ય પર આવી પડેલી આફતમાથી મક્ત થવાને કાલા પુરના સનાહ લઈ તેમની મુચનાસુસાર ગુજરાતની ગાદીનું બનુ વાહનાર હજગત મખદમે જગની આનના વશજ અને ગાદીનશીન સૈયદ મુરાદુદ્દીનનો આશ્રન લીધો તેગે ખુદના મદદ રોખ મ્માનને સતોના હજરત શાહઆલમ સાથે પેગામ પર પેગામ મોકલ્યા પણુ તેની અસર જણાઈ નહીં આથી હજગત શા આનમને ખોટું લાગુ અને તેગે શેખને પોતાનો પરચો મતા યો પછી કુતુમુદ્દીનને પોતાની તરફથી એ તીર લાથી અને તનનાર એ આપીને તે અમલવાં પાછો ફર્યો ત્યાર માં મહમુદ ખીનજી સાથે યુદ્ધ થયું તેમા ત દારીને પોતાને દેશ નામી મર્યો આ પ્રમાણે જીત થના માં કુતુમુદ્દીન સુખચેનમા પડી મર્યો પાછળથી સાતાના સાનમ ભાઈ ફત્તેહખાન પ્રતિ દર્શા થના તેને પકડવાને તેણે ૧૦ ફાકા માયા પણુ ફતેખાન જેઠજરત શા આલમ પામે રહેતો હતો તેની સદાનતાથી એને લેશ પણુ આપ આની નહીં અને તેના મૃત્યુ માં તે મહમુદ નામ ધારણ કરી ગાદીએ મેર્યો (સ ૧૫૧૫ ઇ સ ૧૪૫૮) જે મહમુદ બેગડાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયે

આ મહમુદે ગુજરાતની સત્તા વધારનામા કે આસ રાખી નરોત્તી તેગ આપાનેર અને જુનાગઢ એ બે જુના અને પ્રસિદ્ધ કી લાઓ હસ્તગત કરી ત્યાના હીંદ રાજ્યઓ તાગજ કર્યા તેણે એક તરફ આમીગગ તો બીજી તરફ ડેઠ કર્યો અને સિધ એક તરફ મદુ તો મીજી તરફ દારમ એમ ચોતરફ ફરી વળી જ્યા ત્યા પોતાનો અમન સ્થાપ્યો તેમા હીંદ રાજ્યઓને તો તેના દાથે ધણ મોમનુ પડ્યું તેના સરદાર માનીમ અનાઝની દુગ્ધ એશી અને હીમતથી પોટુંગીઝ પગ તેની મામે દરીઆઈ યુદ્ધમા કાઢ્યા નડેના યળીયા મોગી જીત થતી ત્યા તે નગરો વસાવતો અને કેવીક વખત તા ને ત્યાજ ગડેતો પોતાના મીપાદ માં ને અત્યન

લાગણી ધરાવતો. લઢાઈમાંથી પાછા આવીને પ્રથમ તે મરણ પામેલા સીપાઈઓનાં કુટુંબીઓને મળતો અને તેમના પ્રતિ મહાનુભૂતિ દર્શાવીને, તેમના નિર્વાહ માટે યોગ્ય અવસ્થા કરતો. તે શરીરે કદાવર અને મજબૂત હતો. તેનો બન્ન દેખાવ અને તેની લાંબી મુછો પરથી તે બેગડો કહેવાતો. જુનાગઢ અને આંખાનેર એ બે ગઢ તેણે છોટેલા તે પરથી, સામાન્ય માનતા એવી છે કે તેનું નામ બેગડો પડેલું; પણ વાસ્તવિક રીતે ખરો શબ્દ વેગડો છે અને તે ઉપનામ તેને એની લાંબી મુછો પરથી મળ્યું હતું. * અંત ૧૫૧૨ (ઇ. સ. ૧૫૦૬) માં ગુજરાતમાં આવેલો વર્ષ માં નામે મુસાફર લખે છે કે તેની મુછ એટલી લાંબી હતી કે સ્ત્રીઓ જેમ માથાના વાળની લટ બાંધે તેમ તે તેની મુછને બાંધતો. તેનો આહાર પણ અસાધારણ હતો, એટલે મુખી કે રાત્રે મુખી વખતે પણ તેની પથારીની બંને બાજુએ ખાવાની રક્ષાબીઓ મુકવામાં આવતી અને રાતમાં જગતાં અગર પાંચ દેરવતાં તે એ ખાતો. એના વખતમાં રૂઆત મુખી હતી. તેનું કારણ એ હતું કે જેરજુલમ સીવાય બીજા કોઈ કારણસર કોઈ પણ જાગીરદારની જાગીર પાછી લઈ લેવામાં આવતી નહોતી. વળી લરકરમાંનો કોઈ પણ લઢાઈમાં મરે અથવા કુદરતી રીતે તેનું મોત થાય ત્યારે તેની જાગીર તેના છોકરાને અપાતી. અને તેના અભાવે અડધો ભાગ તેની છોકરીને મળતો, અગર તો આશ્રિતોને ગુજરાત વાસ્તે ફરકત ન પડે એવો બંદોબસ્ત થતો. છુટારાઓનો ભય રહ્યો નહોતો કેમકે રાજ્ય તરફથી જનમાલતી સલામતી અને વેપારીઓના રક્ષણ માટે પાકો બંદોબસ્ત હતો. વળી મુસાફરખાનાં પાઠશાળા અને મસીદો બંધાવી રૂઆતનાં મુખ અને સમગ્ર માટે પુરતી કાળજી લેવાતી. તેથી એના રાજ્ય માટે એક કવિએ કહ્યું છે કે, “જુલમગારામા તારા રોફને લીધે એવી તો બીક પેરી ગાઈ કે એક કબુતર પર કોઈ બાજ પહી છોડી શકતુ નથી.”

મકરણ ૩ જી

ગુજરાતી સફતનત—(આખું)

મહમુદ બેગડોનો પુત્ર સુલતાન મુઝફ્ફર બીજો અતિ લયો અને ધર્મિષ્ઠ હતો. એક પ્રસંગે ધર્મિક વિષય ચર્ચાઈ રહ્યો હતો, તેની વચ્ચે મહમુદ બેગડો બોલી ઉઠ્યો કે “મારા છોકરાઓમાં કોઈ એવો વીરલો નર નથી કે જેને લીધે પરમેશ્વર તરફથી આ રહેમની—એટલે કે કુરાન મોટે હોય એવી હું આશા રાખી શકું.” આ શબ્દો મુઝફ્ફરના સાંબળવામાં આવ્યા અને તેણે કુરાન મોટે કરવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો. તેમાં પારગત થઈ, પછી પાઠશાહને આવીને કહ્યું: “જે આપની મરજી હોય

* જુઓ પ્રો. એમ. એસ. કોમીસેરીએલનો ‘ગુજરાતી સફતનત’ પરનો લેખ, નર્નલ બી. બી. આર એ. એસ; સન ૧૯૨૨’

તો હુ આખુ કુરાન મોઢે યોના જાઉં આથી મુલતાને અત્યંત ખુશી થઈ તેને પોતાની બગનામા લીવો અને તેની આખ અને માથા પર યુગન ક્યુ તેને વળી મઘ માટે એવો બધો તિરસ્કાર હતો કે એક વાર તેના માનીતા ઘોડાને દવા નરીકે દારુ આપનામા આવ્યો તે વાત જાણ્યા પછી એ ઘોડા પર ફદી તે એવો નહીં મડુના મેદનીરાયને દરાવીને મુલતાન મહમુદે માળવાનુ મન્ય પાછુ સોખુ ત્યાર પોતે ગ્યેને લાલચનો ભોગ થઈ પડે એ વિચારથી લા ઝાઝો વખત થાજ્યો નહીં રૈઅત માટે પણ તે એવી લાગણી ધરાવતો કે એક વર્ષ દુકાળ પડતા તેણે અલ્લાને પ્રાર્થનામા કહ્યું કે 'અરે પરમ પરવરદીગાર! જો મારા પોતાના પાપને માટે ગુજરાતના લોકોને તુ આ પ્રમાણે સતાવતો હોય તો મને (મુઝફરને) આ ફાની દુનીઆમાથી ઉઠાવી લે અને તારે પોતાને ખાતર લોકોને દષ્ટાલના પગમાથી નચાવ મરણુ કે ગરીબ મુઝફર ગરીબ લોકોને ભુખમરો જોઈ શકતો નથી

તે સંગીતમા બહુ પ્રવીણ હતો તેમજ એક અગ્રણી તીરદાજ હતો હીંદુઓ સામે તેણે યુદ્ધ કરેલુ તેમા એની ફતહ થએલી એવુજ નહીં પણ માળનામાથી મેદનીરાયને હાકી મુકી એ રાજ્ય તેણે ઉદારતાથી મહમુદ ખીલજને પાછુ સોપેતુ તેને આડે છોકરા હતા મોટા પુત્રનુ નામ મીન્દરખાન હતુ અને તેનાથી નાનાનુ નામ બહાદુરખાન હતુ તે તેની જગીર પાસે વવામા નહોતુ વખત હઝરત એખજની સેવામા હાજર રહેતો તેથી હઝરત શેખજનો તેના પર મહુ પ્યાર હતો એક વ્હિસે તો હઝરતે બહાદુરને પોતાના પગ પર મેસાડી જે લોકા હાજર હતા તેમને ક્યુ આખરે ગુજરાતનો પાદશાહ આ થશે આ ખનર ઝનાનામા પહોચતા પાટવી કુવર સીકદરખાનને ગુજરાતની ગાદી મગે એવો આશીવાદ મેળવવા રાણીએ મુલતાન મુઝફરને હઝરત શેખજ પાસે મોકલ્યા તેણે આવીને કહ્યું હઝરતને પોતાને પણ માલુમ હશે કે સીકદરખાન મારો સૌથી મોટો છોકરો છે અને દરક બાબતમા મમેલ અને લાયક છે મે એને મારો પાટવી કુવર નામો છે આ પ્રમાણે મ્હીને તેણે પોતાનો હાથ લામો કર્યો અને સીકદર ખાનનો હાથ સમજી બહાદુરખાનનો હાથ જે તે સમયે તેમની વચ્ચે આવી ખેસી ગયો હતો તે લીધો અને કહ્યું હઝરત પોતે પણ પરવરદીગારની પ્રાર્થના કરે અને એવા આશીનાદ આપે કે મારા પછી ગુજરાતની પાદશાહી આને મળે હઝરત સંપદે કહ્યું આપની આ ખાહેશ પરવરદીગારના દરબારમા સીકારાઈ છે અને આ છોકરો ગુજરાતનો પાદશાહ થશે અને ગુજરાત સીનાય બીજુ રાજ્ય પણ જીતશે મુલતાને ખુશ થઈ સીકદર તરફ જ્યે પણ પોતાના હાથમા બહાદુરશાહનો હાથ જોતા તે ધણો દીલગીર થયો ખુદાની મરજી જુદીજ હતી તે પછી બહાદુરશાહને રાજ્યમા રહેવુ વસચુ થઈ પડ્યુ તેથી તેણે દીન્દી તરફ જવાનો નિશ્ચય કર્યો તે સમયે હઝરતે તેને રૈઅન આપતા કહ્યું 'જે તારો દુશ્મન જોરાવર છે તો તારો

આશ્રયદાતા વધારે જોરાવર છે. ખુદના દરબારમાં ગુજરાતની સલ્તનત તારા નામ પર નોંધાઈ છે. તેને દેખાવ દેવાને માટે થોડા વખતની વાર છે. 'ત્યાં લગી સફરનો સરંગમ તૈઆર કર. કારણ કે સફર તારે માટે મુખારક છે.'

ત્યાર બાદ સીકંદરખાન ગાદીએ બેઠો (સં. ૧૫૮૨; ઇ. સ. ૧૫૨૬); પણ એક મામમાંજ તેનું ખુન થયું. તેના નાના ભાઈને, ખુની ઇમાદ ઉલ્લ મુલ્ક, રાજ્ય-ગાદીએ બેસાડી, પોતે રાવ સત્તા ધારણ કરે છે, પણ તેના જીવનથી ત્રાસી જઈને સરદારો બહાદુરશાહને ગુજરાત પાછો બોલાવે છે. તે આવતાંજ સૌ કોઈ તેના પક્ષમાં ફરી બેસે છે અને ઇમાદ ઉલ્લ મુલ્કને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર કબજે કરી પછી તે રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરવા નીકળી પડે છે. રાયસીનનો દીલ્લો તે છોટે છે તેનો જતાંત તો કરુણ અને દીલ ઉશ્કેરનારો છે. તેના પ્રભાવ એટલો બધો હતો કે દક્ષિણનાં રાજ્યો પણ એને નમતાં. પણ મુગલ બાદશાહ હુમાયુનનું તેનાથી સહેજ અપમાન થતાં, તે ગુજરાત પર ચઢી આવે છે. તે વખતે એ ચીતોડને ઘેરા ધાવી રહ્યો હતો. તેના પર હલ્લો કરવા જતાં હોંદને મદદ કરવા જેવું થઈ પડશે અને એ કૃત્ય કુરાને શરીફના કાતુન વિરુદ્ધ ગણાશે એમ સમજીને તે ઘેરાનું પરિણામ આવતાં સુધી તે થોભી જાય છે. પછી થુલ્ક થયું તેમાં બહાદુરશાહની હાર થઈ અને તે નાગી ગયો. ગુજરાત હુમાયુનના હાથમાં આવ્યું (સં. ૧૫૯૧; ઇ. સ. ૧૫૩૫); પરંતુ તે વખતે શેરશાહ દીલ્હી પર ચઢી આવતાં હુમાયુનને પાછા ફરવું પડ્યું. તે તકનો લાભ લઈ બહાદુરશાહ મુગલ સૈન્યને કનીજ પામે હરાવી, ગએલું રાજ્ય પાછું મેળવે છે; પણ તેવામાં શીરંગીએ સાથે ખટપટ થતાં, તેમના કાવત્રાનો ભોગ થઈ પડે છે અને મૃત્યુ પામે છે (સં. ૧૫૯૨; ઇ. સ. ૧૫૩૬). આમ ગુજરાતના છેલ્લા બહાદુર સુલતાનનો કરુણ અંત આવે છે. તે વીશે એવી વાચકા છે કે તે જ્યારે હઝરત શેખજી પાસે રહેતો ત્યારે ત્યાંના લોકોને બહુ ત્રાસ આપ્યો; કોઈની પાંધડી પાડી નાખતો; કોઈની પાછળ કુતરા દોડાવતો. એક વખત તો એક માણસ વેળાસર નારી જઈ ઘરમાં પેઠો ન હોત તો કુતરો તેના પગના ટુકડા કરી નાખત. આ વાત સાંભળીને હઝરત ધણા ગુરસે થયા અને કહ્યું: “ખીસકોલી ખાનાર એટલે શીરંગી કુતાઓ પણ એના એજ પ્રમાણે ટુકડેટુકડા કરી, નાખશે અને શીરંગીઓ તરફથી એની પડતી આવશે.”

તે પછી ગુજરાતની પડતી થઈ. સુલતાનો નામના, રમકડા જેવા થઈ પડ્યા. બંધી સત્તા જોરાવર સરદારના હાથમાં જઈ પડી. તેના પરિણામે રાજ્યકારભારમાં અંધાધુંધી અને રજદ્રોહો જોર પકડ્યું. રાજની ઉપજ વધારવાને મહેસુલ પુષ્કળ વધારી, જેતેની જાગીરો જપ્ત થવા માંડી. જનમાલની સલામતી રહી નહીં. પ્રજા પર જીલ્લમ થવા માંડ્યો—એટલે સુધી કે સહેરુ વચ્ચે થોડા પર બેસીને જવાની કોઈ

હોદ્દને છુટ રહી નહીં; અને જેઓ પગે ચાલીને જતા તેમનાથી પણ જમણે ખભે લાલ પટ્ટી લગાવ્યા વિના જવાનું નહીં.

તેનો ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવશે કે ગુલામ મુહરારને સુલતાન અહમદનુ કરપીણ ખુન કરતા, પ્રજાએ તેને છુટારો બક્ષનાર એ દેવ તરીકે વધાવ્યો હતો. સરદારો જતાહતાં થઈ પડ્યા પણ માહોમાહે કુસપ અને ઈર્ષા ભળતા લશ્કરમાના હાથસીઓનું પ્રાબલ્ય વધ્યું અને તેઓ પણ રાજ્યવસ્થામા માથું મારવા લાગ્યા. વળી હુમાયુન સાથે અહીં આવી રહેલા મીરઝા સરદારો પણ રાજ્યની પડતીનો લાભ લઈ, જ્યાં ત્યાં સત્તા જમાવી બેઠા, એટલે કે ‘બળીઆના બે ભાગ’ એવી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી. તેથી એ ત્રાસ અને ગુલમમાથી છુટવાને ઇટલાક મરદારોએ કઠાણીને શાહ અકબરને ગુજરાત છૂતી લેવાને બોલાવ્યો. સ ૧૬૨૯ (૪ સ ૧૫૭૩) માં અકબરે ગુજરાત ત્યજી ત્યારથી ગુજરાતી સલ્તનતનો અંત આવ્યો અને ગુજરાત દેશ મોગલ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ થઈ પડ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું

ગુજરાતી સલ્તનત અને જીવન

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય અને લોકજીવનની દૃષ્ટિએ આ યુગ ચિરમ્ભગ જ્ઞાતિય અને વિચારના યોગ્ય છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓ આપણને કહે છે કે પશ્ચિમ રાજસ્થાની અને ગુજરાતી ભાષાને નિકટ સંબંધ છે. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે ગુજરાત પ્રથમ ઉત્તરમાં રાજપુતાનામાં વસેલા અને તે ભાગ તે કાળે ગુજરાત તરીકે ઓળખાતો. શ્રીમાળ યાને ભિજમાળ એ ગુજરાતનું રાજનગર હતું તે ભાગતાં ત્યાંની પ્રજા નીચે દક્ષિણમાં ઉતરવા માડી અને મુસલમાનોની મદાદ પાડી તો આખો દેશ અસ્તવ્યસ્ત થઈ, પ્રજા જ્યાં ત્યાં વીખરાઈ ગઈ—પથરાઈ ગઈ.

આ સમયને સ્વ ગોવર્ધનરામે ‘બ્રમણચુગ’નું નામ આપ્યું છે તે યોગ્ય છે. આ મથનકાળમાં પ્રજાની માફક ભાષા પણ ધસાઈ ધસાઈને વિકાસ પામી આ મધ્યે સ્વ ગોવર્ધનરામે કરેલી ગવેષણા અદ્યપિ મનનીય છે તેઓ કહે છે કે, “જૈન ઐતહાસિકોની ભાષા તેમના અસંગ જીવનના બધે શુદ્ધ અને સરલરૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન લીય આદિ અનાથ જાતિઓ અને રાજ્યકર્તા મુસલમાનો વગેરે એ ઉચ્ચના સ સમર્થી શ્રાહાણુ વાણીઆઓની નરી ભાષા કેવી રીતે શુદ્ધ ધાવણુ ધાવી બધાઈ, તે પણ તેમના આ બ્રમણના ઇતિહાસથીજ સમજાશે એ સાધુઓની અને આ સસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ શુદ્ધ રૂપે બધાવા પામી તેની સાથે ઉક્ત યુગને અતે ઉક્ત કારણોથી સંસ્કૃત વિદ્યા અને સાહિત્ય

લોપ પામી ગયાં અને જો કોઈ નવું સાહિત્ય ઉગવા સરજેલું હોય તો તેની ભાષા લોકની આ નવી ગુજરાતનીજ હોવી જોઈએ, એવું અનુમાન આટલા ઇતિહાસમાંથી ફક્ત યાય છે. ઇ. સ. ના દસમા શતકમાં હીંદી ભાષા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જન્મી તે કાળે ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા પામેલી ગુજરાતી ભાષાના અસ્થિ પંજરમાં ચારસો પાંચસો વર્ષોની ગર્ભસ્થિતિએ પરિપાક દશા આણી; સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોપ થતાં ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય જીવન સ્ફુરવા લાગ્યું હોય એમ સમજાય છે. કારણ આપણા આદિ કવિઓની ભાષા તેવા પરિપાકને પામેલી સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે.” *

આ સમજથી નરસિંહ મહેતા, જે આ સમયમાં થઈ ગયો, તે ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય કવિ તરીકે જાણીતો છે; જે કે કેટલાક વિદ્વાનો તે પૂર્વેની ભાષાને જુની ગુજરાતીનું નામ આપી, આ યુગની ભાષાનો મધ્યયુગની ગુજરાતી તરીકે આપણને પરિચય કરાવે છે.

રાજકીય ઉદયપાથસની સાથે જો સમયે ધાર્મિક જીવનમાં પણ મોટા ફેરફાર થએલો માલુમ પડે છે. પૂર્વે રામાનંદે ધર્મનાં દ્વાર સૌંદર્ય આટું ખુલ્લું કરી ભક્તિ-માર્ગને આગળ કયો અને તેમણે ધર્મોપદેશ પ્રાકૃત ભાષામાં કરવા માંડ્યો તેની અસર દેશી ભાષાઓ પર પ્રબલ થઈ, અને તેનો વિકાસ થવા માંડ્યો. તે પછી ભક્તિ ધર્મનું એક મોટું મોજું સમસ્ત દેશ પર ફરી વળ્યું, જેની છાપ દરેક પ્રાંતિક ભાષાસાહિત્યમાં સજ્જડ પડેલી જણાઈ આવે છે. તે વખતે લોકઆસ્થા કર્મકાંડ પરથી શિથિલ થતી જાય છે અને શ્રી શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનવાદ પણ જનસમૂહને ઝાઝું આકર્ષણ કરેલો નથી. ફક્ત ભક્તિ-વિષય ભક્તિ-ભાગવત ધર્મ-સ્થિતિ નીવડી તે સર્વત્ર પ્રચરે છે. તેનું પ્રાબલ્ય વધે છે. ભક્તિધર્મ, યોગમાર્ગ, કર્મકાંડ, અને જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં કેટલો સુલભ અને આકર્ષક છે તે સ્વ. રાનાડેએ, એમના ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોમાં અસરકારક રીતે સમજાવ્યું છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રેમ એજ મુખ્ય મૂલ્ય છે. પ્રભુના દરબારમાં પહોંચવાને તે જમ છે, સાં રોકનાર કોઈ દરવાજા હોતો નથી. તે માટે પંડીનાઈ જોઈતી નથી. તે માટે નાણાં કે ખીજ કોઈ ભેટની જરૂર પડતી નથી. સાં કોઈ જાતનો જાતિભેદ નથી, તેમજ સ્ત્રીપુરુષનો બિભલાવ નજરે પડતો નથી. જ્ઞાની કે અધિકારી માટે નીચું ઉંચું સ્થાન નથી. સૌ સમાન છે અને તે માર્ગ, નાના મોટા, સ્ત્રીપુરુષ, શૂદ્ર સૌને માટે ખુલ્લો છે આત્મ ભક્તિથી, પ્રેમથી, ભક્ત પ્રભુને વશ કરી તેમની પ્રીતિ મેળવી શકે છે એટલે સુધી કે ભક્તવત્સલ પ્રભુ ભક્તાધીન થઈને રહે છે.

આપણે મધ્યયુગનું ધાર્મિક સાહિત્ય અવલોકીશું તો આપણા ભક્તકવિઓ, આજ વિચાર, આજ ભાવના, આજ પ્રેમભક્તિને પ્રભોધતા માલુમ પડશે. આદ્ય કવિ નરસિંહ જે પ્રભુનો પુરો અને સાચો ભક્ત હતો, તેનાં કાવ્યોમાં આપણને

એજ વસ્તુનું, એજ નિ સીમ પ્રેમભક્તિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર મળી આવે છે. આવી રીતે ભક્તિધર્મમા પ્રગ્નજીવન રંગાચારી, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉપદેશ કરતું ભાગવત પુરાણ વેદની જેમ એક પ્રમાણભૂત અને પૂર્ણ ગ્રંથ યદ્ય પડી જનસમાજમા તેનો અભ્યાસ અને અધ્યયન ખુબ થવા માંડે છે. એ સમયે આપણે જોઈશું તો બધી દેશી ભાષાઓમાં તે ગ્રંથના અનેક અનુવાદ થએલા આપણને જડશે. ભાગવતે-કૃષ્ણભક્તિએ હોંદુ સમાજજીવન પર કેટલી ઉડી અને વ્યાપક અસર કરેલી એ સમજાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર પડશે. આપણું બધું માહિત્ય, અરે, આપણું આખું જીવન, એ વિચાર અને ભાવનાથી નીનરતું કોઈ ઉપયોગ જોનારની દૃષ્ટિ મમક્ષ તરવરી મહેશે.

વળી તે યુગમા મુસ્લીમ સતોની લાગવગ પણ જેવી તેવી નહોતી. ગુજરાતના સુલતાનો તેમની છાયા નીચે આગળ વધ્યા હતા ઝડપીઆનને ગુજરાતની રાજ્યગાદી મળી એમા હઝરત મખદુમે જહાનીઆનની સિદ્ધ વાણીનો પ્રતાપ રહેલો છે. સુલતાન અહમદ પણ શેખ અહમદ ખતુની સેવા કરવામા પોતાનું અહોભાઅ મમજતો મહમદ બેગડો તો શેખ શાહઆલમની સહાયતા વિના ગાદી પર આવી શકત નહીં મુઝ્ફર ખીજો નામરજી છતા હઝરત શેખ શેખજીને નામનો રહે છે અને બહાદુરશાહ ગુજરાતની ગાદી હઝરત શેખજીની પ્રીતિથી મેળવે છે.

તે સમયે સખ્યાબધ ઇસ્લામી ઉપદેશકો આ તરફ ઉતરી આવેલા અને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામા અને હોંદુમુસ્લીમ અંકુષ સાધવામા ઓઢો શ્રમ લીધેલો નહીં ખોળ, વહોરા, મેમણ, મોયેમલામ વગેરે જાતિઓ તે વખતે ઉદ્ભવેલી. કખીરે પણ હોંદુમુસલમાન વચ્ચે ભાષ્યારો વધારવાને, રામ અને રહેમાન એક છે એવો ઉપદેશ ખુલી રીતે કરેલો.

આ પ્રમાણે તે જમાનામા સંત પુરુષો અને ઉપદેશકોએ હોંદુ અને મુસલમાન સમાજજીવન પર જે ઉડી અસર કરી ધર્મનો પ્રચાર વધારેલો, એ કાળબળ આપણે વીસરવા જેવું નથી-ખાસ કરીને દરજીઆત ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકારેલો એવી કોમોનું સાહિત્ય સમભાવપૂર્વક વીચારવામા આવે તો ત્યારના સામાજિક ઇતિહાસ પર વિશેષ પ્રકાશ પડી, એક બીજી કોમો વચ્ચેનો એખલાસ વધે એ નિઃસંશય છે.

પ્રકરણ ૫ મું

ગુજરાતી સંસ્કૃત અને સાહિત્ય

મધ્યયુગના ગુજરાતની રાજકીય અને સામાજિક ગિચિતિ વીશે આમાન્ય માહિતી આપ્યા પછી આપણે હવે તકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કેવું હતું તેનો મહેજ વિચાર કરીએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, મુસલમાનોના હસ્તાથી જુના રાજ્યો તુટતા પ્રજા નાસભાગમા પડી અને તે બ્રમણ દરમીઆન નવા નવા સંજોગોમાથી

પસાર થતાં જુદી જુદી કોમો અને જાતો સાથેના સંસર્ગ અને પરિચયથી તેની ભાષા પણ, તેના પર અનેકવિધ સંસ્કારો પડવાની સાથે, વધારે વપરાશમાં આવતાં થસાઇ ધડાઇને પરિપક્વ દશાએ પહોંચી.

ખીજી, આ વખતે પ્રજાના ધાર્મિક જીવનમાં મોટું પરિવર્તન થઇ આખા દેશમાં વિષ્ણુભક્તિનું પ્રાગલ્ભ્ય જામ્યું. તેમાં ધર્મનાં દ્વાર સૌ કોઇને માટે ખુલ્લાં થતાં ધર્મોપદેશ પ્રાપ્ત-દેવી ભાષામાં કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ અને તેના પરિણામે સંસ્કૃત ધર્મપુસ્તકોના અનુવાદ દેશી ભાષામાં થવા માંડ્યા.

આથી પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસને નવું પોષણ મળ્યું.

ત્રીજી, દેશમાં શાંતિ, આઝાદી અને સમૃદ્ધિ પ્રસરી રહેતાં, તેની અસર સાહિત્ય પર પણ થઇ અને તે વિધવિધરૂપે ખીલવા માંડ્યું.

આપણે આ મધ્યયુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય તપાસીશું તો તેમાં ભાગવત, રામાયણ અને મહાભારત વગેરે ભક્તિ અને નીતિપાઠક પુસ્તકોના સળંગ અનુવાદ અગર તો તેમાંનાં છુટક આખ્યાનો કે પ્રસંગો પદ્યમાં રચેલા આપણને સંખ્યાબંધ મળી આવશે. તેમજ અન્યવિવિધ સાહિત્ય પુસ્તકોમાં સામયિક સાહિત્ય જીવનનાં ચિત્રો આઠાં ઘેરાં પ્રતિબિંબિત થએલાં માનુષ પડશે.

પ્રથમ આપણે આ યુગનું મુખ્ય પ્રેરક બળ, જેણે ભક્તિમાર્ગે-સમાજ-જીવન અને સાહિત્ય પર સજ્જડ છાપ પાડેલી તે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાને, તેના પ્રતિનિધિરૂપ અને સ્તંભરૂપ લેખાતા બે અગ્રગણ્ય અને પ્રસિદ્ધ ભક્તજનોનાં એટલે નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈનાં ચરિત તપાસીશું. તેમનાં જીવન, ભક્તિ-રસથી તરભોળ અને મસ્ત બની, એમનાં કાવ્યોમાં, તેની ઉત્કૃષ્ટ અસર તાદૃશ્ય રીતે મૂર્તિમંત થએલી દેખાશે.

કોઈ નવીન વિચાર, શોધ, સિદ્ધાંત કે પ્રેરણ (school)ને પ્રકટ કરવામાં અને તેને સ્થાપવામાં, તેના ઉત્પાદકને જે પ્રકારની મુશ્કેલી, કટાક્ષ, ટેકડી, વિરંગના વગેરે, સ્થાપિત અને પ્રચલિત વિચાર તથા ધર્મપ્રેરણના પદાકારો અને જનસમૂહ તરફથી સહન કરવાં પડે છે, તેવી વિગત સ્થિતિ આ બે કૃષ્ણભક્તિના રમીઆ અને પ્રેમધેણાઓને, ભક્તિનો ઉપદેશ કરવા માટે અને તે મુજબ શ્રદ્ધાપૂર્વક અને પ્રેમ-ભાવનાથી વર્તવા માટે સહન કરવી પડી હતી.

નરસિંહ અને મીરાંબાઈમાં આ ભક્તિની જ્વાલા ક્યાંથી પ્રગટી? એ પ્રશ્ન હવે તપાસીએ. સ્વ ગોવર્ધનરામે પહેલી આદિત્ય પરિવર્દના પ્રમુખ તરીકે આપેલા આખ્યાનમાં એ જ્વાલા અત્યંત સ્પષ્ટ એવો મન દર્શાવેલો પરંતુ તે મન દરજ્જા સ્વીકારતો નથી; ને માટે વંધુ અને ખાત્રીલાલક પ્રખ્યાતોની અદાપિ અપેક્ષા રહે છે. ને વખતેજ ને આખ્યાનની “વર્મત” માસિકમાં સમાવેશના કરતાં પ્રો. આનંદરાઈ-

બાઈએ, દાખલા હલીલ આપીને, તેમના પર બહારની અસર થઈ હતી એવો સામે પક્ષ સમજાવી રીતે રજૂ કર્યો હતો.

એ ભાગવત ધર્મ આપણે જોઈશું તો છેક ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્કામાં વૃષ્ણ જાતિના વાસુદેવે, મહાવીર અને જાતમની જેમ રચાવ્યો હતો. તેમાં પાછળથી વૈદિક ધર્મ અને મહાભારતમાંના નારાયણીય ધર્મના અંગે બળતાં તેને જાહેર વિકાસ થયો. વાસુદેવ, વિષ્ણુ, નારાયણ એ જુદાં નામો પણ એકરૂપને પામી ગયા પછી તે નામ સાથે આબીર જાતના ગોપાલકૃષ્ણની હીલા જોડાતા, એ ધર્મ નવીન વક્ષણ પકડ્યું, જે મધ્યયુગમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારમાં એક આકર્ષક ધાર્મિક તત્ત્વ થઈ પડ્યું.

શરૂઆતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર સર્વત્ર નહોતો અને સમાજ પર તેની અસર પણ ઝાઝી નહોતી; કારણકે, તે સમયે યુદ્ધ ધર્મ બહોળો પ્રસર્યો હતો અને તેને વળી રાજ્યઆશ્રય હતો. તે સમયે બીજા હરીફ ધર્મો પણ યોડા નહોતા. ખેશનગરનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તે પરથી માન્ય પડે છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્કામાં ગ્રીક એલચી હેલીઓડોરસ પોતાને ભાગવત કહે છે; તેવીજ એક બીજી તોંધ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સદ્કામાં નાનાધાટના લેખમાં મળે છે. તે પછી ચાર સદ્કા સુધી એ સંપ્રદાય વીશે કશી માહિતી મળતી નથી. માત્ર ગુપ્ત રાજ્યો પોતાને, પરમ ભાગવત તરીકે જાણાવે છે. આવા છુટાછવાયા ઉલ્લેખો અને નોંધ આપણને અગીઆરમાં સદ્કા સુધીનાં મળી આવે છે. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાંથી તેને પૂર્તિ મળે છે. પણ વૈષ્ણવ ધર્મ ખરી રીતે મધ્ય યુગમાં ખરેખરે ખીલી ઉઠે છે.

શ્રી શંકરાચાર્યનો અદ્વૈત-માયાવાદ શુદ્ધ નીવડતાં, ભક્તિધર્મને પ્રાધાન્ય મળે છે અને શ્રી રામાનુજ આચાર્ય પંચરાત્ર, ભાગવત ધર્મને, તત્કાલીન પરિસ્થિતિને અનુકુળ થઈ પડે એવી રીતે તે પદ્ધતિસર અને વ્યવસ્થિત જોડવી, તેને પગબર અને મજબુત કરે છે. નિર્બાક તેમાં રાધાનુ નવીન અંગ ઉમેરે છે અને પોતે વંદાવનમાં જઈ વમે છે. તે પછી રામાનંદ થયા તેમણે તો સંસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃતમાં ધર્મોપદેશ કરવાની પ્રથા દાખલ કરી અને ભક્તિનુ દ્વાર સ્ત્રી, શૂદ્ર સૈને માટે ખુલ્લું કર્યું. આમ તેમણે જુની પરંપરા તોડી, સ્વતંત્ર માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. ત્યારથી ભક્તિ ધર્મને વિશેષ ગતિ મળી અને તેનો વિસ્તાર પણ વધ્યો. તેમને ૧૨ શિષ્યો હતા, તેમાંના કેટલાકે રામભક્તિ દાખલ કરી. આ રીતે ભક્તિનો પ્રવાહ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં વહ્યો અને તેની અસર પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં પણ થઈ.

નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈને કોના તરફથી અને કઈ દિશામાંથી એ

* ભક્તિધર્મનો કમસર વિકાસ દર્શાવવાને હવે, માત્ર માર્ગસૂચક ચિન્હો દાખવ્યાં છે.

ભક્તિની સ્તુરણા થઈ એ. ખાત્રીલાયક સાધનોના, અભાવે, ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. પણ જિગ્જાસુને તે વીશે સવિસ્તર અને પ્રમાણભૂત હકીકત રા. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા 'વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસ' એ પુસ્તકમાંથી મળશે. તે પુસ્તક સારી રીતે લખાયું છે. ડૉ. ભાંડારકરના ઇચ્છિય પુસ્તકમાં ગુજરાત-માં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચાર વીશે કશી માહિતી નથી, તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેરી આપવામાં આવી છે. તે. સીવાય મી. ડી. બી. ડીસદલકરે શિક્ષાક્ષેપો, તામ્રપત્રો વગેરેના આધારે "ગુજરાતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ" એ વીશે એક શેષ સાતમી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદમાં રજુ કર્યો હતો તે કેટલેક અંશે ઉપયોગી જણાયો. તેનું "મુરત સંગ્રામ" નામનું કાવ્ય વાંચતાં તેમાં જયદેવના 'ગીતગોવિંદ'ની છાયા ચોખ્ખી માન્ય પડે છે. સં. ૧૩૪૮ નો સારંગ-દેવનો એક શિક્ષાક્ષેપ મળી આવ્યો છે તેમાં 'ગીતગોવિંદ'માંથી બે લીટીઓ લીધેલી છે. તે સમયે અહીંયાં ઉતારેલી ગીતગોવિંદની પ્રતો પણ સારી સંખ્યામાં મળે છે અને એકું દહેવાય છે 'દે મીરાંબાઈએ ગીતગોવિંદ પર ટીકા લખી હતી. પણ વાસ્તવિક રીતે કુંભાર રાણાની ટીકાને લખેને એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયેલો સમજાય છે. આ પરથી એટલું તો પુરવાર થાય છે કે તે કાળે ગીતગોવિંદ આ બાજુએ બહુ પ્રચલિત હતું.

આજ પ્રમાણે દક્ષિણમાંથી અસર થવાના કેટલાક દાખલા મળી આવે છે. સં. ૧૫૪૦ માં સિદ્ધપુરનો કવિ બીમ બોપદેવ રચિત 'હરિલીલા'નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરે છે. ભાલણનું દશમ સ્કંધ એટલામાંજ લખાયું છે; કેશવરામનું ભાગવત પણ સમકાલીન કહી શકાય (સં. ૧૫૨૬). એ તો જાણીતું છે કે ભાગવત દક્ષિણ-માં રચાયું હતું અને બોપદેવ આંધ્ર દેશનો વતની હતો.

વળી રામાનંદનાં કેટલાક શિષ્યોએ રામભક્તિ સ્થાપી તેની અસર પણ અહીં માન્ય પડે છે. ભાલણ તેનાં શ્રવ્યોના અતે 'ભાલણ પ્રભુ રધુનાથ' એ પ્રમાણે લખે છે; તેણે વિષ્ણુભક્તિનાં કાવ્યો સાથે રામબાળલીલાના રચેલાં કેટલાંક પદો મળી આવ્યાં છે. તેના પુત્ર ઉદ્ધવે તો રામાયણ લખ્યું હતું અને અધુરું રહેલું તે તેના પુત્ર વિષ્ણુદાસે પુરું કર્યું (સં. ૧૫૭૫). તે પછી આશરે પોણોસો વર્ષ પંભાતના વિષ્ણુદાસે રામાયણ લખેલું મળી આવ્યું છે (સં. ૧૬૫૪). ત્રીજું એક યોગેશ્વરનું લખેલું છે.

આમ ભક્તિનાં ઝરણા જુદે જુદે માર્ગે વહી રહ્યાં હતાં તેને ફરતા સાધુસતો અને યાત્રાળુઓ પણ યથાશક્તિ પ્રુષ્ટિ આપતા

'હારમાળા'ની ચર્ચા પરથી આપણને તે સમયે પ્રચલિત જુદા જુદા સંપ્રદાયના ધાર્મિક વિચાર અને મનભેદનો સહેજ ખ્યાલ આવે છે. ખરી રીતે એ યુગનો ધાર્મિક ઇતિહાસ યથાર્થ રીતે સમજવો હેતુ અને ઉદ્દેશનો હેતુ તો પ્રથમ તો

બુદ્ધ ધર્મે ગુજરાતમાં કેવી અસર કરી હતી તેનું માપ કાઢવું જોઈએ. પછી બુદ્ધ ધર્મ રૂપાંતર પામીને કેવી રીતે હિંદુ ધર્મમાં સમાઈ ગયો, અને જુદા જુદા હિંદુ દેવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ વગેરેની ભાવના ક્રમસર કેમ વિકાસ પામી, તેમાં કેવા ફેરફાર થતા રહ્યા, એ બધું પદ્ધતિમત તપાસવા જોઈએ. ત્યાગેજ આપણે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય કે અભિપ્રાય આપી શકીએ અને તે માટે દલ્લ વિશેષ માહિતીની, સાધનોની અપેક્ષા રહે છેજ.

આ તો ભક્તિધર્મ ગુજરાતમાં કેવી રીતે દાખલ થયો અને તેના પ્રચારમાં આદિ ભક્ત નરસિંહ મહેતા અને મીરાજીના ઇવન કેવી રીતે સદાયજન થયાં તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પણ તે પ્રવાહને ચાલુ રાખવાને જે ભક્તિપ્રધાન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું તેની હવે સમાયોચના કરીએ.

ઉપર બીજે હરિલીલા, બાલજી દશમ સ્કંધ, કેળવરામ અને લક્ષ્મીદામે ભાગવત (સં. ૧૬૪૮, ગજેન્દ્રમોક્ષની સાક્ષ પરથી) ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા હતા એ આપણે જોઈ ગયા; પણ તેની અસર કેટલી ઉડી પ્રસરી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ હરિરસકથા નામે ભાગવતનો સાર સં. ૧૬૮૮ માં દીવ બંદે બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાનિના પુનઃસુત પરમાનંદદાસે રચ્યો છે તે પરથી અટકળી શકશો. તે પહેલાં સં. ૧૬૮૪ માં અવિચલદાસે ભાગવતના એકમે સ્કંધ નડીઆદમાં રચેલા મળી આવ્યા છે, તેમજ સં. ૧૬૦૫ માં ગુજરાતી ગદ્યમાં લખેલો દશમ સ્કંધ તુટક મળેલો છે; એટલે કે બીજા પ્રાંતોની જેમ અહીં પણ ભાગવત સારી પેઠે પ્રસર્યું હતું.

રામાયણના અનુવાદ બહુ થોડા મળી આવે છે. જે ત્રણ અનુવાદ ઉપલબ્ધ છે તેની નોંધ ઉપર થઈ ગઈ છે. તે સીવાય માંડણકૃત રાવણમહોદરી સંવાદ (સં. ૧૫૭૬ પૂર્વે) અને કર્મણ મંત્રીકૃત સીતાહરણ (સં. ૧૫૨૬) એ બે કાવ્યો મળી આવેલાં છે. કર્મણ એક દુહામાં કહે છે :

“નમ્ મેઠ મહી ધરું, નં સાયર નધ સર
તાં એ રામાયણ સુણું, તે ધરિ નવનિધિ પૂર.”

છતાં રામભક્તિની અસર આ તરફ ઝાઝી થઈ હોય અગર તો લાંબો સમય ટકી હોય એમ જણાતું નથી.

પણ મહાભારતના ઘણાખરા પર્વોના અનુવાદ જુદાજુદા કવિઓએ કરેલા મળી આવે છે. નાકર (વિરાટ પર્વ, સં. ૧૬૦૧), વિષ્ણુદાસ (કર્ણ પર્વ, સં. ૧૬૮૪), હરિદાસ (આદિ પર્વ, સં. ૧૬૪૪, પારેજનો રૈકવ આહવાળ), અવિચલદાસ (નડીઆદનો, આશ્વિન પર્વ, સં. ૧૬૯૫), બાક (દ્રોણ પર્વ, સં. ૧૬૭૬), વૈકુંઠ (ભીષ્મ પર્વ, સં. ૧૬૧૪) દુવાખ્યાનની સાક્ષ પરથી અનુમાન કરીને) વગેરે કવિઓના પર્વ આપણને મળી આવે છે અને તેમાંના ઘણાકે તો એકથી વધારે પર્વો લખેલાં છે.

વળી એ યુગમાં ભાગવત, મહાભારત અને રામાયણમાંથી અમુક પ્રસંગ કે વસ્તુ લઈ, તે પરથી ભક્તિ અને નીતિબોધક આખ્યાનો જુદા જુદા લેખકોએ રચેલાં મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે. જનાર્દન રચિત ઉપાહરણ (મં. ૧૫૪૮), એહેદેવકૃત અમરગીતા (સં. ૧૬૦૯), વૈકુંઠકૃત ક્રુવાખ્યાન (સં. ૧૬૧૪), વસ્તાકૃત શુકદેવ આખ્યાન (સં. ૧૬૨૪), વિષ્ણુવ્રસકૃત ચક્રમાગદની કથા (સં. ૧૬૨૪), મેગમકૃત ક્રુવાખ્યાન (સં. ૧૬૩૭), હરિનસકૃત (ખંભાતનો) ક્રુવાખ્યાન (સં. ૧૬૩૭), લક્ષ્મીદાસકૃત મળેન્દ્રમોદ (મં. ૧૬૪૮), દેવીવ્રસકૃત રુકિમણીહરણ (સં. ૧૬૬૦), સુરદાસકૃત પ્રહલાદઆખ્યાન (સં. ૧૬૭૪), રાગવર રચિત ચંદ્રહાસ આખ્યાન (સં. ૧૬૧૪), હરિરામ રચિત બલુવાદન આખ્યાન (સં. ૧૬૯૬), તેમજ ભાલણ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ રચિત જગદધર આખ્યાન, દુર્વાસા આખ્યાન, નળાખ્યાન, સુધન્વા આખ્યાન, ઓખાહરણ, એકાદશી માહાત્મ્ય, હરિચંદ્રપુરી વગેરે પુષ્કળ કાવ્યો મળી આવે છે અને એવું બીજું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય પણ ખુશીખોયરે પડી રહેતું થયું છે. આ પરથી એ કાવ્યસાહિત્ય ક્ષેત્રું વિવિધ અને જુદા જુદા બાજોમાં લખાતું વંચાતું તે સમજી શકારો. તે યુગના સાહિત્ય તરીકે તે ઉપયોગી છે એટલુંજ નહીં, પણ પછીના સાહિત્ય પર તેણે કેવી અસર કરી એ દૃષ્ટિએ પણ તે મહત્ત્વનું અને વિચારવા જેવું છે.

અંતમાં અન્યવિષયક જે સાહિત્ય અંગે મળી આવે છે તેમાંથી સામયિક સમાજસ્થિતિ અને જીવનબાવનાનાં ચિત્રા આલેખતાં ઉતારા આપીને આપણે વીરમીશું.

અમદાવાદના સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં મં. ૧૫૦૮ માં લખાએલા 'વસંત વિલાસ' નામક અંથ મચિત્ર મળી આવેલું છે. બાપાની દૃષ્ટિએ તે અંથ મહત્ત્વનો છે, પણ તેમાં જે શૃંગાર વર્ણનો છે તે પરથી એ સમયે રસિક જનો કેવા વર્તમાનથી જીવન ગાળતા તેનું આપણને યથેષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. વળી તે વર્ણનને અનુસરતાં ચિત્રો તેમાં દોરેલાં હોવાથી તે કાવ્ય વિશેષ આકર્ષક બન્યું છે. તેમાં 'વસંત વિહાર'નું વર્ણન નીચે મુજબ કયું છે:—

વનિ વિરચ્યાં કલ્પીહર, રીહર મંડપ માલ;
તલીયા તોરણ સુંદર નંદરવા હિ વિલાલ. ૮
ખેલન વાવિ સુખાલી, નલી ગુપ વિશામ;
મુગમદપૂરિ કપૂરદિ પૂનિદિં જલ અભિરામ. ૯
રગમૂમિ સન કરિ ઝારી કુંકુમ વોલ;
મોવન સાંકલ સાંધી બાંધી ચંપક દોલ ૧૦
તિહાં વિલસઈ સવિ કમુદ બસુક દરથમિ રમિ,
કામુ જિતયા અલવેસર વેસ રચઈ વર અમિ ૧૧

તે અરસામાં મિલ્લલુકૃત ચારપચાશિકા, જેમા શૃંગારનું વર્ણન છે. તેનો અનુવાદ થએલો મળી આવે અને કાદંબરી જેવા શૃંગારપ્રધાન પુસ્તકનો અનુવાદ રચાય એ તે કાળની લોકરસિકતા માટે પુરતો ખ્યાલ આપે છે. બાકી કહે છે:

“અનંક હપમા, ક્ષિણ સંસ્કૃત ગદ્ય, પદ ક્યંહી અંકઃ
સાહિત્ય સમય તણી આતુરી તેડ માંદાં રચી રિવેક.
અતિ પંડિત જે દુર્ધ તે પ્રીછિ; તેડનુ નહીં હપાય.
મુગધ રસિક સાંભગવા ઈછિ, પછિ પ્રીછી નવિ નય.
તેહિ પ્રીછવા કારણિ કીધુ બાણણિ બાધા બંધ.”

તેમજ કપુરમંડરીની કથા (સં ૧૬૦૫), નદેવંત સાવલિંગા, નંદનગિરી (સ. ૧૫૧૦ ?) * વગેરે પ્રેમને ચર્ચતાં પુસ્તકો કાકરચિતે સંતોષવા લખાય તે જનસમૂહની રસરસિતા સ્પષ્ટ પુરાવા છે.

તે પછી કદાન્દહે પ્રમથ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તે એક ઐતિહાસિક કાવ્ય છે. તે કાવ્ય સં. ૧૫૧૨ માં પદ્મનાભ નામે વીસનગરા નામરે જાણેરમાં રચ્યું હતું. તે જાણેરના સોનગીરા ચોદાણુ રાજા અમેરાજનો રાજકવિ હતો. તેમની આનાથી ચોદાણુ કુળની કીર્તિ આવેને તેણે કદાન્દહે પ્રમથ રચ્યો હતો. તે આખુંએ કાવ્ય વાંચવા જેવું છે; અહીં તો માત્ર કામ પુરતા ઉતારા આપી સંતોષ માનીશું.

મુસલમાનો સામે રજપુત રાજાઓ કેવા જુરસાથી અને ટેકથી લડતા તેનો ચીતાર નીચેની લીટીઓમાંથી આપણને મળે છે. મુસલમાનોનું લશ્કર ચોદાણુના મુશ્કમાંથી પસાર થવાને પરવાનગી માગે છે ત્યારે કદાન્દહે ઉત્તર આપે છે:

“કદઈ પ્રધાન ‘હધારુ રાઈ, બણી સૂરક તરકાણું’ નધ.
બીજ ભૂમિ’ દોહિલા ધાર; પાવરાહ મામઈ આ વાટ.’
સભા સિદ્ધ રા બોલધ મર્મ :- ‘એતાં નહીં અઘારુ ધર્મ.
બાજી મામ, કાલીધ જાન, અળખા તણા રોડીધ કાન,
નિહાં પીડીધ વિમ નધ ગાઈ, તિહાં વાટ નવિ અરખઈ રાઈ.’”

તેમજ મોહાસાનો કોકોર, મુસલમાન લશ્કર નજદીક આવતાં કહે છે:

જતડ બણુધ ‘સાહમા ધા લેસીઈ’; અત્ર પ્રતિન્યા લીધી.
‘આગધ અઘ વંસ સૂં વીતું’, બધધ બણુધ ‘નવિ ઠાંડું.’

વંળી એ રજપુતો રાત્રને નમવાનું તો પ્રીખ્યાજ નથી, અત્રુખાન પુછે છે:

હુ અરદાસ, પાસિ તુહા દીવી જે કાન્હડે રાઈ;
કહિ પરધાન:- ‘જાન, અવધારુ, કિહાં સિલામ લિખાઈ?
જુ વૈશ્વનાર ટાડુ ચાઈ, પશ્ચિમ હગઈ દીસ,
નારાયણુ વલનુ કાન્હડે કહીઈ ન નામધ સીસ.’

આવાજ ભાવના ઉદ્ધારો શ્રીધર કવિએ દંડરના રાવ રણમહાના મુખમાં મુક્યા છે : (શુભો રણમહા છંદ, રચ્યા સાલ ૧૫૦૦ ના અરસામાં.)

“સિરિ કુરમાણુ ધરવિ સુર તાણીય, દહ દય હાલ માલ નીવાણીય,
અગર ગરાસ દાસ સવિ છાણીય, કિરિ આકરી ખાનકર જોડીય.
અસિ વર સરિસ બાહુ કળ્પભારીય, બોલિય ઈકિ હે જળ્પ હકારીય,
મુઝ સિરકમલ મેછપય લગ્નિય, તુ મયણુંમણિ બાણુ ન હગ્નિય.
નં અંબરપુડતલિ તરણિ રમિય, તાં કમલજકંધ ન ધગડ નમિય,
વરિ વડવાનલ તણીકાલ શમિય, પુણુ મેઝ ન આપૂં આસ કિમય”

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં તુકના હાથમાં પદ્યગ્રંથો હોદુ કેદોઓ પોનાતા પર આવી પડેલી આકૃત માટે જે મનોદશા પ્રકટ કરે છે, તે દયા ઉપગમવાની માથે તે સમયની શોકમાન્યતા અને પાપપુણ્યની લામણી સમજવા માટે ઉપયોગી સાધન રજુ કરે છે.

બાલ રૂદ્ધ ટલવલતાં દીકાં; કર્કે લજ્જી ધાક.
એક બણુઈ, અહો જનિ આગિલહ દીડયા મિચુ અતૂર.
તુરક પાસિ પાડીયા દેરિં; વયરી દીધુ પૂઝ
હરી સાખિ કંઈ અહો દીવી, કંઈ ચડાવ્યા આલ;
કંઈ જાણી કંઈંગી રડતાં ધાન વિહોઠાં બાલ;
ગાઈ તણાં કંઈ ગોચર ખેટયાં, કંઈ લોખ્યા આવાટ,
કંઈ અહો જંગલિ મધુ લીધા, કંઈ કંઈ પાડી વાટ.

... ..
કંઈ ધરિ આવ્યા અતિયિ ન પૂળ્યા, તરસ્યાં તીર ન પાયા.

... ..
ભર્યા સુરોતર પાસિ ઉસામી, તરુઅર લીધા ધાક;
દેવ તણાં માસાહ વિશ્વારથા, કંઈ હરિ લાયુ પાક.
લાખ રૂપ વિલ ગુહરો વીડયા, કંઈ વિષય કીધક
સોમ રૂ. કંઈ રાદુ મલતઈ મહાદાન કો લીધાં.*

આજ પ્રમાણે મધ્યકાલીન સામાજિક સ્થિતિ વીગે કેટલીક ઉપયોગી હકીકત ‘વિમલ પ્રમંથ’ પુનઃપ્રાપ્તિ મળી આવે છે. તે સ. ૧૫૮૮ માં લાલપ્પસમરે લખ્યું હતું. તેમાં વિમળશા પ્રધાનનું ચરિત આલેખવાની માથે જાનિ મંજથી જે ગાદીની આપી છે તે જાતિબધારનું અને જાનિના ઇનિદામ પર આગે પ્રદાશ પાડે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રી જાતિ વીગે કર્તાએ જે વિચાર પ્રકટ કર્યા છે તે ઉદ્ધર અને પ્રગ્ભનીય છે. તે લખે છે:

નારી કહી હ ધર રાણગાર, નારી વિના મ હો ભર્તાર.
આગલિ પાત્રલિ પૂરંઈ કાંમ, પદિ પરદુર્મૂર્ધ રાખઈ નામ.

૧૨ દુખી ઈ ધરનાગી દુખી, નર સુખી ઈ ધરનારી સુખી,
ખતા છવિ મેઢવઈ હાથિ, નરિ પિના કો નાવઈ સાથિ
જુ ધરિ સુદરી તુ હુઈ શોખ, લેવઈ દેવઈ રહીઈ શોખ
વેલા ભોળન વેલા ભોગ, વેલા લાભઈ સવિ સયોગ
નરી વિશ્વ નર અવગુણ કૈદિ, કૈઈ મ દેવો નારી ખોડિ

અને સવત ૧૦૩૫ માં લખાએનું રતનપામનું રેડીઆનું ગીત આ ગાંધી
યુગમાં ખામ આવકારદાયક લેખાદા છવનનિર્વાહમાં રેડીઓ કેરો કેપયોગી અને
લાભદાયી થઈ પડે એનું તેમાં સુદર વર્ણન કરેલું છે

“ બાઈ રે અમને રેડિયો વાવો, રેડિયો ધરતુ મડાણુ ને,
પરણી ત્રિયા છોડીને ચાલ્યા, ગયો પરદેરો કય કમાણુ ને
બારે વરે પરણ્યો આવ્યો દોઢ ત્રાળિયુ આવ્યુ રે,
ગમા માહે નાના પેઠો, દોઢ ત્રાળિયુ પાડ્યુ રે,
માત તાત ને સસરે સાસર્યે, અમને કીધા અળખા રે,
દુખનિનાશણુ રેડિયો વાવો, તેને બંધને વળગ્યા રે
રેણુ કીતાર્યુ સઘણુ પિયુતુ, બ્યાલે રૂપેયો વાવ્યો રે

...
રેડિયાના પસારથી તો કોટિ કામ મે કીધા રે

...
બાપ બાઈ ને સસરો પ્રીતમ, હાલે સગપણુ તેહ રે,
રતન રેડિયો છવુ ત્યા લગી, કીએ ન આવે છેદ રે
ધરી તરાક ને માગ અમરખા, તેમ લાટે વગી પૂણી રે,
અંપ મગે ને ધણુ દિયે રેડિયો, નારીએ ક્રી બહુ પુછ રે
સાચર ને વનસ્પતિ હુમર, કુવ તારા સૂરજ બહો રે,
કોટિયુગ વગી રહે રેડિયો, શ્રી ધર સદા આન દો રે
ગોળ પાત્રીરો ખેડતા નગરે સુદિ તેરશ મહા માસ રે,
રતન બા એ રેડિયો ગાયો, સદા થઈ મન આશરે *

એવે સવત ૧૫૯૬ ના ખત દસ્તાવેજની નમ્બ રાજકચેરીની બાબા અને
લખાણુના નમુના નરીકે કેપયોગી માનમ પડ્યો

અરિત શ્રી ગૃપ વિકાસ સમયાતીત-સવત ૧૫ આપાગ્રાદિ ૯૯ વખે શાકે
૧૪૮૫ પ્રવનમાને જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૧ જૂને અધેહ શ્રી અદિમદાવાદ વાસ્તવ્ય-અદણુ-
પત્રમભિલિખતે । શ્રી ગુજરાત ધર્મગ્રંથા સમસ્ત ગજનલી સમનકૃત-મધ્ય અરિવિ
સ્તચિની મત્તમગકુમ્ભમધ્યવનિરર્ણ્યક પચ્ચાનન-અવશ વર લખ્ય રાજ્ય-શ્રી
અયવર માલનકૃત કમ્પ્યુનલ-યવનકુલતિલક-મદારાગધિગમ-પાતસહા-
શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરનાથ-મદિમ્મનિજયરા-રો વિગરત્યા શ્રી અદ-લખાન ।

તત્સમએ રાગ અદિમદવાદ મધ્યે । ધર્માંધર્મ વિચારણુયિ^૧ કદી શ્રી નમીરદી
સંગે ન્યાયવૃક્ષપાત્રનૈક મુખતે । દુર્ગુપાલ શ્રી અક્ષિખાલ મલિક સંગે । મારકા
અસાધ શ્રી પીરોજ મલિક । જમનિ મણ્ડપિકાયાં શ્રી નગદલ મલિક । દવેલ્યાં મી.
નરદી મી. જલાલ । એવં પંચ કુલપ્રપતિ તૌ । કીકુએ પટિલ-હાગન-ના મધ્યપોલિ
તત્ર મોદી જસા સુત મોદી સારણુ તત્પુત્ર નરાઈણુદાસ પરમોદી હાદસુત તાપીદાસ-
કેન ગ્રહ ગ્રહણકે દતાનિ । આદક નામ શ્રી શ્રીમાલી જાતીય પરીક્ષ હાગડ સુત
૫ હાંસાં તત્પુત્ર ૩ પદ્મા-ઉદયકરણુ-ગર્જાકેન ગૃહીન્વા । યન રાજ્યનાણુકે ટંકા ૮૦૦૪
અંકે આઠ સદિશ ચિટો-તર બધત્ર સુપરીક્ષત એક મુંદાનિ દતાનિ । ડુદીકા ૧
નયું ટંકા ૬ લેખક અંકે છ લેખક । ધર ગ્રહણુ । ધર ખડકીખધ મધ્ય ઉપવર્ગ^૨
૨ ગોઝારિ ૨ પટસાલિ પ્રાંગણુ મહિન મન્સુખ છાપરું પદવેલ્ વલી-ખાપ-નલીઆ
-ખારત-કમાડ સદિત ખડકીખધ ગ્રહણુ મૂક્યાં । મોદી નરાઈણુદાસ તાપીદામ
એણુક મૂક્યાં । ભાષ ૩ સદા પદમા ઉદયકરણુ રંગા કહ્ક મૂક્યાં । પાખ^૩ ઉત્તરક
મોદી ધના સુત સમધર માયરનાં ધર । ધર પાખ^૪ પૂર્વે મોદી તાપીદાસ નરાઈણુદાસનાં
ધર । દક્ષણે ખડકી । તત્ર અગ્રે પાટિક મામ^૫ । એવં ૪ ખૂંટ । એ ધર પડ
પડખ આખડક રાજકિ દેવકિ હાગક તે તથા નલીઆખોટિ ધણી છોડવતાં સર્વ^૬
વરતી આપક । સચરામણી વસનાહારની । જાં લગક ટંકા આઠ સદિશ ચિટોત્તર
આપક નિહારક છુટક નાં લગક ભાષ ૩ પદમા રંગા ઉદયકરણુ વસક વાસક ।
બધી અવધિ વરિય પતી । વરિય પાંચ પટ્ટી છોડવક । વલતી એ મામ ૧ પ્રતિ
ટં. ૨૫ વલક । વરિય ૧ ના ટંકા ૩૦૦ વલક ધર ભાડુ નહીં । પ્રામ વ્યાજ નહીં ।
ખાલ-પરનાલ-તી છાર વાટિક પૂર્વારીતિ સંગધે । મોદી નરાઈણુદાસ તાપીદામે
ધર ગ્રહણુ ૫૦ પદમા ૫૦ ઉદયકરણુ રંગા કહ્ક મૂક્યાં । અસ્ય લખિન વિધે
પરિપાલ ન્યાય ॥

પછક એદિવં પરણં । ટંકા ૩૦૦ વરન ૧ ના વગ્ગા । ઓરડા બિ મધ્ય
ભાગજા તે બેહ ૫. પદમા ૫. ઉદયકરણુ રંગાના ॥

અત્ર મનં ।

અત્ર સાખિ.

૧ મોદી હાદસુત

(આગરે ૨૮ માથી છે.)

તાપીદામ મનં ગાપર લીખ તે પરમાણુ.

૧ મોદી ગરણુદામ

મન નાગણુદામ મનં.

વિભાગ ૨ બે

પ્રકરણ ૧ લું

સંક્રાંતિકાળ અને તેનું સાહિત્ય

(મ ૧૬૨૯-૧૬૪૯ ઇ.સ. ૧૫૭૩-૧૫૯૩)

રાસમાળા નોંધે છે “ઇ. સ ૧૫૭૨ ના નવેબર મહીનાની ૧૮ મી તારીખે મહાન અકબરે પોતાનો વાવગે અમદાવાદના નગરની પડોશમાં ફરખવા માડ્યો, તે અવસરે ત્યાંના મર્વ પદવીના સર્વ લોક ગેળે મળીને તેને પોતાના પાદશાહ તરીકે માન આપવાને આગળ ગયા.” *

તે અદ્વરમી નવેબરનો દિવસ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ યાદગાર રહેવા નીમીયો હતો. શાંતિનું જે બીજરોપણુ તે દિવસે થયું તેમાંથી પાગરેલી વૃક્ષરાજિની છત્રછાયામાં અખા પ્રેમાનંદ ને શામળજેવા સમર્થ કવિઓની પ્રતિભા પોષાવાની હતી અને ઐથી યશસ્વી મોગલ મંત્રાટની મક્કામે ટાળે મળીને જનાર એ ગુજરાતી પ્રજાના મહાજનોમાં કદાચ એજ વિવરોના વડવા કે વડીલો પણ હશે જેમણે ફેટલીએ પેઢીઓથી નહીં કદપેથી નહીં અનુભવેલી સ્વસ્થતા અને આનંદીને એ પ્રભાતે મહારવામાં, નવા ને અપૂર્વ સાહિત્યના ટુકુંમરણા પગવાને પણ અમળણુ પાળે પુન્યા.

જે વર્ષોમાં ગુજરાતની મુલતાનીઅન ગઈ અને મોગલાઈ આ પ્રમાણે આવી તે સંક્રાંતિકાળ (સ ૧૬૨૮-૧૬૪૯ ઇ. સ. ૧૫૭૩-૧૫૯૩) તે અલખત પુગતી શાંતિનો મમય નહોતોજ માણ મુલતાનના સધળાએ તોફાની અમીરો હજી નહીં મત્તાને માયુ નમાવતા થયા નહોતા, બગવાખોર મીઠાઓ ત્યા ત્યા બખેડા પોષા ધમાયો કરીને સુલ્તમીઓની મુદ્દિ અને લમ્કરના બાઝમળને કસતા હતા, અને ત્રીજા મુઝફ્ફરને ગળે લાવવાના મોગલ પ્રતિનિધિઓના પ્રયામ સહેલાઈથી નફળ થતા નહોતા આ ધિનિ લગભગ વીસે વર્ષ ચાલુ ગઈ ઈમીઆનમાં અમીરો ને મીરજાઓએ થાકીને કે આધનમામત્રી ખુટતા નમનું મુકયુ. મુઝફ્ફરે પહેલા તો અડગપણે લડત ટકાવી ગળીને અમદાવાદ વડોદરા ને બરચ લીધા (મ ૧૦૮૬: ઇ. સ. ૧૫૮૩), પણ આખરે તેને હાથ થયો અને સ ૧૬૪૮ (ઈ સ ૧૫૯૦)માં તેણે આપનાત કર્યો.

આ બનાવોએ વાનાવગણુ ફેટલું અગાન ડ્યુઈ, જના અમીરકિમરાવો કે મરદારોના સતન આનરકવલવાળા આગયા જમાના (સ ૧૫૯૦-૧૬૨૮ ઇ. સ.

૧૫૩૬-૧૫૭૨) કગતાં આ કાળમાં અર્થાંતિ ઝોળી હતી. વળી. હવે અકબરની દીર્ઘદર્શી રાજ્યનીનિએ રજપુતોને પણ સાધવા માંડ્યા હતા. ગુજરાતની સંપૂર્ણ હત મુખ્યત્વે નેના રજપુત માંડલિકો રાજ્ય બગવાનમસ અને રાજ્ય માનસિદ જેવાનીજ બહાદુરી ને કુનેહને આભારી હતી. * આથી રાજદરબારમાં તેમજ સમસ્ત આલમમાં હિંદુમુસલમાનો વચ્ચે બાધચારો કેટલોક વધ્યો. નવો મંગળાકારી યુગ મંગલયાનું આ ઝોઝ ચિન્હ; અને બીજું તે છેક સુલતાન બહાદુરશાહ (સં. ૧૫૮૨-૧૫૯૨: ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૫૩૬)ના સમયથી, ચાલતા આવેલા જમીનમહેગુલના જુલમી કાયદાને બદલે, જમીનની નવેસરથી આંકણી કરાવીને રાજ્ય ટોડરમયે રાહેનશાહના હુકમથી નવી ન્યાયસરની જમામંદીની પોજના કરી (સં. ૧૬૩૧: ઇ. સ. ૧૫૭૫).

આવી રીતે જમવા માંડેલી સ્થિરતાને પ્રતાપે અખા ને પ્રેમાનંદ, શામળ અને વસંતભ: એ સર્વનાં આવતા યુગમાં (સં. ૧૬૪૯-૧૭૧૯: ઇ. સ. ૧૫૯૩-૧૬૬૩) ધનાર કે ચારબાનાર કાર્ય આટે ભૂમિકા તૈયાર થવા માંડી; પણ પ્રસ્તુત યુગમાં તો, નાકર (સં. ૧૫૫૨-૧૬૪૦: ઇ. સ. ૧૪૯૬-૧૫૮૪) ની કારકીર્દીનાં છેલ્લાં અગીઆર વર્ષના અપવાદ મીવાય નાદિત્યપ્રવૃત્તિ મોળી-મોળી એટલે છેક મદ નહીં, પણ સામાન્ય કક્ષાની-દેખાય છે. આ સમયમાં કે તેવી આસપાસ એત્રણ નોંધવાળેગ ઉપકવિઓ થયા. 'માધુચરિત્ર,' 'શુકદેવાખ્યાન' અને 'સુભદ્રા-હરણ'નો રચનાર વસ્તો (સં. ૧૬૨૪: ઇ. સ. ૧૫૬૮); 'વસંતભાખ્યાન' વાળો ગોપાળ (સં. ૧૬૨૮: ઇ. સ. ૧૫૭૨); અને 'રમમંજરી'કાર વહરાજ (સં. ૧૬૩૫: ઇ. સ. ૧૫૭૯). ત્રણમાંથી એકદેનું કાવ્ય કવિતા તરીકે બહુ ઉર્જવલ કે ગૌરવશાળી નથી, જો કે બાળાવિકાસની દૃષ્ટિએ તે કેટલાક મહત્ત્વવાળું છે. પણ એમની વધારે ગણવાળેગ વિશેષતા તો પ્રેમાનંદ યુગના પુરાગામીઓ લેખે આપણે મમજવાની છે. નાકરે આખ્યાનોની જે પ્રયા લેલજનને પરિચિત કરવા માંડેલી તેમાં નિષ્પત્તિ સાધનાર બટ પ્રેમાનંદ પ્રગટનાં સુધી આ યુગના ગોપાળ અને વસ્તાએ તે પ્રયાને યથાશક્તિમતિ દર્શાવી રાખી. અને વહરાજે તો એ બનેથી આગળ જઈને પોતાની મનોહર વાતાંમાં શામળબટનાં લાહણિક વસ્તુગ્રહન અને સ્ત્રીપાત્રોની રપટ ઝાંખી કરાવી. આમ, રાજકીય સ્વચરના બરાબર જમી રહી ત્યાર પહેલાંજ આ નમ્ર છતાં ઉસાહી કવિત્રએ આગામી યુગની સિદ્ધિઓ કાગે આશાવંત સંવિધાનો રચના માંડ્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૨ બું

શાંતિયુગ : સાહિત્યનાં નવીન પ્રેરક બળો

(સ ૧૬૧૬-૧૭૧૬ ઇ સ. ૧૫૯૩-૧૬૯૩)

મધ્યકાલીન ગુજરાતના દત્તિદાસમા આ સૌથી વધારે આબાદનો સમય છે. અંબરની સમુદ્ધવલ દારકીર્દીના હેત્વા બાર વર્ષ આ જમાનામાજ સમાય છે; અને તેની ડહાપણુભરી, કાબેલ ને ફ્યાણુ ગાન્યનીનિના પ્રતિગબ્દ મીરઝા અઝીઝ, કોકા, ગાહજદાન તથા દારાશીકોહની સુખસચારક સુખાગીરીમા પડેલો આપણે જોઈએ છીએ જાણી, આજમાખાને કાળીકાઠીઆને મહાત કરીને પ્રગ્નને રાહત આપી (મ. ૧૬૬૬. ઇ સ. ૧૬૪૦) તે પછુ આ અરસામાજ. ઉપગત સલામતી અને સ્વચ્છતાના વાતાવરણુમા ઉચી કાગીરીના કેટલાક સુદર જાહેર બાંધકામો પછુ થઈ શક્યા, તેમાના સુખ્ય ત્રણ હતા. શાહીબાગ (સ ૧૬૮૮: ઇ. સ. ૧૬૩૨), અજમલખાનનો મહેલ (સ. ૧૬૬૩: ઇ. સ. ૧૬૩૭), અને રાણપુરનો પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક કીસ્મો તથા મહેલ (સં. ૧૬૬૬: ઇ. સ. ૧૬૪૦). ઇ. સ. ૧૬૪૨મા બાગવટાઈ પદ્ધતિ પ્રચારમા આવી એ નવી પરિસ્થિતિની એક વધારે નીશાની.

આ ઉજળા ને આકર્ષક ચિત્રના ઘેરા રંગો પછુ છે. મલીક અંબરની સુરત ની છુટ (મ. ૧૬૬૫: ઇ. સ. ૧૬૦૬), તથા ઔરંગઝેબની એ વર્ષની (સ. ૧૭૦૦-૧૭૦૨: ઇ. સ. ૧૬૪૪-૧૬૪૬) સુખાગીરી દરમીઆન થએલા ઝગડા ને સરસપુર જૈન દેવાલયનુ બટ્ટીકરણ (સં. ૧૭૦૦: ઇ. સ. ૧૬૪૪): આ બનાવો એવા રંગે રંગાએલા છે. પછુ સામાન્યપણે અઘણુધી કહી શકાય તેવુ કે દેશમા નહોતુ. તેમજ અહીં નોંધેલા એ આગળ પડી આવતા બનાવો સીવાય છુટાછવાયા તોફાન કે બખેરા થતા તેની અમર પછુ એટલી જીવંતે ન બનતી કે તે સમાજના જીવનને ગંભીરપણે ડામાડોળ કરી શકે. દેશનુ એકંદર વાતાવરણુ ઉધમાનીઉં કે બપુપ્રેરક જરાએ નહોતુ. અને સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ ને અઢારમીના પૂર્વાર્ધમાં જે કાળો કેર મરેહા હુમલાબોગેએ વરતાવ્યો તેને મુકાબલે તો આ યુગ અદ્વિતીય શાંતિસામ્રાજ્યનો હતો.

એવા શાંતિયુગમા સાહિત્યના નવીન પ્રેરક બળો ઉદ્ભવ્યા અને ગુજરાતનો કાવ્યમંદાર પ્રકાશમાન, બહુપ્રબ, બહુરૂપ રત્નોથી મમૃદુ બન્યો.

આ યુગના ચાર મહાન કવિઓએ સંક્રાંતિકાળની મોળપનો ખંગ વાળી દીધો અખા બક્ત અને પ્રેમાનંદની કેટલીક કૃતિઓ આ યુગમાં રચાઈ. રાજકીય શાંતિને લીધે એ બેની કલાનો જેમ પરિપાક થયો, તેમ આજ મમયમા યૌવન ભોગવતા શામળબટ ને વલ્લભની પ્રતિબા પછુ નર્મીતાઈના વાતાવરણુમાં પોષાઈ

તથા આગળ ઉપર અશાત સ્થિતિમા પણ વિકાસ પામનાનું પણ મેગરી શકી એ કવિઓના કાવ્યમા સુગતુ પ્રતિનિધિ ને તેની અમરે મ્યા રૂપમા વરતાય છે તેમજે ઝીનેલા મમાજ્જાના વિધવિધ આદેશનો તેમની કવિતામા કેવે પ્રમાર મૂર્ત થાય છે, તેનું હુકુ િગ્ગન હરે તેમના મનોઆધારના નિરૂપણ તથા કૃતિઓના ઉત્તેજ દ્વારા શ્રીએ

સુખસંપત્તિને લીધે એકાગ્રાગમ વિનાય ને અવગ્રહ આ સુગતુ પૂર્વાર્ધમા મારી રીતે વ ના હોવા ને એ પ્રમાર મોગલ શાહનદાઓ અને તે સત્તાના બીજા અમીરી પ્રતિનિધિઓની વિલાસનિય રહેણી રણીનો પ્રભાવ પણ એ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતોથી પડે હોય એ મમયનુ મામાનિષ્ટ જીવન જાણનાના તો ખાસ સાધનો નથી પણ શુદ્ધ સાહિત્યમા તેના પ્રભાવો મોધતા આ અનુમાન સ્વાભાવિક રૂરે છે કે પ્રમાર રંગીલી ને બહુધા કૃત્યવિમુખા ન થઈ હોત તો અખા બમ્મે તેની પર વર્ષાવી છે તેની અરખનિત ઉન્મૂલ શ્વાસારાની જરૂર પડત નહીં, કે ન જરૂર પડત પતિત પ્રમાના ઉદ્ધાર માટે જન્મનાર પ્રેરિતજન જેવાજ તેના મીવા ચોખ્ખા ને અચુક ઉપદેશોની એવો ઉપદેશ તેણે વિગેપ કરીને લોકપ્રિય થઈ શકે તેવા ઉપાઓ મા સરનાથી આપ્યો કે એ દુષ્ટકત અર્થસચક છે તેની પોતાની વેદાનસક્તી મેધા તો અખેગીતા ને અનુભવનિદે જેવા દુમેન અચમણિઓમાજ ખરા આવિર્ભાવ પામી શકી પણ અંદિષ્ટ સુખના ઉપામી અધર્મી મમકારીને તોગવા મારુ પદેપદે દાખનાદૃષ્ટાત ટાડતી તણ તણ પકિતની સુગમ અમરકાર રચનાઓ કર્યા વિના તેને આલ્યુ નહીં

વગી આ પણ વિચારવા જેતુ છે કે અખાના કવનમળ (મ ૧૭૦૫ ઇ સ ૧૬૪૯ પછી) હમીઆત વત્તખમત ગુજરાતમા આનિ પ્રમાજ હનો, તેણે ઉછેરેના મ્મી ગુરુઓ ને તેવાજ પ્રમાજનોના આચરણ નેહને પણ અખાએ ગુરુઓ વીરો વાગવાર પ્રદારો કર્યા હોય અને જો એક અત્તિતીય માયા ગુરુમા હુ પોતાનું મન હ્યુ, તેનું શગણ મર્વકાજ માટે પોતે લીધુ હોય અને બીજાને લેરાને મોધ આતુરતાપૂર્વક આપ્યો હોય

૧ હરિ જણવા વિના બુલા બમે

અખા પાર ન પામે ક્યમે

—આમડછેટ અમ

૨ જે નરને આપ્યા ગુરુ ધરે,

ક્યુ અખાનુ તે પ્રીછયે

—પ્રપચ અમ

પ્રકરણ ૩ જી

-૬૮૬૬૬૬-

શાંતિયુગ (સા. ૧) પ્રેમાનંદ અને શામળ

જુગમળ ચોક્કસ અર અખાને ડડો અન જે. નવે અવતારે ધડવા તો પોત અમર મી એ. જુગમળ પ્રમાનદમા જુદી રીતે વ્યક્ત થાય છે એ પ્રત્યા ધર્મ મોધકના એપ્તરજી અણુમાતા ઉમાડથી દેશને સુધારી નાખવા જળરી અને જરુરી કાગળ કરી ની યા બીજાના રસપૂજક મુકુમાર આ માએ ધર્મને અગત અલિખા નાને આગળ પડવા દીધા વિના અનુકૂળ દેશમલનો લાભ લઈને કનાના ઉચ્ચતર લગ્યો સાધનામા મન પરો યુ

પ્રમાનદનો મમન સ ૧૮૭ થી ૧૭૮૦ ગતે પ્રનકાળ આગરે સ ૧૭૧૦ થી ૧૭૫૦ બીજી બાજુ જેનુ મિવેચન ચાન છે તે શાંતિયુગ મ ૧૬૪૮ થી માડીને ૧૭૧૮ સુધી લગ્યો આ પરથી જોઇ શકાશે કે પ્રેમાનંદ જ આ ઉઘ્યા ને લખતા થયા તે શાંતિના વર્ષોમાજ એમનુ ચોથા ભાગ જેટલુ અ વડુ મય પછુ એજ વડોમા થયુ તેમના માનસ તથા પ્રતિભાને ધા આપનાર ધણાખરા સસ્કાર-અભ્યાસ અનુમન ને વાતાવરણને લગતા મસ્કાર પછુ એજ પ્રાવધિમા એમની પર પડેના પરિણામે એમના કવનકાળના ત્રીમ (સ ૧૭૨૦ થી ૧૭૫૦ છ મ ૧૬૬૪ થી ૧૮૪ સુધીના) વર્ષ મરાત્રી રાવ્યરસ્થા દરમીઆન વીત્યા છતા એમનુ કનાજીવન તો નિવિતતાના કાળમાજ-ક જેવી નિશ્ચિતતા ગુજરાતે પહેલા કદી જાણી નહોતી ને અજેજ જુગ સુધી જાણનાનું નહોતુ તેવીના કાળમાજ-બધાએનુ

આ ગુપ્ત ગણુત્રીઓ આપણને એક મહત્વના લક્ષ્યમિદ તરફ દારે છે—પ્રેમા નંદના આખ્યાનોમા જે ઉત્તમ રસિકના સસ્કારમયતા ને કલાવિનય વીલમ છે તે મમમનીન દેશરચિત્તિને લીજજ મકય નીવડ્યા એમ માનના આપણને ગ્રેરે છે તેનુ નળાખ્યાન તેનો દશમ સ્કધ તેણે ગાએની ભક્ત નરમિદની જીવનરીલા રણન દ્રાપદી સ્વયંર અને સુદામા ચરિત્ર તેણે અમર વાણીથી અગ્રિત દેના ઓખા ને મુનદ્રાના હરણો આ અને આવી મયકાનીન યુગની કલગીરૂપ કૃતિઓ ન રાય અરા ન સુલતાનીઅનના ફળ ન હોય ધાડપાઝ મરાગઓના રાજ્યની ઉપત્તિઓ એ તો મોગન આધિપત્યના રસમરપુર ને નિરુપત્ય વાનાવજી માજ મમદ્ થએલા સસ્કારોમન હૃદયનો પરિપાક, એમ પ્રતે રમઝેવિ નો આ મા સાલી પુર્યા વિના ગરેજે નહી *

* સ ૧૬૮૭ ૧૬૮૮ મા ગુજરાતમા બારે દુકાળ પડ્યો હતો તેની અસર પ્રેમાનંદના દુહી વામનમ્યા ને મધ્યજૂમાખ્યાન પર છે એ નોંધવાની જરુર છે

પોતે કે પ્રેમાનંદની જેમ વેદપુરાણ કે રસાલંકાર બાંધ્યો નથી એવા ટકોરમય એકરારે શામળ (જન્મ: આશરે સ. ૧૬૫૦: ઇ. સ. ૧૬૦૪) એક ઠેકાણે કરે છે. એ કથન ગર્વાશે સાચું નથી પણ એટલું તો ખરું કે તેની પ્રેરણાનું પ્રભવસ્થાન વેદપુરાણાદિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો કરતાં એકાદ અંગેજ ઉતરતા એવા હીંદી ને પ્રજા બાષાના સાહિત્યબંડારમાં હતું. એના સમય પહેલાં એ પરબાપાએનો પ્રભાવ ગુજરાતી પર નહોતોજ પડ્યો એમ નહીં. છપ્પાની વિશિષ્ટપણે હીંદી એવી રચના સંવત ૧૫૧૯ માં જૈન સાધુએ દરેલી માગી આવે છે. અને એ કાવ્યરૂપ ધણો વખત ગુજરાતી ભાટમારણોમાં પણ પ્રચલિત હતું, તે પરથી એ અસરની પુરોગામિતા સિદ્ધ થાય છે. પણ હવે શામળે એ પરબ્રાંતી અસરનો વધારે મોટા અને વિસ્તૃત પ્રમાણમાં લાભ લીધો એમ કહી શકાય, કારણ કે તેની આશ્રમમશહુર વાર્તાઓ છેક સ્વતઃકલ્પિત નહીં, પણ હીંદી ભાષાની વાર્તાઓને આધારે ચેતનએલી માધુમ પડી છે. અલગત એટલું ખરું કે ગુજરાતી કવિએ હીંદી વસ્તુને પોતાની કલાનો ઓપ આપી તેજરની અને ભોક્તૃગમ્ય કરી. પણ તેમ કરવાની સ્વરચના ને અવકાશ આપાર પહેલાં કોઈને લાખ્યાં નહોતાં એ હકીકતજ ખતાવે છે કે શામળે પોતાની કિશોરવય અને યુવતી જુવાની દરમિયાન પ્રવર્તતાં શાત્રુક પ્રેરકબળોનો પુરતો લાભ હીંદીના અભ્યાસ, કલ્પનાવિહારો તથા કાવ્યસર્જનને અનુરૂપ ભાવનાદર્શનોથી લીધો હશે. પ્રેરણાસ્રોતનો એ રીતે પ્રવાહ ઝીલનાર કવિએ 'રખીઆલ રુઝ રાજવી'ની છાંચમાં છયન નિર્ગમના 'મદનમોહના' અને તેના નમુનાની અનેકનેક અદ્વિતીય વાનાંઓ રચી; આપણો પરિચિત પ્રયોગ છે તેમ, "વાનાંરસમાં જાનગોલી પાછાં;" સંપ્રદાયોની તાત્વિક એકતા 'પાનની વાર્તા' જેવી વાર્તામાં પ્રગોધી; લગભગ હરેક વાર્તામાં. આહુ જમાનામાં ફેલાઈ હશે તે, રાજકીય ખટપટોના પરિણામરૂપ અનીતિ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશકારા કે દ્વંદ્વોત્પત્તિ રોકવા પ્રયાસ કર્યો; મારીનરમી ક્રમ્ય પ્રકારની નારી-ભાવના તટસ્થતાથી આવેખીને. તે યુગમાં શક્ય એટલી કલાવૃત્તિની પીછાન કરાવી, અને 'પદ્માવતી' માં સ્ત્રીશિક્ષણની તરફદારી તથા જાતિના જુલમનો વિરોધ કરીને, અશાંતિના ખીજ જમાનાઓને અલબ્ધ એવું નવીન મમાજમુધારણાનું દર્શન પ્રગટને લીમતબેર કરાચું.

આમ, મં. ૧૬૪૯ થી ૧૭૧૯ સુધી જે મોગલ મરહકના ગુજરાનમાં વ્યાપી તેના નેજા નીચે તથા મોગલ બહેનવાલીના કલાપોષક સ્ટુલિંગો વિનયર્પા તેની ઉચ્ચા અનુલક્ષનાં, એ કાળના ત્રણે કવિવરોએ આદિત્યમાં વૈવિધ્ય ને મંચારિતા અપૂર્વ શક્તિથી પુર્વા.

* શામળમાં અનીતિમય સ્ત્રીઓની છત છે પણ એક અંગે તેનો આ ખરો અભિપ્રાય વરતણ આવે છે: "છે નીચ કોઈજ નારીઓ, અવગાંવે સદુ નહીં સરખી."

પ્રકરણ ૪ થું

અવ્યવસ્થાની અવધિ

(સં. ૧૭૨૦-૧૮૧૩: ઇ. સ. ૧૬૬૪-૧૭૫૭)

લગભગ એક સૈકા જેવડો આ યુગ ગુજરાતી ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે ધોર અને દારુણ અવ્યવસ્થાનો છે. તે એક છેડે સુરતની પહેલી પ્રખ્યાત હુંટથી શરુ થાય છે અને બીજે છેડે પ્લામીના ક્રાંતિકારક યુદ્ધ સાથે ખતમ થાય છે. એ ત્રાણ વર્ષની આઘુ અશાંતિનું વિભાજક વર્ષ સ. ૧૭૬૩ (ઇ. સ. ૧૭૦૭) બને છે. તેની આગળનાં વર્ષોમાં મરાઠાઓએ ગુજરાતમાં પગપેસારો કરવો આદરેલો, તે સં. ૧૭૬૩ માં સફળ થતાં એમણે પ્રાંતમાં રીતસર પ્રવેશ કર્યો. પછીનો અધઃસૈકા તે સત્તા જમાવવાના એમના જીવનોડ પ્રયાસનો કાળ.

એ દરેક વિભાગની રાજકીય ને સાહિત્યની સ્થિતિને હવે વીચારીએ.

સં. ૧૭૨૦-૧૭૬૩: આ સમયમાં મરાઠાઓની ધાડે પડી અને ખંડણીઓ લેવાઈ. સુરત પર તો નાનામોટા મળીને છ હલ્લા થયા: સં. ૧૭૨૦ માં, પછી પાંચ વર્ષ રહીને સં. ૧૭૨૫ માં, પછી દર વર્ષે એકેકા સં. ૧૭૨૬ ને સં. ૧૭૨૭ માં, ને છેવટ સં. ૧૭૩૦ માં અને સં. ૧૭૩૧ માં. આમાંની પહેલી ધાડ વખતે તો શિવાજીને રૂપીઆ એક કરોડનો માલ મળ્યો એમ ‘ગુજરાત સર્વસમ્રાટ’ તેણે છે. વળી ઉપરાઉપરી દુકાળો પણ કેટલા બધા પડ્યા—સં. ૧૭૨૯, સં. ૧૭૩૭, સં. ૧૭૪૦ અને સં. ૧૭૫૪ માં. એવામાં અનાજપાણીની તાણુ કે અતિ મોંઘવારીને લીધે અમદાવાદમાં હરવખતે હુલ્લડો થતાં ને હુંટફાટ થતી. આમ, પરદેશી હુમલા અને દુકાળને પરિણામે ગયા યુગની બધી આઆદી નીચોવાઈ મઠ. ઉપરાંત, બીજી કોઈ રીતે પણ રાજકીય સ્વસ્થતા કશી હતી નહીં. સં. ૧૭૩૨ માં કાંકરેજના અને સં. ૧૭૫૯ માં પાટણની પડોશના કોળીઓએ તોફાન મચાવ્યાં, સ. ૧૭૩૫ માં ઇડરના રાજાએ બંડ ક્યું ને હાર ખાધી; એજ સાલમાં હિંદુરના રાણાના નાના કુંવર બીમસિંહે ગુજરાત પર હુમલો કરીને વડનગર અને વીસનગર હુંટ્યાં; બીનમુસલ્મીઓ પર જીજ્ઞાસાવેરો નખાવ્યા ને તેને અંગે અસતોષ ફેલાયો તે પણ સં. ૧૭૩૫ માંજ; સં. ૧૭૪૭ માં ઇસલામી સાંપ્રદાયિકો મતીઆ તથા મોમણનાં ધાર્મિક કારણે બંડ થયાં; અને સં. ૧૭૬૩ (ઈ. સ. ૧૭૦૭) માં ચૌરંગજેબ ગુજરી ગયો. આ છેલ્લા બનાવે ધાડપાડુ મરાઠાઓને બે-લગામ બની મહાલવાની યુષ્કળ સગવડ કરી આપી.

આવી સાર્વત્રિક અરાજકતાના દિવસોમાં સાહિત્યના નવા એક પણ બળતો સંચાર થઈ શક્યો નહીં એ કુદરતી છે. બન્યું ને એટલુંજ કે પ્રેમાનંદ અને શામળે

ગયા જમાનામાં યુવાવસ્થા દરમિયાન જે સમૃદ્ધિને સંભારે આત્મામાં ભરી લીધેલા તેને તેમણે હવે ઉત્તરકાળની કૃતિઓમાં ઉતાર્યા કર્યા; અને ખીણું એ કે પ્રેમાનંદસુત વલ્લભના આંતરજીવનનું ઘડતર આ યુગમાં વિશિષ્ટ રીતે થતું હતું—જેને વીશે વધારે નીચે લખીશું. બાકી, યુગનું એકંદરે અવલોકન કરતાં તો ભાસે છે કે અરાજકતા ન હોત તો, પ્રેમાનંદ તરતમાંજ અપેક્ષી પ્રેરણાને બળે, તેના શિષ્યમંડળે તેમજ ખીણ સાહિત્યવંશજેએ, કેક ઉચ્ચ પંકિતનું કાર્ય કરી બતાવ્યું હોત. પણ હકીકત તરીકે તો આ યુગમાં ‘શીલવતીનો રાસ’ એ સુગત કાવ્યના કર્તા નેમિવિજય (સં. ૧૭૧૬) સીવાય એક પણ નોંધવાજોગ નામ છે નહીં.

સ. ૧૭૧૩-૧૮૧૩ (ઈ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૫૭): સર્વે ઇતિહાસકારો આને ‘અવ્યવસ્થાનાં પચાસ વર્ષ’ એવા સુચક નામથી ઓળખે છે. અને અવ્યવસ્થા હતી પણ મુંઝવનારી, અસાધારણ, નાશકારક. તેમાં મુખ્ય તો, મોગલ સુબાઓ અને મરાઠાઓ વચ્ચે ગુજરાતમાં સર્વોપરી થવાની સખત રસાકસી થઈ એ બાબત હતી. સં. ૧૭૮૬ (ઈ. સ. ૧૭૩૦)માં મરાઠા દ્વાર્યા બીજા નાના અમીરોનાં બંડ ને એણે તો આભ્યાંજ કરતું. અને કાઠીઆવાડમાં પણ મરાઠા દોર ચાલુ થયો ને જામવા લાગ્યો.

પણ એજ ઉપર ને ત્રાસક વાર્તાવરણે વલ્લભ (કવનકાળ સં. ૧૭૬૦-૧૮૧૦) ની પ્રતિભાને પોપીને વેગ આપ્યો હોય, ‘અને’ જીલ્લાજીલ્લા પરાક્રમના તેમજ ‘દુઃશાસનરુધિરપાન’ જેવા બીભ્સરસિક વિષયો તેની પાસે પસંદ કરાવ્યા હોય તથા તેની શૈલીમાં તીખાશ, જેમ ને સચોટતા બરીને ‘દાંકડો’ ને ‘જેસીશો’ એવાં વિશેષણોનો તેને અધિકારી કરાવ્યો હોય, એમ પણ સંભવે છે. એ ગુણો તેના સ્વકીય અને સર્વ રીતે વિશિષ્ટ છે. એવી રાજકીય દશા ત્યાર પહેલાં કે પછી નથી પ્રવર્તી, તેમ ‘યક્ષપ્રનોત્તર’ કે ‘કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન’ જેવી કવિતા પણ નથીજ લખાઈ. બીજી બાજુ, અવ્યવસ્થાના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ જે પુષ્કળ સામાજિક સડો પ્રજામાં પેડો હશે તે વલ્લભ મેવાડા (સં. ૧૭૫૬-૧૭૮૨) ના, હવે પછીના યુગવાળા ગોવિંદરામ (સં. ૧૮૩૭-૧૮૭૦) તથા કૃષ્ણરામનાં કળીકાળનાં વર્ણનો કે ગરબામાં પ્રતિબિંબિત થતો લાગે છે. આ બાબત પણ આપણા સમગ્ર ગ્રામીન સાહિત્યમાં લાક્ષણિક છે, કેમ કે ખસુસ કરીને કળીકાળનેજ કોઈ કવિએ આ યુગની પહેલાં કે પછી અલગ વિષય તરીકે સ્વીકાર્યો નથી, તેમ વિસ્તારપૂર્વક તેને આવીજ તાદરતાથી કાવ્યમાં નિરુપ્યો કે વર્ણવ્યો પણ નથી. એટલે, ઉક્ત કવિઓનાં અનુપમ કળીકાળવર્ણનો એ સમયના દેશકાળનેજ આબારી હોવાં જોઈએ એવું અનુમાન અવાસ્તવિક નથી.

એ વધુ અનુમાનો પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણ સમેટતાં કરવા જેવાં છે, પરંતુ તેને પ્રશ્નાકારે રજૂ કરવાનુંજ હાલ તો ઉચિત લાગે છે: ધીરામકત (સં. ૧૮૦૯-૧૮૮૧) નો વૈરાગ્ય જેની આપણે અતિપરિચયથી અવગત કરતાં શીખ્યા છીએ, પણ જેની

હક્કતા જન્મેલી છે તો બળતા હૃદયના બડકામાંથીજ, તે પણ એ દિવસોના અપાર નિર્વેદ અને નિ મહાવતાનુજ પરિણામ ન હોઈ શકે? અને, કાલીઆનાડમાં એજ વાતાવરણની આવતા યુગ પર પથગએવી એનીજ અસરોએ ભોજ બક્ત (સ ૧૮૪૧-૧૯૦૮) ની નીડર ને ચાળખામધ સમળ કવિતામાં જડાયેલ જુગુપ્સોત્પાદક વૈગમ્યને તો કદાચ નહીં પ્રેર્યો હોય?

પ્રકરણ ૫ મુ .

—(૦)—

શાંતિનો પુનર્જન્મ: સહજાન દીઓ તથા ત્યારામ

(સ ૧૮૧૩-૧૯૧૩ ઇ સ ૧૭૫૭-૧૮૫૭)

રાજકીય ઇતિહાસની નજરે, આ સૈંકો પણ આગવાની જેમ બે કટકે વહેંચાઈ જાય છે (૧) સ ૧૮૧૩ થી ૧૮૭૪ (ઇ સ. ૧૭૫૭-૧૮૧૮,) અને (૨) સ. ૧૮૭૪ થી ૧૯૧૩ (ઇ સ. ૧૮૧૮-૧૮૫૭) પહેલાં વિભાગના પરિવર્તનોની અસર સાહિત્ય પર કોઈ વિશિષ્ટ રૂપે થઈ નથી, પણ એ વર્ષોમાં અપાવા માટેલી શાંતિ સ્થિર થતી ગઈ તેમ તેમ સ ૧૮૭૪ પછી સાહિત્યનો મારો ફાલ કિતર્યો પરિણામે, રાજકીય પ્રદેશમાં આ એમાંનો પડેલો ન્મને સાહિત્યમાં બીજો યુગ મદત્તવનો છે પ્રત્યેકનું આગલી ભૂમિકા માથે દિગ્દર્શન પ્રી લઈએ

સ ૧૮૧૩-૧૮૭૪ આ સમયવિભાગમાં મુસલમાની સત્તા ઝેવની બાગી મગમલો ને પેશાનો અમલ અમુક વર્ષ લગી ચાલ્યો, પણ મ. ૧૮૧૮ (ઇ સ ૧૭૬૧) મા અદમદશાહ અબદલીને હાથે પાણીપતના મઝામમાં પડેલા મારમાથી મરાઠાઓ કદાપિ માગ્ય થઈજ શક્યા નહીં અને રેશ્વાઈનો પણ 'સ ૧૮૭૪ મા અત આવ્યો ગાયકવાડી સત્તા પણ આ અરસામાં ગુજરાતમાં વધુ વધુ જામના માડી બીજી માગ્ય અગ્રેનેનું પરિમળ વધતુજ જતુ હતુ એમણે 'સ. ૧૮૧૫ મા સુરતનો, સ ૧૮૨૮ મા બરુચનો અને મ ૧૮૭૩ મા અમદાવાદનો જાજો લીધો સુરતનો છેલ્લો નવામ મ. ૧૮૫૫ મા મરી ગયો એ જુનો યુગ અસ્ત થયાનું સીમાચિન્હ, અને સીરામપોરમાં પહેલી પાદરીઓની શાળા નીકળી (સ ૧૮૫૫), બ્રીટીશ સત્તાધીશોએ દેશી ગજો માથે તકનામાં કર્યો (મ ૧૮૬૫-૧૮૬૮), તથા કન્યાને દુધપીતી કુવાની કચ્છમાં બંધી પ્રવામાં આની (મ ૧૮૭૪) આગલા નીન યુગ પ્રવર્તનાં સીમાચિન્હો છે મમત્ર

દષ્ટિએ અવગણતાં, આ છ દસકાને સંવિકાળ કહી શકાય. પાછળથી લગભગ પ્રતિમા-રૂપે પુનઃએકી મશહૂર 'શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા'નો પાયો એ ક્વિસોમાંજ નંખાએલો.

પરંતુ એ સાઠ-એકસઠ વર્ષમાં સાહિત્ય તો લગભગ હેતું ત્યાંજ રહ્યું—ધીરના (સં. ૧૮૦૯-૧૮૮૧) અપવાદ ગીવાર્થ. આમ, પ્રગટ રીતે નવી કે નોંધવાલાયક કાવ્યપ્રવૃત્તિ કરી ચઢી નહીં, પણ યુગગળા જુદી રીતે છતું ચલાવ્યું. આવતા જમાના (સ. ૧૮૭૪-૧૯૧૩) ના ઘણાખરા મુખ્ય કવિઓનાં શૈશવ કે યૌવન આ યુગમાંજ પસાર થએલાં. વર્ષો સહિત એમનાં નામ વિચારતાં આ વાત તુરત સ્પષ્ટ થાય તેમ છે: દયારામ (સં. ૧૮૪૧-૧૯૦૮); બોએ (સ. ૧૮૪૧-૧૯૦૮); રણછોડજી દીવાન (સ. ૧૮૨૪-૧૯૯૭), ગીરધર (સં. ૧૮૪૩-૧૯૦૮); પ્રેમાનંદ સ્વામી (સં. ૧૮૩૫-૧૯૦૧); નિધુલાલ (સં. ૧૮૭૭), બ્રહ્માનંદ (સં. ૧૮૭૬); મનોહર સ્વામી (સં. ૧૮૪૪-૧૯૦૧); નીરાંત ભક્ત (સ. ૧૮૨૬-૧૯૦૨); અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ (સં. ૧૮૩૫-૧૮૯૯)—આ દસેની રસવૃત્તિ ને બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ થતો હતો અને કેટલાકે આરંભનું કાવ્ય પણ કર્યું હતું. આ સ્થિતિને પ્રચલિત શાંતિનુંજ પરિણામ માની શકાય.

એ કવિવૃદ્ધમાંના સહગનંદી સાધુઓનું કામ જરા વિસ્તારથી તપાસવાની જરૂર છે. બાકી દયારામ કે ગીરધરની કાવ્યકલા તથા તેનાં મુખ્ય તત્ત્વો તો એટલાં સુપરિચિત છે કે તેના લાંબા વિવેચનની જરૂરજ ન પડે. એટલુંજ નોંધીશું કે, દયારામે ભારતવર્ષમાં વારંવાર પ્રવાસો કર્યા, અનેક બાપાઓ પર પ્રભુતા મેળવી અને રસભરપુર તેમજ તત્ત્વચિંતનયુક્ત ગ્રંથો રચ્યા તથા ગીરધરે એકાગ્રતાથી આખું રામાયણ શોકપ્રિય શાય તેવી શૈલીમાં આપણને યુગરાતી સ્વરૂપે આપ્યું અને 'રાજસૂય યજ્ઞ' જેવું સુવાચ્ય કાવ્ય પણ રચ્યું—આ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં અગ્રગણ્ય હતું એ નિર્વિવાદ છે.

આજ યુગના આમૂલ્યુરૂપ સ્વામીનારાયણ પંથના સાધુકવિઓ કિપલા બને કરતાં કેંક જુદી ભાવ પાડે છે તે દવે જોઈ જઈએ. એ મંત્રદાય સં. ૧૮૫૬ ની આસપાસ મુજરાતમાં આવ્યો. વક્ષબી મનનો મધ્યાન્હ તે વખતે તપી ચુક્યો હતો એટલે આ નવા સાંસ્કારિક બળને પ્રખરવાનો લાભ સારો મળ્યો. તેજે જુના મનનો વિરોધ પણ કેટલીક બાબતોમાં આદર્યો. અગ્રજાત, કૃષ્ણભક્તિ તો ચાલુજ રહી અને બ્રહ્માનંદ જેવા રસિક કવિએ શૃંગાર પામ્યો ગયો. પણ સ્વામીનારાયણી કવિનાનાં એકમે લક્ષણ ખામ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. એ પંથના પ્રવરકે મુખ્ય-ભોગ સામે મખન પ્રતિપદા મુક્યા હતા એ જાણીતું છે. પણ બન્યું એવું કે પંથના મુખ્ય શિષ્યોને કમરાતા કવિત્વની કુદરતીજ બટ્ટીમ હતી; એટલે એમની ઉકટ ભોગવૃત્તિએ તેજસ્વી ભક્તિના અને શૃંગારનાં પટોરપેજ કાવ્યમાં આવિર્ભાવ ઓળ્યો. અને આ પરિસ્થિતિ એટલી પ્રખળ બની, એ વૃત્તિનો વિકાસ એટલો દુર્લભ નીવડ્યો.

કે સદગન દી કવિઓના વૈરાગ્યના યદ્યોમા પણ હૈયુ કવિત્વ અને હૃદય ભીંજવતા રસાયકારો વીલસવા લાગ્યા અશાંતિ અને નિર્વેદનું વાતાવરણ હવે હળુ થવા લાગેલું એટલે ‘પ્રેમસખી’ તથા બ્રહ્માનંદ મરખાના ભાવોન્મત્ત અતરમાથી પ્રગટેલો વૈરાગ્ય શુષ્ક નહીં પણ રસબીનો બની રહ્યો આખા મધ્યકાલીન સાહિત્યમા આ ઘટનાની જોડી નથી એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી

મ. ૧૮૭૪-૧૯૧૩ અગ્રેજ સત્તા સ્થિરતા પકડતી જતી હતી શાંતિમા ખસેલ હવે નજીવીજ હતી એટલે આ કાળમા દયારામપ્રભૃતિ ઉપના સર્વ કવિઓ ને ઉપકવિઓનું કાર્ય સારી રીતે ખીલ્યું અને પ્રમયુ અને સ. ૧૯૦૮ મા દયારામના મૃત્યુ સાથે જુના સાહિત્યનો યશસ્વી યુગ પૂર્ણાકૃતિ પામ્યો

વિભાગ ૩ જો

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં આંદોલનો

પ્રકરણ ૧ છું

ગુજરાતી સાહિત્યનું મુળ

પૂર્વજ સાહિત્યની અમુક અસર તો પાછળના સાહિત્ય ઉપર પડેજ છે. માનવ આત્મા પોતાના પૂર્વજો પાસેથી ભાષા શીખે છે અને વિચારો ગ્રહણ કરે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ ભુતકાળથી તદ્દન છુટું સાહિત્ય સંભવિત નથી. પણ પૂર્વજ સાહિત્યની અસરનું બરાબર માપ આવે તો નવીન સાહિત્યમાં કેટલું ચેતન્ય છે એ જાણી શકાય.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર, સંસ્કૃત સાહિત્ય, જન ભાષા, જુના રૂપતનું અપભ્રંશ સાહિત્ય, કશ્મીરી સાહિત્ય, લોકવાર્તા અને લોકગીત એ મધ્યની કેક કેક અસર દેખાય છે. મરાઠીની કે આ દેશની ખીણ કોઈ પ્રાંતિક ભાષાની ક્યાંક અસર થઈ હશે, પણ તે ગણવા જેવી નહીં. બ્રાહ્મણ અને જૈન સાહિત્યના પ્રવાહો જુદા જુદા, પાસે પાસે અને પરસ્પર અસર કરતા આવતા આવ્યા છે એ વાત તો જુદીજ છે.

અને ગુજરાતમાં એક પછી એક સંક્રાંતિ અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોએ વૈદક ધર્મો કર્યો હોવા છતાં ગુજરાતીમાં કોઈએ આયુર્વેદને ઉતાર્યો નથી (જેનોએ લખેલા વૈદક ગ્રંથોની સખ્યા પણ અતિ અંપ છે) સંસ્કૃત દર્શનમાહિત્યમાંથી માત્ર વેદાંતની અમર ગુજરાતી માહિત્ય ઉપર થયેલી જોવામાં આવે છે. દુકામાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી ઉપર સંસ્કૃત માહિત્યના ક્યા ક્યા અંગોની અમર થઈ છે એ વિગતવાર તપાસના સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અતિશય અંપ અંગની ગુજરાતી ઉપર અમર થઈ છે.

માહિત્ય પ્રગ્નજીવનનું પ્રતિમિલ છે એમ માનીએ તો તે કાળની ગુજરાતી પ્રગ્નનું જીવન અતિગય સંકુચિત થઈ ગયું હતું એમ કમુલ યુગ પડશે પણ આ સંકુચિતતા સમગ્ર પ્રગ્નજીવનની નહીં પણ પ્રગ્નના અક્ષરજીવનના વાનીઓ - પ્રાણજીવના જીવનની યથાર્થ સ્થિતિ દર્શાવે છે. આ દેશમાં બધી જાતનો પ્રવૃત્તિઓ આપ્યાં કરતી હતી, પણ એ પ્રવૃત્તિઓનું માત્ર દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી એનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ પ્રાણજીવોએ ગુમાવી હતી અને ખીગ વર્ણોને તો અક્ષરજાનન ન હતું અલગત વાણીઓ, ખેડૂતો, સુતારો, વૈદ્યો, કડીઆઓ વગેરે ધંધાદારીઓ પોતપોતાનો ધંધો બહુ સારી રીતે કરતા હતા પણ આ ધંધાઓનું શિક્ષણ પરપગથી વારસામાં મળતું હતું. આ વિવક્ષણ મિતિ એમના ગુજરાતમાં હતી એવું કે નથી પણ એ સ્થિતિને પરિણામે માહિત્યનું ક્ષેત્ર અત્યંત સંકુચિત થઈ ગયું અને આ રીતે સંસ્કૃત માહિત્યનો અમુક અંશ અંશ ઉપયુક્ત રહેવાથી બધાએ કવિઓએ એ ને એ સાધનોનો ફરી ફરી ઉપયોગ કર્યો દેખાય છે. વધારે શું ? વિષય સબધમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી માહિત્યની દરિદ્રતા તો અતિશય ખુબ છે.

સંસ્કૃત વાદ્યમયમાંથી મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોની અસર ગુજરાતી માહિત્ય ઉપર મૈથી વધારે દેખાય છે. પુરાણોમાં પણ શ્રીમદ્ભગવત અને તેમાં પણ દ્વિમસ્કંધ તો વ્યાપક દેખાય છે. છેડ ગુપ્ત સમયથી ભારત, રામાયણ અને પુરાણોએ આપણા વાકસમૂહ ઉપર પોતાનું સાંપ્રાપ્ત જમાવના માડ્યું હતું. પુરાણોની તે ઉત્પત્તિજ આજે જેને આપણે આમ વર્ગ કહીએ છીએ તે વર્ગમાં અક્ષરજાન વગર ધર્મ અને રસના સંસ્કારોની કેવલવર્ણનો પ્રચાર કરવા માટે થઈ છે મહાભારતને ઉદ્દેશીને સ્પષ્ટ વચન છે કે :

આવયેચ્ચતુરો વર્ણાન્કૃત્વા દ્રાહ્મણમગ્રતઃ . ।

અર્થાત્ શ્રીમત્ સાહિત્યનો કેવળ દ્વિજ ગણાતા ત્રણ વર્ણોજ ઉપયોગ કરી શકે એવી મર્યાદા રૂઢ થયા પછી વિશાળ હિંદુ સમાજમાં સમાવેલા ચોથા વર્ણની કેલવર્ણનો પ્રશ્ન વિદ્ય થઈ પડ્યો અને ચોથા વર્ણને દ્વિજ વર્ણો સાથે મુગ્ધિન ગણવા માટે પણ એને કોઈ જાતના સંસ્કારો આપવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હતી.

વળી, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો અસંસ્કૃત વાણીનો ઉપયોગ કરીને આ વર્ણોમાં પોતપોતાના ધર્મોનો ખુબ પ્રચાર કરતો હતા, એટલે બ્રાહ્મણ ધર્મને પણ પોતાના કુંડાળામાં લોકસમુદાયને રાખવા માટે ટેક કરવાની જરૂર હતી. આ મુશ્કેલીનો ભારત-રામાયણે અત આપ્યો. જેને શ્રુતિના મંત્રો ન સંબળાવી શકાય તેને પણ બ્રાહ્મણ મારફત મહાભારત કે રામાયણનાં વ્યવસ્થાપક શ્રુતિના સારરૂપ આત્મનિક કત્યાણ-સાધક જ્ઞાન પણ આપી શકાય એમ સ્મૃતિકારોએ ઠરાવ્યું. (જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું શાંકરભાષ્ય-અ. ૧, પા. ૩, સૂ. ૩૮.)

ધણુ કરી ગુપ્ત સમયમાં નીકળેલો આ તોડ એવો દૃઢમૂલ થઈ ગયો કે છેક આધુનિક સમયના આરંભ સુધી ચાલ્યો. પાછળથી તો દ્વિજમાંથીએ બ્રાહ્મણ મીવાયના વર્ણોમાં ઉપનયન સંસ્કાર અને તે સાથે અક્ષરજ્ઞાનનો પણ લોપ થઈ ગયો. એટલે બ્રાહ્મણ મારફત પુરાણુત્રવણુની પ્રથા એ એકજ આમ વર્ગ માટે મરફાર મેળવવાનું ઠાર રહ્યું.

આ સ્થિતિમાં પુરાણોની સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે વધતી ગઈ. પણ ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણોમાં સંસ્કૃત જ્ઞાનનો સાગે પ્રચાર રહ્યો ત્યાં સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પૌરાણિક સાહિત્ય સીવાયના વિષયો પણ ખેડાતા ગયા. અલગત ધીમે ધીમે તવીનતા ઓછી થતી જતી હતી. અને એક ને એક વાત ચમત્કારિક રીતે કહેવાની વૃત્તિ વધતી જતી હતી. પ્રત્યક્ષ વિશ્વ અને તેના પદાર્થોમાંથી પ્રેરણા મેળવવાને બદલે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પ્રેરણા મેળવવાની વૃત્તિ સ્વભાવરૂપ થતી જતી હતી. જુના ગ્રંથોમાંથી કિતારા કરીને સંગ્રહો બહાર પાડવાના, જુના ગ્રંથો ઉપર ટીકા અને ટીપ્પણીઓ લખવાના તથા બહુ બહુ તો જુની કથાને ખીમ શબ્દોમાં વર્ણવવાના અથવા જુના વિચારોને જુના શબ્દોમાં કહેવાના સાહિત્યકાર્યમાં સંસ્કૃત પડિતો એકબીજાની હરીફાઈ કરના મધ્યકાળમાં જેવામાં આવે છે. પછી તો એ હરીફાઈ પણ વિરલ થઈ ગઈ. સંસ્કૃત પડિતોની ગંખ્યા અતિશય ધરી ગઈ. એક પ્રાંતમાં સારા સમૂહ તજ પડિતો આંગણીને વેદે ગણ્યા એટલા હોય એ પણ અહોભાગ્ય મનાવા લાગ્યું.

આ સ્થિતિમાં શ્રીમદ્ભાગવતની કથા, માત્ર સંસ્કૃત ગણનારજ સંબળાવી શકે એ સ્થિતિ ધણુને ખુંચવા લાગી હશે. કદાચ જૈનો પોતાનું ધાર્મિક સાહિત્ય લોકોને સમજાય એવી ભાષામાં રચીને લોકોનાં મન ઉપર ખુબ કાણુ મેળવતા જતા હતા, એ સ્થિતિએ પણ બ્રાહ્મણ પડિતોના મન ઉપર અસર કરી હોય. કદાચ સંસ્કૃત ન ગણનાર પણ બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણોને ઓછી બુદ્ધિવાળા પણ સંસ્કૃતજ્ઞ બ્રાહ્મણોનો પ્રભાવ અકારો લાગતો હોય, અને એવાઓમાં પોતાની માનુ-ભાષા ખેડવાની ઉત્કંઠા સ્વાભાવિક રીતે જાગી હોય. ખીમ વર્ણના બુદ્ધિશાળી માણુઓને તો માનુભાષાના આશ્રય વગર અહરહવનનો મંબવજ નહીં એટલે એ વર્ગે પણ માનુભાષાને ખેડવામાં મોટો કાળો આપ્યો હોય. સર્વથી વિશેષ તો

૧૫ મા-૧૬ મા શતકમાં આત્માના કોઈ ઉંડાણમાંથી ઉઠેલું એક મહાજાગૃતિનું મોજું સારા ભારતવર્ષ ઉપર ફરી વળ્યું હતું; અને એ મહાજાગૃતિના મોજા ઉપરજ વૈષ્ણવ ભક્તિનો ચારે તરફ પ્રચાર કરતા ચૈતન્ય પ્રભુ અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય દેખાય છે. એ મોજા ઉપરજ વાલ્મીકિના રામાયણની પણ સ્પર્ધા કરે એવા અને જગતના મહાન ધર્મગ્રંથોમાં સ્થાન પામે એવા રામભાનસચરિતની રચના કરતા તુલસીદાસજી જેવામાં આવે છે. અને આ મહાતરંગની અસર નીચે આ દેશની બીજી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં જેમ નવીન ચૈતન્ય આવ્યું તેમ ગુજરાતીમાં પણ આવ્યું અને ગુજરાતને નરસિંહ મહેતા, ભાલણ વગેરે સંતો અને કવિઓનાં દર્શન થયાં.

પ્રકરણ ૨ જી

ગુજરાતી સાહિત્યની સ્વતંત્રતા

ગુજરાતી ભાષામાં અક્ષરસેવા કરવાની પ્રતિ ગમે તે રીતે જાગી હોય પણ એણે ૧૫ મા-૧૬ મા સૈકામાં ઘણો પ્રભાવ દેખાડવા માંડ્યો હતો એમાં શંકા નથી. અને એ જાગૃતિનાં મુળ સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપી ભૂમિમાંજ ઉગ્યાં હતાં એ પણ નિઃસંશય. એ વખતના તથા એ પહેલાંના સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યસેવકોના ગુણો, દોષો, મર્યાદાઓ, રુઢીઓ, બધાંનો આ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સેવકોને વારસો મળ્યો હતો. ભાષાંતર, અનુવાદ કે સારરૂપ ન હોય ત્યારે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના આત્માના ભારથી ગુજરાતીની પાંખો ઢળાઈ જતી દેખાય છે. એ પ્રાચીન વારસાના વર્તુલની બહાર જવાનું મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં સામર્થ્ય નથી. આ અશક્તિ પ્રજાજીવનની અશક્તિનુંજ પ્રતિબિંબ છે. આ બેડીઓ, આ દાસ્યભાવની દીવાલ એટલી મોટી હતી કે મુસલમાનોનો અતિ નિકટ પરિચય હોવા છતાં પણ એના સાહિત્યનાં કિરણો આ દીવાલને બેદી ન શક્યાં. આ બાબતમાં ખેદ સાથે કબુલ કરવું પડે છે કે હીંદી ભાષા ઉપર મુસલમાની સાહિત્યની જે અસર થઈ છે તે અસર ગુજરાતી ઉપર નથી થઈ.

આ રિયલિટીનાં કારણો પણ ઐતિહાસિક છે. સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુઓને-ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોને ફારસી અને અરબીનો અભ્યાસ સારી રીતે જીવનનિર્વાહ કરવા માટે જોઈએ આવશ્યક એ કાળે લાગ્યો હતો તેટલો ગુજરાતને નથી લાગ્યો. ગુજરાતની મુસલમાની સલ્તનત પણ આ દેશમાં એટલે અશે ગુજરાતી થઈ ગયેલી; અને વેપારી પ્રજાને બાળાના ખાસ અભ્યાસની શી જરૂર ? કબીર, નાનક જેવા હિંદુમુસલમાનની એકતાનો ઉપદેશ કરનારા સંતો પણ આ તરફ નથી પાક્યા. આ ઐતિહાસિક સમાધાન જરાબર છે પણ એ માટે સમાજની-મુખ્યત્વે અક્ષરજીવી બ્રાહ્મણોની જડતાની ના પડાય એમ નથી. ઠીંઠાની

અંદર બહારની હવાને પણ ન આવવા દેવા જેટલી સાવચેતી ધાતક હતી એમ કહેવામાં ખોટું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યજીવનની પ્રવૃત્તિતાને આ દીવાલોએ ઘણી અટકાવી છે.

આ રીતે દીવાલની અંદર રહીને કામ કરવાની પદ્ધતિ ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ નથી શરૂ કરી નથી પણ એના પૂર્વજ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ શરૂ કરેલી. ખુદશા આકાશ નીચે ખુલ્લી હવામાં મેદાનમાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ખેડવાની ભાવના એક કાળે સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં હતી પણ ગુજરાતીના ઉદય પહેલાં આહસો હજાર વર્ષથી દીવાલો બંધાવા માંડેલી અને સૈકાઓ પહેલાં પુરી થઈ ગયેલી. પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યકારોને તો આ કીલ્લામાં પુરાએલા અક્ષરજીવનનોજ વારસો મળ્યો. આ વિષમ સ્થિતિમાં એ કાળના ગુજરાતી સાહિત્યકારો જે આટલું બધું કરી શક્યા છે તેના કારણરૂપ એમની સહજ પ્રતિભાને તથા એમના વારસાને-સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યના જીવંતપણાને ધન્ય છે. આ દેશના આમ વર્ગના જીવનના સજીવ અંશોને પુરાણો એવી સચોટ રીતે સ્પર્શ કરતાં હતાં તથા લોકચિત્તમાં વધારે હિંચા સરકારો એવી કામળ અને સરસ રીતે જગાડતાં હતાં કે કોઈ પણ જાતની ધાંધલ વગર અનેક જીવો સામાન્ય સાંસારિક જીવન કરતાં હિંચતર જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકતા હતા. અને આ તત્ત્વના જોરથી પુરાણોની લોકપ્રિયતા એક પછી એક સંક્રામાં એવી ને એવી રલા કરી.

પુરાણોની આમ વર્ગના જીવનના સજીવ અંશને સ્પર્શ કરવાની આ શક્તિ એ આપણા જુના કવિઓને આકર્ષ્યા છે. અને જોડે આ કવિઓ સમાજને હેલ્લાં પાંચસો વર્ષમાં પણ બહુ નવું નથી આપી શક્યા, પણ જુના સંસ્કારોને જાળવી રાખવા સાથે આમ વર્ગમાં સાહિત્યરસને જીવંતો રાખી શક્યા તથા ગુજરાતી બાંધને સારી રીતે ખેડી શક્યા એ તેમની ગુજરાતી બાંધની સેવા કેં ઓછી નથી. પૌરાણિક સાહિત્યને જુદી જુદી રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારવાના જે અસંખ્ય પ્રયોગો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યસેવકોએ કર્યા તે અનેક રીતે જોવા જેવા છે. આ યુગમાં પણ આપણને પરબાણાની સહાય વગર ચાલવું નથી. અને પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી આપણમાં નવું બળ આવ્યું છે છતાં પરબાણાના સાહિત્યના સારા અનુવાદો હજી અપવાદરૂપ છે; અને સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી શકે એવા તો શોધના પડે છે. પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ સંસ્કૃતમાંથી કથાઓ અને આખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઉતારવાની બાબતમાં તો એક અપૂર્વ શક્તિ ખીસવી હતી. વળી તેઓએજ આપણી બાંધને બાગવત તો શું પણ કાદબરી જેવા અંધનોએ ભાવ ઝીંટી શકે એટલી ખીસવી.

સંસ્કૃત ગ્રંથોના અને કથાઓના આ ગુજરાતી ઉતારા બનાવવી અને નિર્ણય નથી લાગતા પણ સ્વાભાવિક તથા સજીવ લાગે છે. અને આ સજીવતાથી એ વખતનાં

સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયો ખેંચાતા તથા તે ને હૃદયની ચોખ્ખતા પ્રમાણે સરકાવ પામતા.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની આ મહત્વતાથી માપીને એ કાળના લેખકો-
ને સ્વતંત્ર સાહિત્યકારો માનવા જોઈએ એટલે સમૃત કે બીજા જે બોલી
અસર દેખાય તેને મધ્યકાલીન સાહિત્યનું આ મહત્ત્વ તત્ત્વ ન માનતા બાહ્ય બળજ
માનવું પડશે આવો પ્રશ્ન વજ્ર બાપા કે દાગરી માટે ઉઠતો નથી પણ મસ્કૃત
સાહિત્યમાંથી તો ઘણાના મમમ અને એ દેશના અનુવાદો કરવામાં આવ્યા છે
તથા સંસ્કૃતમાંથી વસ્તુ લઈને આખ્યાનો ગ્યાયા છે અને જે સ્વતંત્ર રચના છે
તેમાં પણ વિચારો અને બાવો મસ્કૃતમાંથી કિનારેલા છે

મધ્યકાલીન ગુજરાતના એ પછી એક લેખકોએ એ ને એ મસ્કૃત યોના
ફરીફરી અનુવાદો કર્યા છે. અને એ ને એ આખ્યાનો ફરીફરી કર્યા છે બક્ત કવિઓએ
પણ એજ કૃષ્ણલીલા ફરીફરી ગાઈ છે વગુસ્થિતિમાં સંસ્કૃતની આટલી અસર
હોવા છતાં પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વતંત્ર છે એનો આત્મા મસ્કૃતથી
બિન્ન-ગુજરાતીજ છે અર્થાત્ સંસ્કૃતના અનુવાદ કે આગ તરીકે નહીં પણ સ્વતંત્ર
ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃતની કેટલી અને કેવી અસર થઈ છે એનોજ અહીં
હુકામાં વિચાર કર્યો છે. આ મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઉપર મસ્કૃતની છાપ એટલી ભારે
છોકે અન્યથા જાનિ થવાનો મભવ માનીને આટલું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી લેખકોના ચિત્તમાં અક્ષરમેવા કરવાની પહેલી શુદ્ધિ
થઈ ત્યારે પહેલી દૃષ્ટિ મસ્કૃત ઉપર પડી અને મસ્કૃતમાંથી 'જનમનગજન' કે
એવા યોના અનુવાદો કરવા એ માર્ગ સ્વાભાવિક રીતેજ મહેયો લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩ બુદ્ધિ

૨૨૨-૨૬

સંસ્કૃતના ગુજરાતીમાં અનુવાદો

આ યુગમાં જેને આપણે અનુવાદ કહીએ છીએ એ સ શબ્દ. અનુવાદો
તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેજ નહીં મુળ વક્તવ્ય શબ્દશ અનુવાદ-
માજ મગજર કિતરી ગકે એ મિદ્ધાત આ જમાનામાંજ આપણે ગીખ્યા છીએ
જ્ઞાના કાળમાં એ શબ્દશ અનુવાદનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી મધ્યકાલીન
ગુજરાતનો લેખક બાપાના કંઈ ત્યારે પાનું જેને આપણે બાવવાહી બાપાનર ન્હીએ
છીએ તેને મળતું, પણ આજની આપણી દૃષ્ટિએ પ્રણી વધાર છુટ ચેનાર એ કેકે
હાય છે ખરી રીતે તો મુળની કથા, મુળનો પ્રસંગ કે મુળનો વિચાર પોતાના
મમયની ગુજરાતીમાં, ગુજરાતી મનને મમે એવા વેશમાં, એટલા વિચારથી કહેવો
એટલુંજ મધ્યકાલીન ગુજરાતી બાપાનરકતાં પોતાનું લક્ષ્ય માને છે.

✓ભાલણુ પોતાની કાલ્પની બાલુની કાલ્પનીનો અનુનાદ મણે છે, પણ આજ ની દૃષ્ટિએ ભાલણે એ ન બધુ ઝોડી દીધુ છે અને એનુ મનુ નવુ ઉમેયુ છે કે એને અનુવાદ મહેવાયજ શી રીતે? છતાં બાલુની કા મરી જેમ અસ્ફૂટ પડિતોને આકર્ષતી તેમ ભાલણુની કાલ્પની ગુન્ગતી પડિતોને આકર્ષતી હશે એટલે બાલુ ની કાલ્પનીનો આત્મા બાનજો પોતાના અમયની ગુન્ગતી બાનાના મરીરમા જોટનો સમાધ રાષ્ટે તેટનો ઉનાર્નો છે એમ હેતુ પડશે એક દાખનો લઈએ —

“અઝોતનામિ સરવર મૂઠ એદલિ દી અન્નાલ્લહ
હપરિ તરવર તાન તમાન છાહ્યા છત્રામાર રસાળ
મણુમલશિલા દલીગજદ ત પીતરેલુ દીસિ તટ માત,
પાપાલુબેદ તણી મજી કામિ કામિ બારી કોતરિ
હ મ કારડવ ચક્રી બહુ આનદિ કીડિ પખી સખ
સ્ફાટિક મણિ તણુ સોપાન રચના અતિરા તેલિ રચાનિ
ત્રધકોકય નફરીનિ ધ મ વસવા કીધુ છિ અભિરામ
* જણી શુ શિવજીનુ કાચ્ય સરોવરરપિ પરકામિ
અતિશિ નિર્મલતા શી બા ? જણી મન મહાસુ નતપ્ત,
જણી દયદૈવ્ય મલિ જોડિ મહિ !મણ મયિક અતિ કોઈડ
અતિ કલમ અમૃત નીસર્યુ જાણી મૂ એ તેલિ બર્નુ
રમતીલ અનિ મન નિપીન દીસિ અણુજ મધુરગણિ
ફજિ કોકિલ મનુરઈ સાદિ પગલિ હપજિ બાન્ડાદ,
દર્શન સુનિ જાનના આ હરિ કામીનિ કામાતુર મરિ
પતન વેગે વાધિ તરગ, મર્ગ હાથ સ્પર્ધા અગિ,
જે એ મહેરી રયામ શરીર રચન ક્રિશ્નિ હૃદયનીરિ
અતુરગ કાઠ નહિ મુરારિ જે નરિ સેવિ આહુલુ કાર
જણી ઈ અ પૂરવિ સટી એલી વેવા મગદ્યુ નર્દો
બલિ સકલ જીવન બલ ધણુ તેજપત્નીનિ સર નિરમિદ

* એ પુસ્તક પીરો રા અઝરીઆ લખે હ

✓“બાવજે કાલ્પનીની કથા ગુન્ગતી કવિતામા મહી છે બાવજાની કાલ્પની એ કે સસ્ફૂટનુ બાવાતરજ નથી પરતુ સસ્ફૂટના વર્ણનો અને મર્પાદિ બલ કરેા બને તેવા જાળવી રાખી ગુન્ગર બાવામા એક સુગ્રામ્ય મુદર કાવ્ય તરીકે સ્વીકારાય તેવી કૃતિ છે કથારચના તો મુજબે અનુસરતીજ રાખી છે અને ધણે બાગે સસ્ફૂટ નુ અનુકરણ કરના ચોસાઈ રાખી હ પરતુ કાલ્પની જેવા મલકાવ્યનુ અન્ય બાવામા તાદૃશ બાવાતર કરવુ એ તો કહાય બીજે બાલા પાખુ ન મરી રાકે તેવુ કાર્ય છે છતાં બાલણે જે કાલ્પની લખી છે તે મુજબા સારા અનુવાદ તરીકે કમખ હોવા સાથે ખખ્ખર એક મુદર ત્રય છે ✓

અચ્છાદ સરોવરનું ઉપરના શબ્દોમાં બાલણે બરાબર બાણુની દબે વણુંન કર્યું છે. ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ પણ બાણુનીજ છે. પણ બાણુના પોતાના અચ્છાદ સરોવરના વણુંનને કેટલું મળતું આવે છે ?

સંસ્કૃત કાદંબરીના પૂર્વ ભાગના પ્રવિશ્ય ચ તમ્ય તરુલ્લસ્ય મધ્યમાને ત્યાંથી આરંભી અજ્ઞોદ નામ સરો દૃશ્વાન્ ત્યાં સુધીના કટકાનો આ સાર છે. જો કે તે પાછીના મન્યે ચ ચત્સુષ્ટેર્વાક્ સલિલમય દ્વદ્વાણ્ડરૂપમાદૌ ભુવનમમૂતતદિદ પિણ્ડી-મૂય સરોવ્યપવેશેનાવસ્થિતમ્ ત્યા સુધીના કટકાનો સાર પણ બાલણે ખેચી લીધો છે. *

વિસ્તારબધી બાણુનો આખો કટકો ઉતાર્યો નથી પણ મુળનાં નાનાં નાનાં વાક્યો બહુ સુંદર રીતે અચ્છાદ સરોવરનું વણુંન કરે છે.—

મળિર્દર્પણમિવ બ્રલોકચલક્ષ્મ્યા, સ્ફટિકભૂમિગૃહમિવ વસુધરાદેવ્યાઃ, જલ-નિર્ગમનમાર્ગમિવ સાગરાણા.....કૈલસમિવ દ્રવતામાપન્નમ્, વગેરે વાક્યો રત્ન-કણિકાઓ જેવાં છે. બાલણે આમાંનો મોટો ભાગ છોડી દીધો છે. સંસ્કૃતના શ્લેષ ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીથી આ ભાગ છોડી દેવો પડ્યો નથી પણ એ વચનો-માં રહેલી રમણીયતા ગુજરાતી વાંચનારાઓના ચિત્તને સ્પર્શ નહીં કરે એવી વૃત્તિથી છોડી દેવાએયો લાગે છે. એટલે બાણુ અને બાલણુના ગ્રાહકોની રસવૃત્તિનો જોદ આ ભાગત્યાગમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી “ઉપરિ તરવર તાલ તમાલ”.એ પંક્તિ બાણુના ઉપકૂલતમાલવનપ્રતિબિમ્બાન્ધરારિતામ્યન્તરેદૃશ્યમાનરસાતલદ્વારેઃ એ વચનમાંથી માત્ર ઉપકૂલતમાલ એટલાજ શબ્દોનો અનુવાદ છે અને ‘તાલ’ તો ‘તમાલ’ની સાથે ધુસી ગયો છે. “મણુસલશિલા દ્વીગબદત.....” તથા “પાપાણુબેદ તણી મંજરી.....” એ બે પંક્તિઓના મુળનો તો પત્તો લાગતો નથી. મુળમાં “ત્રેલોઽય લક્ષ્મીનોઃ મણિનો અરીસો જાણે ન હોય એવું તથા વસુધરા દેવીનું સ્ફટિકનું ભૂમિગૃહ જાણે ન હોય એવું” એ રીતે વણુંન છે. તેને સ્થાને બાલણે

“સ્ફટિક મણિ તણા સોપાન, રચના અતિશિ તેણિ સ્થાન,
ત્રલોઽય લક્ષ્મીનિ ધામ વસવા કાધુ િ અભિરામ”

એ રીતે પંક્તિઓ લખી છે.

“બણી શં શિવજનું હાસ્ય સરોવરરૂપિ પરકાશિ”

એ શબ્દોમાં તો બાલણે બાણુના હરાદ્વહાસમિન જલીમૂનમ્ એ શબ્દોનો ઠીક બાવ ઉતાર્યો છે.

“અતિશિ નિર્મલતા શી બણુ બણી મન મહામુનિ તણું”

• બુઓ નિર્ણવસાગરની કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબ વાળી બીજી આવૃત્તિ

એ શબ્દો મુનિમનોમિરિવ એ શબ્દોનો અનુવાદ છે. અને મુળમાં સ્વચ્છતયા શબ્દ આગામી વાક્યમાં છે તે બાલણે અહીં જેવી લીધી છે. મુનિઓનાં મન સાથેજ બાણે આપેલી સજ્જનોના શુભો, હરિણીનાં લોચનોની પ્રભા, મોતીની ઉર્જિવળતા, વગેરે ઉત્પ્રેક્ષાઓ બાલણે છોડી દીધી છે. અને “આ સરોવરનું પાણી ઉત્પન્ન કર્યા પછી બ્રહ્માએ અમૃત ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાની ઇન્દ્રિની પુનરુક્તિ કરી છે, કારણ આ જળ પણ અમૃત પેડે બધી ઇન્દ્રિયોને આસ્વાદ આપવા સમર્થ છે.....” વગેરે બાણના શબ્દોનું હુંકું તાત્પર્ય બાલણે “જણી દેવદૈત્ય માર્ત જોડી.....” વગેરે એ પંક્તિઓમાં ઉત્થાપ્યું જણાય છે. બાણના ન સહ સંવત્સમાચરતિ જલશયન-દોહદં દેવો રથાગપાણિર્યદિદમમૃતરસકુરમિસલિલમપહાય લગ્નરસપદ્મપયસિ ઉદન્વતિ સ્વપતિ એ શબ્દોનો

“ જે એ મહેલી રયામ શરીર સયન કરી છે ઉદધિનારિ,
અતુરપણું કાંઈ નહિ મુરારિ જે નહિ સેવિ આહાલું દાર.”

આ પંક્તિઓમાં કીક બાવ ઉતાર્યો છે. નૂનં ચેદં ન પ્રથમમાસીત્સરો એ શબ્દોનો

“ જણીઈ એ પૂરવિ સહી, એણી વેલા પ્રમાયું નહો”

એ પંક્તિમાં અનુવાદ કર્યો છે, પણ મુળનો જેન પ્રલયવદહચોળાભિષાતમીરા મૂત-ધાત્રી.....વગેરે લાંબાં વાક્યમાં રહેતો સંબંધ તદ્દન છોડી દીધો છે. અને અંદ્રા-પીડના મનમાં સરોવર જોઈને ઉડેલા આ વિચારોમાંથી છેલ્લા મન્યે ચ યત્સૃષ્ટેરર્વાક્ સલિલમયં બ્રહ્માઞ્ડરૂપમાદૌ મુક્તમમૃત્ તદિદં વિષ્ણુમૂય સરોવ્રપદેશોનાવસ્થિતમ્ એ વિચારનો

“ નહિ સક્ત શુવન જલ થયું તેહપવિનિ સર નિરમિયું ”

એ પંક્તિથી અનુવાદ કરી અપ્રોક્તનું વર્ણન બાલણે પુરું કર્યું છે.

બાલણુનો કાંઈખરીનો અનુવાદ જુની અનુવાદ શૈલીનો આદર્શ નમુનો
હોવાથી એનું જરા વિતારથી અવલોકન કર્યું છે.

પ્રકરણ ૪ થું

ભાવણુ-અનુવાદક

હવે રા. હાંમનનાથ ગણેશજી અંજારીયા જેને ‘મુળને બહુજ ચીવટાઈ’ની ‘અનુસરીને’ કરેલું ભાષાંતર મળે છે તે નળાખ્યાન જોઈએ.

પાટણના રહેઠાણી અને બાલણના મારા અન્નાચી સંશોધક ગ. રામનાથ ચુનીલાલ મોદીએ બાલણના નળાખ્યાનની જે આદરિતિ વિ. સં. ૧૯૮૦ માં પ્રગટ કરી છે તેમાં એ નળાખ્યાન છપાયાં છે; પણ ખીચું બાલણની કૃતિ હવા વીરો સંશોધકને શંકા છે. ને ગમે તેમ હો પણ બાલણનું એક નળાખ્યાન ‘ચીવટાઈથી

કરેલું' ભાષાતર તો નથીજ બાવલો રા રામલાલ મોદીના કહેવા પ્રમાણે "નૈયધનો થોડો આધાર લીધો છે" (નળાખ્યાન પા ૧૩)

તે ને બાલણુના નળાખ્યાનના આરભમા, મહાભારતમાથી પોતે નળરાગની કથા કહે છે એમ સ્પષ્ટ શમ્ભો છે

આર્ષિક પર્વ સકળ રસ બોલો, દર્શતે એ માડી
ધર્મરાજને ધીરજ દેવા દેખાડી રામ દાડી
સ હોપે તે સકલ મથનુ લઈ કૈટક હેત
કહીરા કથા હુ નળરાગની થોડા માહે, સ કેત '

—બાલણુકૃત પ્રથમ નળાખ્યાનનું કડવુ ૧, કડી ૮-૯

અને બીજા કડવાના આરભમા "વૈશંપાયન એમ ઓચરે, જનમેજય શ્રવણે ધરે" એ રીતે મહાભારતની કથાને અનુસરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે છતાં બાલણુને નૈયધકાવ્ય નલયપૂ વગેરેની માહિતી હતી એ પોતેજ કહે છે

'નૈયધ, અ પૂ, મહાભારતમા કવિ કીર્તિ અતિ લીધી
કાલાને પ્રીછવવા બાલણે બાષાએ એ કીધી "

—પ્રથમ નળાખ્યાન, કડવુ ૧ કડી ૨

અને આ બધામાથી પણ મુખ્ય ભાગે નૈયધના કમને અનુસરીને બાલણે ગુજરાતીમા નળરાગના ગુણો ગાયા છે:

"ગુર્જર બાષાએ નળરાગના ગુણ મનોહર ગાડે "

—એજન કડી ૧

આ રીતે બાલણુનું નળાખ્યાન મહાભારત તથા નૈયધ વગેરે ઉપરથી ગુજરાતી મા પદ્યબધમા રચેલી સ્વતંત્ર હાથા કથા છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં નૈયધના કેટલાક શ્લોકોનું અર્થશ ભાષાતર પણ વળે રચેને મગે છે દાખલા તરીકે શ્રુત્યો—

વિમઝ્ય મૈર્લ્ન યદર્ધિસાત્કૃતો
ન સિન્ધુક્તસર્ગજલ્મ્યયૈર્મર ।
ઠમાનિ તત્તેન નિજાયશોમુગ
દ્વિફાલ્યદ્વાધિકુરા શિર સ્થિતમ ॥

—નૈયધ ૧-૧૧

નૈયધના આ શ્લોકોનો બાવલો નીચેની ત્રણ કડીમા જરા છુટો પણ સરસ અનુવાદ કર્યો છે

" નળશિરે જે અબેડા બાધ્યા કરતાં તા મલસ્તાન,
સ્થામ કલ ક રહ્યા શિર જે, એમ જણ્યુ રાએ નિતાન ૭
વહેચી મર મહાગિરિ નાધ્યા પાનતણે તા પાષા
તો શુ દાન ક્યું મે મહીમા? મન મોડી એ કાષ ૮
બાલણુની તા વરણી કરતાં સિધુ ન થ્યો મર આડે,
તો શું પુણ્ય ક્યું મે મનશુ ચિતા પાગો હાડે ' ૯

—પ્રથમ નળાખ્યાન, કડવુ ૪

આમા પણ કૃત પ્રાપ્ત માટે ‘મન મોટી એ કાણુ,’ ‘મનશુ ચિતા પામ્યો હોડે’ જેવા આખા કટકાઓ ઉમેરવા પડ્યા છે અને એક શ્લોકની ત્રણ કડી કર્યા છતાં ઉત્તર્ગજલચ્ચયૈઃ જેવા આવશ્યક શબ્દો છોડી દેવા પડ્યા છે. વળી નીચેના શ્લોકનો પણ લગભગ શબ્દશઃ અનુવાદ કર્યો છે:

મુવનત્રય મુદ્રામસૌ
દમયન્તી કમનીયતામદમ્ ।
ઉદિયાય ચતસ્તનુધિયા
દમયન્તીતિ તત્તોમિયાં દઘૌ ॥

—નૈપથ ૨-૧૮

“પુત્રીના સરશુ નંદિ રે ચૌદ લોક માંહાં રૂપ ૨
નારી સર્વને હમે કામિની સુંદરતાં અભિશમ
તેહેણુ જોઈ તેણાં પાડણુ દમયન્તી તાં નામ. ૩

—એનન કડવું ૫

કેટલીક વાર મહાભારતના શ્લોકોનો પણ ભાલજો અનુવાદ કર્યો છે. જુઓ:

ત્વ ચાપિ રત્નં નારીના નરેણુ ચ નલો વર ।
વિશિષ્ટાયા વિશિષ્ટેણુ મંગમો ગુણવાન્મવેત્ ॥

—મહાભારત વનપર્વ ૫૩-૩૦

આ શ્લોકનો નીચેની કડીમાં અનુવાદ જુઓ:

“નારી માંહે જેમ એક હું છાં પુરૂષ માટે તેહ
વિધાતાએ અમૂલ્ય એ રત્ન ધરીઆં બેઠું” ૧૨

—એનન કડવું ૭

નૈપથના તો ઘણા શ્લોકોનો અર્થ ભાલજો ઉનાર્યો છે (એના રાખવાઓ માટે જુઓ ૨). રામલાલ મુનીલાલ મોદીની આશ્રિતિમાંની દીકા) જે શ્લોકોનો અર્થ ઉતાર્યો છે તેમાંએ પુષ્કળ છુટ લીધી છે. કેટલાક શ્લોકોનો અર્થ પોનાની વધઘટથી વિશેષ દીધાઓ છે (જુઓ કડવું ૮, કડી ૧૨ તથા એ ઉપરની દીકા) જ્યારે કેટલીક વાર અતિ સંક્ષેપ કરવા જતાં નૈપથના શ્લોકોનો અર્થ ઉતાર્યો નથી (જુઓ કડવું ૧૧, શ્લોક ૯૨; નૈપથ ૧૭-૧૬૭).

ભાલજીનું કહેવાવું ખીજું નળાખ્યાન, તેનું હો કે ન હો, પણ એના રચનારે રા. રામલાલ મોદી કહે છે તેમ મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો છે; નૈપથ જોયુંજ ન હોય તેમ તેની ક્યાંએ છાયા દેખાતી નથી.

ભાલજીના એ પ્રયોગમાં અનુવાદનો જે પ્રકાર જોયો તેથી જુદો પ્રકાર એના ચડી આખ્યાનમાં જેવામાં આવે છે. ભાલજ પોનેજ માફકેય પુરાણમાંથી ચડી

આખ્યાન લીધાનું કહે છે અને ખરેખર માકેડેય પુગણુને ચીવટથી અનુસરે છે સાધાગણુ રીતે મધ્યકાલીન કવિઓના આખ્યાનો મુળ સરકૃત કથાઓના અતિશય છુટા ગુજરાતી અનુકરણો હોય છે પણ અહીં ભાલણે બાધાતર ન કહ્યા છતાં લગભગ બાધાતર કયું છે

બાલણના ચડી આખ્યાનનું મધ્યકાલીન નામથી ઓળખાતુ મુળ વસ્તુ માકેડેય પુગણુમા (સાર્થિક મન્વતરમા) ૮૧ થી ૯૩ સુધીના દેરી ભગવતી માહાત્મ્ય નામના ૧૩ અધ્યાયોમા છે, અને બાનણે એનો રીધો અનુવાદ કર્યો છે કાદળરી અને નગાખ્યાન સાથે આ અનુવાદ સરખાવના જેવો છે બાલણના ચડી આખ્યાન ના પહેલા પ્રકાશીત મુળનુ બાધાતર શરુ થાય છે

માર્કંડેય ઉવચ

સાવર્ણિઃ સૂર્યતાયો મનુષ્યતેઽષ્ટમઃ ।

નિશામય તદુત્પત્તિં વિસ્તરાદ્વદતો મમ ॥ ૧ ॥

“અષ્ટમો મનુ સૂર્યસુત જે, સાવર્ણિ કહેવાય,
વિસ્તારીને ઉત્પત્તિ તેની મને કહો શ્રમિશય ” ૩

માકેડેય જણતાં મેળવિયા, સાબર જોડિની કહું,
ઉત્પત્તિ કારણ મનુતણી વિસ્તારી જેવી લહું ’ ૪

—ચડી આખ્યાન, ૮૧ દો બા ૫ પાનું ૭૨

મહામાયાનુભાવેન યથા મન્વન્તરાધિપ ।

સ ષમૂન મહાભાગ સાવર્ણિસ્તનયો રવે ॥ ૨ ॥

“મહાન મ માયા તણે, મન્વતરાધિપ જે થયો,
સાવર્ણિ રવિસુત મહાભાગ તે શોક પૂર્વેના મથો ’ ૫

સ્વારોચિષેતે પૂર્વ ચૈત્રવશસમુદ્ભવ ।

સુથો નામ રાજામૂત સમન્તે ક્ષિતિમઢલે ॥ ૩ ॥

તસ્ય પલ્યન સમ્યક્ પ્રજા પુશાનિવૌરસાન્ ।

ષમૂનુ શત્રુઝો મૂયા કોલ મિશ્રસિનસ્તદા ॥ ૪ ॥

“રવિસિન મન્વતર પૂર્વ ચૈત્ર વસા રિસાળ
સમન્ત ક્ષિતિમડળ હુજો એક સુરથ નામે ભૂપાળ ૬
મળ પુત્રની પેર પાળે સગયક સહ કીધા સુખી
તેણે સમે રવેશ શત્રુએ રાથને કીધો બહુ દુખી ’ ૭

તસ્ય તૈરમન્દુ યુદ્ધમતિપ્રબલ્લહિન ।

ન્યુનેપિ સતેર્થુદે કોલાવિધ્વસિ નર્જિત ॥ ૮ ॥

“તે રવેશ સામે યુદ્ધ માડ્યુ ભૂપતિ અતિ બલિય
ન્યૂન થકા તે માળ કીધા, રાધ યુદ્ધે થય્યા પાપીય ’ ૮

આરંભમાં શૈલસુતાની સ્તુતિ કરીને પહેલી બે કડીમાં માર્કડેય પુરાણના આગલા ભાગ ઉપરથી જૈમિની માર્કડેયને પ્રશ્ન પુછે છે એટલે સંબંધ જોડી ત્રીજી કડીથી સપ્તશતીના શ્લોકોનું લગભગ શબ્દશઃ ભાષાંતર, ભાષણે બરાબર મુળના ક્રમને અનુસરી કર્યું છે. મુળના ૧૩ અધ્યાયોનાં ૨૪ કડવાં ભાષણે કર્યાં છે પણ ૧૩ અધ્યાયોના લગભગ ૫૮૦ શ્લોકો (જુદી જુદી પ્રતોમાં શ્લોકોની સંખ્યા હેરફેર છે.) ની ભાષણે લગભગ ૩૭૦ કડીઓ કરી છે. અને ચંડીપાઠમાં વપરાતા શરૂઆતના કવચ, કીલક, સ્તુતિ, જપ, ન્યાસ વગેરે ભાગો તથા પાછળના રહસ્યના ત્રણ અધ્યાયો ભાષણે છોડી દીધા છે. અર્થાત્ સ્ત્રીશૂદ્રાદિ જેને પુરાણનો પણ અધિકાર નથી એને માટે પોતે ગુજરાતી આખ્યાન રચ્યું છે અને તે નવરાત્રમાં તથા આઠમ ચૌદસે ગાવા સાંભળવા માટે છે એમ ભાષણ પોતે કહે છે:—

“ માર્કડેય પુરાણમાંની કથા, મહિમા જમદંભાય;
એ મને જે સાંભળે તેને જન્મ મર્ત્ય બધ નાથ. ૪
જેને પુરાણનો અધિકાર નહીં, સ્ત્રી શૂદ્ર કેરે કમ;
ભાષણે કરી બાંધીયું અનિશ્ચયે કેરું આખ્યાન.” ૫

... ..
“ નવરાત્રીમાં ઉત્સવ કરી આખ્યાન ગાયે જેહ;
સંસારમુખ પામે ધણું, દુઃખ ન દેખે દેહ ૭
આઠમ ચૌદસ ગાન કરે પામે પુન કલતર પરિવાર;
ધન ધાન્ય મુખ પામે ધણું જે સાંભળે નરનાર ” ૮

—કાવ્યદોહન ભા. ૫, પાનું ૧૦૫.

જેમ આરંભની ૧૫ કડી શૈલસુતાની સ્તુતિ વગેરે પ્રસ્તાવનાની છે તેમ છેવટનું ૧૩ કડીનું ૧૪ મું કડવું ઉપસંહારનું છે. આ સીનાયનો ચંડી આખ્યાનનો બધો ભાગ માર્કડેય પુરાણના ઉપર કહેલા ૧૩ અધ્યાયોનું, ઉપર દાખલા ખાતર પાંચ શ્લોકોનું ભાષાંતર ઉતાર્યું છે તેવું, ભાષાંતર છે. આ ભાષાંતર કેટલે અંશે મુળને અનુસરે છે એ જોવા વચમાંથી એક દાખલો જોઈએ. જુઓ પાંચમો અધ્યાય:—

કવિસ્તાન:—

પુત્રા ઝુંમનિઝુંમામ્યામમુણમ્યાં ધ્રુવીપતે : ।

ત્રેલોત્સ્યં યજ્ઞશાપાશ્વ હતા મદવલ્કથ્રશાદ્ ॥૧॥

“ પૂર્વે શુભ નિશુભ ૩ બળીઆ, અસુર ધાર સ્વરૂપ
પુત્રને જઈને તપ આરંભ્યું સેઓ પ્રણા બૂપ ૧
અયુન વર્ષ દેવનાં તપ કીધું, ત્યાં રહી નિર્ધાર;
પ્રણા ગેરે પ્રસન્ન થયા, ને વર આપ્યા તેણી વાર. ૨

પુરુષમાત્રથી મર્ષ નહીં મુખ્ય, યજ્ઞ ને દેવ,
વર પામી ઇદ્રાસન લીધુ, પ્રાક્રમ કરીને એવ ૩
ચક્ષુમાત્ર સર્વ બોત્રને તે દિક્ષપતિને અધિકાર”

—કાવ્યદોહન ભા ૫, પા. ૮૭, કંઠુ ૧

આમાં બીજીથી પાંચ પકિતઓ બાલણે પુરાણની કથાને અનુસરી ધરની ઉમેરી છે. તેા સાટે “દિક્ષપતિને અધિકાર” એટલા શબ્દોમા મુળના ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકોનો અર્થ કહી દીધો છે અને પછી આગળ ચાલે છે:—

હતાધિકારાશ્વિન્નાસ્તામ્યા સર્વે નિરાકૃતા : ।
મહાસુતામ્યા તા દેવીં સંસ્મરન્ત્યપરાજિતામ્ ॥ ૪ ॥
તયાસ્માક વરો દત્તો યયાપ્તસુ સ્મૃતાચિલા : ।
ભવતા નાશયિષ્યામિ તત્ક્ષણાત્પરમાપદ : ॥ ૫ ॥
इति कृत्वा मर्ति देवा हिमवत नगेश्वर ।
जम्मुस्तत्र ततो देवीं विष्णुमाया प्रबु दुवु : ॥ ६ ॥

“અમર સર્વે બ્રહ્મ થયા તે કરે મન વિચાર ૪
આપણને આગે દેવીએ, વર આપ્યો છે જોડ;
રમરણ માત્રથી પ્રકટ થઈને, આપણા ઠાળશે તેડ ૫
તેનું ચિંતન કરીએ, દુઃખ ઠાળશે માય,
એવી મતિ વિચારી આલ્યા, સુર હિમાચળ ન્યાંય ૬
શેઠ શાળએ વિષ્ણુમાયાનુ આરંભ્યું સ્તવન.”

એનન પા ૮૭

આ પછી નમો દેવ્યૈ મહાદેવ્યૈ—વગેરે શબ્દોથી શરુ થતી સ્તુતિના પાંચ શ્લોકોનું, લગભગ એજ શબ્દોમા, “નમો દેવી, મહાદેવી” થી શરુ કરી, ફક્ત માત્ર ત્રણ કડીમા બાલણે બાપાંતર કયું છે. અને આવો વધારો ઘટાડો કર્યા છતાં મુળના ૧૧ શ્લોકના બાલણે ૬૩ કર્યા છે. આગળ ચાલનાં

या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १२ ॥
या देवी सर्वभूतेषु चेतनेत्यभिधीयते ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १३ ॥
या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै ० ॥ १४ ॥

આ શ્લોકોનું બાલણે નીચે પ્રમાણે સુદર બાપાંતર કયું છે —

“જે દેવી સર્વ ભૂતે વસી વિષ્ણુમાયા કહેવાય,
તે દેવીને નમોનમો આપ નમોનમો મંમાય ૩

ઉગ્રસેનસુતઃ

સ્વમીન્દયાના ભૂતે વસી ચેતનારૂપ જોલાય;
 પુરામાં રહેતો નયો આઈ નયોનમો મંમાય ૪
 ખા મટે રથ ભૂતે વસી બુદ્ધિરૂપે વાસ;
 તે, સેકડો મોનમો આઈ નમોનમો મંમાય ૫
 કિંચ બેઠો — કાવ્યદોહન બા. ૫, પા ૮૮, કડકું ૨

આ ગીતના મુળનાદીતે ૧૩૫ સુધીના ૨૧ શ્લોકોનું બરાબર ૨૧ શ્લોકોમાં
 ભાષાંતર કર્યું છે. પછીના વાળુના પાંચ શ્લોકોનું મુળ મારી પાસેની અમરાતીની
 પ્રતમાં નથી પણ બીજી કોઈમાં હોવાનો સંભવ છે. આ પછીની આ કડવાંની
 છેલ્લી કડી

“હૃદય સકલ તણી અધિષ્ઠાત્રી સવ ભૂતમા કામ,
 ચિત રૂપે રહી ત્યાં વ્યાપી, તેને કરે પ્રણામ” ૨૯
 —એતત પા. ૮૯.

મુળના નીચેના બે શ્લોકોનું ભાષાંતર છે:

इन्द्रियाणामधिष्ठात्री भूताना चरितेषु या ।
 भूतेषु सततं तस्यै व्याप्यै देव्यै नमो नमः ॥३३॥
 चित्तिरूपेण या कृत्स्नमेतत् व्याप्य स्थिता जगत् ।
 नमःस्तस्यै० ॥३४॥

પ્રકરણ ૫ મું

૨૨૨૬૬૮

ત્રિમાનંદ-અનુવાદક

અગ્રસેનમૃતઃ , ક્ષ્મઃ સ્વમુઃપ્રિયચ્ચિકીર્ણયા ।

રમીન્હયાના જગ્રાહ શૈક્ષ્મૈ રથશતૈર્વૃતઃ ॥

અર્થ—“મથુરામાં રહેતો વસુદેવ નામનો એક યાદવ પરણીને પોતાની સ્ત્રી દેવકી સાથે ઘેર જવા માટે રથમાં બેઠો; આ વખતે ઉગ્રસેનનો પુત્ર કંસ પોતાની બેનને સાથે લગાડવા, સેકડો સોનાના રથોથી વીંટલોને દેવકીના રથના ઘોડાની લગામ ચાલીને રથ હાંકવા બેઠો.”

ભાગવતમાં આ રીતે બે શ્લોકોમાં આ પ્રસંગ કહ્યો છે. પણ પ્રેમાનંદે મથુરાનું તથા કસોત્પત્તિનું વર્ણન દશમસ્કંધ કરતાં લંબાણથી કર્યા પછી આખા એક કડવામાં (કડવું ૩ જુ) દેવકીને વરાવવાની ઉગ્રસેનની ચિંતાનું વર્ણન કર્યું છે, જેનો પ્રશારો સરખો ભાગવતમાં દેખાતો નથી. અને ચોથા કડવામાં વસુદેવના લગ્નનું વર્ણન, કંસે કરેલી પહેરામણીનું વર્ણન, કંસ રથ હાંકવા બેઠો તેથી મથુરાના લોકોને થએલા આશ્ચર્ય સાથે આનંદનું વર્ણન આ બધું (ચોથા કડવાની ધણી વાત) ભાગવતમાં નથી. અને આગળ પણ આ પ્રમાણે ઘણો ફેર છે. વળી જો કે પ્રેમાનંદે ધણી મુળમાંથી છોડી દીધું છે એ ખરું, પણ પ્રેમાનંદના પૃષ્ઠ અધ્યાય પછી બાકીનો દશમ સ્કંધ પુરો કરનાર સુંદરે તો અધ્યાયોનો સાર સાર આપ્યો છે; અને પ્રેમાનંદ જેટલો નવો ઉમેરો નથી કર્યો. બાકી શ્લોકશ્લોકનો અર્થ ગુજરાતીમાં વાંચવાની આશા તો ખોટીજ છે. આ બધા મધ્યકાલીન કવિઓએ ગુજરાતી વાંચનાર સાંભળનારને રસ આવે એવું, સંસ્કૃત મંથનું વસ્તુ લખીને, પોતાની કંપનાથી વર્ણન કર્યું છે. આ બધા કવિઓની બરાબર વૃત્તિ બતાવતાં પ્રેમાનંદે ખરુંજ કહ્યું છે કે:—

“સઠ્ઠ શાસ્ત્ર નિગમનું તરત સર્વશિરોમણિ શ્રી ભાગવત; /
તે મધ્યે સાર છે દશમસ્કંધ, જોડું જુ મારૂત પદબધ.
કથા પ્રસંગ એકો નવ પદે આસ્થો જલ્પ સાધે સેરડે;
આ પાસા વ્યાસ વાચે સંસ્કૃત આ પાસા મહાઈ મારૂત.
આ પાસા અધ્યા શ્લોક સંબંધ આ પાસા કડવાં ચોપાઈબંધ;
બાંધું મંથ જોડ સમાન, કહેરો લોક કીધું અભિમાન.
નથી વાદ કીયો પરકારા આણુવા બોલોને વિશ્વાસ,
વ્યાસ વાણી જાણી જયા, તેહેવી મારૂત જોડી કથા,
રામચરણ કમળ મરૂંદ લેવા ઉઘેડે પ્રેમાનંદ.”

ઉપરના શબ્દોમાં પ્રેમાનંદે મધ્યકાલીન કવિઓની સંસ્કૃત ગ્રંથોને ગુજરાતીમાં ઉતારનારી મનોવૃત્તિ આજ્ઞાદ આલેખી છે. કોઈમાં કળા વધારે હશે, કોઈમાં કંપનાશક્તિ વધારે હશે અને કોઈમાં સંસ્કૃત જ્ઞાન વધારે હશે; પણ સૌએ પોતા-પોતાની શક્તિને અનુસરતા વધારાઘટાડા કરીને, પરંતુ પ્રેમાનંદે કહી છે તેજ મનોવૃત્તિથી, સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. આ રીતે રામાયણ,

મહાભારત, ભાગવત અને બીજા પુરાણો આખા અથવા એના અમુક ભાગો જુદાજુદા કવિઓને હાથે ગુજરાતીમાં ઉતર્યા છે. શ્રીમદ્ ભાગવત જેવો અને લોકપ્રિય ગ્રંથ તો જુદા જુદા કવિઓને હાથે અને વાગ ગુજરાતીમાં ઉતર્યો છે આ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતરેલા મરુત અયોની આખી યાત્રી આપરી શક્ય નથી તેમ તેની બરુર પણ નથી. વળી જુદા જુદા લેખકો આ પ્રયત્નમાં જેને અને મદદ થયા છે, અથવા કયા લેખકોમાં મરુત જ્ઞાન વધારે છે કોનામાં સામ્યતા વધારે છે, અને કોની કલ્પનાશક્તિ બળવાન છે એ વિવેચન પ્રેક લેખકના દત્તિકાસ પ્રમગમાં આવવા યોગ્ય હોઈને આડો અસ્થાને છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું

૧૯૨૮

બીજા અનુવાદો

ભાષણ (વિ સ. ૧૪૯૦ થી ૧૫૭૦) ના ત્રણ ગ્રંથો વીશે ઉપર કહ્યું છે. આ ઉપરાંત તેણે ભાગવતનો દ્વિતીય પલ્લવ લખ્યો છે અને એના પુન ઉદ્ભવ તથા વિષ્ણુદાસે મળીને (લોકાંક સુધી + ઉત્તર કાંડ) આખું મહાભારત ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. એજ મહાભારત વિષ્ણુદાસે દ્વિતીય પલ્લવ લખ્યો છે (વિ સ. ૧૫૦૬ માં), અને બીજે (વિ સ. ૧૫૪૦ માં) લગ્નીયાતોડશકળા, લગ્નિય અને પ્રમોદ્યદ્રોણ નામક એ ત્રણ ભાષાતરના ગ્રંથો લખ્યા હોવાથી એ પ્રમોદ્યદ્રોણ નામક અપ્રકટ છે એટલે મરુત નાટકને ગુજરાતીમાં ઉતારાનો આ પ્રથમ પ્રયાસ જેવો છે એ બાબતી શકાતુ નથી લગ્નીયાતોડશકળા અપાએય છે (જુઓ કાન્ધારોદન અથ ૪, પા. ૩૫ થી) શ્રીમદ્ભાગવતની સ્વતંત્ર અનુક્રમણિકા જેવા બોધદેવના સંસ્કૃત હરિલીલા ગોવિંદ કથાનો આ છુટો અનુવાદ છે પણ વચ્ચે વચ્ચે ભાગવતના કાંઈકાંઈ સ્લોકોનો તેણે લગભગ શબ્દશઃ અનુવાદ કર્યો છે, જુઓ—

વાસુંદરસ્થાપ્રથઃ પુષ્પાલીપુનાતિહિ ।

વતાર પૂર્ણ શ્રોતૃત્તવાદમલિલ યથા ॥

—મા દસ અ ૧, સ્લોક ૧૬.

* “અતિ ઉત્તમ ભગવતી કથા સદા પરિવ્રજ્યમાણા યથા,
તસ્ય પુરુષ યાથે પાતન પાદક, પૂજક, આતમન.”

—હરિલીપાંડવશકળા પા ૪૭

કવિ પ્રેમાનંદે આ સ્લોકોનો નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે —

“શુભ હો સામંતીયે રામ દશમસ્થાવ પ્રથમો અધ્યાય,
શ્રોતા વક્તા પૂજકજન એ કથા ત્રણને કરે પાતન”

આ એક કડીમાં પ્રેમાનંદે દશમસ્થાવના પહેલા સોળ સ્લોકોનો સાર કહી દીધો છે; અને ત્યોપીત્ત આગળ ચાલે છે

૫૩ી મ. ૧૬૭૭ માં નગરગદામે બામરદ્વીપીતા ગંગી છે પણ આ પ્રકારના અનુવાદોમાં સૌથી વધારે પ્રયામ ૩૧ પ્રેમાનંદે તથા એના મહત્તે કર્યો છે પ્રેમાનંદે બાવણુ વગેરે પૂર્વજને કરના વંશ રે છું વીધી છે, પણ ગમની જમાનત-એ વખતના શ્રોતા-શ્રોતા ભક્ત્યને અમર કરે એવી ગમની જમાનત-પણુ ત્રણે દ્રવી છે એટલે એના અનુવાદોમાં મન ન તત્ત્વ ધણુ છે પ્રેમાનંદના દીપ્ત આયુષ્ય (વિ સ. ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦ ની આમખામ) દરમીઆન તેણે મહત્ત પોગણિ-માહિત્યમાથી ઘણો ભાગ મુજગતીમાં ઉનાગી દીધો અને જો એના પેનાનાથી ન બન્યું તે એના શિષ્યોએ ક્યુ પ્રેમાનંદનો દશમસ્કંધ, દૃષ્ટુ કથાની સોદપ્રિયતાને લીધે અતિ સોદપ્રિય થયો છે. પણ પ્રેમાનંદે તથા એના શિષ્યોએ શ્રીમદ્ભાગવત આખાનું ભાષાતર કર્યું છે પ્રેમાનંદનો મહત્તમસ્કંધ પ્રસિદ્ધ થયો છે (મન્યદોહન મંથ ૪) તેમાં પ્રેમાનંદ કહે છે કે “પદમસ્કંધ પૂરણુ લેવો હવે હલુ મમમસ્કંધ” આ સમમસ્કંધના ભાષાનગમાં પણ દણી છટ લીની છે-દાખલા તરીકે મુળના પહેલા અને ત્રીજા અંકમાંનો ગાઠ પ્રેમાનંદે ખીજા અંકમાંથી મુક્યો છે અને ભાગવત નો દિતિગોષ્ઠાપનપન નામનો ખાજો અંક તો તાજ હોડી દીધો છે. પ્રેમાનંદનો દશમસ્કંધ અદ્ભુત રહ્યો છે એ જોતા ૫૩ીના સ્કંધો એણે ગમ્યા હોવાનો સંભવજ નથી પણ એના શિષ્ય રત્નેશ્વરે (વિ મ. ૧૭૩૪ થી ૧૭૫૦) ભાગવત આખું ગમ્યું છે અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પણ લખી છે. વળી પ્રેમાનંદનું માર્કટેય પુગણુ (મમગતી મંદિવાય) કન્યદોહનના સાનમાં અથમા પ્રસિદ્ધ થયું છે અને મમશાનીનો અનુવાદ દેવીચરિત્ર નામથી પાચમાં અથમા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ અનેમા મનિ-ગકિત ઓગી દેખાય છે, પણ પ્રેમાનંદના ખીજા અંકો કરના મુળનું અનુગણુ વધારે છે અવજત બાલણુથી મમગતી સાથે આ પ્રેમાનંદની સગખાનના તો પ્રેમાનંદ પણી છટ વે છે ગેમ દેખાય છે. પણ કટયાદ વિદાનોના મને નામખ્યાન વગેરેનો ગમનાર અને આ માર્કટેય પુગણુ-નો રચનાર પ્રેમાનંદ એક નથી વળી પ્રેમાનંદના મહાભાગતનું ભાષાતર કટકે કટકે

‘ સકલ પુજાનું તણ એ મુગટપ્રાણ શ્રી ભાગવત રસરૂપ
શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ કવિયુગમા મત્યક્ષ પરમ અનૂપ
દશમસ્કંધ તે મળે ઉત્તમ શરીર મધ્યે જેમ શીવ
મોઢે બક્ષિત જ્ઞાન વિરાગ વિસારદ, અચ્યુત ચરિત્ર મમીશ
તે દશમસ્કંધ ને દરિવશ વળી અનેક મથ પવિત્ર
એ સર્વ તણા સમત કીધું પાવન કૃષ્ણચરિત્ર ”

—કાવ્યદેહન, મથ ૪, પા ૪૪૩

આ કૃષ્ણચરિત્ર ભાગવત, દરિવશ વગેરે ઉપગ્રંથી કીધું છે છતાં એ
પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ કરતાં મુળને વધારે આનંદનું નથી વળી આ પ્રવિ વલ્લભ
મતાનુયાયી હતો એટલે એના ઉપર એ સપ્રધાયની અસર હોવાનો સભવ ખરો
અને વસ્તુતઃ એ અસર છેજ પશુ આ પ્રિને સંસ્કૃત જ્ઞાન સારુ છે અને ઘણી વાર
ભાગવતના શ્લોકોનું બાપાતર સારુ પ્રે છે જુઓ ભાગવતના નીચેના શ્લોકોનું
બાપાતર.—

નિગમ કરપતંગેર્ગલિત ફલ શુરમુગ્ધાદમૃતદ્રવસયુતમ્ ।

વિષત ભાગવતરસમાલય મુદુરહો રસિકા મુવિ માયુકા ॥

—ભાગવત પ્ર સ્કંધ ૭, શ્લોક ૨.

‘ નિગમ કરપતંગ ફલ શ્રી ભાગવત શુરમુખથી રસરૂપ,
અમૃત મધુર પ્રહારસમાદક, શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર અનૂપ ૭
બક્ત શિરોમણિ રાધ પરીક્ષિત અવલે કરે અમૃતપાન ”

—એજન પા ૪૪૩

મૂઠ કરોતિ વાવાલં પદ્મ લલયતે ગિરિમ્ ।

ચતુષ્પા તમહ ચન્દે પરમાનન્દમાધરમ્ ॥

એ ભગવદ્ગીતાના આરભમા મુખના કૃષ્ણસ્તુતિના પ્રમિદ્ધ શ્લોકનું નીચેનું રૂપાતર
પશુ જોવા જેવું છે —

“પ ગુર હલ્લયે ગિરિ મોઢા, મુગો બોરે વાણ

જે પરમાનંદ રૂપા કરે તે, મુરખ થાય સુખાણ ”

—એજન પા ૪૪૨

ગિરધર કર્પિએ પોતાના સંસ્કૃત જ્ઞાનના બળથી તથા વલ્લભ સપ્રધાયના
સસ્કારોના જોગથી જે ભાગો પ્રેમાનંદ વગેરેએ છોડી દીધા છે કે દુઃખાળા છે ત્યાં
નિસ્તાર કર્યો છે ખરો, બગો નિસ્તાર મુળને અનુસરતો કે રોગ છે એમ પશુ
નથી કરેવાતું અને ઓતાઓને એ નિસ્તાર બારે પડતો હશે એમ તો એની ઓછી
લોકપ્રિયતા ઉપરથી લાગે છે

આ ગિરધર કર્પિનું રામાયણ એના કૃષ્ણચરિત્ર કરતાં વધારે લોકપ્રિય થયું
છે પ્રેમાનંદે પોતે વા મીઠિના આધારે રણયમ લખ્યો છે, એના શિષ્ય

રત્નેશ્વરે મુળને વધારે નજીક રહીને લંકા કાંડ લખ્યો છે. અને આ કવિ ગિરધરે આખું રામાયણ લખ્યું છે; અદ્યત્ત વાલ્મીકિના રામાયણના અનુવાદ કરતાં એ સાર જેવું વધારે છે; તેમ તુલસીદાસ પેટે એમાં ઉંચી સ્વતંત્ર કવિતા પણ નથી.

છેવટ આ પ્રસંગમાં રણછોડજી દીવાન (વિ. સં. ૧૮૯૭) નું પણ નામ યાદ કરવું જોઈએ. જુનાગઢના નવાબના દીવાન એ સમયે મુત્સદ્દી અને લડવૈયાએ અંડીપાક નામથી સમસતીનો હુકો સાર લખ્યો છે. આ રીતે સંસ્કૃત ગ્રંથોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના પ્રયત્નોની હુકી રૂપરેખા અહીં દેરી છે. એથી વધારે વિસ્તૃત વિવેચન તે તે કવિના પ્રસંગમાંજ યોગ્ય ગણાય. વળી શ્રી વલ્લભ મતના અનુયાયી લેખકોએ એ સંપ્રદાયના ગ્રંથોને તથા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી લેખકોએ શ્રીમદ્ ભાગવતના સમગ્ર કે કોઈ અંશના અથવા પોતાના સંપ્રદાયના ગ્રંથોના ઉતારા કર્યા હશે તો એનું વિવેચન તે તે સંપ્રદાયની અસર અવલોકતી વખતે થશે. વળી જૈન કવિઓએ અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે— હાખલા તરીકે માત્ર નળાખ્યાનને વિ. સં. ૧૫૧૨માં ઋષિવર્ધને (હજી અંધ મળ્યો નથી), સ. ૧૬૬૪માં વાચક મેઘરાજે, સ. ૧૬૬૫માં નવસુદરે અને સમય-સુદરે ગુજરાતી રાસામાં ઉતારેલ છે.

પ્રકરણ ૭ મું

આખ્યાનો—કથાઓ વગેરે

મધ્યકાલીન ગુજરાતી લેખકોએ સંસ્કૃત ગ્રંથોના સમગ્ર કે એક દેશના, ઉપર દર્શાવ્યું તે રીતના ગુજરાતી અનુવાદો કર્યાં છે, પણ આ કાર્યમાં તેઓને જોઈએ તેવી સફળતા મળી નથી. વળી મૂળનું જોર કે સ્વાસ્થ્ય પણ તેઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી શક્યા નથી. આ આત્મતેજના અભાવના કારણથી કે મુળના વાતાવરણના અભાવે, અનુવાદરૂપ મોટા ગ્રંથો શ્રોતાઓને નીરસ લાગવાથી, અથવા લેખકોને પોતાને અનુવાદનું કાર્ય વધારે શ્રમવાળું હતાં જોખા ફળવાળું લાગવાથી, ગમે તે કારણથી પણ આ પ્રકારના અનુવાદો કરતાં મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમાંથી નાના નાના કથાપ્રસંગો વીણીને એનાં આખ્યાનો રચવાની પ્રવૃત્તિ, મધ્યકાલીન લેખકોએ ઘણી વધારે કરી છે. આખ્યાનોમાં ગુણ કથા હુંડી હોવાથી અને મહાભારતાદિ મોટા ગ્રંથોમાં એ કથાઓનું સ્થાન ગૈણ હોઈને સંસ્કૃત લેખકોએ એનો નિસ્તાર કરેલો નહીં; એટલે કથાવસ્તુ અસરકારક હોય ત્યાં આ ગુજરાતી લેખકોને પોતાની કૃત્યનાગતિ વડે મુળ વસ્તુને યથેચ્છ બદલાવીને, સમગ્રાલીન શ્રોતાઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરે એવાં આખ્યાનો રચવા માટે ઘણો અવકાશ રહે એ આભાસિક છે. વળી લેખકો અને શ્રોતાઓ, આખ્યાનોના વિષયમાં સમાન જામિત ઉપર હોવાથી આખ્યાનો

લોપ્પ્રિય પણ બહુ થયા અને જેમજેમ એની લોપ્પ્રિયતા દેખાતી ગઈ તેમતેમ આ જાતનો પ્રયત્ન વસતો ગયો.

આ પ્રદેશમાં જે જેષ મા પ્રત્પનાશક્તિ હતી અને જળાશય ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ વધારે અને પોતાના દેશમાં લોપ્પ્રિય સચિતે એળખાણની શક્તિ વધારે તે જેષમાં વધારે કાવે વળી જેમ જેમ મુળના અપુના નો આગ્રહ ગોઠો થતો ગયો અને આખ્યાન શૈલી એક પછી એ જેષ નો તથે ઘડાતે પાડળના લખાણનો હાય વધારે વધારે મેમનો મો નેમ તેમ અવન માહિત્ય પ્રવાસ નરી માણાય એના આખ્યાનો વધારે વધારે પ્રગટ થવા લાગ્યા પ્રેમાનંદના કુનાક આખ્યાનો આ પ્રકારના સાહિત્યમાં ગિરૌભણિષ્પ છે અને મ વકાશીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી આ બધા આખ્યાનો લઈ લઈએ તો એની માહિયરપતા તદ્દન ધની નય છે એકના અનુવાદો એને જીવન આવી રાખ એમ નથી મ વકાશીન ગુજરાતી સાહિત્યની સાહિત્ય તરીકે કીમત આકવા માગે આખ્યાનો જેના વગર ન જાયને.

સાહિત્યના એક પ્રકાર તરીકે આખ્યાન એટલે શું એ પ્રશ્ન પણ મુદ્દા છે બાનજીનું ચડી આખ્યાન મપ્તશતીનો લગભગ અનુવાદજ છે સુભાચરિત મુળ ભાગવતના નાના પ્રસંગ ઉપરથી ઉપજીએલ આજે જેને ખડકા યાત્રીએ છીએ તેવો એક પ્રકાર છે નવાખ્યાન મુળ કથાને યથેચ્છ વારાવી ધગડી ગ્યેની મોળી કથા છે અને મામેરુ કુડી વગેરે વગેરે માત્ર કલ્પનાથી ચિતરેના બક્ષાનો ના જીવનના ચમત્કારચિત્રો છે.

આ રીતે બક્ષાજનોને નિપત્તિને પ્રસંગે મળેલી દૈની-અમ પ્રાર્થિક સહાયોની કથાઓ દ્વારા સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયને ભક્તિ તરફ આકર્ષવાનો પ્રકાર પુરાણોએ / શરુ કરેનો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અને બીજા પુરાણોમાં પ્રહાસ્યાન અગ્નિમિલન આખ્યાન, અબરીપ આખ્યાન સુદામાચરિત ક્રુનાખ્યાન વગેરે આખ્યાનો જેવામાં આવે છે બક્ષામાળ આવા ચરિત્રોનો મગ્ન છે વૈચ્યના આવા ભક્ત ચરિત્રોની ભગવદ્વાર્તા વડે ભગવદ્ભક્તિનું પોણું કરે છે મધ્યમનીન કવિઓએ ભાગવતાદિના સુદામાચરિત વગેરેને ગુજરાતીમાં ઉતારવા ઉપરાંત ખાસ કોઈ પણ સપ્રાપ્ત અનુમરણ કથા વગર માત્ર જનમનરજન થાય અને સાથે સાથે ધર્મ પર ઉપર અદ્ધા જાગે જે ઉદશથી નગમિડ મહેતા વગેરે સતોના જીવનમાંથી પ્રસંગો લઈને કુડી મામેરુ ત્રાદ વગેરે લખ્યા છે એટલે આ પ્રકારમાં સરકૂત સાહિત્યની અગત્ય નમુનો પુરો પડીને એ દિશામાં પ્રેરણા કરના પુગતી છે બાકી જધુ એ કરિઓની પ્રત્પના શક્તિનું ફળ છે એ પ્રાણમાં બીજા સાતોમાં પણ સનનમ્નો પી આવી ચમત્કારિક કથાઓનો ખુબ પ્રચાર ચાલેલો હતો એટલે આ પ્રાણ સાહિત્ય ઉપર એ વાતા વરણની ઘણી અમર છે પણ આ પ્રકારના આખ્યાનો પ્રગટ રસૂત માહિયમાંથી કથાવસ્તુ કે પ્રસંગ લઈને ઘણા વધારે આખ્યાનો રચાયા છે.

આ કાવ્ય માટે મધ્યકાલીન લેખકોએ પૌરાણિક સાહિત્યના ઘણા મોટા ભાગનો ઉપયોગ કર્યો છે. દાખલા તરીકે બાલણ કવિએ, રામાયણ ઉપરથી રામવિવાદ અને રામચાલચરિત્ર, મહાભારત ઉપરથી નળાખ્યાન અને દુર્વાસાખ્યાન, માકેડેય પુરાણ ઉપરથી સમશતી, શિવપુરાણ ઉપરથી મગીઆખ્યાન, પદ્મપુરાણ ઉપરથી મત્તધર આખ્યાન, અને ભાગવત ઉપરથી મુવાખ્યાન લખ્યાં છે. (જુઓ રા. રામલાલ યુનીકાલ મોદીએ પ્રકટ કરેલાં એ નળાખ્યાનમાં ‘કવિ અને કાવ્ય’ પાનું ૬, કુટનોટ ૧.) આ રીતે મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો વગેરેમાંથી વસ્તુ લઈને, તે ઉપર કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં, મહાકાવ્યો અને નાટકોમાંથી મળે છે. ભાલણ પોતેજ આ વાત કયુલ કરતાં કહે છે કે:—

“અનેક કવિએ વર્ણવ્યું. નાટક કરી પ્રબંધ,
કહે ભાલણ ભાષાએ, શું રે પદનો કરીને પ્રબંધ.” (ભાલણ-રામવિવાદ)
—એનન, કુટનોટ ૧૯.

હુડી કે મામેરા કરતાં ઓછી પણ આખા મંથના અનુવાદ કરતાં આ જાતનાં આખ્યાનોમાં કલ્પનાશક્તિને ઘણી વધારે છુટ રહે છે. દાખલા તરીકે સુદામાચરિત્ર કે ઓખાદરણ જુઓ. શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના ૮૦ અને ૮૧ મા અધ્યાયો ઉપરથી સુદામાચરિત્ર નરસિંહ મહેતાએ, પ્રેમાનંદ તથા બીજાઓએ લખ્યું છે. પાણ ખંડકાવ્ય તરીકે નરસિંહ મહેતાના સુદામાચરિત્રમાં ભાગવતના સુદામાચરિત્રથી જુદાજ ગુણદોષો છે. અને પ્રેમાનંદે વળી પોતાના સુદામાચરિત્રમાં જુદીજ જાતનો રસ મુક્યો છે. ભાગવતમાં સુદામાચરિત્ર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની બ્રહ્મણ્યતા અને ભક્તવત્સલતા સુચવતો એક નાનો-અતિ નાનો પ્રસંગ છે. જ્યારે ગુજરાતી સુદામાચરિત્ર બીજી અપેક્ષા વગરનું એક સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ કાવ્ય છે. અક્ષયજી ગુજરાતી કવિઓ આવાં આખ્યાનોમાં મુળમાંથી વિચારો અને ઘણી વાર આખ્યાનધુરાર્થ વાક્યો લે છે; જુઓ

નવુ મહાનુ ભગવતઃ સસા સાક્ષાન્નિહ્યઃ પતિઃ ।

મગ્નપ્રણયઃ શરણ્યઃ મગવાન્સાત્વતર્પણઃ ॥

—ભાગવત-દશમ. અ. ૮૦, શ્લો ૧

અને નરસિંહ મહેતાનું

“નદુષ્ટિનાથ તે મિત્ર છે તમ તણા.”

એ લગભગ અનુવાદ જેવું વચન.

—કાવ્યકોદન અંચ ૧, પા ૨૧.

પ્રેમાનંદ તો દશમસ્કંધના એંશીમા અધ્યાયમાંથી આ સુદામાચરિત્ર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. “પણ પછી પોતાની કલ્પનાથી સુદામાની દરિદ્રતાનું, એની

* શક સ્વામી કહે સાંભળ રાખ પરીક્ષિત મુખ્ય પત્રિત,
દશમસ્કંધ અંચા દેશીએ કહું સુદામાચરિત્ર.”

—કાવ્યકોદન અંચ ૧, પા. ૨૨૩

દીનગીન દશાનુ એની ઉપજામખાતતા વગેરેનું આખું એ ભાગવતકારે અકલ્પિત ચિત્ર દોરી એક નાખ જેવી સપ્સુતા બાણી છે આ રીતે નરમિદ મહેતા કરતા પ્રેમાનંદનું સુદામાચરિત્ર મુળથી વધારે દૂર છે અને એ જમાનાના માણસો માટે વધારે મનરંજન કરનાર હોના છતાં એા પુ સયમી અને સસ્કારની દૃષ્ટિએ ઉતરની ભૂમિકા ઉપર છે

પણુ જેમ જેમ આખ્યાન રચનાની શક્તિ ખીલતી ગઈ તેમ તેમ એ રચનાઓ મુળથી વધારે ને વધારે દૂર જતી ગઈ એનો વિસ્તાર વધતો ગયો અને એની લોકપ્રિયતા પણ વધતી ગઈ આ પ્રકારની રચનામાં ખીળ બધા કરતા પ્રેમાનંદે વધારે સફળતા મેળવી છે અને એના પોતાના રચેના પણ અનેક આખ્યાનોમાં નળાખ્યાન શ્રેષ્ઠ છે પ્રદાય મધ્યકાલીન ગુજરાતીના આખ્યાન કાગોમાં નળાખ્યાન એક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય હોય અલગત નળાખ્યાનની મુળ કથાજ અતિશય હૃદયદ્રાવક અને આકર્ષક છે અનેક સંસ્કૃત કવિઓ પણ એ વસ્તુની રમણીયતાથી આર્મ્પાદને એ ઉપર મગ્નો રચવા પ્રેરાયા છે અનેક ગુજરાતી કવિઓએ પોતાની કવિવશંતિ આ કથા ઉપર અજમાવી છે પણ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની સફળતા કેવળ મુળ કથાની આકર્ષકતાનું પરિણામ નથી પ્રેમાનંદની કર્પનાશક્તિએ મુળ કથાને નવોજ દેહ આપ્યો છે અને એ દેહ પણ સુર અ આકર્ષક છે

આખ્યાન પ્રકારમાં નેખાને એટલી બધી છુ ગઈતી કે મુળ કથાનું સં ભાનાતર મુળ અથવા આખ્યા બાપાતર વખતે પોતેજ કયું હોય તો પણ એક લેખને આનું આખ્યાન રચનાનો અવકાશ રહેતો દાખલા તરીકે ઓખાદરણની મુળ કથા ભાગવત દશમસ્કંધના ૬૨ અને ૬૩ અધ્યાયોમાં છે પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધનું ભાનાતર કયું ત્યારે ઓખાદરણ અદર આવીજ ગયું (જે કે કોઈક કારણથી ૫૩ પછીના—ઓખાદરણવાળા અધ્યાયો પ્રેમાનંદે નથી લખ્યા પણ એના શિષ્ય સુદરે લખ્યા છે) છતાં પ્રેમાનંદે ઓખાદરણનું આખ્યાન જુદુંજ લખ્યું છે અને ખરેખર પ્રેમાનંદનું ઓખાદરણ ભાગવતના ઓખાદરણથી ઘણાજ વધારે વિસ્તારવાળું અને તદ્દન જુદુંજ કાવ્ય છે દશમસ્કંધના ભાનાતરમાં ઓખાદરણના પ્રે અધ્યાયો બે કડનામાં સમાવી દીધા છે અને ઓખાદરણ આખ્યાનમાં ૫૩ કડવા છે (જુઓ મત્સ્યદોહન અથ ૧ ઓખાદરણની જુદી જુદી હાથ પ્રતોમાં વધારે ઓછા કડના મળે છે) અને એમ છતાં પ્રેમાનંદ એને ભાગવત કથાજ કહે છે —

‘ રસિક કયા ભાગવત તણી, તે મધ્યે દશમસ્કંધ,
શુકદેવ કહે પરીક્ષિતને સુણ બાસડમાં અન્યાય ’

પ્રકરણ ૮ મું

-૨૨૨૯૯-

આખ્યાનો-(ચાલુ)

આ જ્ઞાતનાં આખ્યાનો એટલાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી લેખકોએ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો વગેરે પૌરાણિક સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રુણે-પ્રુણે રોધી એમાંથી સુંદર વસ્તુઓ ઉપાડી લઈ એ ઉપર આખ્યાનો રચવામાં પોતાની કાવ્યશક્તિને યથેચ્છ વિહરવા દીધી છે. કેટલીક વાર તો એકને એક વસ્તુ ઉપર અનેક કવિઓએ પોતાની શક્તિ અજમાવી છે. (નળાખ્યાન વગેરે દાખલાઓ પ્રસિદ્ધ છે.)

આ રીતે પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી, આખ્યાનો માટે ઉપાડેલ વસ્તુઓના થોડા દાખલા જોઈએ, તો મધ્યકાલીન લેખકોનો આ જ્ઞાતમાં પરિશ્રમ તથા સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યનું એમના ઉપરનું ઝાણ એ બંનેનું કેક માપ આવે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતના આઘકવિ નરસિંહ મહેતાએજ (વિ. સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬ આશરે) ભાગવત ઉપરથી સુદામાચરિત્ર લખીને આખ્યાન પ્રકારની શરૂઆત કરી. પછી બાણણ (વિ. સં. ૧૪૯૦ થી ૧૫૭૦) અને તેના પુત્રો વીરો ઉપર કહ્યુંજ છે. પછી કમલ મંત્રીએ સીતાહરણ રામાયણ ઉપરથી લખ્યું. પછી મીરાંબાઈનું (ધણ કરી વિ. સ. ૧૫૬૦ થી ૧૬૩૦) સત્યમામાનું રસાણું પણ ભાગવત ઉપરથી લીધેલું એક પ્રકારનું આખ્યાનજ છે. પણ મીરાંબાઈ પહેલાં નાકરે (સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૩૦) મહાભારત ઉપરથી હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન લખ્યું છે. એજ કવિએ એખાહરણ, નળાખ્યાન, કુવાખ્યાન, શિવવિવાહ વગેરે આખ્યાનો રચ્યાં છે; પછી તુલસીએ (સં. ૧૬૧૪) ભાગવત ઉપરથી કુવાખ્યાન રચ્યું છે, વસ્તાએ (સં. ૧૬૨૪ થી ૧૬૫૨ સુધીમાં) મહાભારત ઉપરથી શુકદેવાખ્યાન તથા સુભદ્રાહરણ લખ્યાં છે. અને પુષ્પિસંપ્રદાયી ગોપાલદાસે (સં. ૧૬૨૫-૩૦ માં) વલ્લભાખ્યાન રચ્યું છે. આ સૈકામાંજ દેવીદાસે (સં. ૧૬૬૦ માં) ભાગવત ઉપરથી રુક્મિણીહરણ, શિવદાસે (સં. ૧૬૬૪ માં) મહાભારત ઉપરથી દ્રૌપદી સ્વયંવર, કવિ સુરારીએ (સં. ૧૬૭૫ માં) શિવપુરાણ ઉપરથી ધર્મચરિત્ર (જે કે એ પોતે કહ્યું ૨૫૪ કહેતો નથી), શ્રીધરે એની આસપાસમાં ગૌરીચરિત્ર, વિશ્વનાથ જ્ઞાનીએ (સં. ૧૭૦૮ પહેલાં) મોસાળું, હારમાળા વગેરે અને રતનજીએ (સં. ૧૭૧૩ માં) મહાભારત ઉપરથી વિશ્વંશી આખ્યાન રચ્યું છે.

પણ આખ્યાનકાવ્યની લોકપ્રિયતાનો ખ્યાલ તો પ્રેમાનંદનું પરાક્રમ જોવાથીજ સમજાય છે. એ મહાકવિએ (સં. ૧૭૨૬ માં) મહાભારત ઉપરથી અગ્રવદ્ધાખ્યાન (વનપર્વ), (૧૭૨૭ માં) દ્રૌણપર્વ ઉપરથી અભિમન્યુઆખ્યાન, અશ્વમેધ પર્વ ઉપરથી ચદ્રહાસાખ્યાન, માર્કંડેય પુરાણ ઉપરથી મદાલસાખ્યાન,

(૧૭૨૮ મા) ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ ઉપરથી વામનચરિત્ર, (૧૭૨૯ મા) મહાભારત વનપર્વ ઉપરથી ઋષ્યશૃંગાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણ્યુ, (૧૭૩૦ મા) ભાગવત દશમ સ્કંધ ઉપરથી ઓખાહરણ્યુ અને લક્ષ્મણાહરણ્યુ, (સ ૧૭૩૬ મા) આદિપર્વ ઉપરથી દ્રૌપદી સ્વયંવર, (સ ૧૭૩૭ મા) વનપર્વમાંથી માધાનાખ્યાન, (સ. ૧૭૩૮ મા) ભાગવત દશમ સ્કંધ ઉપરથી સુદામાચરિત્ર, (સ ૭૩૯ મા) મામેરુ, (સ ૧૭૪૨ મા) મહાભારત ઉપરથી આખ્યાનશ્રેષ્ઠ નળાખ્યાન પછી સુધન્વાખ્યાન અને હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન (સ ૧૭૫૦), માર્કંડેય પુરાણ ઉપરથી દેવીચરિત્ર (સ ૧૭૫૨), અને રામાયણ ઉપરથી રણયજ્ઞ વગેરે ગણ્યતા પાર ન આવે એટલા આખ્યાનો રચ્યા છે. વળી આ મહા-વિષે મહાભારતનું સળંગ નાપાતર કરેતું હોવા છતાં એ મહાગ્રંથના શુદ્ધશુદ્ધ પર્વોમાંથી વસ્તુ લઈને કેટલા આખ્યાનો લખ્યા છે એ જોવાનું છે. અવળત આ જાતના કેટલાક આખ્યાનોમાં બીજા પુરાણોમાંથી અનુકુળ પ્રસંગો લીધા હશે ખરા.

પ્રેમાનંદ કવિએ પુરાણોમાંથી એટલા ફોલા વીણી લીધા કે પાછળનાઓ માટે ઝાઝી આશા રહી નહીં, છતાં એના પુત્રો અને શિષ્યોએ તથા બીજાઓએ એ પ્રકાર ચાલુ રાખ્યો છે. દાખલા તરીકે વૃક્ષમેદુ શામનરધિરપાન, યુધિષ્ઠિર-દેવોદરસવાદ, કુન્તીપ્રમલાખ્યાન, ચક્ષુષ્યનોત્તર વગેરે મહાભારત ઉપરથી લખ્યા છે. આ પછી આખ્યાનરચનાનો પ્રવાહ મોટો પડ્યો જણાય છે, છતાં કાશ્મિરમાં વિક્રમની ૧૯ મી મહીની શરૂઆતમાં ધ્રુવાખ્યાન અને પ્રહલાદાખ્યાન (સ ૧૮૧૭) ભાગવત ઉપરથી રચ્યા છે. આ પછી ભોજના ‘ચામખા’થી પ્રખ્યાત થયેલા ભોજ ભક્તે (વિ સ. ૧૮૪૧ થી ૧૯૦૮) તથા એક બીજા ભોજને સેલેયાખ્યાન તથા ચંદ્રહાસાખ્યાન અનુક્રમે લખ્યા છે, અને આપણા મધ્યકાલીન ગુજરાતના છેલ્લા મહાકવિ દયારામે (સ ૧૮૩૩ થી ૧૯૦૯) શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરથીજ રુકિમણી વિવાહ, સસંભાગીવિવાહ, અગ્નિચાખ્યાન, ઓખાહરણ્યુ તથા દનાસુરાખ્યાન લખ્યા છે અને પદ્મપુરાણ ઉપરથી ભગવદ્ગીતામાહાત્મ્ય રચ્યું છે.

આખ્યાનોની ઉપર આપેલી ટીપ ધણી ચુકરી છે, મૂર્ખા કંઠવાનો ઉદ્દેશજ નથી પણ આટલી નોંધ ઉપરથી આખ્યાન કાવ્યમાહિત્યનો ખ્યાલ આવશે ખરો. આખ્યાનો માટે મહાભારત, રામાયણ અને બાગવતનોજ આ કવિઓ શા કારણથી આધાર લે છે એ મહાકવિ પ્રેમાનંદેજ વાલ્મીકિને આધારે રણયજ્ઞ લખવાનો આરંભ કરતા સ્પષ્ટ સંબંધોમાં દર્શાવ્યું છે:—

“વર્ણવું લીધા રઘુપતિની વિમળ વાલ્મીકિ ાણી
અદાર પુરણે અનંત કથા છે કવિવાળીનો વિસ્તાર
શ્રી ભાગવત ને રામચંદ્રા એ બે સર્વનું સાર
સાર સાચપુરાણનું શ્રી ભાગવત રામચરિત્ર રે.”

પ્રકરણ ૯ મું

કૃષ્ણભક્તિ

સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી આખ્યાન રસથી જુદા ભક્તિનું તત્ત્વ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉતરી આવ્યું છે. અને આ ભતની ભક્તિની પ્રેરણાથી ભક્ત કવિઓએ જે કથન ક્યું છે તે અનુવાદ અને આખ્યાન કરતાં વધારે સ્વતંત્ર છે. જુદાજુદા દેવોની ભક્તિનો વિકાસ તો સંસ્કૃત સાહિત્યેજ સાધ્યો છે; પણ એ ભક્તિના રંગથી રંગાધારે એ પુરાણાં સાહિત્યે ઉભાં કરેલ દેવસ્વરૂપની ભક્તિની જે કવિના આ ભક્ત કવિઓએ રચી છે તેમાં એમના હૃદયની ઉછળતી ઊર્મિઓ ભરી છે.

આ પ્રકારની કવિતામાં વલ્લભ મેવાડ વગેરે માતાના ભક્તોએ માતાના ગરબા રચ્યા છે; શિવાનંદ વગેરેએ શિવમુતિઓ રચી છે; પણ સૌથી વધારે તો ગુજરાતમાં ઘેરઘેર ભક્તિરસ અને કૃષ્ણકથામાં પ્રીતિ જગાડવાનું કાર્ય કૃષ્ણભક્તોએ થોકમંથ્ર મથો લખીને ક્યું છે. નરસિંહ, મીરાંબાઈ અને દયારામ એ અગ્રગણ્ય કવિત્રિપુત્રીએ કૃષ્ણભક્તિનાં ઉચી કવિતાથી ભરેલાં કવનોથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને ભરી દીધું છે.

આ વૈષ્ણવ કવિઓમાં કવિ દયારામ તો પુષ્ટિ સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા; એટલે એમનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંપ્રદાયોની અસરના પ્રસંગમાંજ આવે. પણ નરસિંહ અને મીરાં ઉપર સંપ્રદાયની ખાસ અસર નથી. એ બંને ભક્તોએ અને દયારામે પણ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી કૃષ્ણભક્તિની ભાવના પીધી છે. અને ભાગવત દશમસ્કંધના પૂર્વાધમાં દુકામાં ગાયેલી ગોપીઓ સાથેની કૃષ્ણલીલાને ગોતાની કલ્પનાથી ખુબ વીસ્તારીને ગાઇ છે. આ વિષયમાં પ્રેરણા બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મળી, જ્યદેવના ગીતગોવિંદમાંથી મળી કે નરસિંહ મહેતા જેવાના કૃષ્ણપ્રેમથી ભીંભજેલા હૃદયમાંથી સ્ફુરી આવી એ કહેવું સુકેસ છે. પણ નરસિંહ મહેતા પોતે જ્યદેવનું ઋણ સ્વીકારે છે:—

“એક જાણો છે પ્રજાની ગોપી કે રસ જયદેવે પાંધિ રે
હમતો રસ અવની હળતો નરસિંધ તાણીને લીચો રે.”

—નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પા. ૨૬૬.

અને ચાતુરી ધોડશી વગેરેમાં ‘ગીતગોવિંદ’ને મળતી સ્પષ્ટ કલ્પના છે ખરી રીતે તો એ સમયમાં વજ્રમાં, બગાળામાં અને ગુજરાતમાં કૃષ્ણલીલામાં ઘેલાં થઇ ગયેલાં અનેક ભક્તજનો જેવામાં આવે છે. નરસિંહ અને મીરાં એમાંનાંજ છે. ચેતન્યે તથા વલ્લભાચાર્યે આ વાતાવરણમાંથીજ પેતપોતાના સંપ્રદાયોનું તત્ત્વ લીધું છે. દુકામાં સુરતસંગ્રામ, દાણ્ડલીલા, રાસસહસ્રપદી, શૃંગારમાળા, ચાતુરી-

છત્રીશી, ચાતુરી મોડશી વગેરે નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો તથા મીરાંબાઈનાં કૃષ્ણ-કીર્તનનાં પદો દશમસ્કંધોક્ત રાસલીલા વગેરેમાંથી પ્રેરણા મેળવીને મવાયાં છે. અલખત, કોઇ કોઇ પ્રસંગ ભાગવતકારે બહુ દુઃખમાં કહ્યો છે; અને આ ભક્ત-કવિઓએ એનો અતિ વિસ્તાર કર્યો છે. ઘણલા તરીકે કૃષ્ણ અકૂર સાથે ગોકુળથી મથુરાં ગય છે એ પ્રસંગે ગોપીઓ બહુ દુઃખી થઈને, કૃષ્ણને રોકી રાખવા આડી ઉભી રહે છે, અને નિવારણમઃ સમુપેત્ય માધવમ્ (ભા. દ. અ ૩૯) એવો નિશ્રય કરે છે. પણ એમાં નિષ્ફલ જઈને કૃષ્ણનો રથ જતો જોવાને ઝાડ ઉપર ચઢીને દૂર દૂર નજર નાખ્યા કરે છે; આટલી વાત ભાગવતમાં છે. એ ઉપરથી નરસિંહ મહેતાએ પોતાની કલ્પનાથી ખુબ વિસ્તારવાળું આખ્યાન જેવું 'ગોવિદ્ગમન' નામનું મોડું કાવ્ય રચ્યું છે.

આ રીતે ભાગવતાદિમાંથી પ્રસંગો કે સુચનો લઈને અથવા પોતાની કલ્પનાથી નવા નવા ગોપીઓના ઉત્કટ પ્રેમના, ગોપીઓના વિરહદુઃખના અથવા ગોપીઓ સાથેની શૃંગારકીડાના પ્રસંગો કલ્પીને આ ભક્તકવિઓએ વિસ્તૃત રચનાઓ કરી છે. કૃષ્ણ પ્રતિ ગોપીઓના ઉત્કટ પ્રેમને-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને-આ ભક્તોએ અને ઉપર કહેલા બે સંપ્રદાયોએ આદર્શ લક્ષિત માનેલ છે. એટલે એ પ્રેમનું, એ પ્રેમથી ઉદ્ભવેલા સંભોગ અને વિરહ શૃંગારનું વર્ણન એ ભક્તિને ઉદ્દીપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે એમ આ સંપ્રદાયોની માન્યતા છે. ભાગવત કરતાં આ કવિઓનાં કૃષ્ણ કીર્તનોમાં વધારે ઉષ્ણો શૃંગાર છે. જોકે શૃંગારનો આ રીતે વિકાસ કરવાની પ્રેરણા આ કવિઓને સંસ્કૃત કવિઓ પાસેથીજ મળી છે; છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે અનુવાદ અને આખ્યાન કરતાં, આ ભક્ત કવિઓની કવિતા વધારે સ્વતંત્ર છે.

ગુજરાતના લોકવર્ગમાં પ્રચલિત વાર્તાઓ જેવી વાર્તાઓ લખી છે સામળનું મસ્કૃત જ્ઞાન પણ આધારણ હતું જુઓ —

‘ જોઈ સસ્કૃત માહે જ્યા કહી પુરાણ પરમાર્થ કયા
માથ પડિતે રાખ્યા મુળ કાળીદાસ માર્યો કળકુલ
બોજરાજને મન ભાવ્યુ આથ અનત ચામ્યુ આવીયુ
બોજમળધે ત્રય ભારે ધણે તોન ધણે ત્યા વિક્રમતણે ’

—કાવ્યદોહન, મં ૩ પા ૩૮

છતાં એણે મસ્કૃત વાર્તાસાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે પૈતાનપચ્ચીશી તો કથાસરિત્સાગરમાંથી ઉતારી છે અને રેવાખંડ (૨૪૬ પુરાણ) રાવપુગણ વગેરે એવા સસ્કૃત પુરાણો પરથી અને રાવણુમદોન્દ્રી મવાદ, અમર્દવિષ્ટિ વગેરે રામાયણ ઉપરથી રચ્યા છે બીજીમ પુતળીની વાર્તા અને મુઝાબરોતેરી (સિદ્ધાસન દ્વાત્રિશિકા અને શુકસપ્તતિ) પણ સામળ પહેલાથી સસ્કૃતમાં મળે છે

આ ઉપરાંત ભજનો, જુદા જુદા દેવદેવીઓના સ્તવનો કીર્તનો સમાર વૈરાગ્યના અને નીતિધર્મબોધના પદો વગેરે જુદા જુદા લેખકોની છુટક રચના વણી મળે છે આ પ્રકારમાં બ્રહ્મા, વૈરાગ્ય, નીતિ ધર્મ નિવૃત્તિનિવૃત્તિ દેવતાનું સ્વરૂપ વગેરે તત્ત્વોની ભાવના સસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતરી છે એજ રીતે કવિતામાં શુગાર વગેરે રસોની જમાવટ મનાની પરિપાત્રી ગુજરાતી પ્રિયો સસ્કૃત કવિઓ પાસેથી શીખ્યા છે કવિતા દેવીને ઉપમા વગેરે અલંકારો પણ સસ્કૃત કાવ્યપર પરાને અનુસરીને સજાયા છે અનમત, નિગતો અને વણુનો ગુજરાતી કવિઓના પોતાના છે હુકમાં સસ્કૃત સાહિત્યના આદોલના મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેક આત્મા સુધી ઉડા અને લગભગ વ્યાપક રીતે ઉતરી આવ્યા છે

મધ્યકાલીન ગુજરાતી માનિત્ય ઉપર સસ્કૃતની આઠવી ઉડી અસર હોવા છતાં એ સાહિત્યનું વાતાવરણ એના ઉંચા મસ્કૃત એની પ્રતિભા ગુજરાતીમાં ઉતર્યા નથી વધારે શુ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર આઠલા બધા પ્રયત્નો થએલા હોવા છતાં ભાગવતનું ઉંચું વાતાવરણ ગુજરાતીમાં ઉતર્યું નથી સસ્કૃત ભાગવત વાચતા સુશિક્ષિત, ઉચ્ચ સસ્કૃતવાળા શુદ્ધિશાળી માણસો માટે એ લખાયુ હોય એમ લાગે છે, એ શિષ્ટ મથના ગુજરાતી અનુવાદો અગિયાર ૩ અર્ધશિક્ષિત, અધ્યપ સસ્કારી અને ઘોડી શુદ્ધિવાળા માણસો માટે લખાયેલા લાગે છે સામળની વાર્તાઓ એથીએ ઉતરતી પ્રાટની છે નરસિંહ મહેતા જેવા ઉત્તમ કવિની રચના પણ, કાવ્ય તરીકે જ્યદેવ જેવા સસ્કૃત સાહિત્યના બીજા પકિતના કવિની રચનાને પરાયતી નથી, અગે બાગવત તો ધણુ ઉચુ લાગે છે મદાકવિ ત્રિવિદ્યસની પ્રતિભાનો તો સંભવજ નથી અને વ્યાસ વાલ્મીકિની અપૂર્વ સર્જકતા તો પાછળના મસ્કૃત કવિઓમાંએ નથી, તો એના નારસો-ગુજરાતી લેખકોમાં મ્યાથી હોય ?

વિભાગ ૪ થી

જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય

—૨૨૨૬૯૯—

પ્રકરણ ૧ લું

જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન

ભારતના આર્ય ધર્મની ત્રણ શાખાઓ વેદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણે મળીને હીંદના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બધાય છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં એવા અદ્ભુત મહાત્માઓ થયા છે કે જેમણે પોતાના મન વાણી અને કાયા તદ્દન શુદ્ધ લીધા હતા તેઓને માનની દૃષ્ટિથી ‘જિન’ (જિ ધાતુ શુદ્ધિ એ પરથી શુદ્ધનાર) નામ આપવામાં આવે છે, અને એમના ધર્મને ખાસ અનુસરનારા તે જૈન કહેવાય છે એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી અસખ્ય જીવોને આ સસારમાંથી તરાવી દીધા છે અને તેથી તેઓ ‘તીર્થંકર’ નામે પણ ઓળખાય છે.

જૈનો દરેક યુગ-મહાયુગમાં ૨૪ તીર્થંકરો થએલા માને છે. વર્તમાન યુગમાં ૨૪ થએલા તેમાં સૌથી પહેલા ઋષભદેવજી અને છે ના વહ્નિમાન-મહાવીર સ્વામી ઋષભદેવજી અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા એમને બ્રાહ્મણો પણ વિષ્ણુના ૨૪ અનંતરમાના એક માને છે, અને એમના અદ્ભુત વૈરાગ્યની અને પરમહમ વૃત્તિની બહુ પ્રશંસા કરે છે. ઋષભદેવજી પછીના બીજા વીસ તીર્થંકરો પણ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા પછી બાવીસમા નેમિનાથજી ને કૃષ્ણના પૈતૃક ભાઈ સૌરાષ્ટ્રના ગિરિનાર પર્વત પર સિદ્ધિ પામ્યા ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ એ કાશીના અશ્વમેધ રાજના પુત્ર-તેમણે ૭૦ વર્ષ સુધી જૈન ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો એમનો સમય બિ સ પૂર્વે ૭૬૧ થી ૬૬૧ (ઈ સ પૂર્વે ૮૧૭ થી ૭૧૭) એટલે કે થી મહાવીર સ્વામી પહેલા ૨૫૦ વર્ષ છે.

આ પાર્શ્વનાથજીને ઐતિહાસિક બ્યક્તિ તરીકે ડૉ જેકોબી આરિએ હાલની શોધખોળથી સ્વીકારેલ છે. સર બાહારકરે નેમિનાથજીને પણ ઐતિહાસિક

વ્યક્તિ તરીકે જણાવેલ છે, અને તેમ ગણુતા ગુજરાતમાં જૈનોનો સંબંધ નેમિનાથ પહેલાનો હતો એમ સિદ્ધ થઈ શકે કવિશ્રી નાનાલાલ કહે છે કે -
 “હજારો વર્ષ ઉપર ઉત્તર ખંડમાંથી પ્રજા આવી ને હૈંદમાં વસી તે વખતે પોતાની સાથે જે રીતરીનાજ લાવી તેમાં તે પછી જુદા જુદા અનેક પટ ચડ્યા છે તે મ્યારે આવી તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી, તો પણ તેમના આનવા પછી તેના મુળ ધોરણ ઉપર ગ્રીમ, ઇસ્લામ, અને પશ્ચિમના પવનની અનુક્રમે અસર થઈ છે તે મધ્યમાં કરતા વધારે પ્રાચીન રમ જૈન તથા બૌદ્ધ તરનનો છે આ રીતે જ્યારે ખીજા મુન્દારાએ બહારથી આનીને અમર કરી છે, ત્યારે જૈનો અને બૌદ્ધો હૈંદમાં જ ઉત્પન્ન થઈ અસર કરી શકેલ છે”

શ્રી મહાવીર પહેલા ચાતુર્થામ સવરવાઃ (જેનો ઉત્પેખ બૌદ્ધ યથ મામઝમ ફલ સુતમાં કરેલ છે) સ્થાપિત થયો હતો તે ચાર યામ એટલે પ્રત નામે પ્રાણુધાતમાંથી નિર્ગતિ (અહિસા), અસલ્ય બોનવાથી નિર્વાત (મચ), અદત્તાદાનમાંથી (ચોરીમાંથી) નિર્ગતિ (અસ્તેય), અને પરિગ્રહમાંથી નિર્ગતિ (અપરિગ્રહ), તે ચારનો પાર્શ્વજિન ઉપેગ કરના હતા પરંતુ અપરિગ્રહનો અર્થ કેવળ કોઈ પણ વસ્તુનો મગ્રહ કરવો નહીં એવો થના લાગ્યો, અને કોઈ કોઈ પ્રમગે જીવન કરનાને હરહત નથી એવું કેટલાક દલી પરિવાર/કો પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા તેથી શ્રીમહાવીરે ‘મૈથુનવિરતિ’ એ પાંચમો યામ ઉક્ત ચાગ યામો માથે જોડી પંચ શિક્ષારુપે પંચ વ્રતરુપે ઉપદેશ્યો (ઉત્તરાધ્યયન મૂન)

શ્રી મહાવીરનો જન્મ વિ. સ પૂર્વે ૫૫૨ (ઈ મ પૂર્વે ૬૦૮) મા અને તેમનું નિવાણ વિ સં પૂર્વે ૪૭૦ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૬) મા થયું

નિર્મય મહાવીર અને અમણુ જુદા અને અમકાલીન હતા અને નિર્ણાણનાદી મહાપુરુષો હતા અનેનું લક્ષ્ય એજ હતું પરંતુ તે લક્ષ્ય નાધનાની બનેની પ્રદત્તિ લિખ હતી અનેના સમયમાં સરખીજ સમાજની અને ધર્મના સ્થિતિ હતી, ને ધાર્મિક અને સામાજિક ચગનળનો તે અમય હતો ધર્મવિચારના પ્રખ્યાત ‘દર્શનો’ નગભમ આ સમયમાં-ક્ષત્રિયયુગમાં થયા વેદનિદિત હિસાઆદિ ક્રિયાકાંડે ધમન સ્વરૂપ પડ્યું હતું ચંદ્રોને માટે ધાર્મિક શિક્ષણ અને વ્રતક્રિયાનો નિષેધ હતો ચંદ્રોથી દેવકૃપા મનાવી મનુષ્યોને તારી આપનાના ક્રિયાકાંડો સ્વીકારીએદની પ્રચડ દીનાનો ઉભી કરી પોતાને સર્વોત્તમ-ઉચ્ચત્તમ માની મનારી શ્રાલ્લોએ લોભ, લાલચ, અતાન અને અભિમાનને વશ થઈ આખા મમાજની સ્થિતિ ઉનગી કરીને મગાડી નાખી હતી.

તે વખતે શ્રી મહાવીરે જણાવ્યું કે (૧) ‘બધા જીવો આયુષ્યને અને સુખને ચાહે છે, દુઃખ અને વધ (મરણ) સોને અગ્રિય છે, સર્વ કોઈ

જીવવાની પ્રીતિવાળા અને વૃત્તિવાળા છે, જીવવું બધાને વદાણુ છે” માટે જીવે અને જીવવા દે, (૨) બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર—એ ઉપનામે માત્ર ક્રિયાજન્ય છે, માટે શાસ્ત્રશ્રવણુ અને આચરણુનો સર્વને સમાન હક છે બ્રાહ્મણ તેજ કે જે બ્રહ્મ-આત્માનું સ્વરૂપ જાણે, અને અધિસાધર્મને વિશિષ્ટ માને, (૩) યજ્ઞ એ આત્મબલિદાન છે—દિસાજનિત યજ્ઞ ને ખરે યજ્ઞ નથી (જુઓ વિગ્રથગોપ અને જનગોપનો સવાદ—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર), (૪) લોકપ્રતિહત્તે અનુસરેશો નહીં, (૫) આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા પોતેજ સંભળથી કરી શકે છે ને તેથી પરમાત્મા બની શકે છે ને નેમ કરવા માટે જીવને લાગેલા કર્મોના આવરણુ આત્મમળથી—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રથી દૂર રવા જોઇએ,—એ ત્રણુ રત્નોના સામુદાયિક માર્ગ એજ મોક્ષ માર્ગ છે આ વડે જૈન ન હોય છતાં અન્ય ક્ષિત્રે કાઇ પણ સિદ્ધ થઇ શકે, (૬) સર્વ સિદ્ધાત્મા પરમાત્મા છે—ધર્મ્વર છે અને એ રીતે ધર્મ્વરનું અસ્તિત્વ છે, પણ જળજલ્તા કે ફલદાતા એના ધર્મ્વરને સ્થાન નથી આત્મા પોતે પોતાના કર્મનો ઝાતો અને બોકતા છે દુક્રમા કવિમત્રાદ દાગોરના શબ્દોમા શ્રી મહાવીરે “ ડિડિમ નાદથી એવા મોક્ષનો સદેશ આર્થાવર્તમા વિન્તાયો કે ધર્મ એ માત્ર સામાજિક રુઢી નહીં પણ વાગ્તવિક સત્ય છે—મોક્ષ એ સાંપ્રદાયિક બાહ્ય ક્રિયાકાંડ પાળવાથી મળતો નથી, પણ સત્ય ધર્મના વ્યવહારમા આશ્રય લેવાથી મળે છે, અને ધર્મમા મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ સ્થાયી રહી શકતો નથી” નેમણે ઉપદેશ લોકભાષામા આપ્યો ને તેમના પ્રવચન પણ તેમા શુંથાયા

પરમ યોગી શ્રી મહાવીર કર્મના ઉદ્દયપ્રયોગે ચિત્તરનારા, અત્યંત વાચયમ (મિતભાષી), ક્રિકટ અને તીવ્ર ચારિત્ર્ય પાળનારા (આપદ્ધ ધર્મને નામે પણ એક પણ મારી નહીં રાખનારા) હતા શરીર, વચન અને મન એ ત્રણે તેમના દાસ હતા તેમણે આખો અને તેટલી નિનિર્મિય રાખી, ધ્યાન સેની, અચળેક રહી, લોકલજ્જનને જીતી ધણા લાખા સમય સુધી આરણ્યક મની આકરા ટાક, તાપ, બ્રુજ અને તરમ મઘા કર્યા હતા તેમની તપશ્ચર્યા અતિ ઝડક અને તીવ્ર હતી તે તીવ્ર માર્ગના ઉપાસક હતા, જ્યારે શ્રી ગુદ્ધે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાનો ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગ ચીકાર્યો હતો, અને તેમા લોકના આનંદારિક શ્રેયને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું શ્રી મહાવીરે લોકનો સરપશ્ચ સુદ્ધા છોડ્યો હતો—અનેક સાધનોથી જીજીવુદી રીતે લક્ષ્ય માધી શકાય એના અનેકાન્ત ઉપદેશના—સ્વાદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારક તેઓ હતા, તેથી તેમના માર્ગમા વિનય, સંપ્રધાન, ધ્યાન, નમ્રતા કે મનસ્વતા, તપ, નિરાદાગદિ દરેકને સ્થાન હતું—એટલે કે દરેક સાધનથી આત્મસ્વાસ્થ્યનું લક્ષ સાધી શકાય—તેમા એકદેલીયતા

નહોતી. ‘અહિંસા, સંયમ અને તપસ્ય ધર્મ’ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે’ એ તેમના અનુયાયીઓનો પ્રધેષ હતો. તેમના પ્રરુપેલા લિશ્તુ અને લિશ્તુણીના આચારો કડક અને નિરપવાદ હતા. જુઓ આચારાંગ આદિ સૂત્રો.

જૈનકથન પ્રમાણે તેમના અનુયાયીઓમાં વત્સ દેશના વૈશાલી નરેશ ચેટક, કોશામ્બીનો રાજા શતાનિક, મગધ નરેશ શ્રેણિક (બિમ્બિસાર), તેનો પુત્ર કોણિક (અન્નતશત્ર), તેનો પુત્ર,—ઉદાપી—ઉદયન, ઉજ્જૈયિનીનો ચંડપ્રહોત, પોતનપુરનો રાજા પ્રસન્નચંદ્ર, વીતભયપટ્ટનનો ઉદાયન રાજા, વગેરે હતા. આથી તેમના ઉપદેશની અસર વધુ થઈ.

બ્રાહ્મણોના યજ્ઞયાગાદિમાં અનેક જાતની હિંસા થતી હતી તેનો નિષેધ કરવા શ્રી મહાવીર અને શ્રી શુદ્ધ બંને ક્ષત્રિય વીરોએ ઝુડો ઉઠાવ્યો. (આ ક્ષત્રિય યુગ હતો.) આ સાથે આર્ય પ્રજામાં જાતિમત્સરને પરિણામે જડ થએલી વર્ણો તથા વર્ણસંકર જ્ઞાતિના અનેક ખડો તથા વર્ણબેદના અનિષ્ટ બધારણ્યો નિષેધ કરી એકજ જાતિ—‘સંધ’ ની સ્થાપના કરી. જન ધર્મના આ મહામંડળ—‘સંધ’ ના ચાર વિભાગ છે: સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા. પહેલા એ સંસાર તણ વૈરાગ્ય અને તપના તીવ્ર નિયમ પાળે છે અને છેલ્લા બે, સંસારમાં રહી મુનિઓના ઉપદેશ સંભાળે છે (શ્રુ—સંભળવું, એ ધાતુ પરથી). આ સંધમાં જે તેમના સિદ્ધાંતનો અનુયાયી થાય તે આ સંધનો સભાસદ થઈ શકે અને તે સંધના સર્વ માણસ સાથે સમાન વ્યવહાર કરી શકે.

જૈન ‘નિર્ગ્રંથો’, અને બૌદ્ધ ‘અમણો’ ની સાધુતા, ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા અને નિઃસ્વાર્થ લોકહિતવૃત્તિ જોઈને પુષ્કળ લોકો તેમના તરફ આકર્ષાયા. સર્વને સમાન ગણવા અને સર્વ છૂવો તરફ દયા રાખવી એ સત્ય સિદ્ધાંતોએ લોકોને વશ કર્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિ સંધમાં જોડાયા. જે વિકૃત સ્વરૂપને બ્રાહ્મણધર્મ તે સમયે પામ્યો હતો, અને જે મનુષ્ય અને પશુની હિંમા ધર્મક્રિયાને નામે થતી હતી ને દુરાચાર તેમજ મદ્યપાનાદિ ચાલતાં હતાં, તેથી લોકોમાં તિરસ્કાર વધી ગયો ને જૈન તેમજ બૌદ્ધ સંધ વધારે ને વધારે બળ પામતા ગયા. આ વિ. સં. આઠમા સતક સુધી ચાલ્યું. આથી બ્રાહ્મણોને પોતાના ધર્મ માટે ચિંતા થઈ, લોકોને ભાવતો અને તેમાં આદર ઉત્પન્ન કરે તેવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ જાગી. તેમણે ધર્મરૂપે મનાતા વિચારો અને ક્રિયાઓમાં ફેરફાર કરવાનું—સુધારવાનું સ્વીકારી ધર્મ-પ્રધેાની રચના કરી. યજ્ઞયાગાદિકમાં થતી હિંસાનો નિષેધ થતો ગયો. રા. આનંદ-ચંકરભાઈ કહે છે કે “ઐતરીયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સૌ પ્રથમ પુરુષમેધ હતો, સાર બાદ અશ્વમેધ અને અન્નમેધ થવા લાગ્યો. અન્નમાંથી પશુ ઉછેરે ઝાંગરમાં યજ્ઞની સમાપ્તિ મનાવા લાગી. આવી રીતે ધર્મો શુદ્ધ થતા ગયા.”

લોકમાન્ય તિલકે જણાવ્યું છે કે “જૈનોના ‘અહિંસા પરમે ધર્મ’ ના ઉદાર સિદ્ધાંતે બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર ચિરસ્મરણીય છાપ મારી છે. યજુર્વેદમાં પશુવધ થઇ યજાચે હિંસા થતી હતી તે બાળકાલ બંધ થઇ છે, તે જૈન ધર્મે એક મોટી છાપ બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર મારી છે. પૂર્વકાળમાં યજ્ઞના બહાને અસંખ્ય પશુઓની હિંસા થતી હતી કે જેનું પ્રમાણ મેઘદૂત કાવ્ય અને બીજા અનેક ગ્રંથોથી મળી આવે છે. રતિદેવ રાજ્યએ જે યજ્ઞ કર્યા હતા તેમાં તેણે એટલા પશુઓનો વધ કર્યો હતો કે તેમના લોહી વડે નદીઓનું પાણી લાલ રંગનું બની ગયું હતું. તે કાળથી નદીનું નામ ચર્મવતી પ્રસિદ્ધ છે. પશુવધથી સ્વર્ગ મળવાનો પૂર્વકાળે જે ખ્યાલ હતો તેની આ કથા એક સાક્ષી છે. આ અંધાર હિંસાથી બ્રાહ્મણો આજે મુક્ત છે તેનો યશ જૈન ધર્મને છે.”

વિ. સં. આઠમા શતક સુધીમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બ્રાહ્મણોની વર્ણવ્યવસ્થા—એ બંનેને આ બે પ્રબલ વીરોએ અને તેમના અનુયાયી ઉપદેશકોએ મુજબાંથી હલાવી નાંખ્યા. ભદ્રબાહુથી દક્ષિણમાં જૈન ધર્મનો પેસારો થયો ને ત્યારથી તેની મહત્તા અને અસર લોકોમાં વધતી ગઇ ને અનેક જૈનો થયા પછી દક્ષિણમાં કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્ય થયા—તેમણે વેદાંત ધર્મ અને શ્રીમાંસા ધર્મ બતાવી બ્રાહ્મણ ધર્મનું સ્પર્શકર કરી તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. જૈન અને જૈન ધર્મ સાથે વિરોધ કરી વાદવિવાદ કરી તેમનું જોર દક્ષિણમાં નરમ પાડ્યું—બનવાજોગ છે કે આ વખતે બ્રાહ્મણ પક્ષમાં કોઇ રાજસત્તા કામ કરતી હોય. પછી મુસલમાનોનાં આક્રમણ થયાં અને જૈન મઠો તુટવા લાગ્યા અને તેમનાં શાસ્ત્રાદિનો નાશ થતો ગયો. પરિણામે ધીમે ધીમે જૈન ધર્મ નામશેષ ભારતવર્ષમાં થયો. જૈનોએ સમયને ઝોળખી પોતાના બળનું સંગોપન કરી પોતાનો ધર્મ અત્યાર સુધી જાળવી રાખ્યો. જૈન ધર્મ પછીના કાળમાં ગુજરાત આદિમાં પોતાનું જોર બહુ સારી રીતે બતાવી શક્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

આગમકાલ-આરંભકાલ

(વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. ૩૦૦.)

શ્રી મહાવીરના સમયમાં સર્વ ધર્મ વિચાર અને તત્ત્વ સંબંધી ગ્રંથ-રચના સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતી હતી. તે વખતે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામ-વેદાદિ હતાં. મંસ્કૃત ભાષામાં બોલો વિશેષે કરીને સમજતા ન હતા લોક-જાના પ્રાકૃત હતી, અને તે ભાષામાંજ કરેલો બોધ લોકમાં સંક્રાંત થાય, તે

માટે શ્રી મહાવીર અને 'શ્રી બુદ્ધ' બંનેએ પ્રાકૃતનો જ ઉપદેશાર્થે રચીકાર કર્યો. આ પ્રાકૃત ભાષા તે તે વખતની, પૂર્વે મગધ દેશથી તે પશ્ચિમે પંજાબ અને દક્ષિણે માળવા વેદર્ભ વગેરે પ્રદેશ સુધીની પ્રચલિત લોકભાષા મગધ દેશનું મહાન રાજ્ય, તે પરથી તેને 'માગધી' કહેવામાં આવતી; અને બૌદ્ધ પ્રયોગની ભાષા પણ પ્રાકૃત છે કે જેને પશ્ચિમના નિદાનો 'પાલી' નામ આપે છે. જૈનોની પ્રાકૃત ભાષાને 'અર્ધમાગધી' કહેવામાં આવે છે અને કાંઈ 'મહારાષ્ટ્રી' કહે છે. તેમની ધર્મભાષા એ રીતે પ્રાકૃત જ છે. દસ-વૈકલિક ટીકા તથા ધર્મબિંદુ વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

બાલસ્રીમૂઢમૂર્ખાણાં નૃણાં ચારિત્રકાંક્ષિણાં ।

અનુવચાર્ય સર્વજ્ઞેઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

શ્રી મહાવીરના મુખ્ય ૧૧ શિષ્યો હતા. એ 'ગણધર'—મુનિઓના ગણના ધારક—ઉપરી કહેવાય છે. તે બધા જ્ઞાત્રજો હતા. તેમાંના નવ શ્રી મહાવીરની હયાતીમાં નિર્વાણ પામ્યા. બાકીના બેમાં એક ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ અને બીજો સુધર્મા. સુધર્માએ અંગો આદિ ગ્રંથો શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ જાળવી રાખ્યો.

જૈનશાસનના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો 'અંગો' કહેવાય છે. તે બાર છે અને તેમાં બારમું અંગ—નામે દષ્ટિવાદ, જેમાં ચૌદ 'પૂર્વો'નો સમાવેશ થાય છે તે—પછી લુપ્ત થયેલું છે અને તેમાં દર્શન સંબંધી વિવાદો, ચમત્કારી વિદ્યાઓ આદિ હતા. બાકીનાં અગીઆર અંગો નામે આચારાંગ આદિ શ્વેતાંબર જૈનો હજી સુધી અમુક પ્રમાણમાં જાળવી રાખ્યા છે શ્રી મહાવીર પછી ત્રણ 'કેવલી' (પૂર્ણ જ્ઞાનવાન) આચાર્યો નામે ઉક્ત ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ, સુધર્મા અને તેના શિષ્ય જમ્બૂસ્વામી થયા. અહીં સુધી એટલે વીરાત પ્રથમ શતક સુધી એ સર્વ સિદ્ધાંત તેમજ સંપૂર્ણ ત્યાગની કડકાઈ આબાદ રહ્યાં. તે સિદ્ધાંત ધીમે ધીમે કંઠસ્થ થતાં થતાં કાલાનુક્રમે બિન-બિન દેશની ભાષાના સંસર્ગથી સ્મૃતિવ્રંશને લીધે અને ઉચ્ચારભેદથી પરિવર્તન પામતા હશે એ સ્વાભાવિક છે.

વીરાત બીજી સદીમાં નંદરાજના સમયમાં—દેશમાં (મગધમાં?) એક સમયે ઉપરાઉપરી મહાબીપણ બાર વર્ષનો દુકાળ પડતા સંઘનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થતાં કંઠસ્થ રહેલું ધર્મસાહિત્ય લુપ્ત થવાનો ભય થતાં, સુકાળ આવ્યો પાટલીપુત્ર (પટણા)માં સંઘ ભેગો થયો ને જે જે યાદ હતું તે બધું એકત્રિત કર્યું. આનું નામ પાટલીપુત્ર પરિવદ. આચારાંગ આદિ ૧૧ અંગો સંઘાયાં અને બારમું દષ્ટિવાદ નામનું અંગ નાશ થયું જેનું લગભગ હતું, કારણ કે તેના અભ્યાસી માત્ર આર્ય લદ્દ બાહુજ તે વખતે હતા તે લદ્દબાહુએ

શિષ્યસમુદાય સહિત દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો ચદ્રગુપ્ત રાજા તેમને શિષ્ય-
અનુયાયી હતો ભદ્રબાહુએ અગો પર દીકારુપે તેમજ પૂર્વમાંથી નિર્ધુક્તિઓ
રચી અને જ્યોતિષ પર સહિતા લખી અને પૂર્વમાંથી પ્રાભુતો-વિશિષ્ટ ગ્રંથોની
રચનાનો પ્રારંભ કર્યો

વીરાત ખીજ અને ત્રીજા સૈકા વચ્ચેનો સમય બૌદ્ધધર્મને, અશોક-
રાજાનું મહાબલ હોવાથી યુદ્ધના મધ્યમ માર્ગને અનુકુળતા વિશેષ મળી
આરે ખાણુ બૌદ્ધમંડલ સ્થપાયા બૌદ્ધ શ્રમણો લોકો આદિ અનેક સ્થળોએ
ધર્મપ્રચાર અર્થે નીકળી પડ્યા-અશોકના ધર્મશાસનો આખા હિંદમાં
મહાસ્થભો પર કોતરી સ્થાપવામાં આવ્યા તેમાંનો એક હણુ પશુ ગિરિનાર
પાસે મોણુદ છે બૌદ્ધ શ્રમણો લોકોમાં ફરદીઓને ઓસડ આપતા દુખી
દીનેને સહાય આપતા, પશુપક્ષીના રોગની ચિકિત્સા કરતા વિદ્યાર્થીઓને
નિઘાદાન દેતા, આરોગ્ય સમિતિના કામમાં સહાય કરવાને યુક્તા ન હતા
આની અસર જૈનો પર થઈ હોય તો સંભવિત છે જખૂસ્વામીના પછી
'જિનકલ્પ' (શ્રી મહાવીર જિનનો કડક આચાર) વિચ્છિન્ન થયો એવું
જૈન કથન છે (વીરાત ૬૪) તેનો અર્થ એ લાગે છે કે આચારમાં નરમાશ
આની વસતિવાસ સ્વીકારાયો, વસ્ત્ર, પાત્રો આદિ ઉપકરણો થયા-તેની
ઉપયોગિતાને સમતિ અપાઈ ઉપદેશ-ગ્રંથરચના-નિમિત્ત-મત્રાદિ દ્વારા
નિરીહલાવે લોકોની નિર્દોષ મેવા કરવા જૈન શ્રમણો પ્રેરાયા-તેમાં શુદ્ધ
આશય શ્રી મહાવીરના માર્ગનો પ્રચાર કરવાનો હતો વળી અચેત્ક અને
સચેત્કવાદના તરફ શ્રી મહાવીરના સમયમાં હતા તેનું ખીજ રોપાયું, અને
તેનું વિશેષ ખીજ સત્રાદ અશોકના પુત્ર કુણ્ડલના પુત્ર રાજા સપ્રતિના
સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્યસુદરિત થયા તે પૈકી આર્ય મહાગિરિએ
જિનકલ્પ સ્વીકાર્યો ને પોતે સધથી દૂર રહ્યા ત્યારે વધુ રોપાયું આર્ય
સુદરિતએ સ્થનિરકલ્પમાં રહી સપ્રતિને પ્રતિબોધ્યો સપ્રતિએ સવાનાખ નવાં
જિનાલયો, તેર હજાર છૂર્ણ મંદિરો ઉદ્ધાર, સાતમે દાનશાળાઓ કરાવી
તથા અનાર્ય દેશમાં પશુ ધર્મોપદેશકો મોકલી ધર્મોત્તતિ કરી સુદરિત
વીરાત ૨૯૧ (વિ સ પૂર્વે ૧૭૯) માં સ્વર્ગસ્થ થયા આ સપ્રતિ
ઉજ્જયિનીમાં રાજ્ય કરતો હતો અને તે ઉજ્જયિની જૈનોનું કેદસ્થાન થયું

ત્યાર પછી તે ગાદી પર ચઢ્યો નર્મદાના રાજાએ કાલિકાચાર્યની દીક્ષિત
બહેન સરસ્વતી સાધ્વીનું અપહરણ કરતા સિંધુના જન્મ સામત રાજાને
પોતાના કરી ધણુ સૈન્ય એમ્કુ કરાવી કાનમચાર્યે તે રાજાને નમાવ્યો અને
પોતાની બહેનને મુક્ત કરાવી-વીરાત ૪૫૩ (વિ સ પૂર્વે ૧૭) લગભગ

તે સમયમાં હાલના ગુજરાતનું લૂચકચ્છ (લચુચ) પશુ જખરુ શહેર
હતું ત્યાં યુનિસુવત તીર્થકરન ચક્રનિકાવિહાર નામનું મહા જિનમંદિર

હતું, ને જૈનો તથા બૌદ્ધોની વસ્તી હતી. વીરાત ૪૬૬ (વિ. સં. પૂર્વે ૪) ભરુચમાં યજ્ઞેલા આર્ય અપુટાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્ય ભુવને ત્યાંના બૌદ્ધોને જીત્યા ને પછી બુદ્ધર નામના બૌદ્ધાચાર્ય ત્યાં આવ્યા તેને પણ જીત્યા; અને આર્ય અપુટાચાર્યે ત્યાંની બુદ્ધની પ્રતિમાને અર્ધા નમાવી કે જે હજુ પણ વિદ્યમાન છે ને તે 'નિર્ઘ્ન નમિત'ના નામથી ઓળખાય છે (એમ પ્રબંધકાર જણાવે છે).

વિક્રમ (શકાબ્દ) ઉજ્જયિનીની ગાદીએ આવ્યો. તેનો સંવત વીરાત ૪૭૦ થી ચાલ્યો. તેના સમય લગભગ આર્યમંથુ, વૃદ્ધવાદી, સિદ્ધસેન દિવાકર અને પાદલિપ્ત સૂરિ થયા. પાદલિપ્તે તરંગમેલા (તરંગવતી) નામની અદ્ભુત સુંદર કથા પ્રાકૃતમાં રચી તેમજ જૈન શિષ્ય પર નિર્વાણકલિકા નામની સંસ્કૃતમાં પુસ્તિકા રચી. તેમના નામ પરથી હાલતું પાલિતાણુ સ્થપાઈ છે એમ કહેવાય છે. આ પૈકી સિદ્ધસેન દિવાકર મહાતાર્કિક અને ન્યાયના પંડિત થયા. મુળ તે બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે સર્વ પ્રાકૃત સૂત્રોનું બાપાંતર સંસ્કૃતમાં કરવા માટે વિચાર કર્યો. આ વિચાર સંધને તેમજ તેમના શુરુ વૃદ્ધવાદીને સંમત ન થયો અને લોકભાષામાંથી પંડિતોની સંસ્કૃત ભાષામાં સૂત્રોને અવતારવાના વિચાર માટે તેમને 'સંધ બહાર'ની શિક્ષા થઈ.

આ પરથી સમજાશે કે જૈનોમાં પ્રાકૃતનું-લોકભાષાનું કેટલું મધુ મહત્ત્વ માનવામાં આવતું હતું. આ સિદ્ધમેને સમ્મતિતર્ક નામનો મહાન તાર્કિક ગ્રંથ રચ્યો ને જૈનના ન્યાય-તર્કનો ખરો ઉદય ત્યારથી થયો ને પરંપરાથી વિ. સં. ૧૮ માં સૈકા મુધી-યશોવિજયજી મુધી ચાલ્યો (આ માટે જુઓ સતીશચંદ્ર વિદ્યાબૂપણ કૃત The History of the Medieval School of Indian Logic). હંતકથા પ્રમાણે આ વિક્રમ રાજ્યએ પ્રતિબોધ પામી સિદ્ધમેનને લપ્તને શત્રુંજયનો સંધ કાઢ્યો હતો તેમજ તે રાજાના સમયમાં બાવડશા નામના જૈને પણ તે તીર્થનો સંધ કાઢ્યો હતો; આ સમયમાં વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પદ્યમચરિયમ્ (પદ્યચરિત્ર-જૈન રામાયણ) રચ્યું-વીરાત ૫૩૦ (વિ. સં. ૬૦). વિ. સં. ૧૦૮ માં ઉપર્યુક્ત ભાવડશાના પુત્ર જવડગાએ શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ સં. ૪૭૭ માં રચાયેલું મનાતું ધનેશ્વર સૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય જણાવે છે. તેજ સમયમાં પૌષ્પશાળાની (હાલના ઉપાત્રય) સ્થાપના થઈ આ સમય લગભગ વજ્રસ્વામી એક મહાપ્રભાવક જૈનાચાર્ય થયા (મરણ વીરાત ૫૮૪-વિ. સં. ૧૧૪).

વિ. સં. ની બીજી ચતુર્થાબ્દના બનેલા મથુરાના કંકાલી દીલાવાળા જૈન-સ્તૂપથી તથા લાંના કેટલાંક બીજાં સ્થાનોથી મળેલાં પ્રાચીન શિલાલેખો તથા

મૂર્તિઓથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સમયે પણ ત્યાં ત્યાં જૈન ધર્મનો સારો પ્રસાર હતો.

ઉપર જણાવેલ પાટણિપુત્ર પરિપદમાં જૈન સૂત્રો-આગમેને બને તેટલા સંકલિત કરવામાં આવ્યા હતા, છતાં ને શ્રુતની છિન્નચિન્નતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ-એટલે ત્યાર પછી લગભગ ત્રણમં આરમે વર્ગ-વીરાત્ પાંચમા છઠ્ઠા સૈકામાં (વિક્રમ પહેલા-ખ્રીસ્ત સૈકામાં)-આર્યશ્રી રકંદિલ અને વજ્રરવામીની નિકટના સમયમાં ભયંકર બારદુકાળી દેશે બોગવી તેથી સુકાળ થતાં મથુરામાં શ્રી રકંદિલ આચાર્ય પ્રમુખ સંઘે મોટા સમુદાય ભેગો કરી જે જે સાંભર્યું તે બધું સુત્ર મુદ્રિત કર્યું. આ બીજી મથુરા પરિપદ શરૂમંત દેશના તે પાટનગર-મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે ઘટનાને 'માથુરી વાચના' કહેવામાં આવે છે. તે શ્રુતમાં શૌરસેની બાપાનું મિશ્રણ ને કારણે યયુ હોય ને તેથી પાઠાંતરો વધ્યા.

આ સમય લગભગ એટલે વીરાત્ ૫-૬ સૈકા પછી શ્વેતાશ્વર મત પ્રમાણે વીરાત્ ૬૦૯ (વિ સં. ૨૨૯) માં દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો એમ બે પક્ષ પડ્યા. પક્ષાપક્ષીમાં વધારો થતો ગયો. દિગંબરો અને શ્વેતાશ્વરો એકજ પિતાના પુત્રો સ્વસ્વમત (નમ્નવાદ ને વસ્ત્વવાદ વગેરે) લઈ શબ્દા-શબ્દોના વાદોમાં ઉતરી મુળ નાત્વિક વાતના જુલાવામાં પડી એકબીજાનું બળ તોડવા લાગ્યા. ઉત્તરમાંથી દિગંબરો મુખ્ય ભાગે દક્ષિણ દેશમાં ઉતર્યા, અને તેમનું મૌલિક સાહિત્ય પ્રધાનપણે આચાર્ય કુંદકુંદ, સમતલદ્ર વગેરેથી ત્યાંજ ઉત્પન્ન થઈ પોપાયુ-વધ્યુ; અને શ્વેતાશ્વરો મુખ્ય ભાગે ઉત્તરદીર્ઘ, પશ્ચિમ દેશમાં-રાજપુતાના, ગુજરાત, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ દીર્ઘમાં શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ હેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠીઆવાડમાં અને ગુજરાતમાં લખાયું ને વિકસિત થયું.

વિક્રમ ખ્રીસ્ત સૈકામાં સમંતલદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આત્મભીમાસા નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતાં 'વનવાસી' કહેવાયા પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજ્યઓને પ્રતિઓષી બૌદ્ધધર્મી કર્યા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમાં સર્વ નીરોએ સ્વાધીન લીધાં ને બૌદ્ધ પ્રતિભાઓ બેસાડવામાં આવી. હજુ પણ તળાજ વગેરેના પવંતોમાંની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે.

ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતાશ્વર બંને શાખાઓના શરૂઆતના ગ્રંથો જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરુપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય-બંનેનું નિરુપણ ઉપનિષદ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થયું. વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા

મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્ક-પદ્ધતિને પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાદ્યમ્ય ઉપર પણ થઈ, તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ-સિદ્ધાંતની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા લાગ્યા. આ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી, પણ એટલું ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું. જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર ઋતેતાબર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવું કઠણ છે; પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પહેલો યુગ—વિક્રમ પાંચમા સૈકા સુધીનો ગણ્યતા તે યુગમાં દિગંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની સ્પષ્ટ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સમન્તભદ્રે અને ઋતેતાબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની બલવતી પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી. આ બંનેના સમયની ઉત્તરસીમા ઇ. સ પાંચમા સૈકાથી આગળ લાંબાવી શકાય તેમ નથી અને પૂર્વસીમા લગભગ ઇ. સ ના આરંભ પહેલાં નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી એમ કહેવાય છે કે સમન્તભદ્રે તત્ત્વાર્થ પર ગંધર્વસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યું કે જેનું આદિ મંગલ હાલ ઉપલબ્ધ આપ્તમીમાંસા-દેવાગમ સ્તોત્ર છે. બાકીનું મળતું નથી. સિદ્ધમેને પણ તત્ત્વાર્થ પર ગંધર્વસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યું હતું પણ તે મળતું નથી. બંનેએ પોતાના દરેક ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અર્હન અને તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અનેકાંત એટલાં તરવોની તર્કપદ્ધતિથી સૂક્ષ્મચર્ચા કરી અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાંતનો સોપહાસ પ્રતિવાદ-નિરાસ કર્યો છે. સમન્તભદ્રની કૃતિઓ આપ્તમીમાંસા, યુક્ત્યનુશાસન અને સ્વયંભૂસ્તોત્ર છે. સિદ્ધમેનની ન્યાયાવતાર, સંભ્રમતિતર્ક અને ઉપલબ્ધ એકવીસ બત્રીસીઓ છે બંનેએ પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં જૈન ન્યાયનું બીજારોપણ કર્યું.” (જુઓ પં. સુખલાલજીનો “જૈન ન્યાયનો ઇતિહાસ” એ નિબંધ.)

પ્રકરણ ૩ જી

વલ્લભી અને ચાવડાનો સમય

(વિ. સં. ૩૦૦ થી સં. ૧૦૦૦)

દંતકથા પ્રમાણે વલ્લભીપુરમાં (હાલનું વળા-કાડીઆવાડ) શીલાદિત્ય રાગ દત્તો, તે બૌદ્ધ થયો હતો પ્રજા ધનેશ્વરસુરિએ તેને જૈન કર્યો અને

સ ૪૭૭ માં તે સૂરિએ શત્રુજયમાહાત્મ્ય રચ્યુ અન્ય કથન પ્રમાણે નવમકલાન નામના પ્રસિદ્ધ ન્યાયપ્રથના રચનાર મત્સ્યકાંતીએ તે રાજવી સભામાં બોલોને હરાવી સૌરાષ્ટ્રમાંથી દૂર કર્યા—વીરાત્ ૭૮૪ (વિ સ ૩૧૪) ત્યાર પછી જૈન સાધુઓના આચારમાં શિથિલતા આવી ને તેને પરિણામે કેટલાક જૈન સાધુઓ ‘ચૈત્યવાસી’ થયા વીરાત્ ૮૮૪ (વિ સ ૪૧૮)

ચૈત્યવાસી સબધી થોડુક કહીશુ મૂલમાર્ગ શ્રી મદાનીરપ્રણીત આચાર માર્ગમાં શિથિનતાને લીધે દિગંબર ને શ્વેતામ્બર પક્ષ પડ્યા એ કહેવાઈ ગયું છે આ શિથિનતા વૃદ્ધિગત થતા ચૈત્યવાસી સાધુઓના શિથિલતા પ્રદર્શક આચારવિધિઓના નિયમો યથા અને પ્રકટપણે તેનું ચૈત્યવાસી નામ શ્વેતામ્બરોથી સ્પષ્ટપણે જુદા પડ્યા પછી વીરાત્ ૮૮૨ કે ૮૮૪ માં પડ્યું તેના નિયમોનું દિગ્દર્શન, ચૈત્યવાસ સામે પ્રબળ રીતે ઝુઝનારા—સમર્થ સુધારક અને પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ (કે જેનો સમય વિ સ ૫૩૫ નો માનનામાં આવે છે) સારી રીતે આપે છે — “ચૈત્ય અને મઠમાં તેઓ વાસ કરે જિનમંદિર અને શાળા (પૌત્રશાળા— વ્યાખ્યાન મંદિર) ચણાવે મદિના દ્રવ્ય (દેનદ્રવ્ય)નો સ્વગત માટે ઉપયોગ કરે શ્રાવકો પાસે શાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ વાતો કહેવા—ખતાનવાનો નિષેધ કરે મુદ્દર્ત કાઢી આપે નિમિત્ત નતાવે રંગેના સુગંધિત યા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે, સ્ત્રીઓ સામે ગાય સાધ્વીઓનું લાવેલું વાપરે, ધનનો સચ્ચ કરે કેશનોચ ન કરે, મિષ્ટાહાર મેળવે—તાખૂન ઘી દૂધ વગેરે તથા ફળપુલ અને સચિત્ત પાણી વાપરે, અનેક પાત્રાદિ જોડા વાહન રાખે કેડ પર કટિવસ્ત્ર રાખે તેલ ચોળાવે સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ રાખે મૃત શુરુઓના દાહસ્થળો પર પીડો ચણાવે બહિ કરે જિનપ્રતિમા વેચે, શુદ્ધસ્થાનું બહુ માન રાખે સ્ત્રીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપે પૈસાથી નાના બાલકોને ચેલા કરે મૈદુ મત્રાદિ કરે, અનેક ઉજમણા કરે, સાધુઓની ‘પ્રતિમા’—વ્રતવિશેષ ન પાળે વગેરે વગેરે’ આમ ચૈત્યવાસી સાધુઓ અમર્્યાદ બની વધતા ગયા વીરાત્ ૮૮૨—૮૪ થી

આ પછી જૈન સૂત્રો—આગમો સબધેમાં નવી ઘટના થઈ પ્રકૃતિની અકૃપાથી પાછી બારદુકાળીએ વીરાત્ ૧૦ માં સૈકામાં દેશ પર પોતાનો પળે ચલાવ્યો તે વખતે તો ઘણા બહુશ્રુત નિદ્રાનોનું અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણ શીર્ષ શ્રુત રહેતું હતું તે બહુજ છિન્નચિન્ન થઈ ગયું હતું શ્રી દેનધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે બારદુકાળીને લીધે ઘણા સાધુઓનો નાશ થતા અને અનેક બહુશ્રુતોનો નિમ્હેદ થતા, શ્રુતમંકિતથી ત્રેરાઈ ભારી પ્રજ્વળતા ઉપમાર માટે વીરાત્ ૯૮૦ માં (વિ સ ૫૧૦ માં) શ્રી સધના આશ્રયથી તે માળે બચેના સાધુઓને કપધુક્ત વસ્ત્રબીપુરમાં મોનાવી તેઓના મુખથી અરરોપ રહેલ

ઓછોનતા, ત્રુટિ અને અત્રુટિ આગમના પાઠોને અનુક્રમે પોતાની શુદ્ધિ સાકર્ણી પુસ્તકારૂ કર્યા આવી રીતે મુળમાં સિદ્ધાન્તો ‘મણુધરો’ના ગુથેલા, તેનું દેનર્ધિંગણિએ પુનઃ સકલન કર્યું આ વલ્લભીપુર પરિવદમાં થયેલ સકલનને “વલ્લભી વાચના” કહેવામાં આવે છે આ સૂત્રત્રયોનું ઉલ્લેખ સરકરણ છે આ સમયમાં અન્ય દેનવાચકે નહિસૂત્ર રચ્યુ તેમાં જૈનેતર શ્રુતનો ઉલ્લેખ છે.—ભારત (મહાભારત), રામાયણ, દલીમ સુરુક્ષ (?), કૌટિલ્ય (આર્થશાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર વગેરે), સભગદિક (?), ખોડમુખ (?), કાર્પાસિક (?), નામસૂક્ષ્મ (?), કુણ્દસત્તરી (સાખ્ય) વૈશેષિક સુદ્ધવચન (બૌદ્ધશાસ્ત્ર), તેસિય (ત્રૈરાશિક ?), કાપાલિક (કપિલનું શાસ્ત્ર) લોકાયત (આર્વાક), સ્થિતન, માહ (વ્યાસ) પુરાણ વ્યાકરણ, ભાગવત (શ્રીમદ્ ભાગવત), પાતળજી (યોગસૂત્ર) પુષ્પદેવ (કામસૂત્ર ?), લેખ્ય (લેખનશાસ્ત્ર), ગણિત, શેકુનરૂપ નાટકો, યા બહોત્તર કલાઓ, ચાર વેદો, અઝોપાગ કત્યાદિ તેવો ઉલ્લેખ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં પણ છે

આ સમય પછી લગભગ—નિ સ ૫૩૫ (યા ૫૮૫) માં ઉપર્યુક્ત હરિભદ્રસૂત્રિ થયા કે જેમણે ૧૪૪૪ પ્રસ્થો રચ્યા છે તે પૈકી ટેલકમાં સર્વ દર્શનોનો નિબ્ધક્ષપાતપૂર્વક સમન્વય કરી સર્વનું ન્યાયદૃષ્ટિથી તોલન કર્યું છે પ્રાકૃતમાં પ્રસિદ્ધ સમરાદિલ કથા રચી છે તેમણે પોતાના શિષ્યોને બૌદ્ધો પાસે તેમના મિદ્ધાનો શીખના મોકલ્યા હતા, અને તેમના એક અથવા ઉપમિતિભનપ્રપચા નામનો મહાન ૩૫૦ અથ સરકૃતમાં લખનાર સિદ્ધર્થિસૂરિ (ર્ષિ સ ૫૮૨) બૌદ્ધ થતા બંધી ગયેલ હતા (પુરાતત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રી બિન્દુચિન્મયજી હરિભદ્રસૂત્રિને અનેક પ્રમાણોથી વિક્રમ સવત આઠમાં તથા નવમાં શતકની વચમાં મુકે છે)

૩ વલ્લભી પરિવદ, થઈ તે વખતે વલ્લભીપુરમાં શાસાહિત્ય રાજા હતા તે સંસ્કૃતપુરમાં સીવાહિત્ય નામના રાજાએ થતા મળ્યા ત્યાં એટલે જોતાપ્રમા શતુજ્વલતીર્થનું માહાત્મ્ય વિક્રમ રાજના સમયથીજ થતુ ચાલ્યુ અને સૌરાષ્ટ્રમાંજ જૈનોના પત્રિત્ર અથો પુસ્તકારૂ થયા,—એ તેમજ નેમિનાથ તીર્થ કરનુ ચરિત્ર ગિતિનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે—એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ બતાવે છે કે જૈનોએ સૌરાષ્ટ્રમાં ધણા પ્રાચીન સમયથી પગપેસારો કરી સૌરાષ્ટ્રને પોતાની જમિ બનાવી હતી ભૃગુચર્યમાં આર્યખપુટાચાર્ય આદિ વિક્રમ રાજના સમય લગભગ થયા એ ખરું બતાવે છે કે ગુજરાતમાં જૈનોનુ આગમન ધણા પ્રાચીન કાળથી હતુ

૪ વલ્લભીપુરનો સીથીઅન આદિ પરદેશી જનોનાં તથા અન્ય આઠમણોથી । તથુ વખત બગ થયો એમો જૈન પ્રમથકાર કહે છે “લગ”નો અર્થ

સર્વસા નાશ નથી થતો. પહેલો ભગે વિ. સં. ૩૭૫ માં થયો. શીલાદિત્ય રાજા એ સૂર્યવંશી હતા તેના વંશજો તથા જૈનોનાં ધણાં કુટુંબો વલ્લભીપુરની પડતીથી મારવાડ વગેરે દેશોમાં જઈ રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વલ્લભી રાજાના ગુહસેન-ઝોહીલ વંશજ, ને તેમાંથી ઇડરનું રાજ્ય ધણું ને લાંબી તે ચીતોડ મળ્યા ને ત્યાંથી ઉદયપુર રાજાઓ થયા ને તેમાંથી શીશોદીઆ થયા. *

વિ. સં. ૫૧૦ માં હાલના ગુજરાતમાં આનન્દપુર-વૃદ્ધનગર (હાલનું વડનગર) એક મોટું શહેર હતું. ત્યાં કૃત્તવર્સેન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં ધનેશ્વરસુરિ નામના જૈનાચાર્યે તે રાજાના પુત્રના મરણથી થયેલ શોક શમાવવા જૈનાગમ નામે કલ્પસૂત્રની વાચના કરી હતી, અને તે વાચના હજી સુધી જૈન સંઘ સમક્ષ તેના પશુપશુ નામના તહેવારમાં થયાં કરે છે.

ચંડ નામનો જૈન પંડિત પહેલો પ્રાકૃત વ્યાકરણકાર થયો કે જેણે પોતાના પ્રાકૃત લક્ષણ નામના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનું વિવરણ કર્યું છે. ડા. હોર્નલે તે સંશોધિત કરી પ્રકટ કર્યું છે અને તેનો સમય તે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજો સૈકા મુકે છે; પણ પ્રો. ગ્રુણેના કહેવા મુજબ તે ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકાની પછી થયેલ છે ને તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તે સમય પછી અપભ્રંશ માત્ર આભિરોની ભાષા મટી સાહિત્ય-ભાષા બની.

વિ સં. આઠમા સૈકામાં (સં. ૭૩૩ માં) જિનદાસ મહત્તરે નન્દી સ્ત્ર પર તથા નિશીથ સ્ત્ર પર સંસ્કૃતમાં ચૂંટી રચી.

. સ્વ. રણજીતરામ એક સ્થળે કહે છે કે “જ્યારે દક્ષિણમાં ચૈાલુક્યોના પાટનગર બદામીમાં જૈનશાસન પ્રવર્તાતું હતું ત્યારે વલ્લભીના મૈત્રેયોથી ને ગુજરાતમાં પણ સન્માન પામતું હતું.”

“વારુતવર્ષમાં વલ્લભીમાં શીલાદિત્ય નામના ૧ રાજા થયા, ૫૧૬ જન લેખકોને કેવળ એક (અર્થાત્ એકલા) શીલાદિત્ય થયાતું જણમાં હતું. મેવાડમાં પણ શીલાદિત્ય નામનો રાજા વિ. સં. ૭૦૩ માં થયો હતો. બનેને જોતાં એક માની મેવાડના રાજાએતું વલ્લભીથી આવવાનું મળી લીધું” અને ટાંડે તેને સ્વીકારી લીધું. ચીની યાત્રી હુએનસંગ (વિ. સં. ૬૬૬ આસપાસ) વલ્લભીમાં ગયા ત્યારે તે નગર બહુ હલત દશામાં હતું. વલ્લભીનો નાશ વિ. સં. ૮૨૬ માં સિધ્ધના અરબોએ કર્યો હતો (૨) વલ્લભીમાંથી ઉદયપુરનો રાજ્યવંશ થયો એ ક્થન કોણકર્ષિત છે. ધનેશ્વરસુરિના સં. ૪૪૭ માં રચાયેલા મનાવા શત્રુંજય મહાત્મ્યમાં સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ માં રાજ્ય કરનાર કુમારપાળનો વર્ણત આવે છે તેથી તે પુસ્તક સં. ૧૩ માં સદી થા તે પછી આધુનિક ધનેશ્વરથી બન્યું હોવું જોઈએ તેથી તેમાંનું વલ્લભીપુરનું ક્થન બહુ પાછળનું હોવાથી વિશ્વાસ યોગ્ય નથી.” (વાંચો-રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ-પદ્મલા ખંડ. રા. બ. ઝા હી એમઆઇ કૃત પૃ. ૩૮૫ થી ૩૮૬)

ગુજરાતનું પાટણ વસ્તું નહોતું તે પહેલાં શ્રીમાલ નગર-લિખમાલ એક વખત ગુજરાતીઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. 'તે અતિ મોટું' અને પ્રસિદ્ધિ પામેલું—અને હાલના ગુજરાત અને મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલું. તે વખતે ઉપર જણાવેલ સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીપુર અને ગુજરાતમાં વૃદ્ધનગર સીવાય ખીમ્મ જાણીયાં જેવાં મોટાં નગર નહીં હતાં. વલ્લભીપુર ભાંગતાં ભાંગતાં અમુક સૈકાઓ પછી તત્કાલ તુટી ગયું—ત્યાં બારવર્ષી દુકાળ પડેલો, તેથી લોકો શ્રીમાલ ગયેલા. રાતિખંધારણના કાળે શ્રીમાલની રાજસત્તા અને શ્રીમાલનો વ્યાપાર ગુજરાત અને મારવાડમાં લાંબે સુધી પથરાયેલો હતો. આથી ત્યાંના લોકો પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં જૈનો મુખ્યત્વે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ઘણા જુના કાળથી હતો. ત્યાં બ્રાહ્મણોએ, વાણીઓએ અને મોનીએ પોતપોતાનો જથ્થો બાંધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઓ અને શ્રીમાળી મોની કહેવાયા. પિંપલ ગચ્છના શાંતિસૂરિએ વિ. સં. નવમા સૈકા લગભગમાં ૭૦૦ કુળ શ્રીમાળીનાં 'પ્રતિભોધ્યા'—જૈન કર્યા. પૂર્વમાંથી આવેલા તે શ્રીમાળ નગરની પાડોશમાં આવી વસ્યા, તે પોતાના મુળ સ્થાનની યોગ્ય પ્રમાણે પ્રાગ્જાટા-પૂર્વાદ—એટલે પોરવાડ—પોરવાડ કહેવાયા. તેમનામાં શ્રીમાળીઓ લખ્યા ને સંખ્યા વધી પાટણના રાજદરબારમાં શ્રીમાળીઓની સાથે સાથેજ પોરવાડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે બંને ગુજરાતમાં સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી.

આવડા વંશમાં મહાપરાક્રમી રાજા વનરાજે સં. ૮૦૨માં પાટણ—અણ્ણ-હિંદપુર પાટણ સ્થાપ્યું. તે રાજાના બાલ્યપણમાં ચૈલવાસી જૈન સાધુ દેવચંદ્ર સૂરિએ—ખીમ્મ મત પ્રમાણે શીલગુણ સૂરિએ આશ્રય આપી તેને પોષેલ હતો; તે સૂરિએ વનરાજનો પંચાસરમાં રાત્યાલિપેક કર્યો તે ઉપકારના બદલામાં વનરાજે મંત્રદાય વિરોધના ભયથી પાટણમાં ફક્ત ચૈલવાસીઓએજ રહેવું અને ખીમ્મ શ્વેતાશ્વર જૈન સાધુઓએ ત્યાં રહેવું નહીં એવો લેખ કરી આપ્યો હતો. પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વનરાજ હતો. ખીલું વનરાજે પોતાના પ્રધાન—મંત્રીનું પદ ચાપા નામના જૈન વલિકને આપ્યું હતું અને તે ચાપા મંત્રીએ પાવાગઢ પામેનું પ્રખ્યાત ચાપાનેર વસાવ્યું હતું. વનરાજને રાજતિલક કરનાર શ્રીદેવી પણ જૈન હતી; વનરાજે લહિર નામના શ્રાવકને દંડનાયક (સેનાપતિ) નીમ્યો હતો, અને તેનો અન્ય મંત્રી જાંઘ પણ શ્રીમાળી જૈન હતો. ઉક્ત લહિર વનરાજ પછીના ખીમ્મ ત્રણ રાજાઓ થયા ત્યાં સુધી દંડનાયક રહ્યો અને તેનો પુત્ર (? પરંપરામાં) વીર થયો (કે જેના પુત્ર વિમળ મંત્રી માટે આગળ કહેવાશે) આ પરથી જણાશે કે પાટણમાં સરુઆતથી શ્રાવકો કારભારીઓ—મંત્રીઓ અને સેનાપતિ તરીકે આગળ પડતા હતા અને શ્રાવકો કરતાકારવતા હતા. આના પરિણામેજ મારવાડમાંથી સંખ્યાબંધ જૈનો ગુજરાતમાં આવી વસ્યા ને ગુજરાતમાં વાણીઓની વસ્તી વધી.

સ ૮૩૫ (૭૦૦ શક) મા ઉઘોતન સુરિ નામે જૈનાચાર્ય પોતાનું દાક્ષિણ્યક સુરિ નામ રાખી કુનક્ષયમાલા નામની પ્રસિદ્ધ કથા પ્રાકૃતમાં રચી છે આ સદીથી કથા છે તેમાં મુખ્ય ભાગ પ્રાકૃત છે, પણ સંસ્કૃત અષ્ટાશ પિરા ચી ભાષામાં પણ ક્યાક ક્યાક વર્ણન છે તેમણે તેમાં અદાર દેશના નામ આપી તેમાં મેલાતી ભાષાનો કેક આભાસ પણ આપેલ છે તેમાં પોતે પૂર્વકવિઓ નામે પ્રાદક્ષિણ, શાતવાહન, પદ્મપુત્ર, વાલ્મીકિ (૨), બાણ, વિમલાક, દેવગુપ્ત પ્રમજ્જન, ભવવિરહ (હરિભદ્ર) વગેરેનું સ્મરણ કર્યું છે

સ ૮૮૪ મા જૈન કવિરાજ ધનજય નામનો થયો કે જેણે ધનજય નામ માલા ને દ્વિસંધાન મહાકાવ્ય (રાધવ પાડવીય મહાકાવ્ય) નામનો અત્તરકારિક ગ્રંથ રચ્યો આ મહાકવિની વિદ્વતા માટે હરિહરવલિ આદિ ગ્રંથોમાં રાજ-શંખરાદિ કવિઓએ અતિ પ્રશંસા કરી છે

આ સમયમાં બપ્પભટ્ટી સુરિ (જન્મ સ ૮૦૦, મૃ ૮૮૫) થયા કે જેમણે કાન્યકુબ્જ (કનોજ) ના રાજા આમને પ્રતિષ્ઠાથી જૈન કર્યો હતો આ રાજા તે કનોજના પ્રતિહાર વશનો નાગભટ્ટ બીજો-અપરનામ નામાવનોક, કે જેનો સ્વગેવાસ સ ૮૯૦ મા થયેલો એમ પ્રભાવક ચરિતમાં જણાવ્યું છે તેણે અનેક દેશો જલા હતા એમ ગાલીઅરની પ્રશસ્તિ જણાવે છે તે રાજાએ કનોજમાં સો હાથ ઉચ્ચ જિનાલય બધાની અદાર ભાર સુચારું વજનની મહાવીર પ્રતિમા તે ગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી તથા ગોપગિરિ (ગાલીઅર) પર પણ ૨૩ હાથ ઉચ્ચ મહાવીર પ્રતિમા સ્થાપી વળી આ સુરિજ ગૌડ (બગાન) દેશની રાજધાની લક્ષણાવતીમાં આવી જ્ઞાના રાજા નામે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું અને આમ રાજા વચ્ચેનું વૈર દૂર કરી બંને વચ્ચે મૈત્રી સ્થાપી જ્યાં વર્ધનકુબ્જ નામના બૌદ્ધવાદીને જીતવાથી ધર્મરાજાએ 'વાદિકુબ્જ કેસરી' એ નામનું બિરુદ તે સુરિને આપ્યું પછી તે સુરિએ મથુરાના જૈન વારપતિ નામના ચોગીને જૈન બનાવ્યો ભાર બાદ આમ રાજાએ આ સુરિના ઉપદેશથી કનોજ, મથુરા, અણ્ણહિલપુર પાટણ, સતારક નગર તથા મોદેરા આદિ શહેરોમાં જિનાલય બધાવ્યા, શત્રુજય ને ગિરિનાગ તીર્થયાત્રા કરી ગિરિનારની યાત્રામાં દિગંબર અને શ્વેતામ્બરો વચ્ચે તે તીર્થના હસ્ત સબધી ઝગડો થયો અને બપ્પભટ્ટીના પ્રભાવથી તે શ્વેતામ્બરતીર્થ જાહેર થયું તેમના શિષ્ય નન્નસુરિ તથા ગોરિન્દ સુરિના ઉપદેશથી તે આમ રાજાના પૌત્ર ભોજગામ્બે આમ રાજાથી અધિક રીતે જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરી છે આ ભોજ તે ભોજદેવ-અપરનામ મિહિર તથા આદિવરાહ-તે સ ૯૦૦ થી ૯૩૮ સુધી અચૂડ-અને પ્રાય ૯૫૦ સુધી ગાદી પર હતા *

* આમ રાજા ને ભોજદેવ મટે જુઓ બોઝાજ કૃત 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ-પદ્ધતા ખડ' પૃ ૧૬૩-૧૬૨

સં. ૯૧૩-૯૧૫ માં જ્યમિંહ સુરિએ પ્રાકૃત લિપિદેશમાલા વૃત્તિ 'રચી ને સં. ૯૧૬ માં 'રાણા નવધણુના પુત્ર રાખેગારે રાજપ્રાપ્ત કર્યું' તેના અમયમાં બ્રિહદ્વસુરિએ જૌહના હાથમાંથી ગિરિનાર તીર્થ વાળ્યું આ રાજ્ય પણ પહેલાં જૌહ થયો હતો. સં. ૯૨૫ માં શીલાચાર્યે દસ હજાર પ્રાકૃત ગાથામાં મહાપુરુષ ચરિત રચ્યું તેમાં ૫૪ મહાપુરુષોનાં ચરિત છે તેનું વસ્તુ લઈ હેમચંદ્રસુરિએ ત્રિપૃષ્ઠગણાકા પુગ્ય-ચરિત-સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. આનાથી ભિન્ન જીજ્ઞા શીલાચાર્યે ('શીલાગાચાર્યે') સં. ૯૩૩ માં આચારંગ સૂત્ર પર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી ચાવડાએ જૈન યતિઓને સત્કારતા અને ચાવડાવંશના કુલગુરુ પણ ચૈલવાસી જૈન સાધુઓ હતાં. એ સંબંધી દુહો પણ છે કે—

શિફાદીયા સડેસરા, ચઉદશિયા ચોહાણુ,
ચૈલવાસિયા ચાવડા, કુલગુરુ એહ વખાણુ.

'જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો ખીજો યુગ-વિક્રમ હટ્ટાચી દસમા સૈકા સુધીનો ગણ્યતાં તેમાં દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અઢલક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ શુભ્યપણે જૈન ન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો; અને ઋષેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યો નામે મદલવાદી, હરિભદ્ર અને (નીચે જણાવેલા) રાજગરહીય જલયદેવે તેમ કર્યું'. (પં. સુખલાલજી)

પ્રકરણ ૪ થું

સોલંકી વંશ

(વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૩૦૦)

પ્રથમ રાજા મૂરારાજ કે જેના ગોળ્યાબિષેકના એ સંવત્ સં. ૯૬૮ થા નં. ૧૦૧૭ આપવામાં આવે છે તે પ્રતાપી રાજા હતો. તેણે ગુજરાત બહારનાં અનેક આઠાણોને ગુજરાતમાં ખોદાની વસાવ્યા હતા તેનો વંશ બહુ યાજ્યો— સં. ૧૨૯૬ સુધી તે વંશમાં ષટ્ત્રણ મહાપ્રતાપી રાજાઓ થયા તેમના સમયમાં જૈન અને જૈનસાહિત્યની પ્રિયતિ જોઈએ.

રાજગરહના પ્રદ્યુમ્નસુરિ વૈદકશાસ્ત્રમાં પારંગામી હતા તેમણે ધર્મવિવાહ માં દિગંબરોને પરાગિત કર્યા હતા અને સપાદલક્ષ, ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજાને જૈન કર્યા હતા તેમના શિષ્ય 'ન્યાયવનમિંહ' નું બિરુદ ધગવતારા અમયદેવ મુરિએ વદમદાર્ણવ નામનો તર્કનો અગ્રિ ગદ્ય ગ્રંથ નેમજ અમ્ભતિ-તર્ક પર તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકા રચી છે. અને તેના શિષ્ય ધનેશ્વરસુરિ ધાત્રીધીય મુલરાજના માનીતા ગુરુ હતા મુજના રાજ્યમાં દિગંબરચાર્ય અમિતગતિએ સુખાપિત રત્નસદોહ ગ્રંથ રચ્યો—સં. ૧૦૫૦. (મુજનુ મરણ સં. ૧૦૫૦ ને ૧૦૫૫ ની વચ્ચે થયું. તેનું દાનપત્ર સં. ૧૦૩૧ નું મળે છે.)

મૂલરાજના પુત્ર ચામુડરાજે શ્રી વીરગણિ નામના સાધુનો આચાર્યપદનો મહોત્સવ મોટા આડંબરથી કર્યો; અને તે સરિએ મંત્રીને વાસક્ષેપ રાજાને આપ્યો હતો કે જે રાજાએ જલમાં મેળાવી રાણીઓને સ્નાન કરાવવાથી રાજાને ઘેર વશ્વભરાજ આદિ સંતાનોની વૃદ્ધિ થઇ.

‘સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર’ નામથી પ્રસિદ્ધ ધનપાલ કવિ જૈન હતો ધારાધીશ બોજરાજનો અતિ માનીતો રાજસભાપંડિત અને કવિ હતો. તેણે ‘પાયલ્લચી નામમાળા’ નામનો પ્રાકૃત ગ્રંથોનો કાશ્ય સં. ૧૦૨૯ માં રચ્યો અને ‘તિલક મંજરી’ નામની બાણલક્ષ્મી કાદંબરીને ટક્કર મારનારી અને ‘આખ્યાયિકા’ના ખરા લક્ષણવાળી નવરસ અને કાવ્યચમત્કૃતિથી ભરપૂર કથા રચી છે. આ કથા તેણે જૈનાચાર્ય શાંતિસુરિ પાસે સુધરાવી હતી. આ આચાર્ય ધનપાલની પ્રેરણાથી ધારાનગરીમાં જન્મ બોજનો આદરસત્કાર પામ્યા, ને તેણે સભાના સર્વ પંડિતોને જીતવાથી બોજરાજાએ તેને ‘વાદિવેતાલ’ એ બિરુદ આપ્યું હતું. તેણે ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર પર મનોહર ટીકા રચી છે. સ્વર્ગસ્થ સં. ૧૦૬૬

દુર્લભરાજના સમયમાં એમ બન્યું કે વનરાજના સમયથી પાટણમાં ચૈત્યવાસી મુનિઓજ રહેતા. તેથી જિનેશ્વર નામના સરિએ રાજસભામાં જન્મ તેજ રાજાના સરસ્વતીમંડારમાંના જૈન મુનિઓના આચાર સ્વરૂપ દાખવતુ દશવૈકલિક સૂત્ર મંગાવી ચૈત્યવાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિ આચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર અને કઠિન આચાર પાળે છે તેજ શાસ્ત્રસંમત છે એમ ખતાવી આપ્યું, તેથી તે રાજાએ તેમને ‘ખરતર’ એ નામનું બિરુદ આપ્યું અને ત્યારથી ચૈત્યવાસીઓનું જોર નરમ પડતું ગયું. શુદ્ધ આચારવાળા જૈન મુનિઓનો પ્રવેશ વધતો ગયો. અને તેમના પરથી ‘ખરતર ગચ્છ’ની સ્થાપના થઇ જણાય છે—સ. ૧૦૮૪ તેમના સહોદર અને સહદીક્ષિત જીહ્વિસાગરસરિએ પોતાના નામનું બાહરણ રચ્યું જિનેશ્વર મૂરિના ગ્રંથોનાં નામ:—હરિભદ્રનાં અષ્ટક પર વૃત્તિ, પંચલિંગી પ્રકરણ, વીરચરિત્ર, લીલાવતી કથા (આશાપદ્મીમાં સં. ૧૦૯૨) કથાકોષ (પ્રા.), પ્રમાણ્યલક્ષણ સદૃષ્ટિ, ‘વદ્વસ્થાનક પ્રકરણ વગેરે.

બીમદેવ પહેલાના રાજ્યમાં તેનો દંડનાયક વિમલમંત્રી હતો. જાતે પોરવાડ જૈન વણિક હતો. તે બહાદુર યોદ્ધો હતો. તેણે માળવા અને સિંધ પર ચઢાઇ કરી જીત મેળવી હતી. બાર સુલતાનનાં જીત હરણ કરી લેનાર—‘દ્વાદશસુરત્રાણુ છત્રાદાલક’ એ બિરુદ તેણે બાર સુલતાનને—મુસલમાનોને હરાવી મેળવ્યું હતું. આણુ ઉપર ‘વિમલવસહી’થી ઝોળખાતા જૈન મંદિરમાં બાર સુલતાનો વચ્ચે ઘોડા પર બેઠાડેલી વિમલશાહની પ્રતિમા હાલ મોબુદછે, તે લગભગ ૭૦૦—૮૦૦ વર્ષ જેટલું જીવું દસ્ય આપણને પુરું પાડે છે. તે વિમલમંત્રી ચંદ્રાવતીમાં

જ્યાં ત્યાં 'રાણા' પદવી પામ્યો. આણુ ઉપરના દેલવાડા ગામમાં સં. ૧૦૮૮ માં બંધાવેલ તેનું ઋપલનાથનું ઉડા દેહરું તેની અદ્ભુત કારીગરી માટે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનીયામાં આણું મંદિર-મકાન પહેલવહેલું થયું છે. (જુઓ વિમલપ્રબંધ.) આ વખતે ત્યાં પરમાર ધંધુક રાજ્ય કરતો હતો ને તે ભીમદેવનો સામન્ત હતો. ભીમ અને ધંધુક વચ્ચે વૈમનસ્ય ચતાં ધંધુક ધારાના બોજ પરમાર-રાજાના પક્ષમાં ગયો. વિમલગંત્રીએ બંને વચ્ચે સલાહ કરાવી.

ભીમદેવના સમયમાં તેમના મામા દ્રોણાચાર્ય નામના જૈનાચાર્ય હતા, ને તે આચાર્યના શિષ્ય સંસારપક્ષે ભત્રીજા સૂરાચાર્ય શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણુશાસ્ત્ર, તથા સાહિત્ય શાસ્ત્રાદિકમાં પારંગત હતા. બોજ રાજા તરફ ભીમદેવ પર આવેલી સમસ્યા સૂરાચાર્યે સુંદર રીતે પુરી હતી. સૂરાચાર્યે ધારાનગરી જ્યાં બોજને મુગ્ધ કર્યો હતો. સર્વ દર્શનો એકઠાં ન થઈ શકે તે યુક્તિથી સમજાવ્યું હતું, ને રાજાસલાહના પડિતોને જીત્યા હતા. આ સહન-ન-થવાથી સૂરાચાર્યને દેહકષ્ટ આપવાનો બોજે વિચાર કરતાં તે આચાર્ય ધુપા નીકળી પાટણ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઋપલદેવ અને નેમિનાથ એ બંને તીર્થંકરોના ચરિત્ર રૂપ ચામત્કારિક દ્વિસંધાન નામે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો હતો-નેમિચરિત્ર મહાકાવ્ય ગદ્યપદ્યમય રચ્યું-સં. ૧૦૬૦.

સં. ૧૦૮૮ માં આચાર્યપદ માત્ર સોળ વર્ષની વયે પામેલા એવા ખરતર ગચ્છના અભયદેવ સુરિએ જૈન આગમો પૈકી નવ પર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને

* ૧૧ મી સદીની જોનાની સિંધપાઠા સંબંધી જેમ્સ ફર્ગ્યુસન પોતાના 'હિસ્ટરી ઓફ ઇસ્ટર્ન આર્કિટેક્ચર'માં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

"Architectural style is perfect and complete in all parts when we first practically meet with it in the early part of the 11th century at Abu or at Girnar. From that point it progresses during one or two centuries towards greater richness, but in doing so, it loses its purity and perfection it has attained in the earlier period and from that culminating point its downward progress can be traced through abundant examples to the present day."

તેમજ રા. વિજયલાલ ક. ધ્રુવ લખે છે કે:—“જોનાએ બાદાની જેમજ પોતાના ધર્મધાર્યો મકાનો બાંધવામાં અતિ યત્ન અને ઉત્સાહ બતાવ્યો છે; અને તેમની ધર્મમંદિરો માટે પ્રીતિ ભણે કરી એટલી બધી વધી પડી કે ધીમે ધીમે તેઓ મંદિરોની સ્વયંકંપ સ્થાપત્યથી યોજના કરવા લાગ્યા અને તેમની સ્થાપત્યસરણી (ધારી) હાંદુસ્થાનમાં વિખ્યાત થઈ પડી છે. જૈન ધર્મની ખાસ સરણીના પહેલવહેલાં જે મકાનો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે મકાનોનું સ્થાપત્ય એટલું બધું તો સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ છે કે તે ધણા અનુભવ અને સતત અભ્યાસના કલાવિદ્યાર્થી પરિજ્ઞાન દેણું બેઠે છે.”

ખીખા અનેક અથો પર સંસ્કૃત ટીકા તથા સ્વતંત્ર અથો ક્યાં. તેઓ કપડવંજમાં સં. ૧૧૩૫ માં સ્વર્ગસ્થ થયા.

સં. ૧૧૨૩ માં કવિ સાધારણે અપભ્રંશ ભાષામાં ૧ મંધિવાળા નિહાસવતી કથા રચી. આ સાધારણ કવિ તે પછી સિદ્ધમેન સુરિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા

સં. ૧૧૨૫ માં ચારાપદપુરીય (ચરદના) ગચ્છના નમિ સાધુએ (૬ જેણે સં. ૧૧૨૩ માં આવશ્યક વૃત્તિ રચી) રદગના કાબ્યાલકાર નામના સાહિત્ય ગ્રંથ પર ટીપ્પણ રચ્યું છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા પર ટીકા કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે “અપભ્રંશ પ્રાકૃતજ-પ્ર કૃતરૂપ યા પ્રાકૃતમાંથી જન્મેલી છે. તેને ખીખાએ તણુ પ્રકારની કહી છે. (૧) ઉપનામર, (૨) આબીર, અને (૩) આમ્ય. પણ તેના નિરાસ કરના અર્થે રુદ્રે ‘ધણા બેદનાગી’ અપભ્રંશને કહી છે, ‘કારણ કે ધણા દેશે હોનાવી (ધણા પ્રકારની છે) તેનું લક્ષણ તો લોકો પાસેથી સમ્યક્ રીતે પ્રાપ્ત થયું છે.”

સં. ૧૧૨૬ માં ‘સૈદ્ધાન્તિક શિરોમણિ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા નેમિચંદ્રસુરિએ ઉત્તરાધ્યયન પર વૃત્તિ રચી, ને સાર પછી તિલકમુદ્રી, આખ્યાન મણિકાવ્ય આદિ રચ્યા. તેમજ સં. ૧૧૩૬ માં પ્રાકૃતમાં મહાવીર ચરિત રચ્યું આજ વર્ષમાં ગુણચંદ્રે પણ વીગચરિત પ્રાકૃતમાં અને પદ્મમુદ્રે પાર્શ્વચરિત સંસ્કૃતમાં રચ્યું. સં. ૧૧૪૨ માં સિદ્ધમેને પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ રચી.

દુર્લપુરીય ગચ્છના એક અભયદેવ સુરિ થયા કે જેને ગુર્જરેશ કણ્ઠરામએ ‘મલધારી’ બિરુદ આપ્યું હતું. તેમને સોરાષ્ટ્રનો રાજા ખેંગાર બહુ માન આપતો હતો. તેમણે એક હગ્ગર કરનાં પણ વધારે બ્રાહ્મણોને જૈન બનાવ્યા હતા. તેમની આરાધી જીવનપાળ રાજાએ જૈનમંદિરમાં પૂજા કરનારા પરનો કર માફ કર્યો. અજમેરના રાજા જયસિંહે પણ તેમના ઉપદેશથી પોતાના રાજ્યમાં કાંઈ પણ જીવતા પ્રાણીનો દર માસે એ અષ્ટમી એ ચતુર્દશી અંતે શુક્લ પંચમીને દિને વધ કરવાની મનાઈ કરી હતી શાકભરીના રાજા પૃથ્વીરાજે તેમના ઉપદેશથી અજમેર પાસે રણથંભોરમાં સુવર્ણનાં ઈંડાવાળું જિનમંદર બંધાવ્યું હતું (વિક્રમ માટે જુઓ રણથંભોરના જિનમંદિરનો સિલાલેખ.)

સં. ૧૧૪૯ માં પુનઃપ્રયાગ ગચ્છના રથાપક ચંદ્રપ્રભસુરિના શિષ્ય ધર્મધોષ સુરિએ શબ્દસિદ્ધિ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું છે આ આચાર્યની ગુર્જરેશ જયસિંહ દેવે પ્રશંસા કરેલી છે.

કણ્ઠદેવના સમયમાં મુંગલ નામનો જૈન મંત્રી હતો. તે પીર અને મુત્સદ્દી હતો. કણ્ઠદેવ સ્વર્ગસ્થ થતાં તેના પુત્ર જયસિંહના બાળવયમાં પાટણનું રાજતંત્ર કુશળતાથી રાજમાતા મયણુદેવી સાથે રહી સલામત્યું હતું અને જયસિંહને

માળવાના રાજ્ય યશોવર્માને બાર વર્ષ સુધી ઘેરા લાવી છતવામાં પ્રાસાદિત કર્યો હતો. માલવા પરના જયની સિદ્ધિ કરી પાટણમાં પધારતાં જયસિંહ માટે પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું હતું કે “હે કામધેનુ! તારા કુધનો છંટકાવ, ગુર્જર દેશ પર કર; હે સમુદ્ર! તું મોતીનો સ્વસ્તિક પુર; હે ચંદ્ર! તું તારા શીતલ તેજ વડે ગુર્જર ભૂમિને અતિ દીપ્તિમાન કર; હે સ્વર્ગના અષ્ટ ધામને ધારણ કરનારા મળેદ્રો! કલ્પતરુના શુભ પત્રોનાં તોરણ ધરા! પૃથ્વીવિજેતા શ્રી જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજ મહારાજધિરાજ પધારે છે!”

‘સિદ્ધરાજ’ એ જયસિંહનું બિરુદ છે. એ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં ગુર્જર દેશ ઉત્તરના અંતિમ શિખર પર ચઢ્યો હતો—તે ગુજરાતનો નાથ સિદ્ધરાજ—રાજધિરાજ હતો. તે ગુર્જરેશ્વરથી માલવેશ અને કાંકણેશ સમીપવર્તી સર્વ નૃપતિઓ કાંપતા રહેતા હતા. ગુજરાતની પ્રભુતા અને પ્રતિષ્ઠા ધણે દૂર સુધી પ્રખ્યાત હતી.

તેને મુગલ નામનો પ્રધાન મંત્રી ઉપરાંત બીજા મંત્રીઓ નામે સાંત્ર અને ઉદયન જેનો હતા. ઉદયન મારવાડથી આવેલ શ્રીમાલો હતો (તેનું વૃત્તાંત રાસમાલા આવૃત્તિ ૨, ભાગ ૧, પૃ. ૧૫૪-૫ ના રીપ્પણમાં તથા પૃ. ૨૪૮-૨૮૪-૨૮૫ માં સંગ્રહિત છે.) અને સિદ્ધરાજના મામા—‘રાજમામા’ તરીકે ઓળખાતો હતો. તે ખંભાતનો સુબો હતો, ને તેણે ઝીંઘવાડનો કાલ્દેનો ખંધાવ્યો હતો. વનરાજના શ્રીમાળી મંત્રી જાળના વંશજ સન્નજનને સિદ્ધરાજે સોરઠનો ઉપરી—સુબો નીમ્યો હતો કે જેણે સોરઠ દેશની ઉપજ ખર્ચાને ગિરિનાર ઉપરનાં જૈન દેહરનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

રાજાનાં પ્રતાપ અને સુખ જોઈને પાટણમાં વસ્તી અન્ય પ્રદેશોમાંથી આવી ભરાતી ગઈ. સં. ૧૧૭૫ માં શ્રીમાલમાં દુકાળ પડ્યો હતો. તેથી ત્યાર પછી સંવત ૧૨૦૦ ની લગભગમાં શ્રીમાલ નગરની ધણી વસ્તી ગુજરાતમાં આવી. જો કે કર્ણદેવના વખતમાં લાટ—લાડ દેશમાં શ્રીમાળીઓ આવતા થયા હતા. સિદ્ધરાજે સોરઠના સુબા તરીકે શ્રીમાળી સન્નજન મંત્રીને નીમ્યો હતો એથી શ્રીમાળીઓને સોરઠમાં (કાડીઆવાડમાં) વસવાટ કરવાને બહુ અતુકુળ સંધિ મળી હતી. ત્યારથી શ્રીમાળીઓએ આવી સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની વસ્તી વધારી. લાટ દેશ કે જે સં. ૧૧૦૦ ની લગભગમાં ગુજરાત સાથે જોડાયો, તેમાં કર્ણદેવના વખતથી અને ખાસ કરી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયમાં દંડનાયક તરીકે શ્રીમાળી જૈન વાણીઆ જ નીમાઈને આવતા; તેથી લાટમાં જૈન શ્રીમાળીઓ ગયા ને લાડવા વાણીઆ કહેવાયા.

સિદ્ધરાજ ધણો વિદ્યાપ્રેમી હતો—પંડિતોને રાજસભામાં સ્થાન આપી મેમની વિદ્વતા પૂજનનો. ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાંથી પ્રૌઢ પ્રૌઢ પંડિતો પોતાના

પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવા ગુર્જર રાજધાનીમાં અવસ્ય આવ્યા કરતા હતા. ગુર્જરપતિની પિદ્ધતસલા પશુ ભારતમાં આદર્શ ગણાતી. આવી પ્રતિભાશાલી પરિવદનો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ કવિરાજ શ્રીપાલ જૈન હો. આ શ્રીપાલ પેરવાડ જૈન વૈશ્ય હો. તે મહારાજ સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર-‘પ્રતિપલ બંધુ’ હો અને તે મહારાજ ને ‘આતા’ કહી સંબોધતો. તે શ્રીપાલે એકજ દિવસમાં એક મહા પ્રબંધ-વૈરાગ્યનપરાજય નામનો બનાવ્યો હો. તેની લોકોત્તર કવિત્વશક્તિથી પ્રસન્ન થઇ નૃપતિએ તેને ‘કવિરાજ’ યા ‘કવિચક્રવર્તી’ એ નામનું બિરુદ આપ્યું હતું (જુઓ આનંદપુરના વપ્રની સં. ૧૨૦૮ ની તે કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ-કાવ્યમાલા નં. ૪૫) આ કવિએ સિદ્ધરાજના સહસ્રલિંગ સરોવરની, ફુલંબ સરોવરની તથા રુદ્રમાળાની પ્રશસ્તિઓ પશુ બનાવી હતી. આ શ્રીપાલ નેત્રશલ્ય થયેલ હતો.

ભાગવત સંપ્રદાયના કોઇ દેવભોધી નામના વિદ્વાન પાટણમાં આવ્યા ત્યારે શ્રીપાલ સાથે સિદ્ધરાજ તેની પામે ગયો હો, અને શ્રીપાલની ચમ્પુહીનતા જોઈ તેણે મસ્કરી કરતાં શ્રીપાલે તેનો ગર્વ પોતાની વિહતાથી ઉતાર્યો હતો. આ દેવભોધીને, જરૂરમાં સં. ૧૧૫૨ માં નવ વર્ષની વયે દીક્ષા લઇ સં. ૧૧૭૪ માં આચાર્ય પદ પામેલા દેવસુરિએ વાઢવિવાહમાં જીત્યા ત્યાર પછી સં. ૧૧૮૧ માં વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈન ધર્મની શ્વેતાશ્વર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરમરશ્મિય પ્રયંત્ર વિવાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કલ્યાટકીય દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગુર્જરીય ઉક્ત શ્વેતાશ્વરાચાર્ય દેવસુરિ પ્રતિવાદી હતા. સરત એ હતી કે જે હારે તે પક્ષના દેશપાર-ગુજરાત બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપાલ કવિએ શ્વેતાશ્વર સંલના એક પ્રમુખ નેતા તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો. ૩૬ વર્ષની ઉંમરના હેમચંદ્ર પશુ તે સભામાં હતા. વાદના પરિણામે દિગંબરાચાર્ય હારતાં દિગંબરીઓને ગુર્જર જૂ મિ તજવી પડી

સિદ્ધરાજે દેવસુરિને જયપત્ર આપવા સાથે તુષ્ટિદાન તરીકે એક લાખ મેના મહેરો આપવા માંડી, પશુ તે જૈન સાધુના આચાર પ્રમાણે અસ્ત્રીકાર્ય થતાં તેમાંથી સિદ્ધરાજે જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો ને તેમાં સં. ૧૧૮૩ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ ને દિને ઋષભદેવની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. શ્રી દેવસુરિએ ‘સ્યાદવાદ રત્નાકર’ નામનો અદ્વૈત તાકિંક ગ્રંથ રચ્યો, અને કોઇ અભ્યાસીને જૈન ન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનખંડન માટે બીજે કયાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી. (તેઓ ૨૫. સં. ૧૨૨૬.)

સિદ્ધરાજે અમરચંદ્રસુરિ અને તેમના ગુરુબંધુ આનંદસુરિને અનુક્રમે ‘બ્યાધશિશુક’ અને ‘સિંહશિશુક’ બિરુદો આપ્યાં હતાં. આ પૈકી અમરચંદ્રે

‘સિદ્ધાંતાર્ણવ’ નામનો મહાગ્રંથ રચ્યો છે; ઉક્ત આનંદસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્ર-
સૂરિએ ‘કલિકાલ ગૌતમ’નું ગિરુદ મેળવ્યું હતું ને તત્ત્વપ્રબોધાદિક અનેક ગ્રંથો
રચ્યા હતા. ૪

વીરાચાર્ય સં. ૧૧૬૦ માં વિદ્યમાન હતા તેની સાથે સિદ્ધરાજને મિત્રતા
હતી. તે રાજ્યએ તેમને પાટણમાંજ સ્થિતિ કાયમ રાખવા કહ્યું પણ તે આચાર્યે
કહ્યું કે તે જૈનાચાર વિરુદ્ધ છે. માટે અમુક દિને પોત વિહાર કરંશે—એટલે
સિદ્ધરાજે નગરના દરવાજા બંધ કરાવ્યા, પણ આચાર્ય મંત્રયોગમળથી નીકળી
ગયા. તેઓ પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજે ધણા ઠાઠથી પ્રવેગમહોત્સવ કર્યો—પછી પાટણ-
માં ગોવિંદસૂરિની સહાયથી વાદિસિંહ નામના એક સાંખ્યવાદિનો ધર્મવિવાદમાં
પરાજય કર્યો અને તેથી સિદ્ધરાજે તેમને જયપતાકા આપી. વળી તેમણે કમલ-
કાંતિ નામના દિગંબરાચાર્યનો પણ રાજસભામાં (ઉપરના દેવસૂરિ—કુમુદચંદ્ર
વચ્ચેના વાદ પહેલાં) પરાજય કર્યો

સં. ૧૧૯૦ માં મુનિરત્ન સૂરિ વિદ્યમાન હતા, તેમણે ઉલ્લંઘિનીમાં
મહાકાલના દેવાલયમાં નરવર્મા રાજાની સભામાં વિદ્યાશિવ વાદીને ધર્મવિવાદમાં
હરાવ્યો ત્યારે ‘બાલકવિ’ ગિરુદધારક * જગદેવ મંત્રીની વિનિતિથી તેમણે હવે
થનારા તીર્થંકર અમમ સ્વામીનું ચરિત્ર રચ્યું ને તે પાટણમાં શાંતિનાથ મંદિરમાં
જગદેવને શ્રવણ કરાવ્યું હતું વળી તેમણે તીર્થંકર મુનિસુવ્રતનું ચરિત્ર પણ
સંસ્કૃતમાંજ રચ્યું છે.

સં ૧૧૯૭ મા ગોવિંદસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ગણુરત્નમહોદધિ
નામનો વ્યાકરણ ગ્રંથ બનાવ્યો. તેમાં નવાઈ એ છે કે તેમાં નથી હેમચંદ્રનો
ઉલ્લેખ તેમ નથી હેમચંદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમાં ગણુને
સ્ત્રોત્રકબદ્ધ ક્યાં છે અને પછી ગણુના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ છે.
તેમાં અનેક વ્યાકરણના અતોનો ઉલ્લેખ છે. ઉદાહરણોમાં કેટલાક કવિઓની
ગ્યના તેમનાં નામ સહિત પણ ક્યાંક નામ વગર—ઉપ્ધૃત કરી છે તેથી આ ગ્રંથનું
ધણું મહત્ત્વ છે. તેમાં કેટલાક સ્ત્રોત્રક યા સ્ત્રોત્રકખંડ સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના છે
તેથી જણાય છે કે તે વર્ધમાનસૂરિએ ‘સિદ્ધરાજ વર્ણન’ એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો
હતો. તે પૈકી એક સ્ત્રોત્રક ‘મમૈવ સિદ્ધરાજવર્ણન’ એમ કહી તેના પ્રયાણ
મંબંધી એવો આપ્યો ૬:

* વરોધવલ નામનો શ્રીમાલ કુળનો એક ચૈતુકચ રાજાનો ખલનથી પારાણી
નામની નગરીમાં રહેતો હતો તેનો આ પુત્ર તેને ‘બાલકવિ’ ગિરુદ દેમચંદ્રનાચાર્ય
આપ્યું હતું તે વખતે જૈન ધર્મથી વિરુદ્ધ ચાલનારા શાકેત્રો શિષ્તા આપવા માટે
ધર્મમિત્ર સૂરિએ અઢાર આરોઢી નીમ્યા હતા તેમાં આ જગદેવ મુખ્ય હતો.

જાતે ચત્ત્ય પ્રવાળે દુરાશ્વપુટાત્સાતેણુપ્રપન્ને
તીન્ને ખ્વાન્તાયમાને પ્રસરતિ વદહે સર્વેતા દિક્ષમસ્મિન્ ।
મારવચન્દ્રાર્કવિમ્બપ્રદગ્ધગરહિતં ઘ્યોમ વીક્ષ્ય પ્રમુઘ્તાઃ
સાન્ધ્યં કર્મારમન્તે શિશુમુનિવદ્વો જાતસન્ધ્યામિશ્રવાઃ ॥—૫ ૧૫૧

આ વર્ધમાન સુરિએ પોતાના સમકાલીન પાંડિત સાગરચંદ્રના પશુ કેટલાક
શ્લોક કંપીત કર્યા છે તે પરથી જણાય છે કે તે સાગરચંદ્રે પશુ સિદ્ધરાજના
વર્ણનરૂપી કોઇ કાવ્ય લખ્યું હતું. તેવા શ્લોકો પૈકી એક અન્ને આપ્યો છે:-

અકલ્પિતપ્રાણસમાસમાગમા મલીમસાગા ધૃતમૈશ્વર્યયત્તય ।

નિર્ગન્ધતા ત્વત્પરિપન્થિનોગતા જમત્પતે કિં ત્વજિનાવલમ્બિનઃ ॥—૫. ૩૦૪

“સિદ્ધરાજ ધણેજ ભોઠમિય, ન્યાપી, વિદ્યારસિક અને કંતોનું વિશેષ
સન્માન કરનારો થયો. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જૈન આચાર્ય હેમચંદ્ર (હેમાચાર્ય) નું
તે ધણું સન્માન કરતો હતો (જુઓ પછીનું પ્રકરણ). તેના દરબારમાં ઉક્ત
મીપાલ, કવિશિક્ષાના કર્તા જયમંગલ (વાગ્બટ), ઉપરોક્ત વર્ધમાન, સાગરચંદ્ર
આદિ અનેક વિદ્વાનો રહેતા હતા.” (ઓઝાજી)

હવે સિદ્ધરાજના સમયની કેટલીક ઘટનાઓ ટુંકમાં જણાવીએ તેણે
સં. ૧૧૫૨ માં સિદ્ધપુર વસાવ્યું તથા રૂદ્રમાલ નામનું શિવાલય બંધાવ્યું,
તેમજ સુવિધિનાથ (જૈનોના હમાં તીર્થંકર) નો પ્રાસાદ નીપજાવ્યો. સં. ૧૧૫૮
માં દેવભદ્રસુરિએ કથારત્નકોશ ભરૂચમાં રચ્યો. સં. ૧૧૬૦ માં અખ્યાત હેમચંદ્ર-
ના ગુરુ દેવચંદ્રે શાંતિનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ગણપદમય રચ્યું તેમાં અપભ્રંશ ભાષા
પશુ વપરાયેલી છે. સં. ૧૧૬૧ માં નેમિચંદ્રશિષ્ય સાંતિસુરિએ પૃથ્વીચક્રચરિત્ર
પ્રાકૃતમાં રચ્યું. ૧૧૬૪ માં મલધારી હેમચંદ્રસુરિએ અનેક વૃત્તિઓ રચી.

આ સમયમાં ખરતર જિનવલ્લભ સુરિ કે જેમણે ચૈત્યવાસ તથા ગૃહસ્થગૃહ-
વસતિ સ્વીકારી હતી, તેમણે પોતાના ચિત્રકાવ્યો તથા સંધપદો ચીતોડના જિન-
મંદિરની દીવાલ પર કોતરવા, ને ધર્મોપદેશમય બાર કુલક રચ્યા, ને બીજા અનેક
ગ્રંથ રચ્યા. તેના ભક્ત ધનદેવ શ્રેષ્ઠીએ નેમિનાથ જિનાલય નામપુર (નાગોર) માં
કર્ણુ કે જે શ્રેષ્ઠીના યુત્ર પદ્માનંદ વૈરાગ્યશતક રચ્યું. સં. ૧૧૬૫ માં યજ્ઞોદય ગણિએ
નવપદ પ્રકરણ લઘુવૃત્તિ તેમજ બૃહદ્વૃત્તિ પાટણમાં રચી ને દેવભદ્રસુરિએ ભરૂચમાં
પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વચરિત રચ્યું. સં. ૧૧૬૭ માં હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રનો તેમજ
પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર ને હેમાચાર્યના સમકાલીન મિત્ર મલયાગિરિનો સ્વર્ગવાસ થયો
જિનભદ્રસુરિએ અપવર્ગનામમાલા નામનો કોશ રચ્યો. સં. ૧૧૬૮ માં ધોધામાં
શ્રીમાલી નાણાવટી શા હીરેએ નવખંડ પાર્શ્વનાથનું બિંબ મહોદ્દસુરિના ઉપદેશથી
બનાવ્યું. શ્રીચંદ્રે તેજ વર્ષમાં અને પાર્શ્વદેવે હરિભદ્રના ન્યાયપ્રવેશ પર ટીકા

રમી. ૧૧૬૬ માં વિધિપદ્ધતિ-આંશિક ગચ્છની સ્થાપનાનું મુળ સં. ૧૧૭૨ માં ખીજ હરિજદ્રુ પ્રાકૃતમા મુનિપતિ ચરિત્ર, ૧૧૭૪ માં મુનિચંદ્રસુરિની હરિજદ્ર સુરિના મથો પર ટીકાઓ, સં. ૧૧૭૫ માં જિનેશ્વરનું પ્રાકૃતમા મલ્લિનાથ ચરિત્ર; મલધારી હેમચંદ્રે પુષ્પમાલા સદૃષ્ટિ તેમજ કાર્તિક શુદ્ધ પંચમીએ વિશેષાવસ્થક રૂપિ રમી.

સં. ૧૧૮૩ માં સિદ્ધરાજે વાદિ દેવસુરિએ દિગંજ પર કરેલા જયથી પ્રસન્ન થઇ તેમને આપવા માગેલા દ્રવ્યમાંથી નીપજ્જવેલા આદિનાથ પ્રાસાદમાં દેવસુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. આ મંદિરનું 'રાજવિહાર' નામ રાખ્યું. આ સિદ્ધરાજના પ્રતાપી રાજ્યમાં ઉપરના મથો સીવાય અનેક જૈન ધર્મને લગતા મથો, ટીકાઓ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં રચાયા છે, ને તે ઉપરાંત પ્રાચીન અને અલભ્ય મથો પુનઃ તાડપત્રાદિ પર લખવામાં આવ્યા એવું જણાય છે. સિદ્ધરાજ સં. ૧૧૮૬ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેજ વર્ષમાં લક્ષ્મણ ગણિએ સુપાર્શ્વનાથચરિત્ર પ્રાકૃતમાં અને વર્ધમાનાચાર્યે વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યાં.

સાર પછી કુમારપાલ ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્યમા સિદ્ધરાજના જૈન મંત્રીઓ કાયમ હતા. ઉદયન મંત્રીને સૌરાષ્ટ્ર જીતવા મોકલ્યો હતો અને ત્યાં સં. ૧૨૦૫ કે ૧૨૦૮ માં તેનું અવસાન થયું. તે મંત્રીના પુત્ર અંબડે કોકણના રાજા મલ્લિકાર્જુન પર ખીજ સવારી કરી જય મેળવ્યો હતો, અને કુમારપાલે તેથી તેને 'રાજપિતામહ'ની પદવી આપી હતી. ઉદયનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્દત્ત ચોદ્દો તેમજ સાહિત્યનિપુણ હતો. તેણે વાગ્દત્તસંકર નામનો મંથ રચ્યો છે. તેને કુમારપાલે મહામાલ્ય પદ આપ્યું. (સં. ૧૨૧૩ નો એક લેખ). તેના ત્રીજો પુત્ર ચાહડ રાજધરદ્ પદ પર હતો અને ચોથો પુત્ર સોલ્લસક સૂત્રાગાર પર નિયત કરવામાં આવ્યો હતો. ચાહડ (૧ ચાહડ)નો પુત્ર કુમારસિંહ કુમારપાલનો કાષ્ઠાગારાધિપતિ-કાઠારી હતો.

લક્ષ્મણમાં શકુનિકાવિહાર નામના તીર્થનો ઉદ્ધાર કરી ભવ્ય જૈન મંદિર બંધાવનાર શ્રીમાલી જૈન-રાષ્ટ્રિગના પુત્ર આગ્રદેવને કુમારપાલે સં. ૧૨૨૨ માં સૌરાષ્ટ્રનો દંડનાયક નીમ્યો હતો અને તે આગ્રદેવે (આગ્રાદે) શિરનાર પર પાજ કરાવી હતીને પગથીઆં બંધાવ્યાં હતાં.

કુમારપાલે ચોદાણુ રાજા અર્જુરાજ પર સં. ૧૨૦૭ માં ચડાઇ કરી તેને હરાવ્યો ને ત્યાંથી ચીનોડની શેલા બેવા જતાં ત્યાંના ભોજરાજા ઉર્ફે ત્રિભુવન નારાયણાખ્ય ત્રિમૂર્તિવાળા શિવના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં; ને તે માટે એક ગામ બેઠ કરી તેનો શિલાલેખ કરાવ્યો તે હાલ મોજુદ છે. આ પરથી તે સં. ૧૨૦૭ સુધી તે અવસ્થા સંવપ્તી હતો એ સિદ્ધ થાય છે. (નાગરી પ્ર. પત્રિકા ભાગ ૩-૧ પૃ. ૧૭).

કુમારપાલે સં. ૧૨૧૬ ના માર્ગશીર્ષની શુકલદ્વિતીયાને દિને પ્રકટપણે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તેણે ૭ વખત સોમનાથ, અને શત્રુંજ્યાદિ જૈન તીર્થયાત્રા કરી હતી. જ્યાં જ્યાં જીર્ણોદ્ધારની જરૂર પડી ત્યાં ત્યાં તેણે તે કરાવ્યાં. ૧૬૦૦૦ જીર્ણોદ્ધાર, ૧૪૪૪ નવા જિનમંદિરો પર કળશ ચઢાવ્યા. તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે જિન મંદિરો બંધાવ્યાં તેમાં સૌથી પ્રથમ પાટણમાં શ્રીમાલ મંત્રી ઉદયન ના મંત્રી બાહડ અને વામડવંશીય ગર્ગશેઠના પુત્રોની દેખરેખ નીચે 'કુમાર વિહાર' નામે ૨૪ જિનનું મંદિર બંધાવ્યું. પછી 'ત્રિભુવન વિહાર' નામનું ૭૨ જિનાલયવાળું મોટું મંદિર બંધાવ્યું. તે સિવાય ૨૪ તીર્થંકરના ૨૪ જુદાં જુદાં મંદિરો, તેમજ 'ત્રિવિહાર' પ્રમુખ બીજાં પણ ઘણાં વિહારો એકલા પાટણમાં જ કરાવ્યા; બીજો કરાવ્યા તે જુદા.

આ પેઢીનાં ઘણાંખરાં મોટાં બંધ્ય મંદિરો ત્યાર પછીના મુસલમાનન સમય-રાજ્યમાં તુટી ગયાં છે પરંતુ, તે પૈકી કુમારપાલનું તારંગા પર્વત પરનું જયદેવના પુત્ર દંડાધિપ અભયની દેખરેખ નીચે કરાવેલું અજિતનાથનું બંધ્ય મંદિર, હજી મોજૂદ છે. તે ઉપરાંત ૨૧ જ્ઞાન લંકારો કરાવ્યાં. તેણે ગુજરાતમાં જીવહિંસા અમારિધોપણા કરી બંધ કરી ને અપુત્રોનું ધન રાજખલાસા થતું તે બંધ કર્યું. 'કુમારપાલ ધણો પ્રતાપી અને નીતિનિપુણ હતો, તેના રાજ્યની સીમા દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલી હતી અને માલવા તથા રાજપુતાનાના કેટલાએક ભાગો પણ તેને અધીન હતા.'

સહગત પ્રો. મણિલાલ નજીબાઇ દિવેદી લખે છે કે "કુમારપાલે જ્યારથી અમારિધોપણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞયાગમાં પણ માંસજલિ અપાતો બંધ થઇ ગયો, ને યવ તથા ડાંગર હોમવાનો ચાલ સરુ થયો. લોકોને જીવ ઉપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસ ભોજન એટલું બધું નિષિદ્ધ થઇ ગયું કે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક કે બીજો પ્રકારે થોડુંકલું માંસ, કહેવાતા હીદુઓ વાપરે છે, છતાં ગુજરાતમાં તો તેની ગંધ આવે તોપણ નાહી નાંખે એવી લોકોની વૃત્તિ તે સમયથી બંધાયેલી તે અઘ્યાપિ છે." (દ્વાઅથ બાધાંતર પ્રસ્તાવના.)

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન લખે છે કે 'કુમારપાલે જૈન ધર્મનું ધણી ઉત્તૃષ્ટતાથી પાલન કર્યું અને સમસ્ત ગુજરાતને એક આદર્શ જૈન-રાજ્ય બનાવ્યું.' કુમારપાલ પોતાના ગુરુ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના મૃત્યુ પછી જ મહીને, મં. ૧૨૩૦ માં ૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગસ્થ થયો.

કુમારપાલના સમયમાં ઉપરોક્ત કવિ શ્રીપાલનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા વિદ્વાન જૈન સાધુ-આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા. તે કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર હતો અને તેની પાસેથી તે રાજા

શાંતિદાયક અને નિવૃત્તિજનક આખ્યાન કોઈ કોઈ વખત સાંભળતો હતો. આનું એક આખ્યાન સં. ૧૨૪૧ માં પૂર્ણ કરેલા સોમપ્રભસુરિના કુમારપાલ પ્રતિબોધ-માં છે. તે કવિ સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ માં વિદ્યમાન હોતો.

ખીજા જે અથો રચાયા તેમજ અન્ય ઘટના બની તે દુકમાં એ છ કે:-
સં. ૧૨૦૪ માં જિનભદ્રે ઉપદેશમાલાકથા, સં. ૧૨૧૪ માં શ્રીચંદ્રસુરિએ પ્રાકૃતમાં સનતકુમાર ચરિત, સં. ૧૨૧૬ માં નેમિચંદ્રે પ્રાકૃતમાં અનંતનાથ ચરિત-હરિભદ્ર-સુરિએ પ્રાકૃતમાં ૨૪ જિનચરિત, સં. ૧૨૧૮ માં ભાવદેવે સંસ્કૃતમાં પાશ્વનાથ ચરિત-સં. ૧૨૨૩-૨૮ માં શ્રીચંદ્રે પ્રતિક્રમણસુત્ર અને છત્રકૃપસુત્ર પર વૃત્તિઓ તેમજ નંદી તેમજ નિર્યાવલી આદિ પાંચ અંગો પર વૃત્તિ, સં. ૧૨૨૬ માં કનકચંદ્રે પૃથ્વીચંદ્રચરિત પર ટીપ્પણ, સં. ૧૨૨૯ માં રવિપ્રભે શીલભાવના વૃત્તિ એમ અનેક અનેક અથો રચ્યા. સં. ૧૨૧૭ના અરસામાં હેમચંદ્રસુરિ શિષ્ય ગુરુ નહીં) દેવચંદ્રે ચંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ નામનું પંચાંગી નાટક રચ્યું; તે મારવિહારમાં ભજવાયું હતું. આ કુમારવિહાર તે પાટણનું મંદિર. તે નામનું મંદિર જાલોરના કાંચનગિરિ ગઢ ઉપર કુમારપાલે સં. ૧૨૨૧માં બંધાવ્યું તે ભ મોજુદ છે. કક્કસુરિએ રાજની પ્રેરણાથી ચૈલવાસી કિયાલીનને હરાવી ૨૭ બહાર કર્યા હતા.

કુમારપાલ સમયમાં મલધગિરિ નામના બહુ જળરા ટીકાકાર થયા. મલો આવશ્યક પર બૃહદ્વૃત્તિ, અને ઓધનિયુક્તિ, કર્મપ્રકૃતિ, ધર્મસંપ્રદણિ, ભૂસાર, ભગવતી દ્વિતીયશતક, વિશેષાવશ્યક, પડશીતિ, સમતિકા, ક્ષેત્રસમાસ, દંદ્રપ્રગ્ભિ, જીવાભિગમ, જ્યોતિષકરંડ, નંદી, પંચમંત્રહ, પિંડનિયુક્તિ. તાપના બૃહત્કથ, રાજપ્રશ્નીય, વ્યવહાર, સંપ્રદણિ, સર્વપ્રગ્ભિ વગેરે પર ટીકા રચી છે અને શબ્દાનુશાસન પણ રચ્યું છે. આ પ્રસિદ્ધ હેમાચાર્યના મત્ર અને સહવિહારી પણ હતા.

કુમારપાલના તેમજ તેના ગુરુ હેમાચાર્ય સંબંધે આજ સમયમાં મુમતિનાથચરિત પ્રાકૃતમાં રચનાર સોમપ્રભાચાર્ય કરેલા એ સુદર શ્લોક અને શ્લેષવા યોગ્ય છે:-

સ્તુમસ્તિસન્ધ્ય પ્રમુહેમસુરે રનન્યનુલ્યામુપદેશારાપ્તિ ।
અતીદિગ્ધાનવિવર્જિતોઽપિ યઃ ક્ષાણિમર્તુર્વ્યક્ષિત પ્રવોધઃ ॥
સત્ત્વાનુક્રમ્યા ન મહીમુજાં સ્યાદિન્દ્રેષ વત્સપ્તો કિતપઃ પ્રવાદઃ ।
જિન્દ્રેષ્મ પ્રતિપદ દેન શ્લાઘ્યઃ સ કેવા ન કુમારપાલઃ ॥

પ્રકરણ ૫ સુ

હેમચુગ

હેમચંદ્રસરિ

(સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯)

[તેમનો જીવનકાલ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકાળમાં છે અને તે પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે તે પરથી હેમ ચુગના બે ભાગ પાડવા હોય તો એ સિદ્ધહૈમ અને બીજો કુમારહૈમ-ચુગ પાડી શકાય, પણ તેમના પ્રશાંતી રચના સાથે તેમજ બીજી ઘટનાની સાથે બરાબર મળી શકે તેમ નથી તેથી આપણે પહેલાં તેમની કૃંક જીવની આપી પછી તેમની સાહિત્યસેવા સ બધી કહીશું.]

સ્વપ્ત વ્યાકરણ નવ વિરચિત છન્દોનવ દ્વાધયા—

ડલંકારૌ પ્રયિતૌ નવૌપ્રકટિતૌ શ્રીયોગશાસ્ત્રનવમ્।

તર્કઃ સંજનિતો નવો જિનવપાદીના ચરિત્રં નવં

મંદ્યેન ન કે...વિધિના મોહઃ કૃતો દૂરતઃ ॥

સંવત્ ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિને ધંધુકામાં મોહવશિક્રિયાથિગને લાં તેની પત્ની પાહિનીના પવિત્ર મર્મથી મુનીંદ્ર હેમચંદ્રને અવતાર થયો.

જૈન ધર્મમાં વિશેષ ક્ષીણતા આવવા લાગી વિપક્ષીઓ તરફથી અનેક પ્રકારના પ્રહાર પડવા લાગ્યા, જૈનોનો આત્મસંયમ શિથિલ થવા લાગ્યો, અન્યદર્શનીના વિદ્વામંત્ર સિદ્ધિના ચમત્કાર દેખી સ્વધર્મથી અચૂત થવા લાગ્યા, અંદરેઅંદર કલેશના કારણે જૈન સાધુઓમાં એકસંપત્તા રહી નહીં—ચૈત્યવાસીઓનો પગદરો પાટણમાં હતો તેથી શુદ્ધ આચારના સાધુઓને વિટંબણા પડતી—આવે સમયે એવી વ્યક્તિની જૈન સમાજને અપેક્ષા હતી કે જે પોતાના સામર્થ્ય દ્વારા જૈન ધર્મ પર ઘેરાયેલું વિપતિનું વાદળ વિદારી શકે. ગતિવાળા મહાન વાયુના બળથી ને મેઘાડંબર દૂર થયે શાસનરક્ષા અર્થે ગમે તેટલા ભવ કરવા પડે તોએ શુ એવી બાવનાથી હેમાચાર્યે એકાંત લોકાનુગ્રહમાં ઝંપવાની લોકાનુ તથા શાસનનું હિત જાળવ્યું.

હેમચંદ્રસરિએ પોતાના જ્ઞાનગણથી આ વ્યક્તિદ્વારા જૈનધર્મનો મહાન ઉદ્ધવ જાણી નવ વર્ષના આ નાના બાલકને સં ૧૧૫૪ માં ધર્મદીક્ષા આપી તેણે પૂર્વજન્મના સુસંસ્કારથી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને ધારણશક્તિથી અત્યંત પરિશ્રમે શાસ્ત્રજ્ઞાન સંપાદન કર્યું ભગવતી સરસ્વતી સ્વયં વરપ્રદાન કરવા આવી હતી! આત્મસંયમ અને ઈદ્રિયદમન ઉત્કટ હતું ચેરાચ્ય વૃત્તિથી આજન્મ જ્ઞાનચર્ય ઉત્કૃષ્ટ સેવ્યુ. ગુરુએ નાચપુર (નાગોર)માં સ ૧૧૬૨ માં હેમચંદ્રને આત્માર્પણ આપ્યું. શાસનોદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા કાળ

રાજા મહારાજાને ધર્મનાયક બનાવવા સંકલ્પ કર્યો. વિવિધ દેશોમાં વિદ્યાર કરી અનેકને ઉપદેશ આપી ગુર્જર પાટનગર અણ્ણદિવપુર પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો આ સમયે મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ ત્યાં પ્રગ્નપ્રિય નૃપતિ હતો ત્યાં ધીમે ધીમે આખા શહેરમાં તથા રાજદરબારમાં તેમની વિદ્વતાની ખ્યાતિ થવા લાગી. મહારાજાની ઇચ્છાનુસાર તેમનું આગમન નિરંતર રાજસભામાં થતું હતું.

સિદ્ધરાજે રાજસભામાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે ‘જનનમાં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનારો છે?’—આનો ઉત્તર હેમચંદ્રજીએ પુરાણના શંખાખ્યાનનો અધિકાર સંભળાવી—‘સંજીવિની ન્યાય’ જણાવી બતાવ્યું કે સર્વ ધર્મોના પરિચય લઈ સત્ય ધર્મનું મહત્ત્વ કરવું યોગ્ય છે—ખરી જિજ્ઞાસા જેને જાગી હોય અને તે જિજ્ઞાસા પ્રમાણે તે પ્રયાસ કરે તો તેની જિજ્ઞાસા જરૂર પુરી થાય.

ધર્મગોષ્ઠીમાં માટે આવેા નિષ્પક્ષપાત લાવ પ્રકટ થયેલો જોઈ રાજા મુગ્ધ થયો. તે મહારાજાના કહેવાથી ‘સિદ્ધ-હેમ શબ્દાનુશાસન’ નામનું સવાલક્ષ્ત્ર શ્લોકપ્રમાણ ‘નિઃશેષ શબ્દલક્ષણ નિધાન’ મહાવ્યાકરણ હેમાચાર્યે રચ્યું. તેને રાજાએ હાથી પર રખાવી ચમર ઢળાતાં ઢળાતાં શહેરમાં મહોત્સવપૂર્વક ફેરવી આનંદ સાથે રાજસભામાં લાવી પધરાવ્યું. ત્યાં વાંચી સંભળાવ્યું ત્યાર બાદ ત્રણમેા લેખકો (લકીયાઓ) ને રાખી તેની પ્રતિઓ ત્રણ વર્ષ સુધી લખાવી અઢાર દેશોમાં પકડપાટન માટે મોકલી અને પ્રસિદ્ધ ભંડારોમાં રખાવી તેની સ્થાને સ્થાને પ્રવૃત્તિ કરાવી. આ સમયે અનેક કવિઓએ તેની પ્રશંસા કીધી. તે પૈકી જેનાં કથનો નમુના તરીકે અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે:—

ભ્રાત. મંત્રણ પાળિતિ । પ્રલપિત કાતવ્રકયા રૂપા
મા કર્પીઃ કદુ શાત્રદામનવચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાત્રેણ કિમ્ ॥
કઃ કઠમણાદિર્મિર્બઞ્ચયત્યાત્માનમન્યૈરપિ
ધૂયન્તે યદિ તાવદર્શમધુરાઃ શ્રી સિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥

ખીજે કવિ એમ કહે છે કે:—

કિ સ્તુમઃ શબ્દપાશોર્ધેમચ્ચદયતેમંતિમ્ ।
એકનાપિ દિન યેનેદ્ કૂન શબ્દાનુશાસનમ્ ॥

શ્રી સિદ્ધરાજ ન્યાયી અને વિદ્યાવિદ્યામી નૃપ હતો. તેણે હેમચંદ્રજીના ઉપદેશથી પાટણમાં રાયવિદ્યાર અને સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિદ્યાર નામનાં જન મંદિરો બંધાવ્યાં. તેણે ૪૯ વરસ રાજ્ય કરી સં. ૧૧૯૬માં દેહોત્સર્ગ કર્યો. આ રાજાના જીવન સુધી આયઃ હેમાચાર્યે પાટણમાંજ વાસ કર્યો હતો. જન

પ્રકરણ ૫ મું

હેમયુગ

હેમચંદ્રસુરિ

(સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯)

[તેમનો જીવનકાલ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાતના રાજ્યમાનમાં છે. બનેલા પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે તે પરથી દેવ યુગના બે બાજ પાડવા હોય તો એક સિદ્ધહેમ અને બીજો કુમારહેમ-યુગ પાડી શકાય; પણ તેમના કથાની રચના સાથે તેમજ બીજા ઘટનાની સાથે બરાબર મળી શકે તેમ નથી તેથી અત્યારે પહેલાં તેમની દૃષ્ટિ જીવની આપી પણ તેમની સાહિત્યસેવા સ બધી કહીશું.]

સ્વપ્તં વ્યાકરણ નવ વિરચિત છન્દોનત્રં દ્વાપદા—

ડલ્લકારૌ પ્રચિતૌ નરૌપ્રકટિતૌ ધીયોગશાસ્ત્રનવમ્ ।

તર્કઃ સંજનિતો નવો જિન્નવરાદીનાં ચરિત્રં મર્મ

વંદ્યેન ન કે...વિચિત્રા મોહઃ કૃતો દુરતઃ ॥

સંવત્ ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિને ધંધુકામાં મોહવણિક આચિત્તને ત્યાં તેની પત્ની પાદિનીના પવિત્ર ગર્ભથી મુનીંદ્ર હેમચંદ્રનો અવતાર થયો.

જૈન ધર્મમાં વિશેષ ક્ષીણતા આવવા લાગી. વિપક્ષીઓ તરફથી અનેક પ્રકારના પ્રહાર પડવા લાગ્યા, જૈનોનો આત્મસંયમ શિથિલ થવા લાગ્યો, અન્યદર્શનીના વિદ્યામંત્ર સિદ્ધિના ચમત્કાર દેખી સ્વધર્મથી વ્યુત થવા લાગ્યા, અંદરોઅંદર કલેશના કારણે જૈન સાધુઓમાં એકસંપત્તા રહી નહીં—ચૈત્યવાસીઓનો પગદોડ પાટણમાં હતો તેથી શુદ્ધ આચારના સાધુઓને વિટંબણા પડતી—આવે સમયે એવી વ્યક્તિની જૈન સમાજને અપેક્ષા હતી કે જે પોતાના સામર્થ્ય દ્વારા જૈન ધર્મ પર ઘેરાયેલું વિપત્તિનું વાદળ વિદારી શકે. અતિવાળા મહાન વાયુના બળથી તે મેઘાકંબર દૂર થયો. શાસનરક્ષા અર્થે મમે તેટલા લાવ કરવા પડે તોએ શું એવી બાવનાથી હેમાચાર્યે એકાંત લોકાનુશ્રવમાં ઝંપલાવી લોકનું તથા શાસનનું હિત જાળવ્યું.

દેવચંદ્રસુરિએ પોતાના જ્ઞાનજલથી આ વ્યક્તિદ્વારા જૈનધર્મનો મહાન ઉદય નાણી નવ વર્ષના આ નાના બાલકને સં. ૧૧૫૪ માં ધર્મદીક્ષા આપી તેણે પૂર્વજન્મના સુસંસ્કારથી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને ધારણાશક્તિથી અદ્ય પરિશ્રમે શાસ્ત્રજ્ઞાન સંપાદન કર્યું. બગવતી સરસ્વતી સ્વયં વરપ્રદાન કરવા આવી હતી! આત્મસંયમ અને ઉદિવદ્યન ઉત્કટ હતું વૈરાગ્ય વૃત્તિથી આજન્મ પ્રાપ્ત્યર્થ ઉત્કૃષ્ટ સેવ્યું. ગુરુએ નાગપુર (નાગોર)માં સ. ૧૧૬૨ માં હેમચંદ્રને આચાર્યપદ આપ્યું. શાસનોદ્ધાર કરવાની પ્રતિતા પૂર્ણ કરવા કાલ

રાજા મહારાજને ધર્મનાયક બનાવવા સંકલ્પ કર્યો. વિવિધ દેશોમાં વિહાર કરી અનેકને ઉપદેશ આપી ગુર્જર પાટનગર અણ્ણદિલ્લપુર પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો આ સમયે મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ત્યાં પ્રજાપ્રિય નૃપતિ હતા. ત્યાં ધીમે ધીમે આખા શહેરમાં તથા રાજદરબારમાં તેમની વિદ્વતાની ખ્યાતિ થવા લાગી. મહારાજની ઇચ્છાનુસાર તેમનું આગમન નિરંતર રાજસભામાં થતું હતું.

સિદ્ધરાજે રાજસભામાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે ‘જનમાં કયો ધર્મ સંસ્ારથી મુક્ત કરનારો છે?’—આનો ઉત્તર હેમચંદ્રજીએ પુરાણના શંખા-ખ્યાનનો અધિકાર સંભળાવી—‘સંજીવની ન્યાય’ જણાવી બતાવ્યું કે સર્વ ધર્મોનો પરિચય લઈ સત્ય ધર્મનું મહત્વ કરવું યોગ્ય છે—ખરી જિજ્ઞાસા જેને જામી હોય અને તે જિજ્ઞાસા પ્રમાણે તે પ્રયાસ કરે તો તેની જિજ્ઞાસા જરૂર પૂરી થાય.

ધર્મગોવેષણા માટે આવેા નિષ્પક્ષપાત લાવ પ્રકટ થયેલો જોઈ રાજા મુગ્ધ થયો. તે મહારાજના કહેવાથી ‘મિદ્-હેમ સંજીવનુશાસન’ નામનું સવાલક્ષ શ્લોકપ્રમાણ ‘નિઃશેષ સંજીવનુશાસન’ મહાબ્યાકરણ હેમાચાર્યે રચ્યું. તેને રાજાએ હાથી પર રખાવી ચમર ઢળાતાં ઢળાતાં શહેરમાં મહોત્સવપૂર્વક ફેરવી આનંદ સાથે રાજસભામાં લાવી પધરાવ્યું. ત્યાં વાંચી સંભળાવ્યું ત્યાર બાદ ત્રણસો લેખકો (લકીયાઓ) ને રાખી તેની પ્રતિઓ ત્રણ વર્ષ સુધી લખાવી અઢાર દેશોમાં પહોંચાડીને માટે મોકલી અને પ્રસિદ્ધ ભંડારોમાં રખાવી તેની સ્થાને સ્થાને પ્રવૃત્તિ કરાવી. આ સમયે અનેક કવિ-ઓએ તેની પ્રશંસા કરી. તે પૈકી એનાં કથનો તમુના તરીકે અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે:—

ભ્રાતઃ સંવૃણ પાગિનિ । પ્રલપિતં કાતવ્રકંથા વૃથા
મા કાર્પીઃ કટુ શાકટ્ટાગ્નવચઃ કુદ્રેણ વાંદ્રેણ કિમ્ ? ।
કઃ કંઠમરણાદિર્મિચ્છદ્યત્સાત્માનમન્યૈરપિ
શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્શ્યમધુરાઃ શ્રી સિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥

ખીજો કવિ એમ કહે છે કે:—

કિં સ્તુમઃ શબ્દપાયોષેર્હેમચ્ચદ્યતેર્મતિમ્ ।
એવનાપિ હિ ન ચેનેદક્ કુને શબ્દાનુશાસનમ્ ॥

શ્રી સિદ્ધરાજ ન્યાયી અને વિદ્યાવિલાસી નૃપ હતા. તેણે હેમચંદ્રજીના ઉપદેશથી પાટણમાં રાજવિહાર અને સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર નામનાં જૂનાં મંદિરા બંધાવ્યાં. તેણે ૪૯ વરસ રાજ્ય કરી સં. ૧૧૯૬માં દેહોત્સર્ગ કર્યો. આ રાજાના જીવન સુધી પ્રાયઃ હેમાચાર્યે પાટણમાંજ વાસ કર્યો હતો. જૂના

શાસ્ત્રમાં મુનિ માટે ચિરકાલ મુધી એક સ્થાનમાં રહેવાનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં આ આચાર્યે સંયોગાનુસાર ધર્મપ્રભાવનાનો લાભ સમગ્ર રાજના ઉપરોધથી અધિક સમય મુધી ગુરુ અને સઘની ઇચ્છાથી પાટણમાજ રહેવાનું સ્વીકાયું હતું તે રાજાનું અવસાન થતા અન્ય પ્રદેશોમાં તે વિચરવા લાગ્યા. તે સમયમાં તેમના ઉપદેશથી હજારો જૈન ધર્મમાં આવ્યા અવકાશ સમયે ઋષોની રચના ચાલુ હતી

પછી કુમારપાલ ગુર્જર દેગનો અધિપતિ થયો તેણે કેટલાક વર્ષો રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવામાં તથા શત્રુઓને હાતવામાં ગાળ્યા રાજ્યની સીમ વધી, નિષ્કાંટક રાજ્ય થતા શાન્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ ત્યારે હેમાચાર્ય શાસનોદ્ધારની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ થવાનો અવસર જાણી પાટણ આવ્યા

રાજા રાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલા અનેક સકટોમાંથી પોતાને ઉગારવા માટે આચાર્યનો ઉપકારવશ હતો પોતાનું રાજ્ય સમર્પણ કરતા રાજાને સુરિએ કહ્યું કે નિષ્પરિગ્રહી અમો મુનિઓને એ સર્વ તુચ્છ છે પછી પોતાની ત્રણ આનાઓ પાલન કરવા જણાવ્યું - (૧) પ્રાણી માત્રનો વધ બંધ કરી સર્વ જીવોને અભયદાન આપો, (૨) પ્રજાની અધોગતિના મુખ્ય કારણરૂપ કુબંધન-દૂત, માંસ, મધ, શિકાર આદિનો નાશ કરો, અને (૩) પરમાત્મા મહાવીરની પવિત્ર આજ્ઞાઓનું પાલન કરી તેના સત્યધર્મનો પ્રચાર કરો. કુમારપાલે તેનો સ્વીકાર કર્યો. 'અમારિ પડહ' વગડાવી સમસ્ત રાજ્યમાંથી હિંસાને દેશનિકાલ કરી, કુબંધનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો, પોતે શ્રાવકધર્મ સ્વીકારી 'પરમાર્હત' બન્યો અને વીતરાગ ધર્મની પ્રભાવના અનેક પ્રકારથી કરવા લાગ્યો આથી આચાર્યે કૃતકૃત્ય થઈ 'વીતરાગસ્તોત્ર'માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે —

બ્રાહ્મ શ્રોતા સુધીર્વક્ષા યુજ્યેયાતા ચ્દીસ તત ।
ત્વચ્છાસનસ્ય સામ્રાજ્યમેકચ્છત્ર કલ્પયતિ ॥

(હે દેવ ! જે શુદ્ધ બ્રહ્મથી નિર્મલ હૃદયવાળો—બ્રાહ્મ શ્રોતા હોય, અને શાસ્ત્રપારગત તત્ત્વપારખી વક્તા હોય—તો એ બંનેના યોગથી કલિકાલમાં તારા શાસનનું એકચ્છત્ર સામ્રાજ્ય ચર્ચ શકે છે.)

હેમાચાર્યના જીવનને જગતમાં શાશ્વત પ્રકાશિત રાખનાર અને અન્ય-ધર્મીઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર—એ તેનો અગાધ જ્ઞાનગુણ હતો તેના જેવો સકલ શાસ્ત્રોર્ગા પારગત અસત શોધવા જતા પણ કોઈ મળશે નહીં આ અપરિમિત જ્ઞાનશક્તિથી મોહિત થઈ તત્કાલીન સર્વ ધર્મના વિદ્વાનોએ 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' એવી મોટી ઉપાધિ તેને સમર્પણ કરી હતી

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ તેને જ્ઞાનનો સાગર (ocean of knowledge) કહે છે એમ કહેવાય છે કે તેણે સાડાત્રણ કરોડ શ્લોકપ્રમાણુ ઋષો

રચ્યા છે. આટલા અથો હમણું મળી શકતા નથી, છતાં જે મળી શકે છે તે પણ થોડી સંખ્યાવાળા નથી. વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય, કોષ, અલંકાર, ઇંદ્ર, નીતિ, સ્તુતિ, તર્ક, ઇતિહાસ, કથા પ્રત્યાદિ સર્વ વિષયો પર તેમણે એક યા અનેક અથો રચ્યા છે. તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૯ માં થયો.

હવે તેમની સાહિત્યમેવા જરા વિસ્તારથી જોઈએ. વ્યાકરણશાસ્ત્રના બધાં અંગો ઉપર તેમણે વિસ્તારથી લખ્યું છે ઉપરોક્ત સિદ્ધહેમના મૂળ સૂત્રોની જેવી સુંદર રચના છે તેવી બીજા વ્યાકરણની નથી. મૂળ સૂત્રો પર લઘુવૃત્તિ નામની જ હજાર શ્લોક પ્રમાણ સૂત્રાર્થપ્રદર્શિકા સંક્ષિપ્ત રીકા રચી છે કે જેથી પ્રથમાભ્યાસીઓને તે સમજતાં સુગમ પડે. અહાર હજાર શ્લોક સંખ્યા વાળી જૃહ્વૃત્તિ નામની વિવૃત્ત રીકા પણ તેમણે રચી છે કે જેની અંદર કોઈ પણ શબ્દસિદ્ધિ બાકી નથી રહી. સ્થળે સ્થળે પ્રાચીન વૈયાકરણોના જુદા પડતા મતોનો પણ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈના ઉપર કટાક્ષ કે આક્ષેપ જેવું કશું નથી કર્યું.

સિદ્ધહેમમાં ૮ અધ્યાય અને ૪૫૦૦ સૂત્ર છે અને તેમાં સાત અધ્યાયમાં સરસ રીતિથી સ્વસંપ્રદાય, આશ્રયદાયક રાજા તથા પોતાના ગૌરવ માટે કોઈ પણ વાત રહી ન જાય એ ઉદ્દેશ રાખી સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે અને અષ્ટમાધ્યાયમાં ફેવળ પ્રાકૃત ભાષાઓનું પૂર્ણ વિવેચન કરી પોતાના સમય સુધીની ભાષાઓનું સંગોપાંગ વિવેચન કર્યું છે. એટલે કે ફેવળ પુરાતન પ્રાકૃતનુંજ વ્યાકરણ ન કરતાં તાત્કાલિકી દેશભાષા કે જે અપભ્રંશના નામે ઓળખાય છે તેનું પણ વ્યાકરણ તેમણે લખ્યું છે કે જે વ્યાકરણ સાહિત્યમાં એક નવીન અને અનુપમ વસ્તુ છે. ઉપરોક્ત સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર જૃહ્વન્યાસ નામે અત્યંત વિસ્તૃત વિવરણ લખ્યું છે જેની સંખ્યા તેનું હજાર શ્લોકે હતી. એ વિવરણનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો ને કેટલોક વિદ્યમાન છે.

આ સીવાય લિંગજ્ઞાન માટે ‘લિંગાનુશાસન’ નામનો એક ગ્રંથ નાના પ્રકારના લલિત છંદોમાં લખ્યો છે—તેના પર ત્રણ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત રીકા પણ કરી છે. તેની અંદર શબ્દોના લિંગ સંબંધી ધણી ધણી ઉપયોગી બાબતો છે. ધાતુઓનાં રુપો માટે ‘ધાતુપારામણ્ય’ નામનો પાંચ હજાર શ્લોકનો પણ જુદો ગ્રંથ તેમણે લખ્યો છે આ ઉપરાંત ઉણાદિ સૂત્રગણ પણ સવિવરણ રચ્યો છે. એકંદરે જ્યાં વ્યાકરણ ગ્રંથોની શ્લોક સંખ્યા એક લાખ પચીસ હજાર છે.

આ પૈકી પ્રાકૃત વ્યાકરણ ગુજરાતી-હિંદી-મરાઠી આદિ દેશી ભાષાઓ માટે અતિ ઉપયોગી અને મૌલિક છે; કારણ કે જ્યાં પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં

જૈન યરે કેક અપભ્રંશ માટે કહ્યું ને પછી જૈનજ એવા હેમાચાર્યે અપભ્રંશ ભાષા સંબંધી બીજા કરતા ઘણી કાળજીથી અને અતિ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને વિશેષમા વધુ અગત્યનું તો એ છે કે તેણે તેના ઉદાહરણો તરીકે અપભ્રંશ દોહા આપેલ છે આથી અપભ્રંશ ભાષાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્ર સાંથી વધારે મહત્વનો છે (પ્રો. ગુણે) તેથી તેના આ વ્યાકરણ સંબંધી અત્રે થોડું કહેવુંજ ઘટે તેમા હેમચંદ્ર કહે છે કે ' પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, અને તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ-આવેલુ તે પ્રાકૃત ' (આ સંબંધી કેટલોક મતભેદ છે) પહેલા (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું, પછી શૌરસેનીના વિશેષ નિયમ લખી જબ્બાવ્યુ કે ' શેષ પ્રાકૃતવત્ ', પછી માગધીના વિશેષ નિયમ કરી કહ્યું કે ' શેષ શૌરસેનીવત્ ', અર્થ- માગધીને આર્થ માની તેનું વિવેચન કર્યું નહીં; પછી પૈશાચીનું વિવેચન કરી કહ્યું કે ' શેષ શૌરસેનીવત્ ', એજ પ્રમાણે ચૂલિકા-પૈશાચીના વિશેષ નિયમ બતાવી જબ્બાવ્યુ કે ' શેષ પ્રાગ્વત્-એટલે કે પૈશાચીવત્ ', પછી અપભ્રંશના વિશેષ નિયમ લખી લખ્યું કે ' શૌરસેનીવત્ ' અને ઉપસંહારમાં સર્વે પ્રાકૃતોને લક્ષમા રાખી કહ્યું કે ' શેષ સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધ '—આમા વસ્તુતઃ મહારાષ્ટ્રી સીવાય બીજા બધી પ્રાકૃત કરતા અપભ્રંશને વધારે ન્યાય આપેલ છે.

અપભ્રંશનું વિવરણ ૪-૩૨૬ થી ૪-૪૪૮ સુત્રોમા છે; ધાત્વાદેશ સૂત્રો ૪-૨ થી ૪-૨૫૯ છે. તેમાનો મોટો ભાગ પણ વાસ્તવિક રીતે અપભ્રંશ સૂત્રોજ છે, કારણ કે તેમાંની ધાતુઓ મુખ્યત્વે અપભ્રંશમા મળી આવે છે—એટલે કુલ ૩૭૮ સૂત્રમા અપભ્રંશની વાત છે, જ્યારે શૌરસેની ૨૭ મા, માગધી ૧૧ મા, પૈશાચી ૨૬ સૂત્રોમા છે ધાત્વાદેશના સૂત્રોને બાદ કરીએ તો પણ અપભ્રંશ સૂત્રોની સંખ્યા ૧૨૦ થાય છે. એ કેક આશ્ચર્ય જેવું છે કે હેમચંદ્રના એક શતક પહેલાના પુરોગામી નમિ સાધુ નામના જૈન આલંકારિકે અપભ્રંશના પ્રકારો નોખ્યા છે, જ્યારે હેમાચાર્યે તે પ્રકારોનો નામોદ્યેષ પણ કર્યો નથી; કદાચ તેણે મહારાષ્ટ્રી (અપભ્રંશ) સાથે શૌરસેની અપભ્રંશનું થોડું વિવરણ કરેલું હોય એમ તેના સૂત્રો અને ઉદાહરણો પરથી કાઢીને લાગે છે. ગમે તેમ પણ અપભ્રંશ ભાષાનું હેમાચાર્યે કરેલું વિવરણ અતિ પૂર્ણ છે તેના વ્યાકરણનું મૂલ્ય પદ્મમા જે ઉદાહરણો ૪ સ ૯ મા-૧૦ મા સૈકાના રચાયેલા મોટે ભાગે અન્ય ત્રયોમાથી અને ક્યાંક સ્વરચિત મુકેલા છે તેનાથી વિશેષ વૃદ્ધિંગત થાય છે ધણીખરા દોહા શૃંગાર રસના છે, પણ તેમાંના લગભગ ૧૮ વીર રસના, ૬૦ ઉપદેશમય, ૧૦ જૈન ધાર્મિક, ૫ દંતકથા-પુરાણમાના, ૧ કૃષ્ણરાધા સંબંધી, ૧ બલિવામન વીશેનો, ૧ રામ અને રાવણને ઉદ્દેશી અને ૨ મહાભારતને લગતા છે શૃંગાર રસમાના જે તો ૪ સ. ૧૦ મી સદીના રાજ મુજ સબંધે છે (પ્રો. ગુણે)

આ સળધે કરિ નમદનો મત એમ હતો કે “સં ૮૦૨ મા ગુજરાતનું રાજ્ય મહાયુ તેનામા તે પ્રદેશની લોકબાપા તે પ્રાકૃત વિગેષે પ્રાકૃત મંસાની હતી પછી ઉત્તર દ્વીદુરચાન તથા કચ્છ બણીથી ધણાક લોક આવી વસ્યા અને રાજ્યની સગદદ વધનાથી મેનાઝ માળના લાટ એ દેશના લોક પણ સળધી થયા એ કારણથી ગુજરાતમા બોલાતી પ્રાકૃતમા કેટલુક મિશ્રણ થતુ ચાસ્યુ, અને પછી પડિત હેમચંદ્રે સંશોધન કરી પોતાના સમયની ગુજરાતમા બોલાતી લોકભાષાને અપભ્રંશ એ નામ આપ્યુ જેમ માગંધી, શૌરસેની પિશાચી તેમ અપભ્રંશ અને એનુ વ્યાકરણ પણ રચ્યુ ”

હેમચંદ્રનો ખીજો અથ દેશી નામમાલા તે અપભ્રંશના ભાષાકોષ જેવો છે તે સંસ્કૃત નહીં અને નેમાથી ઉદ્ભવેલ નહીં તે ‘દેશી’ આના ઉપર સ્વગચિત તથા હળાર સ્થોકની ટીકા છે ઉપરના વ્યાકરણની પેઠે આ કોષ પણ આપણી ગુર્જર ભાષા તેમજ અન્ય દેશી ભાષા માટે અતિ ઉપયોગી અને આવશ્યક છે આ કોષ સીવાય તેણે ખીજા તથા કોષો રચેલા છે તેમાના પ્રથમ કોષનુ નામ ‘અભિધાનચિતામણિ નામમાલા’ છે એ કોષ અમરકોષ માફકનો છે, પરંતુ તેમા શબ્દસખ્યા અમર કરતાં ટોઢી હશે એના પર પણ પોતેજ દસ હળાર સ્થોકની વિસ્તૃત ટીકા રચી છે ખીજા કોષનુ નામ ‘હેમ અનેકાર્થસંગ્રહ’ છે કે જેમા વિશ્વકોષ વગેરેની માફક એકેક શબ્દોના કેટલા બધા અર્થો થાય છે તે જણાવ્યુ છે એના પર પણ પાછી છ હળાર સ્થોકની સ્વોપન ટીકા છે આ અનેકાર્થસંગ્રહ પર સં ૧૨૧૪ મા તેમનાજ શિષ્ય મહેન્દ્રમુનિએ અનેકાર્થ કૈરવાકર ડામુદી નામની ટીકા રચી છે આ કાષોનો ઉપયોગ પછીના અથકારોએ ‘હતિ હેમ.’ એમ કહીને બહુ કર્યો છે ત્રીજા કોષનુ નામ ‘નિઘટ્ટ શેષ’ છે-તેમા વનસ્પતિના બેદો અને નામો જણાવ્યા છે કે જે પેઢકરાજમા અનિ ઉપયોગી છે આ રીતે ૪ કોષ અથ રચ્યા છે

કાવ્યમા તેમજે મન્વૃતમા ‘દ્વાત્રય’ મહાકાવ્ય નામે અતિ મહત્વનુ ઐતિહાસિક કાવ્ય ગચ્યુ છે તેમા મુખ્ય વર્ણુન સિદ્ધરાજ જયસિંહના દિગ્વિજયનુ છે, અને સાથે સાથે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે તે એક અત્યંત વિશ્વસનીય અને માનનીય અથ છે તે કાવ્ય અતિ વિચિત્ર અને કાવ્ય ચમત્કૃતિનો એક નમુનો છે, કારણ કે એક તરફ ગુજરાતના રામજોનો રમણીય હૃતિહાસ નીકળે છે, ત્યારે ખીજા બાજુ સિદ્ધહેમ ચંદ્રાનુસાસનના સૂત્રોના પ્રતિપાદિત ક્રમશઃ ઉગ્રહળો નીકળે છે કે જે ભટ્ટકાવ્ય વગેરેથી અધિક ચાતુર્ય પ્રદર્શિત કરે છે

સંસ્કૃતની માફક પ્રાકૃતમાં પણ તેમણે ‘દ્વાત્રય કાવ્ય’ લખ્યું છે કે જેનું ખીણું નામ ‘કુમારપાલ ચરિત્ર’ પણ છે. દ્વાત્રય એટલે બે આત્રય—આધાર—વ્યાકરણ તથા ઇતિહાસ એ બે આધાર જેમાં બીધેલા એવો મંથ. આમાં એક બાણ કુમારપાળ વખતનો ઇતિહાસ આપેલો છે અને ખીણ બાણ અષ્ટમાધ્યાયના પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રોમાં સચિત પ્રાકૃત ઉદાહરણો પણ પાદવાર અનુક્રમે નીકળે છે.

અલંકાર માટે ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામનો ગદ્યન ગ્રંથ પણ તેમણે લખ્યો છે. એની રચના સુપ્રસિદ્ધ ‘કાવ્યમંજારી’ના જેવી છે સાહિત્ય શાસ્ત્રનાં અંગોનું વિવેચન માર્મિકતાથી કરેલું છે અથમ મૂળ સંક્ષિપ્ત સૂત્રો છે—તેના પર ‘અલંકારચિંતામણિ’ નામની અતિ પરિષ્કૃત વ્યાખ્યા છે, અને તેના પર ‘વિવેક’ નામનું સૂક્ષ્મભાવપ્રદર્શક ટીપ્પણ પણ પોતેજ કરેલું છે.

હંદને માટે ‘હંદોનુશાસન’ નામનો ઉપયોગી વિસ્તૃત ગ્રંથ લખ્યો છે; તેના જેવો ખીણે કાંઈ હંદ ગ્રંથ નથી. પિંગલ વગેરે કરતાં એની રચના અને વ્યાખ્યા સરસ છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અનેક હંદોનું વર્ણન કરવા સાથે જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોનાં વિવિધ સુભાષિતો ઉદાહરણ તરીકે ચુંટી તેમાં ઉદ્ધત કર્યાં છે. ‘પ્રાકૃત પિંગલ’ નો ગ્રંથ આથી ઘણો અર્વાચીન છે.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેમણે ‘પ્રમાણ મીમાંસા’ નામનો અપૂર્વ મહત્ત્વનો ગ્રંથ લખ્યો છે. અત્યારે તેના ફક્ત દોઢ અધ્યાયજ લભ્ય છે, બાકીના અલભ્ય છે. બધા મળી આવે તો જૈન દર્શનનો અમૂલ્ય—મૌલિક ગ્રંથ મળે. તે ઉપરાંત ન્યાયપદાર્થગર્ભિત ‘અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ’ અને ‘અયોગ વ્યવચ્છેદ’ નામની બે બત્રીશીઓ સંસ્કૃતમાં રચી છે કે જેમાંની એક પર મદ્ધિષેષ સૂરિ નામના પ્રખર વિદ્વાને ‘સ્વાહવાદ મંજરી’ નામની અદ્વિતીય વ્યાખ્યા સં. ૧૨૧૪ લગભગ રચી છે કે જે મુખ્ય યુનીવર્સિટીમાં નિર્ણયિત અભ્યાસગ્રંથ તરીકે સ્વીકાગએલો છે. જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો ત્રીજો યુગ વિ. સં. ૧૧ માથી ૧૩ મા સુધીનો પડિત સુખલાલજીએ પાડ્યો છે. તેમાં, તે જણાવે છે કે, ખ્રેતાખ્ર સંપ્રદાયમાં (ઉપરોક્ત) વાદી દેવ સૂરિ અને હેમચંદ્ર એ જેનું મુખ્ય સ્થાન છે દિગંબર આચાર્યોએ આ યુગમાં ન્યાયવિષયક કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા છે પણ તે ઉપલબ્ધ થયા નથી.

‘ધાર્મિક સાહિત્યમાં કુમારપાળ રાજા માટે ‘યોગસાસ્ત્ર’ નામનો સદીક સરસ અને મહત્ત્વનો ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે. તેમાં ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનને પવિત્ર શી રીતે કરવું તે પર વિસ્તૃત અને હૃદયંગમ વિવેચન કરેલું છે. યોગ

ને અધ્યાત્મ જેવા ગૂઢ વિષયો સંબંધી પણ પાણું લખ્યું છે. ખીજે અંથ કિતરસથી ભરપુર પરમાત્માની સ્તુતિરુપે કુમારપાળ માટેજ 'વીતરાગ તોત્ર' એ નામનો રચ્યો છે. ધર્મકથાના નિધિરૂપ 'ત્રિપણિ શલાકા પુરુષ ત્રિત્ર' નામનો મહાકાવ્યરૂપે અંથ કુમારપાળના કહેવાથી રચ્યો છે તેમાં મની કલ્પના, પ્રતિભા, રસિકતા અપૂર્વ ખીલી છે.

નીતિ વિષયે 'અર્હન્નીતિ' નામનું પુસ્તક તેમના નામે ચડેલું છે. તેમાં મના કર્તૃત્વ વીશે કેક શેકા રહે છે. છતાં તેમાં વ્યવહારકુશળતા દેખાઈ પાવે છે. આ સીવાય ખીજા અનેક અંથો તેમણે રચેલા સંબળાય છે. આ રથી તેમના જ્ઞાનની અગ્રાધતા સમજાય તેમ છે ને તેમની 'કલિકાલ ભવગતી'ની ઉપાધિ મળી છે તે અસ્થાને નથી—તેમાં અતિશયોક્તિ બાસતી નથી. "પ્રો. આનન્દશંકર જણાવે છે કે "ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો કલિકાલ સર્વજ્ઞ' હેમચંદ્રના તેજથી દેદીધ્યમાન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બેશક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પણ વિવિધિકા વગેરે એમના કંટલાક અંથો છે, પરંતુ જૈન વાસ્તવ્યપર એમની યેરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતાં બાધા અને સાહિત્યના વિષયમાં વધારે છે—એમાં સંશય નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સહાયથી મને સરળતાથી ફરતો, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું, એ ત્રિપણીશલાકા પુરુષ-ચરિત્ર વગેરે અંથોની શૈલી અલંકારકલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે."

પુરાતન ભૃગુકથા (હાલના લઠગ)માં અનિ પ્રાચીન જૈન તીર્થ નામે કુનિકા અથવા અમ્વાવખોધ તીર્થનો છેલ્લો ઉદ્ધાર કુમારપાલના વૃદ્ધ હામાત્ય હૃદયનના પુત્ર અંબેડે કરાવ્યો હતો અને તેમાં હેમાચાર્યે સ્વહસ્તે લિખ્યા કરી હતી. (મુસલમાનોના આક્રમણ કાળે એ મહાતીર્થ નષ્ટશાને માથે થયું. શકુનિકા વિહારના મહામંદિરની મસજિદ થઈ કે જે આજે પણ સુર્યમાં વિદ્યમાન છે ને તેના પ્રવેશદ્વાર ઉપર હજુ પણ જિનપ્રતિમા કોતરેલી પ્રાચીન દેખાય છે). આ હિપ્પાંત પાત્ર, શિલ્પુર આદિ અનેક રચેલા અમ્વાચરિત્રો તેમના ઉપદેશથી કુમારપાલ ભૂપાલે તેમજ અન્ય શ્રાવકોએ બધાવ્યા હતાં, તે અન્યપાલની અવકૃપાથી તેમજ મુસલમાનોના આક્રમણથી હાલ ક્ષયમાન થતાં નથી.

હેમાચાર્યની જૈન ધર્મ પર શ્રદ્ધા તાર્ત્વિકપણે અટલ હતી. પોતે મહા-ગીર સ્તુતિમાં જણાવ્યું છે કે—

ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વાય પક્ષપાતો ન દ્વેષમાત્રાદરુચિ. પરેપુ ।
મયાવદાપ્તત્વપરીક્ષયાત્ ત્વામેવ વીર । પ્રમુમાધિનાસ્મ ॥
इमा समस्तं प्रतिपक्षस्तक्षिणा मुक्षारवोपामवपोपर्णा मुवे ।
न वीतरागात्परमस्ति दैवत न चाप्यनेकान्तमृते नयस्त्वितिः ॥

—હે વીર ! કેવલ શ્રદ્ધા—અધશ્રદ્ધાથીજ તારામાં (અમારો) પક્ષપાત છે, તથા કેવળ દ્વેષમાત્રથીજ અન્યોમાં (અમારો) અનાદર છે, એમ નથી; કે પરીક્ષાપૂર્વક તને યથાતથ્યપણે આપત્ત બાળીનેજ તારો આશ્રય લીધો છે

—પ્રતિપક્ષીઓની સમુખ મોટી ઘોષણા કરીને કુ કદુ કુ કે વીતરાગ સમાન અન્ય દેવ નથી અને અનેકાત (સ્વાદ્વાદ) મીવાય તત્ત્વ-દિલ્લમુરી નર્થ છતાં પણ તેમને અન્ય દર્શનો—મનો પર નિરસ્કાર ન હતો તેઓ કુમારના જૈન થયા પહેલા દેવપત્તનના—પ્રભાસપાટણની યાનાએ ગયા ને ત્યા હોમાચાર્ય આવયા આમંત્રણ આપ્યું તેઓ ત્યા ગયા હતા અને ત્યા શિવની સ્તુતિ બોલેન શૈલીથી કરી હતી તેમણે એ મહાદેવસ્તોત્રમાં છેવટે કહ્યું કે —

ભવવીજાતુરજનના રાગાઘાઃ ક્ષયમુવાગતા યસ્ય ।

પ્રાપ્તા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમન્તરમે ॥૪૦॥

—ભવરુપવૃક્ષના બીજાંકુર સમાન એવા રામાદિક દોષ જેના ક્ષય થા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય ગમે તો જિન હોય—તેને મારો નમસ્કાર છે

૨૧ કનૈયાલાલ મુનશીએ એક વખત કહ્યું હતું કે “ગુજરાત” ઇતિહાસનો મને રસ છે, એટલે તેના થોડા અભ્યાસ ઉપરથી હું કહીશ બારમી સદી સુધી ‘હોંદુ અને જૈન’ જેવા બેંદુ નામનિશાન પણ નહોત પાટણના મુળવેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પુ છે. મહારાજા કુમારપાળ સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય શિવમંદિરે ગયેલે બેઠ કેને કહેવો મને એમ લાગે છે કે તે પછી કેમી બેઠેનો જ રાજદ્વારી પુરુષોએ પેદા કર્યો હોય ”

વિશેષમાં એટલું કે “જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કારો વડેજ હોં સંસ્કૃતિ અને હોંદુ રાષ્ટ્રીયતાનું ગૌરવ આટલું ઉચ્ચ છે, અને ખાસ કરી ગુજરાતના ઇતિહાસના વિજયી દિવસોમાં સત્તા, પ્રભાવ અને વિદ્વત જૈનોમાંજ હતી તેબેધ તેમની પાછલી કારકીર્દી મને સુમારસમાં લાગે છે ગુજરાતનું ગૌરવ એટલે જૈનોનોજ ઇતિહાસ આ (વિજયી) સમયન વિભાગ આ પ્રમાણે પાડી શકાય ૧ લો વિમલશાહનો કે ન્યારે જૈન શો વેપાર કરતાં લડતા વધારે, અને પેઢી સ્થાપવા પહેલાં રાજ્ય અને શહે સ્થાપતા, ૨ જો મીનળદેવીનો સમય કે ન્યારે બ્રાહ્મણ મત અને જૈન મતન રમાકસી વધારે થતી અને ધીમેધીમે બ્રાહ્મણધર્મની અસર ઓછી થતી ૩ જો હેમાચાર્યનો કે જો ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ઐતિહાસિક પુરુષે જૈન મા અને બ્રાહ્મણ મતનો વિશેષ પોતાના હાથપણથી ધણોખરો કાઢી નાખ્યો ૪ થો કુમારપાળનો કે ન્યારે જૈન મત પાટણના સિંહાસન પર ખીરાજ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું

અપભ્રંશ સાહિત્ય

(વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું)

હેમાચાર્ય અપભ્રંશના પાણિની અને પ્રવર્તક છે, પણ તેની પહેલાં અપભ્રંશ સાહિત્ય હતું તે અત્રે જતાવીશું.

ગુજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ આજથી પાંચસે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાય. સાક્ષર ધી કેશવલાલ દુવે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડી ઈ. સ. દસમા અગીઆરમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ ઠરાવ્યો; અને જ્યોત્યુ કે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વ્યાકરણના આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત ખોલીઓના પાણિની તે હેમાચાર્ય—તે મમર્શ ગુજર મંચકારનો સમય ઈ. સ. ૧૦૮૮—૧૧૭૨; એના અપભ્રંશ ખડમા સંગ્રહેલું સાહિત્ય અગીઆરમા અને બારમા શતકની લોકભાષાના દૃષ્ટાંતરૂપે છે; હેમાચાર્યનો સમય મોટો છે, મહાભારત ભાગવત આદિ કાવ્યો તેમના સમયમાં અથવા તે પહેલા રચાયેલાં હતાં અને અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય સારું ખેડાયેલું હતું, તેની એમના ઉતારામાં આપણને ઝાંખી થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અવધિ અગીઆરમા શતકની પણ પૂર્વે જાય છે. વિશેષમાં તેમણે કહ્યું કે જૈનમંડારમાં બારીક તપાસ કરાશે તો ઘણાં અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સંભવ છે. અપભ્રંશ સાહિત્ય બદાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે. (બીજી સા. પ. ના પ્રમુખ નરીકેનું ભાષણ સન. ૧૯૦૭).

ત્યાર પછી વિશેષ શોધખોળ કરતાં અપભ્રંશ સાહિત્ય વિશેષ કરીને મુખ્યત્વે જૈનો પાસેથી મળી આવ્યું છે. વિક્રમોવશીયના અત્યંત અક્રમાંનું અને હેમાચાર્યના વ્યાકરણમાં સંગ્રહેલ અપભ્રંશ સાહિત્ય સીવાય તેની પૂર્વનું વિશેષ નહોતું મળતું તે મળી આવ્યું છે અને હજી પણ વિશેષ મળવા સંપૂર્ણ સંભવ છે. પાટણના જૈન મંડારમાંનું અપભ્રંશ સાહિત્ય રુપરખારૂપે દવ. ચીમનલાલ દલાલે મુરતની સાહિત્ય પરિષદના સમયે પોતાના લેખમાં જતાવ્યું છે. હેમાચાર્યે પોતાની પૂર્વના અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી ઉતારા કર્યા છે તેથી તેમની પૂર્વે ઘણું અપભ્રંશ સાહિત્ય વિદ્યમાન હતું તે નિર્વિવાદ છે. તેમની પૂર્વના અપભ્રંશ સાહિત્યનો અત્રે નિદેશ કરીશું.

નિકમ આઠમીથી દસમી સદી વચ્ચે કરિ સ્વયમ્ભૂતેવ અને તેનો પુત્ર ત્રિભુવનસ્વયમ્ભુ ધયા પિતાએ બે ગ્રંથો—હરિવંશ પુરાણ અને પદ્મચરિત્ર (રામાયણ) અપભ્રંશમાં રચી અપૂર્ણ^૧ મુકેલા તે પુત્રે પુરા કર્યાં મનપાલ કરિ લગભગ દસમી સદીમાં થયો કે જેણે બવિસયત કદા અપભ્રંશમાં રચી (આ જર્મનીમાં ડૉ. જેકોબીએ ૧૮૧૮ માં પ્રસિદ્ધ કરી અને પછી ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં નં. ૨૦ માં પ્રો. ગણેની પ્રસ્તાવના અને ગીપ્પણ મદિત અને સ્વ દલાનથી સંશોધિત થઈ બહાર પડી) મદાકરિ ધવતે ૧૮૦૦૦ શ્લોકમાં હરિવંશપુરાણ આ સદીમાં ગમ્યુ તેમાં મહાવીર અને તેમનાથ તીર્થંકરોના ચરિત્ર છે તે મહાભાગતની કથા પણ છે આ સર્વ કવિઓ દિગંધર જૈન છે

અગીઆરમી મદીમાં શ્વેતાશ્વર મહેશ્વરસુરિએ સમયમનજરી રચી મુજ અને ભોજનો રાગકરિ ધનપાલ તેણે સનપુરમડન મહાવીરોત્સાહ નામનું કુકુ કાવ્ય કયું^૨ દિગંધર મહાકવિ પુષ્પદતે તેર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મદા પુરાણ અપરનામ તિસદ્ધિ મદાપુરિસ સુણ્યાનકાર અને અનુક્રમે ચાર અને નવ સંધિમાં ધરોધગચરિત્ર અને નાગકુમારચરિત્ર રચ્યા અપભ્રંશ કાવ્યમાં અધ્યાય, સર્ગ^૩ પ્રકરણ કે પરિચ્છેદને ‘સંધિ’ એ નામ અપાયુ છે શ્રીચંદ્ર મુનિએ કથાકોશ પૃષ્ઠ ૫૩ સંધિમાં રચ્યો તેમાં રોચક ઉપદેશપૂર્ણ^૪ કથાઓ કહેલી છે આ ગ્રંથ આ કવિએ અણહિલપુર પાટણમાં મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રાગની ગોષ્ઠિકે (સલાહકારક મંત્રી) અને અણહિલપુરના વતની પ્રાચીન શાંતિના સંજ્ઞનના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુંબ માં રચ્યો જણાવ્યો છે સં. ૧૦૭૬ માં સાગરદત્તે જમ્બુસ્વામીચરિત્ર રચ્યુ તેમજ ધણુ કરી આજ શતકમાં પદ્યકૃતિ^૫એ પાર્શ્વપુરાણ ૧૮ સંધિમાં, નયનન્દિએ સુરશનચરિત ૧૨ સંધિમાં અને આરાવના ૧૧૪ સંધિમાં અને કનકામ્બે કરકડુ ચરિત ૧૦ પરિચ્છેદમાં રચ્યે ન છે

બારમી સદીમાં અનમદેવસુરિએ જયતિકૃષ્ણ નામનું ૩૩ ગાથાનું સ્તોત્ર રચ્યુ સં. ૧૧૨૩ માં ઉપરોક્ત સાધારણે વિલાસવદ્ધ કદા રચી હેમાચાર્ય ના ગુરુ દેવચંદ્રસુરિએ ૭ કડવામાં સુલસાખ્યાન રચ્યુ આ દેવચંદ્રે સં. ૧૧૬૦ માં રચ્યેના શાંતિનાથ ચરિત્રમાં તેજ વર્ષમાં વધમાનસુરિએ રચેલા નૃપભયચરિત્રમાં તેમજ સં. ૧૧૮૬ માં લક્ષ્મણગણિએ રચેલા આકૃત સુપાસનાહ ચરિત્રમાં કટલાક અપભ્રંશ ભાગ મળ્યા આવે છે આ શતકમાં માણિક્ય પ્રસ્તારિકા પ્રતિમદ રાસ સદેસસક રચાયા છે અને જિનદત્તસુરિએ ચમ્પરી, ઉપદેશરસાયન રાસ અને કાનરવરૂપકુલક રચેલ છે જેની પ્રત ૧૧૮૧ ની લખાયેલી મળી છે તે ધાહિનનું પદ્મસિરિ ચરિત્ર છે કે જેમાં ચાર

સધિમાં પદ્મશ્રી સતીના શીલનું વર્ણન છે. આ શતકમાં થયેલ મહાપ્રભાવક ઉપરોક્ત વાદિદેવસૂરિએ પોતાના ગુરુ મુનિચંદ્રસૂરિ ઉપર સ્તવન રચ્યું છે.

આ રીતે આઠમીથી બારમી સદી સુધીમાં અપભ્રંશ—જુની ગુજરાતીમાં વાહમય રચાયેલું મળી આવે છે, અને આઠમી સદીથી તે ભાષા બોલાતી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન કરવામાં હરકત નથી. આના સમર્થનમાં સં. ૮૩૫ માં રચાયેલી કુવલયમાળામાં મુખ્ય દેશોનો ઉલ્લેખ કરતાં, તેમાં સૌરાષ્ટ્ર અને દ્વાર દેશનો ઉલ્લેખ કરવા ઉપરાંત ગુર્જર શોક ને તેમની ભાષાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

પદ્યલેખિય પુર્વજે ધમ્મવરે સંધિવિગ્રહે નિરૂપે,

‘ન હરે ભલ્લહ’ ભણિરે, અહ પેચ્છઈ ગુજ્જરે અવરે

—પદ્મી ગુર્જર શોકોને જોયા. એ શોકો થી અને માખણથી પુષ્ટ શરીર-વાળા, પદ્મપરાયણ, સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ અને ‘ન હરે ભલ્લહ’ એમ બોલનારા હોય છે.

૫મી સાથે ક્ષાત્રપ્રદેશ (ભરૂચ આસપાસનો) કે જેનો હાલ ગુજરાતમાં સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કે :—

પદ્માચેલિન વિલિતે, ક્યસીમતે સોહિયંત,

‘અમ્હ’ કાઉં તુમ્હ’ ભણિરે અહ પેચ્છઈ હારે

—૫મી હાટના શોકોને જોયા. એ શોકો (માધામાં) સેચો પાડનારા, લેપન કરનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને ‘અમ્હ’ કાઉં તુમ્હ’ એમ બોલનારા હોય છે.

તેરમા શતકમાં હેમાચાર્યના સમયનું અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. યોગચંદ્ર યા યોગીન્દ્રદેવના યોગસાર (૧૦૫ શ્લોકોમાં) અને પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ છે. આ બંનેની ભાષા ઘણી સરળ, પ્રવાહી અને સુંદર છે. માધ્વ-ધર્મને દેવસંનના દર્શનસારને શ્લોકોમાં મુકેલ છે. સં. ૧૨૧૬ માં હરિભદ્રસૂરિ તેમનાહચરિય કુમારપાવના રાજ્યમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં ૮૦૩૨ ગાથામાં સંપૂર્ણ થયું—તેના પહેલા ભાગમાં અરિષ્ટનેમિ અને રાજમતિના નવ પૂર્વ-ભવોનું વર્ણન છે; અને બીજા ભાગમાં તે તીર્થંકરનું ચરિત્ર છે કે જેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો ઓળખાત છે. વરદાતનું બે સંધિનું વજસ્વામી-ચરિત્ર અને રત્નપ્રભની ૯ કડવામાં—અધિકતરમાં અંતરંગ સંધિ તેમજ તે રત્નપ્રભનાં કેટલાંક કુસકો સં. ૧૨૩૨ માં ને કુમારપાવના રાજ્યમાં રચાયેલાં આ શતકનાં મળી આવે છે.

[આનો સોળમી સદી સુધીનો વિશેષ વિસ્તાર મારા ‘જેન ગુર્જર કવિઓ’ પ્રથમ ભાગ એ નામના પુસ્તકમાં ‘જુની ગુજરાતીનો ઇતિહાસ’ એ મારા નિબંધરૂપે પ્રસ્તાવના પ્રકટ થનાર છે તેમાંથી જોઈ લેવો.]

પ્રકરણ ૭ મું

—૧૫૭—

સોલંકી વંશ-અનુસંધાન

(સં. ૧૨૩૦-૧૨૯૯)

હેમાચાર્યેનું શિષ્યમંડળ પણ જળરૂં હતુ. તે પૈકી રામચંદ્ર મહાકવિએ ‘શતપ્રબંધ’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો (જુદા જુદા મો પ્રબંધો-ગ્રંથો નહીં), તેમણે ગુણચંદ્ર સાથે દ્રવ્યાલંકાર વૃત્તિ અને નાટ્યદર્પણ, તથા સ્વયં દ્વાત્રિશિક્ષા ઉપરાંત કૌમુદી મિત્રાણુન્દ, નલવિલાસ, નિર્ભય બીમ વ્યાયોગ, મદ્ધિકા-મહરંદ (?), યાદવાબ્યુદય, રઘુવિલાસ, રાઘવાબ્યુદય, સત્ય હરિશ્ચંદ્ર આદિ નાટકો રચ્યાં છે રામભદ્ર સૂરિએ પ્રણલ રોહિણેય નાટક રચ્યું રામચંદ્રસૂરિએ કુમારવિહાર શતક રચ્યું, તેમાં કુમારપાલના બનાવેલા મંદિરનું વર્તાત છે અને તેજ પ્રમાણે વર્ધમાનગણિએ કુમારવિહાર પ્રસસ્તિ રચી છે.

કુમારપાલ પછી તેનો ભત્રીજો અજયપાલ જૈનદેવી, નિહુંદિ અને નિર્દય રાજ થયો. તેના પૂર્વજોએ જૈન પર જોટલી લલાઈ કરી હતી, તેટલો અત્યાચાર તેણે કર્યો હતો. તેના સમયથી મોક્ષકંઝિઓના રાજ્યની અવનતિનો પ્રારંભ થયો. તેના સમયમાં તેના યજ્ઞપાલ નામના જૈનમંત્રીએ મોહપરાજય નાટક રચ્યું-તેમાં આલંકારિક રીતે કુમારપાલ રાજા સાથે, ધર્મરાજ અને વિરતિ-દેવીની પુત્રી કૃપાસુંદરીનું પાણિગ્રહણ શ્રી મહાવીર અને હેમાચાર્ય સંમુખ કરાવ્યું છે. સં. ૧૨૩૩ માં કલ્યાણનગરમાં મહાવીર પ્રતિમા જિનપતિમૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી તે સૂરિએ પ્રબોધોદયવાદ સ્થલ નામનો તર્કગ્રંથ, તેમજ તીર્થમાલા, સંઘપટ્ટક ટીકા, પંચલિંગી વિવરણ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

સોમપ્રભાચાર્ય કે જેમણે એક ગ્રંથોક્તના સો જુદા જુદા અર્થ કરી તે જુદા જુદા મો વિષય પર ઘટાવી ‘શતાર્થો’ નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમણે સં. ૧૨૪૧ માં કુમારપાલ પ્રતિબોધ મુખ્યપણે પ્રાકૃતમાં અને ગૌણપણે સંસ્કૃત, અને અપભ્રંશ-માં રચ્યો અને વિશેષમાં પ્રાકૃતમાં સુમતિનાથચરિત ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં સિંદુરપ્રકર નામનું સોમશતક પણ રચ્યું છે.

સં. ૧૨૪૨ માં સિદ્ધસેને પ્રવચન સારોહાર વૃત્તિ, સં. ૧૨૪૩ માં હેમપ્રભે પ્રજ્ઞોત્તરત્તમાલા પર વૃત્તિ, સં. ૧૨૪૬ માં માણિક્યચંદ્રસૂરિ-કે જેણે દશ સ્કંધનું નલાયન યાને કુબેરપુરાણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું-તેણે મચ્છદકૃત કાવ્યપ્રકાશ પર કાવ્યપ્રકાશસંકેત નામની ટીકા, સં. ૧૨૪૮ માં આસક કવિએ વિવેકમંજરી (તેના બીજા ગ્રંથ નામે ઉપદેશકંદલી પર તેના શિષ્ય બાલચંદ્રે વૃત્તિ કરી છે), સં. ૧૨૫૨ માં મુનિરત્નસૂરિએ અમમચરિત્ર, સં. ૧૨૫૩ માં શ્રીપ્રભસૂરિએ,

ધર્મવિધિ પર ટીકા, સં. ૧૨૫૪ માં દેવસુરિએ પ્રાકૃતમાં પદ્યપ્રભચરિત રચ્યાં સં. ૧૨૫૫ માં પૂર્ણબદ્રસુરિએ પંચાખ્યાનક (પચતત્ર) ગોખ્યું કે જેના પર ઇલેલીનો વિદ્વાન હટ્ટલ મુચ્ચ થયો છે. ૧૨૬૦ માં મલ્લપ્રભે જ્યન્તી પ્રત્નોત્તરસંગ્રહ પર વૃત્તિ, અને પ્રાકૃતમાં જ્યન્તીચરિત રચ્યાં.

સં. ૧૨૬૧ માં દિગંબરી પલ્લિવાલ વૈશ્ય ધનપાલે તિલકમજરીનો સાર ૧૨૦૦ શ્લોકમાં રચ્યો. તિના પિતાનુ નામ આમન (!) હતું કે જેણે નેમચરિત કાવ્ય રચ્યું હતું અને તેના મોટા ભાઈનુ નામ અનંતપાલ હતું કે જેણે 'મણિત પોટી' અથવા બનાવ્યો હતો. આવી રીતે આખું કુટુંબ માહિત્યક હતું] આ વર્ષમાં તિલકાચાર્યે પ્રત્યેક બુધચરિત, સં. ૧૨૬૨ માં જિનપાલે વટરયાનક વૃત્તિ, ૧૨૬૩ માં ધર્મધોળે પ્રાકૃતમાં શ્વતપદી, અને ૧૦૬૪ માં દેવેન્દ્રે ચંદ્રપ્રભચરિત સંસ્કૃતમાં રચ્યું.

ગુજરાતના વાયટ ગામમાં વાયટીય (વાયડ) મચ્છના પ્રસિદ્ધ જિનહત્ત-સુરિ સં. ૧૨૬૫ માં થયા તેમણે અનેકને જૈન કર્યાં. તે વાયટ ગામ પરથી વાયડા બ્રાહ્મણો અને વાયડા વાણીયા થયા છે અને જૈનમાં વાયટીય ગચ્છ થયો છે. તેમના શિષ્ય ચમત્કારી યોગવિદ્યાવાળા જીવદેવસુરિ થયા. તેમણે તે ગામમાં બ્રાહ્મણો અને આવકો વચ્ચે અત્યંત રોષ બંધાવ્યો. સં. ૧૨૬૮ માં સ્વર્ગરથ ધનાર અચ્ચલગચ્છના ધર્મધોળસુરિએ શાકંબરીના રાજા પ્રથમરાજને જૈન કર્યો હતો.

સં. ૧૨૭૧ માં ગુણવલ્લભે બાકરણ ચતુષ્પાવચૂરિ સમર્થિત કરી, સં. ૧૨૭૩ માં અજીતદેવે યોગવિધિ અને ૧૨૭૪ માં તિલકાચાર્યે જીતકલ્પવૃત્તિ રચી.

ઉપર નિર્દેશિત મહાકવિ શ્રીપાલના પુત્ર મિદ્ધપાલનો પુત્ર વિજયપાલ । પણ મહાકવિ હતો. આમ કવિત્વ ત્રણ પેઢી સુધી ઉતર્યું હતું આ વિજયપાલકૃત દ્રૌપદીસ્વયંવર નામનું દ્વિઅંકી સંસ્કૃત નાટક, ગુજરાતના મોલકંકી 'અભિનવ સિદ્ધરાજ' બિરુદધારક મહારાજ બીમદેવ (બીમ્મે બીમ-મોળા બીમ-રાજ્ય સ. ૧-૩૫ થી ૧૨૯૮) ની આધ્યાત્મસાર ત્રિપુરુષ દેવ સામે પસંતોત્સવ સમયે લખવવામાં આવ્યું હતું અને તેના અભિનયથી ગુજર રાજધાની અણહિલપુરની પ્રજા પ્રમુદિત થઈ હતી.

આ રીતે અજયપાલથી ત્રિભુવનપાલ સુધીનું જૈન સાહિત્ય જોયું. તે દરમિયાન જુની ગુજરાતી-અપભ્રંશનું સાહિત્ય જૈન કવિઓએ કરેલું છે તે પણ જોઈ જઈએ સં. ૧૨૩૮ માં રત્નપ્રભસુરિએ રચેલ ઉપદેશમાલા પરની દોષટ્ટી વૃત્તિમાં અને સં. -૨૪૧ માં મોમપ્રભાચાર્યે રચેલ કુમારપાલ પ્રતિ-બોધમાં કેટલોક અપભ્રંશ લાગ આવે છે. સં. ૧૨૪૭ (૧૨૭૪) માં મહાકવિ

અમરકીર્તિએ ગોધરામાં ચાલુક્ય કર્ણ (કાન્હ?) ના રાજ્યમાં ગૃહસ્થોનાં પટ્ટકર્મો ના ઉપદેશ સંબંધીનો મંચ નામે છકમુવએમે પ્રાવ. અઢી હજાર ગાથાપ્રમાણુ અપભ્રંશમાં એક મહીનામાં રચ્યો હતો. તેના ગરકુલ અને કણ્ડકર (કર્ણપુર?) વંશના ગુણપાલ અને ચંદ્રિયણીના પુત્ર મહાભવ્ય અવવપમાય (અંબા-પ્રસાદ)ની પ્રાર્થનાથી રચ્યો. તે તે અંબાપ્રસાદને કવિ પોતાનો લઘુબંધુ કહે છે તેથી કવિ સાતિથી નાગર બ્રાહ્મણ જણાય છે, છતાં જન દિગંબરી દીક્ષા લીધી હતી તેઓ મુંજભોજ સમયમાં થયેલ અમિતગનિના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્ય હતા તેમણે બીજા સાત મથો રચ્યા જણાવ્યા છે—નેમિનાથચરિત્ર મહાવીરચરિત્ર, વશોધરચરિત્ર, (પદ્મડિયા બધ), ધર્મચરિત્ર ટિપ્પન, સુભાષિત રત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ આ સીવાય શોકોને આનંદદાયક સંસ્કૃત પ્રાકૃત કાવ્યો તેમણે પણ રચ્યા હતા આ ઉપરથી તેમનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં કેટલું પ્રાવીણ્ય હશે તે કહી શકાય તેમ છે. આ સીવાય અઉરંગસંધિ, જયદેવગણિ કૃત ભાવનાસંધિ આ શતકમાં મુકી શકાય તેમ છે. આ પરથી અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા થઈ હતી તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

અપભ્રંશ ભાષા ખેડાતી ગઈ, તેમાં રૂપાંતર થવા લાગ્યું અને જુની ગુજરાતી, જુની હોંદી, જુની મરાઠી વગેરે આધુનિક ભાષાનાં જુના સ્વરૂપમાં આવતી ગઈ. આ જુની ગુજરાતીમાં રાસ આદિ અનેક કૃતિઓ થતી ગઈ. તેરમા શતકમાં સં ૧૨૪૧ માં જ્ઞાતિનદ્રસુરિએ ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ રચ્યો. તેનો એક નાનો બુદ્ધિગસ પણ છે, કે જેમાં સામાન્ય ઉપદેશ છે. મહેન્દ્રસુરિશિષ્ય ધર્મે સં ૧૨૬૬ માં જંબુસ્વામીચરિત રચેલું છે તે જુની ગુજરાતીમાં છે.

પ્રકરણ ૮ મું

વસ્તુપાલ-તેજપાલનો સમય

(સ ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૦)

ઉક્ત સોળા બીમના સમયમાં કુતજુદીન ઐયક સં. ૧૨૫૩માં ગુજરાતને હુંટયું. નામમાત્ર તે બીમ રાજ રહ્યો કારણ કે બધી રાજસત્તા લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલના હાથમાં હતી. દક્ષિણના યાદવ રાજા સિંહણે તથા દીક્ષીના સુલતાન ચમશુદીન અન્તમશે ચડાઈ કરી તે વિકટ સમયમાં ઘોળકાના ઉક્ત વાઘેલ (સોલંકા) સામંત વીરધવલ તથા તેના મંત્રી ચોરવાડ (પ્રાગ્જાટ) મહાજન વસ્તુપાલ અને તેજપાલ મારવાડના રાજાઓ અને

આણના રાજ ધારાવધને સાથે રાખી સામા થયા હતા આ વીરધવલ આ બે જૈન મંત્રીઓના પ્રતાપથી વધુ વધુ સત્તા અને પ્રભાવ મેળવતો ગયો. રાજકાળમાં તેમજ સુદ્ધ અને નીતિમાં કુશળ એવા એ મંત્રીઓએ મેના લાઇ મોરક કચ્છ, જોધરા વગેરે અનેક દેશ જીતી રાજ્યમાં ભેળવ્યા. તે બે ભાઇઓએ જેટલું ધન સુકૃત અર્થે વાપર્યું છે તેટલું ભાગ્યેજ ખીજાએ વાપર્યું હશે. શત્રુજય ગિરિનાર આદિના સઘ કાઢ્યા તે અને ગિરિપર જિનમિથો અને જિનમંદિરો બનાવવા ઉપરાંત અનેક ધોધધશાળાઓ (જૈન સાધુનાં વ્યાખ્યાનમંદિરો) બધાવી, તેમજ શુદ્ધ ચૈત્યો (જિનમંદિરો)નો પુનરુદ્ધાર કરી જૈન ધર્મનો ઉદ્ધોત કર્યો છે; અને વિશેષમાં સર્વ ધર્મના લોકો માટે પણ વસ્તુપાલે તળાવ, કુવા, દાનશાળા, વિસામા, પરબો કરાવી, ને શીવ મંદિરો બધાવેલ છે એટલુંજ નહીં પણ મુસલમાનો માટે પણ મરાઠો બધાવી પોતાને ત્યાં જૈન અમલો રિહરતા હતા પણ સાથે બ્રાહ્મણો પાંચ વેદપાઠ પણ કરાવતો હતો.

વસ્તુપાલ સં. ૧૨૭૫ માં ધોળકામા મદામાલપદ પામ્યો. તે અને તેનો ભાઇ તેજપાલ મંત્રી અને નીતિનિપુણ હતા. સં. ૧૨૭૬ માં તેનો પુત્ર જયંતસિંહ ખંભાતનો સુબો નીમાયો. સ ૧૨૮૭માં તેજપાલે આણ પર દેશવાડા મામમાં પોતાના પુત્ર હણસિંહના નામે કરોડો રૂપીઆ ખર્ચે 'લૂણવમઢી' નામનું નેમિનાથનું અપૂર્વ મંદિર બનાવ્યું ને ત્યાં અને ભાઇએ વિજયસેનસૂરિના હસ્તથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિર સ્થાપત્યના અદ્ભુત કાશલના નમુનારૂપે જગતમાં પંકાયેલ છે. 'મધ્યયુગમાં ભારતનું શિષ્ટ જૈનસંધિ જળવ્યું' એ કથન આ અને ભાઇઓ તથા પૂર્વે વિમલ-શાહનાં આણ પરનાં જૈન મંદિરોના પ્રતાપેજ સલ થયું છે. સં ૧૨૮૮ માં આ ભાઇઓએ ગિરિનાર પર સમ્મેત મહાતીર્થાવતાર નામનો મંડપસહિત પ્રાસાદ બનાવ્યો અને તેના શિલાભેજમાં વસ્તુપાલની સ્તુતિનાં કાવ્યો પ્રશસ્તિરૂપે નરચંદ્રસૂરિએ રચ્યા હતા અને ૧૨૮૯ માં તેજ પર્વત પર શત્રુજયાવતાર, સંમેત શિખરાવતાર, અષ્ટાપદાવતાર અને કપર્દિયક્ષમંદિર એ ચાર પ્રાસાદો કરાવ્યા.

વસ્તુપાલ વીર પુરુષ હતો એટલુંજ નહીં પરંતુ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હતો—કવિ હતો તેણે નરનારાયણાનંદ નામનું કાવ્ય ૧૬ સર્ગમાં રચ્યું છે તેમાં પોતે કર્તા તરીકે કવિ હરહર અને મોમેશ્વરે આપેલ પોતાનું નામ 'વસન્તપાલ' રાખેલ છે અને તેજ નામ પરથી કવિ બાલચંદ્રે 'વસન્તવિલાસ' નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. આ નરનારાયણાનંદ કાવ્યમાં કૃષ્ણ અને અર્જુનની મિત્રતા, અનેતો ગિરિનાર પર આનંદવિહાર, અર્જુન દ્વારા સુભદ્રાનું કૃષ્ણે કરાવેલું હરણ—એ મહાભારતમાર્થી લીધેલ વિષય છે, પણ મહાકાવ્યનાં બધાં લક્ષણો તેમાં કવિ માધુર્ય શિદ્ધપાલ

વધના નમુના પ્રમાણે સમાવ્યા છે તેનો રચનાકાળ સ ૧૨૭૭ થી ૧૨૮૭ ની મધ્યમા અનુમાનાય છે તેણે અનેક સુકિતઓ બનાવી હતી કે જે પૈકી કેટલીકના પાતરણ જહાનલુની સુકતમુક્તાનલિમા પ્રમથયિતામણિ અતુર્વિશતિ પ્રમથ, સારગધર પદ્ધતિમા લેવાયા છે સોમેશ્વરના 'ઉત્પાસ રાધર' પરથી જણાય છે કે વસ્તુપાવને સુકિતઓ જ્યારનો શોખ હતો, અને વિશેષમા વસ્તુપાલની કવિ તરીકેની ખ્યાતિ ફક્ત ગુજરાતમાજ નહીં પણ આરે દિશાએ પ્રસરવા પામી હતી તેના ખિરહો પણ તે વાત સિદ્ધ કરે છે પોતે પોતાને 'સરસ્વતીપુત્ર' જણાવે છે ખીજા ખિરહો 'કાવ્યદેવી પુત્ર' (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) 'કરિકુજર' 'કવિ ચક્રવર્તિ' 'મહાકવિ' વગેરે હતા ને આણુની પ્રશસ્તિમા સોમેશ્વરે તેને 'શ્રેષ્ઠ કવિ' વર્ણવેલો છે એક કવિએ તેની કાર્યચાતુરી માટે કહેયું છે કે—

વીરુપાદપિ પેશલા શશધરજ્યોત્સ્ના કલાપાદપિ
સ્વચ્છા નૂતન શૃતમજરિમરાદપ્યુલ્લસત્સૌરમાઃ ।
વાગ્દવી મુલશામસૂક્ષ્ણ વિશદોદ્ગારાદપિ પ્રાજલા .
કેપા ન પ્રથયન્તિ ચેતસિ મુદશ્રી વસ્તુપાલોક્ત્ય ॥

—અમૃતથી પણ અધિક મધુર, ચદ્રમાની ચાદનીના સમૂહથી પણ સ્વચ્છ, નૂતન આત્રમજરીના હગથી પણ વિશેષ ઉઠતી સુગંધવાળી, અને સરસ્વતીના મુખના શામ—સુકિતઓના શુદ્ધ ઉદ્ગારો કરતા પણ મનોરમ એની વસ્તુપાલની ઉકિતઓ કેના ચિત્તમા પ્રમોદ પ્રસારતી નથી ?

તેનામા ાકાકારની, કાવ્યના ગુણદોષ પારખવાની અને ખીજાઓના કાવ્યોની ભૂલો શોધી કાઢવાની વિવેચકશક્તિ હતી સુદર કાવ્યકલાને તે હમેશા પ્રસન્નો, જ્ઞાનના પ્રસાર અને ઉદ્ધાર માટે બહુ ચીવટ રાખતો અઢાર કરોડ રૂપીઆના મોટા ખર્ચે ત્રણ પુસ્તકાલયો (લઢાર) બંધાવ્યા હતા

તે કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો ક્રિ દરિદ્ર તેને લીધેજ સોમેશ્વરની હખ્યા છતા ધોળકાની રાજસભામા આદર પામ્યો દરિદ્રની 'નેષધીપ'ની પ્રત પોતે અતુરાષથી ઉતારી પોનાના પુસ્તકાલયમા રાખી, અને 'કાવ્ય પ્રકાશકેત'ના રચનાર માણિક્યચદ્રને પોતાના પુસ્તકાલયોના સર્વ ગ્રંથોની પ્રતોની સહાય આપી તેમની વિનિતિથી નરચદ્રસુરિએ સ ૧૨૭૬ મા પદ્મ તરગોમા 'કથારત્નસાગર' અને તેના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભે (કાકુરથકેલિના કર્તા) આઠ પ્રકરણમા 'અનકારમહોદધિ' રચ્યા તેની કવિઓ તરફ દાન-વીરતા ઓળી બધી હતી કે તેને 'લઘુ બોજરાજ' કહેવામા આવેલો સોમેશ્વર, દરિદ્ર, અરિસિદ્ધનો તે ખાસ આશ્રયદાતા હતો અને નમોદર, નાનાક, જયદેવ, મદન, વિકલ, કૃષ્ણસિદ્ધ, શકર સ્વામી—અને તે ઉપરાત બાટ, ચારણો અને અન્ય કવિઓને તેણે ધનવાન બનાવ્યા હતા

વસ્તુપાલની પ્રશંસા અર્થે સોમેશ્વરે લગભગ સ. ૧૨૮૨ માં કીર્તિકૌમુદી, અરિસિંહે લગભગ ૧૨૮૫ માં ‘સુકૃત સંકીર્તન’ રચેલ છે; કીર્તિકૌમુદીમાં મૂલરાજથી ભીમદેવ પર્યંત મોલંકીઓનું તથા ધોળકાના અર્જુનરાજથી વીરધવલ મુધીના મોલંકીઓનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત છે ને મંત્રી વસ્તુપાલનું વિસ્તૃત ચરિત્ર છે, સુકૃત સંકીર્તનમાં વતરાજથી સામંતસિંહ ચાવડાની રંશાવલી તથા મૂલરાજથી ભીમદેવ અને અર્જુનરાજથી વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપી વસ્તુપાલનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપેલું છે. તે ઉપરાંત નરચંદ્ર-સૂરિના હુમ્મીરમદમદનમાં, ઉદયપ્રભાકૃત ધર્માબુદ્ધ્ય કાવ્યમાં તેનાં પરાક્રમેાનુ રણું છે અને બાલચંદ્રે તે મંત્રીના પુત્ર જૈનસિંહ-જયંતસિંહની પ્રાથનાથી રસંતવિલાસ કાવ્ય રચ્યું છે. ઉક્ત નરચંદ્રસૂરિએ વિશેષમાં મુરારિકૃત અનર્ધરાધવ પર ટિપ્પન, ન્યાયકંદલી પર ટીકા, જયોતિ સાર, પ્રાકૃત-પ્રપિકા-પ્રભોધ છત્યાદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા હતા. ઉદયપ્રભે વિશેષમાં ખારંભ સિદ્ધિનો જયોતિપૂ પર પ્રખ્યાત ગ્રંથ રચેલ સોમેશ્વર ભટ્ટે તેરમા શતકમાં કુમારપાલ ચરિત્ર રચ્યું છે, તેમજ તેણે સુરથોત્સવ કાવ્ય પણ રચ્યું છે.

ગુજરાતમાં જૈનધર્મની સાથે બ્રાહ્મણધર્મનો શૈવસંપ્રદાય પ્રચલિત હતો અને વિષ્ણુભક્તિ પણ અસાત ન હતી. સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાં વસ્તુપાલ સંબંધે શ્લોક આ પણ છે કે:—

(૧) નાનર્ચ મક્ષિમાન્નેમૌ નેમૌ શ્વરકેશવૌ
જૈનૌ ઽપિ ચ. સવેશનાં વાનામ્ભઃ કુલ્લે કરે

(તેમિ ભગવાનમાં ભક્તિવાળા આ વસ્તુપાલે શંકર અને કેશવનું પૂજન ન કર્યું એમ ન સમજવું; જૈન છતાં વેદધર્મીઓના હાથમાં પણ એ જ્ઞાનનું પાણી આપે છે.) એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક ઠેકાણે એ કાવ્યમાં સંખપૂજનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ, અને એ કાવ્યના પહેલાજ શ્લોકમાં ચતુર્ભુજ ભગવાનની (કૃષ્ણની) પ્રાર્થના છે; વળી તેજ સમયનો એક બીજો કવિ-નામે સુભટ-દ્વાતાગઢ એટલે કે ‘અંગદવિદિ’ નામના એક નાટકમાં લખે છે:—

‘મૂયાદ મૂલ્યે જ્ઞાના જગતિ સુપતેતેષ્વરઃ કોઽપિભાવઃ’

(રઘુપતિનો અવધર્મ વૈષ્ણવભાવ જગતમાં લોકનું કલ્યાણ કરો.) :

(૨) વિષ્ણુભક્તિના ગ્રંથો જેવા કે શ્રીમદ્ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત અને હરિવંશ ગુજરાતમાં જાણીતા હતા (સોમેશ્વરના સુરથોત્સવ, કીર્તિકૌમુદિ ગ્રંથ પરથી જણાય છે)

(૩) કૃષ્ણલીલા-બાલક્રીડા અને કૃષ્ણરાધાની લીલા પણ હતી જુઓ સુરથોત્સવમાંનો એક શ્લોક:—

“સ પાતુ મોર્ધનભારરિણ—યદગસવાહનર્કતવેન
મોર્ધો ગુરુણ પુરોડાડ્યશ્વમવાપુરાશ્લેષમુગ્ધ સ્મરાર્તાં
રાધાડસ્તુ સિદ્ધયૈ રતિવિગ્રહે યા...”

—એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે!—ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાડવાથી યાકેલાં જેનાં
અંગ ચાપવાને બહાને, કામથી પીડાએલી ગોપીઓએ, મોટેરાની સમક્ષ
પણ નિ.શંક રીતે, આભિગનનું સુખ મેળવ્યું, અને રાધા પણ તમારી
મનવાંછના પુરી કરે!—“રતિકલહમા”

(૪) વળી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયનો સર્વોત્તમ જૈન
વિદ્વાન હેમચંદ્ર, પોતાના ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામના ગ્રંથમાં નીચે મુજબ બે
શ્લોકો ટાંકે છે.—

“કૃષ્ણેનામ્વ ગતેન રન્નુમધુના મૃદ્ભક્ષિતા સ્વેચ્છા
સત્ય કૃષ્ણ? ક એવમાહ? મુમલી મિથ્યામ્વ પશ્યાનનમ્ ।
વ્યાદેહીતિ વિવાશિતે શિશુમુખે માતા સમગ્ર જગદ્
દર્શ્યા યસ્ય જગમ વિસ્મયપદં પાયાત્ સ વ. કેશવઃ॥
ઘનઘનલક્ષ્મણસ્ચછે રાધાપયોધરમચ્છલે
નવજલધરેદ્યામામાત્મપુતિ પ્રતિચિન્ચિતામ્ ।
અસિત સિચયપ્રાન્ત બ્રાન્ત્યા મુર્ધુમુદુરત્કિપ
વ્યજયતિ જનિતગ્રીવાહસઃ પ્રિયા હસિતો હરિઃ॥

—“બા, ‘કૃષ્ણ રમવા ગયો હતો ત્યાં એણે હમણા જ ફાવે તેટલી ચાટી
ખાધી;’ ‘કૃષ્ણ, ખરી વાત કે?’ ‘કાણે કહ્યું?’ ‘બળદેવે કહ્યું,’ ‘બા, એ
ખોટું કહે છે—જો મારું મોં’ ‘ઉધાડ, જોઈએ’—એમ કહેતા વેત બાળકે
મો ઉધાડ્યું અને એ મોમાં સમસ્ત જગત જોઈ એની મા વિસ્મય પામી—
એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે!

—કનકકલસ જેવા સ્વચ્છ રાધાના સ્તનમંડળમાં કૃષ્ણની નવજલધર
જેવી સ્થામ કાન્તિનું પ્રતિબિંબ પ્રાપ્તું. એને કાળું હૃદય સમજી કૃષ્ણ
વારંવાર ખસેડવા જાય છે! એ જોઈ રાધા હસી. અને કૃષ્ણ પણ એ
વિસ્મયકારક જૂલ માટે શરમાયા અને હસ્યા—એ કૃષ્ણને જય હો!

આટલા ઉતારાઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સિદ્ધરાજ કુમારપાળથી
માંડી લવણપ્રસાદ વીરધવલ અને વસ્તુપાલના સમય મુધીમાં પણ શ્રીમદ્
ભાગવત તેમજ રામાયણ મહાભારત અને હરિવંશ ગુજરાતમાં જાણીતા હતા,
એટલુંજ નહીં પણ કૃષ્ણ અને રાધાની લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી

આ વસ્તુપાલના સમય દરમ્યાન ઘણા ગ્રંથકારો થયા:-સં. ૧૨૭૬ માં ઉક્ત માણિક્યચંદ્ર સૂરિએ સંસ્કૃતમાં પાર્શ્વચરિત, ૧૨૭૭ માં પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર તિલકાચાર્યે સમ્યક્ત્વપ્રકરણવૃત્તિ, સં. ૧૨૯૩ માં આવશ્યક લઘુવૃત્તિ તેમજ દશ પૈકાલિક ટીકા અને ખીજા સામાચારી-જૈન સાધુશ્રાવકાના આચાર-સંબંધી અનેક ગ્રંથો પર વૃત્તિઓ રચી. તેઓ સં. ૧૩૦૪ (?) સુધી વિદ્યમાન હતા. વળી ૧૨૭૮ માં અભયદેવસૂરિએ જ્યંતકાવ્ય, ૧૨૮૦ માં શ્રીગ્રંથસૂરિએ હેમચંદ્રના કારક - સમુચ્ચયોધિકારત્રયમાંથી પહેલા બે અધિકાર પર વૃત્તિ, સં. ૧૨૮૨ માં ઉક્ત પૂર્ણભદ્રે પાલજીપુરમાં અતિમુક્ત ચરિત, અને સં. ૧૨૮૫ માં ધન્યશાલિભદ્ર ચરિતની રચના કરી. આ છેલ્લા ચરિતના સૌધક સુરગ્રંથ એ હતા કે જેણે અંજાતમાં વાદિ યમદંડ દિગંબરને છત્યો હતો.

સં. ૧૨૮૫ માં વિનયચંદ્ર નામના આચાર્ય હતા. તેમણે પાશ્વનાથ ચરિત્રાદિ ૨૦ ગ્રંથો રચવા ઉપરાંત કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યસાહિત્ય પર રચેલ ગ્રંથ તાડપત્ર પર પાટણ જંડારમાં વિદ્યમાન છે. તે કવિ તેમાં કહે છે કે બરખમટી ગુરુની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીય. આ બરખમટી 'કાવ્યશીક્ષ' કહેવાતા હતા અને તેમની રચેલી કાવ્યશિક્ષાનો વિનયચંદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં ઉપયોગ કર્યો હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના ૮૪ દેશોની માહિતી સારી આપેલી છે; તે પૈકી સુરાષ્ટ્ર નવ હજાર ગામનો, લાટ દેશ એકવીસ હજાર ગામનો, ગુર્જર દેશ સીતેર હજાર ગામનો વગેરે જણાવ્યું છે.

આજ ૧૨૮૫ ના વર્ષમાં જગન્ન્યાસૂરિએ તપ આશ્રમ અને તેમના ઉપ તપથી મેવાડના રાજાએ 'તપા' બિરદા તેમને આધાટમાં આપ્યું અને તેમનાથી 'તપા ગચ્છ' સ્થપાયો. (મેવાડની માહી પર સં. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૯ સુધી જૈનસિંહ નામે રાખ્યો હતો. સં. ૧૨૭૯ સુધી મેવાડની રાજધાની નાગદ્રહ-નાગહદ-હાલનું નામદા શહેર હતું, તે તુડયા પછી ચિતોડ રાજધાની થય. આધાટ તે હાલનું ઉદયપુર પાસેનું આહાડ કે જે મેવાડનું એક પ્રાચીન નગર હતું.) આ તપા જગન્ન્યાસૂરિ અને તેમના શિષ્યમંડળને વસ્તુપાલે ગુજરાતમાં અતિમાન આપ્યું અને તેથી ગુજરાતમાં તપાગચ્છનો પ્રભાવ અત્યાર સુધી જખરો ચાલ્યો આવ્યો છે. આ જગન્ન્યાસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્રસૂરિ તે મુળ વસ્તુપાલના હીસાબી મહેતા હતા, અને તેને આચાર્યપદ અપાવવામાં પણ વસ્તુપાલની સામેલગીરી હતી. આ વિજયચંદ્ર સૂરિથી ૧૬ પૌરાણિક તપાગચ્છ સ્થપાયો.

વાયટીય (વાંચડા) ગચ્છમાં થયેલ ઉપરોક્ત જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચંદ્ર સૂરિએ બ્રાહ્મણોની પ્રેરણાથી અદ્ભુત કાવ્યોની રચનાપૂર્વક

સમ્પૂર્ણ મદામન્ય બાલભારત રચુ અને 'કવિશિક્ષાવ્રતિ' નામની ટીકા સહિત કાવ્ય મુદ્રણના નામનું સાહિત્યશાસ્ત્ર હૃદયરનાનિ અને મ્લાકલાપ નામના વિદ્વાન્પુણ્ણ અથો રચ્યા તેમને વિશ્વનદેવ રાજ તરફથી ઘણું માન મળ્યું હતું કેમકે તેમની શીઘ્ર કવિત્વશક્તિથી તે રાજ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો આ આચાર્ય પદ્મીથી રાજના મંત્રી પદને જૈનેના ૨૪ તીર્થ કરોના ચગિત્રે સાબળવા ઇચ્છા થતા તુરત નરીન મદાકાવ્યની રચનાપૂર્વક તે કહી જાબળાવ્યા, તેથી તે ૨૪ જિનચરિત્રનું નામ 'પદ્માનદ કાવ્ય' રાખવામાં આવ્યું 'એમ કહેવાય છે કે આ અમરચદ્ર વીસલદેવ રાજની સલામતી આવી તે વખતે ગુજરાતે પુરોહિત મોમેશ્વરદેવ વામનસ્થલીના કરિ મોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલા દિત્ય તથા વીસલનગરના નાનાક પડિત બેઠા હતા તેમા જુદા જુદા કવિ એએ અમરચદ્રને જે સમસ્યા પુછી તેમા નાનાક પડિતની 'ગીત ન ગાયતિતરા યુવતિર્નિશાણુ' ની પૂર્તિમાં અમરચદ્રે કહ્યું —

શ્રુત્વા ધ્વનૈર્મધુરતા સહસાવતીર્ણે સૂમૌ મૃગે વિગતલાલ્ભ એવ ચન્દ્ર . ।

માગાન્ મદીય વદનસ્ય તુલામતીવ ગીત ન ગાયતિતરા યુવતિર્નિશાણુ ॥

તાત્પર્ય કે હું ગાઈશ તો આ ચન્દ્રમાનો મૃગ તે સાબળના નીચે ઉતરી આવશે, અને આમ મૃગલાલ્ભથી મુક્ત થમને ચન્દ્ર મ ગ મુખની બરાબરી કરી શકશે તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે જાતી નથી ।

આ પ્રસંગે અમરચદ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પુર્ણાનું કહેવાય છે તેમણે સરસ્વતીની ઉપાસના કરી હતી અને એકરીસ દિવસના વ્રતને અતે મધ્યરાત્રે આકાશમાં ચન્દ્રબિંબ પ્રકાશનું હતું તેમાથી ભારતી પોતે ઉતરી આવ્યા અને કરકમકનુમાંથી અમરને જળ પામ્યું અને વરદાન આપ્યું કે તુ સિદ્ધ કવિ થા અને સર્વ નૃપતિથી માન મેળવ એરી કિવદન્તી છે બાલ ભારતમાં પ્રભાત વર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણીને કૃપાણુ (કામદેવની તલવાર) સાથે સરખાવવાથી 'ત્રેણી કૃપાણોઽમર' એવું મિશ્ર એમને મળ્યું છે આ કવિ જૈનધર્મી હોય એમણે કેટલાક જૈન ગ્રંથો પણ રચ્યા છે, પરંતુ બાલકૃષ્ણ ધર્મ ઉપરનો એમનો નૈસર્ગિક બાવ બાલભારતના દરેક સર્ગના આરભમાં કરેલી વ્યાસજીની સ્તુતિમાં સ્પષ્ટ દીસી આવે છે" (પ્રો આનંદશંકર)

અમરચદ્રના શીઘ્ર કરિત્વનો એક રચુજી પ્રમમ એક સ્થળે નોંધાયો છે એકદા તેઓ વ્યાખ્યાન કરતા નીચે પ્રમાણે બેલ્યા.—

અસ્મિન્નસારે સસારે સાર સારગભોજના ।

—આ અસાર સંસારમાં મૃગનયની (સ્ત્રી) સારરૂપ છે

આ વખતે વદના કરવાને મંત્રી વસ્તુપાલ આવ્યો હતો, તેણે બારણા મા આવતા આ શ્લોકમાં સાબળતા વિચાર્યું કે 'અહો આ મુનિ તો

બીકયામાં આસકત થયેલ છે' તેથી નમન કર્યું નહીં તેનો અભિપ્રાય જણી આચાર્યે ઉત્તરાર્ધ કહ્યો કે :—

તત્તુસિપ્રમવા एते वस्तुपाल । भवाह्णा : ॥

—હે વસ્તુપાલ ! તારા જેવા તેની કુખેજ જન્મ્યા છે. આ સામળીને વસ્તુપાલે તેમના પગમાં પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું.

સં. ૧૨૮૧ માં જયસિંહસુરિ કૃત હમીરમહમદનની તાડપત્ર પર પ્રતિપાદિતે હાલ જેસલમેર ભંડારમાં છે. તેજ વર્ષમાં વિનયચંદ્રે મદલી-પરિન મહાકાવ્ય રચ્યું ને ઉદયસિંહ કૃત ધર્મવિધિવ્રતિ સુધારી. તેમજ ાગૌરના રાંદીશ, દેહલાના પુત્ર પૂનડે સત્રુંજયની યાત્રા માટે સંઘ કાઢ્યો. ૧. ૧૨૮૭ માં સયદેવસુરિએ સ્વપ્નસપ્તતિકા પર વ્રતિ રચી.

સં. ૧૨૯૨ માં દિગંબરી પંડિત આશાધરે ત્રિપટિસ્મૃતિ માલવાના રમાર દેવપાલના રાજ્યમાં અને સં. ૧૩૦૦ માં જયતુમિદેવ (જયસિંહ)ની રાજ્યમાં ધર્માશ્રિત શાસ્ત્રની રચના કરી. સં. ૧૨૯૩ જિનપાલે જિનવક્ત્રભ-સુરિના ૧૨ કુલક તથા પંચસિંગી પર વિવરણ અને ૧૨૯૪ માં ઉપદેશ-રસાયન અને ચર્ચરી એ અપભ્રંશ કાવ્ય પર વ્રતિઓ રચી. તે ઉપરાંત તેના ખીજા ગ્રંથો નામે સનતકુમારચરિત્ર, સ્વપ્નવિચારાણ સ્વપ્નભાષ્ય આદિ છે. પદ્મપ્રભસુરિએ મુનિસુત્રતચરિત અને કૃત્યુનાથચરિત (સં. ૧૩૦૪) રચ્યા. સં. ૧૨૯૫ માં સુમતિગણિએ ગણધરસાદૃશતક પર જૃહત્ ટીકા, અને ઉદયસિંહસુરિએ પિડવિશુદ્ધિ પર દીપિકા-વ્રતિ, સં. ૧૨૯૬ માં ઉદય-મિંહે ધર્મવિધિ પ્રકરણ વ્રતિ, ગુણાકરસુરિએ નાનાબુદ્ધ કૃત યોગરતનાથા પર વ્રતિ રચી. સં. ૧૨૯૮ માં દેવેન્દ્રસુરિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા સારોદાર રચ્યો. આ દરમ્યાન ઉપરોક્ત ઉદયપ્રભ (નરચંદ્રસુરિશિષ્ય) સુરિએ જ્યોતિષગ્રંથ નામે આરંભમિદ્ધિ, સંસ્કૃત નેમિનાથચરિત, પડશીતિ અને કર્મસ્તવ એ એ કર્મગ્રંથો પર ટિપ્પન કર્યાં, ને સ. ૧૨૯૯ માં ઉપદેશ-માલાકર્ણિકા રચી પછું કરી. વર્ધમાનસુરિએ વાલ્મીકીય ચરિત્ર રચ્યું. વસ્તુપાલ મત્રી સં. ૧૨૯૮ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યો, અને તેજપાલનું અવમાન સં. ૧૩૦૮ માં થયું.

પ્રો. આનંદચંદ્ર જણાવે છે કે, “ધ. સ ૧૩ મો સૈંકો મોમેશ્વર-દેવ, નાનાક પંડિત, સુભટ, અરિસિંહ, અમરચંદ્રસુરિ વગેરે મધ્યકાલીન કવિ-ઓના તેજથી ઉજ્જવળ દીપે છે. આ યુગ સાહિત્યના વિલાસનો હતો. કુમાળપાળ, બીમદેવ, લવણપ્રસાદ, વીરધવલ, વિશળદેવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ વગેરે સાહિત્યના શોખીન ઉત્તેજકો હતા. બોજ અને વિક્રમરાજની સમામાં જેમ કવિમંડળો મળતાં, તેમ આ સમયમાં ગુજરાતના રાજાઓની મલાઓ

પણ વિવિધ દેશના કવિઓની ચાતુરી બતાવવાનું સ્થાન હતું અનેક નાના મોટા કવિઓ ત્યાં એકઠા થતા, પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા, અને જ્યાં કવિતા અઠગકે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતું ત્યાં 'કાવ્યચૌર'નો પણ અભાવ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે "

વસ્તુપાલના સમયમાં લગભગ ૧૨૭૫ માં પોતાની પોરવાડ રાજ્યમાં 'દશા' અને 'વીસા' એ બેદ પછા વીસ વસાના ઉત્તમ-પુરી યોગ્યતાવાળા તે 'વીસા' અને તેથી ઓછી યોગ્યતાવાળા તે 'દશા' આ દશાવીસાના બેદ અન્ય વધુિક રાજ્યમાં અને તે ગુજરાતમાંજ ધીમે ધીમે ફેલા દેતા ગયા, અને સં ૧૫૧૨ માં તે આ બેદ બાણીતા થઇ ગયા.

(વસ્તુપાલના ચરિત માટે ઉપર નિર્દિષ્ટ કીર્તિકૌમુદી આદિ ગ્રંથો ઉપરાંત પછીથી લખાયેલા મેરુતુંગનું પ્રબંધચિંતામણિ, રત્નશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, જિનદર્શનું વસ્તુપાલચરિત, રત્નમંદિરકૃત ઉપદેશ-તરંગિણી, તેમજ વસ્તુપાલતેજપાલ પ્રચરિત, સુકૃતકલ્પલસિની આદિ જુઓ તે પરથી તેમજ અનેક શિલાલેખોમાંથી આ બંને લાકડાઓનાં ઘોડાંધણી વળુન મળે છે.)

વસ્તુપાલના ગુરુ અને આણંમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વિજયસેનસુરિએ રવંતગિરિરાસો ચાર કડવામાં જુની ગુજરાતીમાં રચ્યો છે.

મકરણ ૯ મું

વાણેલા વંશ

(સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬)

વિરાલદેવે સં. ૧૩૦૦ માં ત્રિજીવનપાલ પામેથી ગુજરાતનું રાજ્ય લઇ સં. ૧૩૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું. વસ્તુપાલ તેજપાલે ગુજરાત નવેસર રચ્યું સર્વ જાતની પ્રજાના હિતનાં કાર્યો કરી તેઓમાં એકતા સાધી, જૈન શાસનને ઉજ્જવલ અને દૃઢ બનાવ્યું-તપમચ્છને જોર આપ્યું. જૈનસિંહની અદ્ભુતતા પ્રતિષ્ઠિત કરી. રાજ્યને વધારી મજબુત કર્યું. સાહિત્ય અને વિદ્યાને શોખથી ઉત્તેજી તેનો પ્રચાર કર્યો. પાટણના ગુર્જર રાજ્યની સ્થાપના જૈનોથી થયેલી છે અને વનરાજના સમયથી પાટણ જૈનોના મધ્યખિંદુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાશ્રયથી ઇ. સ. ૧૦ થી ૧૩ માં ચતક સુધીના જૈનાચાર્યોએ ગુજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ઘણા અમલના ગ્રંથો રચીને ગુજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈનાચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય આદ કરીએ તે ગુજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત કુદ દેખાશે.

સં. ૧૩૦૨ માં સર્વાનંદે સંસ્કૃતમાં ચંદ્રપ્રભચરિત, ૧૩૦૪ માં પરમાનંદ-
સુરિએ હિતોપદેશમાલાવૃત્તિ, ૧૩૦૫ માં યશોદેવે મૂલ પ્રાકૃત ધર્મોપદેશ પ્રકરણ
-બહુકથાસંગ્રહવાળું રચ્યું. ૧૩૦૭ માં પૂર્ણકલશે પ્રાકૃત દ્વાત્રયપાદ પર
વૃત્તિ રચી. આ સમયમાં રત્નપ્રભસુરિએ કુવલયમાલા પ્રાકૃત કથાનો સંસ્કૃતમાં
રસેપ રચ્યો. સં. ૧૩૧૧ માં લક્ષ્મીતિલકે ૧૭ સર્ગમાં પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત
રચ્યું. સં. ૧૩૧૨ માં અભયતિલકે દ્વાત્રય કાવ્યપાદ પર પાલણ્યપુરમાં વૃત્તિ રચી
અને તેમણે ન્યાયાલંકારટિપ્પન એટલે શ્રી કટવૃત્તિ પર ટિપ્પન પણ રચેલું
કે. આજ વર્ષમાં ખંભાતમાં ચંદ્રતિલકે અભયકુમારચરિત દિવાળીને દિને
રચી પ્રણું કર્યું.

વીસલદેવના વારામાં સં. ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫ માં જળશે દુકાળ પડ્યો.
તે વખતે કચ્છના ભદ્રેશ્વરના શ્રીમાળી જૈન જગદ્ગુણહે સિંધ, કાશી, ગુજરાત
એવે દેશમાં અનાજ પુષ્કળ આપી દાનસાળાઓ ખોલી અને દુષ્કાળનું સંકટ
નેવાયું. તેણે આર્દ્રપુર-એડન સુધી વેપાર ખેડ્યો હતો. આમ વ્યાપાર-
નેપુણ, અતિ ધનાઢ્ય હોવા ઉપરાંત સાહસી વીર, ધર્મનિષ્ઠ અને દીનદુઃખીઓ-
ને ધણી સહાય આપનાર તે હતો. શત્રુજય અને ગિરનારના સંધ કાઢી જૈન-
મંદિરો બંધાવી—શુદ્ધ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરી જૈનધર્મની એવા કરી. જૈન
હોવા છતાં બીજા ધર્મો પર તેને જગ પણ કેષ ન હતો, તેથી તેણે શિવ અને
વિષ્ણુના મંદિરોનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો અને મુસલમાનોને માટે મસજિદ
બંધાવી હતી તેના વિચાર સુધારક હતા તેણે પોતાની વિધવા પુત્રીનું
પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર કરી તેને માટે પોતાની જાતિની આજ્ઞા પણ તે
પ્રાપ્ત કરી ચુક્યો હતો, પરંતુ પોતાના કુટુંબની એ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના વિરોધથી
તે તેમ કરતાં અટક્યો હતો. (જુઓ સર્વાનંદ સુરિકૃત જગદ્ગચરિત.)

ઉચ્ચત મંત્રીના પુત્ર ચાહડના પુત્ર પદ્મસિંહના પુત્ર સલ્લક્ષ (સલખણ)ને
૧ સલ્લદેવે પ્રથમ તેને સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીઆવાડનો મોટો ભાગ)નો અધિકારી કર્યો
હતો, અને પછી લાટ (લઠુચ આદિ) દેશનો અધિકારી બનાવ્યો હતો કે
ત્યાં તેનો દેહાંત થયો હતો (સં ૧૩૨૦ પૂર્વે).

સં. ૧૩૧૭ માં વિજયસિંહસુરિકૃત આવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર ચૂલ્હિ
મેવાડના આહાડમાં તાડપત્ર પર લખાઈ, જિનેશ્વરસુરિએ આવકધર્મ પ્રકરણ
પર સ્વોપસા બૃહદ્ વૃત્તિ, અને લક્ષ્મીતિલકે તેજ પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી; અને
અન્વિતપ્રભસુરિએ સંસ્કૃતમાં શાંતિ ચરિત આજ વર્ષમાં (૧૩૦૭) રચ્યું.
સં. ૧૩૧૯ માં વાદિદેવસુરિના પ્રશિષ્યના સ્ત્રિષ્ઠ જયમંગલસુરિએ સંધા પદાડ
પરના ચાચિગદેવના લેખની પ્રશસ્તિ રચી આ ચાચિગદેવે ૧૩૨૧ માં કરહોડા
ગામના પાર્શ્વનાયની પૂજા અર્થે દાનકેષ કરી આપ્યો. ૧૩૨૨ માં મુનિ-

દેવસુરિએ શાંતિનાથ ચરિત, સિંહતિલકસુરિએ લીલાવતી નામની વૃત્તિ સહિત મંત્રરાજરહસ્ય ગ્રંથ રચ્યો—તેના બીજા ગ્રંથ વર્ધમાનવિદ્યા કલ્પ, ગણિત તિલક વૃત્તિ, ભુવનદીપક વૃત્તિ (સં. ૧૩૨૬), આ સમયમાં વિદ્વાનદેવિદ્યાનંદવ્યાકરણ રચ્યું. સં. ૧૩૨૪ માં પ્રહુન્નસુરિએ સમરાદિત્ય સંક્ષેપ, સ. ૧૩૨૫ માં વિનયચંદ્રસુરિએ કલ્પનિયુક્ત રચ્યાં. ૧૩૨૭ માં પાત્તકર્મગ્રંથ, શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય સત્ર વૃત્તિ, ધર્મચરણ વૃત્તિ લાખ્યાદિના કર્તા દેવેન્દ્રસુરિ ૨૧મ્થ થયા. સં. ૧૩૨૮ માં કાતત્ર વ્યાકરણ પર દુર્ગપદ્મપ્રબોધ ટીકા પ્રબોધભૂતિ (પાછળથી જિનપ્રબોધસુરિ) એ રચ્યો. ૧૩૨૯ માં મોમચંદ્રે જ્ઞાતરનાક નામના છંદના ગ્રંથ પર ટીકા કરી.

સં. ૧૩૩૦ પછી તે અરસામાં સંધ્યાચાર વૃત્તિ આદિના રચનાર ધર્મ-પ્રબોધસુરિના આદેશથી માઠવગઢના સુલતાનના મંત્રી સાધુ પૃથ્વીધર (પેયક) સંધવીએ ભરુચ, દેવગિરિ, માંડવગઢ, આણુ વગેરે ૭ સ્થળોએ ૭ સરસ્વતી-ભંડારો કરાવ્યા હતા. સં. ૧૩૪૦ માં તેના પુત્ર મંત્રી ઝાંઝડે તથા થરાદથી શ્રીમાલી આણુ સંધવીએ શત્રુંજયના મોટા સંધ કાઢ્યા હતા. (પેયક-ઝાંઝડુ ના ચરિત માટે જુઓ સુકૃતસાગર કાવ્ય)

૧૩૩૨ માં ક્ષેમકર્ત્તિએ કલ્પસુત્રપર વૃત્તિ, અભયતિલક દ્વાશ્રય પર વૃત્તિ, માનતુંગાચાર્યે સં. શ્રેયાંસ ચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૩૪ માં પ્રભાચંદ્રે પ્રભાવક ચરિત્ર રચ્યું તેમાં જોનોના પ્રભાવક પુરુષોનાં ચરિત્રો છે. વજ્ર, આર્યરક્ષિત, આર્યનન્દિલ, શ્રીકાલસુરિ, પાદલિપ્ત, વિજયસિંહ, જિનસુરિ, વૃદ્ધવાદિ, હરિભટ્ટ, મસ્તકવાદી, બપ્પભટ્ટી, માનતુંગ, માનદેવ, સિદ્ધર્ષિ, વીરસુરિ, શાન્તિસુરિ, મહેન્દ્રસુરિ, સૂર્યાચાર્ય, અભયદેવ, વીરસુરિ, દેવસુરિ તથા હેમચંદ્રસુરિ ઉપર 'પ્રબોધો'—ચરિત્રો છે. આજ વર્ષમાં ધર્મકુમારે શાશિભદ્રચરિત્ર, વિવેકસાગર પુષ્પચંસારિકેયા (કે જોનો બીજો ગ્રંથ સમ્યક્ત્વાલંકાર છે) ની રચના કરી. સં. ૧૩૩૬ માં શ્રીમાલવંશીય હંફુર સંગ્રામસિંહે બાલશિક્ષા (કાતંત્રમાંથી) રચી તેમાં ગુર્જર ભાષા પ્રયુક્ત કરી છે. આ ઐકતિકની પદ્ધતિનું તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષાથી શીખવાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે. ૧૩૩૭ માં માલમદેવિષયવિનિમલ કુલકપર વૃત્તિ, ૧૩૩૮ માં પ્રહુન્ને પવન્નવિદ્યાણુ વૃત્તિ. અને માણિક્યસુરિએ શકુનસારોદ્ધાર રચ્યો. સં. ૧૩૪૯ માં મદ્ધિલેણે સ્વાહવાદમંજરી રચી અને સં. ૧૩૫૦ માં વીરાચાર્યે પિંડનિર્મુક્તિ પરની હરિભદ્રે અપૂર્ણ રાખેલી ટીકા પુરી કરી.

સં. ૧૩૪૭ થી ૧૩૮૯ સુધી વિદ્યમાન જિનપ્રભસુરિ એક અસાધારણ પ્રતિભાવાન અનેક ગ્રંથના કર્તા થયા. સં. ૧૩૨૭ માં વિવિધ તીર્થક્ષેપ તેમજ શરુ કર્યો ને સં. ૧૩૮૯ માં પૂર્ણ કર્યો. તેમજ અનેક પ્રબોધો,

અનુયોગ ચતુષ્કોષેત આયા, આવસ્યક સુત્રાવસૂરિ (પકાવસ્યક ટીકા), તપોમત-
કુટન, સૂરિમંત્રપ્રદેશ વિવરણાદિ ગ્રંથ રચ્યા. સં. ૧૩૫૨ માં કાવર્ય ખેતલ-
ની અબ્યર્થનાથી કાતત્ર વ્યાકરણ પર વિજયમ ટીકા યોગિનીપુર (દોલ્હી) માં
સ્ત્રી દમ્બેશ નવું સ્તવન કરવાનો તેમનો નિયમ હતો ને નિરવધ આહાર-
મહાત્મનો અભિપ્રાય (પ્રતિજ્ઞા) હતો. તેમણે યમક-મલેય-ચિત્ર-છંદોરિશેષ
તત્ત્વ જાતનાં સાતમો સ્તવન તપગચ્છના સોમતિલકસૂરિ માટે બનાવ્યા
સંબંધાય છે (કાવ્યમાલા ગુ. ૭ પૃ ૮૬) તે પૈકી ગૌતમસ્તોત્ર, ૨૪ જિન-
સ્તુતિ, જિનરાજસ્તવ (પ્રા), દ્વિઅક્ષર નેમિસ્તવ, પંચપરમેષ્ઠીસ્તવ, પાર્શ્વસ્તવ
રીરસ્તવ, શારદાસ્તોત્ર, સર્વશ લકિતસ્તવ, સિદ્ધાંતસ્તવ આદિ ઉપલબ્ધ
કે. સં. ૧૩૬૩ માં વિધિપ્રપા નામનો સામાચારી ગ્રંથ રચ્યો. સં. ૧૩૬૪ માં
શાક્ય પ્રતિષ્ઠમણ સૂત્રવૃત્તિ, પશુપણાકરણ સૂત્રગીતરૂપે સંદેહ વિરોધધિ વૃત્તિ
થી, અને સં. ૧૩૬૫ માં અગ્નિતથાંતિ-ઉપસર્ગકર-ભયવર, આદિ સ્તોત્રો
૧૨ વૃત્તિ રચી.

રાજા કુમારપાલના સમયમાં પુગતકો લખવા માટે કાગળના વપરાશનો
કેલેખ મળી આવે છે. તાડપત્રના જેટલો કાગળ ટકનો નથી તેથીજ પુરાણ
૪માનામાં જોનો તાડપત્રો પર લખવાનું પસંદ કરતા હતા. અત્યાર સુધી પાટણના
ગુના લંડારમાં સૌથી જુના કાગળ પર સં. ૧૩૫૭ ની પ્રત મળી છે, તેની
વેની પ્રત કાગળ પર લખાઈ જણાતી નથી ને કેટલાકનું કથન છે કે હોદમા
ગળ ચૌદમી સદીથી પ્રચલિત થયો, પરંતુ તેમાં સંમતિ આપનાં વિચારવુ
હો તેમ છે. જેનોએ ગ્રંથ લખવા મટે તાડપત્રોનો મોટે ભાગે ઉપયોગ કર્યો
ને તે પંદરમી સદી સુધી ચાલુ રાખ્યો છે.

જિનપ્રમસૂરિએ અષ્ટમંશમાં અતેક કૃતિઓ કરી છે. મહાનરેખા સધિ
૧૨૬૭), વયસ્સ્વામી ચરિત્ર (સં. ૧૩૧૦), મહિન્દચરિત્ર, નેમિનાથરાસ,
દૂર્ધ્યાશદ્વ દિશુમારિમ અભિષેક, જ્ઞાનપ્રકાશ, ધર્મધર્મવિચારકુલક, શ્રાવક-
વેધિપ્રકરણ, ચિત્રપરિપાટી, સ્થૂલિત્રદ્વ દ્વાગ આદિ ઘણી કૃતિઓ રચી છે;
માની કેટલીક તો ચતુર્થય પત્ર સ્ત્રીને રચી છે. તેના સિંધે નમદાસુન્દરી-
ધિ (સં. ૧૩૨૮) અને ગૌતમસ્વામીચરિત્ર (સં. ૧૩૫૮) રચેલ છે.

જુની ગુજરાતીમાં સુંદર કાવ્યો આ ચતુર્કમા થયેલાં મળી આવે છે
તસિંહસૂરિશિષ્ય વિનયચંદ્રકૃત નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ૪૦ કુંકનું કાવ્ય છે,
મા બાર માસ લઈ દરેક માસે રાજેમતિ પતિવિરહથી કથન કરે છે એનું
કાવ્યમય વર્ણન છે તેજ કવિ કૃત આનંદસધિમાં આનંદ આવકનો સંબંધ
, તથા ઉપદેશમાલા કથાનક હાથપમમાં ઉપદેશમાલા નામનો પ્રસિદ્ધ !

આચારના અથનો સાર છે સ ૧૩૨૭ મા અગ્રાંતકનિએ સપ્તદેશિ રાસ સ ૧૩૩૧ પછી સોમમુર્તિએ જિનેશ્વરસુરિ દીક્ષા રાસ, જગદ્ગુએ સમ્યક્ત માધ ચોપાઈ રચેલ છે ૧૩૫૮ મા લખાણેન પ્રતમા ઉપરોક્ત નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા (ચોપાઈ), પદ્મકૃત સાલિલદમ્બ (કકો), દ્વિદામાતૃકા મળી આવે છે

સ ૧૩૫૬ મા વાઘેલા કરણધેલાના નાગર પ્રધાન માધવે ગુર્જર દેશમા અલાઉદ્દીન બાદશાહની સેનાનો પાટણમા પ્રવેશ કરાવ્યો ગુજરાતમા હીંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો પ્રાચીન ગુજરાતની જાહોજલાલી અને લખતોનું છેલ્લું પ્રકરણ પુરુ થયું

શ્રી મણિલાલ દ્વિવેદી એક સ્થળે જણાવે છે કે “વલ્લભી નગર બાગ્યા પટેલા તથા આપોતકટ (ચાવડા) વસથી માડીને અતે વાઘેલા વસનો નાશ થયો ત્યાં મુઘીમા ગુજરાતની જાહોજલાલી સર્વોપરી હતી તે વખતમાજ ધણુખરા કરિઓ, નિદાનો થઈ ગયા છે અને તેમા પશ્ચ જૈન પડિતોએ તો સરસ્વતીની અપૂર્વ સેવા બળવી છે ! (પ્રિયવદા જુલાઈ ૧૮૮૭)

પ્રકરણ ૧૦ મુ

—

ગુજરાતમાં મુસલમાનો

ગુર્જર ભૂમિને મુસલમાનોનો અનાઉદ્દીન ખીલજના હસ્તક સ્પર્શ થયો સારથી ગુજરાત નના જગતમા દાખન થયું સર્વ પ્રાચીનતાઓ મુળભાથી ખળભળી ઉઠી સર્વને આઘાત થયો—પૂર્વે કદિ નહીં થયેનો એવો પ્રખળ આઘાત થયો જીન બદલાયુ—જીનનના માર્ગ બદલાયા સાહિત્ય મદલાયુ—ભાષા બદલાઈ આ બધું આ કાળમા થયું પરાધીન જીવનનો આરંભકાળ તે આજ અલકાખાનના પગલાં સાથેજ આ નના અનુભવનો આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિસ્તાર પામતુ ગયું

જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો-દેવદેહો જમીનદોસ્ત થયા—તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માડી—તેના સુંદર પથરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામા વપરાયા, રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાતા ગુર્જર દેશના ભાગલા પડ્યા—ગુજરાતની સ્થિતિ ઊંજળિય થઈ ગઈ જનમાલની સલામતીને માટે લોકોને પગને ખજે લય રહેવા લાગે વેપારમા એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઈ જવામા કે મંગાવનામા લુટારુઓના નાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા

આને પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્વ અપાતુ હતુ તે ગયું. તેના ઉત્તેજકો હોદ્દુ રાજાઓ અને હોદ્દુ મંત્રીઓ જતાં તેના કવિ પડિનેનો લય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું; આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતુ હતુ, પણ આ સમયમાં તેા ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માંડયું. પ્રાચીન ષડનખાદન બધે થયું તામ્રપત્રો, પુરાં થઇ ગયાં અથલંગરો ભોંયરામાં પુરાયા.

ગુર્જરદેશ અટુલો પડ્યો—રાજપુતાના—માલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા—અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાનાં તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાં, અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગુર્જર દેશમાં રહી ગુજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી. નર્મદ કવિ ગુજરાતી ભાષાનેા પ્રથમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે તે જણાવે છે કે “સંવત ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી—એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જેન સાધુઓ) એમણે મંદિરો ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા—વિશેષે પદ્ય,—અને ગદ્ય પણ ખરું. એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ લગીનાં મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયાં છે. સં. ૧૩૫૬ થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સ. ૧૬૫૬ થી તે ૧૮૫૬ સુધી બીજું ને પછી ત્રીજું પહેલું તે ચોખ્ખું ને બીજું તે બહુ થઇ રૂપાંતર પામેલું છે એ બે મળીને જે સામાન્ય સ્વરૂપ તે જુની ગુજરાતી ભાષાનું... ”

પ્રાકૃત સંસ્કૃત અથોને લોકભાષામાં અવગત કરવા માટે તે પર ભાષામાં ગદ્યઅથો—બાલાવબોધ આ શતકમાંજ રચાયા.

આ નવીન અને ક્રાંતિકારક પરિસ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાનાં મંદિરો, બ્યાપાર અને સાહિત્યરક્ષણ—સાહિત્યસેવા બને તેટલી અખંડપણે યા. પુનરુદ્ધાર—રૂપે આબાદ જળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈનોનું—ખાસ કરી ભાષાસાહિત્ય પૂર્વે શતકો કરતાં આ શતકમાં વધારે થયુ છે. આ હકીકત વિશેષપણે હવે વિચારીએ. ”

સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૦૦.

અલાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરથી અલખ્યાને ગુજરાત સર કયું પછીના વર્ષમાં રણયંભોરનેા કાલ્લો લઇ તેના ચોહાણના રાજ્યને ખતમ કર્યું (સં. ૧૩૫૭ માં). પછી ૧૩૬૦ માં ચીતોડ પર ફત્તેહ કરી. સં. ૧૩૬૬—૬૮ માં

તેણે જાહેરના ચોદાણ રાજ કાન્હડદેવ (કાન્હડે પ્રખેવાળા) પર ચડાઈ કરી તે રાજ્ય લઈ લીધું. આ વર્ષ આસપાસ આણુ ઉપરના વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં તેમજ વિમલશાનાં મંદિરને બગ્ન કર્યાં ને મૂર્તિઓને તોડી ફેંટી આ બાદશાહના લશ્કરે આખા દેશમાં ફરીને જ્યાં ત્યાં હીંદુ દેવળો ને મૂર્તિ-ઓનો ભંગ કર્યો હતો, અને પ્રાચીન શિલ્પને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું; જનોના પર્વનો પરનાં તીર્થમંદિરો ચોડાલણાં બચ્યાં

રાત્રુજય પરના મંદિરોને પણ હરકત પહેચાડેલી સમરમિંહ નામનો આસપાળ જૈન પોતાના શુદ્ધિજગથી પાટણના સુખા ને રાજવહીવટ કરનાર અલક્ષ્માનનો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો તેણે અલક્ષ્માનની મંજુરી મેળવી સં. ૧૩૭૧ માં મોટો સંઘ કાઢી રાત્રુજયમાં આદિ જિનની સિદ્ધસૂરિના હસ્તથી પ્રતિષ્ઠા કરી તે તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો ખંભાતમાં સં. ૧૩૬૬ માં જેસલ નામના જૈને અજિતનાથનું મંદિર બંધાવ્યું

સં. ૧૩૭૮ માં ઉપરોક્ત વસ્તુપાલ-તેજપાલના મંદિરનો આણુ પર પુનઃરુદ્ધાર ચંડમિંહના પુત્ર સંઘપતિ પેચડે કર્યો તથા મદણસિંહના પુત્ર લક્ષ્મ તથા વીજડે પોતાના માતપિતાના પુણ્યાર્થે આણુનું વિમલવસદિ મંદિર સમરાણ્યું તેમજ ખીન્નઓએ ભુલ્યાં ભુલાં મંદિરો-દેવકુમિકાઓ કરાવી આ મર્વની પ્રતિષ્ઠામાં જ્ઞાનચંદ્રસૂરિએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે આમ મુસલમાનોએ પોતાનાં મહાતીથોને કરેલું નુકશાન પાછળથી જૈનોએ સમારકામ કરાવી દાખ્યું તો પણ પાટણ આદિ શહેરોનાં હીંદુ જૈન મંદિરો ભગનાવરોય થયાં

સં. ૧૩૫૭ માં લખાણેલ કાગળની પ્રતમાં નવકારવ્યાખ્યાન અને ૧૩૬૯ માં લિખિત તાડપત્રની પ્રતમાં અતિચારના સખધી ગુજરાતી ગદ્યમાં લખેલું પાટણના ભંડારમાં મળી આવે છે

સં. ૧૩૬૦ માં મલધારી રાજશેખરના શિષ્ય સધાકલશે મંગીનસારે-દ્વાર મંથ રચ્યો છે સ. ૧૩૬૧ માં મેરુતુગસૂરિએ વદવાણમાં પ્રખે-ચિંતામણી મંથ રચ્યો પ્રખે લખવાનો ગારંભ હેમાચાર્યથીજ થઈ ગયો હતો. શ્રી આનંદશંકર કહે છે કે “જૈન મંથકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે લગભગ પોતાના સમયના મોજ કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વસ્તુપાળ તેજપાળ જગજૂગા જેવા શ્રીમતો અને માધ વગેરે કવિઓનાં ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો રસ લખ્યો છે—અને હેમચન્દ્ર-આર્યના સમયથી ઉદ્ભવેલી આ પ્રતિષ્ઠાનાં ઉદાહરણોમાં ચૌદમા સૈકાના ‘પ્રખેચિન્તામણિ’કાર મેરુતુગચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય.” હેમચન્દ્રએ દ્વાત્રય સંસ્કૃતમાં ચલરાજથી મિદરાજ જયસિંહ સુધીનો ઇતિહાસ, અને

પ્રાકૃત દ્વાશ્રયમાં કુમારપાલનો ઇતિહાસ આપ્યો; તેમજ પરિશિષ્ટ પર્વમાં શ્રીમહાવીર પછી થયેલ સુધર્મા, જંજુ, લદ્યાહુ, સ્થલલદ, વજ આદિ આચાર્યો તથા ચંદ્રગુપ્ત સંપ્રતિ વગેરે જેન રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો. ત્યાર પછી ઐતિહાસિક ચરિત્ર-પ્રબંધ રચવાની પ્રગતિ ચાલુ થઈ. વસ્તુપાલ (અને તેજપાલ) સંબંધી કીર્તિ કૌમુદી, વસન્તવિલાસ, ધર્માબ્યુદયકાવ્ય, વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રશસ્તિ, સ્મૃતસંકીર્તન, દંભીગમદમર્દન, તેમના સમય-માંજ રચાયાં. તેરમા શતકમા કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ, કુમારવિહાર શતક, કુમાર-પાલ ચરિત્ર રચાયાં; ને પછી જગદ્ગુરિત, ૧૩૩૨ માં પ્રભાવકચરિત્ર અને પછી સુકૃતમાગર રચાયા પછી આ પ્રબંધચિંતામણી રચાયું; તેમાં મુખ્ય ગદ્ય ને વચ્ચેચમાં પદ્ય છે-તેમાં ગુજરાતના ચાવડા તથા સોલંકી રાજાઓનાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંત ઉપરાંત વિક્રમ, કાલિદાસ, સિદ્ધમેન દિવાકર, શાવિવાહન, લાખાક, મુંજ, ભોજ, રાજશેખર, માધ, ધનપાલ, માનતુઆચાર્ય, મંત્રી સાંતૂ, દેવસુરિ, આલક, મંગૂ, ઝાઝા, જયચંદ્ર, બાહક, સોલાક, આંમક, હેમચંદ્ર, આત્રમક, ઉચ્ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ ગંડ, વામરાગિ, રામચંદ્ર, વસ્તુપાલ-તેજપાલ, નંદ, શિક્ષાદિત્ય, ગંક, મલ્લવાદી, ગોવર્ધન, લક્ષ્મણમેન, કમાપતિધર, જગદેવ, પૃથ્વીરાજ, વરાહમિહિર, નાગાજીવન, ભનૂદરિ, વાગ્મદ તથા વેલ આદિના પ્રબંધ છે. આ મેરુતુગે રિચારગ્રંથો અને રથવિરાવલી એમ બીજા બે ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચ્યા છે. વિચારગ્રંથોમાં ગુજરાતના રાજાઓના રાજત્વકાલનો પત્તો મળે છે તથા વિક્રમાદિત્ય અને મહાવીર વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે તેનો નિશ્ચય કર્યો છે. વ-ની કાલકાચાર્ય, હરિભદ્ર અને જિનભદ્રનાં પશુ આમા વૃત્તાંત છે. રથવિરાવલીમા કેટલાક આચાર્યોનું વર્ણન છે.

આ સમયમા ઉપરોક્ત જિનપ્રલસુરિનો તીર્થકલ્પ રચાયો છે તે કહેવાઈ ગયું છે. તેમાં ૫૮ કલ્પ કે સ્તવ છે; તે જુદે જુદે સમયે જ્યારે જ્યારે પોતે યાત્રા કરી છે ત્યારે રચ્યા છે જેમ કે અપાપા બૃહત્કલ્પ સં. ૧૩૨૭ માં દેવગિરિ (કાલતુ દોલતાબાદ) માં રચ્યો છે, ને ચેલ્લણા પાર્શ્વનાથકલ્પ ૧૩૮૬ માં ને શત્રુંજયકલ્પ ૩૮૪ માં અને આખો ગ્રંથ ૧૩૮૬ માં પુરો કર્યો છે તે કલ્પની યાદી ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય છે:-શત્રુંજય, ઉજ્જયંત, દેવતક, -પર કલ્પ ઉજ્જયંતસ્તવ, અમિકાદેવી, કપર્દિયક્ષ, પાર્શ્વનાથ, અદિ-ચ્છના, અશુદ્ધ, મથુરા, અશ્વાવબોધ, વૈભારગિરિ, કૌશાબી, અયોધ્યા, અપાપા, કલિકુટેશ્વર, હરિતનાપુર, સત્યપુર, અજાપદ, મિથિલા, રત્નપુર. -એ સર્વ પર કલ્પ, અપાપા બૃહત્ કલ્પ, દીપોત્સવ, કાત્યાયનીય મહાવીર કલ્યાણપુર, પ્રતિષ્ઠાપત્તન, નંદીશ્વર, કાંપીલ્યપુર, અરિષ્ટનેમિ, સંખપુર, નાસિકપુર, પાર્શ્વ-નાથ, કપર્દિયક્ષ, શુદ્ધદંતી પાર્શ્વનાથ, અભિનંદન, પ્રતિજ્ઞાનપત્તન, ચંપાપુર,

પાટલીપુત્ર, આવસ્તી, વાગલુસી, મહાવીરગણધર, કોકાપાર્શ્વનાથ, કોટિશિલ
વસ્તુપાલ-તેજપાલ, ચેલ્લણાપાર્શ્વનાથ, અમલ, સમસરણુરચના, કુણેશ
યુગાદિદેવ, વ્યાઘ્રી, અષ્ટાંગકલ્પત, હરિતનાપુરસ્તવન, કાત્યાયનીય મહાવી
આરામકુરુપદાવતીદેવી, માણિક્યદેવ, અતરિક્ષાપાર્શ્વનાથ, સ્તબનકલ્પ શિવો.
કલિકુરુકુરુકુરુશ્વર, ફલવર્દિ પાશ્વનાથ, કાલકીયદેવ, અભિયદેવી-કદ્યો

સ ૧૩૭૧ માં કમ્પસરિએ મચ્છપ્રબંધ રચ્યો તેમાં સમરાશાહ ત
સહજનશાહ (શત્રુજયના ઉદ્ધાર કરનાર)ના જીવનચરિત્ર છે

સ ૧૩૬૮ અને ૧૪૪૪ની અંદર થયેલ મહેન્દ્રસુરિએ તીર્થમાલા
પ્રકરણ રચ્યું છે તેમાં શત્રુજય સુપાર્શ્વનાથસ્તૂપ મથુરા, બરુચ થલનપુર
પાવકગિરિ, સત્યપુર, બલનવાડ, નાણાગ્રામ, તારણુગિરિ, ભિન્નમાય તથા
આનંદપુર વગેરે તીર્થોનું ઐતિહાસિક વૃતાંત છે

સ ૧૦૭૨ માં કમલપ્રભે પુડરીકચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું ઇ ફરુએ
વસ્તુસાર, જ્યોતિષસાર, દ્રવ્યપરીક્ષા, રત્નપરીક્ષા રચી તેના પર વૃત્તિઓ
પણ કરી સ ૧૩૭૩ માં મુરિપદપામેલ મોમતિલકે નબ્યક્ષેત્રસમાસ
વિચારસૂત્ર, સપ્તતિશતરથાનક આદિ ગ્રંથ કર્યા છે સ ૧૩૭૭ માં ગુજ
રાતમાં દુકાળ પડ્યો તે સમયે બીમાસાહે દાન દીધું સ ૧૮૮૫ માં વિનય
ચંદ્રે દીપોત્સવકલ્પ અને મલધારી રાજશેખરે કદલીપજિકાની રચના
કરી ૧૩૮૬ માં ચૈત્યવદન કુલકવૃત્તિ વગેરેના કર્તા જિનકુશલસુરિ સ્વર્ગસ્થ
થયા સ ૧૩૯૦ માં ઉપરના જિનપ્રભસુરિથી બીજા રુદ્રપદ્મીય ગમ્મના
જિનપ્રભસુરિને પદ્દર્શની ગ્રંથ રચીને દીક્ષીના બાદશાહ મહમદ તખલખને
જૈન ધર્મ પર પ્રીતિ કરાવી હતી સ ૧૩૯૩ માં ધર્મચંદ્રે જયવલ્લભજૂત
પ્રાકૃત પદ્માલય (વન્નમલય) પર છાયા રચી આ પ્રમાણે ખીલજી આદિના
મુસલમાન આક્રમણ થયા છતાં સરસ્વતી સેવા જૈનોએ તારી રાખી હતી

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતાતિલકસુરિએ સ ૧૩૬૩ માં કોરંટામાં નાનો
કચ્છલીરાસ, તથા અમ્બદેવસુરિએ સ ૧૩૭૧ માં મોટા સમરા રામે રચેલ
છે આ સમરા રાસામાં ઉપરોક્ત સમરસિંહના શત્રુજય ઉદ્ધારનું વિસ્તૃત
વર્ણન છે તેની ભાષા ધણી સુદ્ધ, અને મનોહર છે અને તેમાં કાવ્યર્થ
ચમત્કૃતિ પણ છે આ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસમૃદ્ધમાં પ્રકટ થઈ ગયા છે સમર
રાસોમાથી એક નમુનો લઈએ —

ઈદુ જિમ જયરથિ ચરિલ સંસાર એ
સુહવસિરિ સાલિ યાદુ નિહાલ એ,
અ કિલિ હયવરો વસહુ રસિલિ હૂલ,
કલક મહાસિધિ સકુનુ ઇદુ લલ્લક,
આમલિ મુનિવરસધુ સાવય જણા,
તિલુ ન ગિરઈ તિમ મિલિય લોચ ધણા.

સં. ૧૪૦૧ થી ૧૪૫૬.

૧૪૦૨ માં મણિભદ્રસુરિએ શાંતિચરિત રચ્યું અને ૧૪૦૫ માં રાજશેખરે પ્રખંધ દોશ-અતુર્વિ શતિ પ્રખંધ દોડડીમાં રચ્યો. તેમાં ૨૪ પ્રખંધ છે—ભદ્રબાહુ, આર્યનંદિલ, જીવદેવ, અપુટાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધમેન, મદનવાદી, હરિભદ્ર, અમ્પભટ્ટી, હેમચંદ્ર, હર્ષકવિ, હરિહર કવિ, અમર કવિ, મદનકીર્તિ, સાતવાહન, વંકચૂલ, વિક્રમાલ્લિય, નાગાજીન, વત્સરાજ, લક્ષ્મણસેન, મદનવર્મા, રત્નશ્રાવક, આભડ તથા વસ્તુપાલ ઉપર પ્રખંધ છે. તેમના બીજા ગ્રંથો રચાઈવાદકસિકા, રચાઈવાદ—રત્નાકરાવતારિકા પંજિકા, ન્યાયકંઠલી પંજિકા, ધર્મદર્શનસમુચ્ચય છે. સં. ૧૪૦૬-૭ માં ગુણમનુદિ નામની મહત્તરાએ અજનાસુંદરી ચરિય, સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્ર સુરિએ શાંતિનાથચરિત મહાકાવ્ય રચ્યું.

સં. ૧૪૧૧ માં તરણપ્રભ આચાર્યે શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વિવરણ કર્યું —પ્રકાશક પર આભાવબોધ રચ્યો. પ્રચલિત દોષભાષામાં ગદ્યમય અર્થ પુરનાર ગ્રંથને ‘આભાવબોધ (‘સ્તણક’-‘ટબો’-વાર્તિક) કહેવામાં આવે છે. પંદરમા શતકમાં આ રીતે ગદ્યમય ભાષામાં વિશેષ લખવાનો આરંભ થયો અને તેને પહેલો ગ્રંથ આ જણાય છે. ત્યાર પછી આ શતકમાંજ સોમસુંદર, મુનિ-સુંદર આદિના પ્રયત્નો થયા તે હવે પછી જણાવાશે. આ સર્વ ગદ્યગ્રંથો પંદરમી સદીમાં વપરાતી ભાષા પર પ્રકાશ નાંખે તેમ છે.

સં. ૧૪૧૩ માં મેરુતુએ સંભવનાથ ચરિત, સં. ૧૪૨૨ માં સંઘતિલકા-આર્યે સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા પર વૃત્તિ, અને જયસિંહસુરિએ કુમારપાલ ચરિત તથા સં. ૧૪૨૪ માં સોમતિલકસુરિએ પણ કુમારપાલચરિત રચેલ છે. તે ચરિત્રોમાં મુલરાજથી કુમારપાલનાં વૃત્તાંત છે. ૧૪૨૬ (૩૬) માં ગુણાકરે ભક્તામરતવૃત્તિ, ૧૪૨૮ માં રત્નશેખરે પ્રાકૃતમાં શ્રીપાલચરિત રચ્યાં. આ રત્નશેખરે બીજા ગ્રંથો નામે ગુણસ્થાનકમારોહ સવૃત્તિ (સં. ૧૪૪૭), ગુરુગુણપદ્મિશત્ પદ્મિશિકા, સમ્બોધસત્તરી આદિ રચ્યાં છે. ૧૪૨૯ માં દેવેન્દ્રે પ્રજ્ઞોત્તરરત્નમાલા વૃત્તિ, સં. ૧૪૩૬ માં જયશેખરે ઉપદેશચિંતામણિ સાવચૂરિ રચ્યું. જયશેખરના બીજા ગ્રંથો પ્રખંધચિંતામણિ (૧૪૬૨)

ન્યાયસારવૃત્તિ, ધર્મિલયરિત મહાકાવ્ય જૈનકુમારસભવ શત્રુજય ગિરનાર-
મહાવીર એ ત્રણ પર સ જત્રીશી, આત્મમેધકુલક પ્રા મા ધર્મસર્વસ્વ
ઉપદેશમાલા અને પુષ્પમાલા પર અવચૂરિ આદિ અનેક ગ્રંથ

શાનસાગરે સ ૧૪૪૦ મા આનંદચક્ર પર અનચૂરિ અને ૧૪૪૧ મા
ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર પર અનચૂરિ રચી કુનમડને ૧૪૪૩ મા નિચારામૃત
સંગ્રહ અને પ્રવચનપાદિકાદિ ૨૫ અધિકારવાળા આલાપક રચ્યા તેમજ
પ્રતાપનાસૂત્ર અને ત્રિકુમ્ભલુ વૃત્તિ પર અનચૂરિ રચી સ ૧૪૪૪ મા
જિનગજસૂરિએ ચિનોડમા આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૪૪૮ મા
શ્રીમાલી હરપતિશાહે ગિરિનારના નેમિનાથ પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો

જિનસુદરે િપાલિ ૧૩૫૫ સ ૧૪૫૩ મા મુનિમુદરે ત્રૈવેણ ગોળી
૧૪૫૫ મા સાધુરતને ૧૮૫૬ મા યતિજીતકરપ પર વૃત્તિ અને તે આસપાસ
નવતત્ત્વ પર અવચૂરિ રચ્યા આ વર્ષમા પાટણમાંથી ગુજરાતની રાજધાની
નીકળી અમદાવાદ સ્થાપિત થયું ને ત્યાં આવી

આ સમયમાની ગુજરાતીનું સાહિત્ય પણ જૈનોના હાથે ચાતુ હતું જૈને
તરનો આ વખતનો તેમજ આ પછરમા શતકમા એક પણ લાગાનો કાવ્યગ્રંથ
મળતો નથી જૈનોરચિત કૃતિઓ છે તે પૈકી ગાગ્રેખરસૂરિનો સ
૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથ કાગ્ર નિજયભદ્રનો સ ૧૪૧૨ નો હસગજ
વચ્છરા અને મનોનતી તથા કનાવતી સતીના રામ વિનયપ્રભનો
સ ૧૪૧૨ નો રચેનો મુ ૨ કાનરપ જૌનમ રાસ હરમેવકનો મ ૧૪૧૩ (૧)
નો મયજુરેલા રાસ જિનોદય સૂરિનો ૧૪૦૫ મા રચેનો ત્રિવિક્રમ રાસ અને
તેજ વર્ષમા શાનકનશકૃત જિનોદયસૂરિ પનામિરેકરામ સ ૧૨૩ મા ત્રિકુલ
કૃત શાનપદમી ચોપાદ તથા ત્રિકુલશકૃત ત્રિદત્તરાસ સ ૧૪૦૨ મા
મેરુનદનનો જિનોદયસૂરિ નિનાવનો ને અજીતગાતિમ્બવન લાલગ ૧૪૪૦ મા
રચાયેલ દેવસું રસરિ શિવકૃત ધર્મશ્રદ્ધ (કાકમધિ ચોપાદ) માત્રુક કૃત
સ ૧૫૫ મા શાલિભદ્રરાસ સ ૧૪૬૦ (૨) મા લખિરનિજા તાલમ્કૃત
સુમગનાયાય ચતુષ્પદિ સ ૧૪૪૮ પહેલાં રચાયેલ વસ્તિગ (વસ્ત) કૃત
ચિહ્નગતિ ચોપાદ મળી આવે છે

આ સર્વ જૈનના રચેના સાહિત્ય પરથી સ્વ રજુજિતરામન કથન સત્ય
રે છે કે અલાહિદીન ખીલજના રાજદારોએ ગુજરાતના હોદ્દા રાજ્યન
પાયમાલ કીધું સાર પડી ચાલેની અધાત્રનીમા નાસબાગ કરતા આત્મોએ
શારદાસેનન ત્યજી દીધું પણ મદિરો પ્રતિમા આદિની આશાત યના આ
જૈન સાધુઓ પોતાના અભ્યાસમા આસક્ત રહ્યા અને શાગ દેવીને અપૂર્ણ
ન થવા દીધી

પ્રકરણ ૧૧ મું

સોમસુંદર યુગ

(સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦)

સોમચંદ્ર યુગ પાલણપુરના વણિક હોષ્ટ યુજરાતનાજ. ગણ્યાય. જન્મ સં. ૧૪૩૦, દીક્ષા સં. ૧૪૩૭ માત્ર સાત વર્ષની વયે. અભ્યાસ સનત અને જળારો કરી એક ઘૂરઘેર વિદ્વાન થયા. સં. ૧૪૫૦ માં વાચક-ઉપાધ્યાયપદ મળ્યું.

એક બાળુ પાટણમાંથી રાજધાની અમદાવાદમાં બદલાઈ, ત્યારે બીજી બાળુ તેજ સમયમાં એટલે સં. ૧૪૫૭ માં પાટણમાં સોમસુંદર ઉપાધ્યાયને તેમની ૨૭ વર્ષની વયે ત્યાંના નરસિંહ રોઠે કરેલા અદ્ભુત મહોત્સવપૂર્વક સ્થરિપદ પ્રાપ્ત થયું, ને તપગચ્છાધિપતિ થયા. આ શેઠની શુરભકિત કેટલી ઉત્તમ હતી અને તે કાળમાં જૈન સાધુઓ પ્રત્યે શ્રાવકોનો સામાન્ય રીતે પણ કેવા પ્રેમ હતો ને આ મહોત્સવના 'સોમસૌભાગ્ય' કાવ્યમાં કરેલા વર્ણન પરથી સમજી શકાય તેમ છે.

તેમણે જૈન ધર્મની સર્વ પ્રકારે મેવા કરવામાં પાછીપાની કરી નથી. આ અર્ધશતકને 'સોમસુંદર યુગ' તે અંગે નામ આપી શકાય તેમ છે, યુજરાતમાં મંદિરોમાં વડનગર, વીસનગર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ તેમણે કરેલ પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાના ભેખે સં. ૧૪૭૧ થી ૧૪૯૮ સુધીના પુષ્કળ મળી આવે છે. એ ઉપરાંત ઉદ્ધારના કાર્યમાં પ્રસિદ્ધ તારંગા નામની ટેકરી પર કુમારપાલે બંધાવેલા અજિતનાથના ભવ્ય પ્રાસાદમાં અજિતનાથના મોટા બિંબની સ્થાપના-પ્રતિષ્ઠા આ સોમસુંદરસરિ પાસે સં. ૧૪૭૯ માં ઇડરના ગોવિંદ સંઘસીએ રાવપુંજીજી (સ્વ. સં. ૧૪૮૨)ના સમયમાં કરાવી. વિશેષમાં ખાસ ભવ્ય અને કલાકૌશલ્યનાં મંદિરો માટેનાં સ્થળો તો યુજરાતની સીમા-પાર અને આસપાસ શોધાયાં. જેસલમેરમાં સં. ૧૪૭૩ માં ત્યાંના ધર્મપ્રેમી રાજા લક્ષ્મણના નામથી લક્ષ્મણવિહાર નામનું પાર્શ્વ જિનાલય ખરતર ગચ્છના જિનવર્દનસરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું; ત્યારે અમદાવાદથી ફક્ત ૩૦ ગાઉ દૂર કુંભારાણના રાણકપુરમાં ત્રેલોક્યદીપક નામનું તથાલનાથનું ચોમુખ દેવાલય ધરણાશાએ ૨૪ મંડપવાળું બંધાવ્યું તેમાં આ તપગચ્છના સોમ-સુંદરસરિએ સં. ૧૪૯૬ માં પ્રતિષ્ઠા કરી.

આજ સમયમાં અહમદઝાદ બીજાએ અમદાવાદમાં જુમામસ્જીદ બંધાવી કે જે ત્યાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે એવી છે. રા. પાટક જણાવે

છે કે આ બંને મકાનો (મસીદ અને ઉક્ત રાણકપુર મંદિર) સમકાલીન હોવા છતાં એ જૈન મંદિર આ મસીદના કરતા વધારે સારું અને લગ્ન લાગે છે, કારણ કે તેમાં ખરેખરી કળા છે.

ચિત્રોડમાં વીસવે બધાવેના શ્રેયાસનાથના મંદિરમાં અને ખાસ કરી તે વખતના સમૃદ્ધ ગહેર દેલનાડા (દેવકુન્ડપાટક-એકનિગથી ૦ ગાઉ દૂર-ઉદયપુર પામે) માં ઉક્ત વીસલના પુત્ર ચપકશ્રેષ્ઠીએ બધાવેના 'મનોરમ કંપકુમ્ભ' નામના બંધ જિનપ્રાસાદમાં મામસુદરસરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી આ સમયમાં-સ ૧૪૯૪ માં થયેલા મમરસિદ્ધ મોનીઅ ગિરનાર પર 'ત્રણ કંપાણક' વિહારનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો જણાય છે.

આ યુગમાં જૈન સાધુઓએ પુસ્તકોનું લખાવવું અને સમઠવું ખાસ આવશ્યક ગણીને તે માટે બહુ ભગીરથ પ્રયાસ મેળ્યો છે. સ ૧૪૭૧ માં સોમસુદરસરિના પ્રભાવથી માઠવગડના સગ્રામમોતી નામના કરોડપતિએ પોતે ભગવતીસૂત્ર વાચતા ગયા ને તેમાં જ્યાં જ્યાં 'ગોયમાં' (ગૌતમ) એ શબ્દ આવ્યો તે દરેક શબ્દ દીઠ મોનામહોર એમ ૩૬૦૦૦ મોનામહોરો આપી હતી તે અને તેની માતા તથા સ્ત્રીએ આપેલ ૨૭૦૦૦, અને વિશેષમાં પોતે ૧૪૫૦૦૦ મોનામહોર ઉમેરી થયેનું સર્વ દ્રવ્ય, કંપસૂત્ર અને કાનિકાચાર્યની કથાની પ્રતિઓ સચિત્ર સુવર્ણ અને રૂપેરી અક્ષરોએ લખાવવામાં વાપર્યું હતું. સ ૧૪૭૨ માં ખભાતના મોઢ સાતિના પર્વત નામના શેઠે જૈનેતાના ૧૧ મુખ્ય અગ્રો-આગ્રો મોટા ખચ કરી મોમસુદરસરિ દ્વારા લખાવ્યા હતાં (જે સ્વે કો હેરન્ડ ૧૯૧૩ એગ્રસ્ટથી સપ્ટેમ્બર અંક) ખરતર ગચ્છના જિનભદ્રસરિએ સ ૧૪૭૫ થી સ ૧૫૧૫ સુધીમાં જોસનમેર, ભવાલપુરી (જાલોર), દેવગિરિ (દાહતાપાદ) અદિપુર (નાગોર), પંચન મહાપદ્મ (માડનગઢ-માડુ), આશાપદ્મી યા કર્ણાવતી અને ખભાત એમ આઠ નગરોમાં પુસ્તકબાજારો સ્થાપી-સ્થપાવી હજારો ગ્રંથો લખાવ્યા ને રાખ્યા.

સોમસુદરસરિના વિદ્વાન શિષ્યોનો અરિવાર મોટો હતો તે પૈકી અનેકને આચાર્યપદ પોતે આપ્યા હતા તેમના શિષ્યો જળરા લેખકો, ઉપદેશકો, વાદીઓ અને ગ્રંથકારો હતા તે પૈકી મુનિસુદરસરિ સહસ્રાવધાની હતા. તેમણે પોતાના મત્રગર્ભિતસ્તવનથી મારી-મરડા નિવારી હતી તેમના ઉપદેશથી ચપકરાજ, દેવા અને ધારા વગેરે રાજ્યોએ પોતપોતાના દેશોમાં 'અમારી પ્રવર્તાવી હતી એટલે પશુવધ બંધ કર્યો હતો, વળી તેમણે સહસ્ર મલ્લ નામના શીરાહીના રાજાની વિનંતિથી તીડોનો ઉપદ્રવ દૂર કર્યો હતો અને તેમને ખભાતના દફરખાને (મુજફરખાને) 'વાદી-ગોકુલપડ'નું બિરુદ આપ્યું હતું ને પોતે દક્ષિણમાં 'કાનિકાચરવતી' નું બીરુદ મેળવ્યું હતું તેમણે

૭ વર્ષે દીક્ષા લઈ ૪૨ વર્ષે ૧૪૭૮ માં આચાર્યપદ મેળવી મં. ૧૫૦૩ માં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમણે રચેલા ગ્રંથો ત્રિદશતરંગિણી સં. ૧૪૫૬, ઉપદેશ-રત્નાકર, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, સ્તોત્રરત્નકોષ, મિત્રચતુષ્કથા સં. ૧૪૮૪, શાંતિ-કરસોત્ર, ત્રિવિદ્યગોષ્ઠી (મં. ૧૪૫૭), જ્ઞાનદંડચરિત્ર, સીમધરસ્તુતિ સંસ્કૃતમાં અને પાક્ષિકસતરી, અંશુલસતરી પ્રાકૃતમાં અને શાંતરસ રાસ ગુજરાતીમાં રચેલ છે ઉક્ત ત્રિદશતરંગિણીમાં શુર્વાવલીનો મમાવેશ થાય છે કે જેમાં તપગચ્છના ગુરુઓની પદાવલી છે અને જે ઐતિહાસિક હકીકત પુરી પાડે છે.

બીજા શિષ્ય જયચંદ્રસુરિએ ‘કૃષ્ણસરસ્વતી’ બિરુદ મેળવ્યું હતું તેમણે કાવ્યપ્રકાશ, સમ્મતિતકે વગેરે ગ્રંથો લખ્યા શિષ્યોને લખાવ્યા હતા. અને પ્રત્યાખ્યાનરથાનવિવરણ, સમ્યક્ત્વકૌમુદી, પ્રતિક્રમણક્રમવિધિ (સં. ૧૫૦૬) આદિ રચ્યાં હતાં.

ત્રીજા શિષ્ય ભુવનસુંદર સુરિએ પરબ્રહ્મોદ્ઘાપન રથળ અને મહાવિદ્યા-વિડંબના પર વૃત્તિ અને ટિપ્પન રચ્યાં. વળી ચોથા જિનકાર્તિસુરિએ ધન્યકુમાર-ચરિત્ર, નવકારસ્તવ ટીકા ૧૪૯૪માં, દાનકલ્પદ્રુમ ૧૪૯૭ માં, અંપકશ્રેષ્ઠી કથા, શ્રીપાલ ગોપાલકથા, પંચજિનસ્તવની રચના કરી.

પાંચમા શિષ્ય રત્નશેખર સુરિએ ‘બાલસરસ્વતી’ બિરુદ મેળવ્યું હતું. તેમણે યજ્ઞવલ્ક્યકૃત્તિ, શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ નામે અર્થદીપિકા સં. ૧૪૯૬-૭, શ્રાદ્ધવિધિ સવૃત્તિ સં. ૧૫૦૬, આચારપ્રદીપ સં. ૧૫૧૬, લક્ષણસંગ્રહ હૈમવ્યાકરણ પર અવચૂરી, પ્રબોધચંદ્રોદયવૃત્તિ, પ્રાકૃત છંદ કોશ, લઘુક્ષેત્ર-સમાસ આદિ ગ્રંથ રચ્યા. સ્વર્ગચ ૧૫૧૭

ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં પ્રબંધની ગરજ સારે એવા ગ્રંથો આ ગુજરાત ઉપરોક્ત શુર્વાવલી સીવાયના રચાયેલા છે. સં. ૧૪૯૨ માં સોમસુંદરશિષ્ય જિનમંડન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધ રચ્યો છે તેમાં ૩૬ રાજવંશોની નામાવલી, વનરાજ્યથી સામંતસિંહ સુધી આવડા રાજ્યોની વસાવટી, અને મૂલરાજ્યથી કુમારપાલ સુધીના મોહકાંડોનો ઇતિહાસ છે કુમારપાલનું વર્તાત બહુ વિસ્તારથી છે. સં. ૧૪૯૫ માં ચારિત્રરત્નગણિએ મિત્રકુટ (ચિતોડ) ના મહાવીરસ્વામીના મંદિરની પ્રશસ્તિ તરીકે મહાવીરપ્રશસ્તિ રચી છે તેમાં આચાર્યોનો ઇતિહાસ છે. મં. ૧૪૯૭ માં ઉક્ત જયચંદ્રસુરિશિષ્ય જિનહર્ષ-ગણિએ ચિતોડમાં વસ્તુપાલ ચરિત્ર રચ્યું કે જેમાં વસ્તુપાલનું ચરિત્ર અને વીરધવલના પુર્વજોનું વર્તાત છે. (આ જિનહર્ષે રત્નશેખરકથા પ્રાકૃત, વિશતિ રથાન વિચારામૃતમંત્રલ સ. ૧૫૦૨, પ્રતિક્રમણવિધિ મં. ૧૫૨૫ માં આદિ રચ્યા હતા.)

લોકથા સાહિત્યમા કાસદ્રહગચ્છના દેવમૂર્તિસુરિએ સ ૧૪૯૬ મા વિક્રમચરિત્ર કે જેમા સિદ્ધાસન-મીરીની કથા છે તે રચ્યુ આ યુગમા યથેલ ક્ષેમંકરસુરિએ ૫૪પુરુષચરિત્ર અને સિદ્ધાસન દ્વારિશિકા કથાની રચના કરી

ખીજા ત્રથો સસ્કૃતમા આ યુગમા રચાયા છે તે સ ૧૪૧૪ મા રત્નસિંદુ સુરિકૃત ઉપદેશમાલાવિવરણ, સ ૧૪૭૧ મા સ્વર્ગસ્થ ચનાર મરુતુગ સુરિકૃત પચકાવ્ય નામે નાભિવશસભનકાવ્ય ચદુનશસભનકાવ્ય નેમિદ્વન કાવ્ય, મેઘદૂતકાવ્ય, જૈન કુમારસભનકાવ્ય તેમજ નવીન વ્યાકરણ, સુરિમત્ર કંપાદિક ત્રથો, જયશેખરસુરિકૃત ત્રથો (અગાઉ બતાવ્યા છે) તેમના શિષ્ય માણિક્યસુદન સુરિકૃત ગુણુવચચરિત્ર ૧૭ બેઢીપૂજા ચતુર્પર્ણી કથા સ ૧૪૮૫ મા પ્રુષ્મરાજકૃત હોલીકથાનક સ ૧૪૮૬ મા ખરતર જિન-સાગરસુરિએ હૈમયદ્યુતિના ચાર અધ્યાય પર દીપિકા સ ૧૪૯૧ મા શીલરત્નસુરિએ મેઘદૂતના મેઘદૂત કાવ્ય પર રચેલી ટીકા વગેરે છે

ખરતરગચ્છમા જયસાગરગણિ એક વિદ્વાન થયા તેમણે સ ૧૪૮૪ મા અણુહિલપત્તનમા રહેલા ગચ્છનાયક ખરતર જિનબદ્રસુરિ પ્રતિ સિદ્ધ દેશના મહિકવાહણપુરથી વિદ્વાતાપૂર્ણ વિજમિ ત્રિવેણી સસ્કૃતમા મોકલી સ ૧૪૮૭ મા ચૈત્યપરિપાટી ઉપસર્ગસ્તોત્ર વૃત્તિ ગૃંપારતઆદિસ્ત્ર નૃત્તિ, બાવારિ નિનારણુવૃત્તિ રચી સ ૧૪૯૫-૯૭ મા વ્યવહારચૂષિ આદિ પુરતકો તેમણે આશાપદ્ધિ જ્ઞાનકોશ માટે લખેલા પ્રાપ્ત થાય છે મ ૧૪૯૫ મા સદેક દોલાવલી લઘુ ટીકા અને સ ૧૫૦૩ મા પાતણપુરમા પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર રચ્યુ

અપભ્રંશ સાહિત્યમા જયશેખરસુરિ શિષ્યકૃત શીલમધિ, હૈમસારકૃત ઉપદેશસધિ સોમસુદરણી નિજાલરાજ સુરિશિષ્યકૃત તપ સધિ તેમજ કેશી ગ્રામમસધિ અને અન્ય નાની નાની કૃતિઓ નામે મહાવીરચરિત્ર મૃગાપુત્ર કુલક મધ્યભંધનલ નયન પચમ્વયાણુક અને સ્તુતિસ્તોનાદિ મળી આવે છે અપભ્રંશ સાહિત્ય દુર્લભથી બહુ હાથ લાગતું નથી છતાં જે છે તેમા વપરાયેલા છદો તથા વ્યાકરણોના પ્રયોગો વીશે ઘણું લખી-મેળવી શકાય

ગુજરાતી ભાષા પર આવતા સ ૧૪૫૦ મા મોમસુદરસુરિના ગુરુભાષ કુનમડનસુરિએ મુખ્યાવમોષ ઐકિતક રચ્યુ આ પરથી તત્કાલીન-મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે ને તે શ્રી ધ્રુવ મહાશયે પ્રકટ કરાવેલું છે ગુજરાતી ગદ્યમા મ ૧૪૭૮ મા ઉપરોક્ત માણિક્ય(ચંદ્ર) સુરિએ પૃથ્વીધર ચરિત્ર વણી મુંદર હૃદયગમ અને રસનાળી ભાષામા રચ્યુ (મુદ્રિત-પ્રાચીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહમા) અને આ યુગકાર મોમસુદરસુરિએ તો અનેક જનત્રયો પર 'બાનાવમોષ' લખ્યા ઉપદેશમાલા પર (સ ૧૪૮૫),

યોગશાસ્ત્ર પર, પડાવશ્યક પર, આરાધના પતાકા પર, નવતત્ત્વ પર, અને પછી શતક પર સ ૧૪૬૬ માં ગાલાવગોધ વગેરે રચના તેમના શિષ્ય મુનિસુદર સુરિએ યોગશાસ્ત્ર—અત્યુર્થ પ્રકાશ પર, અને એક બીજા શિષ્યે 'પિંડવિશુદ્ધિ' પર, ખરતર જિનસાગરે પછીગતક પર સ ૧૪૬૧ માં તપા દયાસિદ્ધગણિએ સ ૧૪૮૭ માં સત્રદિણી અને ક્ષેત્રસમાસ પર અને માણિકસુદર ગણિએ સ ૧૫૦૧ માં ભવભાવના સૂત્ર પર અને તેજ વર્ષમાં મુનિસુદરસુરિશિષ્ય હમલસગણિએ પડાવશ્યક પર બાવાવગોધ કર્યા છે આ સર્વે પદરમાં શતકમાં વપરાતી ભાષા પર ખરો પ્રકાશ નાખે તેમ છે

ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય પર આવતા જણાય છે કે પદરમાં શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકી મોટા ભાગે દ્રક કા થો રચ્યા જણાય છે—તેમાં કેટલાક તો રતવનો—સ્તુતિ (દેવ—સ્વયંરુની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી ગયા છીએ—અને ઉત્તરાર્ધમાં—આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન ખેંચે તેના સાધુહસકૃત શાનિભદ્રરાસ સ ૧૪૫૫ માં અને જાતમધુચ્છા ચોપઇ, વસ્તિગદ્ય સ્તિગતિ ચોપઇ સ ૧૪૪૮ પૂર્વે, જમશેખરસુરિ કૃત ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ, હીરાનદસુરિ કૃત વસ્તુપાલ—તેજપાલ રાસ સં ૧૪૮૪, માં નિવાવિનાસ પવાડો સ ૧૪૮૫, માં દશાણુભદ્ર રાસ, જલુસ્યામી વિવાદબો મ ૧૪૬૫ માં તથા કલિકાળ રાસ અને મુનિપતિચરિત્ર માંડણમેષ્ટી કૃત શ્રીપાળ ગસ સ ૧૪૬૮ માં અને નલચરિત્ર, દેવરત્નસુરિ દ્વાગ તેના એક શિષ્ય કૃત સ ૧૪૬૬ માં ગુણગતસુરિ કૃત ઋષભ અને ભરત બાહુમલી પ્રબંધ, તેમજ તેજવર્દન કૃત ભરતબાહુમલી રાસ, સાધુકીર્તિ કૃત મત્ત્યોદરકુમારરાસ, માંડવિક કૃત પેથડ રાસ અને આ યુગકાર સોમસુદરસુરિ કૃત નેમિનાથ નવરસ દ્વાગ અને રથમિભદ્ર કોસ્થા દ્વાગ છે આ પૈકી પ્રબંધની ગરજ સારે તેના—ઐતિહાસિક રાત્રો વસ્તુપાલ—તેજપાલ રાસ અને પેથડ રાસ છે

અત્યાર મુધીની ગોધ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ નરસિંહ મહેતાનો દારમસગ ૧૫૧૨ નો છે અને અનુમાનથી જન્મ ૧૪૭૦ માં મુકાય છે તેમના કાવ્યનો ઉદ્ભવ ૧૫૦૦ પછી ગણી શકાય તો તેના યુગ પહેલા જૈન કવિઓએ ભાષા કાવ્ય સાહિત્ય મેડ્યુ હતું અને તેમના જુના કાવ્યોની જુની પ્રતિઓ પણ લખ્ય થાય છે નરસિંહ મહેતાના જે કાવ્યો હાલ જાણ્યા છે તે વર્તમાન સરકારેલી—વાળીગુડી સાક્ષર ફરેલી ભાષામાં છે મુળ ભાષાનું નામનિશાન મળતું દુર્લભ છે નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી આવ કવિ લગભગ હમણા સુધી જહેવામાં આવતા હતા, પણ તે પહેલા થયેલા સારા સરકારી અને મોની કૃતિઓ રચનાત જૈન કવિઓ હાલમાં મળી આવેના છે, તેથી તેમનું તે પદ ક્રુવ નહીં રહી શકે

રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તાજેતરમાં જણાવે છે કે “ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્ય યુગ અને તેની પછી પૂર્વના યુગ માટે આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પર જે જે અભિપ્રાયો બધાએલા તે, નવા નવા પુસ્તકો દ્વારા લાગનાથી કાલક્રમે બદલાત ગયા છે દાખલા તરીકે નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિનું ધ્યાન આપવામાં આવતું, અને સાથે સાથે એવો પણ અભિપ્રાય આપનામાં આવતો કે નરસિંહ મહેતાના સમય પહેલા ગુજરાતી સાહિત્ય હતુંજ નહીં, તેનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથીજ થયો—એ અભિપ્રાય બુલબરેલો માવજત પડ્યો છે ઘણા પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલા તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જુના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બધામાં છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજી જૈન બહારમાં અને જૈનેતર બહારમાંના કૃષ્ણજાતિના એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવના પડશે આપણા જુના સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાનો—transitional period નો—છે...”

જ્યોતેશ્વરે સંસ્કૃતમાં પ્રબોધચિંતામણી એક રૂપક (allegory) તરીકે સં. ૧૪૬૨ માં રચેલો જણાવી ગયા છીએ તેજ વિષયનો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેમણે ત્રિભુવનદીપક પ્રબોધ અથવા પરમહંસ પ્રબોધ એ નામનો ગ્રંથ રચેલ છે કે જે વિક્રમ ૧૫ મી સદીના અંતરાર્ધના આરંભની ગુજરાતી ભાષાનો અવિકલ નમુનો પુરો પાડે છે જો કે તે પોતાના સંસ્કૃત ગ્રંથ નામે ‘પ્રબોધચિંતામણિ’ નો અનુવાદ છે, છતાં ભાષાનો પ્રવાહ અખંડિત અને સ્વાભાવિકપણે વહે છે તે ગ્રંથ પ્રબોધચંદ્રોદય જેવા પરંપરાદીઓના વાક્યપ્રદારોના પ્રતિકારરૂપ, લોકપ્રચલિત પાખક અને લોકોત્તર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે રચાયેલો છે આ ઉપરથી ધર્મબુદ્ધિ—પાપબુદ્ધિનો રાસ આદિ કૃતિઓ પછીના સમયમાં થઈ છે આ પ્રબોધની પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જોતાં તે ૧૫ માં સદીમાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાવણ, શીરોગાંધ આદિની ગુજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે આમાં જુની ગુજરાતી છે અને અનેક છદો જેવા કે દુહા, કૃપદ, એકતાલી ચોપાઈ, વસ્તુ, સરસ્વતી ધડલ, છપય, ગુજરી વગેરેમાં પ્રાસંગિક વ્યવહાર પ્રબોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મચરણનું ચરિત્ર પ્રકટ કર્યું છે આ પરથી જેમ પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીને જણાયું કે ‘ગુજરાતી ભાષાને પ્રથમ ગુજરાતીનું રૂપ આપનાર જૈનોજ હોય એમ માનવાને બહુ કારણો છે,’ તેમ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે (જુઓ ૫ લાવચદ સંશોધિત તે કાવ્ય) શોક પર કવિ કહે છે કે—

સહકિ સમાખ સુરપિં સણ, વગગી મર્મિ કરઈ સંતાપુ,
વંન્નલ છાયાં સાપુ ન ફિરઈ, મૂલ મંત્ર સહકિહં નવિ ફરઈ. ૪૨
અઢોત્તર સય અધિષ્ઠા વ્યાધિ, સહકિ કહઈ તલ હોઈ સમાધિ,
કાઠઈ રેખા ન નિયટક થઈ, કહક કહતાં સહકિ ન નાઈ. ૪૩
સહકિ-આગિ બટકે મન્વલઈ, વિશ્વસઈ વંસ ન હુ નીકલઈ,
આગિ ઓઢાહઈ એકં વારિ, સહકિ સંતાપઈ સાતે વારિ. ૪૪

સ્નાન તર્પણુ શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા પર કહે છે કે:-

માહિ કહઈ નઈ બાહરિ નહાઈ, નઈ નાલાં જણિ ધસમસ માઈ,
જલ જલાઈ લોકમવાઈ, કિમ ધોસિ તે કલમસ માહિ? ૧૧૫
કર્મવસિં છવ ચિદુ મલિ ફિરઈ, પિતર તણુક તિહાં તર્પણુ કરઈ,
ગંગા તકિ જલ જાવેવીઈ, ગૂજરાત તિહાં આંબા પીઈ. ૧૧૬

વિવેકકુમાર સાથે સંયમશ્રીનો ઉત્સવપૂર્વક વિવાહ ધઉલમાં વર્ણવે છે :-

પહિછું ધિવન ચિર હૂઆ એ, જણુ ફીજઈ ખીડાં બૂખૂઆ એ,
લેઈ લગન વધાવિઈ એ, વિણુ તેડા સહઈ આવિઈ એ. ૩૨૯
મન્વન-પુરિ ચ વધામણાં એ, સન્નિ જાજઈ જુનાં રસણા એ,
બઈઠી તેવડ તેવડી એ, હિં પાપડ સાવેવડ વડી એ. ૩૩૦
એલિહિ ગોરડી એ, પકધને બરિઈ ઓરડી એ,
ફલકે ફિરઈ એ, વરવચ્છુ અમિરસ નિતુ વરઈ એ. ૩૩૧
કીજઈ મંટપ મોક્ષા એ, શેલીયઈ આવરિ ગાક્ષા એ,
ગુરવિ સનન જિભાડિઈ એ, પુરિ સાહ અમારી પાડિઈ એ. ૩૩૨
વર શૂંગરિક રયિ ચડઈ એ, બાજિત્ર રવિ અંબર ધડહઈ,
લાડખુ નેવા જન મિલઈ એ, સિરિ છત્ર ચમર પાસઈ હલઈ એ. ૩૩૩
સંયમ સિરી જન ફૂલહી એ, પ્રિય પેખી ગુણુનિધિ ગદગદી એ,
પુહતઈ મડપિ સાસરઈ એ, વર બઈકઈ પ્રવચન-માહરઈ એ. ૩૩૪
કર-મેલાવક બિહઈ કરઈ એ, ગુર-જોમી સમઈ સ હવ્યરઈ એ,
પાવક પ્રતિમા પાખલી એ, હિં જેલ મહિખાણુ મનરૂલી એ. ૩૩૫
લાડખુ લાડી લહયડાં એ, જે નિરૂપમ રૂપિં રૂખડાં એ,
દિવસધણુ લે સ માહિયા એ, આખા દિહિં વિહસિયાં બિહઈ હિયા એ. ૩૩૬
માવીરે હમ્મવ ક્રિયા એ, જણુ જોઈ કહિતિમ ધરિ ત્રવા એ,
ઉહ વિજાહ મ હોખિ સઈ એ, ગનરંગિ જોલઈ સહૂ ઈસઈ એ. ૩૩૭

સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ કુવ તાજેતરમાં કહે છે કે “આપણી જુનામાં જુની કવિતા પંદરમા સંકાની આરંભ સુધીજ જઈ શકે છે. એથી આગળ જઈ શકતા નથી તે અરસામાં લખાએલો ત્રિયુવનદીપક પ્રબંધ (પ્રભોધ-ચિંતામણી) નામનું એક મહારુપક આપણને મળે છે. પ્રભોધચંદ્રોદય ઉપરથી

ને કે તઆર કરવામા આવ્યો છે, તો પણ એ એક સ્વતંત્ર જૈનકાવ્ય છે. પ્રેમાનંદના 'વિવેકધણ્ડી' કરતાં એ વધારે રસિક છે આ કાવ્યમા પહેલ-વહેલાં પદ મળે છે પદ્મજ બીજું નામ દેશી છે. માર્ગ અને દેશી એ બે નામે અનુક્રમે પિંગળને અનુસરીને લખાએલી કવિતાને અને લોકગણને અનુસરીને લખાએલી કવિતાને આપવામા આવ્યા છે. તેનો આરંભ ચૌદમા સૈકાથી થએલો જોવામા આવે છે દેશીનું આ જો સ્થૂલ પૃથક્કરણ કરીએ પદમાં નરસિંહના ત્રણ કાવ્યો લખાએલા છે. ગોવિદગમન સુરતસંગ્રામ અને મુદામાચરિત્ર."

આ પદ-દેશી રાગો જયશૈખરસૂરિ પહેલાં પણ (એટલે અવશ્ય નરસિંહ મહેતા પહેલાં) જૈનોએ વાપર્યાં છે ને સાગ પછી વાપર્યોજ ગય છે તે દાખલાથી બતાવી શકાય તેમ છે.

આ યુગના ગુજરાતી જૈન કવિઓની કૃતિઓમાથી કાવ્યના નમુના અત્રે આપવાના હતા, પણ સ્થળસંકોચથી તે નથી આપી શકાયા યુગવાર કવિએ લેતી વખતે બીજા લેખમાં તે મુકીશુ.

મોમસુંદરસૂરિ સં. ૧૪૯૯મા અને કોઈકના કહેવા પ્રમાણે ૧૫૦૧ યા ૧૫૦૩ માં સ્વર્ગવાસી થયા પ્રાય આ મોમસુંદરના સમયમાં ઇડરમાં દિગંબરી ભટ્ટારકોની ગાદી સ્થપાઈ અને ત્યાર પછી મોજાત્રામા પણ ચર્ચ

પ્રકરણ ૨૨ મું

વિક્રમ સોળમું શતક

સં. ૧૫૦૫ માં રાણા કુંભના ખળનચી અને ઝવેરી વેશાદે શાતિનાથ તીર્થ કરતું અષ્ટાપદ નામક જૈનમંદિર ચિતોડમાં બધાવ્યું કે જેને હાલ શૃંગાર-આવડી કહેવામાં આવે છે તેને પ્રથમ ચાર દ્વાર હતા તેમાં બે દ્વાર સુંદર ફારેલી ગળીઓ ખેસાડી કરવામાં આવ્યા છે. સ. ૧૫૧૧ માં જિનહર્પસૂરિએ ગિરનાર પરના ચૌરીવાળા દેરાની પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૫૨૪ માં ખરતર કમલસંયમે વૈભાર ગિરિ પર (રાજગૃહમા) જિનભદ્રસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી કે જે હાલ વિદ્ય-માન છે. ૧૫૩૬ માં ખ જિનસમુદ્રસૂરિએ જેસલમેરમાં દેવકર્ણુ રાજ્યે અષ્ટાપદ-પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી સં. ૧૫૮૭ માં શેઠ કર્માસાહે વૈશાખ (ગુજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને, દિને શત્રુજયનો મોળમો ઉદ્ધાર કર્યો

સં. ૧૫૧૨ માં વાણીઆમાં દશાવીસા બેદ જાણીતા ચર્ચ ગયા અને તેમા શ્રાવક અને મૈત્રી (વૈષ્ણવ) બંને હતા એ તે વર્ષમાં રચાયેલા કાન્હડદે પ્રબંધ પરથી જણાય છે :—

‘વીસાદસા નિગતિ વિસ્તરી, એક શ્રાવક નિ એક મહેમરી’

છતાં જ્યાં ખરીદવું, વેચવું, પરદેશ સાથે જલ અને સ્થળથી વ્યવસાય કરવો, વગેરે અરસપરસ વ્યવહાર રાખી સાથેજ કાર્ય કરતા.

સં. ૧૫૦૮ માં અમદાવાદના લોંકારાહ નામના હાલી ૧૫મી પ્રતિમાનો નિર્મેષ કર્યો. તેના પરથી અમૂર્તિ પૂજક જેનો ધીમેધીમે ‘હુંદીઆ’ ‘સ્થાનકવાસી’ કહેવાયા અને હાલ સુધીમાં તેની સંખ્યા ધણી વધી ગઈ જણાય છે. તેને માનનારા ગુજરાત કાઠીઆવાડ, મારવાડ, માળવા, પંજાબ અને બીજા બધા ભાગમાં રહે છે. લોંકારાહ ગુજરાતી હતા એટલે તેમના મતની ભાષા ગુજરાતીજ રહી છે. મૂલ સૂત્રો પ્રાકૃત ભાષામાં હોઈ તે પર બાળાવબોધ-ટુઆ-ટીપણુ થતા ગયા તે તેનો પ્રચાર તેમના સાધુસાધ્વીમાં થયો; ‘લોંકારાહ’ સંપ્રદાયમાં મૂર્તિનો સર્વથા નિર્મેષ નથી તે તેઓ મૂર્તિને પુજે છે તે વાત પરથી તે સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ શોધવાની જરૂર છે. વળી લોંકારાહે પોતે સાધુ તરીકેની દીક્ષા લીધી નથી, છતાં તેના પરથી એક સંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ છે. સં. ૧૫૧૩ માં ભાણુ નામના સાધુથી પ્રતિમાનિર્મેષનો વાદ વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યો. તે વાદને માનનારાને મૂર્તિપૂજકો નિરસકારપૂર્વક ‘લુંપક-વેપધર-કન્યાપક’ કહે છે. સં. ૧૫૬૨માં કડવા નામના ગૃહસ્થથી કડવા મતની ઉત્પત્તિ થઈ. તે મતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્તમાન કાળે સાધુઓ છે નહીં-નગરે દેખાતા નથી. ૧૫૬૮માં રુપજી સાધુ હુંદીઆમાં થયા તે સં. ૧૫૭૦ માં લોંકારામાંથી નીકળી બીજા નામના ગૃહસ્થે બીજા મતની ઉત્પત્તિ કરી (જેને વિજયગચ્છ કવચિત્ કહેવામાં આવે છે.) ૧૫૭૨ માં પાર્શ્વચંદ્રે પાર્શ્વચંદ્ર (પાવચંદ્ર) ગચ્છ કાઢ્યો. લોંકારામાં ૧૫૭૮ માં જીવાજી ઋષિ, અને ૧૫૮૭ માં વરસિંહજી થયા.

મં. ૧૫૮૨ માં તપગચ્છના આનંદવિમલ સૂરિએ કેટલાક સાધુઓ સહિત ધર્મશિયલના દૂર કરવા ક્રિયાદાર કર્યા. જેસલમેરમાં અગાઉ મોમપ્રભ-સૂરિએ જતના અભાવથી સાધુ વિહાર પ્રતિષ્ઠાનો હતો તે ઉઘાડ્યો; વિદ્યાવિજયે ત્યાં જઈ ખરતર ગચ્છવાળા સાથે વાદ કર્યો.

આ શતકમાં પ્રાકૃતિમાર્ગ-વૈષ્ણવસંપ્રદાય વલ્લભાચાર્યે સ્થાપ્યો. એકંદરે આ શતકમાં દરેક દર્શનમાં ભાંગતોડ-શિતતા-વિચિત્રતા થયેલ છે. મુસલમાની કાળ હતો. લોકમાં અનેક જાતના ખળભળાટ વંતુ વધુ થયા કરતા, રાજ્યસ્થિતિ, વ્યાપાર, રહેણીકરણી વગેરે બદલાયાં. મહમદ એગઝના જુલમો વધ્યા. ચાપા-નેરનો કીડનો નષ્ટ થયો જુનાગઢનો માંડલિક ૧૫૨૭ માં વટવાયો ને જુનાગઢની પડતી થઈ. લાવણ્યસમય પોતાના વિમલપ્રબંધમાં કહે છે કે

“તિહાં તિહાં જાણઈ હોંડુ નામ, તિહાં તિહાં દેસ ઉત્પાઈ ગામ,
હોંડુનું અવતરીઈ -કાઢ, જુ ત્યાં તિહાં કરિ સંભાવ”

મહમદ મેગડાના સમયમા જૈન ગૃહ જેમા દડાલીઆઓ દુકાળ વખતે ગુજરાતને અનાજ પુરુષા પુર પાડી 'એક વાલુમે શાહ, અને બીજે શાહ પાદશાહ'—એ કહેવતને જન્મ આપેો હતો (લગભગ સ ૧૫૩૯)

૨૫ મણિલાલ બાસ લખ છે કે 'આ કાળના જનમમાગની સ્થિતિ જોઈએ તો ધર્મ રાજ્ય અને સમાજ એ ત્રણેમા ધોર અધકાર પ્રવર્તતો હતો. જે કોઈ વાચાળ હોય અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી કેઈ એક ચમત્કાર બતાવી શકે એવો હોય તે સહજમા ઇશ્વરાવતાર તરીકે પુખ્તતો અને તવા પચતો વ્યાપક ધર્મ શકતો. દેવતા ચમત્કાર અને જોગીજતિઓના ચમત્કાથી લોકો અભર્મ ગયા હતા ધર્મનું ખરાખોટાપણ ચમત્કારો પાથી નક્કી થતું સમાજમા જેમ ખતે તેમ મર્યાદા દુનિ કરવા ઉપર ખતનું ના પાડી નહુ હતું ખતી મકે ત્યા સુધી કન્યાવ્યવહાર પોતાના ગ્રામમાજ રૂગી થેતો અને પગામ જવા આવવાના જોખમમાથી બચતુ એ સર્વની ઇચ્છા હતી 'અલખોની આહ્વાનિકા બધુવા ઉપર હોવાથી તેમને વધારે ઝોણુ બણતુ પાનુ, પણ તે ધણુંખરું જજ્જમાનને પેર સરામણ-પરણામણુ કામ કરારી રાજ્ય એટલુજ બચતર બણતા "

હવે જૈન સાહિત્ય તરફ વળીએ—૧૫૦૪ મા સોમચંદ્ર કર્પરપ્રકરની કથાઓ ગુપ્તી કથા મહોદધિ ગ્યો તે અમયે માડવમડના કાંતરે મંડન મત્રી થયા. તેણે પોતાના રચેવા મયો લખાવ્યા, તેના નામ નાભમંડન (દોગવપાડવ સંબધી), અપૂર્મંડન (કૌપાત્રી પિતરે), કાદળમંડન (કાદળરીતો સાર), શૃંગારમંડન, અલંકારમંડન, સગીતમંડન, ઉત્તમમંડન, સારસ્વત મંડન (સારસ્વત વ્યાકરણ પર વિવેચન), અને ચક્રવર્ત્ય પ્રબંધ તે ઉપરાંત ગ્રામીન મયો અનેક લખાવ્યા તેનું અવતરણ તેના મિત્ર મહેશ્વરે કાવ્યમનોહર નામના સાત સર્વના કાવ્યમાસણે લખ્યું છે. મંડનમત્રીના બાઈ ધનદાસને 'ધનદાસી' બનુંદરીશતકવચના અનુકરણરૂપે એક ગ્રંથ ગ્યો છે અને બાઈઓ ખરતર ગચ્છના અનુવાચી અને શીમાલી મોતપુરાવસના વણિક હતા આ વખતે માડવ ગઠ (હાલનું માકું) જૈનોનું અને માવવાનું કેન્દ્રસ્થાન હતું.

સં ૧૫૦૬ મા ઉદયધર્મે વાક્યપ્રગણ નામનું ઔકિતક, ૧૫૦૯ મા શુભશીવે કથાકોષ, ૧૫૧૦ મા મેવગાજે વીતગજસ્તોત્ર પર અરચૂરિ, અને સર્વસુંદરે દસરાજવત્સરાજ કથા, ૧૫૧૨ મા સાંતુભોમે પુષ્પમાલા પર વૃત્તિ માનસાગરે વિમનનાથ ચરિત્ર, ૧૫૧૪ મા હેમદમે આરભસિદ્ધિ પર વૃત્તિ, ને ૧૫૧૦ માં ન્યાયસંગ્રહ વ્યાકરણની પરિલાપાનો સંગ્રહ અમદાવાદમા, તેની ન્યાયમંજૂષા વૃત્તિ, અને એ વૃત્તિ પર ન્યાસ, ૧૫૧૬ માં સૌણાગવર્નદીએ મૌન એકાદશી કથા ૧૫૧૭ માં રતનમંદિર ગણિએ લોજપ્રબંધ, તથા તે અરસામા ઉપદેશ તરંગિણી, ૧૫૧૮ માં શુભશીવે ચતુર્બળકલ્પ કથા, અમરચંદ્ર ઉપદેશમાલા

પર અવચૂરિ, ૧૫૧૯ માં સાધુમેમે જિનનરસભના મહાવીર ચરિત્ર પર વૃત્તિ-
ચરિત્રપંચક વૃત્તિ, અને ૧૫૨૦ માં કરિ સંગ્રામસિંહે જુદ્ધિસાગર નામનો
સર્વમાન્ય અત્યુપયોગી ગ્રંથ રચ્યો. તે સંગ્રામસિંહ ઉપરોક્ત માંડવગદના પ્રસિદ્ધ
ઓસવાલ અને મહમદ ખીલજીના માનીતા વિશ્વાસપાત્ર લાંડરી હતા.

૧૫૨૪ માં પ્રતિષ્ઠામેમે સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય રચ્યું તેમાં સોમમુદરસૂરિનું
જીવનચરિત્ર આલેખાયું છે. ૧૫૩૧ માં ધર્મમુંદરસૂરિ અપરનામ સિદ્ધસૂરિએ
શ્રીપાલનાટકગત રસવતી વર્ણન રચ્યું. ૧૫૩૪ માં સલ્લરાજે પૃથ્વીચંદચરિત્ર
ગદ્ય-પદ્ય-લગ્ન-ગ્રંથેષમય રચ્યું ને શુભશીમે સં. ૧૫૪૦ માં શાન્તિવાહન-
ચરિત રચ્યું.

૧૫૪૧ માં સિદ્ધાંતસાગરે ચતુર્વિંશતિ જિનજીવનિ રચી અને સોમચરિત્રે
શુરુશ્ચરનાટકર કાવ્ય રચ્યું, તેમાં રત્નજેખરસૂરિના પદ્મધર લક્ષ્મીસાગર સૂરિનું
જ્ઞતાંત છે. ૧૫૪૪ માં કમલસંયમે ઉત્તગાધ્યયન સૂત્ર પર સર્વાધ્યસિદ્ધિ
નામની વૃત્તિ, ૧૫૪૬ માં ઉદયસાગરે તેજ સૂત્ર પર દીપિકા અને શુભવર્દને
દશાશ્રાવકચરિત્ર પ્રાકૃતમાં, અને ૧૫૪૮ માં ઉક્ત કમલસંયમે કમસ્તવવિવરણ
રચ્યું. ૧૫૫૧ માં જિનમાગરે કપૂર પ્રકરણ પર અવચૂરિ, ૧૫૫૨ માં શુભવર્દને
વર્દમાન દેશના, કીર્તિનરસમે ઉત્તગાધ્યયન વૃત્તિ, ૧૫૧૪ માં ધંદલસે જીવનમાનુ-
ચરિત્ર (ગદ્ય), ૧૫૫૭ માં લાખ્યાનાગરે શ્રીપાલ કથા, અને ૧૫૬૦ માં દિ. જ્ઞાન-
ભૂષણે જ્ઞાનનરંગિણીની રચના કરી ૧૫૭૦ માં નિદાંતસાગરે દર્શનરત્નાકર,
૧૫૭૨ માં નિત્યકર્મે દર્શનકાવિક વૃત્તિ, ૧૫૭૩ માં મહેશ્વરે વિચાર રસા-
યન પ્રકરણ રચ્યું. ૧૫૭૫ માં કુમારપાત્ર પ્રતિભાવ સંસ્કૃતમાં રચાયો.
૧૫૭૮ માં ત્રિભક્ષત્રયંધ ગુજરાતી પરથી ત્રિભક્ષચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચાયું. ૧૫૮૨ માં
જિનહંસે આચારંગસૂત્ર પર દીપિકા, ને સદજસુંદરે ગ્લશ્રાવક ત્રયંધ રચ્યો.

૧૫૮૩ માં હીરવિજયસુગ્રિનો પાલણપુરમાં જન્મ થયો, ને હર્ષકુલે સૂત્ર
કૃતાગ દીપિકા રચી. ૧૫૯૦ માં શુભનીમે ભરનેશ્વર બાહુબલિ, ૧૫૯૧ માં
સિદ્ધાંતસાગરે દેવજુદ્ધ વૃત્તિ હુંદેકા ને હૃદયસૌભાગ્યે હૃદયગુર્થપાદવૃત્તિ,
૧૫૯૪ માં જિનવિમલે મરુશ્વરકૃત શબ્દધર્મેકુ પર દીકા રચી. ૧૫૯૬ માં હીર-
વિજયસૂરિની દીક્ષા પાટણમાં આગશર વદ ૧૮ ને દિને થઈ.

પદ્મભોપદેશ, રત્નમાલા આદિ ગ્રંથ અપભ્રંશના સંભવે છે. જનમિત્રકૃત શ્રેણિક-ચરિત્ર, અને તે ઉપરાંત દેવનન્દિ મુનિકૃત રોહિણીવિધાનકથા અને કર્તાના નામ વગરના સુઅંધ દસમીકલા, પાસપદકલા, જિનપુરંદર કથા વગેરે દિગંબર કૃત મળી આવે છે. આ રીતે સોળમી સદી સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય વ્યાપ્ત આપ્યું છે.

ગુજરાતી બાલાવબોધ અગાઉના શતકમાં ગણાવ્યા ઉપરાંત ૧૫૦૫ લગભગ વિશાખરાજે ગોતમપૃથ્વી ૫૨, હેમકર્ણ ૧૫૧૦ માં પડાવરપકનો, આસચંદ્રે ૧૫૧૭ માં કલ્પસૂત્ર પર અવચૂરિવેશ નામનો માલાવબોધ, ૧૫૨૫ માં મેરસુંદરે તરુણપ્રભાચાર્યના બાલાવબોધને અનુમતી પડાવરપક પર વાર્તા-માલાવબોધ માંડવગદમાં, તેમજ તેમણે શીસોપદેશમાળા, કલ્પપ્રકરણ, પુષ્પમાલા પ્રકરણ, કર્પૂરપ્રકર, વગેરેનાં, અને યોગશાસ્ત્ર પર બાલાવબોધ રચ્યા. ૧૫૨૬ માં દયાસિંહે ક્ષેત્રસમાસ પર બાલાવબોધ રચ્યો. પાશ્વચંદ્રે પણ આચાર્ય, સુતકૃતાંગ, પ્રશ્નચક્રકરણ વગેરે પર રચ્યા છે. રત્નરંગે રૂપકમાલા પર બાલાવબોધ ૧૫૮૨ માં રચેલ છે.

ગુજરાતી જૈન કવિઓમાં-બોળમાં શતકમાં આદિ કવિ શ્રાવક દેવાલને ગણી શકાય. તેને હાકુર એ નામથી સંબોધેલ છે. તે દીક્ષીના પ્રસિદ્ધ સમરાશા અને સારંગશાનો આશ્રિત હતો. તે ગુજરાતમાં ફર્યો હતો અને ગુજરાતમાં રહીને તેણે ધણાં કાવ્ય રચ્યા હતા. એની જે કવિતાઓ મળી છે તે તે કવિના બીજા ગુજરાતી જૈન કવિઓના જેવી તત્કાલીન ભાષાનો નમુનો છે. દીક્ષીની ભાષાની કશી અસર તેમાં જણાતી નથી. તેની કવિતાઓ ૧૫૦૧ થી ૧૫૩૪ ન્ધીની મળી આવે છે. તે સમયમાં ઘણેકા નરસિંહ મહેતાનો તે સમકાલીન હતો. તેની મોટી કૃતિઓ જલપડલાવડ રાસ, રોહિણીયા ચેરનો રાસ, ચંદનબાલા ચોપદ (ખ. મં. ૧૫૦૬), વગ્ગરવામી ચોપાદ મં. ૧૫૨૨ માં, ગ્નાનપૂજ, જંબુસ્વામી પંચભવ વર્ણન પ્રબંધ ૧૫૨૨ માં, સમ્યક્ત્વ બાર ભત કૃષ્ણ ચોપદ ૧૫૩૪ માં છે, તે નાની કૃતિઓમાં રથસિમ્હ કક્ષાવાળી, સ્થૂતિભદ્ર શામ, આદ્રકુમાર ધવલ અને સુડ, ચાવન્યા કુમારલાસ, હરિયાળી આદિ છે.

મુનિસુન્દરશિષ્ય સંઘવિમલે સુદર્શનશ્રેષ્ઠી રાસ (૧૫૦૧), ધનદેવે સુરંગાલિધાન નેમિકાગ (૧૫૦૭), મલકલગે સમ્યક્ત્વ રાસ અષ્ટ બાધામાં (૧૫૦૫) તલવાડામાં, આનંદે ૧૫૦૭ માં ધર્મલક્ષ્મીમહત્તરા ભાસ રચેલ છે. ૧૫૧૭ માં લખાવેલ હંસવત્સકથા આસાચત કૃત મળે છે. આ સમયમાં રત્નાકરે આદિનાથ જનમાલિષેક, અને રત્નશેખરે રત્નચૂડ રાસ રચેલ છે.

૧૫૧૨ માં ત્ર્યપિતૃર્થને નલદવદંતિ રાસ અને મતિશેખરે ૧૫૧૪ માં ધન્ના રાસ, ૧૫૩૭ માં કુરંગુ રાસ, મયણુરેલા રાસ, અને નેમિનાથ વસંત-

પુલકા રચેલ છે ૧૫૧૬ માં ન્યાય (અંગત) સુંદરે વિદ્યાવિલાસ ચોપદ, તથા સત્સંહસરિ શિષ્યે જશુમાધિપતિ, રાજતિલકે શાલિભદ્ર રાસ, ગોપમંડલીકે સંગલસિંહરામ ૧૫૧૯ માં અને દિગંબર શ્વલ જિનદાસે ૧૫૨૦ માં હરિવંશ રાસ, તેમજ તે અરસામાં ખીખ રાસો નામે યશોધર રાસ, આદિનાથ રાસ, શ્રેણિક રાસ રચેલ છે.

પેથાએ (૧૪૯૪-૧૫૪૨ વચ્ચેમાં) પાર્શ્વનાથદશાવલિવાદ્યો, સં. ૧૫૨૩ પહેલાં છે મૃગાંકલેખારાસ, લક્ષ્મીસાગર કૃત, સુરપ્રિય રાસ, જ્ઞાનસાગર શુવલવ-સ્થિતિ રાસ ૧૫૨૩, સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ (૧૫૩૧), મંગલધર્મે મંગલકલશ રાસ (૧૫૨૫) દેવકીતિએ ધન્વાશાલિભદ્ર રાસ (૧૫૩૧), ઉદયધર્મે મલયસુંદરી રાસ (૧૫૪૭) રચેલ છે.

ઐતિહાસિક રાસમાં, લક્ષ્મીસાગર કૃત, વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ અને દેવપ્રભકૃત ૧૫૪૦ માં લખાયેલો કુમારપાલ રાસ મળે છે.

લાવણ્યસમયનો કાવ્યકાલ

(૧૫૪૦ થી ૧૫૯૦)

૧૫૪૦ થી લાવણ્યસમયનો કાવ્યકાલ શરૂ થાય છે. તેનો જન્મ સં. ૧૫૨૧ અમદાવાદમાં, દીક્ષા ૧૫૨૯ માં પાટણમાં તે પોતે જણાયે છે કે “મેં સરસ્વતી માતાની કૃપા કરવાથી મને મોળમાં વર્ષમાં (સં. ૧૫૩૭ માં) વાણી (કવિત્વશક્તિ) ઉદ્ભવી જેનાથી પોતે છંદ, કવિતા, ચોપાદ અને ગદ્યપદ્યવાળા સરસ રાસ રચ્યા વળી અનેક પ્રકારના ગીત રાગ રાગણી અને સંવાદ રચ્યાં” સં. ૧૫૪૩ માં મિદ્ધાત ચોપદ (જેમાં ભોંકા મતનું ખંડન કર્યું છે,) ૧૫૫૩ માં રથસિલદ્ર એકવીશે (એક હુંકે રસિક કાવ્ય), ૧૫૫૪ માં જ્ઞાનમપૂજાચોપદ રચ્યા ૧૫૫૫ માં પોતાને પદ્ધિત પદ મળ્યું.

૧૫૬૨ માં નાની કૃતિઓ-સેરીસા પાર્શ્વસ્તવ, નેમિનાથ હમચડી, રાવણ-મહોદરી સંવાદ, આલોચણ વિનનિ, વેગવ્યવિનનિ, રચી. ૧૫૬૪ માં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ વિવિધ છંદમાં રચ્યો. ૧૫૬૭ માં સુરપ્રિયકેવલી રાસ રચ્યો.

ઐતિહાસિક પ્રબંધમાં સ. ૧૫૬૮ માં વિચલપ્રબંધ રચ્યો. સુમતિસાધુ-સરિ વિવાદ્યો (નેમતી દીક્ષાના વર્ણનરૂપ), અને ૧૫૮૯ માં ત્રણ પ્રબંધ જેવા રાસ નામે ખિગ ચક્રિ, અલિખદ અને યશોભદ્ર સરિ નાસ રચી અમદાવાદમાં પૂર્ણ કર્યાં.

દેવરાજ-વચ્છરાજ ચોપદ કનપુર (કુતુબપુરા)માં રચી. તેની લખ્યા સાલ ૧૫૭૫ની પ્રત મળી આવે છે ૧૫૭૫માં કમવાદ, ૧૫૮૫ (૮૬) અંતરિક્ષ-

પાર્શ્વસ્તય આદિ પુષ્કળ નાની કૃતિઓ મળે છે આ હિચ્ચ પ્રતિના સરકારી કવિનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વ મણિવાય બદરનાથ વ્યાસે કરેલું પ્રસિદ્ધ મનાર છે એટલે વિશેષ વિવેચન કર્યું નથી તેણે આ સમયમા જેટલી સુદર કૃતિઓ રચી છે તેટલી કૃતિઓ કોઇએ રચી નથી તેથી આ સમયને 'ભાવપ્રયસમય યુગ' એ નામ આપીશું તો અસ્થાને નહીં મળ્યાય

સ ૧૫૮૨મા દુકાળ પડ્યો તે વખતે જૈન ઓસવાલ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલતુ રાખીને ત્રણ કરોડ પિરોજી સિદ્ધાનો ખર્ચ કર્યો હતો.

આ સમય દરમ્યાન અન્ય ભાષાકાવ્યકૃતિઓ જોઇએ — ઉપદેશ રૂપે નતસુરિએ નિચારચોસડીતુ હુકુ કાવ્ય સ ૧૫૪૪ મા અને સવેગસુદરે સાર-શિખામણ રાસ નામની મોટી કૃતિ સ ૧૫૪૮ મા રચી છે વાર્તા રૂપે સહજસુદરે ૧૫૮૨ આસપાસ શુકરાજસાહેબી રચી છે

જૈન પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી ક્યારુપે અનેક કાવ્ય કૃતિઓ મુકાઇ છે એક અશાત કવિએ ૧૫૫૦ મા મુનિપતિ ચરિત, અને તે આસપાસ શાંતિ સુરિએ સાગરકતરાસ, કીર્તિદર્પે ૧૫૫૬ મા સનત કુમાર ચોપાઇ, કલ્પસુરિ શિષ્યે કુલધ્વજ કુમાર રાસ, ક્ષમાકલશે તેજ વર્ષમા સુદર રાગરાસ, અને ૧૫૫૩ મા તેમણે લલિતાગ કુમાર રાસ, મૂલપ્રભે ગજસુકુમારસધિ, જગરાજે મત્સ્યોદર રાસ, ૧૫૫૪મા ધર્મદેવે હર્ષિદ્ર રાસ, ૧૫૫૫મા કુશનસંયમે હરબળ રાસ, ૧૫૫૬મા નેમિકુન્દે ગજલિહકુમાર ચરિત, ૧૫૭૭ મા હર્ષિધસાગરે શ્રીપાદ રાસ અને તે અરસામા ધ્વજબુજગ ચોપઇ અને ૧૫૬૦ મા હર્ષમૂર્તિએ ચદ્રચેખાચોપાઇ રચેન છે

૧૫૬૧ મંથરસુરિનું લલિતાગચરિત, ધર્મદેવનો અજપુત્ર રાસ ૧૫૬૩ મા ધર્મદેવ કૃત વજ્રસ્વામી રાસ, પદ્મસાગર કૃત કમનજા ચો, ૧૫૬૫ મા હીરાનંદ બીળનો નિઘાવિલાસ પવાડો, ૧૫૬૭ મા ધમસમુદ્રનો સમિતકુમાર રાસ, ૧૫૬૮ મા લખાયેલ લક્ષ્મણકૃત શાલિભદ્ર નિનાહનો, ૧૫૬૯ મા દેવકવંશ કૃત ઋષિદત્તા રાસ, ૧૬૭૧ મા રત્નસિદ્ધ સુરિ શિષ્યનો રત્નચૂડમણિચૂડ રાન, અને લાવણ્યરત્નનો વતરાજ-દેવરાજ રાસ, તે લાવણ્યરત્નકૃત યશોધરચરિત ૧૫૭૩ મત્સ્યોદર રાસ ૧૫૭૪ને તે અરસાના કલાવતી રાસ અને કમનાવતી રાસ, સહજસુદરકૃત ઋષિદત્તારાસ (૧૫૭૨) અને જબુઅતરગરાસ, તથા તેના ૧૫૮૦ મા રત્નસાર રાસ, આત્મરાજ ગસ, અને પરદેશી રાગનો રાસ, સૌભાગ્યસાગરસુરિ શિષ્યકૃત ચપકમાલા રાસ (૧૫૭૮) અને આશરે ૧૫૭૯ મા સાધુરત્નસુરિકૃત કમનજા રાસ, ૧૬૮૦ મા ભુવનકીર્તિ કૃત કનાવતી ચરિત ૧૫૮૩ મા વિનયસમુદ્રે આરામસોલા ચો, ૧૫૮૪મા બીમકૃત તેમજ હરચંદ્ર શ્રાવકકૃત અગદત રાસ અને ધર્મસમુદ્રકૃત કુલધ્વજ રાસ

૧૫૮૫ યનિધાનકૃત સુરપ્રિયચરિતરાસ અને ધર્મદત્ત ધનપતિ રાસ, ૧૫૮૮ લગભગ સમરચંદ્રકૃત શ્રેણિક રાસ, ૧૫૯૧ મોમવિમલસુરિકૃત ધર્મિલગસ, ૧૫૯૨ (૧) કવિયજ્ઞકૃત તેતલીપુત્ર રાસ, ૧૫૯૭ બ્રહ્મમુનિકૃત આર પ્રયેકધ્રુવ રાસ, સુન્દરન ચરિત્ર ચો., ૧૫૯૯ વિનયનમુદ્રકૃત અંબડ ચો. અને ૧૬૦૦ લગભગમાં ગુણુમાણિક્ય શિષ્યે દગ્ધિચંદ્ર રાસ રચેલ છે.

નેમિનાથના ને સ્થૂલિલદ્રના રસિક ચરિત્રે મોમમુદ્દર સુરિને રસિક કાવ્યની પ્રેરણા કરી હતી. તેજ પ્રમાણે ત્યાર પછી—અને ખાસ કરી વંશભી સપ્રદાયના ઉદભવ અને પ્રચાર પછી અનેક જૈન કવિઓને કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા કરી છે. આ સમયમાં નેમિનાથ સંબંધે લાવણ્યસમયે વિધવિધ છંદમાં કાવ્ય રચ્યું તેજ પ્રમાણે સદ્ગજસુંદરે વિધવિધ છંદમાં ગુણુરતનાકર છંદ ૧૫૭૨માં રચેલ છે; વળી ૧૫૭૭ આસપાસ મુનિચંદ્રે રચેલું રસાઉલો એ કાવ્ય ઘાળું કરી આ સંબંધે છે. ૧૫૮૬ પહેલાં પુણ્યરત્ને નેમિરાસ—આદ્યરાસ, ૧૬૦૦ લગભગ બ્રહ્મે નેમિનાથ વિવાહલો રચેલ છે, પદ્મસાગરે આસરે ૧૫૬૩માં સ્થૂલિલદ્ર અઠાવીસો અને શુભવર્દન શિષ્યે સ્થૂલિલદ્ર રાસ સં. ૧૫૭૫માં રચેલ છે. બુધરાજે ૧૫૮૯માં મદન રાસ રચેલ છે.

જૈન દર્શનનાં નવ તત્ત્વો પર રાસ લાવસાગર સુરિ શિષ્યે ૧૫૭૬માં, જૈન ધર્મના ચાર પર્વ પર ચતુઃપર્વરાસ ચંદ્રલાલે સં. ૧૫૭૨ માં અને રાત્રિભોજન ત્યાગ પર ધર્મસમુદ્રે ૧૫૮૪ આસપાસ, આરાધના પર પાશ્વચંદ્રે ૧૫૯૨ માં, કલ્યાણે કૃતકર્મરાજ રાસ, અને દીવાળી પર્વ પર રાસ ધર્મસિંહે ૧૫૯૬ પહેલાં, લાવણ્યદેવે કર્મવિવરણ રાસ રચેલ છે. બ્રહ્મમુનિએ ૧૬૦૦ માં લગભગ ઉત્તરાધ્યયનના ૩૬ અધ્યાય પર સજાય રચી છે.

લાવણ્યસમયે જેમ કરસંવાદ વચ્ચે છે તેમ સદ્ગજસુંદરે યાવનજરા સંવાદ રચ્યો છે.

લોકકથાનું સાહિત્ય—ભાષામાં થતું જોવામાં આવે છે. નરપતિએ સં. ૧૫૪૫ માં નંદ્યત્રીશી રચી ને તેના પર જરા વિસ્તાર કરી સિંહકુશળે સં. ૧૫૬૦ માં લગભગ તેજ સ્વરૂપમાં તે કથાને મુકી. ૧૫૫૬ માં જિનહરે વિક્રમ—પંચદંડ રાસ રચ્યો કે જે સામળભટ્ટની પંચદંડની વાત સાથે સરખાવી શકાય. આસરે ૧૫૬૭ માં કડવાએ, અને ૧૫૬૩ માં પદ્મસાગરે લીલાવતી સુમતિ વિલાસ રાસ રચ્યો છે. ઉદયભાનુએ ૧૫૬૫ માં વિક્રમમેન રાસ રચ્યો છે ને સંબંધે સ્વ. મણિભાઈ બ્યામ લખે છે કે “ને પદ્મ દુકનો પ્રત્યંધ છે તે દરેક રીને સામળભટ્ટની વાતો સાથે દરીદ્રાઈ કરે તેવો છે; અર્થાત્ આ પ્રત્યંધની રચના કાઈ રીને સામળભટ્ટની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી.” ૧૫૯૨ માં સ્વર્નવાસ પામેલા આનંદ-વિમલસુરિના શિષ્ય ધર્મસિંહે પણ વિક્રમ રાસ રચ્યો છે. દોલનવિજયે અંતિદાસિક

રાસ નામે ચિતોડ મહારાણા બાપા-ખુમાણ રામ રચ્યો છે તે રાજસ્થાની-મેવાડી મારવાડી ભાષાના શબ્દોથી ભરપુર છે. તે ખુમાણ-તેના વંશજો વગેરેનો ચારણશાહી ઇતિહાસ આપા છે. જૈન સાધુઓ રાજસ્થાનમાં રહી તેના જુદાં જુદાં વર્ણનથી ચિત્ત રંજન કરતા એ આ પરથી જણાય છે આ લોકકથા સાહિત્ય જૈનો મૂળથી ખેડના આવ્યા છે પ્રમથો રચવાની પ્રણાલિકા તેમણે પાડી હતી ને તે હેમચંદ્રના દ્વાશ્રય કાવ્ય પદ્ધતિ શરૂ થયેલી છે આ પરથી અરાધમા શતકમાં થયેલ શામળલક્ષ્મી લોકકથાનો આદિ પ્રવર્ત છે એમ હવે નહીં કહી શકાય. સત્તરમા શતકમાં પણ આપું ઘણું સાહિત્ય જૈનકૃત મળી આવે છે તે તે શતકમાં કહીશું. વળી આ જૈનેતર કવિઓ પોતાની વસ્તુ પોતાથી પૂર્વગામી જૈનકૃતિઓ પરથી પણ લેતા હોય ત્યાં જૈન કે જૈનેતરનો સામાન્ય આશ્રય સંસ્કૃત થયોનો પણ હોય એ એકબીજાને સરખાવવાથી સમજી શકારો

જૈનો પોતાના આચાર્ય, મંદિરો આદિનો ઇતિહાસ પણ કવિનામાં મુખતા તપગચ્છના હેમવિમલસુરિ સંબંધે ફાગ દસંધીરે ૧૫૫૪ માં, અને પૂર્વ દેશમાં આવેલાં જૈન તીર્થો અને મંદિરો સંબંધે પૂર્વદેશચંદ્ર રાસ દંત્યે મોમે ૧૫૬૫ માં, ઇશ્વરગદના ચૈત્યો સંબંધે ઇલાપ્રાકાગચૈત્યપરિપાટી અનંતદંશે ૧૫૭૦ લગભગ, ખીમાએ શત્રુંજય ચૈત્યપરિપાટી, લાલગડનકૃત ધનસાર પંચશાક્તિનો રાસ ૧૫૮૩, હીરવિજય બાર માસ ૧૫૯૬ માં ગગરાજે, વસ્તુપાલ-નેજાલ રાસ પાર્શ્વચંદ્રે ૧૫૯૭ માં અને તેજ વર્ષમાં આનંદવિમલસુરિ રાસ ૫ સળે રચેલ છે. બ્રહ્મમુનિએ સુધર્મગચ્છપરીક્ષા ચોપઇ ૧૬૦૦ લગભગમાં રચી છે તેમાં આચાર્યોનો ટુંક ઉલ્લેખરૂપે પરંપરાગત જનાં છે આ સર્વની આગળના લાવણ્યસમયના વિમલપ્રબંધ સંબંધે કહેવાઇ ગયું છે

એક સુંદર આર્થાતર અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે સોળમા શતકના પ્રારંભે લગભગ થયેલ રાનાચાર્ય નામના જૈન સાધુએ મિસ્ત્રણ પંચાશિકા અને શશિકલા પંચાશિકા હૃદયંગમ ભાષામાં અવતારી છે.

આ શતકમાં જૈનેતર ગુજરાતી કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા (કાવ્યકાલ ૧૫૧૨ થી ૧૫૩૭ લગભગ), બાલણુ (કાવ્યકાલ સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૦ લગભગ), કેશ ૧૫૨૯, ભીમ ૧૫૫૦, નાકર (લગભગ ૧૫૫૦-૧૬૩૨) થયેલા હાય લાગ્યા છે, જ્યારે જૈન ગુર્જર કવિઓ વર્ણાનુક્રમે ઉપર અતાવ્યા પ્રમાણે ફટવા બધા થયા છે તે સ્પષ્ટપણે જોઇ શકાય તેમ છે સ્તવન આદિ તેમજ બીજી નાની-ટુંકી કૃતિઓ તો પાર્શ્વચંદ્ર આદિ ઘણાએ ઘણી રચી છે કે જોનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

આસવાળમાં લાવી જૈન બનાવવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો બનાવ સ. ૧૬૦૦ માં ખમ્બો. એ પછી એ પ્રથા બંધ પડી ગઇ-કારણ એમ થયું કે જૈન ધર્મમાં

અંદર અંદરનો વિરોધ અહીં પ્રબળ થઈ પડ્યો. ખરતર ગમ્મત અને તપાગમ્મત વચ્ચે ધંમનસ્ય અને ધૃત્યા દત્તાં, પણ અમદાવાદમાં લોકાશાહે સ્થાપેલો નવો સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજન અને તેના ઉપદેશક સાધુઓનો પ્રબળ દરીદ્ર થઈ પડ્યો. અંદર અંદરના વિખવાદથી ધર્મચાર્યોનું મદત્ત ઘટ્યું અને તેમ . હાથ નિર્બળ થઈ ગયા. આવા સમયે તે સર્વનું નિવારણ કરવા અને ધર્મરિચતિનું પુનઃ સ્થાપન કરવા અથેજ હીરવિજયસૂરિ ચલા હોય નહીં એમ લાગી આવે છે. તેમના સંબંધી હવે પછી દુકંમાં વિવેચન કરીશું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

હીરવિજયસૂરિનો સમય

(સત્તરમો સૈકા)

પાંચજીપુરના ઓશવાળ હીરજીએ ૧૩ વર્ષની વયે સં. ૧૫૯૬ માં દીક્ષા લઈ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી તેમજ દક્ષિણમાં ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા પછી છેવટે સં. ૧૬૧૦ માં શીરોહીમાં આચાર્યપદ મેળવ્યું—તે હીરવિજયસૂરિ અકબર બાદશાહને ત્રણ વખત મળ્યા મં. ૧૬૩૯ માં ધર્મોપદેશ આપતાં બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ પોતાની પાસેનાં પુસ્તકોનો બંડાર સૂરિને ભેટ કર્યો ત્યાર પછી અમુક સમયે સૂરિએ બાદશાહને જૈનના પદ્યપદ્યના આઠ દિવસોમા કોઈ પણ જીવની હિંસા ન થાય એવો હુકમ બહાર પાડવા સુચવતાં બાદશાહે તે આઠ દિવસોમાં ચાર દિવસ ઉમેરી બાર દિવસો (આવશ્ય વદિ ૧૦ થી બાદરવા સુદિ ૬ સુધી) માં જીવહિંસા નિગેધનાં છ ફરમાન બહાર પાડી ગ્રુજરાત, માળવા, અજમેર, દીક્ષી, ફત્તેહપુર અને લાહોર એમ છ સ્થળોમાં મોકલ્યાં ને છઠ્ઠું ખુદ આચાર્યને પણ આપ્યું. આ સીવાય તેમણે તથા તેમના શિષ્યો વિજયમેનસૂરિ, શાંતિચંદ્ર અને ભાનુચંદ્ર સમ્રાટ પર ધીમે ધીમે વધારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો અને તેને પરિણામે જીવદયા માટે બાદશાહને ઘણી ઉચી લાગણી પેદા થઈ હતી. બાદશાહે પોતાના રાજ્યમાં એક વર્ષમાં છ માસ સુધી જીવદયા પાળવાના હુકમો બહાર પાડ્યા હતા. ઘોડા, ગાય, બગદ, બેસ અને પાડા વગેરે જીવોનો વધ સદંતર બંધ કરાવ્યો હતો. ઘણાં પક્ષીઓને પાંજરામાંથી છુટાં કર્યા હતાં ઘણા કેદીઓને મુક્ત કર્યા હતા મરેલ માણસની મીઝકત લેવી નહીં એવા ફરમાન બહાર પાડેલ હતા અને આ આચાર્યના ઉપદેશના પ્રભાવે જાણ્યા કર બંધ કર્યો હતો અને શત્રુજ્યાદિ તીર્યો કરથી મુક્ત કર્યા હતાં. વળી બાદશાહે તેમને ‘જગદ્ગુરુ’નું નિરુદ્ધ પણ આપ્યું હતું (સ. ૧૫૪૦)

આ આચાર્યને અકબર ઉપરાંત બીજા રાજાઓ તથા પ્રાંતના મુખ્યોનામે શીરોહીનો રાજા ચુઆણુ સુનતાન પાળ્યો કનાખાન મેડનાનો ખાનખાના ખલાતનો સુનતાન હમીન ખોજો કાસમખાન આજમખાન વગેરે પણ માન આપતા હતા તેમજો અનેકને દીક્ષાઓ આપી પોતાનો સાધુસાધ્વીઓનો પરિવાર અટ્ટી હજારનો કરી દેતો આ વખતે અમૃતપૂજક લોકો જૈનોનું જોર હતું અને તેમાંથી ધણુને આ સુગિએ અમૃતપૂજક જૈન કર્યા

વિજયસેન સુરિએ ગુજરાતના ધણુ શહેરોમાં અને બીજા અંતરેએ જૈન મંદિરો થયાં તેમાં જિનબિગો રથ પ્યા કે જેની સખ્યા ચાર લાખ થાય છે શીરગીઓના નેડાવવાથી દીન ગયા હતા અકબર નાદશાહની સભામાં બ્રાહ્મણ પડિતો માથે વાદ કર્યો હતો ને સુરતમાં બ્રહ્મ નામના દ્વિગબ્રહ્મચાર્ય પર જીત નેજાની હતી તેમને અકબર નાદશાહે સવાઈ હીર' નામનું મિહદ આપ્યું હતું ભાનુચંદ્રના મુખથી અકબર કારમીર ગયો હતો ત્યારે સાથે લઈ જઈ દરેક રવિનારે સૂચના સદસ નામે બ્રહ્મ કરતો ભાનુચંદ્ર શતાવધાની હતા તેથી પ્રસન્ન થઈ અકબરે 'ખુશ્હેમ' (સુમતિ) એ નામ તેમને આપ્યું હતું તેમના ઉપાધ્યાય પદના મહોત્સવનું ખર્ચ અણુનહજને આપ્યું હતું

સમ્રાટ અકબર ઉપર જૈન સાધુઓએ ધણે જલાન પાડ્યો હતો આ સંબંધે તેની સભામાં રહેતા કેટર મુસનમાન બદાઉનીએ પોતાના અધમાં જણાવ્યું છે કે —

“નાદશાહ બીજા સમ્રાટના મનુષ્યો કરતા અમણો (જૈન સાધુઓ) અને બ્રાહ્મણોની સાથે એકાતમાં વધારે મેળાપ કરતો હતો —તેઓના સહવાસમાં વધારે સમય ગાળતો હતો તેઓ પોતાના ધર્મગ્રંથો ધર્મતત્ત્વો અને નીતિશાસ્ત્રમાં એવા નેડ પડિતો હતા ધર્મ સંબંધે પણ એવા તો ઉજ્જત હતા અને મનુષ્યજીવનની સંપૂર્ણતા એવી તો પ્રાપ્ત કરી હતી કે તેઓ બીજા સમ્રાટની પ્રધાન વ્યક્તિઓને અનાયાસથી અતિક્રમ કરી ગયા હતા તેઓ પોતાના મતની સત્યતાના પ્રમાણને માટે અને ખરલામ ધર્મના દોષો બતાવવાને માટે એની તો સુકિતઓ રજુ કરતા એવા તો પ્રમાણો આપતા એવી તો દહતા અને દક્ષતાની સાથે પોતાના મતનું સમર્થન કરતા કે તેઓનોજ મત સાચો છે એમ દરેકને પ્રતીત થતું અને બીજા ધર્મો માટે લોકો શકાશીન થતા

અણુમ ફજલે આઈની—અકબરીમાં અકબરની સભામાં જે ૧૪૦ વિદ્વાન હતા તેમના નામોની સૂચિ આપી છે તેમાં હીરજી સુરિ, વિજયસેન સુરિ

અને બાલચંદ્ર (ભાનુચંદ્ર) નાં નામ આપ્યાં છે; અને તેમને પાંચ વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગમાં-કે જેમા શેખ મુબારક આદિ ચુરી કાઢેલા પ્રથમ દરજ્જાના વિદ્વાન અને બને દુનીયાના રહસ્ય સમજતા હતા એવાને મુકે છે-મુકેલા છે.

સં. ૧૬૧૦ માં લોકા મતના ઋષિ મેઘજી પ્રમુખ ૩૭ સાધુઓએ હીરવિજયસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. પાટણમાં તપગચ્છના ધર્મસાગરે ખરતર ગચ્છના ધર્મરાજ સાથે અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છના હતા કે નહીં તે પર ચર્ચા કરી. તે વખતે ૮૪ ગચ્છવાળા સાધુઓએ મળી પ્રમાણપત્ર સહી કરી આપ્યું કે તે હતા; છતાં તે બને પક્ષના વચ્ચે ગ્રંથો રાખ્યા નહોતો અને તેણે ઘણું તીવ્ર સ્વરૂપ આપ્યા અત્તરમા શનકમાં લીધું હતું ને તેના પરિણામે પોતપોતાની અંદર તપગચ્છમાં અનેકગણો ક્રોધ રાખ્યો હતો.

હીરવિજયસૂરિએ ૧૬૩૯-૪૦ માં અકબર બાદશાહને મળી જે પ્રભાવ પાડ્યો હતો તે કાર્ય કર્યાં તે ઉપર જણાવ્યું છે. ૧૬૪૪ માં શાતિચંદ્રને અકબરે ફરમાન આપ્યાં-જીવવધ બંધ કર્યો ને જીવ્યાવેરો દૂર કર્યો. અને આ વર્ષમાં ખંભાતમાં રજવા અને વજવા નામના શેઠે ચિંતામણિપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું તેમાં વિજયમેનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૬૪૬ માં હીરવિજયસૂરિએ 'બાર ખોલ' એ પદ્યો બહાર પાડી તપ-ખરતર વચ્ચેનો નિરોધ શાંત પાડ્યો. ત્યાર પછી પણ તેમણે અનેક પદ્યો મમાગ-સંઘ-ગચ્છના દિતારે બહાર પાડ્યા છે.

આ સમયમાં ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ એક પ્રભાવક થયા. તેમને અકબર બાદશાહે કર્મચંદ્ર પામેથી પ્રશંસા સાંભળી પોતાની પામે લાહોર ખોલાવ્યા ને ત્યાં તેમનાથી પ્રથમ યજ્ઞ 'યુગપ્રધાન' પદ તેમને આપ્યું કે જે વખતે સમય-સુંદર આદિ શિષ્યો સાથે હતા (સં. ૧૬૪૯). તેમણે પણ અકબર પામેથી આપાક સુદ ૯ થી સુદ ૧૫ સુધીના સાત દિવસોમાં બીજકુલ જીવવધ ન થાય એવું ફરમાન મેળવ્યું હતું.

૧૬૫૦ માં મોની તેજપાળે શત્રુંજયના ઋષભમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, તેમાં શત્રુંજય યાત્રા કરી તે વખતે હીરવિજયસૂરિને દરને પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૧૬૫૬ માં આર્નવિજયે જેસલમેરમાં તપાગચ્છનો જ્ઞાનકોષ રચાવ્યો ને તેમાં હીરવિજયસૂરિની મૂર્તિ બેસાડી કે જે હજી ત્યાં છે

૧૬૬૧ માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તે વર્ષમાં તેજપાલ મોનીએ ખંભાતમાં બંધાવેલા મોટા જિનમુવનમાં વિજયમેનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી

૧૬૬૨ માં લાંડારીજીએ શત્રુંજય પર ચંદ્રપ્રભુનું દહેરુ બંધાવ્યું. ૧૬૭૧ માં આમાના કેનપલ અને મોનપાલે સમેનશિખરનો સંઘ કાઢ્યો. ૧૬૭૪ માં જહાંગીરે વિજયદેવસૂરિને માંડવગઢમાં 'સનાહનપા' એ ગિરદ આપ્યું. ૧૬૭૫ માં લોદ્રવાપતનમાં ચિંતામણી પાર્શ્વ જિનાવયતો ઉદાર ધીરુશાહે કર્યો, અને જામનગરમાં રાજસીએ બાવન જિનાગ્રંથ ચૈત્ય બંધાવ્યું. ૧૬૭૫-૭૬ માં અમરના વર્ષમાન અને પર્ણાસહે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો ને ૨૦૪ પ્રતિમાઓ

ભરાતી પડી જમનગરમાં પોતાના કરાવેલા મંદિરમાં કલ્યાણસાગરગુરુ પામે પ્રતિષ્ઠા કરાવી તે વખત અભિધાન ચિતામણિ કોન પર ૦૧ પતિ ૨ ૧૬૪૦ નામની લગભગ વીસહજાર મોકલપ્રમાણ ગીમ રચના પડિત દેવસાગર હાજર હતા ૧૬૭૮ મા ઉક્ત વર્ષમાનશાહે ગુરુજય પર દહેર નધાવી શાંતિ પ્રાપ્તી પ્રતિમા સ્થાપી તથા જમનગરમાં બીજી પ્રતિષ્ઠા કરી

૧૬૮૧ મા મીરોહીના દીનાન મોતી તેજપામે અમદાવાદ મા ગમ્મમદ નિવારણુ તિનક તથા સધપતિ તિલક મેળુ ૧૬૮૦ મા થીરુશાહે સધપતિ થઈ શત્રુજય સધ કાઢી લા ગણુધરોની પાદુકા કરાવી ૧૬૮૩ મા દીરના શ્રીમાળી સરે મિરનાગની પૂર્વ પાજનો કદાગ કરાવે ૧ ૮૫ મા શત્રુજય પર ભરત રાજના ચરણોની સ્થાપના થઈ ૧ ૮ મા શત્રુજય પર શાધરમદાસજી એ અદનદજી (અદજીતજી) નુ દહેરુ નધાવુ ને ત્યા આલિયાતી મુનિ ગરમાધી કોતરાવી ૧૬૮૭ મા જનરો દુકાળ પડ્યો

૧૬૮૪ મા શાંતિદાસ શેરે અમદાવાદમાં મરસપુરમાં ચિતામણિ પાર્શ્વ નાથનુ દહેરુ સુદર અને ભવ્ય બધા વુ તે વખતે ઔગગજેન મુગતનો સુમે હનો તેણે ૧૭૦૦ મા તે તોડી નાખ્યુ અને તેની મમજદ કરી આથી આખા ગુજરાતમાં હોંદુ અને મુસલમાનનુ મોદ બડ થયુ હતુ શાંતિમે શાહજહા પાંશાહને અરજ કરતા તેણે તે મંદિર નવુ કરાવી આપના કુમ્મ કરો હનો આ શાંતિદાસ શેહના વગજે અમદાવાદના નગરશેઠ (Lord Mayor) હજુ સુધી કાયમ રહેલા છે

હીરવિજયસુરિ એ એક જમરા જૈન પ્રભાવક થયા આખા યુગ અને શતક પર તેમનો અને તેમના શિષ્યનો પ્રભાવ છે તેમના માટે તેમનાજ મમયમાં અનેક સરકૃત અને ગુજરાતી કાવે રચાયા પદ્યનાગરે ૧૬૪૬ મા જગદગુરુકાવ્ય શાંતિયત આ અરસામાં કૃપારસમશ દયાકુશળે ૧૬૪૮ મા લાભોદય રાસ દેવવિમન કૃત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય * છે નાની કૃતિઓ પુણ્ય રચાઈ છે

* શ્રી આનંદરાકર કહે છે કે આ સત્તર સમનુ એક મહા કાવ્ય છે તે હીરવિજયજીની યાત્રા અને ધર્મપ્રવર્તન સબધી છે તેમણે દેહ હેડયા ત્યાર પછીનુ આ કાવ્ય છે આ રૂપ છે આકાસ સુત્ર અલારે નક્કી કરી રાકાતી નથી મહાવીર સ્વામીની પદ્મ પરધરાના આચાર્યોનુ એક સર્ગમાં વર્ણન આપ્યુ છે તથા જૈન ધર્મના મત દહેરા વગરને લાતી બીજી ધર્મી હકીકત અદર સમાવી ૩ પછી આ જમાનના સામાન્ય વાચકને રસ ઉપજાવતી વસ્તુ તો હીરવિજયજીએ આખર પાદરાહજી સજ મા મેળવેલું મન એમના ઉપદેશથી ગજરાતમાં જજવા વેરાની કરવામાં આવેલી મંદી તથા અમની મુસાફરીમાં એમણે જોએના શહેરો નદીઓ ડુંગરોના વર્ણનો તથા તે તે સ્થળોના સરકૃત નામ વગેરે છે આ જૈન અચાર્ય ઉત્તરે દીલ્હી અને કદહાર સુધી દરિયે ખ નદેશ અને વરાડ સુધી અને કાઠીઆવાડમાં દીવ અને બેના સુધી કથા હતા ગુજરાતના વર્ણનમાં આ સ્વદેશાભિનની કવિ કહે છે કે

આ અરસામાં બીજી નીચેની ઐતિહાસિક કૃતિઓ થઈ છે—૧૬૪૮ માં ધર્મસાગરે તપગચ્છપટ્ટાવલિ સ્વોપજ વ્રતિ સહિત, સં. ૧૬૫૦ માં જયભોમે કમ્પેન્ડ ચરિત્ર, કૃષ્ણદામે દુર્જનશાલ આવની ૧૬૫૬, આદિ છે. હીરવિજય-મુરિ માટે વિસ્તારથી લક્ષ્મીન મેળવવા માટે જુઓ યુનિ જિનવિજયજી સપાદિત કૃપારસકોશ અને યુનિ વિદ્યાવિજયજી કૃત “ચૂરીશ્વર અને સત્રાદ.”

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ૧૬૦૩ માં મોમધર્મે ઉપદેશમમતિકા, ૧૬૦૬ ઉદયધર્મ-કૃત શાતાર્થી, ૧૬૧૫માં પદ્મસુંદરે રાવમહાબલુદય કાવ્ય (આના બીજા અંચ પ્રમાણસુંદર નામનો ન્યાયઅથ, ધાતુપાઠ, પાર્શ્વનાથ કાવ્ય, જંજુરવામીકથાનક પ્રાકૃત છે. તેમણે અકબર બાદશાહ સમક્ષ એક બ્રાહ્મણ પંડિતને જીતતાં તેમને એક હાર, એક ગામ અને એક સુખાસન અકબરે આપ્યાં ને આગ્રામાં ધર્મ-સ્થાન બધાવી આપ્યું. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમનો પુસ્તકસંગ્રહ રાજ્ય-ભંડારમાં લીધો તે હીરવિજયજીને મેટ કર્યો હતો), ૧૬૧૭ ધર્મસાગરે ઔષ્ધિક મતોત્સુતદીપિકા, ૧૬૨૧ જ્ઞાનપ્રભોદે વાગ્મદાસકાર પર વ્રતિ, ૧૬૨૩ વિજય-વિમલે સાવચૂરિ ભવપ્રકગ્ધ, ૧૬૨૪ નયરંગે પરમહંસસંબોધ ચરિત (કથાવસ્તુ જયશેખરના મધ્યધર્મિતામણિ જેતુ), ૧૬૨૭ અજીતદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર દીપિકા, ને દિમંજર સકલભૂષણે ઉપદેશરત્નમાળા, ૧૬૨૮ ધર્મસાગરે કલ્પસૂત્ર પર કિંગ્ણાવલી ટીકા, ૧૬૩૦ માં પ્રાકૃત હિનાત્યરણુ પર સકલચંદ્રે વ્રતિ-ની રચના કરી.

૧૬૩૨માં હેમવિજયે પાર્શ્વનાથચરિત્ર, ૧૬૩૩માં વીરભદ્રે કંકપૃથ્વીકામણિ, ૧૬૩૪માં પદ્મસાગરે ચ્ચલિશદ્ધ ચરિત્ર, અને વિજયવિમલે ગચ્છાચાર પર વ્રતિ, ૧૬૩૬ માં ગવિમાગરે રુપમેનુચરિત્ર, ૧૬૩૯ માં ધર્મસાગરે જંજુદ્વીપ પ્રગમિ પર ટીકા, ૧૬૪૦ માં પ્રુષ્પમાગરે પ્રત્નોત્તર કાવ્ય પર વ્રતિ ને જંજુદ્વીપ પ્રગમિ વ્રતિ ૧૬૪૫ માં રચી

મમયજુદે ૧૬૪૧ માં ભાવશતક રચ્યું ને ૧૬૪૬ માં લગભગ અષ્ટલક્ષી રચવી શરૂ કરી. તેમાં રાજાનો દરને સૌજન્ય એ વાક્યના આદિ લાખ અર્થો કર્યા છે. આ મંપૂર્ણ ૧૬૭૬ માં થયો, પણ કેટલોક ભાગ ૧૬૪૯ માં તૈયાર કર્યો હતો ને તે વર્ષમાં અકબરે રાજસભામાં વાંચી સંભળાવી સ્વહસ્તે આ પુસ્તકને લઈ કવિના હાથમાં આપી પ્રમાણભૂત કર્યો હતો. તેમણે વિશેષમાં રુપકમાલા વ્રતિ. (૧૬૬૩), કલિકાચાર્યકથા (૧૬૬૬), ગમત્યારી રાનક (૧૬૭૨), વિશેષ રાનક (૧૬૭૨), વિચારશતક (૧૬૭૪), વિસંવાદ રાનક અને વિશેષસંગ્રહ (૧૬૮૫), દશ વેકાલિક સુત્રવ્રતિ (૧૬૯૧), વગેરે રચેલ છે ને ખામ કરી તેમની તૃતરનાકર નામના હંદ અંચ પર વ્રતિ સં. ૧૬૯૪ માં અને કાવિદાસના રઘુવંશ પર વ્રતિ ખ્યાન ખેંચે છે.

પદસાગરે ૧૬૪૬માં જગદ્ગુરુ કા ય રચ્યુ, તે ઉપરાંત ખીજા અનેક મંથો રચ્યા છે તિલકમંજરી વૃત્તિ, પ્રમાણ્યપ્રકાશ નયપ્રકાશ સુમિત્રકાશ, તર્કમયનય સૂત્ર વૃત્તિ, ઉત્તરાધ્યયન કથા (૧૬૫૭) ઉપરોક્ત રથલભદ્રચરિત્ર શીલપ્રકાશ, ધર્મપરીક્ષા, યશોધર ચરિત આદિ

ગુણવિનયે ૧૬૪૬ મા ખડપ્રશરિત કાવ્ય ગીકા ૧૬૪ મા દમનતી કથા ચપૂ વૃત્તિ તથા રઘુવંશ દીકા રચી તે ઉપરાંત રેરાગચતક ગીકા (૧૬૪૭) સબોધસત્તરી ગીકા (૧૬૫૧), લઘુશાનિ ગીકા (૧૬૫૫), હૃદયપરાજય ચતક વૃત્તિ (૧૬૬૪), ઉત્સુત્રોદ્ધત્તન કુલક ખડન કે જેમાં ઉક્ત ધર્મસાગરના મતનું ખડન કયું છે (૧૬૬૫), શબ્દાર્થ સમુચ્ચય મિતભાષિણી વૃત્તિ આદિ રચેન છે

ઉત્પત્તિહે ૧૬૬૬માં આદ્યપ્રતિક્રમણુ વૃત્તિ પર લાખ્ય રચ્યુ ૧૬૫૦ માં શાંતિચંદ્રે પ્રમેયરતનમંજૂના નામની જાણીપ્રતિષ્ઠિ પર વૃત્તિ અને ૧૬૫૧ મા અનિતશાંતિસ્તનની રચના કરી, તેમણે ઈંડરમાં રાધનાગણણની સભામાં વાદીભૂવણુ દિગંબરને હરાવી જય મેળવ્યો હતો ૧૬૫૨ માં હીર વિજયસરિને સ્વર્ગવાસ ઉનામાં થયો ને દેવવિજયે રામચરિત્ર સ ગદ્યમાં ને કનકકુશલે ભક્તભર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ રચી તેજ દેવવિજયે ગદ્યમાં પાડવચરિત્ર ૧૬૬૦ મા રચ્યુ

૧૬૫૬ મા હેમનિમયે નયભક્ષનક અને ૧૬૫૭ મા ક્યારતનાકર રચ્યો તેમના ખીજા મંથો-અન્યોક્તિ મુક્તામડોદધિ કાર્ત્તિશ્ર્નોભિની, સૂક્તગ્તાનની સદ્ભાવશતક, ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ, સ્તુતિનિશ્ચયતરંગિણી કમ્તૂરીપ્રકર નિજય સ્તુતિ, વિજયપ્રસન્નિત મહાકાવ્ય છે છે તુ આ કાન ૧૬ સગ કરી તેઓ સ્વર્ગસ્થ થતા તે પત્રીના પાંચ મર્ગો તેમના ગુરુભાઈ ગુણવિનયે પોતાની ગીકા સહિત પુરા કર્યા-૧૬૬૮ મા

૧૬૬૦ મા જાનતિલકે ગીતમ કુલક પર વૃત્તિ, અને મકલચંદ્રે પ્રતિષ્ઠા કલ્પ, ૧૬૬૧ મા વલ્લભે દુગપદપ્રમોદ નામની હૈમવ્યાકરણ પર વૃત્તિ રચી આ વલ્લભે સ ૧૬૬૭ મા અભિધાન નામમાલા પર સારોદ્ધાર નામની વૃત્તિ રચી ૧૬૬૨ મા હર્ષપ્રમોદે સારગસાર વૃત્તિ રચી ૧૬૬૩ મા હર્ષકાર્ત્તિએ અનિટકારિકા વિવરણુ રચ્યુ તેમણે ધાતુતરંગિણી પણ રચેન છે તે વષ મા શુભવિજયે તર્કભાષા વાર્ત્તિક રચ્યુ આ શુભવિજયના મંથો-અમરચંદ્રની કાવ્યકલ્પલતા વૃત્તિના સારરૂપ કાવ્યકલ્પનતાવૃત્તિમકરદ ૧૬૬૫ મા અમદાવાદમાં, સદૃષ્ટિ સ્વાહવાદ ભાષા ૧૬૬૭ પ્રશ્નોત્તર સમહ (રતનાકર) છે ૧૬૬૬ મા દેવવિજયે દાનાદિ ચાર કુલકપર વૃત્તિ, ૧૬૬૮ મા ગુણવિજયે નેમિનાથ ચરિત્ર અને હર્ષકાર્ત્તિએ પ્રથાણુમદિરે સ્તોત્રવૃત્તિ, ૧૬૭૦ મા તે દેવવિજયે સમતિશત રથાનક વૃત્તિ અને તેના શિષ્ય જયવિજયે શોભનસ્તુતિ વૃત્તિ રચી આ

જ્યવિજયે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પદીપિકા ૧૬૭૭ માં રચી. વિશેષ માટે જુઓ આ કા. મ. મૌકિતિક ૭ માં મારી પ્રસ્તાવના.

૧૬૭૧માં ભાનુચંદ્રે વિવેકવિલાસ પર વૃત્તિ (તેમના બીજા ત્રયો કાદંબરીના પ્રથમખંડ પર પ્રસિદ્ધ ટીકા, સારસ્વત વ્યાકરણ વૃત્તિ, શોભનરત્નવૃત્તિ ટીકા, વસંતરાજ શકુન પર ટીકા, સૂર્ય સહસ્ત્રનામ આદિ છે), ૧૬૭૩માં હર્ષનંદને (કે જેણે ઋષિ મંડલ પર ટીકા કરી છે તેણે) મધ્યાન્હ વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ, ૧૬૭૪માં સંઘવિજયે કલ્પસૂત્ર પર પ્રદીપિકા, અને રત્નચંદ્રે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર વૃત્તિ, ૧૬૭૬ માં રત્નચંદ્રે કુમતાહિવિપ જ્ઞાંશુલિ (ધર્મસાગરના મતના ખંડન રૂપે,) ૧૬૭૯ માં ભાવવિજયે ઉત્તરાધ્યયન પર વૃત્તિ, અને ૧૬૮૦માં સાધુસુંદરે ધાતુરત્નાકર-ક્રિયાકલ્પલતાની રચના કરી. આજ વર્ષમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસ સ્વર્ગસ્થ થયા ૧૬૮૫ થી ૧૬૮૮ માં ખરતર સહજકાર્તિકેએ અનેકશાસ્ત્ર સાર-સમુચ્ચય, ઋજુ પ્રાસ વ્યાકરણ, સારસ્વત વૃત્તિ, સિદ્ધ શબ્દાણુ'વ આદિ રચ્યા. દ્યારત્ને ૧૬૯૫ આસપાસ ન્યાયરત્નાવલિ અને વિનયવિજયે ૧૬૯૬ માં કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા ટીકા રચી.

ભાનુચંદ્રના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે કાદંબરીના ઉત્તર ભાગની ટીકા, ભક્તામર સ્તોત્ર વૃત્તિ, ધાતુમંજરી, વાસવદત્તા પર વૃત્તિ, અનેકાર્થનામમાલા વૃત્તિ, વૃદ્ધ પ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર, ભાનુચંદ્ર ચરિત્ર આદિ રચ્યા છે ને વળી તે સિદ્ધિચંદ્ર દ્વારસી ભાષાના પશુ એક સારા વિદ્વાન હતા, તેથી તેમની અકબરના ધણા ફર-બારીઓ સાથે પ્રીતિ થઈ હતી.

આ શતકમાં પુષ્કળ ગુજરાતી કાવ્યો જૈનોના હાથથી રચાયાં છે અને તે સર્જનોના નામનિર્દેશ સ્થળસંક્રાંતિને લીધે અત્રે કરી શકાય તેમ નથી, તેથી તે માટે મારે 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'-પ્રથમ ભાગને અત્રે વાંચકને હવાશે આપું છું માત્ર કવિઓનાં નામ ગણાવીએ:—

શોભનિમલસૂરિ (કાવ્યકાલ ૧૫૯૧-૧૬૩૩), વિનયસમુદ્ર (૧૫૯૯-૧૬૦૪), સુમતિ અને દર્શન (૧૬૦૧), હેમરત્નસૂરિ (૧૬૦૩-૧૬૪૭), ગુણવિમલ ૧૬૦૩, પુષ્પસાગર ૧૬૦૪, દેવગુપ્તમરિ શિષ્ય ૧૬૦૬, વિમલચારિત્ર ૧૬૦૫, હેમરાજ ૧૬૦૯, પ્રીતિવિજય ૧૬૧૨, હર્ષરાજ ૧૬૧૩, સિદ્ધિસૂરિ ૧૬૧૬-૧૬૨૩, કૃષ્ણલાલ ૧૬૧૬-૧૬૨૫, લાવણ્યકાર્તિક, વિનયસાગર અને માન ૧૬૧૭, સાધુકાર્તિક ૧૬૧૮ ૧૬૨૪, દેવશીલ ૧૬૧૯, બીમ ૧૬૨૧, રત્નસુંદર ૧૬૨૨-૧૬૩૮, રાજબાળ ૧૬૨૨, જ્ઞાનદાસ ૧૬૨૩, હીરકલશ ૧૬૨૪-૧૬૭૭, નુમનિકાર્તિક ૧૬૨૫, લલાત ૧૬૨૬, ભાવરત્ન ૧૬૩૨, જ્ઞાનચંદ્રસૂત્રિ ૧૬૦૦-૧૬૩૩, પુષ્પરત્ન ૧૬૩૭, નયસુંદર ૧૬૩૭-૧૬૬૯, મંગલમાણેક ૧૬૩૮, સારંગ ૧૬૩૯-૧૬૫૧, દીરકુગવ ૧૬૪૦, પદારાજ ૧૬૪૦-૧૬૫૬, ધર્મરત્ન ૧૬૪૧, વચ્છરાજ ૧૬૪૨-૧૬૪૮,

સકલચંદ્ર ૧૬૪૩-૧૬૬૦, કલ્યાણદેવ ૧૬૪૩, વિનયશેખર ૧૬૪૩, હેમશ્રી સામ્બી ૧૬૪૪, મનજી ૧૬૪૬, હેમાચંદ્ર ૧૬૪૮, મરિકદેવ ૧૬૪૮, નગર્ષિ ૧૬૪૯, પ્રીતિપ્રિય ૧૬૪૯-૫૫, ધનવિજય ૧૬૫૦ આશરે, માલદેવ ૧૬૫૨ પહેલાં, જ્ઞાનસાગર અને લલિતપ્રભ ૧૬૫૫, ગુણવિનય ૧૬૫૫ ૧૬૭૪, નર્મદાચાર્ય ૧૬૫૬, સમયમુદ્ધર (૧૬૫૮ થી ૧૭૦૧), જયવિજય ૧૬૫૨-૧૬૫૪, સુધર્મરુચિ અને પદ્યકુમાર ૧ આસપાસ, હેમવિજય ૧૬૬૧, વિમલચરિત્ર બીજા ૧૬૬૩, કનકમુદ્ધર ૧૬-૩-૧૬૬૭, મેઘરાજ ૧૬૬૪, હીરાનદ બીજા ૧૬૬૪-૧૭૦૦, દમોદર-દયાકુશલ ૧૬૬૫-૧૬૬૯, પુણ્યકીર્તિ ૧૬૬૬-૧૬૮૮, ઋષભદાસ ૧૬૬૬-૧૬૮૭, વિજયભેરુ ૧૬૬૬ આસપાસ, સધવિજય ૧૬૬૬-૭૬, હીરનંદન ૧૬૭૦-૭૪, ગંગદાસ ૧૬૭૧, વિદ્યાચંદ ૧૬૭૨ પછી, આનંદોદય અને કૃપાસાગર ૧૬૭૨, રાજસાગર ૧૬૭૨-૮૮, ભદ્રસેન ૧૬૭૫ આસપાસ, હૃદયમંદિર ૧૬૭૫, મતિસાર ૧૬૭૫-૧૬૯૯, ધર્મકીર્તિ ૧૬૭૫, વિવેકવિજય ૧૬૭૫ (૧) જયસોમ, ગુણસાગર, મતિસાગર, મનોહરદાસ, અને જ્ઞાનભેરુ ૧૬૭૬, જીવનકીર્તિ ૧૬૭૬-૧૬૯૧, અમરચંદ્ર ૧૬૭૮-૭૯, કર્મસિંહ ૧૬૭૮, ગુણવિજય ૧૬૭૮-૧૬૮૩, લલિતકીર્તિ ૧૬૭૯, ગિરોદયસુરિ ૧૬૮૦, રાયચંદ (૧) ૧૬૮૨, નારાયણ અને કેશરાજ ૧૬૮૩, સદગુણકીર્તિ ૧૬૮૪-૮૮, દયાકુશલ, કલ્યાણસા, અને સ્થાનસાગર ૧૬૮૫, સુમનિહંસ ૧૬૮૬, રાજસિંહ ૧૬૮૭, જીણસાગર અને ચંદ્રકીર્તિ ૧૬૮૯, દશનવિજય ૧૬૮૯ થી ૧૬૯૩, પ્રેમમુનિ, કમલવિજય, ૧૬૯૨, કનકકીર્તિ ૧૬૯૨-૩, લક્ષ્મીકુશલ ૧૬૯૪, દયારત્ન અને રાજરત્ન ૧૬૯૫, કલ્યાણ ૧૬૯૬ ૯૭, વિવેકચંદ્ર અને મતિકીર્તિ ૧૬૯૭, દેવચંદ્ર (૧) ૧૬૯૫ આસપાસ, ભાવવિજય ૧૬૯૬, કનકમુદ્ધર અને ધર્મસિંહ ૧૬૯૭, કીર્તિવર્ધન તે આસપાસ, દેવરત્ન ૧૬૯૮, જ્ઞાનચંદ તે આસપાસ, ત્રિકમ ૧૬૯૯-૧૭૦૬, ગિરનાજસુરિ ૧૬૯૯-૧૭૦૬. આ પૈકી નવમુદ્ધર, સમયમુદ્ધર અને ઋષભદાસ માટે વિસ્તારથી લખેલા મારા નિબંધો અનુક્રમે આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌકિકિક ૬ ફુ., ૭ મુ અને સુરત સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ જુઓ.

લોકકથા સાહિત્ય આ શતકમાં વિશેષ થયું છે ૧૬૧૬ માં સિદ્ધિસુરિએ સંસ્કૃત પરથી સિંહાસનજયવીણી, અને તેજ વર્ષમાં કુશલલાભે માધવાનજકથા, અને ૧૬૧૭ માં મારુટોલાની ચોપદ, ૧૬૧૯ માં દેવશીલની વેતાલપચવીસી, ૧૬૨૨ સ્વનસુંદર કૃત પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) અને તેજ કવિનું ૧૬૩૮ માં યુક્તબ્રહ્મોતેરી, વળી ૧૬૩૮ માં મગલ-માણિકનો વિક્રમ-આપસચોર રાસ, ૧૬૪૬ માં હેમાચંદ્ર રચેલ વેતાલ પચવીસી તથા જોજયરિત ચો., ૧૬૪૭ માં ચારણી ઇતિહાસ જેવી

હેમરત્નની ગોરાવાદ્ય કથા (પદમણી ચો.), ૧૬૪૮ માં વચ્છરોનકૃત પંચતંત્ર ચો., ૧૬૫૧ માં સારંગની ભોજપ્રબંધ ચો., ૧૬૬૭ માં કનક-સુંદરનો સગાલશાહ રાસ, ૧૬૨૩ આસપાસ થયેલ જ્ઞાનદાસનો સ્ત્રીચરિત્ર રાસ, ૧૬૭૫ આસપાસ લક્ષ્મીનકૃત ચંદન મલયાગિરિ રાસ, ૧૬૮૮ ગુણવિજયકૃત જયચંદ્ર રાસ આદિ છે. આ સર્વ કવિઓ શામળભટ્ટના પુરોગામી છે.

અતિહાસિક સાહિત્યમાં ૧૬૧૬ આણંદોમકૃત સોમવિમલસૂરી રાસ, ૧૬૪૦ માં હીરકુશલ કૃત કુમારપાલ રાસ, ૧૬૪૬ માં મનહંતા વિનયદેવ-સૂરિ રાસ, જયચંદ્રકૃત રસરત્ન રાસ, ૧૬૫૫ માં ગુણવિનયકૃત કમંચંદ્ર મંત્રી પ્રબંધ, અને જયવિજયકૃત કલ્યાણવિજયરાસ, ૧૬૬૨ નું સમયસુંદર કૃત ધંધાણીનીર્થ સ્તોત્ર, ૧૬૬૪ જયવિજયનો સમેતશિખર રાસ, ૧૬૭૦ અપભ્રંશનો કુમારપાલ મોટો તથા નાનો રાસ, ૧૬૮૪ માં હીરવિજય ૧૨ બોલ રાસ તથા ૧૬૮૫ માં હીરવિજયસૂરિ રાસ, ૧૬૮૭ માં સમયસુંદરનો વસ્તુપાલ-નેજપાલ રાસ, ૧૬૮૩ માં ગુણવિજયકૃત કોચરરાસ, ૧૬૮૫ માં દયાકુશલકૃત પદમહોદસવ રાસ, ૧૬૯૭ ધર્મસિંહકૃત સિવજી આચાર્ય રાસ તેમજ હીરવિજયસૂરિ ઉપર ધણી દુઝી કૃતિઓ મળી આવે છે.

ઉપરોક્ત કુશલભાલની માધવાનળ કથા શામળભટ્ટની તેજ સંક્ષિપ્ત કથા સાથે સરખાવતાં શામળભટ્ટની ઝઝાં માલ વગરની જણાય છે; તેજ પ્રમાણે શામળભટ્ટની વેતાળખત્રીસી, મિંદાસનખત્રીસી, સુગંધહોતરી તે તે કથા જૈનો કૃત છે તેની સાથે સરખાવતાં ધણું જણવા જેવું મળશે. લોકકથામાં જૈન કવિઓ સાધુ હોવા છતાં શૃંગારરસની ઝળક ખતાવી શકે છે. શ્રી કૃષ્ણલાલના કથન પ્રમાણે “જૈન સાધુઓ સાધુત્વ સંપૂર્ણ અંશે પાળવા છતાં સંસારનું જ્ઞાન સંસારીઓને પણ કુદી જાય એવા ઉગ્ર પ્રકારનું ખતાવે છે. કુશલભાલની શૃંગારરસની જમાવટ એ માહીતીની એક સાખીતી છે.” છતાં તેમનો શૃંગાર મર્યાદિત અને સ્વચ્છ હોય છે—એટલે અમર્યાદિત નથી હોતો કે જેમ નર્મદ જેવાને પણ શામળભટ્ટ માટે કહેવું પડ્યું કે ‘શામળભટ્ટે કેટલીક વાર્તાઓ ન લખી હોત તો સારું,’ તેમ જૈન સાધુઓ માટે કહેવું પડે. કથાઓને આલેખતાં જૈન સાધુઓ તે દરેકમાં અમુક સદ્ગુણનો મહિમા દર્શાવે છે. શ્રી કાંદાવાળા કહે છે કે “વિશેષમાં જૈન સાધુઓ જેમ અમુક સદ્ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ આ (માધવાનળ કથાના) -અંશમાં શીખતો મહિમા બતાવ્યો છે, એટલે તે બાબતમાં તે (જૈન કવિ) શામળભટ્ટ કરતાં ચઢે છે.....”

શ્રી નાનાલાલ કવિએ એક સ્થળે કહેવું છે કે “ગુર્જર સાહિત્યમાં કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભૂમિનાંજ ‘વૃત્તસંતાનો’-ગુજરાતી રાગો જેવા કે મારુ, રામેરી, રામઝી આદિ દેશી રાગોનો જદ્દ છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે”—આ કથન

સખધે કહેવાનું કે રાગોનો ઉપયોગ તો ગમે તે દેશી માટે—અરે દોહરાને માટે પણ કરી શકાય આ કથનનો મુળ આશય દેશીઓ—વલણ પિગળના છદોના માપને—માત્રાદિને નેવે મુકીને થતી લોકરાહોને—પ્રેમાનદે વાપરી છે એવો હોવો. ધટે તે સામે જણાવવાનું કે પ્રેમાનદના પૂર્વગામી જૈનકવિઓએ—લગભગ બધાએ દેશીઓનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, તેને ‘દાળ’ એ ખાસ નામ જૈન કવિઓએ વાપર્યું છે.

શ્રી કૃષ્ણલાલ ધ્રુવની મેળમી સદી (વિ સ ૧૪૪૪ થી ૧૫૪૪) ને પ્રાય નિર્વાશ જણાવે છે કારણકે તે સમયમા જૈનેતર કવિઓ ત્રણજી—નામે વસ્તો વહરાજ અને તુલસી થયા એવું તેઓ જણાવે છે પણ પછી વિશેષ શોધ કરતા તે સૈકામા નાકર તથા વિપ્લુદાસ સ્થાન લે છે હજી પણ કદાચ થોડા મળી આવે, પણ ઉપરથી જણાયુ હશે કે જૈન સાધુ—કવિઓની ભાષા ‘તેમના અમગ જનનના બને શુદ્ધ અને સરસરૂપે સાહિત્યમા સ્ફુરે છે ’ અને તેમની સખ્યા પુષ્કળ છે, એટલે મધ્યયુગમા ખાસ કરી જૈનોમા કવિતાના સ્વર્ગીય ગાનના ધ્વનિ છેક મંદ પડી ગયો’ એવું તો નથી, એટલુંજ નહીં પણ સહેજ પણ મદ નથી પડ્યો.

આ સૈકા જૈનો માટે ધણો પ્રતાપી હતો તે સદીમા અકબર જહાંગીર ને શાહજહા (સ ૧૬૧૨ થી ૧૭૧૪) એ ત્રણેની શહેનશાહતમા ભારતમા શાંતિની શતવર્ષી રહી જૈન સાધુઓ દીલ્હી દરબાગના સસર્ગમા આબ્યા—તે આસપાસના પ્રદેશોમા પણ અખડ વિહાર યોઈ ને ત્યારથી (૧૬૪૦ થી) ઉર્દુનું ભરપૂ ભાષામા થોડુ ઘણું પણ પ્રવેશ પામ્યું શહેનશાહો પામેથી ફરમાનો, પરવાના તથા બિરુદો મેળવ્યા અન્ય ભાષા અને ધર્મોમા પણ ઘણી જગૃતિ અને સાહિત્યટકિ પરિણમી દાદુ અમદાવાદમા થયો, હોંદી ભાષાના કવિઓ ગોસ્વામી તુલસીદાસ વિહારી અને કેશવદાસ મહારાષ્ટ્રી કવિઓ વિષ્ણુદાસ, મુકતેશ્વર અને ત્યાના સત કવિઓ એકનાથ, તુકારામ સમર્થ રામદાસ આ શતકમા થયા અનેક ધર્મવીર કર્મવીર સાહિત્યવીર આદિથી આ શતક તેજોમય બન્યું છે ધન્ય તે શતકને !

પ્રકરણ ૧૪ મુ

યશોવિજયજીનો સમય

(અદારમુ શતક)

૧૭૦૫ માં સુમતિકલ્પેત્વ તથા હર્ષનદને સ્થાનાગ વૃત્તિગત ગાથાવૃત્તિ ૧૭૦૮ માં ભાવવિજયે વીજપુરમા ચપકમાનાચરિતની રચના કરી ૧૭૧૬ માં મેઘવિજયે પૂર્ણભદ્રનું પચતત્ર, —અન્ય જૈન પચતત્રનો એક પદ્ય જ્ઞાપો—ધર્મ

કદપદ્મ નામનો જૈન ગ્રંથ વગેરેની મદદથી એક ખાસ અલગ પચતત્ર' બનાવ્યું હતું. ગદ્ય ફરીને લખવામાં આવ્યું હતું ને નવા શ્લોકો અને કથાઓ ઉમેરવામાં આવ્યા હતા, અને તેજ મેઘવિજયે ૧૭૨૭ માં માદડીમાં દેવાનદા બુદ્ધ કાવ્ય રચ્યું તેમાં નિજયદેવસુરિનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે દિગ્વિજય મહાપ્રબંધમાં વિજયપ્રમસુરિનું વૃત્તાંત આપ્યું છે તેમના અન્ય ગ્રંથો ધર્મનગરમાં ૧૭૪૭ માં માનકાપ્રસાદ, ૧૭૫૭ માં આશામાં ચંદ્રપ્રભા વ્યાકરણ, ૧૭૬૦ માં દીપ્ત્યમ્બદિત સપ્તસંધાન કાવ્ય, તેમજ તત્ત્વગીતા, સાતિનાથચરિત્ર, વર્ધમહોદય, ધર્મમંજૂષા, સુક્તિપ્રમોદ નાગક, હૈમ્યદિકા, મેઘદૂત સમસ્યા લેખ, ભક્તામર સ્તોત્ર વૃત્તિ, વલ્લભકૃત નિજયદેવમાતામૃત ઉપર પ્રયોગોનું પરિચ્છેદન આદિ છે. ૧૭૭૧ માં ઉદયચંદ્રે પાડિત્યદપણુ ગ્રંથ (મરુદેશના અનૂપસિદ્ધ રાગની આઘાથી રચાયેલ છે કે જેમાં મનન આદિ પડિતના મતને તોડી પોતાના મતની પ્રમાણથી પુષ્ટિ કરી છે), ૧૭૮૫ માં લક્ષ્મીવલ્લભે સ્વોપદ્ય વૃત્તિ સહિત ધર્મેષિદેશની રચના કરી આમાં મેરુનિજય તરી વળે છે.

વિશેષમાં આ શતકમાં અતિ પ્રખર મહાવિદ્વાન યશોવિજય * થયા છે. આ કવિ ઉપરાંત તાકિંક શિરોમણિ દુરધર પ્રભાવક હના હેમાચાર્ય પછી સર્વશાસ્ત્રપારંગત, સૂક્ષ્મદષ્ટા અને બુદ્ધિનિધાન, યશોવિજય જેના જૈન-શાસનમાં કોઈ થયેલ નથી શ્રી હરિભદ્રસુરિ જેવા તલસ્પર્શી વિદ્વાન જૈન-શાસનમાં એકજ છે, અને તેમની પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે આ થયા તેમના જન્મ દીક્ષા આદિ સખધી નિશ્ચિતક્રમ સાપડતો નથી કાશીમાં પડિતોએ તેમને 'ન્યાયવિશારદ', ખીરુદ આપ્યા પછી બ્યારે તેમણે એ ગ્રંથો રચ્યા ત્યારે 'ન્યાયાચાર્ય'નું મહાપદ આપ્યું આ ગ્રંથો આપડતા નથી લાથી અભ્યાસ પુરો કરી શુજરાતમાં આવ્યા તેમણે તદુપરાંત 'રદસ્ય' પદ વડે અકિત એવા ૧૦૮ ગ્રંથ રચવા ઇચ્છ્યા હતા, તે પૈકી બાપારદસ્ય, ઉપદેશ-

* શ્રી આનંદચંદ્રે ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યનો ત્રીજો યુગ (ઈ સ ૧૭ સુ અને ૧૮ સુ શતક) પાડી તેમાં હીરોચાળાચર્યા કર્તા દેવવિમલને પહેલા ગ્રંથકાર જણાવે કહે છે કે— 'આ યુગના બીજા મહાન ગ્રંથકાર તે યશોવિજયજી છે તે ખબત વગેરે રચે રહ્યા હતા એમણે ન્યાયરહસ્ય, ન્યાયાનોક, ખડનખાલ આદિ ઘણા કુશાલ બુદ્ધિમતાથી રોપતા ગ્રંથો રચ્યા છે, અને એમની વિદ્વતાથી વર્જિત થઈ કાશીના પડિતોએ એમને 'આચાર્ય' પદ આપ્યું હતું એમના ગ્રંથોમાં માલસુ ગ્રંથોનો અવયાસ પુષ્કળ પ્રતીત થાય છે ન્યાય ખડખાલનું નામ શ્રીદર્શના તેવાજ ગ્રંથનું સ્મરણ કરાવે છે, પરંતુ આ બે ગ્રંથ વચ્ચે નામ સીવાય બીજું થોડુંકજ સામ્ય છે શ્રીદર્શ અનિર્વચનીયતા વાદ ફલિત કરવા મઠે લક્ષ્મણમાત્રનું ખડન કરે છે, અને યશોવિજયજી તો આગમના અસ્તિત્વાદિ સખધી બૌદ્ધ નૈયાયિક વગેરેના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરીને સ્વાદવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે એ શ્રીદર્શ અને યશોવિજય એ બેના ગ્રંથની પદ્ધતિ વચ્ચે ભેદ છે ખડખાલની વાણી મૈદ અને સસ્કારી છે, અને વિષય બેદુ નૈરાલથી ઉપરિયત થયો છે."

રહસ્ય અને નયગહસ્ય એ ત્રણજ અંથો મળ્યા છે. તેમના હાલ લખ્ય બીજા સંસ્કૃત અંથો નીચે પ્રમાણે છે:—

જૈન તકે પરિભાષા, નયપ્રદીપ, નયોપદેશ, નયરહસ્ય, ગાનમિદુ, અધ્યાત્મ સાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, યતિલક્ષણ સમુચ્ચય, અધ્યાત્મ મતખડન-અધ્યાત્મ મતપરીક્ષા, દેવધર્મપરીક્ષા, પ્રતિમાશતક, ગુરુતત્ત્વ નિર્ણય, વૈરાગ્ય કલ્પલતા, જ્ઞાનસાર, ન્યાયખંડન ખાલ, ન્યાયાયોગ, અષ્ટસદ્ગો ટીકા, દ્વાવિંશત દ્વાવિંશતિકા, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ટીકા-સ્વાદ્વાત્કલ્પલતા, પરમાત્મદશનપદ્ય-વિંશતિકા, પરમજ્યોતિ પદ્યવિંશતિકા, પાનજલયોગસૂત્ર ચતુર્થપાદવૃત્તિ, આ મય મુદ્રિત છે. અમુદ્રિત અને લખ્ય અંથો-ગોડશકવૃત્તિ, કમ મુદ્રિત ટીકા, ધમપરીક્ષા મુદ્રિત, પદ્યનિમિત્ત પ્રકરણ પ્રતિમાસ્થાપન ન્યાય, મુક્તાશુક્તિ, સામાચારી પ્રકરણ મુદ્રિત, સ્તોત્રો, તત્ત્વાર્થ ટીકાનો અમુક ભાગ આદિ. અલભ્ય અંથો, તેમના અંથોની એક ટીપ પાટણ બડાગમા મળી છે તે પરથી એ કહી શકાય છે કે વીરસ્તપટીકા શ્લોક ૨૦૦૦૦, સિદ્ધાંતમંજરી ટીકા, અલંકારચૂડામણિ ટીકા ૧૪૦૦૦, કાવ્યપ્રકાશ ટીકા, અનેકાંત વ્યવસ્થા ૮૦૦૦, તત્ત્વાંશક વિવરણ, જ્ઞાનાણુવ, વેદાંતનિર્ણય, કૃષ્ણદાસવિશદ્યકરણ તેમજ બીજી ટીપોમાથી અધ્યાત્મોપદેશ, આત્મખ્યાતિ, હંદશૂડામણિ ટીકા, જ્ઞાનસારચુલ્કિ, તત્ત્વવિવેક, ત્રિસૂત્રાયાગ્રવિધિ, પ્રમારહસ્ય, સ્વાદ્વાદરહસ્ય, માર્ગપરિશુદ્ધિ, વિચારમિદુ, વિધિવાદ, શકપ્રકરણ, મગલવાદ, દ્રવ્યાયોગ, સિદ્ધાંત તકેપરિષ્કાર, ચતુર્વિંશતિ જિન (એક) સ્તુતય

આ સીવાય બાળાકૃતિઓ તો જુદી છે. અનુમાનથી તેમનો જન્મ ૧૬૪૫ માં થઈ શકાય. તેમણે અમદાવાદમાં મહાબતખાન પાસે અદાર અવધાનો કર્યા હતા. સં. ૧૭૧૮ માં વાચક-હિપાન્યાયપદ મેળવ્યું. તેમનો સ્વર્ગવાસ ડભોઇમાં સ. ૧૭૪૩ માં થયો ને તેમનો સ્તૂપ તથા પાદુકા સ. ૧૭૪૫ માં કરાવેલ ત્યાં હાલ વિદ્યમાન છે તેમની ન્યાયવિષય સાહિત્યસેવા માટે જુઓ પ. સુખલાલજીનો નિબંધ 'જૈન ન્યાયનો કમિક વિકાસ' (૭ મી સદ. પરિષદ).

તેમના કાશીમાં સહાધ્યાયી વિનયનિજયે ૧૬૯૩ માં સુબોધિકા રમ્યા હપરાંત ૧૭૦૮ માં મહાગ્રંથ નામે લોકપ્રકાશ જુનાગઢમાં, ૧૭૧૦ માં હેમવધુપ્રક્રિયાનો વ્યાકરણ ગ્રંથ સ્વોપજ ટીકા સહિત રાધનપુરમાં, નયકલિકા દીવમાં, ગાનિસુધારસંભાવના નામનો જુના જુદા રાગોમાં સંસ્કૃતમાં ૧૬ ભાવનાઓ પર ગ્રંથ રચેલા છે. વર્ષ ૧૬૯૪ માં સંસ્કૃતમાં વિરસિ રૂપે આનંદ લેખ, તથા બીજી વિરસિ નામે હિંદુદત્ત રચી છે તેમાં આયુ, સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, ખરુચ, અને પછી સુરતના સુંદર વર્ણન કરેલા છે. તેમનો સ્વર્ગવાસ રાનેરમાં સ. ૧૭૩૮ માં થયો.

વિનયસાગરે કચ્છના બારમણ રાજાના, કુંવર જોગરાજના વારામાં તેના નામથી શ્લોક નથા કાવ્યમાં જોગવ્યાકરણ રચ્યું છે. તેની ૧૭૬૩ ની પ્રત મળે છે. આ રાતકના પ્રારંભમાં આનંદધનજી, (લાભાનંદજી) નામના એક અધ્યાત્મ મક્ત આદર્શગી ગદ્ય ગ્રંથ. તેમણે ૨૭ જિન ૫૦ સ્તવનો આપામાં રચ્યા ને તે પર યજ્ઞોવિજયે જે બાધાવબોધ રચેલ છે તે હજુ અલબ્ધ છે. તે ઉપરાંત તે પર જ્ઞાનવિમલસરિએ અને જ્ઞાનસાગરે બાધાવબોધ રચ્યા છે. આ ઉપરાંત ધણું પદો-ભક્તિ વૈરાગ્ય પ્રેરિત રચ્યા છે કે જે આનંદન બહોતારી એ નામથી જોગબાધ છે. તે કબીર આદિ સત કવિઓના પદને ટક્કર મારે તેવા છે. તેમની પ્રગામાં યજ્ઞોવિજયજીએ સમાગમ લઈ, પોનાની આનંદધન અષ્ટપદી-માં મુકાફો કરી છે.

અવકાશાભાવે આ ગતકમાં સુજરાતી બાધાકૃતિઓ અને મુકા શકાતી નથી. આ અને તે પછીના શતકો મારે મારે સમય નામે 'જન ગુજર' કવિઓ ખીજે ભાગ જોઈ લેવો. અત્રે કવિઓના નામનિર્દેશ કરી નોંધ લઈશું. આનંદધન, વિનયવિજય, યજ્ઞોવિજય, (કે જે મજૂ વીરો ઉપર કહેવાય છે), જ્ઞાનસાગર (કાવ્યકાલ ૧૭૦૧-૧૭૩૦), જયરંગ (૧૭૦૦-૧૭૪૧), જિનલુપ (૧૭૦૪-૧૭૬૧), લખિંધવિજય ૧૭૦૧-૧૭૦૩, આણંદ ૧૭૦૨-૪, રાજલુપ જયસોમ અને માનવિજય ૧૭૦૩, તેજમુનિ ૧૭૦૭-૧૭૫, લખિંધવ ૧૭૦૭, પદ્મ ૧૭૦૮, અભયસોમ ૧૭૧૧-૧૭૨૭, ઉત્તમનાગર ૧-૧૨, નયપ્રમોદ ૧૭૧૩, ગજકુશલ અને પદ્મચંદ્ર ૭૧૪, પદ્મવિજય ૧૭૧૫, વિદ્યારુચિ ૧૭૦૮-૧૭૧૭, ઉદયસરિ અને જિનપાસ ૧૭૧૮, વીરવિમલ, મહિમાઉદય, સુમતિ રંગ અને સુખલાભ ૧૭૨૨, મેરુવિજય ૧૭૨૧-૨૨, માનસાગર ૧૭૨૪-૩૬, તત્ત્વવિજય ૧૭૨૪, ધર્મમંદિર ૧૭૨૫-૧૭૪૦, હીરાણું (૩) ૧૭૨૪-૧૭૨૭, લક્ષ્મીવક્ત્ર ૧૭૨૫-૧૭૩૮, ભુવનગીર્તિગિય ૧૭૨૫, છતવિજય ૧૭૨૬, લક્ષ્મીવિજય, અને વિજયસરિ ૧૭૨૭, ઉચવિજય ૧૭૨૮, લાભવર્દન-લાભચંદ્ર ૧૭૨૮-૧૭૫૩, કુશલધીર ૧૭૨૮-૨૯, કનક-નિધાન અને મતિકુશલ ૧૭૨૮, કર્મસિંહ અને વિવેકવિજય (૨) ૧૭૩૦, શાંતિદાસ અને ખેતો ૧૭૩૨, આણંદ ૧૭૩૧-૩૮, સુગવિજય ૧૭૩૨-૩૩, પદ્મનિધાન ૧૭૩૪, જિનવિજય ૧૭૨૮-૩૪, ધર્મવર્દન (ધરમખી) ૧૭૧૮-૧૭૩૬, નયનશેખર, રુચિરવિમલ, દયાતિલક, અને અજનયંદ ૭૩૬, લક્ષ્મીરત્ન, તિલકચંદ્ર, ૧૭૪૧, માનસાગર ૧૭૪૬, જિનવિજય ૧૭૨૭ ૧૭૧૧, નેમવિજય ૧૭૫૦-૮૭, વિનયચંદ્ર અને પ્રીતિમાગર ૧૭૫૨, ગોડીદાસ ૧૭૫૫, કેસરવિમલ ૧૭૫૬, ઉદયરત્ન ૧૭૫૫-૧૭૬૯, મંગમુનિ જો દાનવિજય ૧૭૬૧, મોહનવિજય ૧૭૬૦-૧૭૮૩, લક્ષ્મીવિજય અને લખિંધવિજય ૧૭૬૧, દેવવિજય ૧૭૬૦-૧૭૮૫, લાધાશાહ ૧૭૬૪-૧૭૮૫, શિવરત્ન ૧૭૬૬-૭, કાન્તિવિમલ.

૧૭૬૭, ભાવરત્ન ને સુખસાગર ૧૭૬૯, લલિતસાગર (૨) ૧૭૭૦, જ્ઞાનસાગર (૪) ૧૭૭૧-૧૭૮૭, મગધવિજય-૧૭૭૨-૭૭, જ્ઞાતિવિજય ૧૭૭૨, વક્ષમકુશલ ૧૭૭૫, નયવિજય (૨ મવિવાસ) ૧૭૭૭, નિત્યલાલ ૧૭૭૬-૧૭૮૮, રામવિજય ૧૭૮૦-૧૭૮૮ ગજવિજય ૧૭૭૯ તિલકસૂરિ ૧૭૮૫, જિનવિજય (૩) ૧૭૭૯-૧૭૮૬, ઉદયસમુદ્ર ૧૭૮૬, શાતસૌભાગ્ય ૧૭૮૭, જિનવિજય (૪) ૧૭૮૧-૮૪, લાલકુશલ ૧૭૮૪, મહિમાવધ્ધન ૧૭૮૦ અને ભાવ પ્રભસૂરિ ૧૭૮૭

લોકકથા સાહિત્ય-સુમતિહસ કૃત ચંદનમયયાગિરિ ચો ૧૭૧૧, માનવિજય કૃત વિક્રમાદિત્ય ૫૨૬૩ ચો ૧૭૨૨, અભયસોમકૃત વિક્રમચરિત્ર ખાપરા ચો. ૧૭૨૩ અને વિક્રમચરિત્ર લીલાવતી ચો ૧૭૨૪, પરમસાગરકૃત વિક્રમાદિત્ય ચો ૧૭૨૪, લક્ષ્મીવલ્લભકૃત વિક્રમાદિત્ય ૫૨૬૩ રાસ ૧૭૨૮, કુશલધીરકૃત ભોજપ્રબંધ ચો ૧૭૨૯, નિલ સૌભાગ્યકૃત નદ્યત્રીસી ૧૭૩૧, ૧૭૩૬ મા અનિતચંદ્ર કૃત તથા ૧૭૪૪ મા જિનહર્ષકૃત ચંદનમયયાગિરિ રાસ, કુશલસાગરકૃત ધીરભાણુ ઉદયભાણુરાસ ૧૭૪૫, કાન્તિવિમલકૃત વિક્રમકનકાવતિ રાસ ૧૭૬૭, નિલલાભકૃત સદેવત સાવલિગા રાસ ૧૭૮૨

ઐતિહાસિક સાહિત્ય-કેસરકુશલકૃત જગદુપ્પલધ રાસ ૧૭૧૧, તિલક-સાગરકૃત રાજસાગરસૂરિ નિર્વાણુરાસ, સુરજકૃત લીલાધર રામ ૧૭૨૧ પછી, મેઘવિજયકૃત વિજયદેવ નિર્વાણુરામ, લક્ષ્મીરત્નકૃત ખેમા હડાનીઆનો રાસ ૧૭૪૧, દીપસૌભાગ્યકૃત વૃદ્ધિસાગર સૂરિ રાસ (૧૭૪૭ આમપાસ), કીર્તિસાગર સૂરિ શિવ્યકૃત ભીમજી ચો. ૧૭૪૨, સુખસાગરકૃત વૃદ્ધિવિજયરાસ, ૧૭૬૯, રામવિજયકૃત વિજયરત્નસૂરિ રાસ ૧૭૭૩, રામવિજયકૃત લક્ષ્મીસાગર સૂરિ નિર્વાણુરાસ ૧૭૮૮ પછી, જિનવિજયકૃત કપુરવિજય ને ક્ષમાવિજય નિર્વાણુ રાસ ૧૭૭૯-૮૬, ઉદયરત્નકૃત વિમલમેતાનો શયોકો ૧૭૮૫, લાલ શાહકૃત શિવચંદ્ર રાસ ૧૭૮૫, પ્રસવરત્નકૃત ન્યાયસાગર નિર્વાણુ રાસ ૧૭૮૭, નિલલાભકૃત વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ ૧૭૮૮, ઉત્તમવિજયકૃત જિનવિજય નિર્વાણુ રાસ ૧૭૮૯ પછી આ શતકમા જ્ઞાનવિમલ સૂરિએ યશોવિજયના ગુજરાતી અંથો પર તેમજ ખીજએ બાળાવબોધ આદિ ગદ્ય અંથ રચેલા છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

વિ. ૧૯ મું શતક

સંસ્કૃત સાહિત્યમા ૧૮૦૪મા ઉદયસાગર સૂરિએ સ્નાતકપદ્યાધિકા, ૧૮૨૯-૧૮૬૯મા ક્ષમાકલ્યાણે ગ્રાનભીય કાવ્યબ્યાખ્યા, ખરતરગરજ પદાવલી ૧૮૩૦, આત્મપ્રબોધનુ શોધન ૧૮૩૩, ચાતુર્માસિક-હોલિકા બ્યાખ્યાન

૧૮૩૫, સાધુ-આવકવિધિપકાસ ૧૮૩૮ યશોધર ચરિત, ૧૮૩૯, જીવ-વિચાર વૃત્તિ ૧૮૫૦, તર્કમંત્રદ ફકિકા ૧૮૫૪, મેરુત્રયોદશી-અક્ષય તૃતીયા-અષ્ટાન્દિકા વ્યાખ્યાન ૧૮૬૦, શ્રીપાસચરણ વ્યાખ્યા ૧૮૬૯-૨૨માં તે અરસામાં ક્ષમાકલ્યાણના બીજા અથો પરસમયસારવિચારસંગ્રહ, વિચાર-શતકબીજક, સમરાદિત્ય ચરિત, સુકતરત્નાવલી વૃત્તિ આદિ છે.

વિજયલક્ષ્મી સુરિએ આ શતકમાં ઉપદેશપ્રાસાદ નામનો અંથ ૩૬૦ વ્યાખ્યાનમાં રચ્યો છે. જિનલાલ સુરિએ આત્મપ્રબોધ ૧૮૩૩માં રચ્યો છે.

૧૮૯૩ માં શેઠ મોતીલાલે પાલીતાણામાં અંજનશલાકા ૩૦૦ બિંબની કરાવી શત્રુંજય પર દુક કરાવી. અમદાવાદમાં હકીસિદ્ધ શેઠે ૧૮૯૩માં બિંબ-પ્રતિષ્ઠા માટે અંજનશલાકા કરાવી ને બાવન જિનાલય ને લગ્ન પ્રાસાદ ત્યાં બંધાવ્યો; પણ તે પૂર્ણ થયા પહેલાં સ્વર્ગસ્થ થવાથી તેમનાં ધર્મપત્ની હરકોટ શેઠાણીએ ૧૯૦૩ માં તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી આ પ્રાસાદ ખાસ એક જોવા લાયક સુંદર કારીગરીના નમુનારૂપ છે. ૧૮૯૭ માં કચ્છ નલીઆના શેઠ નરસિંહ નાથાએ ચંદ્રપ્રભુનું ચૈલ શત્રુંજય પર કરાવ્યું. ૧૯૦૫ માં કચ્છ જખૈમાં શા જીવરાજ રત્નસિંહે ત્રણ લાખ કોરી ખર્ચાં પુસ્તકોનો ભંડાર કરાવ્યો.

આ શતકમાં લોકકથા સાહિત્યમાં ગુજરાતી ભાષામાં બાણવિજયકૃત વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ રાસ ૧૮૩૦ મળી આવે છે, તથા ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ઉદયસાગર કૃત કલ્યાણસાગર સુરિ રાસ ૧૮૦૨, માણિક્યસાગર કૃત કલ્યાણ-સાગર સુરિરાસ ૧૮૧૭, વાન આવકકૃત વિભુવિમલ સુરિરાસ ૧૮૨૦, કવિયણુ કૃત દેવવિલાસ ૧૮૨૫, પદ્મવિજય કૃત ઉત્તમવિજય નિર્વાણુરાસ ૧૮૨૮, રૂપ-વિજય કૃત વિમલ મંત્રી રાસ સં. ૧૯૦૦ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમજ મલ્લ પ્રથેમાં પદ્મવિજયજી આદિના અનેક બાલાવબોધો મળી આવે છે.

ગુજરાતી કવિઓમાં-ઉદયસાગર ૧૮૦૨, જેમલ ૧૮૦૭, માસમુનિ ૧૮૦૯ આસપાસ, રત્નવિજય ૧૮૦૮, સુદિવિજય (૩) ૧૮૮૯, લખિવિજય ૧૮૧૦, રામવિજય (૩) ૧૮૧૪, દેવરત્ન (૭) ૧૮૧૫, માણિક્યસાગર અને અમૃતસાગર ૧૮૧૭, મપારામ ૧૮૧૮, કૃતેચંદ ૧૮૧૯, વાન ૧૮૨૦, નેમવિજય, સુતાનમાગર ને ગુલાલ ૧૮૨૧, આલમચંદ અને શોભાચંદ ૧૮૨૨, કવિયણુ ૧૮૨૫, દેવીદાસ ૧૮૨૭, બાણવિજય ૧૮૩૦, પદ્મવિજય ૧૮૨૮-૫૮, વિજય-લક્ષ્મીસૂરિ ૧૮૨૭-૧૮૪૧, રત્નવિમલ ૧૮૩૨-૩૯, રાયચંદ ૧૮૩૩-૧૮૪૧, માલસિંદ, કાન્તિવિજય ૧૮૩૫, લાલચંદ ૧૮૩૭, જેમવિજય ૧૮૩૯, દીપમુનિ ૧૮૩૬ પહેલાં, અમૃતવિજય ૧૮૪૦, રૂપમમાગર ૧૮૪૦ (૧), ગુલાબવિજય ૧૮૪૬, કૃત્તેંદ્રસાગર ૧૮૫૦, ક્ષમાકલ્યાણ ૧૮૫૬, માસમુનિ ૧૮૫૫-૫૭, માનવિજય (૩) ૧૮૫૭, જેમમુનિ ૧૮૫૮, રામચંદ ૧૮૬૦, દીપવિજય (કવિબદાદર) ૧૮૫૯-૧૮૮૬, રૂપવિજય ૧૮૬૦-૧૯૦૦.

સાનમાગર ૧૮૧૧, હિતવિજય ૧૮૭૮-૮૯, વીરવિજય (જન્મે બ્રાહ્મણ; દીક્ષા ૧૮૪૮; સ્વ. ૧૮૦૮; કાવ્યકાલ ૧૮૫૭ થી ૧૯૦૩.), તેજવિજય અને હેમચંદ્ર ૧૮૭૦, રૂપચંદ્ર ૧૮૮૦, અમીવિજય ૧૮૮૫, ધર્મચંદ્ર ૧૮૯૬.

આ પૈકા વીરવિજય તે જૈનોનો દયારામ છે. દયારામે શંગારિક કવિતા ગરબીમાં ગાઇ છે, જ્યારે ગરબી જેવાં ગીતો, પુખ્ત આદિમાં વીરવિજયે રચેલાં છે. વિશેષમાં વીરવિજયે મોટા મોટા રાસો પણ રચ્યા છે. દરેક નવીન હામતી ગરબી કે એવી ચીજ સાબળના એટલે તે રાહમાં પોતે કાળો રચતા.

ઉપસંહાર

આ રીતે સ્થલસંકાયથી છેલ્લા ત્રણ શતકો ધણા ટુંકમાં પતાવ્યા છે. શ્રી નાનલાલે સન ૧૯૧૫ માં કહેલું છે કે:—“ધરનામના આવવા પછી અમદાવાદ સ્થપાયું ત્યારે જૈનો ત્યાં જઈ રહ્યા અને નમરશોક તરીકે પ્રતિષ્ઠા જાળવી શક્યા તે અસર ખાસ વિચારવા જેવી છે. દીક્ષીની મુગલ શાહનશાહીના વખતમાં સુરતમાં જૈન કોમ કેટલી પ્રતિષ્ઠિત હતી તે પણ વિચારવાનો વિષય છે: આજે જ્યારે ખ્રીસ્તી રાજ્ય થયું છે ત્યારે હીંદનાં મુખ્ય શહેર મુંબઈ અને કલકત્તા પૈકી કલકત્તામાં મોટો વેપાર જૈનોના હાથમાં છે. જ્યારે મુંબઈમાં પણ પાગસી ખોળ વગેરે સાથે જૈનોની જાહોજલાલી અને આચાર્યો (ધર્મગુરુઓ) ત્યાં જઈ ધર્મની જે ભાવના ફેલાવે છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે.

“પાટણ જ્યારે પાટનગર હતું, તે વખતે અધિકારના મધ્યકાળમાં જૈનોએજ મદાન બંડારો અને લાયબ્રેરીઓ સ્થાપેલ છે. વર્તમાન જમાનામાં અત્યાર સુધીમાં જે કોઈ વેચાકરણી થયેલ હોય તો ફક્ત હેમચંદ્ર સુરિ છે, કેમકે સાનસો આઠસો વર્ષ ઉપર જે પ્રાકૃત ભાષા ખોલાતી હતી, તેનું પાણિની જેવું ઉચ્ચ વ્યાકરણ હેમચંદ્ર સુરિએ રચેલું છે.

“જુનામાં જુની કવિતા ભાષાની મળી શકી છે—તેની પણ પહેલાં જૈનોના રાસાંજખાયા છે. તેમાં આવતી ભાવનાઓ, રસિકતા, સદાચાર વગેરે પ્રશંસનીય છે.

“શામળબટ્ટનીની વાર્તાના વળાં ને કથાભાગ—કે પ્રેમાનંદની દેશીઓ, કાળોનાં બધારણ્ય—એ સર્વમાં જૈન રાસાની કેટલી અસર ઉતરી છે તે જોવાનું છે.

“ગુજરાતી કવિતા વસંતલ સપ્રેમાયની કહેવાય છે, છતાં ધાર્મિક કવિતા ગુજરાતીમાં છે, તેમાં જૈનોની મોટી અસર હતી. કવિતા ઉપરાંત સારા ગુજરાતને ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી શાખાવવામાં જૈનોનો મોટો ફાળો છે તે બુલાય તેમ નથી. આણં, શત્રુજય, જુનાગઢ વગેરે તીર્થો અને અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં જે ભવ્ય મંદિરો છે, તે આર્યોની શિલ્પકળાનો કીમતી ખજાનો છે કે જેવો કાળો હજી કાઢીને આપેલ નથી.

“ગુજરાતના શલ્યગારરૂપ આવાં શિલ્પકાર્યો પૂર્વનાં છે, તે ઉપરાંત અત્યારે પણ તેવા પ્રયત્નો જૈનો માટે ચાલુ છે. હાલ અમદાવાદમાં બે નવાં

દેરાસર મેં જોયાં છે—તે આરસના રંગજેરંગી રીતો ગોઠવીને બનાવ્યાં છે. તેમજે કે આરસમા આરસ ગોઠવી જેન મુનિઓએ રામા લખ્યા હોય તેવાં મુંદર છે.

“રસ, કાવ્ય અને શિષ્ય ઉપરાંત જેનોના તત્ત્વજ્ઞાને જે કામ કરેલ છે, તે પણ વિચારવાનું છે. જૈનોનું અહિંસા ધર્મનું તત્ત્વ હીદુ ધર્મે સ્વીકારેલ છે, અને તેના બદલામાં જૈનોએ બ્રાહ્મણોને લગભગ આચાર્યપદ આપેલ છે. તે રીતે અરમપરસ લેવદેવ થઇ અને સંબંધ દઢ થયો. જૈનોની બ્રહ્મચર્યની નવ વાડો વીશેની ભાવનાએ જે નૈનિક અસર કરી છે, તે સ્વામીનારાયણ સીવાય કાંઈ ધર્મમાં નથી.

“બ્યાવહારિક રીતે જોતાં જ્યાં જ્યાં જૈનસંઘ છે ત્યાં ત્યાં પાંજરાપોળ છે. શ્રવણા એ તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. મનુષ્યને જુદી છે તેથી તે પોતાનું સંભાળે છે તે ખરું છે, છતાં દુષ્કાળ જેવા પ્રસંગે જૈનો મનુષ્યજાતને પણ વીસારતા નથી. જગદુશાનુ નામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે રાજકોટમાં જગદુશાનો કોટો બાણીતો છે. તે જૈન પ્રાચીન ઉદારતાના નમુના છે.

“આ ઉપરાંત ત્રીણી દૃષ્ટિએ જોવાનું એ છે કે જૈનોના ગૃહસ્થાશ્રમનું બંધારણ બ્રાહ્મણના નિલકર્મથી નીરાળું છે. જૈનોએ સંતોષ અને ક્ષમાના ગુણો ગુજરાતમાં ફેલાવેલ છે વ્યક્તિભાવનાએ વળી ધણું શીખવ્યું છે. રાસામાં ફક્ત વૈરાગ્ય અને સદાચારનેજ કેળવ્યાં છે, છતાં તેમાં આવકથાવિકાની ભાવના દેવી રીતે કેળવેલ છે, તે પણ જોવાનું છે. બીજા કાંઈપણ ચંચળા ધર્મગુરુ કરતાં જૈન ગુરુ પ્રત્યેનું માન અને મોભો જે અવિચ્છિન્ન જોવાય છે તે ઉપરોક્ત ઉચ્ચ ભાવના શિક્ષણનું ફળ છે.”

સ્વ. રણજિતરાગે ૧૯૧૭ માં જણાવ્યું હતું કે “જૈનની વસ્તી આખા હીંદુસ્તાનમાં છુટક છુટક પુષ્કળ છે. આપણા ગુજરાતમાં વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. એકંદરે ઐતિહાસિક મંબંધે આરી છે. વિદ્યાનું પ્રસારણ ઓછું હોવાથી સાર્વજનિક મેવાના પ્રદેશોમાં જોઈએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા-દ્રવ્ય અને સંખ્યાના પ્રમાણમાં જોઈએ તેટલી નથી.

“ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અને વર્તમાન શ્રવણ ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો સખળ પ્રભાવ છે. બીજા પ્રાંતોમાં વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્રભાવ ગુજરાતમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી બીજા પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણ-તરો (શૂદ્રો) સીવાય બીજા વર્ણો નથી હોતા; પરંતુ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણો, શૈથ્યો અને શૂદ્રો એ ત્રણ વર્ણો છે. બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રો વચ્ચે જે મોટું અંતર બીજા પ્રાંતોમાં છે તે આપણા પ્રાંતમાં નથી બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણ-તરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ પ્રજાકામાં છે તેવી આપણે ત્યાં નથી ગુજરાતમાં સમાજના ઘર અન્યોન્ય સાથે ગાઢ સંબંધવાળા છે; તેમની વચ્ચે વિશાળ અવકાશ નથી; એક ઘરમાંથી જવાની અમુક રીતે સુગમના છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર

અનુકૂળતાએ વૈશ્વ થઇ શકે છે અને વૈશ્વ બ્રાહ્મણ અથવા શૂદ્ર થઇ શકે છે. ધર ધર વચ્ચે અણરાગ, વિરોધ કે શત્રુતા નથી આ સર્વ શુભ વસ્તુરિચયિતિનું કારણ કેટલેક અંશે જૈન વેપારી કામ (વૈશ્વ વેપારી કામોમાંની પણ ઘણી પૂર્વે જૈન હોવાનો સંભવ લાગે છે એટલે તેમની અવાહીદી ગણતરી નથી કરી) નું અસ્તિત્વ છે.”

શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઈ તાજેતરમાં જણાવે છે કે “જુના ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણમાં તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, શાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધેલો છે, એટલે કે જૈનેતર તેમજ જૈન એ બંને કામોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે એ બેમાંથી એકજ કામ એવો હાલો કરવો કે એ સાહિત્ય અમારા વડેજ જીવતું રહ્યું છે તે કેવળ પ્રમાદ છે જુના ગુજરાતી સાહિત્ય નો સીલસીલાબંધ, સંબંધ, (connected) ઇતિહાસ લખવો હોય તો જૈનોથી જૈનેતરની કૃતિ તરફ અને જૈનેતરથી જૈનોની કૃતિ તરફ દુર્લક્ષ થઇ શકે નહીં અમુક વિષયો સંબંધે બંને કામોએ એકજ નદીના મુળમાંથી પાણી લીધેનું, એટલે કે સંસ્કૃત ગ્રંથપર આધાર રાખેલો; અમુક બાબતમાં વિચારની પરસ્પર આપસે થયેલી (they acted and reacted on each other) એટલે બરા ઇતિહાસની રચનામાં તો એ બંને કામની કૃતિની આલોચના થવી જોઈએ.

“ખરું જતાં તો વખત એવો આવી લાગ્યો છે કે જુના ગુજરાતી સાહિત્યનું ખરું જ્ઞાન કરાવવા માટે સાહિત્યમાં રસ લેતા અભ્યાસીને જેટલું જૈનેતર વર્ગના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તેટલુંજ જૈનોના આચાર, વિચાર તથા ધર્મનું હોવું જોઈએ. એ પરિચય આવશ્યક છે. એ ન હોય તો દક્ષિણિંદુ ખોટું ગ્રહેવાનું (the perspective would be false) અને સાહિત્યના ચિત્રપર પડતું તેજ (light) અથવા તેને ઢાંકતી, ઝાંખું દેખાડતી તેજહીનતા (shadow) બરાબર સમજવાનાં નહીં હાલની એક બાજુ અભાર સુધી જોવામાં આવતી; હવે બે બાજુ જોવી પડે છે ને પડશે”

છોટે જૈન અને જૈનેતર-એ બંનેનું સાહિત્યમા એકી સાથેજ સ્થાન છે-બંને જુદા પાડી શકાશે નહીં એ નિર્વિવાદ છે એમ આ જૈન સાહિત્યના પ્રસ્તાવનારૂપે લખેલા ઇતિહાસથી પુરવાર થશે તો મારો આ પરિશ્રમ સફળ થયો માનીશ. તથાસ્તુ

વિભાગ ૫ મો

લોકવાર્તાનું સાહિત્ય અને તેનાં મુળ

૧૯૯૯૯૯૯૯
૧૯૯૯૯૯૯૯

પ્રકરણ ૧ લું

૧૧૧૧૧૧

લોકસાહિત્યનો જન્મ

લોકસાહિત્યનો અર્થ આજે જેને આપણે ગદ્ય અને પદ્ય સાહિત્ય કહીએ છીએ તેટલોજ નથી. લોકસાહિત્ય એટલે લોકજીવનનો રમૂતિમંથ. એ લોકરમૂતિના વિવિધ અધ્યાયોમાં પ્રેમશૌર્યભરી લોકવાર્તાઓ; ધાર્મિક જીવન દાખવતી વ્રત ઉત્સવની લોકકથાઓ; લગ્નગીત, ઝાતુ અને બારમાસીનાં ગીત; રાસડા, હાલરડાં, ઉખાણાં વગેરે સુભાષિતથી ઓપતી લોકવાણી; તથા જાદુ, ભૂતપ્રેત અને બેદલરમની દીલ ઉશ્કેરનારી વિનોદવાર્તાઓ—એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે.

લોકસાહિત્યનો જન્મ મનુષ્ય પોતાના વિચારો પથ્થર અને ઝાડની છાદ ઉપર ચિત્રરૂપે અથવા ખીજી રીતે નોંધવા લાગ્યો તે પહેલાંનો છે. ધણુખરું લોકજીવન અને લોકસાહિત્યની ઉત્પત્તિ એક સાથેજ થયેલી છે.

સાંપ્રત કાળમાં આ દુનીઆઆજે જેટલી સરળ, સામાન્ય અને સર્વસાધારણ-
nature of fact-લાગે છે તેટલી, લોકસાહિત્યને જન્માવનાર લોકોને મન-
અરસિક કે સામાન્ય નહોતી. સૃષ્ટિમાં તેમને કેંક અદ્ભુત, કેંક અસાધારણ કેંક અગમ્ય અને કેંક અમકારિક એ દર દરના જૂતકાલમાં લાગતું મહિ સૌંદર્યને ખોળે ઉછરનાર એ જમાનાના આમવાસીઓને મન ખુદ્દલી અને બેદ કુદરત મોટા અમકાર હતો. એ એક અણુઉત્કલ્પો કાચકો હતો.

ખુદ્દા આકાશ તળે વહી જતી નદીઓ, પુરાણા જલધોધ અને જલ પ્રવાહો, ઉડી ઉડી ખીણો અને ઉંચી ઉંચી પર્વતની ટોચો, ભૂતાવળ ભરી દેશ તેવાં ગાદ અને અંધારાં જંગલો—એ સર્વ સામગ્રી આ લોકોની આંખ આગળ તરવરતાં કુદરતનાં અનાદિ કાચો હતાં જે જે અસાધારણ, અણુદીકું, અણુ કથું, અણુસાંભળ્યું, અગમ્ય અને અવધુનીય—તે બધું આ જગનના પડેલ અને જુના વતનીને મન અમકારિક, બેદલધું અને કાચમય લાગતું.

ગોપજીવન ગાળનારા આ લોકોને વીગળી કે મેઘની મર્જના કાદ દેવકૃત્ય જેવાં સમજાતાં. જંગલો અને વનો એ તેમના જાદુઈ દેશ હતા. ખીજ

દેશના વિચિત્ર પહેરવેશવાળા અને વિચિત્ર રીતરીવાજવાળા લોકો કામરુ દેશમાંથી આવેલા લાગતા. બમણુ કરતા કરતાં અવનવા પ્રદેશો ઉપર આ લોકો ઉતરી પડતા. ત્યાં તેમને જે કંઈ ન સમજાતું અને અગમ્ય લાગતું તેનું સમાધાન દેવી કે રાક્ષસી શક્તિની કલ્પનાથી એ કરી લેતા કુદરતમાં દેખાતા અગમ્ય બનાવો અને અદ્ભુત કૃત્રીયાના ખુલાસા તે ખોળી શકતા નહીં એટલે જે કંઈ અચાનક અને અણખાણું નીપજતું તેમા તેમને ભ્રત ગ્રેત, કે પરીઓનો હાથ લાગતો.

કુદરતના દેખાવથી ભયभीત અથવા તો મુગ્ધ બનેલો ગામડીઓ કષિત દેવદેવીઓ, વનદેવીઓ, પરીઓ વગેરેની કલ્પના કરતો, અને કાર્યકારણનો આદિ સબંધ ન સમજાતા બીજા કાર્યકારણ ગોઠવીને આવો કેક ખુલાસો જોડી કાઢતો. આ પ્રકારે મનુષ્યનો સ્વભાવ કુદરતનો કોણડો ઉકેલવા મથતો, અને આ મનુષ્ય પોતાની અગીકૃત માન્યતાનો બીજાની પાસે સ્વીકાર કરાવતો પરંપર દલી સજાગાવેલા આ અદ્ભુત કથનો કાળે કરીને સમાજમાં

અને નિલ ઉપાનું ચોક્કસ પુનરાગમન થતું જોઈને એ પ્રાચીન ઋષિઓને કુદરતમાં વ્યાપી રહેલા ચોક્કસ નિયમનું ભાન થયું. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર લોકજીવનમાં લોકસાહિત્યનો સંચાર થયો. લોકસાહિત્યનાં મુળમાંથી જેમ ભાષાનું મુળ જોણી શકાય છે, તેમ લોકવાર્તાનું મુળ વિહલવસ્થાન પશુ તેજ છે. એક રીતે કહીએ તો, લોકવાર્તા એ અખિલ વાર્તાસાહિત્યનો પિતા છે; અને લોકગીત એ કાવ્યસાહિત્યની માતા છે.

પ્રકરણ ૨ નું

૭૭૭-૮૮૮

વાર્તાનું સાહિત્ય

વાર્તા સાંભળવાનો શોખ દુનીઆના દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં અખંડ જાગ્રત છે. સાહિત્યનું કોઈ પણ અંગ આજ્ઞાતૃદ્ધ—સર્વાને એકસરખો આનંદ આપતું હોય તો તે વાર્તા છે. છોકરાંઓ બાળપણના ઉત્સાહને લીધે, તરણો ગસિકતાને લીધે અને ડાસાઓ નિવૃત્તિનો સમય આનંદમાં ગાળવા માટે વાર્તા સાંભળે છે. મનુષ્ય સ્વભાવના આ અંશનું પરીક્ષણ કરીનેજ દુનીઆના ગુરુઓએ વાર્તાઓ દ્વારા પોતાનો ઉપદેશ જગત આગળ મુકેલો છે.

પ્રત્યેક ભાષામાં વાર્તાનું સાહિત્ય અખુટ છે. એ સાહિત્ય અનેક રમે જરપુર છે; અનેક રંગે રંગેલું છે; અને લોકજીવનને અસલ સ્વરૂપમાં ચીતરનારું છે. Classics—શિષ્ટ સાહિત્યનો અભ્યાસ માહિત્યવિષયક ક્ષણનું દર્શન કરાવી શકે છે; પરંતુ એ કલા નીચે ઢંકાએલો લોકજીવનનો પ્રાણ તો લોકસાહિત્યમાં ડાકીડ ક્યારીજ જોઈ શકાય છે.

આજ અર્થમાં લોકસાહિત્યને પ્રજાજીવનનું આગવું કલ્પું છે. કારણ કે શિષ્ટ જનોએ લોકજીવન ઉપર દાંડેલ પીછોડીને આપણું સ્વભાવજન્ય લોકસાહિત્યજ દૂર ખસેડી શકે છે, અને લોકજીવનને ખુલ્લે ખુલ્લું બતાવી શકે છે. લોકનું બળાબળ, લોકના ભાવાભાવ, લોકના આસન્નિધિભાવ—કુંકામાં લોકનું સાચું હૃદય લોકસાહિત્ય દ્વારાજ વ્યક્ત થયેલું હોય છે.

દેશ દેશની અને પ્રાંત પ્રાંતની લોકવાર્તાઓ દેશ દેશના અને પ્રાંત પ્રાંતનાં માણસોની ખામીઅતની પેઠે જુદી જુદી છે. તેથીજ જેટલા લોકરુચિના પ્રકાર છે તેટલાજ વાર્તાના પણ પ્રકાર છે. એકજ સમાજમાયે વળી અનેક રંગી માણસો હોય છે. એક મનુષ્યને વિનોદની વાતો ગમે છે, તો બીજા માણસને ગાંભીર્યપૂર્ણ ઉપદેશમય વાર્તા રમે છે; એકની મરજી દેવદેવીઓની વાતો સાંભળવાની હોય છે, ત્યારે બીજાની વૃત્તિ મનુષ્યચરિત્રોની વાર્તાઓ સાંભળવાની હોય છે; એકને કવિપત્ર વાતોમાં મજા આવે છે, તો વળી બીજાને ઐતિહાસિક વાતોમાંજ આનંદ મળે છે.

“ત્રિગુણોદ્ભવમ્ કાવ્યચરિત્ત્વ નાનાસ્ય દસ્યત્” એ નાટક વીશે જોલાએલી લીંગ વાર્તાસાહિત્યને ઠીક લાગુ પડી શકે છે. વિવિધતા એ લોકરુચિનું પ્રતિબિંબ છે એટલે કોઇને મધની મીઠાશ રુચે તો કોઇને કેરીની મીઠાશ ગમે, તો કોઇ વળી શેનડીથીજ રાગે તેથી ભિન્નભિન્ન રસજોગી સમાજનું મનોરંજન ધરનાર વાર્તાના સમૂહમાં વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે.

ભૂતતરશાસ્ત્રી જેમ પૃથ્વીના પડે પડમાંથી દરેક પડનો ઇતિહાસ ઉઠેલી શકે છે તેમ વાર્તાઓ ઉપર પણ જે જુદા જુદા થર ચઢેલા હોય છે, એ દરેક થરમાંથી સમાજજીવનના ‘ઇતિહાસવાહી’ ફ્શન કરી શકાય છે. પ્રચલિત વાર્તાઓના સમૂહમાં કે કે પડો લળેલા છે. કોઇ પુરાણ છે, તે કોઇ આધુનિક છે, કોઇ પરદેવી છે, તો કોઇ સ્વદેશી છે. કોઇ સ્વાભાવિક છે તો કોઇ કૃત્રિમ છે. કોઇ નીતિભરેલા છે તો કોઇ અનીતિપ્રેરક છે. કોઇ ઉચ્ચ વિનોદપ્રધાન છે, તો કોઇ ઉપર આશ્ચર્યના પાસ છે. કોઇમાં બુદ્ધિચાતુર્યનો મહિમા છે તો કોઇ વિજ્ઞાનની વાતો કહે છે જેમ જેમ સમાજ નવી રુચિ, નવી કલ્પના, નવા આદર્શ ધારણ કરે છે તેમ તેમ જુની રુચિ જુની કલ્પના અને જુના આદર્શોને સાપની ઝામળી પેડે છોડી દે છે.

વાર્તાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને આનંદ આપવાનો છે તેની કલ્પનાશક્તિ બઢાવવાનો છે, તેમ તેની રસજલિને અનેક રીતે ઉત્તર કરવાનો છે. વાર્તાની સાચી કલા મનુષ્યના આત્માની જે સાહિત્યવિષયક કલા છે તેને વ્યક્ત કરવામાં રહેલી છે. સંગીત પ્રાનિપ્રધાન કલા છે ચિત્ર રૂપપ્રધાન કલા છે, સાહિત્ય કાવ્યપ્રધાન કલા છે, નાટક અભિનયપ્રધાન કલા છે, ત્યારે વાર્તાઓ અનેક કલાઓનું એકીકરણ છે—નવે રસનો ભંડાર છે. વિવિધ રસના ભોક્તા વાર્તાથી એકસામટા સતુષ્ટ થાય છે, કારણ કે વાર્તામાં અનેક રસની રમ્ય ગુથણી થયેલી હોય છે.

વાર્તા સમાજના સમુદ્ધારનું એક અગત્યનું સાધન છે, કારણ કે વાર્તામાં જાંદુ ભરેલો હોય છે. મગ્ન કહે છે તેમ ધર્મના પુસ્તકો પ્રભુની પેડે આજ્ઞા કરે છે, તેથી તેની અસર આપણને થોડી થાય છે. પુરાણ તથા ઇતિહાસના ગ્રંથો મિત્રની જેમ આપણા કાન ઉઘાડે છે, પણ એમનો મોઢા માનવાન માત્ર માટે આપણે હમેશા રતતર રહીએ છીએ. પરંતુ વાર્તાઓ તો પ્રેમાળ સહધર્મ ચારિત્રીની પેડે મનને વશ કરીને મનવસ્તુભાવ અને માનવજીવન વીશે ઉપદેશ આપી, આપણને ખમર ન પડે તેમ ઉંચે ચઢાવે છે જે ઉપદેશ નીતિના પાઠ હસાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે, તે વાર્તાઓ સહેલથી હસાવી શકે છે.

વાર્તા કેવલ વિનોદનું સાધન છે એમ નથી. વાર્તા લોકશિક્ષણના પ્રચારનું પુરાણ સાધન પણ છે અને વેદકાળથી આ શિક્ષણપરંપરા અનાધિત રહી છે. યાત્રામાં નીકળેના સપિંચુનિઓ પ્રસાસમાં અનેક કથાનકો કહેતા અને

સાંભળતા. ભગવાન બુદ્ધ દરરોજ સાંજે અમણુ કિશુકોને બોળા કરીને વાર્તા કહેતા. ઇસુ ખ્રીસ્ત ધર્મોપદેશ કરતા ત્યારે ટુંકા વાર્તાપ્રસંગ દ્વારા-Parable દ્વારા ઉપદેશ હસાવતા. આપણે ત્યાં રાજપુત્રોને ધાર્મિક વાર્તાઓ દ્વારા બહુ જ્ઞાન અપાતું. વિષ્ણુશર્માના ‘પંચતંત્ર’ની વાર્તાઓ એવા ઉદ્દેશથીજ રચાઈ હતી.

ઉપનિષદોમાં, મોટા મોટા ઋષિઓ વિશ્વનાં રહસ્ય ઉઠેલનાર સિદ્ધાંતોને આખ્યાયિકા દ્વારા પોતાના શિષ્યોના મન ઉપર હસાવતા. આપણે મધ્યકાલીન અને અત્યારે પણ ગામડાંમાં જીવેલા ગાણબદ્ધ અને પુરાણીવર્ગ રામાયણ મહાભારત જેવા વિષયોને કથા વાર્તાની રસગાધુરી દ્વારાજ સમાજને પરિચિત કરે છે. જૈન સાધુઓ પોતાના શ્રાવક સમાજને ‘રાસા’ ઓની રસભરી વાર્તાઓ બેગોજ શીલ, સત્ય, અસ્તેય, અહિંસા, દાન વગેરે તત્ત્વોનો ઉપદેશ લોક-ભાષામાં પાતા હતા.

લોકવાર્તા એ લોકસાહિત્યનું મહત્ત્વનું અંગ છે. હવે એના ઉત્તરોત્તર વિકાસનો વિચાર કરીએ. ^૧

પ્રકરણ ૩ નું

સંસ્કૃત વાર્તાસાહિત્ય

મહાસંસ્કૃત કાળના ઋગ્વેદનાં સૂકતોમાં, કુદરતના દેખાવો ઉપર ચેતનતત્ત્વનું આરોપણ કરીને દેવતાઓની જે મહિ જન્મ પામી છે તે સૂકતોમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત લોકકથાનું મુગ દેખા દે છે. વેદના અમર દેવતાઓ વીશે જેમ જેમ માનવી દેહની કલ્પના વેદકાળના ઋષિઓએ કરી તેમ તેમ તેમનામાં માનવ-ભાગણીનો અધ્યારોપ પણ કરવામાં આવ્યો.

ઋગ્વેદના દસમા મંડલમાં ખારેક દંતકથાઓના તુટક ખડો નજરે પડે છે. રામાયણ મહાભારતના ઇતિહાસકાળમાં અને ભાગવતાદિ પુરાણોના પુગલ્યકાળમાં જે જે અવતાર—કલ્પના તથા ઉપાખ્યાનની ગુંથણી જેવામાં આવે છે તેમાંની કેટલીક ઋગ્વેદના દેવતાઓમાંથી ઉદ્ભવેલી છે.

વેદમાં વિષ્ણુ ને લગતાં સૂકતોમાં એવું વર્ણન છે કે એ સૂર્યદેવ છે, એ ટક્કમ છે, એ ત્રણ મોટા પગલાં ભરે છે. વિશ્વના ત્રણે વિભાગમાં ધરતે સૂર્ય ત્વરિત ગતિથી પસાર થાય છે—તે વાતનું ત્રણ પગલાં વડે સૂચન છે. એનું હંયામાં હંયું પગનું તે સ્વર્ગ—ત્યાં દેવલોકો અને પિતૃલોકો વસે છે—ત્યાં મુકાએવું છે. આ લક્ષણ ઉપરથીજ આલ્મજોમં એવી દંતકથા આપવામાં આવી છે કે પૃથ્વી જે વખતે અસુરોના તાળામાં ગઈ હતી તે વખતે તેને ત્રણ પગલાં ભરીને પાછી મેળવવાને માટે એક યુક્તિ તરીકે વિષ્ણુએ વામનનું રૂપ લીધું હતું. કલ્પાણ કરવાની શક્તિ એ વિષ્ણુનું ખાસ લક્ષણ

૧ આ પ્રકરણ લખવામાં શ્રી. જિનુભાઈ ‘વાર્તાનું સાચું’ ઉપયોગમાં લેવાયું છે.

છે. તે ઉપરથી લોકના કલ્યાણને માટે એમણે જુદા જુદા અવતાર લીધા હતા એવી વાત વેદ પછીની પૌરાણિક કથાઓમાં આપવામાં આવી છે.

એવીજ ઇન્દ્ર અને વૃત્રની બીજી દંતકથા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે પ્રધાન-પણે ઇન્દ્ર એ મેઘની જન્મેનાઓનો દેવતા છે. વૃત્ર નામના અનાદૃષ્ટિ અથવા અધિકારના અસુર હિંદ્ર એ વિજય મેળવે છે; અને પરિણામે અગાઉ વાદળામાં ઘેરાઈ રહેલું પાણી જધનમાંથી છુટું થાય છે, અથવા સૂર્યનો પ્રકાશ પાછો પ્રાપ્ત થાય છે. આ એની દંતકથાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. આ કથાનકને આધારે ઇન્દ્ર અને વૃત્રામુરતું યુદ્ધ ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં વર્ણવાયુ છે.

‘સરસ્વતી’ નદીનું ચેતનારોપણ કરીને વેદકાળના ઋષિઓએ એને ભક્તી, સંપત્તિ, આરોગ્ય અને પ્રજા—એ બધું આપનાર દેવી તરીકે વર્ણવી છે એક ઠેકાણે કવિ પ્રાર્થના કરે છે કે “આકાશમાંથી મોટા પવત પરથી નીચે ઉતરીને તુ યરા સમીપ હાજર થા”—આવાં વચનો ઉપરથી વેદ પછીના સમયની દંતકથાઓમાં ગંગાવતરણની કથા જન્મ પામી હોય એમ લાગે છે. બ્રહ્મણ્યોમાં સરસ્વતીને વાચ એટલે વર્ણીતી દેવી કહી છે, ત્યારથી એ વિદ્યાની દેવી કહેવાઈ મહાભારતના ગદ્યપર્વમાં આ સરસ્વતીનું ઉપાખ્યાન દાખલ કરેલું જોઈ શકાય છે.

આ પ્રકારે કવિઓની કલ્પનાના પ્રભાવને લીધે ધણી આખ્યાયિકાઓ જન્મ પામતી ગઈ છે. ઉર્વશી અને પુરુરવમ્ની પ્રેમકથા ઋગ્વેદના દસમા મંડલમાં આવે છે. ઉર્વશી અપ્સરા હતી. એ અને એના મન્ય લોકના પતિ પુરુરવમ્ની વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે. ઉર્વશીનો પ્રેમી તેને પાછી ફરવાની વિનંતિ કરે છે; પણ એની વિનંતિ સ્વીકારવામાં આવતી નથી. તો પછી અમરત્વની પ્રાપ્તિનું વચન તેને આપવામાં આવે છે.

આજ વાર્તા સતપથ બ્રાહ્મણમાં વધારે સચિત્તર અને સુસંબદ્ધ રીતે કહેવામાં આવી છે. વેદકાળની આ જુનામાં જુની પ્રેમકથા છે. ઉર્વશી અને પુરુરવમ્નો એકબીજાની સાથે સંબંધ થાય છે, અને એ સંબંધ ક્યાં સુધી ટકી રહેશે તેનો આધાર એક સરત પાળવામાં આરે તેના ઉપર રહે છે. ગંધર્વોની સુકિતને લીધે આ સરતનો લંગ થાય છે એટલે તરત પેલી અપ્સરા પોતાના પ્રેમીની દૃષ્ટિ આગળથી અલોપ થઈ જાય છે. આથી પુરુરવમ્ ગાંડા જેવો બની જાય છે. આખરે, જળચર પક્ષીના રૂપમાં બીજી અપ્સરાઓની સાથે ક્રમશઃસરોવરમાં તરતી હોય છે તે વખતે એ અપ્સરા એના જોવામાં આવે છે. ઉર્વશી પોતાનું ખરું સ્વરૂપ એના આગળ પ્રકટ કરે છે; અને પુરુરવમ્ એના પુષ્કળ કાલાવાલા કરે છે તેના જવાબમાં વર્ષ દિવસ પછી એક વાર એની પામે આવી જવાનું એ કમ્બલ કરે છે. આ કથાનો આધાર લઈને કાલિદાસે પોતાનું ‘વિક્રમોર્વશીય’ નાટક રચ્યું છે.

વેદ પછી બ્રાહ્મણોમાં ખાસ રસ પડે એવું તરવ અનેક વાર્તાઓ તથા દંતકથાઓનું છે. એતરેય બ્રાહ્મણમાં શુન:શેષ તથા હરિશ્ચન્દ્રની કથા ધ્યાન ખેંચે છે. હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને કે પશુ સંતાન નહોતું, તેથી તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “મને જો પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તો વરણદેવને ચંદ્ર દરીને હું તેવું બલિદાન કરીશ.” પછી રોહિત નામના પુત્રનો જન્મ થયો; પશુ હરિશ્ચન્દ્રે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી નહીં અને કે કે બહાનાં કાઢીને વિલંબ કર્યાં કર્યો. આખરે, એ છોકરો મોટો થયો એટલે વરણના આગ્રહને લીધે એના પિતાને યજ્ઞની તૈયારી કરવી પડી. પશુ રોહિત વનમાં નાસી ગયો, અને ત્યાં આગળ છ વર્ષ સુધી તેણે બદકર્યાં કર્યું. તે દરમિયાન વરણની અવકૃપાથી રોહિતના પિતા હરિશ્ચન્દ્રને જલધેરનો રોગ લાગ્યું પડ્યો. આખરે એ હરિશ્ચન્દ્રને એક શુભે મરતો બ્રાહ્મણ મળી આવ્યો, તેણે મોં-ગાયો લઈને તેના બદલામાં રોહિતને સ્થાને બલિદાનાથે પોતાના પુત્ર શુન:શેષને વેચવાનું કશુલ કર્યું. ‘બ્રાહ્મણની કીમત ક્ષત્રિયના કરતાં વધારે છે’ એવું કહીને રોહિતને સ્થાને શુન:શેષને સ્વીકારવાને વરણે હા પાડી. પછી શુન:શેષને યજ્ઞના સ્તંભની સાથે બાંધવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછીનો યજ્ઞવિધિ થવાની તૈયારી હતી તે વખતે શુન:શેષ તરફથી વારા દરતી જુદા જુદા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. એક પછી એક મંત્ર એ બોલતો ગયો તેમ તેમ વરણના પાસ દૂર થતા ગયા અને રાજાને વ્યાધિ પશુ મટવા લાગ્યો. એવી રીતે આખરે શુન:શેષ છુટો થયો અને હરિશ્ચન્દ્રને પશુ સંપૂર્ણ આરોગ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ થઈ.

આ આખ્યાયિકા રામાયણના બાલકાંડમાં પસંદગી કરેલી જોષ શકાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણનો મંથ કેટલાંક રસમય આખ્યાનોની ખાણ જોવા છે. આ બ્રાહ્મણની દંતકથાઓમાં રામાયણ-મહાભારતની વાર્તાઓનાં બીજા કેટલેક અંશે જોષ શકાય છે. જલપ્રલયની અલંત રસ પડે એવી વાર્તા આ મંથમાં પહેલપહેલી નજરે પડે છે. મર્યાદાતારની કથા સાથે આ કથાને ગાઢ સંબંધ છે.

વેદ અને બ્રાહ્મણનો પ્રારંભકાળ વટાવ્યા પછી રામાયણ-મહાભારતનાં મહાકાવ્યોનો કાળ આવે છે. એ મહાકાવ્યોની છેલ્લામાં છેલ્લી આવૃત્તિ પ્રમાણે તેમાં અસંખ્ય લોકકથાઓને સાંકળી લીધેલી જોષ શકાય છે. આ મહાકાવ્યોમાં, હજારો વર્ષોથી છુટાંછવાયાં પહેતાં વાર્તાનાં રસજાતાં ઝરણને વાળી લેવામાં આવ્યાં છે. રામાયણમાં અસ્પષ્ટકાંડ અને મહાભારતમાં વનપર્વ એ બે મંથો કૃપાખ્યાનોથી ભરપૂર છે.

મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌનિને એવી હોંસ હતી કે એ મંથને સઘળા પ્રકારની દંતકથાઓતો ભંડાર બનાવવો; તેથી એણે જેટલાં કૃપાખ્યાનો

અને ઇતિહાસ મળી આવ્યા તેટલા એમાં ટાંકી લીધા એણે નવી કથાઓ યોજી નહોતી; પણ પ્રચલિત છુટીછવાઇ લોકકથાઓને આ ગ્રંથમાં સાંકળી લીધી હતી. આથીજ મહાભારતની શરૂઆતમાં એણે કહ્યું છે કે “યદિહાસ્તિ તદન્યથ યન્નેહાસ્તિ નં કુચ્ચિત્”.

મહાકાવ્યો પછી પુરાણકથા એટલે જુની દત્તકથાઓનો સમૂહ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એ દત્તકથાઓ જુદે જુદે ઠેકાણે યોગ્યવાથી વર્ણનમાં કે કે ફેરફાર પડતો ગયો; પરંતુ મૂલ વસ્તુ તો એકસરખુંજ રહ્યું. આ પુરાણો આર્યાવર્તના બધા ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેમાંનાં આખ્યાનો પણ તેટલાંજ પ્રચલિત અને લોકપ્રિય છે હિંદુસ્થાનની પ્રત્યેક પ્રાંતિક ભાષાના સાહિત્યમાં આ પૌરાણિક આખ્યાનો ઉપરથી અસંખ્ય કાવ્યો રચાયાં છે.

પ્રકરણ ૪ થું

સંસ્કૃત વાર્તાસાહિત્ય—(ચાલુ)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પૌરાણિક આખ્યાયિકા તથા ઉપાખ્યાનોથી અતિરિક્ત કેટલુંક વાર્તાસાહિત્ય છે. આ વાર્તાસાહિત્યને આપણે ‘લોકસાહિત્ય’ કહીને ઓળખીશું. સંસ્કૃત મહાકાવ્યો અને નાટકોમાંથી કેટલાકનું વસ્તુ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ કે પુરાણપ્રસિદ્ધ નથી; પરંતુ લોકોમાં પ્રચલિત એવી અથવા તો કલ્પિત કથાનો આધાર લઇને કવિઓએ તેમની રચના કરેલી છે.

સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં ભાસ કવિનાં ‘સ્વપ્નવાસવદત્તા’, ‘પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણ’ અને ‘દરિદ્ર ચારુદત્તમ્,’ કાલિદાસનું ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર,’ શ્વરકનું ‘મૃચ્છકટિક,’ હર્ષદેવની ‘રત્નાવલી,’ શ્રીહર્ષનું ‘નાગાનન્દ,’ ભવભૂતિનું ‘માલતીમાધવ,’ વિશાખદત્તનું ‘મુદ્રારક્ષસ,’ રાજશેખરનાં ‘વિદ્યસાલભંજિકા’ અને ‘કર્પૂરમંજરી’—એ સર્વ નાટકોનું વસ્તુ લોકકથામાંથી લેવાયલું છે અથવા તો કલ્પિત છે.

ઉપર ગણાવેલાં નાટકો સંબંધી એ જણાવવા જેવું છે કે ભાસના ‘દરિદ્ર ચારુદત્તમ્’ અને શ્વરકના ‘મૃચ્છકટિક’ માંનું વસ્તુ એકજ છે. તેમજ કાલિદાસના ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ ઉપરથી હર્ષદેવની ‘રત્નાવલી’નું વસ્તુ સુઝયું હોય એમ માનવાને આધાર છે. હર્ષદેવની ત્રીજી નાટિકા ‘પ્રિયદર્શિકા’ માં પણ ‘રત્નાવલી’ માંના ઉદયન રાજાનીજ કોઇ પ્રેમકથા આપવામાં આવી છે. ભાસના ‘સ્વપ્નવાસવદત્તા’ અને ‘પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ’ માંજ આવતો પ્રસંગ મુગન્ધુએ રચેલી ‘વાસવદત્તા’ નામની ગદ્યાત્મક વાર્તામાં

વર્ણવાયો છે. ઉર્જિનીની રાજકુમારી 'વાસવદત્તા' અને વન્મના રાજ ઉદયનની લોકપ્રિય વાર્તાની આ ત્રીજી કે ચોથી આવૃત્તિ છે.

ગદ્યકથાઓમાં દંડીનું 'દશકુમારચરિત' સામાન્ય જીવનની લોકવાર્તાઓ ચર્ચે છે. સુખન્ધુની 'વાસવદત્તા' પણ એક મધ્ય વાર્તા છે. આશુબદ્ધની 'કાદમ્બરી' એ સૌથી કાવ્યમય ગદ્યકથા છે. એમાં જન્મજન્માન્તરની કથા આપવામાં આવી છે. આ ગદ્યકથાનો એકલો પદ્યઅનુવાદ ગુજરાતી કવિ ભાલજી કર્પે છે. કારમીરી કવિ સોમદેવનો રચેલો 'કથાસરિત્સાગર' અંથ એ કથાની નદીઓનો સાગરજ છે; એમાં અનેક લોકવાર્તાની નદીઓના રસગતા પ્રવાહનાં વહેણુ જળ્યાં છે, અને એ એકઠાં ચર્ચેલાં પાણીથી વાર્તાઓનો એક મહાસાગર બની ગયો છે. આ કાવ્યઅંથમાં બાવીસ હજાર શ્લોકો છે. ગુણાદય નામના એક કવિએ 'બૃહત્કથા' નામનો વાર્તાઅંથ પૈશાચી ભાષામાં રચ્યો હતો તેના આધારે સોમદેવે પોતાનો અંથ રચ્યાનું એ અંથમાં કહેલું છે. સોમદેવ સીવાય તેના સમકાલીન કવિ ક્ષેત્રેન્દ્રે 'બૃહત્કથામંજરી'ની રચના મૂલ પૈશાચી અંથને આધારે કરી છે. આ બંને સંસ્કરણો પહેલાં તેપાળના બુદ્ધસ્વામીએ ચોથા સૈકામાં 'બૃહત્કથાશ્લોકસંમ્રદ' નામનું પ્રથમ સંસ્કરણ કરેલું છે.

પંચતંત્રની વાર્તાઓ એક રાજ્યના હોદ્દારોને નીતિના નિયમોનું રાજ આપવાને માટે રચાઈ હતી. રાજ્યના ઠોઠ હોદ્દારોએ કે જાણુતા નહોતા, તેમને આર્થ વિષ્ણુશર્માએ વાતો દ્વારા જ મહીનાની અંદર જાણુવીગણુવીને ડાઘા બનાવી દીધા હતા. આ વાર્તાઓ ગદ્યમાં રચાયેલી છે; અને તેની સાથે વચમાં વચમાં ટુંકા ટુંકા બોધવચનોના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે.

આ વાર્તાઓ એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ પામી છે કે તેનો પહેલવી ભાષામાં ઇ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં આદ્યાદ પુરાત્ન અનુશીર્વાનના હુકમથી તરણુમે કરવામાં આવ્યો હતો. અને તેનું નામ, પંચતંત્રના પહેલા તંત્રમાં આવતાં કરટક અને દમનક એ બે શીલાળવાના નામ ઉપરથી 'કલીલગ અને દમનગ' એવું પાડવામાં આવ્યું હતું. પહેલવી ઉપરથી આઠમા સૈકામાં અરબ્બીમાં ભાષાંતર થયું તેનું નામ 'કલિલાદ અને દિમનાદ' અથવા 'પિદ્ધેની વાર્તાઓ'—એવું રાખવામાં આવ્યું હતું. આ અરબ્બી ભાષાંતરમાં પ્રસ્તાવના એવી કરેલી છે કે એક નહારો રાજ હતો તેને 'બિદ્યા' (સં. વિદ્યાપતિ) નામના એક બ્રાહ્મણ શીલસૂત્રે સુધાર્યો. આ 'બિદ્યા' ઉપરથી 'બિદ્ધે' અને 'પિદ્ધે' એમ શબ્દ બન્યો છે.

આ અરબ્બી ભાષાંતર પુરોપના માધ્યમિક યુગના વાર્તાસાહિત્યને ધડવામાં ઠીક ઉપયોગી થયું છે; ફરણુ કે બીજાં ભાષાંતરો આ અરબ્બી

ઉપરથી થયેલાં છે. ગ્રીક, ઇરાની, સ્પેનીશ, અને હીબ્રુ એ પ્રમાણે તેરમા સૈકા મુખીનાં ભાષાંતરોનો ઇતિહાસ છે.

હીબ્રુ ઉપરથી પંદરમા સૈકામાં લેટીનમાં પંચતંત્રની કથાઓ જન્મ પામી. લેટીન ઉપરથી જર્મન ભાષામાં થયેલા ભાષાંતરનું નામ “ગ્રામ્પીન શીલસ્ટ્રેની રચેલી વાર્તાઓનું પુસ્તક” એમ હતું. હીબ્રુ ઉપરથી એક ઇટાલીયન ભાષાંતર ૧૫૫૨ માં છપાયું હતું તે ઉપરથી ૧૫૭૦ માં—એટલે મુળ ગ્રંથ રચાયો તે પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ પછી અંગ્રેજીમાં તેનું ભાષાંતર થયું હતું.^૧

વાર્તાઓનો આવો એક ખીન્ને લોકપ્રિય સંગ્રહ ‘હિતોપદેશ’ એ નામથી વિખ્યાત છે એ ગ્રંથ મોટે ભાગે પંચતંત્ર ઉપરથીજ લખાયો છે; અને પંચતંત્રમાંની ૪૩ વાર્તાઓમાંથી ૨૫ વાર્તાઓ એમાં લેવાઈ છે. રાજાઓને ગૃહનીતિ અને રાજનીતિનું શિક્ષણ આપવાના મુખ્ય હેતુસથી આ ગ્રંથો રચાયા હતા.

આવી ખીજીજ વાતોનો સમૂહ યૌદ્ધ ‘જાતકમાલા’ નો છે. એમાં ભુદનાં આગલા જન્મની વાર્તાઓ સંગ્રહેલી છે. એ પાલી ભાષામાં રચાયેલી વાતો સિંધોને લોકભાષામાં ઉપદેશ કરવા માટે યોગ્યલી છે. ગ્રીક ભાષાની ઇસપ અને બેક્રીયસની વાર્તાઓનું પંચતંત્રની વાતો સાથે ધણું સામ્ય છે. આ બધી વાર્તાઓમાં પશુઓને મનુષ્યના જેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં વર્ણવ્યાં છે. આમ યૌદ્ધકાલીન જાતકકથાઓ, અને વિષ્ણુશર્માનું પંચતંત્ર—એ બધા વાર્તા-ગ્રંથોમાંથી એ બોધ નીકળી શકે છે કે સકલ જીવસૃષ્ટિમાં સર્વત્ર એકજ આત્મા છે.

સંસ્કૃત વાર્તાસાહિત્યનું ખાસ લક્ષણ એ હોય છે કે તેમાં એકજ વૃત્તાંતના ખોખાની અંદર જુદી જુદી અનેક વાર્તાઓનો સમાવેશ કરેલો હોય છે. આ વાર્તાઓમાં મુખ્ય કથાનાં પાત્રો હોય છે તે એકખીજાને જ્ઞાન આપવાને માટે અથવા તો પોતાની માન્યતાના સમર્થન માટે વારાફરતી જુદી

૧. ઈ. સ. ના સત્તરમા સૈકાના લગભગ આજ અરસામાં, યોગેશ સમ્રાટ અકબર (રાજ્યકાળ ૧૫૫૬ થી ૧૬૦૫) ના ફરમાનથી પ્રુધ્જ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી તરજુમા કરાવવામાં આવ્યા હતા. મહાભારત, રામાયણ, વિષ્ણુપુરાણ, નલ દમયંતી, સિંધાસન-ખતીંગી, હિતોપદેશ, વગેરે વિશાલ ગ્રંથોના ફારસી તરજુમા અબદુલ કેઝી, બદૌની વગેરે સમર્થ ફારસી સાયરોએ કર્યા હતા. ‘સિંધાસનખતીંગી’ ને અસલ સંસ્કૃત ઉપરથી ફારસીમાં ઉતારનાર બદૌની હતો.

—જુઓ: ‘અકબરના વખતના સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી તરજુમા’ નામનો એ જીવજીત જન્મસંદર્ભ મેહીના લેખ; Annals of Bhandarkar Institute, Vol VI, Part II (1925)

જુદી વાર્તાઓ કહી સંભળાવે છે. એક મુખ્ય વાર્તામાં અનેક આકથાઓ આ રીતે આપેલી હોય છે, તેથી ચીનાઇ પેટીઓના સટની પેટુ એકની અંદર ખીણ, ખીણમાં ત્રીજી એમ વાતનું કોકડું ઉઠેલાયાંજ કરે છે. ફારસી સાહિત્યની 'અરેબીયન નાઇટ્સ' ની વાર્તાઓમાં આ સંસ્કૃત પદ્ધતિ સ્વીકારાયેલી જોઈ શકાય છે.

સંસ્કૃત લોકકથાઓ ઉપર ગણાવી ગયા તે ગ્રીવાય અગીયારમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં એક સોટુંલ નામના ગુજરાતી વાલલ કાયરથે 'ઉદય-સુંદરી ચંપૂકથા' રચી છે. એની પ્રત પાટણના જૈન બંડારમાં છે. કવિએ લખ્યું છે કે શાપાલિખૂત બાણુલદે આ કથા વાચીને અભિનંદી અને તેથી તેના શાપની મુક્તિ થઈ—એવી રસપૂર્ણ આ ચંપૂકથા છે એવી ખીણ એક 'અશોકવતી કથા' તથા 'રત્નમંજરી ચંપૂકથા' નાં નામ પણ આ સમયમાં ગણાવાય છે.^૧

વળી 'ચતુર્વિંશતિ પ્રગંધ' તથા મેરુતુંગાચાર્યના 'પ્રબંધચિંતામણિ' જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ઇતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓને સંમલી રાખવામાં આવી છે.

કદમનાના રંજથી રંગાવધી એવી સુંદર અને ચતુરાષ્ટ્રવાળી વાર્તાઓના ગ્રંથોનો એક જુદી જાતનો સમૂહ સંસ્કૃતમાં છે. તે ગ્રંથોનાં નામ વૈતાલપચર્ચિણિ, સિંહાસનદ્વયાનિશિકા (અથવા વિક્રમચરિત) મોજપ્રવચ્ચ એને કુલ્મવ્રત્તિ. આ ગ્રંથો ગદ્યપદ્યમાં લખાપણા છે. વૈતાલપંચવીંશીમાં વૈતાલ (શબમાં વસનાર સરવ) મંબંધી પચીસ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. પહેલા એ વાર્તાસંગ્રહની ઉત્પત્તિ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી થયેલી હોવાનું મનાય છે.

ઉત્કલદિગ્ગીના રાજા વિક્રમને એક યોગી તરફથી એવું કહેવામાં આવ્યું કે "એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર આ ઝાડ ઉપરનું શય તુ નીચે ઉતાર, અને હંથા પ્રકારની જાદુઈ શક્તિ મેળવવા માટેની સાધના જ્યાં કરવાની છે ત્યાં આગળ તુ એ રાજાને લઈ જા " રાજાએ શયને પોતાની ખાંધ ઉપર લઈને બાલવા માંડે છે એટલામાં એ જાગી અંદર દાખલ થયેલા વૈતાલ બોલવા માંડે છે; અને એક વાર્તા કહે છે.

એક સવાલના પ્રત્યુત્તરમાં રાજાથી બુદ્ધમાં બોલી દેવાય છે, એટલે પેલું રાજા એકદમ અદસ્ત થઈ જાય છે, અને પાછું પેલા ઝાડ ઉપર લટકતું દેખાય છે. રાજા પાછો જઈને એ રાજાને લઈ આવે છે અને ફરી પાછું એવું ને એવું થાય છે. એવી રીતે વૈતાલ બધી ગળીને પચીસ વાર્તાઓ કહે છે ત્યાં

૧. જુઓ: શ. ચીમનલાલ દલાલ, એમ. એ. નો 'પાટણના જૈન બંડારો' વારાને લેખ: પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ.

મુખી એ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે એ દરેક વાર્તા એવી રીતે રચવામાં આવી છે કે તેને છેડે અમુક ગુચવણુધારેલો અક્ષર ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર રાગ પાસેથી માગવામાં આવે છે

સિદ્ધાસનખત્રીસીમાં વિક્રમ રાજનું સિદ્ધાસન દટાવતું તે શાપિનાહનના વશમાં થયેલા બોજ રાજને મળે છે તે સિદ્ધાસન ઉપર ખત્રીસ પુતળીઓ હતી જેવો રાજા સિદ્ધાસન ઉપર પણ મુકવા જતો તેવી એક પુતળી બોલતી કે “રાજા, આ સિદ્ધાસન ઉપર પણ ન મુકાશ વિક્રમ જોડતો તું પરદુઃખ ભજન અને ઉદાર ચક્રશ ત્યારેજ તે ઉપર બેસવાને લાયક ચક્રશ ” એમ ખત્રીસે પુતળીઓ ખત્રીસ વાતોદ્વારા વિક્રમચરિત્ર વણું છે

સુઝાસીત્તેરી (શુક્લપ્તત્તિ)ની વાત એવી છે કે એક સ્ત્રીનો પતિ બહારગામ ગયો હતો તે દરમ્યાન તેની સ્ત્રીને પરપુરુષનો સંગ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી એના પતિનો પાળેલો પોપટ બોલો ચતુર હતો તેની એ સલાહ લે છે પોપટ પોતે જાણે પેલી સ્ત્રીના વિચારની વિરુદ્ધ ન હોય તેવી રીતનું વલણુ મતાવે છે, પણ એવા કર્મ કરવામાં કેટલું જોખમ રહેલું છે તે તરફ પેલી સ્ત્રીનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને ગુચવણુને પ્રસંગે ‘ફલાણી સ્ત્રીએ પોતાની જાતનો જેવી રીતે બચાવ કીધો હતો તેવી રીતનો બચાવ કરતા આવડે તેમ ન હોય તો કોઈ પુરુષને મળવા જવું નહીં’—એવી રીતનું તેની પામેથી વચન લે છે

તે અમુક સ્ત્રીએ કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીમાં કેવી રીતે પોતાનો બચાવ કર્યો હશે તે વીરો જિજ્ઞાસા થવાથી તે સ્ત્રી તે વીરોની વાર્તા કહી સમજાવવા પોપટને વીનવે છે, એટલે પોપટ પછી વાર્તા કહે છે વાર્તા કહેતા કહેતા જ્યાં આગળ ગુચવણુનો પ્રસંગ આવે ત્યાંથી એ વાર્તા અધુરી રાખે છે, અને પછી તે સ્ત્રીનેજ પુછે છે કે ‘આવી ગુચવણુને પ્રસંગે પેલી સ્ત્રીએ શું કરવું જોઈએ ?’ આ વિદ્વત્ પ્રશ્નનો ઉત્તર પેલી સ્ત્રીથી નથી આપી શકતો, એટલે પોપટ તેને કહે છે કે ‘આજની રાત તમે ધરમાં રહો તો હું તમને એના ખુલાસો કહું.’ આવી રીતે સીત્તેર દિવસનીકણી જાય છે એટલામાં તે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશથી પાછો આવી જાય છે અને સ્ત્રીનું સ્ત્રીલ રક્ષાય છે

આટલા દિગ્દર્શન ઉપરથી જ સ્પષ્ટતા વાર્તાસાહિત્યનો ઇતિહાસ કેવો છે તે જાણી શકાય છે ?

૧ એ એડોલ્ફના ‘સમ્પૂર્ણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ નો ૩૧ મોટાનકાલ દેવ, એમ એ એલએલ બી એ કરેલો અનુવાદ આ પ્રકરણ જાગવામાં ઉપયોગમાં લીધો છે

પ્રકરણ ૫ મું

પ્રાકૃત લોકકથાઓ

સંસ્કૃત વાર્તાસાહિત્ય એજ એકત્રું પુરાણ વાર્તાસાહિત્ય છે એમ નહીં; વિદ્વાનોની શિષ્ટ ભાષામાં લખાયેલા એ સાહિત્ય સીવાય પુષ્કળ સાહિત્ય લોકોની લોકભાષામાં રચાયેલું અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, કારણ કે સંસ્કૃત ભાષા સર્વ કોઈને માટે નહોતી. જનસમૂહની ભાષા તો પ્રાકૃત હતી. વેદના મંત્રો રચાયા તે વખતે પણ સાહિત્યની ભાષાથી બણી જુદી પડતી એવી લોક-વ્યવહારની પ્રાકૃત ભાષા અસ્તિત્વમાં હતી.

આ લોકભાષામાં શિષ્ટ સાહિત્ય ધણું નહીં હોય; પરંતુ ભગવાન શુદ્ધ જ્યારે ધ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં સધળા લોકો સમજી નકે તે માટે પોતાનો ઉપદેશ સામાન્ય લોકમનુદની ભાષામાં કરવા માંડ્યો ત્યારથી પ્રાકૃત ભાષાનું સાહિત્ય એડવા માંડ્યું એમ અનુમાનાય છે જૈન ધર્મનું બહું સાહિત્ય તેમજ હગલગ તેજ અરસામાં જન્મ પામેલું જૈન ધર્મનું સાહિત્ય મગધ દેશમાં બોલાતી પ્રાકૃતમાં લખાયું.

શુદ્ધ ભગવાનના જન્મ વીશે અનેક કથાઓ પ્રચલિત હતી, તે 'શુદ્ધ-લીલાવિસ્તાર' અથવા 'લલિતવિન્તાર' એ નામે સંગ્રહિત છે. જેમ હીંદુ ધર્મમાં અવતારની કલ્પના છે તેમ જૈન લોકોમાં બોધિસત્ત્વની કલ્પના છે. એકજ જીવ અર્હતપદ પ્રાપ્ત કરવાની મહેત્ત્વાર્થી અનેક જન્મને અતે 'શુદ્ધ' થઈ જાય છે એવી માન્યતા જૈનોમાં પ્રચલિત હતી ગાતમ શુદ્ધ પોતાના પૂર્વ જન્મની કેટલીક વાતો કહેલી તે ઉપરથી અનેક જાતની જાતકકથાઓ રચવામાં આવી; અને શુદ્ધનો લીલાવિસ્તાર વધ્યો. શુદ્ધનું ઐતિહાસિક સાદું જીવન અનેક જાતના ચમત્કારોથી ઢંકાયેલું, અને લોકવાર્તાઓનો વિસ્તાર વધ્યો. એ જાતકમાલામાંથી તે વખતની લોકભાવના, લોકજીવન, લોકવહેમ વગેરે કીક ઠીક જાણવાને મળે છે :

આ પ્રકારે શુદ્ધ જુની સંસ્કૃત પરપરા તોડી અને લોકભાષાને અપનાવી; તેજ અરસામાં મહાવીર સ્વામીએ પણ પોતાનો અહિંસાધર્મ લોકમાપામાંજ ઉપદેશ્યો. આદ્યસમાજમાં પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના સંસ્કૃત પુરાણો અને આખ્યાનો લોકોમાં બહુ આદર પામતાં હતાં, તેની સરસાધમાં જૈનોએ પણ એ સંસ્કૃત પુરાણકથાઓનો આધાર લઈ જૈન ધર્મના પુરાણોની લોકભાષામાં રચના કરી; અને એ આખ્યાનો અને કથાઓમાં પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો

વણી લીધા. જૈન ધર્મનાં પુરાણોમા કેટલીક કથાઓ વૈદિક પુરાણોની કથાઓ સાથે ધણે અંશે મળતી આવે છે.

એક તરફ બૌદ્ધ અને જૈનોએ વૈદિક ધર્મની સ્પર્ધામાં ઉતરી અનેકાનેક ઉપદેશથી પોતાનો ભાવિક લોકસમાજ ઉભો કર્યો, ત્યારે બીજી તરફ વૈદ-ધર્મીઓએ જુદા અને જૈન ધર્મના પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવને એમની અવતારગણનામાં મેળવી લીધા અને પોતાના ધર્મની સર્વમાન્યતા સિદ્ધ કરી.

જેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં, ઉપર કહ્યું તેમ, બોધિસત્ત્વની કલ્પના છે, અને જૈન ધર્મમાં તીર્થંકરની કલ્પના છે, તેવીજ રીતે વૈદિક ધર્મે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની નકલ કરી અવતારની કલ્પના ઉભી કરી એમ કહેલાકનો મત છે. વિષ્ણુના દસ અવતાર છે એમ મનાય છે; બીજી ગણતરી પ્રમાણે ચોવીસ મનાય છે એ દસ અવતારમાં 'જુહાવતાર' અને ચોવીસમાં 'ઋષભદેવ'ની ગણના છે.

જૈનોએ રામાયણની સ્પર્ધામાં વિસ્તૃત પદ્મચરિયમ્ નામે પદ્મ (રામ) ચરિત્ર વિક્રમ સવત ૬૦ માં રચ્યું છે. આ પ્રકારની પૌરાણિક કથાઓ સીવાય બીજી પુષ્કળ લોકકથાઓ પ્રાકૃત સમાજમાં અચલિત હશે એમ લાગે છે; પરંતુ હજી તેવું સાહિત્ય પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નથી. ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં પૈશાચી ભાષામાં રચાયેલી કહેવાતી ગુણાદયની 'જૃહકથા' આવા અનુમાનને સખળ પુષ્ટિ આપે છે, લોકવાર્તાઓના ભંડારના ભંડાર લોકોને પરિચિત હતા, એમ આ હાલમાં જુનપ્રાચ થયેલી જૃહકથાનાં નવાં સંસ્કરણોના આધાર ઉપરથી કહી શકાય છે.

જતાં પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલું પુષ્કળ સાહિત્ય નષ્ટ થયું હોવું જોઈએ એમ ભાષાના ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે, કારણ કે જે કાળમાં, ત્રથો લખવામાં પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષાને ઉપયોગ કરવાનું વલણ હતું અને સાહિત્યવ્યવહારમાં એ ભાષાઓ બધાને સમજતી હતી તે કાળમાં, પ્રાકૃત લોકકથાઓ દગલાનું ધર્યાતી હતી. પણ ધીમે ધીમે, સંસ્કૃત ભાષાએ પાછો પોતાનો સર્વોપરિ અધિકાર પ્રાપ્ત કરતાં, પાછળથી પ્રાંત ભાષાઓ વ્યવહારમાંથી ખસતી ગઈ અને સમજવી કઠણ થતી ગઈ. તેથીજ કહેલાક જુના પ્રાકૃત ત્રથોનું વિસ્મરણ ન થાય તે હેતુથી તેનાં નવાં સંસ્કરણો થવા મંડ્યાં જેમ ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં લખાયેલી અને પાછળથી નાશ પામેલી જૃહકથાનાં એ જાતનાં ત્રણ નવાં સંસ્કરણ હાલ મળી આવે છે તેમ ઇસ્વી સનના બીજા કે ત્રીજા સૈકામાં રચાયેલી એક 'તરંગવતી' નામની કથાનું થયું છે.

આ 'તરંગવતી' અથવા 'તરંગલોલા' નામની લોકવાર્તા એક જૈનાચાર્યની રચેલી હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે. એક કાળે જ્યારે સંસ્કૃત ભાષાની સર્વશ્રેષ્ઠ ગદ્યકથાના નિર્માતા બાલુભટ્ટનો જન્મ પણ થયો નહોતો ત્યારે પાદલિપ્તાચાર્યની 'તરંગવતી' કથા સહૃદય વિદ્વાનોનાં સુકુમાર મનને ગંગાના કલ્પલો ભાષક

ન્યાવ્યા કરતી હતી. “સંસ્કૃત વાસવદત્તા અને પ્રાકૃત તરંગવતી—એ બંને કથાઓ સેંકડો વર્ષો સુધી ભારતીય સરસ્વતી દેવીની કથુંકરિકાઓ મનાતી હતી.”

‘કુનલપમાલા’ કથાના કર્તા દ્વાક્ષિપત્યિહ ઉલ્લોતનસુરિએ સં. ૮૩૫ માં પોતાની કથાના પ્રારંભમાં આ ‘તરંગવતી’ માટે લખ્યું છે કે :—

ચક્રાગ્રજુલ્લસહિયા સ્મત્તણ-સમહંસ-કથહરિણા ।

જસ્ય કુલપ્પન્વયસ્સ વ વિચરત્ત ગંગા તરંગમ (વ)ઈ ॥^૧

આચારંગ સતકૃનાંગશ્રત્તિકાર શીલાચાર્ય પોતાના ‘મહાપુરિસચરિય’ (રચના સં. ૯૨૫)માં તરંગવતીનો આ પ્રમાણે પરિચય આપે છે :—

સા નત્થિ કલા, તે નત્થિ લક્ષણં જં ન દીમહ કુદ્દર્વ પાલિતવાદવિરદય તરંગમદ્યાસુ ય કદાસુ ॥^૨

માલવપતિ મુંજ અને બોજની સમાના જૈન આદ્યથુ પંડિત ધનપાલે ૧૧ મા શતકમાં પોતાની ‘તિલકમંજરી’ નામની અપભ્રંશ કથાની પીઠિકામાં આ વાર્તા માટે લખ્યું છે કે :—

પ્રસન્ન ગમ્મીરપયા રયાઙ્ગેમિથુનાથયા ।

પુન્યા પુનાતિ ગંગેત્ર ગાં તરંગવતી કથા ॥^૩

વળી, સં. ૧૧૯૯ માં સુપાસનાહ ચરિયમ્ (સુપાર્શ્વનાથચરિત) રચનાર લક્ષ્મણગણિએ ‘તરંગવતી’ને આમ સંબોધી છે :—

૧ સંસ્કૃત ધ્યાયા :—

ચક્રાગ્રજુલ્લસહિતા સ્મત્ત્વરાજહંસકૃતરપાં ।

યસ્માત્ કુલપર્વતોદિવ વિચરતિ ગંગા તરંગવતી ॥

[આ તરંગવતી કથા ચક્રાગ્રજુમત્ત સહિત, રમ્ય રાજહંસોપી હર્ષિત ધદ વિચરે છે, કે તેમ ગંગા નદી બંને તીરે વસતાં ચક્રાગ્રજુમત્તોપી રોએ છે, રમ્ય રાજહંસોપી હર્ષવતી દેખાય છે, અને કુલપર્વતમાંથી વહે છે.]

૨ સંસ્કૃત ધ્યાયા :—

સા નાસ્તિ કલા તપાસ્તિ લક્ષણં ચદ્ ન દસ્યતે સ્ફુટાર્થ પાદલિપ્તવિરચિત

કો ન જગો હરિસિંગજી તરંગવદ-વદ્યરં મુનેજી ।

ફરે પવન-સિન્ધુ વિ પાવિયા જીએ મહુસ્ત ॥^૧

‘કાદખરી’ કાર બાણને માટે જેમ કહેવાયું છે કે ‘વાળોચ્છિદ્ર જગત્સર્વમા’ તેમ આ તરંગવતી કયાએ પોતાના રસની માધુરીથી બીજા પ્રબંધસિંધુઓને પણ મીઠા બનાવી દીધા છે । આવી લોકપ્રસિદ્ધ કથાના કર્તાનું મૂલ્ય સાંભળી એક કવિએ દુઃખોદ્ધાર કાઢેલો તેની પ્રાચીન પ્રાકૃત ગાથા નીચે પ્રમાણે છે:—

સીસં વહ વિ ન ફુટ જમસ્સ વાલિત્તયં દરતસ્સ ।

અસ્સ મુહનિચ્છતામો તરગલોલો નદં વુટા ॥^૨

આ ‘તરંગવતી’ કથા ગુણાદ્યની બૃહત્કથા પેઠે આજે પણ પ્રાપ્ત નથી; માત્ર એક નેમિચંદ્રગણિ નામના જૈન યતિએ મૂલ કથાના સારરૂપ ૧૬૪૪ પ્રાકૃત આર્યાઓનો ગ્રંથ લખેલો પ્રાપ્ત થયો છે તેની બે પ્રતો ઉપરથી જર્મન પંડિત ડૉ. ઍનરેટ લોયમેને સંક્ષેપમાં જર્મન અનુવાદ ૧૯૨૧ માં પ્રકટ કર્યો. તે જર્મન ઉપરથી ગુજરાતીમાં શ્રી. નરસિંહલાલ પટેલે ‘સાખીની કથા’ હમણાં બે વર્ષ ઉપર પ્રકટ કરેલી છે.^૩

આ પ્રકારે સૈકાઓથી જેમાનો રસ સુકયો નથી એવી મનોરમ ‘તરંગવતી’ વાર્તામાં એવું મોહક શું છે તે દુઃકામાં આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

પૂર્વે^૪ મગધ દેશમાં ધનપાલ નમરશેઠ રહેતા હતા; તેમની શેઠાણીનું નામ સોમા. શેઠના મકાનની પાને એક ઉપાગ્રય હતો. ત્યાં એક સુમતા નામે સાખી પોતાની અનેક શિષ્યાઓને લઈને ઉતરી હતી. એ શિષ્યાઓમાંથી એક બહુ વિનીત શિષ્યાને એક સવારે છઠ્ઠવતનાં પારણાં કરવાં હતાં. તેથી એક બીજી નવદીક્ષિત બિહુણીને લઈને એ બિહુ લેવા બહાર નીકળી.

૧ સંસ્કૃત શ્લોક—

કો ન જગો હૃષ્યતિ તરંગવતીન્યતિવર ધ્રુત્વા ।

ફરે પ્રવન્ધસિન્ધુવાઙ્મિ પ્રાપિતા યયા મધુસ્ત્વમ્ ॥

[તરંગવતીનો કથા પ્રસંગ સાંભળીને કથા અનુષ્ઠાને હર્ષ થતો નથી ? કારણ જેના વડે બીજા પ્રબંધરૂપી સિંધુઓ મધુસ્તાને પ્રાપ્ત કરે છે.]

૨ સંસ્કૃત શ્લોક—

શીર્ષં વચમપિ ન સ્ફુટિર્ન્યમસ્ય પાદલિપ્તં હતઃ ।

યસ્ય મુગનિર્જીરાત્ તરગલોલો નદી વહિતા ॥

[પાદલિપ્તવું હરણ કરનાર ચમનું માથું કેમ ફૂટકું નહીં ? કારણ જેના મુગરૂપી ગરામાંથી તરંગલોલો નદી વહે છે]

૩. આ વાર્તાની બે પ્રતો જર્મની મોકલનાર ડૉ. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મેટી બી. એ. એલએલ. બીએજ આ ગુજરાતી અનુવાદ લખાવ્યો છે; અને એક રીતે, મૂલ કથાને પ્રસિદ્ધિમાં મુખ્યમાં તેઓ ખાસ નિમિત્તરૂપ થયા છે.

એક ઉચી હવેલીના આંગણમાં આવીને એ સાધ્વી ઉભી રહી. તેને જોઇ શેઠાણી ધરની બહાર આવી અને બિંદા લેવા તેને અંદર બોલાવી ગઇ. આસન મુકીને આદરપૂર્વક બિંદા આપ્યા પછી, સાધ્વીના સ્વરૂપથી મુગ્ધ બનેલી શેઠાણીએ તેને પ્રશ્ન કર્યો: “સાધ્વીજી! સમય હોય તો અમને કે મર્મકથા કહો.” સાધ્વીએ હા પાડી; અને ધર્મરહસ્ય સંભળાવ્યું. ઉપદેશ પુરો થયો. એટલે શેઠાણીએ ફરીથી સાધ્વીને વિનયથી પુછ્યું: “આ વયમાં આપને કયે કુળે સાધ્વી થવું પડ્યું તેની વાત કહો.” આગ્રહ જોઈને સાધ્વીએ પૂર્વકથા કહેવા માંડી:—

“યમુનાને કીનારે વત્સ દેશની રાજધાની કોશામ્બીનો રાજા ઉદયન હતો. તેની રાણીનું નામ વાસવદત્તા. ઋષભસેન નગરોઠ રાજાનો મિત્ર હતો. તે શેઠને આઠ પુત્રો થયા. પછી એમણે યમુનાને પ્રાર્થના કરી; તેના ફલરૂપે હું અવતરી એટલે મારું નામ (તરંગવતી યમુનાના તરંગોની કૃપાથી હું) અવતરી માટે) ‘તરંગવતી’ પાડ્યું.

હું પુષ્કળ લાડકોટથી ઉછરી; અને પછી વયમાં આવી એટલે મારા શરીરના અંગો ખીલી ઉઠ્યા; અને સ્નેહજ્વલન થુ છે તે સમજવા લાગી. મારી સખી સારસિકા મારા વિવાહ સંબંધી જે વાતો ચાલતી તે મને કહી જતી.

એક વખત કુટુંબનું બહુ સ્ત્રીમંડલ ઉગ્રણીને મિષે શહેરના એક બાગમાં જવા તૈયાર થયું. અમને રાજમાર્ગ ઉપરથી રથમાં બેસીને જતાં જોઈ નગરના યુવાનો એકોટશે જોઈ રહ્યા; અને ફટલાક તો મારા સૌંદર્યથી ધાયલ થયા.

બાગમાં પહોંચતાં હું ત્યાંના કમળ સરોવર બાજી સારસિકાની સાથે ગઇ. ત્યાં અનેક શ્વેત હંસ, બતક અને નરમાદાની જોડીએ ચાલતાં ચક્રવાકો અમે જોયાં કમળની લીલી પાંખડીઓ ઉપર આરામ લેતાં ચક્રવાકોનો પરસ્પરનો સ્નેહ અને મમતા જોઈને મારા મનમાં અગમ્ય વિચારો આવવા લાગ્યા. આ જન્મમાં ન અનુભવેલી એવી લાગણી મને સર કરી બેઠી; અને વિચારમાં ને વિચારમાં મને મરિા પૂર્વ અવતાર પ્રત્યક્ષ થઈ આવ્યો. એ સ્મરણથી મને મૂઝો આવી ગઇ; અને હું બેભાન થઇ ગઇ.

જ્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મારી સખી કમળના પડીઆમાં જલ લાવી મારી આંખો ઉપર છાંટતી હતી. સારસિકાએ સ્નેહથી મને પુછ્યું: “બહેન, આ તને એકાએક શું થયું? તને તે ચાક લાગ્યો કે મધમાખે તને ચટકાવી?” મેં મારી વહાલી સખીને કુંજમાં લઇ જઈ, મારા પૂર્વજન્મની વાત કહેવા માંડી:—

“અંગ દેશ આજળ ગંગા નદી વહે છે. તેની બંને તીરે ગામ વસેલાં છે અને જળપ્રખીઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં વસે છે. હંસની પંક્તિ એ નદીની જલે કટિમેખના રચે છે; અને પાણીની સખાટી ઉપર ખાકા રતા ધડા તરતા

હોય એવી ચક્રવાકની જોડ જલમાં કુદાકુદ કરી મુકે છે. હું ગયા જન્મમાં એમાંની એક ચક્રવાકી હતી. મારા ચક્રવાક સાથે પ્રભાત થતાં તરવા જતી; ઉડતી પણ તેની સાથેજ. કમળસરોવરે, રેતીને કીનારે કે કીનારાના જંગલે જ્યાં જતાં ત્યાં અમે સાચા સ્નેહથી બંધાઈને સાથેજ રહેતાં.

એક સમયે અમે જળપક્ષીઓ મગાના પાણીથી બનેલા તળાવમાં રમતાં હતાં. તેવામાં તાપથી જળ્યો જળ્યો થતો એક હાથી નદીમાં નહાવા આવ્યો. એણે મનભર પાણી પીધું અને પછી સુંદ્ર વતે ઉછાળવા મડ્યો. અમે બધી ઉચે ઉડી ગયાં. તેવે સમયે જન્મદૂત જેવો એક જીવાન પારથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે હાથીને જોઈને તીર ખેંચ્યું; પણ કમનસીબે એ નીશાન મુક્યો અને તે તીર હાથીને ન વાગતા સામેજ ઉડતા મારા ચક્રવાકને ચોંટ્યું. એટલે પવનના બળથી તુટી પડેલું કમળ હોય તેવી તેમની એક પાંખ કપાઈ નીચે પડી; અને તેની સાથે એ તસ્મર ખાઈને પાણીને કીનારે પડ્યા. મેં પણ તેમની વેદના સહન ન થવાથી, તેમની પાછળ નીચે પડતું નાખ્યું.

મારા ચક્રવાકના શરીરમાં હજી બાકુ ચોટેલું હતું. મારી ચાંચ વડે મેં એમના ધામાથી બાકુ ખેંચી કાઢ્યું; અને રડતી આંખે મારી પાંખો વડે મેં તેમને પવન નાખ્યો. પછી મેં એમને બોલાવ્યા; પણ એ તો નિર્લેપ થઈને પડી રહ્યા હતા. મને બધું સમજાઈ ગયું એટલે હું વેદનાથી બેઠાન થઈ ગઈ. પછી ખુબ આક્રંદ કરવા લાગી અને આસપાસ ઉડવા લાગી.

પાછો પેલો કૂર પારથી આવ્યો અને મારા જીવનના સાથી ઉપર નજર કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો હાથીને બદલે મારા પ્રિયને પડેલા જોયા. એને પણ તેથી બારે ખેદ થયો જણાયો. એણે એમને ઉપાડી રેતી ઉપર મુક્યા અને પછી લાકડાં વીણી લાવી તેમાં અગ્નિ મુક્યો. મેં એ અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું; પણ મને એ અગ્નિ હિમ જેવો ટાટો લાગ્યો, કારણકે હું મારા પ્રિયની મોડમાં હતી. હું મારા પતિની પાછળ ગઈ.

આ પ્રકારે ચક્રવાકનો જન્મ પુરો થતાં હું નગરશેઠને ત્યાં જન્મી, અને આ વખતે કમળસરોવરના જલતરંગો જોતાં મારા પૂર્વજન્મની વાત મને સાંભરી આવી. તળાવમાં ફરતાં ચક્રવાક જોઈ મને સ્નેહસ્મૃતિ થઈ આવી. “ઓ સારસિકા, હું મારા એ પૂર્વના સ્વામીને મળવા તથક્ષી રહી છું!” એમ હું બોલી ઉઠી. સખીએ મને આશ્વાસન આપ્યું.

અમે સાંધી મારી બા પાસે ગયાં અને બધાંમાં બળી ગયાં. પણ મારી માતાએ મરું દુઃખ મેં ઉપરથી પારખ્યું. મેં બહાનું બતાવ્યું કે ‘મારું માથું દુખે છે.’ બધાને મુકીને, મારી બા મને ઘેર લઈ ગઈ.

મારા પિતાએ વૈષ્ણવ બોલાવ્યો, અને એજીવર છે એમ એણે કહ્યું. આખી રાત હું અસ્વસ્થ રહી. પહેલે દિવસે મને જોઈને રૂપમુગ્ધ થયેલા જીવાનેના

પિતા તરફથી સંવારે મારે માટે માગ્યાં આવવા લાગ્યાં. મારા પિતાએ એ સૌ પાછાં વાળ્યાં.

મારી અંતરની વેદનામાં મને એક વિચાર સુઝ્યો; અને મેં ડેટલાંક ચિત્રપટ આલેખ્યાં. મારા પાછલા ભવના બધા અનુભવોને એમાં પીંછીથી વ્યક્ત કર્યાં. એવે કાર્તિકી પૂર્ણિમાનું કૌમુદીપર્વ આપ્યું. નગરમાં લોકોનો મેળો ભરાયો. તે નિમિત્તે મેં મારી હખીઓ લોકોને જોવાને માટે આંગણુમાં સુકાવી; અને તેની સંભાળ રાખવા મારી ચતુર સખી સારસિકાને પાસે ઉભી રાખી, તે એવી કામનાથી કે મારા પૂર્વજન્મના સ્વામી જે મનુષ્ય યોનિમાં આવ્યા હશે તેમને જરૂર જોણી શકાય. મેં સખીને કહી મુક્યું હતું કે “મારા સ્વામીને પાછલા ભવનું શોકસ્મરણ આ ચિત્રોથી જેવું જાગશે કે તરત એ મૂર્છા પામશે અને ‘ચિત્રો દાણે દોર્યા?’ ‘તે કાષ્ઠનિક છે કે સાચા?’—એવું અધીરાઈથી એ પુછવા માંડશે. તો તેજ મારે પતિ હશે તેની વુ ખાતરી કરી લેજે.”

તે રાતે મને સુસ્વપ્ન આવ્યું. સવારે સારસિકા દોડતી દોડતી આવી ને ફોતેલ મળ્યાના સમાચાર આપ્યા. સખીએ કહ્યું કે “રાતે મેં હખીઓ ચોતરા ઉપર ગોઠવી તે વખતે અસંખ્ય લોકો ચાંદનીમાં લહેર કરવા નીકળી પડ્યા હતા. તેથી ચિત્રો આગળ ખુબ બીડ થઇ. પછી મોડી રાતે બીડ ઓછી થઇ. ડેટલામાં ડેટલાક યુવાનો સા આવી ચઢ્યા તેમાંથી એક નવજુવાન ચિત્રોની દારને ઝીણવટથી નીહાળી રહ્યો. એ આમ જુએ છે તેટલામાં તો એ એકાદ થયો; અને વાંસ ઉપર બાધેલી ધમ્મની દેરી કપાતા ધમ્મ ધમ્મ હ્રદને જમીન ઉપર પડી જાય તેમ એ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો. તેના મિત્રો એને ત્યાંથી દૂર લઇ ગયા. હું પણ પાછળ પાછળ ગઇ. સા પેલા જુવાનને પૂર્વજન્મનાં સ્મરણથી દુખી થતો બળડતો જોયો. એણે મિત્રોને ચકવાકની કથા કહી બનાવી, અને દરેક ચિત્રમાંથી તેનું સામ્ય એણે વર્ણવી બતાવ્યું. એટલે એને ફરી મૂર્છા આવી પછીથી એણે મિત્રોને ચિત્ર ચીનરનારની તપાસ કરવા કહ્યું. તે રાત્રીના હું ઉતાવળી ઉતાવળી પાછી આવી અને ચિત્રો પાસે આવી ઉભી અને તેમણે પ્રશ્ન પુછ્યો એટલે મેં તમારું નામ કહ્યું.

પેલા મિત્રો જુવાન પાસે જઇ કહેવા મળ્યા. “પદ્મદેવ, ચિંતા ન કરીશ, તારી પ્રિયા મળી આવી છે. આપણા નગરોડની પુત્રી તરંગવતીએજ એ ચિત્રો દોર્યા છે; અને એમાં એક માત્રા જીવનની કથા કથા આલેખી છે, એમ એની સખી કહે છે.”

૧. ચિત્રપટ દોરીને પતિને જોણ કહવાની કથાપૂર્વક યુક્તિ જેમ ‘આખાદ્રમ્ય’માં દેખા દે છે, તેમ ગિવહાસની રચયિત્રી ‘હંસાવલી’ની વર્તામાં ત્રીજીની ‘કામાવતી’માં અને સામગ્રમટ્ટની ‘મદનમોહના’માં આ તરંગવતીએ લેખેલી સુંદર યુક્તિનો ઉપયોગ થયેલો છે.

આ સાંભળી પદ્મદેવનું મુખ મલક્યું; પણ પાછો એને ખેદ થયો: ‘એ નગરગૃહ મારું માથું કેમ સ્વીકારશે ?’ મેં એ યુવકની હકીકત જાણી લીધી

[સાધ્વી તરંગવતી ગૃહાણીને વાત કહી સંભળાવે છે:—] “મારી સખીએ મને હકીકત કહી કે અમારા ગામના સાહસિક વ્યાપારી ધનદેવ શેઠનો એ પુત્ર હતો. મેં સવારનું નિત્ય કર્મ પરવારી લીધું એટલામા મને સારસિકા કહેવા આવી કે ધનદેવ શેઠે પદ્મદેવ માટે કરેલું મારું માથું મારા પિતાએ પાછું વાળ્યું. વેપાર માટે પરદેશ રહેનાર માણસને કન્યા આપવાની તેમણે ના પાડી, કારણ કે દીકરીને તેથી સદા પ્રેરિતભરત્વકા રહેવું પડે. પદ્મદેવના પિતા આ ઉત્તરથી માનભગ થમને શોકાતુર વદને જતા રહ્યા

આ સાંભળી, મારી તો આશાવેલ ઉમ્મતીજ કરમાઈ મેં એક રોહપત્ર લખી સખી સાથે પદ્મદેવ ઉપર મોકલ્યો, તેના જવાબમા એણે સામે પત્ર આપી સંદેશો કહાવ્યો કે ‘આપેલી આશા ઉપર જીવીને છું’ આજે સુખીઓ થાઉં છું; હવે મારે માટે ધીરજ ધરજે.’

ધીમેધીમે દિનસ નખી ગયો અને રાત પડી. રાત પડતાં મારી ઉત્કંઠા વધી અને ધીરજ ખુટી ગઈ. રોહની વેદી ઉપર મારી લાજ હોમવા છું તૈઆર થઈ ગઈ. મારી સખીને સમજાવી તેને સાથે લીધી; અને હું મારા પ્રિયને મહેલ જવા તૈઆર થઈ ગઈ મારું હૈયું તો તોફાને ચઢીને ક્યારનુંએ આગળ જઈને ઉભું રહ્યું હતું

અમે રાજમાર્ગે થઈને લપાતાં લપાતાં હવેલી આગળ આવી પહોંચ્યા સખીએ મને દૂરથી એમને જોળખાવ્યા. અભારે એ મિત્રો સાથે વીણા વગાડતા હતા તેમની રૂપસુધા મેં દૂરથી પીધા કરી. પછી મિત્રો જ્યારે વીમે-રાયા ભારે સારસિકા એમને મળી એમણે સંદેશો માગ્યો. સખીએ કહ્યું કે ‘એ જાતેજ અહીં આવી છે.’

હું આ પછે તેમની પામે જઈને ઉભી રહી; અને પછે પડી એમણે મને રાત્રે એકલાં આવવા માટે મૃદુ ટપકા દીધો; અને પાછાં ઘેર જવાને કહ્યું. એટલામા કોઈ રસ્તે જનારને એમ જોલતા સાંભળ્યો કે “જે પોતાની મેળે આશી આવેલી પ્રિયા, યાવન, અર્થ, રાજલક્ષ્મી, વર્ણસમય, જ્યોત્સ્ના અને અતુર રોહીઓના સમાગમના આનંદનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી તે તેની કીમત જાણતો નથી” એ ઉદ્ગારથી પ્રેરાઈને મારા પ્રિયે કહ્યું કે “જે આપણે પરદેશમાં આલ્યાં જઈએ તો વિદ્યથી બચીએ અને આનંદ રહી શકીએ.” મેં એ જ્યાં જાય ત્યા સાથે જવાની તૈયારી જતાવી

પછી એમણે મુસાફરી માટેની તૈયારી કરી લીધી. મેં સખીને

૧ અહીં વર્ણવેલી પ્રેમીઓની વિરહપીડા અને નાવિકાના અભિસરણ સાથે ‘હાલખની’મંત્રો મહાભરતના પુરુષિને મળવા જવાનો પ્રસંગ સરખાવવા જેવો છે

મારાં ઘરેણાં લેવા ઘેર મોકલી. એટલામાં તો એ તૈયાર થઈ ગયા; અને સખીને માટે રાહ જોવા રહેવાની એમણે ના કહી, કારણ કે ‘ત્રીલુ’ માણસ વળી પીડારૂપ થાય.’ તેથી અમે બંને જણુ રસ્તે પડ્યાં. રાતે ઉઘાડા રહેતા દરવાજામાંથી અમે યશુનાને કીનારે જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં એક મછલો ખોળી કાઢ્યો. તેનો દોર છોડીને અમે અંદર ચઢી ગયાં. મારા પ્રિયે હાથમાંની ઝવાહીરની ચેલી અંદર મુકી અને હલેસું પકડ્યું. હોડી હંકારી તે વખતે અમને શીયાળવાના રુદનના અપશુકન થયા.

અમે લાંબા વિયોગ પછી આ ઘડીએ એકઠાં, એકલાં મળ્યાં. વાતો કરતાં કરતાં અમને ચક્રવાકનો ભવ સાંભર્યો; અને એમણે મને સ્નેહના ઉછાળામાં ગાદ આલિંગન દીધું. એટલી વારમાં અમારા મછલો અમને ગંગાનાં પાણીમાં લઈ આવ્યો. એક વાગ જેમ પૂર્વભવમાં આ નદી ઉપર અમારી ચક્રવાકની જોડી તરતી હતી તેમ આજે અમારા સ્નેહી યુગલની જોડી તરવા લાગી.

પહેા કાઢ્યો એટલે અમે એક રેતીવાળે કીનારે મછલો લાંબર્યો અને નીચે ઉતર્યાં. અમે સામે સુધી પુરી નજરે કરી રહ્યાં નહોતાં ને એકાએક દૂર ઝાંખરામાંથી હુંટારા આવતા દેખાયા. સ્નેહસાહસને અંગે જે મંકટ રહેલું છે તેનું આ ક્ષણે અમને ભાન આવ્યું. અમને હુંટારાએ પકડ્યાં, હુંટ્યાં અને બાંધી લીધાં. મારાં બધાં ઘરેણાં તેમણે ઉતારી લીધાં; અને અમારી ઝવેરાતની થેલી પણ તેમને હાથ આવી.

પછી અમને પર્વતની અંદરની ઉડી ગુફામાં લઈ જવામાં આવ્યાં. અમારા જેવું ભક્ષ મળેલું જોઈ હુંટારાનો સગદાર હરખાયો. (અહીં હુંટારાના સંસ્થાનનું^૧ ખીલામણું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.) અમને બાંધીને કાસિકા દેવીને બલિદાન આપવા માટે એક ખંડમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં; અને એક હુંટારાના નાયકને અમારી દેખરેખ સોંપી. અમે અમારાં જેવાં ખીન્ન ધણાં દુખી સ્ત્રીપુરુષોને ત્યાં દીઠાં. તેમણે અમને આવેલાં જોઈ પુષ્કળ દીક્ષાસે આપ્યો; અમારા સમાચાર પુછ્યા. દુઃખ ખીન્નને કહેવાથી હસકું થાય છે એમ જાણીને અમે અમારા પૂર્વજન્મથી માંડીને કર્મની કલાણી તેમને કહી સંભળાવી. તે કર્મકથા વેગલેથી સંભળતાં, અમને સાચવનાર નાયકને પણ ઝંક લાગણી થઈ આવી. તેણે અમને છૂટા કરવાનું વચન આપ્યું. મવાર પડતા પહેલાં પાછલી રાતે એ અમને છૂપા વનમાર્ગથી ગુફાની બહાર લઈ ગયો; અને વનના છેડા સુધી મુકી ગયો. અમે બંનેએ એ નાયકનો પાડ માન્યો.

૧. આ હુંટારાના સંસ્થાનનું વર્ણન ઘણી ગુજરાતી લેખકવર્ત્તાઓમાં દર્શાવે છે; ‘કમપુર પદ્મ’, ‘હુતારાપુર’ વગેરે નામથી એ જોળખાય છે. સરખાવે વીરજની ‘કામાવની’ વાર્તામાં ‘હુતારાપુર’ અને શામળમટ્ટની ‘બદ્રાભાગિની’માં ‘કમપુર પદ્મ’.

જુખ અને યાકથી તો અમે અધમુવા જેવા થઈ ગયા હતા પડતા આખડતા અમે એક ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા કેટલાક ગોવાળીઆના છોકરાઓને અમે સીમના ખેતરોમા જોયા તેમને કહ્યું કે 'ભાઈ, અમે જુલા પડ્યા છીએ તેથી ગામ ખતાવો.'

ગોવાળીઆઓ સાથે આવ્યા અમે ગામમા પેઠા અને એક સ્ત્રીતા મંદિરનો ચોરો જોયો. સા જઈને અમે પગ વાળ્યો એવામા અમે એક યુવાનને ચપળ સીંધી ઘોડા ઉપર બેસીને આવતો જોયો. એ સ્વાર અમારી આગળ થઈને પસાર થયો, સારે મારા સ્વામીને અચાનક દેખતા, એકદમ ઘોડા ઉપરથી છત્તગ મારીને તે ઉતરી પડ્યો. એ એમને એક બાલગોઠીઓ હતો. એણે એમને ઓળખ્યા અને તેમને બેગી પડ્યો. પછી કુશળ સમાચાર કહેતા તેણે જણાવ્યું કે "તમારા ચાલી ગયા પછી સારસિકાએ તમારા પાછલા ભવની બંધી કયા કહી સંભળાવી, અને શા માટે તમે નાસી ગયા તે વાત પણ કહી એટલે નજરશેઠ તમારા પિતા કને આવ્યા અને તમારી શોધ કરાવવા કહ્યું બપો તો તમનેજ જાણ્યા કરે છે હવે તમે ઘેર ચાલો તમને બેળાવા ચારે બાલુ માણસો નીકળી પડ્યા છે." પછી તે સ્વારે શેઠના લખેલા પત્રો બતાવ્યા તેમા 'ઘેર આવો' એમ ખુબ વાત્સલ્યથી લખ્યું હતું.

આખરે જમી પરવારીને અમે ધરભણી ચાલ્યા અમારા સગા એક ગામ આગળ આવીને સામા તેડવા આવ્યા હતા અમે નગરમા પ્રવેશ કર્યો સારે અમને જોવાને રાજમાર્ગ ઉપર લોકોની ઠઠ જમી હતી.

અમે ઘેર પહોંચ્યા અમારી સુખદ ખની વાતો બધા સંબંધીઓ આગળ ફરીફરીને કહી પછી વસત નગરમા એક શુભ મુદ્દતે અમારા સર્વિધિ લગ્ન થયા અમે પાછા કમળ સરોવરમાના ચક્રવાકની પેઠે એકતા અનુભવી આનંદ કંઈતોજથી રહેવા મહર્ષા.

બારેક માસ પછી એક દિવસ કુલના દડાથી ખેલતા અમે બાગમા કંઈકેલ કરી રહ્યા હતા સા એક અશોક વૃક્ષ નીચે મુકેલી શિલા ઉપર કોઈ સાધુને મેઢેલા જોયા તેમને દેખતાં વેતળ મે વાળમા પુલ પરોવ્યા હતા તે ખરી પડ્યા ખુબ પર ઉંચે પુષ્પપરામ પાલવ વડે મે લુછી નાખ્યો. મારા પતિ સ્વસ્થ થઈ ગયા, અને અમે બને પેલા સાધુ પાને ગયા તેમને વદન કરતા તેમણે અમને નિર્વાણપ્રાપ્તિનો આશીર્વાદ આપ્યો, અને કેટલોક ધર્મોપદેશ કર્યો.

મારા પતિએ સાધુની પૂર્વકયા જાણવા સદજ ઉકઠા ખતાવી, એટલે સાધુ બોલ્યા "પૂવ ભવમા હું દાથીનો શીકાર કરનાર પારધીરાજનો સુવરાજ હતો. મારી બાણવેધની નિપુણતાને લીધે મને બધા 'સિદ્ધબાણુ' કહેતા એક વખત ઉનાળામા એક વનદાથીની શોધમા હું નીકળ્યો હતો ખુબ જ લગ્ન્યા

પછી છેક ગંગાને કાનારે મેં એક હાથી જોયો, અને મેં તેના ઉપર બાણ તાક્યું. પણ ચોટ ખાલી મઠ. અને તીર હવામાં ઉઘે ઊડ્યું. એ જીવસંહારક બાણથી હાથી ન વીંધાતાં એક ચક્રવાક વીંધાઈને નીચે પડ્યો. એની ચક્રવાકી રૂદન કરતી આમતેજ ઉડવા લાગી પછી ચાંચ વડે એણે બાણ ખેંચી કાઢ્યું અને ચક્રવાક મરી ગયો. તેને મેં રેતી ઉપર અગ્નિદાહ કર્યો ચક્રવાકી પણ રેનેદસંબંધથી તણાઈને એ અગ્નિમાં પડી અને તેની સાથે બળી મુઠ. તે જોઈ મને પુલકળ પથાતાપ થયો; એટલે એ અગ્નિમાં મેં પણ ઝંપલાવ્યું અને મારા પાપી શરીરને બાળી મુક્યું. મેં કરેલા પાપના પથાતાપને લીધે હું તરકમાં પડવાને બદલે એક શેડને લાં જન્મ્યો. મોટા થયા પછી મેં મારા પિતાનું ધન જુગારમાં ઉડાવી દીધું; ધામેધાએ મને ચોરીનો છંદ લાગ્યો અને ચોરમાંથી છુટારો જન્મ્યો. હુંટવામાં મારી હેંશીયારીથી મને એક છુટારાના સરદાર નામક બનાવ્યો. એક વખત અમારી ટાળીમાંના કેટલાક, એક યુવાન સ્ત્રીપુરુષને શીકાર લઈને આવ્યા. તેમને ગુફામાં રાખવામાં આવ્યાં. એ બીચારાં નવ-જુવાનોએ, મૃત્યુ પાસે. આવ્યું હોય એમ કદખીને, એમના પૂર્વજન્મથી માંડીને પોતાની કર્મકથની બીજાં કેદીઓને કહેવા માડી મેં તે વાત દૂરથી સાંભળી અને મને મારા પૂર્વજનું જ્ઞાન એકાએક ઘટ આવ્યું. ‘મેં બાણથી મારેલું નિદોષ ચક્રવાકનું જોડું તે આજ’—એમ મને થયું. એટલે મેં તેમને રાતે ને રાતે ગુફામાંથી છુપે માર્ગે નસાડી મુક્યાં ત્યાર પછી હું પાછો ગુફામાં ગયોજ નહીં. હું વિરક્ત થયો હતો, સંસારની અસારતા અને ખુબ સાલતી હતી. જાગ્યોએ એક શુભ મળ્યા. તેમણે મને જિનાસુ બણી વીતરાગ દીક્ષા આપી. હવે મને, સંસારમાનો અજ્ઞાન ઝાંખરાંએ પુરાઈ ગયેલા માર્ગે જે તીર્થકરેએ ચોખ્ખો કરેલો, તે જડ્યો છે. હવે હું મારાં પૂર્વકર્મને મંચમ વડે બાળી રહ્યો છું.”

[સાધ્વી આગળ કથા કહે છે:—] જ્યારે અમે આ ખેદજનક અનુભવ-કથા સાંભળી ત્યારે અમે પૂર્વે અનુભવેલું દુઃખ અમને જાણે નવેસર સાલવા માંડ્યું. આંસુભરી આંખે અમે એકબીજા તરફ જોયું. અમને લાગ્યું કે “આ સાધુ અમને વિષ તેમજ અમૃત સમાન નીવડા છે.” વીનેલાં દુઃખનો વિચાર આવતાં અમને અમારા રેનેદના બોગવિલાસ ઉપર ઉપરતિ થઈ. અમે એ સાધુને અમારો જીવનતારક માન્યો.

સાધુએ અમારી તીવ્રતા નીહાળીને અમને લાંબા જોધ કર્યો; એટલે સંસાર ઉપર અમને અણુજોધ થયો અને દીક્ષા લઈ પવિત્ર સાધુ જીવન ગાળવા-નો અમે સંકલ્પ કરી, અમારાં માળાપને અમારો નિશ્ચય જણાવ્યો. બધા રેનેદીઓએ તથા નગરજનોએ અમને ખુબ વાર્યાં; પણ અમારો નિશ્ચય અડગ હતો અને વિરાગ દદ દનો, તેથી સૌને અણુપાવવતે પણ સંમતિ આપવી પડી.

મારા સ્વામી એક સાધુની દીક્ષા લઇને તપસ્યા કરવા ત્યાંથીજ છુટા પડ્યા. તેમનાથી ઉલટી દિશામાં હું એક સુવ્રતા નામની સાધ્વી પાસે ગયું; અને તેમની પામેથી દીક્ષા પામી. આજે 'એમની સાથે વિદાર કરતાં કરતાં અમે અહીં આવી પહોંચ્યાં છીએ; અને આજે મારે છઠ્ઠાં પારણું હોવાથી લિલા માગવા નીકળી છું.'"

સાધ્વી તરંગવતીએ પોતાની આત્મકથા પુરી કરી ત્યારે શેઠાણીને થયું કે આમણે આટલી નાની વયમાં જો કદાચ તપસ્યા આદરી છે, તો મારાથી બને તેટલું મારે પણ કેમ ન કરવું? સંસારમાં રહીનેએ સાધુ જીવન કયા નથી ગાળી શકાતું? સાધ્વી તરંગવતીએ શેઠાણીને આચારમાં મુકાય તેટલો બોધ કર્યો, અને પછી લિક્ષા લઇને ઉપાશ્રયમાં પાછી આવી.

આ પ્રકારની 'તરંગવતી કથા' છે. એનો જરા વિસ્તારથી આપેલો સાર એટલા પુરતો મહત્ત્વનો છે કે આ વાર્તાને એક આદર્શ (Model) તરીકે આપણે ગણી શકીએ એવી એની રચનાચૈલી છે. બારતના કથાત્મક સાહિત્યમાં જે જે નવું આપણને મળે છે તેમાંનું ધણુંબરું આ વાર્તામાં છે. વળી મહાકાવ્યના નિરંસ વિસ્તારની અને લઘુકાવ્યના સરલ અર્કની વચ્ચેની સૌંદર્યમાં એ રચાયેલી છે.

કાદમ્બરી વગેરે કથાઓમાં દેખા દેતી જન્મજન્માન્તરની કથા, પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિમાં મનુષ્યનો થતો જન્મ અને પૂર્વજીવની સાંભરી રહેતી સ્મૃતિ, વળી વાર્તાની ગુંથણીમાં *parallel parallel parallel* જેવી પદ્ધતિ—એટલે એક જણુ બીજાને કથા કહે તે ત્રીજા માણસના શબ્દોમાં ચોથા માણસના સંબંધમાં કહે એવી રીતે—એ બધાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો આ વાર્તાને ખાસ મહત્ત્વ અપાવે છે.

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કેવી પ્રબલતાથી લાવનામય પ્રદેશ ઉપર અસર કરીને ઠેઠ વસ્તુચિંતિમાં આની ઠેર છે એ આ વાર્તાદ્વારા જોઇ શકાય છે. પ્રકૃતિજીવનની સાચી કથા પણ આમાં ગુંથવામાં આવી છે. સારસ જોડની જેમ પોતાના સ્નેહ માટે પ્રખ્યાત થયેલા ચક્રવાક પંખી માટે આમાં કેવું સુંદર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે! પારધીને હાથે ટૅંચના જોડામાંથી એકનો વધ યતાં બીજાના આકંદને લીધે વાગીકિના મહાકાવ્યની સ્તુરણા યદ્ય હતી એ પ્રસંગમાં આવતા પક્ષીયુગ્મનો સ્નેહ આ ચક્રવાકયુગ્મથી સાંભરી આવે છે.

બીજી પ્રાકૃત કથાઓમાં, દાક્ષણ્ય્યદસુરિનું 'કુવલયમાલા' નામનું મનોહર પ્રાકૃત ગદ્યકાવ્ય તથા હરિભદ્રસુરિની 'સમરાધ્યય કહા' (સમરાદિત્ય કથા) એ મુખ્ય છે. પ્રાકૃત પછી, અપભ્રંશ સાહિત્યમાંનું કથાસાહિત્ય વિચારીએ તો જણાશે કે દસમી સદીમાં એક ધનપાલ નામના વૈશ્વ કવિએ 'લવિસયત કહા' અથવા 'સુપથગી કહા' નામની એક લાંબી વાર્તા અપભ્રંશમાં રચી

છે. અગીઆરની સદીમાં, બોળના સમકાલીન આલ્મણ કવિ ધનપાલે 'તિલક-મંજરી' નામની પ્રસિદ્ધ જૈનકથા રચી છે. વળી મૂલરાજ સોલંકીના વખતમાં શ્રી ચંદ્રમુનિએ એક 'કથાકોષ' નામના અંબર્માં પદ રોચક ઉપદેશપૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે. સં. ૧૧૨૩ માં એક સાધારણ નામના કવિએ 'વિલાસવદ કદા' (વિલાસવતી કથા) પ્રાકૃત 'સમરાધ્ય કદા' ઉપરથી રચી છે. આ બારની સદીમાં એક ધાદિલ કવિએ 'પઉમસિરિ ચરિય' (પદ્મશ્રી ચરિત્ર) નામની એક સતીના શીલની કથા ગુંથી છે.

પ્રતિદાન (પેઠણ) ના સાહિવાહનને નાયક કદ્દીને ભૂપણભટ્ટસન નામના જૈનેતર કવિએ 'લીલાવતી' નામની ગીતાબદ્ધ યૃગારમિશ્ર કથા મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃતમાં રચી છે. કથાનું વસ્તુ કવિની સ્ત્રી પ્રિયતમાએ કહેલું છે અને કવિએ તે કથામાં ગુંથ્યું છે. આ કથાના અવલુ કરનારા વિરહથી દુઃખિત થતા નથી એમ કલ્પશ્રુતિ જણાવી છે:—

‘દીહચ્છિદ્ધ કદા એસા અણુદિયહુ જે પલ્લતિ નિ મુણન્તિ ।

તાય પિયવિરહુક્ત ન હોઈ કદ્યાવિ તણુગી ॥’

વળી તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃત ચરિત્રકાવ્યો તથા કથાઓ પુષ્કળ છે. શીલાચાર્યે સં. ૯૨૫ માં ચરણ્વણ મહાપુરિસ ચરિય રચ્યું છે. એમાં ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ વાસુદેવો (૯ પ્રતિવાસુદેવોને ગૌણ સ્થાનમાં મુકીને), તથા ૯ બલદેવોનાં ચરિત્ર આપ્યાં છે. હેમાચાર્યે ત્રિવલ્લભના પુરુષ ચરિત્ર (સંસ્કૃત) માં ૯ પ્રતિવાસુદેવોને સ્વતંત્ર વર્ણનના વિષય બનાવી ૬૩ ચરિત્રો પુરાં કર્યાં છે. ‘વસુદેવ દિંડી’ નામની સવાલક્ષ પ્રમાણ કહેવાતી બૃહત્કથામાં કૃષ્ણના પિતા વાસુદેવે એ સ્ત્રીઓનાં પાણિમહણ કરતાં કરતાં જે બ્રમણ કર્યું હતું તેનું વર્ણન છે; તેમાં ઘણી કથાઓ અંતર્ગત છે.

આ પ્રકારે પ્રાકૃત લોકકથાઓનું જાંખું દિગ્વર્ણન અપભ્રંશ કાળ સુધીના સાહિત્યમાંથી થઈ શકે છે. અપભ્રંશ પછી, દેશી બાપાઓની લોકવાર્તાનો પ્રદેશ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકરણ ૬ છું

૭૭૭૭૭૭

દેશીભાષામાં લોકવાર્તાઓ

ધરતી સનનાં લગભગ એક હજાર વર્ષ પછી, આધુનિક હિંદુસ્થાનની બધી આપે બાપાઓની ઉત્પત્તિ જુદી જુદી પ્રાકૃતોમાંથી થઈ છે. લગભગ દસમી સદીથી મોળમી સદી સુધીનું મળી આવતું અપભ્રંશ સાહિત્ય એ દેશી બાપાઓના સંપ્રદાયનું સાહિત્ય છે. કારણ કે આ અરસામાંજ હાલની

પ્રાતિક ભાષાઓનો વિકાસ થતો ગયો છે

સસ્કૃત યુગની પડતી ગતા અને હીંદુ સમાજની રાજકીય ધાર્મિક તથા સામાજિક પરિસ્થિતિના બારે પરિવર્તન થતા દેવભાષાની અનગણના થઈ પરંતુ એ દેવભાષામાં રહેલું ધાર્મિક કથાવાર્તાનું સાહિત્ય પ્રાકૃત જન સમાજને અગમ્ય હોનાથી તે સાહિત્યને લોકભાષામાં ઉતારી લેવાની તાત્કાલિક જરૂર જણાઈ તેને પરિણામે શાસ્ત્રીય સાહિત્યના પ્રાકૃત ભાષાવતારનો યુગ મેડો આ સમય દેશીભાષાઓના ઉત્કર્ષકાળનો સમય કહી શકાય

આ પ્રવૃત્તિને પરિણામે આ યુગમાં સસ્કૃતના લગભગ બધા લોકપ્રિય ગ્રંથોના પદ્યબદ્ધ ભાષાતરો અને અનુવાદો થયા માઝ્યા જેનેતર સમાજમાં લગભગ આખું રામાયણ આખું મહાભારત આખું ભાગવત શિવપુરાણ દેવીપુરાણ—એટલા ધાર્મિક ગ્રંથો અને કાદમ્બરી પંચોપાખ્યાન કથાસરિત્સાગર દશકુમારચરિત વૈતાલપત્યવિજય, સિદ્ધાસનદ્વયાત્રિશિક્ષા વગેરે રસિક લોકકથાઓના પણ રસિક અનુવાદો થયા માઝ્યા

સસાગીઓથી અસગ જીવન ગાળનાર જૈન સાધુઓએ તેમના જિન શાસનને લગતા ધાર્મિક કથાસાહિત્યમાંથી વસ્તુ લઇને અનેક 'રાસા' અને 'પ્રબધો' રચવા માઝ્યા પ્રાચીન પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશમાં અને અપભ્રંશ માંથી જુની ગુજરાતીમાં—એમ ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ લોકસમૂહની લોકભાષામાં પરિવર્તન થતું ગયું તેમ તેમ પ્રચલિત લોકભાષામાં પોતાના ઉપદેશને સર્વમાન્ય કરવાના હેતુથી જેનોએ પોતાનું ધાર્મિક—પૌરાણિક કથાસાહિત્ય ઉપજાવ્યું કયું છે

વળી પ્રાચીન કાલમાં જ્યારે સસ્કૃતે પોતાનો સર્વોપરી અધિપાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો ત્યારે પણ જેનોએ પોતાના પ્રાકૃત ગ્રંથોના સસ્કૃત ભાષામાં સસ્કરણ કરવામાં પાછી પાની કરી નહોતી એ સસ્કૃત ગ્રંથોનાં આ યુગમાં અપભ્રંશ તેમજ જુની ગુજરાતીમાં અનુવાદો થયા છે એટલે પૌરાણિક ઉદ્દ્યોધનની ચોખ્ખી અસર જૈન સાહિત્ય ઉપર પણ થવા પામી છે જેનેતર સમાજમાં રસભેર વચાતા પૌરાણિક ભાષાતરોની લોકપ્રિયતાને પહોંચી વળવા માટે જન સાધુઓ રામાયણ મહાભારત તથા બીજા પુરાણો જેના હીંદુ ધર્મના લોકમાન્ય ગ્રંથોના રચના સસ્કરણો જૈન સમાજને માટે કરી લેવાનું ચુક્યા નહીં, અને આ રીતે તેમણે જેનોનો કથાગ્રંથ પોષ્યો હતો

દેશી ભાષાઓના પૌરાણિક અનુવાદો કેટલીક વાર પુરાણાતરમાંથી કથાસબ્ધ મેળવી તેમની રચનામાં ચમત્કાર, વર્ણન અથવા તો વૈવિધ્ય લાવતા જણાય છે પરંતુ જૈન લેખકો તો તેમના રાસાઓમાં લોકમાં પ્રચલિત કાષ્ઠ દત્તકથા અથવા તો સાપ્રત ઇતિહાસની હકીકતને કવિત્વપૂર્ણ વાણીમાં વણી લેતા અને એ પ્રમાણે લોકવાર્તાઓની ગુચણીથી રાસાઓમાં રસની ભરતી લાવતા પૌરાણિક ઉદ્દ્યોધનને અગે ફલાયલા ધાર્મિક ઉત્સાહને લીધે કેવલ ધર્મ

કથાઓનું કવિઓએ સમાજને આપ્યાં કરી છે એમ કહેવું એ એકદેશીય અને અધુરું કથન છે. પ્રાંતિક ભાષાઓના સાહિત્યમાં એકલી પુરાણકથાઓનું નહીં પણ લોકકથાઓ, શુભાર અને પ્રેમની કથાઓ, અદ્ભુત કથાઓ, વીરકથાઓ, તથા માનવકથાઓને પણ કવિઓએ બહુલાબ્યા કરી છે.

આમ જોઈ શકાય છે કે બધી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં પ્રેમકથા અને લોકવાર્તાનું સાહિત્ય પુરાણોની દેવકથાઓની સાથે સાથે જન્મ પામતુ મળું છે. વય વયનું સાહિત્ય જુદું છે; અને તે સાહિત્યના લોકતા પણ જુદા જુદા હોય છે. સાહિત્યના સારસ્વત પ્રવાહમાં આ પ્રમાણે દેવકથા અથવા પુરાણકથા-પ્રેમકથા અથવા લોકકથા અને વેદાન્ત કથા અથવા તત્ત્વચિન્તન-એ ત્રણેની ત્રિખંડ ત્રિવેણી અખંડિત વહેતી આવી છે અને હજી વહેશે.

દેવલ ધર્મપ્રધાન નહીં એવું પુરાણોત્તર સાહિત્ય પ્રજાની તે તે સમયની સમાજસ્થિતિ, લોકભાવના. લોકરુચિ અને લોકમાન્યતાઓનો સર્વતો ભદ્ર ખ્યાલ આપી રહે છે.

લોકવાર્તાઓની લોકપ્રિયતાનું એક કારણ એ લાગે છે કે દેવકથામાં બધા લોકોને એકસરખો મોહ કે ગ્રહ રહેવાં નથી. વળી દેવકથાઓમાં આવતાં ઉત્કૃષ્ટ પાત્રોની ઉચી ભૂમિકા, પ્રાકૃત લોકોને મન 'વામણો ધરતે આંબાફળ'ના જેવી લાગે છે. પુરાણકાલનો ઉચા આદર્શ બતાવી શ્રીતાઓની હીમત દર્શાવવા જેવું એમાં લાગતું હતું. તેથી પોતાના જેવાંજ માનુષી પાત્રોની બનેલી માનવકથાઓ-જેમાંનાં જીવતાં જગતાં પ્રતિબિંબો—types, અથવા સાદરથો સમાજમાં જોણી શકાતાં-તેની અદ્ભુત ચમત્કારવાળી પ્રેમકથાઓ સમાજને બહુ રીઝવતી વળી વાર્તામાં આપતું દેશદેશનું વર્ણન, દરીયાઈ માર્ગે પ્રાચીન દીંદુસ્થાનના બહોળા વેપારનું વર્ણન, દેશદેશની રમણીયતા અને અદ્ભુતતાનું વર્ણન, પ્રેમ અને સાહસનાં કલ્પનાએ દોરેલાં ચિત્રાલેખન—એ બધું નીતિ તથા વ્યવહારમાનની ખાણ જેવી આ વાર્તાઓમાંથી સાંભળીને, રસિક શ્રોતાઓ આનંદ અને ઉપદેશ મેળવતા.

હીંદી વાર્તાસાહિત્ય

હીંદી ભાષાનું લોકવાર્તાનું સાહિત્ય અદ્ભુત કૌતુકસ્પર્શી છે. વીરરસના રાસા અને પ્રજાધર્મમાં આવતી માનવકથાઓ તો છેક હસમા સૈકાથી રચાવા માંડી હતી. સ. ૯૦૦ માં રચાયેલો 'શુમાન રાસો,' સં. ૧૧૨૫ માં જુની પ્રાકૃત હીંદીમાં રચાયેલો ચંદનો 'પૃથ્વીરાજ રાસો,' સં. ૧૩૪૪ માં નાઠ કવિનો રચેલો 'નિસલદેવ રાસો' તથા સં. ૧૩૭૫ માં રચેલો 'દમ્ભીર રાસો'—એટલું સાહિત્ય હીંદી ભાષાનું વીરરસ સાહિત્ય છે પુરાણકથાઓથી અતિરિક્ત સાહિત્ય તરીકેજ અહીં એને ગણવવામાં આવ્યું છે.

યુગરૂપી વાર્તાસાહિત્યમાં જેમ જેનોનો ફાળો મોટો છે તેમ હીંદી

લોકવાર્તાનું સાહિત્ય મોટે ભાગે મુસલમાની કવિઓને આભારી છે. ૧૫૭૬ માં મનિકે મોહમ્મદ જયસીએ ‘પદ્માવત’ નામની પરમેશ્વર પ્રેમ કથા પૂર્વાં ભાષામાં રચી છે એક કત્યન ગેએ સ ૧૫૬૬ માં ‘મૃગાવતી’ નામની મનોહર પ્રેમકદાણી લખી છે એની રચનાચેની અનેક જયસીની ‘પદ્માવત’ ને મળતી આવે છે કત્યન અને જયસી પછી નર મોહમ્મદનું નામ આવે છે એણે ‘કન્દાવતી’ નામની વાર્તા રચી છે હમણાં એક ‘મધુમાલતીની વાર્તા’ અડિત સ્તરુપમાં પ્રાપ્ત થઈ છે^૧ તે પણ વિક્રમના મોળમાં સૈકામાં રચાયેલી માનનામાં આવે છે આ વાર્તામાં તે સમયમાં લોકોને પરિચિત અને લોકપ્રિય એવી ‘સપનાવતી,’ ‘અડરાવતી,’ ‘મૃગાવતી’ વગેરે વાર્તાઓના ઉદ્ભવ થયેનો છે તેથી બીજી ઘણી વાર્તાઓ નુપ્તપ્રાપ્ત થયેની હોય એવું ધારી શકાય છે સ ૧૬૭૦ માં ઉસમાન કવિએ ‘ચિત્રાવલી’ નામનો વાર્તાગ્રંથ રચ્યો છે

સ ૧૬૦૫ માં અનેક જયસીએ ‘પદ્માવત’ ની વાર્તા રચી છે તેમાં તેના પુરોગામીઓએ રચેલી સપનાવતી, અડરાવતી, મૃગાવતી તથા મધુમાલતી, એટલી વાર્તાઓનો ઉલ્લેખ ક્યો છે એ વાર્તાઓનો ઇ સ ૧૮૦૦ સુધી હોદી સમાજને કે પછો લાગ્યો નહોતો પછી એકાએક સ ૧૫૬૬ માં રચાયેલી મૃગાવતી વાર્તાની એક પ્રત મળી આવી એટલે લોકોની ખાતરી થઈ કે ‘પદ્માવત’ માં ગણાવેલી વાર્તાઓ અત્યારે હુપ્તપ્રાપ્ત લાગતી છતાં ખરેખર અસ્તિત્વમાં હોવીજ જોઈએ છેક ૧૯૧૨ માં મધુમાલતી વાર્તાની અડિત પ્રત હુદુ’ નિપિમાં લખેની ઉસમાન કવિની ‘ચિત્રાવલી’ નામના પદ્માત્મક વાર્તા ગ્રંથના સંશોધનને હાથ લાગી

તે ઉપરથી ‘મધુમાલતી’ ની વાર્તાના કવિનું ઉપનામ ‘મઝન’ હોવાનું જણાયું છે એ વાર્તા રિકમના સોળમાં શતકના અતર્માં રચાયેલી લાગે છે વાર્તાનો કરિ મુસલમાન હશે એમ વાર્તામાં આનતા ‘ખીર’ ઉપરથી તથા સૂરી સપ્રદાયના વચનો ઉપરથી અનુમાન થાય છે

આવી પુરાણ માંહેલી અવતાર કથાઓથી અતિરિક્ત અને તે કથાઓ સાથે રજ પણ સંબંધ વગરની લોકવાર્તાઓ મુસલમાની કવિઓએ હોદી ભાષામાં બનાવી છે હોદુ કવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં દેવતાઓ, અવતાર અને પૌરાણિક આખાનોનેજ પસંદ કર્યાં છે, લારે આ લોકવાર્તાના શોખીન મુસલમાની કવિઓએ ઇસ્કની કદાણીઓ રચી છે

આ બીવાય ‘સિદ્ધાસનગતીની’ ‘શુક્રમહતરી’ ‘બતીસપુતલી’ વગેરે જુની સસ્કૃત લોકવાર્તાઓ તો હોદી સમાજને કેટલીએ સદીઓથી જાણીતી છે

બંગાળી વાર્તાસાહિત્ય

બંગાળી સાહિત્યનું લોકવાર્તાનું અંગ કેક જુદી જાત પાડે છે. સાં તો કેટલીક લોકવાર્તાઓનાં મૂલ બંગાળી પ્રજાના જન્મની સાથેજ રોપાયાં હોય એમ લાગે છે. ‘ચંદ્ર સોદાગર’ તથા ‘સુંદર સોદાગર’ની વાર્તા, ‘ખેલુલા’ની વાર્તા, ‘ઘરા અને દ્રોણ’ની વાર્તા, ‘વિક્રમ અને શનિશ્વર’ની વાર્તા-વગેરે લોકવાર્તાઓનું સાહિત્ય તો સૈકે સૈકે નવપક્ષવ થતું ગયું છે. એ વાર્તાઓનો વિષય કદી જુનો થયો લાગતો નથી.

મરાઠી વાર્તાસાહિત્ય

મરાઠી વાંદ્ય આ શુદ્ધ લોકવાર્તાના સાહિત્યથી બેનસીગ રહ્યું લાગે છે. એ સાહિત્યના પંડિત કવિઓએ રામાયણ, મહાભારતનાં આખ્યાનોમાંજ આ લોકવાર્તાનું અંગ સાંકળી લીધું હોય એમ લાગે છે. લોકસમૂહની ધાર્મિક રસવૃત્તિને પારખી લઈ, મરાઠી કવિઓએ અમત્કાર તથા નવીનતા દાખવ કરવા માટે ‘પુરાણ’ની છાપ આરેલી હોય એવાં ઉપાખ્યાનને નામે પુષ્કળ લોકવાર્તાઓને વણી લીધી છે. ગમે તેવા ઉપાખ્યાનને કોઈ વિસ્તૃત પુરાણનો આધાર બતાવવામાં આવતો, એટલે પછી કોઈ એ કથાની સત્યતા માટે શંકા ઉઠાવી શકતું નહીં.

રામાયણ મહાભારતની કથાના હીંદી, બંગાલી, ગુજરાતી તથા મરાઠી; અનુવાદોએ કથાવિસ્તારમાં ધણો ફેરફાર કરેલો જોઈ શકાય છે. ગોસ્વામી દુલસીદાસનું ‘રામચરિતમાનસ’ એ જેમ મૂલ વાલ્મીકિના રામાયણથી એટલું બધું જુદું પડે છે કે એ એક નવોજ અંથ બની ગયો છે, તેમ બધી દેશી ભાષાઓમાં પુરાણકાળનાં પાત્રોનાં ચરિત્રમાં લોકવાર્તાના પુષ્કળ નવા ચર જન્મતા ગયા છે. પ્રાંતિક ભાષાના અનુવાદો આ દૃષ્ટિએ નવાં સ્વતંત્ર કાવ્યોજ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એક ઉદાહરણ આપીએ. મહાભારત યુદ્ધમાં ચક્રવ્યૂહનો ખેદ કરનાર અભિમન્યુ, પૂર્વજન્મમાં દાનવ હતો અને તેવા દાનવનો વધ થાય એ ઇષ્ટ છે એવું જણાવીને શ્રીકૃષ્ણે સાતમા કોહાના બેદનું જ્ઞાન એને આપ્યું નહોતું એમ તે સંબંધી ‘અભિવન ઉઝણું’ નામનું જુનામાં જુનું ગુજરાતી કાવ્ય બોલે છે. આ પૂર્વજન્મની કલ્પના, મામાએ લાણેજનો વધ કરાવ્યો ને ઇષ્ટ થયું એમ અસર કરવા માટેજ યોગ્ય હોય એમ લાગે છે. આમ હોવાથી, મરાઠી સાહિત્યમાં લોકવાર્તાનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય નગરે પડતું નથી. લગભગ આખા હિંદુસ્થાન ઉપર જાણીતી એવી ‘સિંદાસનખત્રીશી,’ ‘વેતાલપચ્ચીશી’—જેવી લોકવાર્તાઓનો પરિચય પણ છેક વિક્રમના ઓગણીસમા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રી સમાજને થયો છે.

૧ જુઓ તાપીદાસકૃત ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ની મારી આવૃત્તિ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૩.

ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્ય

ગુજરાતી ભાષામાં લોકવાર્તાનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે; અને બીજી પ્રાતિક ભાષાઓના સાહિત્યની સાથે એની સરખામણી કોઈ કરે તો ગુજરાતીનું સ્થાન જરૂર ઉચું જણાયા વગર નહીં રહે તેથી ગુજરાતી લોકકથાઓનો પરિચય એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાત્ર આપવો ઠીક થઈ પડશે.

એકજ પ્રગતી લોકવાર્તાઓ ધણે અંશે મળતી આવે છે, એ સામ્ય ઉપરથી પ્રાનિક સ્થાનભેદને લીધે જુદી જુદી લાગતી પ્રગતિઓ મુળ એક કુટુંબનાં કુટુંબીઓ હોય એમ નક્કી કરી શકાય છે તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ અભ્યાસીની આંખ ઉઘાડે છે અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ-એ ત્રણ કોટિનું સાહિત્ય પ્રાતિક અભિમાનથી કોઈ ખુબ વખાણે અથવા તો ખુબ નીંદી કાઢે-નેંવા અસમાન દૃષ્ટિકોણને તુલનાત્મક અભ્યાસ સામ્યાવસ્થામાં લાવી મુકે છે એકત્વ અને લીનત્વ-એ ગુણો સાપેક્ષ છે તેનું સારું સાચું જ્ઞાન થાય છે.

હીંદુસ્થાનની વાર્તાઓનું કયા કયા પર્વટન થાય છે તેનો વૃત્તાત જગતના સાહિત્યવિષયક ઇતિહાસમાં સૌથી ચમત્કારવાળો લાગે એવો છે. વાર્તાઓનું ‘પીપર’ શોધવાનું કામ ખરેખર રસિક છે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ પોતાનું આખું જીવન તે પાછળ ખચી નાખે છે

વાર્તાઓ એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં અને બીજી ભાષામાંથી ત્રીજી ભાષામાં ભટકતી ફરે ત્યારે મુસાફરીથી એનામાં કેટલા ફેરફાર થઈ જાય છે એ તપાસનું આનંદજનક થઈ પડે

પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ વાર્તાઓનો આ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરે છે. ગુજરાતી, બંગાળી અને હીંદુસ્થાનની લોકવાર્તાઓમાં જણાતું સામ્ય આ દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય ગુજરાતી ભાષાની લોકવાર્તાઓનોજ વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ આવા તુલનાત્મક અભ્યાસને પુષ્કળ અવકાશ છે. એકજ વાર્તાનું વસ્તુ લઈ, જુદા જુદા કવિઓ મૂલ્ય વાર્તાબીજને ખીલવવા જે વિવિધ રસસિંચન કરે છે તેનો પર્યાપ્ત જુદિથી અભ્યાસ થવાનો હજી બાકી છે

વિભાગ ૬ છે

મુસલમાન જેવા પરસંસ્કાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧ છ

મુસલમાની સત્તાનો પ્રભાવ

આ વિષયનો ઉદાપોહ કરતાં પહેલો પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે મુસલમાન અથવા ઇસ્લામ પરસંસ્કારે આપણા પ્રાંતમાં કેટલો અસર કર્યો તેથી આપણા સાહિત્ય ઉપર તેની કોઈ પણ રીતે તેના પર પ્રભાવ પાડી શકે એવી અસર થઈ ખરી? મધ્યકાલનું આપણું સાહિત્ય મોટે ભાગે ધાર્મિક અને પૌરાણિક વિષયને પકડી બેસી રહેલું, તેમાં વચમાં વચમાં સામળની વાર્તા કે અખાના આખખા કે ધીરાની કાશી કે બાપુ સાહેબનાં ભજનની જાન નજરે પડે છે; પરંતુ તે કાલના સાહિત્યનું મધ્યબિંદુ તો જે હતું તેજ રહ્યું, તેનો વેશ પણ હતો તેજ રહ્યો: મતલબ કે દરેક લેખક પોતાના વિચારોને કવિતાનો પોશાકજ પહેરાવતો રહ્યો.

આપણા સાહિત્યનાં એ એ અંગ-વિષયની ધાર્મિકતા અને વિચારપ્રદર્શન મોટે કાલ્પનિક રૂપની આવશ્યકતા-નાં મૂલ એટલાં ઉંચાં ગએલાં કે જેથી પરસંસ્કારના આવવાથી જે કે સહેજસાજ નવું સાહિત્ય હસ્તીમાં આવ્યું તે તેના પર કોઈ પણ જાતનો પ્રભાવ પાડવાને બદલે તેના પ્રભાવ તળે દબાઈ ગયું. પરસંસ્કારીઓએ કાં તો પોતાનું સાહિત્ય કાવ્યમાં અને ધાર્મિક બાબતો સંબંધેજ લખ્યું, અથવા તો જે ધર્મ સીવાય કોઈ બીજો વિષય પસંદ કર્યો તો તેને પણ કાવ્યમાં એવી દબાવી ગાઢબો કે જે એ સાહિત્યની પ્રચલિત દબાવી જુદો પડતો દેખાય નહીં. દુકામાં, ઇમારતનો દેખાવ તો તે સમયમાં ચાલુ ફેશનનો, અદર વાપરેલો માલમસાલો જુદો. પહેલી બાબતનું ઉદાહરણ બોગ પંથના કે મતીઆ પંથના સાહિત્યનું; બીજી બાબતનું, પારસી કવિ એરવદ રસ્તમ પેશોતનના સીયાવક્ષનામાનું. આગ હોવાથી ખરેખરી રીતે તો એ સંબંધે લખવાનું યોગ્ય હોઈ શકે. જે લેખના ઉદ્દેશને અક્ષરશઃ વળગી રહીએ તો માત્ર એટલુંજ લખવું બસ ચાલ કે પરસંસ્કારોના ગુજરાતમાં આવવાથી પ્રચલિત સાહિત્ય પર તેનો કેવો જાણુવા જેવો પ્રભાવ પડ્યો નહીં-ઉલટો એ સાહિત્યે તે પરસંસ્કારોને અંગે હસ્તીમાં આવેલા સાહિત્ય પર પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો. પરંતુ

એ નવું સાહિત્ય એક રીતે આપણા સાહિત્યનું અગ્ર યજ્ઞ મંત્રેનું હોવાથી તેની અનગણના થઈ શકે નહીં અને તેથી તત્સબધે થોડુંક વિવેચન રસશૂન્ય તો નહોતું થઈ પણ એમ ધારી અત્રે તે વ્યાખ્યા થોડો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

લેખનું મથાણું મુસનમાન જેવા પરસમ્પરોને મમોરી કરનામા આવ્યું છે, પરંતુ તે માત્ર વણનાત્મકજ છે, તેમા મુસનમાન સીવાય બીજા પરસસારો નો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે આપણા પ્રાત પગ મુખ્ય તથા જુદી જુદી કોમના સરકારોની છાપ પડી છે મુસલમાન પારસી ને યુરોપીઅન (મુખ્યત્વે અંગ્રેજ) છેત્ની કોમ સીવાયની બીજી એ તો આપણા પ્રાતની વતની થઈ ગઈ હોવાથી તેણે આપણી ભાષા, ધણે ભાગે આપણા આચારનિયાર, અને છેવટે આપણા સારામાઠા આશય પણ પોતાના કરી લીધા છે છેત્ની કોમનો સબધ આપણા સાહિત્ય જોડે ધણોજ અદ્ય છે મીશનરીઓને ગુજરાતી ભાષા બોલતી જતોને વિશ્વાસી ધર્મ પર શ્રદ્ધા મેભાડવા માટે અમુક જાતના સાહિત્યની જરૂર લાગી તે સાહિત્ય જો ગુજરાતીમા હોય તોજ તેમની મતનમ પાર પડે અને લીધે તેમને ગુજરાતી જોડે મબધ બાધનો પડ્યો, અને તેથી તેમણે પોતાની જરૂર પુરતું એક નવુંજ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે, નથી તે સાહિત્ય પર આપણા પ્રચલિત સાહિત્યનો પ્રભાવ પડ્યો કે નથી તે સાહિત્યે આપણા સાહિત્ય પર પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો જેમ એક ગામણમા પાણી અને તેન એ બે પ્રવાહી બેગા રહે છે ખરા પણ બેગાતા નથી, તેમ એ સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્ય બેગુ એક રીતે રહે છે ખરું પણ હજી સુધી તે ગુજરાતી સાહિત્યમા બેગાઈ ગયું નથી, ગુજરાતી સાહિત્ય થઈ ગયું નથી, તેનું રુપાતર થયું નથી.

મુસલમાનોના સસગથી જેમ આખો દેશ કંઈ અશે વિવાસી અને મોજશોખ માણુરાને હિસ્સક થતો ગયો, તેમ ગુજરાત પ્રજા પણ તે વિકારના પાશથી મુક્ત રહી શકી નહીં એ મધ્યમનમા મુસનમાન સત્તાના ભારે હોર નીચે ગુજરાત કચ્છાઈ ગયું હતું અલ્લીલનાડ પાટણ અલાહીદીન તરફથી સર થયા બાદ ગુજરાતને મુસલમાન સુમાઓ વગેરેની હાડમારી મેકડી પડી સાર બાદ ખુદ અમદાવાદને પોતાની રાજધાની બનાવી પોતાને સુલતાન કહેવાયવી એમણે માળવા ઉબ્બન, ઇડર, આપાનેર, મેવાડ વગેરે પ્રદેશો પર ચડાઈ કરી પોતાની સત્તા પુર જોરમા સ્થાપી, અને છેવટે અકબર બાદશાહે ગુજરાત જીતી લીધું અને મોગનોની સત્તા સ્થાપી ત્યાં સુધી પ્રાંતે રાજકીય બાબતમા તો અધાડુનીજ અનુભવી વખતે મોઢક ધણો સત્તાવાન સુલતાન બાદીએ હોય તો થોડો વખત શક્તિ પ્રવર્તતી, પરંતુ મોટે ભાગે તો બડ, બખેરાઓ, હુમલાઓ, નવીનવી ચલાઈઓ વગેરેને લીધે પ્રજા અશક્તિજ અનુભવતી

મોગલ સત્તાનો પાયો નખાયા બાદ થોડો વખત મુકાબલે કે રાહત મળતાં, મોગલાઈ અને મરાઠાનો વિગ્રહ શરૂ થયો, અને જ્યાં સુધી અંગ્રેજ સત્તા જામી ત્યાં સુધી મરાઠા, પેશવા અને મુસલમાનોના ત્રેવડા કોરડાથી ગુજરાતને ખમલું પાડ્યું આવી. અશાંતિને કારણે મુસલમાનોને પોતાના સરકારની છાપ આપણા સાહિત્ય પર એસાડવા અવકાશ મળેલો નહીં, કારણ અત્યુચ્ચ કક્ષે કે ફૈઝી જેવો એક વિદ્વાન ગુજરાતમાં થયો નથી કે જે આપણી બાપા શીખી તેમાંથી સારાં પુસ્તકોનાં ફારસીમાં બાપાંતર કરે યા આપણી બાપામાં સ્વતંત્ર અંથ લખે.

રાજ્યકર્તાની બાપા ફારસી (અને પાછળથી ઉર્દુ) હોવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે મુસલમાનો આપણી બાપા શીખે તેને બદલે આપણે તેમની બાપા શીખવી પડી; અને જેમ જેમ મુસલમાની દોરનાં મુળ વધારે ને વધારે ઉંડાં ખાતડાં ગયાં, તેમ તેમ નાગર, શાહજી, કાવરજી વગેરે મુસલ્લી વચ્ચે અરબી, ફારસી, ઉર્દુ શીખતો ગયો અને એ બાપાઓમાં-મુખ્યત્વે ફારસી અને ઉર્દુમાં તો ખુબ મુસલમાન વિદ્વાન અને પંડિતો નેટલીજ કાબેલીઅત મેળવી, રાજ્યમાં દફતરદાર, બક્ષી, અમીન વગેરેના ઉચ્ચ ઓફિસ મેળવતો થયો. આને લીધે તે વખતે ઉર્દુ, ફારસી સાહિત્યનું જ્ઞાન થોડેધણે દરજ્જે આપણામાં પ્રચલિત થયું, અને પ્રેમાનંદ સંખ્યા જે હકીકત જણાવવામાં આવે છે તે સાચી હોય તો તે સાહિત્યે એના પર એટલી તો અસર કરી કે એને પોતાના એક ગિપ્પ વીરજીને ઉર્દુ અને ફારસી બાપામાં લખાતી કવિતાની દબ ઉપર ગુજરાતીમાં કવિતા લખવાની સુચના કરવી પડી; અને એ રીતે ઉર્દુ અને ફારસીને પથ હોંદી (મળ) અને મરાઠી એ બે બાપાની સફમાં એસાડવી પડી, કારણ વસ્તુબને હોંદી અને રત્નેશ્વરને મરાઠીની દબ પર કવિતા લખવા સુચવવામાં આવ્યું હતું. આવી રીતે એ પરકોમના સંસ્કારે આપણા સાહિત્ય પર અદ્ય પ્રભાવ પાડ્યો. વીરજીની લખેલી કવિતા જેવામાં આવી નથી, તેમ વળી કવિ દયારામ માટે પથ કહેવાય છે કે તેમણે જેમ મરાઠી, તબ વગેરે પરબાપામાં ૫૬ લખ્યાં છે તેમ ઉર્દુમાં પથ (૭૫) ૫૬ લખ્યાં છે.

મુસલમાની સત્તાએ ગુર્જર પ્રજા પર બેવડી અસર કરી. એક તો ઉપર કહ્યું તેમ પ્રજાને કેક વિદ્વાની બનાવી; હોબ, બાગ, બગીચા, વગેરેનો ઉપભોગ કરતાં શીખવ્યું; ખીરયાની, પુલાવ વગેરે મુસલમાની ખાણાની લહેજત (છુપી રીતે) આપતાં શીખવ્યું; જામા, ડગલા, પહેરણ, છત્તર, પાપાનમાં એવા વજનમાં હલકા અને તેથી પહેરવા ગમે તેવા સુશીવાની ને સુલાયમ પોશાક તરફ મન દોડાવ્યું—દુકામાં આપણી હમેશની રહેણીકરણીમાં અંગ્રેજીમાં જેને Taste અથવા Refinement કહે છે તે રેડ્યું—આપણે રાજકર્તાની ફેશનની રેસમાં તણાયા. ખીજી અસર એ કરી કે બને તેટલી રીતે હોંદુઓને મુસલ-

માન કરવાની નીતિને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. કેટલાક સુલતાનોએ (દાખલા તરીકે, મહમ્મદ બેગડા જેવાએ) તેા હાંદુઓને મુસલમાન બનાવવા એજ પોતાની રાજનીતિનું ધોરણ રાખેલું. આ રાજનીતિ મીવાય બીજે રસ્તે પણ હાંદુઓને મુસલમાની ધર્મમાં લેવાનું કાવ્ય થાયું થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં સુરતમાં બરાએલી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અગે મેં “ગુજરાતના હસ્તામી ઉપદેશકો” એ નામનો એક લેખ લખ્યો હતો, તેમાં એ ધર્મના ઉપદેશકોએ ધીમે ધીમે ગુજરાતમાં કેમ પગપેમારો કર્યો તે હુંકમા બતાવ્યું છે. તેમાં ધર્મપ્રચારની ત્રણ રીતો બતાવી છે: સમજવટ (Persuasion), વટલનારનો સ્વાર્થ અને જોરજુલમ (Persecution). હસ્તામે ત્રણે રીત કામે લગાડી છે, પરંતુ મોટે ભાગે સમજવટની રીતે પ્રધાનપદ લીધું હોય એમ લાગે છે. એ સમજવટને પરિણામે મેમણ, જોગ, પીગણા પથીઓ વગેરે કામ હસ્તીમાં આવી અને તે કામને અગે એક અમુક જનનું સાહિત્ય એ પ્રચારકોએજ પેદા કર્યું. એ સાહિત્ય એટલું અદ્ય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના મહાસાગરને મુકાબલે માત્ર તે એક નાની તલાવડી જેટલું લાગે છે; પરંતુ તે ગુજરાતીમાં છે, અને ગુજરાતના વતનીઓના એક મોટા ભાગ જોડે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે તેની ઉપેક્ષા થઈ શકે નહીં, અને તેથી તે કેવી દબનું છે તે આપણે જોવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨ જી

હસ્તામી ઉપદેશકોનું સાહિત્ય

અસલ સીધના હાંદુ લોહાણાઓને ઇ. સ. ના પંદરમા સૈકામાં બચાવના પ્રખ્યાત પીર મીલાના અબદુલ કાદર ગીલાનીના વરાજ સંપદ મુસદ્દે કેવી રીતે મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવ્યા તેનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ એ સાહિત્ય પરિષદવાળા નિબંધમાં આપવામાં આવ્યો છે. સીધમાંથી એ કામ કચ્છમાં, ને ત્યાંથી કાડીઆવાડમાં આવી, અને પછી ગુજરાતમાં પેકી. મુકાબલે કચ્છ-કાડીઆવાડ કરતાં ગુજરાતમાં મેમણોની સંખ્યા ઘણી કમી છે. કેટલાકનું કહેવું છે કે જો લોહાણાઓએવી રીતે વટલાયા તે મેમણ કહેવાયા, અને કેટલાકનું કહેવું છે કે તેઓ જોગ કહેવાયા. એ બાબતમાં સાચી હકીકત શું હશે તેની સાથે આ લેખને સંબંધ નથી, કારણ જોગ અને મેમણ કામને સંબંધે એ ઉપદેશકોએ જો સાહિત્ય હસ્તીમાં આણ્યું તે લગભગ એકજ અથવા એકસરખું છે. લોહાણા અને મેમણો બને શ્રી દરીઆવાલ અથવા લાલ ઉડેરા, અથવા લાલ સાંઘને

સરખુ માન આપે છે. એ પીરની જગામા હીંદુ પુજારી અને મુસલમાન મુજવર રહે છે.

ખોજ કોમને માટે એવું કહેવાય છે કે ઇ સ ૧૦૦૧ માં હસન સખ્યાહ નામના ઇસ્માઈલી પંથના એક રાજકર્તાના વંશજ હસન ઝકરીઆએ તુરુદીન નામના એક ઉપદેશકને હીંદુસ્તાન મોકલ્યો. એવી એક દત્તકથા છે કે એ તુરુદીને ભીમ સોલકીને વટલાવ્યો હતો. એ તુરુદીનનું હીંદુ નામ તુર સતયુગ અથવા તુર સતાગર રાખવામા આવ્યું હતું. તુરુદીન પછી પીર શમસુદીન અને પીર સદરુદીને પોતાનો ઉપદેશ ચાલુ રાખ્યો અને ધીમે ધીમે તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. એ સંઘળા ઉપદેશકોમાં પીર સદરુદીન બહુ બાહોશ હતો. તેણે હીંદુ ધર્મનો ઘણો બારીક અભ્યાસ કર્યો, અને પોતાના ઉપદેશના પ્રચાર માટે બે ધોરણો ગોઠવ્યાં (૧) પોતાના ધર્મના વિચારો છુપા રાખવા, અને (૨) જેઓને પોતાના ધર્મમા લાવવા માગતા હોય તેમના ધર્મનો મોટો ભાગ પોતાનો કરી કયુલ રાખવો-તેમને પ્રસન્ન કરવા જરૂર પડે તો ઇસ્લામની નિંદા પણ કરવી. *

ખીજા નંબરના ધોરણને અનુસરી પીર સદરુદીન કે જેમણે પોતાનું હીંદુ નામ સહદેવ રાખેલું, તેમણે હીંદુ ધર્મના બધા અવતાર કયુલ રાખી માત્ર છેલ્લો એટલે કલકી અવતાર તે હઝરત અલીનો, એવી રીતનો ઉપદેશ આપી હીંદુઓને વટલાવવાનો માર્ગ સુગમ કરી દીધો. માતા અથવા શક્તિસ પ્રદાપ-વાળા-શાકતો-પર મોટે ભાગે એ ઉપદેશની અસર થઈ એમ કહેવાય છે, એકે ખરી રીતે શાકત, શૈવ, વગેરે બધાજ એ ઉપદેશથી લગ્નચાઇ ગયા હાગે છે. ગુજરાતના હીંદુઓ (પછી તે ગમે તે સમ્રાટના હોય, શાકત, શૈવ, કે વૈષ્ણવ) નું ધાર્મિક સાહિત્ય તે મુગમા ગુજરાતીમા અને કવિતામાં હતું, માટે એ ઉપદેશકોને પણ તેવુંજ હતીઆર ધરાવું પડ્યું, અને તે તેમણે ધણી સારી રીતે ધડ્યું. ભજનરૂપી કાવ્યને મુખ્ય પદ આપી સેંકડો ભજન રચવામાં આવ્યાં, અને તેની બાધા એવી રાખી કે કાઢીઆ, કાળી જેવી નિરક્ષર જાતો પણ તે સમજી શકે.

ખોજ પથ સંબંધી હકીકતના બે તથ્ય પુસ્તકો છે. સયેદીના નાનજઆણી કૃત “ખોજ પૂર્વાંત”, એદવજ ધનજ કાપા કૃત “ખોજ કોમની તવારીખ,” જાફર ગહેમગુલ્લા કૃત “ખોજ કોમનો ઇતિહાસ.” પરંતુ ખોજ

* એમના એક ભજનમા છે કે એક એવો ગુરુ આવશે કે જે

“પડતી મસ્જીદો, ધર્મશાળાઓ ચળાવશે.”

પંથ/સંખ્યા/સંખ્યા બજનોનું સાહિત્ય પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થએલું મારી જાણમાં નથી, જો કે તેમાંનાં કેટલાંક બજન તથા ૫૬, “જોગ વૃત્તાંત” અને “જોગ જોમની તપારીખ”માં પ્રસિદ્ધ થએલાં છે, તે ઉપરથી એ બજનોની ભાષાને કેટલું ‘ખ્યાલ’ આવે છે.

(૧)

“સતજીવન મધે રાત પેરાજ પડેલા પાથો
પાંચ કોઠીરો રાત મુખી કહેવાયો
... .. રોએ કર જોડી કુનજીની બાધ્યા
તો મારા જીગરો પડેલા પાથો.”

— લોકાવ્યાસ શાસ્ત્રી, ઇતિહાસ, ૫. ૧૮૭.

(૨)

“અભ્યુત ગદ આલી જાણે, કોડો પૂલ બાખત પાળરો,
પૂજવીશ જામ સો સરપન, એતરમે સહ સંભવાવે
તણ કાંધો નૂર સતાગર તેજ વાય, દેવ તારા બાખત પાળશું
જેમ હજરત અલી કહે તેમ કરશું, જમમલુ નઈ મમત કરશું.”

આ ઉતારો ૨૫. રજુશતરામ વાવાબાઈના ‘લોકગીત’ (પહેલી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વાંચેલા લેખ)માંથી લીધો છે. એજ લેખમાં તેઓ લખે છે કે: “નૂરસત સાગર હીંદુસ્તાન જઈ ઇસ્લામ ફેલાવવાનું બીડું ઝડપે છે. હીંદુઓ, જે અવતારવાદમાં શ્રદ્ધાશીલ છે તે વાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બુદ્ધને વિષ્ણુનો અવતાર ગણી જેમ યોધ ધર્મ અને હીંદુ ધર્મના ભેદ ઓગાળી નાંખવામાં આવ્યા હતા તેમ ઇસ્લામ ને હીંદુ ધર્મ અભિન્ન છે એમ બતાવવા અલી પણ અવતારવાદનો આશ્રય લે છે. પ્રચલિત દસ અવતારમાંના નવ અવતાર કાયમ રાખી પોતાને દસમો અવતાર લેખાવે છે.

“નવ અવતાર આવે જો,
દસમો મેધવારે ને ધરે, મહેસરી માતંગ આવો દેવ.”

X

X

X

અમો એ આલી, અમો એ ઈશ્વર, અમો એ રૂઝ આગળ ધરતે
પદ્મિપ જંબુખંડ, ડંબર માતંગ નામ જગરતે.”

મેં આગળ નવ અવતાર ધર્યા હતા; હાલ દસમો અવતાર લીધો છે. હું અલી છું, હું ઈશ્વર છું. એવાં અનેક રૂપ આગળ લીધાં હતાં અને હાલ લઈ છું. હમણું જંબુખંડમાં માતંગ નામે મેં અવતાર લીધો છે:—આવો ઉપદેશ આપી નૂર સતાગરને મોકલે છે. નૂર સતાગર, બ્રહ્મા તે પેગંબર

મહમ્મદ, વિષ્ણુ તે અશ્વી, ને મહેશ તે બાવા આદમ એવી રીતે હોંદુ ત્રિમૂર્તિને મુસલમાની પહેરવેશ પહેરાવે છે:૬

હોંદુસ્તાનમાં આવી પાલણુદે નામની ગરશીઅણુને પરણે છે. હોંદુઓ જોડે 'હળામળા, તેમના ધર્મનો અભ્યાસ કરી ઇસ્લામ અને હોંદુ ધર્મ સરખા છે એવું બતાવી એણે લુહાણા, 'કણ્ણી' વગેરેની સુગત કરાવી. એણે પ્રચારમાં મુકેલો ધર્મ અદ્વૈતવાદનો ખાસ પામ્યો: કબીર, નાનક વગેરેનો એકેશ્વરવાદ મુસલમાની મઝહબ અને અદ્વૈતવાદના પ્રભાવથી જન્મ પામ્યો હતો. આવુંજ તુર સતાગરે ફેલાવેલા પંથમાં પણ બન્યું.

સતગુરુ કહે રે દિલમાં દેવળ પુછયે, અને દિલમાં દેવ દુવાર,
દિલમે સાંધ્યાં આપ વસે તો દિલમાં આપ હોદાર.
'સતગુરુ કહે રે' આપે હરી આવે રે, અને આંધે વરસે તુર,
'આપે સબધઠ હીસતા સો અધા કે મન દૂર."

(૩)

માતાપંથીઓ માને છે કે નકલક (કલંકી) અવતાર સાથે પાંચ પાંડવો આવશે. એ વાતને ઇસ્લામી ઉપદેશકોએ ખુબીથી પોતાના લાભાર્થે પોતાનાં કાબોમાં જોડી દીધી છે.

"અગ્ર પાણીના તતમરા લેશે,
લુણ પાણીના દિસાળ લેશે;
ખરા જોડાના પટંતરા લેશે,
લાખ ટોા દઈ બાવો પાઠ પારશે;
ગુમરાને માંલી માલી પીસશે,
એણે સમે પાંચ પાંડવ આપશે;
પાંચ પાંડવનાં નામ અમરાવશે,
ઇસો ને આલમદીન, બેાલ ને કમલદીન
મકરદીન.....

(૪)

દશાવતાર તથા મોમણુ ચેતામણુ નામે અધોમાં પણ આવાં અર્વાં બણાં બગનો છે.

એજ તુર સતગુરુ તુર પરચમ જાહેર થયા,
તે પણ પાખીઆ એ ધર મીંજર
તેણે સેવા કીધી નર અશ્વી તણી,
વારે આ લીએ સત પંચ સાર—એતો. ૧૧

૬ "છ રે બાઈ જાજ કલયુગનાં ઇશ્વર આદમ નામ બણાયાં,
ગુરુ અદ્યા તે નખી મહમ્મદ કહાવ્યા, હોછ રે બાઈ,
છ રે બાઈ એ પુરુષ વતમ વિષ્ણુજ અશ્વીરૂપે નામ બણાયાં,
તે તો નામ રખીસરે બાયાં, હોછ રે અબાઈ."

એણ તારે સતયુગે ગુર મળાપ કરી,
તેણે આપીએ ધરમ સભાર,
એ વીરા બાઈ મારા તમે સમિયો,
સતયુગે કરે છે પુઠાર—ચેતો ૧૯૯
એણ તેણે બેલીને જોખ મરીઆ,
અને આપીએ તે ધરમ આચાર,
ત્યાથી સતપથ આલીએ,
૬ સો ૬ તણ વેહેવાર—ચેતો ૨૦૦

(૫)

“હમામ બાવાના પ્રજા”માં છે કે,

રહેવારી લોકગર રાહેરના, લવાણા બ્રાહ્મણનો સાથણ,
તેના ગેરે કામ કેવા કર્યા, મુલો મુમન તેની વાતણ,
મગ્ધ પ્રછેરે ગેર હમામનો—૬૩

મગાપ દીવો પ્રેમથી જનોઈ ઉતારી છે ત્યાયણ,
નામકથી જનોઈ પહેરીએ, એક બાવળા સા ત્યાયણ,
મગ્ધ પ્રછેરે ગેર હમામનો—૬૪

સર્વે જનોઈયુ ઉતારીયુ, ઉતારા પણ તે સરાએણ,
ત્યાથી સૌએ ગેર પાપીઆ, સેવક બન્યા સા ત્યાયણ,
મગ્ધ પ્રછેરે ગેર હમામનો—૬૫

ગેરે સા સેવક તણ, જોખ કકર ધરાવ્યા નામણ,
જાવ તારણ છે રે જામતો, ધણી મારો કેવા કરે કામણ,
મગ્ધ પ્રછેરે ગેર હમામનો—૬૬

પણે ગેરનો જાહેર છે, નાના રોખની માહેણ,
હાલ જનોઈ કાયમ છે તહી, જુઓ સા વારવારણ,
મગ્ધ પ્રછેરે ગેર હમામનો—૬૭

જોખ બાઈએ અમાર સુધી ગુજરાતી થા કચ્છી જોલતા, હવે ધીમે
રીમે તેમણે મુસલમાન કામમા બળી જવા માટે ધરમા પણ હીંદુસ્તાની થા
હુડે જોવવા આડ્યું છે.

મતીઆ અથવા પીરાણા પથ, જેના ઉપદેશક અથવા સ્થાપક હજારત
હમામશાહ બાવા હતા, તે જોખએને ઉપદેશ કરનાર ગીર સદરહીનના પુત્ર
કુતશુદીનના પુત્ર થાય એ હમામશાહ અગદાવાદ પાસે પીરાણા ગામમા રહેતા
હતા અને એમની દરગાહ ગીરમકામા છે એક દતકયા એવી પણ છે કે જે

મતીઆ તથા ખોખાઓના ધર્મસંબંધી મત તથા આચારવિચાર કેટલેક ભાગે મળતા આવે છે, એટલે એમનાં બજન વગેરેનું સાહિત્ય પણ ઉપર આપેલા ઉત્તારાઓને મળતુ આવે છે. એ પંથના હોંદુઓ ગુપ્તી (ગુપ્ત રીતે મુસલમાન અને બહારથી હોંદુ) અને મુસલમાનો પ્રગટી (એટલે ખુલ્લી રીતે મુસલમાની ધર્મ પાળનારા) કહેવાય છે. મતીઆ પંથમાં ઘણાએક કણ્ણીમાંથી (જલાલપોર, ખારડોલી તરફના), તેમજ હુમસ, ભીમપોર, નવસારીના કાળીઓમાંથી પણ મોટે ભાગે, વરખેલા અને કેટલાએક અમદાવાદ તરફના કાળીઆઓમાંથી વરખેલા, એટલે બજનોની ભાષા એવા અશિક્ષિત વર્ગથી સમગ્રય તેવી રાખવી પડેલી. કચ્છની કડવા પાટીદાર શાંતિમાં પણ પીરાણા પયે ધણો પગપેસારો કરેલો છે, ને એ શાંતિના કેટલાક મુકામે એ પંથમાંથી પોતાના શાંતિબાહુઓને ખસેડવાની તજવીજ કરી રહ્યા છે (જુઓ મી કચ્છ કડવા પાટીદાર પરિપદનો અહેવાલઃ ઘાટકોપર મુકામે, તા. ૧૮ એપ્રિલથી ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૯૨૪ સુધીનો; કચ્છ વર્તમાન તા. ૩-૫-૨૪ નું). એ પથ ગુપ્ત હોવાથી એનું સાહિત્ય જાહેરમાં ઝાઝું આવ્યું નથી, છતાં પણ સુરતના સાહિત્ય પરિપદના પ્રદર્શનમાં એને લગતા એ ત્રય મુકાએલા. (૧) સતગોર સહદેવની મતીઆ પંથની હરીકત; (૨) મતીઆ પંથનાં કાવ્યો, ઉપદેશ, સતગોર સહદેવ અને ખીખ. ત્રીજો ત્રય-સદ્ગુરુવાયા, સિદ્ધાંતકથન, સદ્ગુરુ મહદેવ પણ એજ પંથને લગતો હોવો જોઈએ.

એ પંથનાં ઘણાં ગીતો સ્ત્રીઓ મોઢે ગાય છે ત્યારે દેખાવ જોવા લાયક હોય છે. એ રીતે એ પદો, બજનો તથા ગીતો બેકસાહિત્યનો એક અંશ થઈ ગયો છે.

ગુજરાતમાં વસતા વેરાઓમાંથી દાઉદી ને મુલેમાની વેરાઓ કે જે અસલ પરદેશથી આવેલા તે બાદ કરતાં પણ કેટલાક ખીખ વેરાઓ રહે છે. ચમાર-ગામ, હટાલા, અને તેની આસપાસ રહેનાર ગામડીઆઓ જોઓ ખેતીનું કામ કરે છે, અને જોઓ બોલીઆલી, રીતરીવાજ, પહેરવેશમાં હોંદુ જેવા છે, તેઓ સૂન્ની મતના છે, અને તેમને જોરજુલમથી વરખેલા; તેમને પોતાને અંગે વિશેષ ધાર્મિક માહિત્ય બાવેજ હોઈ શકે. પરંતુ એમાંના કેટલાક વેરા-કાનમ અને સુરત છાંયાના-હઝરતશાહ કાયમુદ્દીન બાવા-ચિસ્તીના પંથને માનનારા છે. એમની દરગાહ મઠી નદીને કડે આવેલા એકલખાસ ગામમાં છે; અને એમની બાદીએ ખેસનાર પીરજીવજીઓનો વંશ હજુ કાયમ છે. દર વર્સે એકેસખારામાં મોટી જત્રા યા જોરસ ભરાય છે, જ્યાં એ પંથના દજગેરા શિષ્યો ભેગા થાય છે. એ ગાદીનશીન પીરજીવજીઓના શિષ્યોમાંથી મણા કવિઓ થઈ ગયા છે, અને તેમણે હોંદુ ભક્ત કવિઓને પગસે ચાલી પોતાના પીર માટે બજનો (એ લોકો તેને “કલામ” કહે છે) રચ્યા છે. એ કવિઓમાં એક રતનગાઇ નામે સ્ત્રી કવિ પણ થઈ ગઈ. ખીખઓનાં નામ અમરાવ બાવા, ઉમર બાવા,

નખી મીઝા, પુલ બાવા, અને જીવણ મસ્તાન આ ભજનનું સાહિત્ય રા બા હરગોવિંદદાસબાપ્તએ જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ થી દીસેબર ૧૯૨૨ ના “સાહિત્ય”ના અકોના પ્રસિદ્ધ કપુ છે, અને તેમના કેટલાક ઉતારા નીચે આપ્યા છે

રતનપાદના લખેલા ભજન ૬૫૦ વરસ પર લખાયેલા કહેવાય છે બાપ નિરક્ષર હતી

(૧)

(કમારે મળશે મારો કહાન, જોશીડા જોશ જુઓને—એ રાગ)

આવીને પકડયો છે હાથ રે કાયમહીન પીર અમારા,

આવીને પકડયો છે હાથ—એ રેક

કુળી હતી કુ તો ધરધામાં મુરસાદે લીધી સચાય રે—કાયમ ૧

ધુણી મીકાવી દીધી પ્રેમ અગ્નિથી, લગ્ન રાખે દીનાનાથ રે, કાયમ ૨

લોકો તો મેંજાં મુને મારે ધણેરા, લકવા આવે બરી બાય રે કાયમ ૩

મુરસાદ નામની માળારે લીધી, છાકુ કઠી નહીં સાચ રે કાયમ ૪

બાપ રતનને મુરસાદ મળ્યા, જોજ અમારા છે નાથ રે, કાયમ ૫

—સાહિત્ય જાનેવારી ૧૯૨૨ પૃ ૫

આમા મીરાબાઈના પદ તથા બાવની હાયા છે

(૨)

અરબી

(રાગ ધોળ)

મને મળ્યા કાયમહીન પીર, બાયમ માકે લખડયુ,

અબજા હાસીને દીધી ધીર, બાયમ માકે લખડયુ—રેક

કુ તો કુળી હતી જાનજામાં, હાથ પકડીને કાઢી બહાર બાયમ

જોડુ એક નજરથી મુજબજી, મનનો દૂર થયો વિકાર બાયમ

x

x

x

—સાહિત્ય ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ પૃ ૧૦૨

પારસી સાહિત્યની ખાસીયતો

પારસી કામે આફતને મારે આપણા પ્રાતનો આશ્રય લીધો, અને લગભગ આપણામાં ભળી ગઇ. પોતાનો ધર્મ માત્ર સાચવી રાખ્યો, બાકી પહેરવેશ, ભાષા અને આચાર આપણાં જ કબુલ રાખ્યાં. એમની મુળ ભાષા પણ શાબ્દિકી ભાષા માફક ફારસીજ હતી; પણ આફતના માર્યા આવેશ એટલે ખેતી, બાપાર વગેરે પોતાના ખીજા ધર્મોમાં એટલા રોગાઇ ગયા કે સાહિત્યની વૃત્તિ ઢળવવાનો તેમને શરૂઆતમાં અવકાશ જ ન રહ્યો. વખત જતાં તેમણે એ દિશા તરફ દૃષ્ટિ કરી, પરંતુ તે પણ તેમના પોતાના ધર્મ યા રીતરીવાજ સંબધે. બ્યારે એ બે બાબતમાં એમને કોઇ રીતનો શક પડતો ત્યારે પોતાની કામના વિદ્વાન મોખેદો યા ધર્મગુરુઓને અથવા તેમ ન અને તો તે સંબધી કાગળો તેઓ પોતાના અસલ વતનમાં મોકલતા, અને ત્યાં જ યોગ્ય ધણા જરથોસ્તીઓ હાંમતથી પાઠન રહી પોતાનો ધર્મ પાળી રહ્યા હતા તેમની પાસે ખુલાસો મેળવતા. એ ખુલાસા પોતાના હમડીનેને જણાવવા માટે પ્રસિદ્ધ કરતા. તેની બાધા જો કે મુજસની રહેતી તો પણ તે ઢળવાએલી યા સાહિત્યને શોખાવે તેવી બાધા ન હતી અને હોય પણ નહીં, કારણ એ ખુલાસા જોને માટે પ્રસિદ્ધ થતા તે પારસીઓ પોતે પણ ઉચ્ચ ઢળવણી પામેલા ન હતા. પરંતુ આ મધ્યકામના પૂર્વભાગમાં પારસી મોખેદો ધણાખરા સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી તેનું સારું જ્ઞાન મેળવતા. એમના ધર્મ-પુસ્તકોનું અસલ પહેલવી યા જદ બાધામાથી તેઓ સંસ્કૃતમાં બાધાંતર કરતા, અને પછી પાઠ તેના મુજસતીમાં અનુવાદ કરતા દાખલા તરીકે “અદ-વિરાફનામા”ની એવી રીતની એક પ્રત મંવત ૧૫૦૭ ની ખહેરામ લખમીધરના દ્વાયની કરેલી મળી આવી છે. વળી “મીનોઇ ખીરદ” નામના પુસ્તકનો પણ એવીજ રીતનો અનુવાદ થયેલો (સંવત ૧૬૧૪). એ અસલામાં પારસીઓની જમથી લખાએલા કેટલાક લેખોના ઉનારા સ નરસિંહરાવે સવન ૧૯૭૦ના કાર્તિક માસના “વસત”ના અંકમાં આપ્યા છે. નેમાનો એક ઉનારો (અદ-વિરાફનામામાથી) એ બાધાના નમુના તરીકે અત્રે આપ્યો છે —

“૧૦૦૦ જોત સમસાંદણની। તેવન એક સદુસ જોનની મમસ્યાણની વગત મમસ્યાણુ ખલદાંદુષ ૩ તન વેહેન જૂમ છાંડા। તાહ આનમાત્રનિ। જનન કી જાહ।”

પ્રેક્ષિતર હોડીવાળાએ *Studies in Parsi History* નામે પોતાના પુસ્તકમાં “કેટલાક જુના પારસી દસ્તાવેજો”ના નમુના આપ્યા છે, તેમાં સંવત ૧૬૦૦ અને ૧૭૦૦ માં દસ્તાવેજો તથા પરસ્પર પત્રવ્યવહારમાં પારસીઓ કેવી ભાષા વાપરતા તેના દાખલા મળી આવે છે.

સંવત ૧૫૬૦માં લખાએલા એક ખતમાંથી જોતલું લીટી લીધી છે:-

“લી. આ. નાચુજ રુસ્તમ આ. રાણા જેસંગ જે [મજ] ત એકેક માંહી સીમ આંગણીનીનું જગડુ કરતા હતા તે જગડુ માંહોમાંહા તરીમ થદધ નસ્તા રિઉ.”

સાર પછી આશરે પચાસ વરસે લખાએલા કાગળની ભાષા નીચે મુજબ છે (૫૪ ૨૨૦):-

“સ્વરત શી તુસારી સ્થાને પૂજ માતાજી શ્રી ધનાધ વા. શંભરત એતે લાહુર સ્થાનાત તુશેરવાન [ના] કેન્ય દોઆ જત ઇહાં બહું છિ તહારા [સ]માયાર લખજો.”

આ સમયની લગભગ પારસી કવિઓએ ગુજરાતીમાં કવિતા કરેલી તેના દાખલા પણ આ લેખને સંબંધે જોવા ઉપયોગી થઈ પડશે. મારા *Milestones in Gujarati Literature* નામના પુસ્તકમાં એ કાવ્યો વીશે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એરવદ રુસ્તમ પેશોતને લખેલા એક કાવ્ય (નામેહ)માંથી તેમાં દાખલા આપ્યા છે, તે ઉપરથી જણાશે કે અસલી ધરાનની પારસી સ્ત્રીનું વર્ણન વાંચતાં જાણે કેાઈ સંસ્કૃત કાવ્યમાંથી તે લીધું હોય તેવું લાગે છે, ને ધરાનીઓના ખાણાની તદ્દસીલ વાંચતાં જાણે કેાઈ હીંદુની જમણુવારની હકીકત વાંચતા હોઈએ એવું લાગે છે.

૧.

“તમ નીકાજ ટીક જુધ બહરેસ્પત શુકર જડી,
તમ નારાઝા નથ તે શબ ચેરામ કાણે પડી.”

આ લીટીઓ વાંચતાં ફારસી અને સંસ્કૃતનું મિશ્રણ સહેજે જણાઈ આવશે સંસ્કૃતના બારથી દબાઈ ગએલો કવિ પોતાનું અસલ ફારસીનું જ્ઞાન જુલોતો નથી, તેથી નયને “શબ ચેરામ”ની ઉપમા આપે છે.

“ખાબં લાડુ જલેખી લેવરજ છે સાર,
મેવા મીકાઈ ખુઆન બરી મેલેઆં તેઆર.”

હીંદુનાં ખાખં જલેખી જોડે ધરાનીના મેવામીકાઈ જોગાઈ જાય છે અને તે પણ પીરસાય છે “ખુઆન” એટલે ખુમચામાં, નહીં કે ચાળી કે કચરોટમાં.

પારસી કલમથી લખાએલા આ સાહિત્યે જે આપણા સાહિત્ય પર કે પશુ પ્રભાવ પાડ્યો હોય તે તે માત્ર એક તરફથીજ, એટલે કે એ સાહિત્ય ખાસ્યું ખરું પશુ તે કેટલેક અંશે માત્ર એક કોમી સાહિત્ય તરીકેજ, શીયાવક્ત-નામેહ કે એજ કવિના રચેલાં વિરાહનામેહ, અસખંદીમાર નામેહ, જરથોસ્ત-નામેહ, નામનાં બીજા કાવ્યો, એ કોમને લગતા વિષયોના સંબંધે રચાએલાં છે, તેમાં અલગત અયોગ્ય કશું નથી. આપણાં નળાખ્યાન, કે બીજાં આખ્યાનો ખાસ આપણાં ધર્મપુસ્તકો કે પુરાણોને અંગે લખાએલાં છે, અને તે કાવ્યોનો હિંદુ આપણને એટલે આપણે હીંદુઓને જ્ઞાન આપવાનો તથા રીઝવવાનો છે; એજ ધોરણે પારસી કવિઓએ પોતાનાં ધર્મપુસ્તક તથા પુરાણો કે મતિલાસ માંથી વસ્તુ લઈ તે સંબંધે કાવ્ય રચ્યાં છે. તેમાં આપણને ઝાઝો રસ ન પડે તો તેમાં તેમનો હોય નહીં, પરંતુ એ કાવ્યોની ભાષા એવી રાખવામાં આવી છે કે જેને ઝંઙ, પહેલવી કે ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય તે એ સમજી શકે નહીં. એ કાવ્યોમાં એ પરભાષાના શબ્દો તથા શબ્દોનાં જેકાં એટલાં બધાં વાપરવામાં આવ્યાં છે, વળી ભાષાની લઘુ (idiom અને germs) પશુ તે વખતમાં પ્રચલિત ગુજરાતીથી એટલી જુદી પડે છે કે કેવળ ગુજરાતી ભાષા જાણનાર તે સમજી શકે નહીં તો પછી તેવી ઢબનાં કાવ્યો આપીને રચી શકે?

પશુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ફારસી શૈલીનો ભાર ટૂંક ઓછો થતો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૫૦ના અરસામાં લખાએલા એક કાગળમાંથી થોડી લીટીઓ અત્રે ઉતારી છે. (પ્રેફેસર હોડીવાળાની, *Studies in Parsi History* પૃ. ૨૭૭). “અપરંમ ખીન આ તુ. શ્રી. ૫ હીરજી વાછાતુ સાથ હુસારી આતસની દરદા આવેઆ હતા. તેને સંજાણુએ કહેઉ એ અબા સુરત નાનું નહીં લાગતુ તે વાત પર બેહેરીને હમાર દક નહીં આપેઉ કહેઉ એ અબા સુરત જાહને પુછી આપશુ.” સપરમા સંકાતી આખરથી અને અરાહમા સંકાતમાં પારસી લેખો વધતા ગયા, અને જે કે તેનું જેમ તે ફારસીજ રહ્યું તો પશુ ગુજરાતીનો અંશ તેમાં વધારે બેળાતો ગયો. ઓગસ્ટીમમી સદીના મધ્ય સુધીમાં એ ભાષાઓને હાથે લખાએલા લેખની ભાતમાં બે તરાહ જુદી માલમ પડી આવે છે, પછી અને ગઈ બનેમાં. એ સદીની અધવચ સુધીમાં પારસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્ય ખીલવવામાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો. જોકે ઘણાંખરા નાટક, વાર્તાઓ, અને કાવ્યો ફારસી લઘુ પર ઉતરી જતાં હતાં, અને કેટલાક ગઈ લેખનું પશુ તેમજ હતું, છતાં એકજ સરકારી યા ગામડી નીરાળમાં બને કોમના છોકરાઓને શીખવાનું હોવાથી, તેમની ભાષા અને લખવાની ઢબ આપણી ઢબને વધારે મળતી આવતી થઈ. દાખલા તરીકે ફરદુનજી મજબાનના ગુલેસ્તાનના ગુજરાતી તરજુમામાં તેના નામ (“પુલેસ્થાન પોથી”) તથા વસ્તુ બંનેમાં ફારસી ઢબ તરી આવતી દેખાય છે, તો પશુ તેમની

કલમથી લખાએલી બીજી કવિતામાં તેનું કેંક કમીપણુ પણ જોવામાં આવે છે. વળી એમનાજ પ્રયાસથી પ્રસિદ્ધ થએલું પહેલું વહેલું ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર 'મુખ્ય સમાચાર' ઘણીજ સરળ ભાષામાં છપાવું અને સંજ્ઞાને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે અમને બધી ખરખમરો મોકલવી કોઈ વસ્તુ વેચવી દેતી અગર લેવી હોય એના સાટાની દમને અબર કરવી સાહિત્યની કોઈ પણ બાબતની અમને અબર આપવી કે વાર્તા કે કવિતા હોય તો અમને લખવી' (સાહીત્ય સાહિત્ય, પૃષ્ઠ-૨૮૦) આમાં ફારસી સહિત લગભગ અદ્વૈત યદ્ય છે.

વળી એ સદીની શરૂઆત થયા પછી કેવલાક કારણોને લીધે હીંદુ અને પારસી બંને કોમના અમણીઓ કે જેમણે એકજ નીશાળાં યા કોરેજમાં શિક્ષણ લીધેલું હોવાથી એકસરખા વિચાર ગ્રહણ કર્યા હતા, તેમણે કોમ પર કોમનો તફાવત ન રાખતા એકજ ચીને ચાલવા માડ્યું અને લીધે શાનપ્રસારક મડળી જેવી મડળીએ જે કાર્ય કર્યું તે બંને એમની ભેગી મદદથી નવા ધોરણ પર કેળવણી આપવાની શરૂઆતના એ ફળ હોવાથી એ ફળને અંગે આપણા સાહિત્યે જે એકદમ આગળ પડતું પગનું બધું અને જુના ચીનામાંથી નીકળી નની સડકે ચાલવા માડ્યું તેને આ લેખની મતનમ સાથે કે સબધ નથી, કારણ એ અંગ્રેસોને હાથે આપણા સાહિત્યે જે નવું રૂપ ધારણ કરવા માડ્યું તે કોઈ પરધર્મીઓના સરકારે પાડેના પ્રભાવથી નહીં પરંતુ આપણને મળતી કેળવણીનું સ્વરૂપ ફેરવાઈ ગયું તેથી માટે દાદાભાઈ નવરોજી, અરેશર ફરામજી મુસ, નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીના વગેરેને હાથે જે પુસ્તકો લખાયા અથવા તેમની કલમથી જે સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે એક જુદું જ પ્રકારનું છે, તેને અને આ વિષયને સબધ નથી જુની ફારસી એતમાજના ધોરણ પર એમની કવિતા લખાતી રહી, ફારસી ગદ્યની ધાની પર એમનું ગદ્ય લખાતું રહ્યું, પણ તે થોડાજ વખત માટે એકાએક એકી ફલજે જુનું છોડી નવું પકડાય નહીં માટેજ એમ થોડો વખત ચાલુ રહ્યું, અને પછી તેઓએ પણ આપણી માફકજ અંગ્રેજી ધારી પકડી.

ખ્રીસ્તી પાદરીઓનું સાહિત્ય

મુખ્ય આ બે—મુસલમાન તથા પારસી—પરસંસ્કારે ઉપરાંત એક ત્રીજા પરસંસ્કારનો પણ ગુજરાતી સાહિત્ય સંબંધે વિચાર કરવો ઘટે છે, જે કે ગોણુ બાગે એ ત્રીજો પરસંસ્કાર તે ખ્રીસ્તી પાદરીઓનો. જુના વખતની વાત કરતાં, “ગુજરાતમાં ઇસ્લામી ઉપદેશકો”વાળા લેખમાં મેં લખ્યું છે કે, “પોતાને હીંદુ કહેવડાવી, કેટલાક ખ્રીસ્તી ઉપદેશકોએ પણ હીંદુઓને ભ્રમમાં નાંખી વધાવ્યા છે. મદ્રાસ તરફના પ્રખ્યાત પાદરી એબીડ્યુબો (Abbe Dubois)ના પુસ્તકમાંથી એવા ઘણાકા મળ્યા આવે છે. જેમ નુર સતાગર અને પાછળથી ખીજા પીરોએ હીંદુઓને લાયક થઈ પડે તેવાં બજનો વગેરે રચી પોતાના કામમાં મદદ મેળવેલી તેવી એ પાદરીઓએ તે પ્રદેશની બાપામાં પુરાણો લખી ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાવવામાં મદદ લીધેલી. એવા એક પુરાણ વીરો ઇ.કુન્હાએ Origin of Bombay નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે. પુરાણકારનું નામ Father Guimaraes (ફાગર ગીમારીસ) છે. એ પુરાણ ઇ. સ. ના સોળમાં સૈકામાં લખાવ્યું અને તેમાં ઇસુ ખ્રીસ્તની જીંદગીના અહેવાલ છે. એને કાઠરટ પુરાણ કહે છે.” એ એક જાતની મરાઠી બોલીમાં લખાયેલું છે. આવી રીતનું પુરાણ ગુજરાતીમાં રચાયું નથી, કારણ પોદુંગીઝ એટલે રોમન કેથલીક મીશનરીઓનું જોર મુંબઈ અને તેની આસપાસ સાદી તામુકાનાં ગામોમાંજ અથવા હમણું સુધીજ પહોંચેલું. પ્રેસ્ટરેટ અને પ્રેસ્બીટેરીઅન પ્રીરકાના મીશનરીઓનો પેગપેસારો મોડો થયો, અને તેથી તેમને હાથે વટવેલા હીંદુ પારસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં બાપાંતરો તથા પુસ્તકો પણ મોડાં લખાયાં.

ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં સુરતમાં મીશન છાપખાનું સ્થપાયું, અને એજ વરસમાં રેવરંડ ફ્રેંચી અને સ્કીનર નામના બે પાદરીઓએ બાઈબલના કેટલાક ભાગનું બાપાંતર—નવા કરારનું તથા જુના કરારના શરૂઆતના ભાગનું—અહાર પાડ્યું. ત્યાર બાદ ૧૮૨૦માં કલકત્તાવાળા શ્રીરામપોર મીશનવાળા રેવરંડ કેરી-એ ૧૮૦૯માં શરૂ કરેલું બાપાંતર બહાર પડ્યું. એ અનુવાદની ભાષા એવી અપરિચિત અને ન સમજાય એવી છે કે ખ્રીસ્તી યાદ ગએલા ગામડીયા હીંદુ ગુજરાતીઓ બાએજ તે સમજી શકતા હોય. “વઢી ત્યે ત્યેને પાસે વાલ્કડોને લાલ્કો વયે ત્યે ત્યેજોજને ઘંઘે વઢી શિલ્કોવે સ્વાવા વાલ્કડોને ઢાલ્યા । વલ્લુ વિશુ ત્યેને જોજ્ને ઘણુ રીસમા હતો ।

રેવરડ ફિવીવાળા બાપાતરની બાપા નીચે મુજબ છે “તાહારે તેની મા તથા બાપ તેની પાસે આવા ને બીડ માટે તેને મળે નહીં ॥ ને તેને ખબર થય કે તાહારી મા તથા તાહારા બાપ બાહાર ઉભા તને જોવાનું ચાહે છે ॥

આવા ધોરણ પર લખાએલી બાનાવાળા તરજુમા ત્યાર બાદ ઉત્તરોત્તર બહાર પડતાજ ગયા એ નિયમને સબધે એક ઘણો સારો લેખ નાનકોટવાળા રેવરડ મી સ્વીવનસને રાજકોટમા મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ પાસે રજુ કર્યો હતો, અને તેમાથીજ ઉપલા ઉતારા લીધા છે આપણા સાહિત્યનો એ બાગ જોતા પણ એજ નિયમ પર આવવાનું ચાય છે કે એ પરસરકારે આપણા સાહિત્ય પર કે પ્રભાવ પાડ્યો નથી રેવરડ ડો ટેલરે લખેલા બ્યાકરણ, કે રેવરડ મોટગોમેરીએ બનાવેલો ગ્રંથ, એણે અનન્ત આપણા સાહિત્યને ખીલવવામા મદદ કરી, પણ તેથી સાહિત્ય પર એવો પ્રભાવ પડ્યો કહેવાય નહીં કે જેથી તેની દિશા બદલાય ના તેના ક્યેરમા ફેરફાર થયો

હુકામા એજ કહેવાનું કે પરમસ્મરના દાખલ થનાથી આપણા સાહિત્ય પર તેના પ્રભાવ ઘણો અસ્પર્શ પડ્યો સાહિત્યનું ક્યેવર તો હતું તેવું ને તેવુંજ દેખાવમા રહ્યું, માત્ર શરીર કેંક વધારે પુષ્ટ થયું, અને તે પુષ્ટતા આવી તે પરસરકારીઓની બાપામાથી આપણી બાપામા ઘણા સન્દો દાખલ થઇ ગયા તેને લીધે ઠેઠ મીરાબાઇની

— “સુદડી એકું ત્યારે રજ સુવે રે, રજ એરંબી હોય,
એકું હુ કાળો કામળો, દુલ્લે હાથ ન લાગે કોય ” —

થી માડીને દયારામની

“જોલ ખરુ ચોરસનું શ યાવ છે,
મુલ આપીને લઈશુ તારો માલતે ”

સુધી એ ફેરફારની અસર એકસરખી જોવામા આરે કે નહીં મદોદરીને રંગ ભરેલી કહે છે, તો પ્રેમાનંદ કાગળ જોવો સન્દ વાપરે છે, ને “પારસી” બાપા ‘હુડી’મા મુખ્ય પાસે “તોતડી” બોલાવે છે. “છતી બાજુ હાર્યો રે” એવું કેટલાએ કવિઓ કહે છે, ને ધીરે પોતાના પદમા સૌને ‘ખખરદાર’ રહેવા કહે છે કેળવણીનું ધોરણ ફેરવાઇ તેને લીધે જે નવી વિચારસંજ્ઞા અમલમા આવી અને તેના જે પ્રભાવ આપણા સાહિત્ય પર પડ્યો તેવો સંયોટ પ્રભાવ મધ્યકાલમા પરસરકારના આપણા પ્રાતમા આવવાથી ખીલકુલજ પડ્યો નથી, એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી

પ્રકરણ પ મું

ગુજરાતીઓએ ફારસી ભાષામાં કરેલા મુખ્ય પ્રયાસો
(વિવેચન ને ઉતારા સાથે)

આ કાળમાં મુસલમાનો ગુજરાતમાં પગભર થઈ ગયા હતા, અને તેમની સત્તા સંપૂર્ણપણે જામી ગઈ હતી. આશરે એક દોઢ સદી બાદ મોગલોએ ગુજરાતના મુસલમાનને હરાવીને ગુજરાત પર પાછી દીલ્લીની સત્તા બેસાડી, હતાં રાજ્યકર્તાઓની ભાષા તો તે ને તેજ રહી. ગુજરાતના મુસલમાનોએ ફારસી ભાષા રાજકીય કામકાજમાં કાબલ કરી દીધી હતી અને તેજ ભાષા દીલ્લીના બાદશાહેની પણ હતી, એટલે મુસલમાની અમલને લીધે ગુજરાતીઓએ ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો તે તો તેમને તેમ આનુજ રહ્યો

ગુજરાતીઓમાં તે વખતે પણ ત્રણ ક્રમો હતી: હાંદુ, પારસી ને મુસલમાન. આમાં પારસીઓની અસલ ભાષા તો ફારસીજ હતી—તેઓએ જો કે ગુજરાતીને રફતે રફતે પોતાની માતૃભાષા બનાવી તો પણ તેમના પંડિતો, મોખેદો, અને અગ્રેસરો તો ફારમીજ શીખતા-વળી આ અરસામાં અને ત્યાર બાદ ખ્રીસ્ત યસો અઢીસો વરસ સુધી પોતાના વતન છડાન જોડે, તુટક તુટક તો પણ એક સરખો તેમનો વ્યવહાર ચાલુ હતો. પોતાના ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નો બાબત કે શંકા ઉભી થતી તો તેનો નીકાલ તેઓ હમેશાં ધરાવ પોતાનામાંના કોઈ મોખેદે યા બેહેદીનને અથવા તો પત્ર મોકલ્યાને કરાવતા. ધરાવમાં પાછળ રહી અગ્રેસર અથોક્તીઓને ફારસીજ આવડતું એટલે અગ્રેના પારસીઓને પણ ફારસી ભાષા વિના છુટકો ન હતો.

ગુજરાતમાં આવી વસેલા મુસલમાનોની તો માતૃભાષાજ—ફારસી હતી અને ગુજરાતમાં પણ તેમણે તે આનુજ શખી હવે રહ્યા હાંદુઓ; મુસલમાની રાજદરબારમાં પણ કેટલાક એવા માણસોની જરૂર હતી કે જે એ દેશના રીતરીવાજથી વાકેફગાર હોય, અને તે માત્ર હાંદુઓજ હતા. આવા માણસોને રાજ તરફથી નોકર રાખવામાં આવે એટલે તેમણે રાજદરબારી ભાષા જાણવીજ જોઈએ. તે ઉપરાંત રાજ્યમાં ઉંચા જોડા મેળવવા માટે પણ ફારસીના જ્ઞાનનો જરૂર હતી, અને તેથી પણ હાંદુઓ ફારસી શીખવા લાગ્યા. અવગત—તેઓ શરૂઆતમાં કામચલાઉ, ને જરૂરી જ્ઞાન મેળવતા, પણ પાછળથી પોતાની જ્ઞાત-હુશીઆરીને લીધે નાગરને કાચકચ જેવી જતો ફારસીના જ્ઞાનમાં એટલી આગળ વધી ગઈ કે ખુદ મુસલમાન કવિઓ, ઇતિહાસના લેખકો, હીસાબીઓ, હકીમો

વગેરે જોડે હરીશ્ચંદ્રમાં ઉતરી તેમની જરાખરી કરી શકી. એ ફારસીનો અભ્યાસ કેટલે દરજ્જે આગળ વધી ગયો હતો તેનો કેંક ખ્યાલ નીચલા ઉતારા પરથી આવશે:-

“તે વેળા જે જમાનો અસ્ત પામતો હતો, તે અદ્ભુત હતો. નવાખી પડી પડી પણ ઉત્તમ મારતી હતી. તેના આંખા તેજમાં સૈ અંખવાપલાળ હતા. ફારસીનો પ્રચાર ઝાઝો હતો. આ ફારસીની ગાંડાઇ એટલે કશી આવેલી કે મુસદ્દાઓમાં એકલા કહેવડાવતા રામજી કુટુંબમાં તો નામ પણ બદલાઇ “મીજલસરાય”, “સાહેબરાય” નામ રખાયાં. સાહેબરાય તો સધ્યા પણ ફારસીમાં બોલે ને કાળને અનુસરી આ કોંધી પુરુષના કુળગોરને પણ ફારસી બોલવું પડતું. બે[હ]તબાજનો લોકોને બહુ શોખ હતો, ને ઉત્તર હીંદુસ્તાનમાં-કાશ્મીર તથા દીલ્લીમાં-“મુસાયા” (કવિઓના જલસા) મળતા. તેમ સુરતમાં પણ નાગર કાયરથ મળી પોતપોતાના કસીદા^૧ કહી સંબળાવતા^૨ અબેરામ નામના કાયરથને પોતાના ફારસી બાપાના શાનની જ્યારે તુમાખી હતી.” (નંદશંકર જીવન-ચિત્ર: પૃ. ૪૯)

આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં નવાખી હતી ત્યાં ત્યાં ફારસી પણ જડ પાલી બેઠી હતી. અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચનો હીંદુ મુસદ્દી વગેરે ફારસીમાં માહેર હતો; પરંતુ તેઓ ફારસી શીખેલા તે હાલ જેમ આપણે મોટે ભાગે અંગ્રેજી શીખીએ છીએ તેમ, માત્ર લાપાનું કામ પુરતું શાન મેળવવા. ફારસી સાહિત્યના મેદાનમાં પોતાનો “રખથ (અથવા) દોડાવવા” માટે તો નહીંજ. આને લીધે એમના તરફથી સાહિત્યમાં યએલા પ્રયાસો એકંદરે ઝાઝા મળી આવતા નથી, અને જે મળી આવે છે, તેનો દાખલો મળવો મુશ્કેલ છે, કારણ કેહ્યાં પચાસ પોણેસો વરસમાં પોતાના કુટુંબમાં રહેલાં ફારસી પુસ્તકોનો ધણાએ તેને કીંમત વગરનાં સમજી નાશ કરી નાંખ્યો છે, યા તો તે રેફરેન્સ થઇ ગયાં છે. દાખલા તરીકે રા. સારાબાઇ, બોળાનાથભાઈના પિતા અને રા. નરસિંહરાવના

૧. “કસીદો” એટલે એક જાતનું પ્રશંસાત્મક કાવ્ય, નાનું કે મોટું.

૨. એ બિતબાજ કેવી રીતે થતી, તે નીચેની હકીકત પરથી સમજાશે:-

“સુરતમાં નવાખી રાજ હતું, અને તેથી મેળવતા હતા ધણાઓ મનિષ્ણતા રાજની બાપામાં, એટલે ફારસીમાં. બંડારની મોઢી અગલની નાત થતી જ્યારે, નાગર ગૃહસ્થોમાં, ત્યારે જમણ પીરસવાનો આરંભ થતાં પહેલાં બેવબાજ ચાલતી હતી, હાજર રહેલા વિદ્વાનોમાં. તેમાં પણ એવો નિયમ હતો કે એક જણ બિત બિલી રહે તો તેણે કહેલી બેવબાજ એવા રાખેલી સરુ થતી બિત તેની પછીના બિતનારિ બિતની બેવબાજે. કેટલાક વિદ્વાનો ફારસી બાપામાં છુટક છુટક બિતો અને અંથો લખી ગયાં છે પણ.....તેની શોખ થઇ નથી.” રા. મધુવન્દરામનું બાપજી: સુરત સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ.

દાદા, સારા ફારસી લેખક ગણાતા. તેમણે ફારસીમાં કવિતા લખી છે એમ સાંભળ્યું છે, પણ તેનો પત્તો મળતો નથી. ખુદ બોળાનારબાઈ પોતે પણ ફારસી થી સારું લખતા, તેમની કૃતિ પણ હાથ લાગતી નથી. એજ પ્રમાણે સુરતમાં તો ઘણા કાવ્યસ્થો ને નાગરો કવિ થઈ ગયા છે, અને જો કે તેમણે લખેલાં કાવ્યો વગેરે માટે મેં શોધ કરી તો પણ તે મને મળ્યાં નથી.

સુરતમાં ખતનવીસનું કામ તો કાવ્યસ્થોજ કરતા. ખતનવીસ એટલે કાગળ લખનાર; પણ ખરું જોતાં કાગળ લખવા ઉપરાંત બીજું ધણું કામ એ ખતનવીસો કરતા. ખતનવીસો ધણું ખરું ગામેગામ રહેતા અને મુખ્ય શહેરો અને કસબાઓમાં તો જરૂરજ સંખ્યાબંધ મળી આવતા. એમનું કામ, સુલતાન, નવાબ કે બાદશાહ જેના રાજમાં પોતે રહેતા હોય તેમને ગામેગામના સમાચાર પત્રદાર પુરા પાડવાનું હતું. તે ઉપરાંત લોકોને એકબીજા પર કાગળ લખવા હોય તો તે તેઓજ લખતા. તે ઉપરાંત દીક્ષી, અમદાવાદ વગેરે વગેરે રાજધાનીઓમાં સુલતાન કે બાદશાહને રૈયત તરફથી જે અરજીઓ જતી તે અરજીઓ પણ એજ લખતા. એ ખતનવીસ વળી ધણાખરા ખુસનવીસ પણ રહેતા, એટલે કે એમના અક્ષરનો મરોહ ને અક્ષર પણ બહુ ખુસરુત રહેતા.

આ ખતનવીસીને લીધે એઓ લગભગ તવારીખનવીસનું (ઇતિહાસ લેખકનું) કામ કરતા. હાલના કસ્ટમ ખાતામાંથી વાનપ્રસ્ય થએલા રા. બા. ગ્રાંથાબાઈ સુરજરામ ઠાકીના દાદા ચીમનલાલ ઠાકી જોકે કામ કરતા તો આખું જીવનું (છોકરાઓને ફારસી ભણાવવાનું), તો પણ હતા તવારીખનવીસ. કવિ નમૈશાં કરને સુરતની મુખ્તેસર હકીકત માટે એમણેજ બધી હકીકત આપેલી. પોતે હતા ગરીબ, પણ હાક બહુ રાખતા, તેથી એમને સૌ ઠાકી કહેતા. ફારસી પુસ્તકો એમની પાસે ઘણાં હતાં અને તેને ઉઠ્ઠ કરી ન ખાવ માટે પોતે બીલાડી ખાળતા. એ બીલાડીને ખવડાવવા શેટલી જોઈએ, તે પોતે તો ક્યાંથી કાઢે? તેટલા માટે તેમને લાં રીખવા આવતા છોકરાઓને મહેતાજીની "શીખ"માં શેટલી લાવવાનો હુકમ હતો.

દર કુટુંબના એક સદ્ગૃહસ્થ એટલા હુશીયાર હતા કે તેઓ દર બેસતે વરસે એક "કસીદો" દીક્ષી મોગલ બાદશાહને મોકલતા. સુરત સાહિત્ય પરિષદના પ્રદર્શનમાં એક ફારસી કસીદો દર ઠાકોરદાસ સુંદરલાલ (સુરતના વાસ્તિક કાવ્યસ્થ)ના કુટુંબી માધવદાસ ભગવાનદાસ તરફથી મુકવામાં આવેલો અને આખા પ્રદર્શનમાં ફારસી અંથ એ એકજ આવેલો, અને રા. મણિલાલ બંકારભાઈને ટીકા પણ કરવી પડી કે "હજી લગી કોઈ ગુજરાતી લીંદુનું ફારસી કાવ્ય પ્રકાશમાં આવ્યું નથી." કાવ્યસ્થ કવિ ભગવાનદાસ ઉર્દૂ ભાષે કવિ ઉર્દૂ ભાષે મુજળ (સંવત ૧૧૮૧-૧૭૪૬) ફારસી, અરબી, સંસ્કૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી પાંચ ભાષા

બાણુતા હતા તેમણે ધણા મથો ગમ્યા હતા. તેઓ અમદાવાદના નવાબ મોહબતખાનના દીવાન હતા, સુરતના નવાબના પણ તેઓ દીવાન હતા, તેમના મથમાનો એક પણ હાથ લાગતો નથી ક્રીડાવાડમાં આ પ્રમાણે મુસ્લિમ મા ફારસીનો ઘણો પ્રચાર હતો, તેનો એકજ દાખલો ખસ થશે મુસલમાન સાહિત્યનું એક મુખ્ય ઉપયોગી અંગ તે ઇતિહાસ અથવા તવારીખ છે એ તવારીખ લખવાનો ભાવ કેટલોક દરજ્જે હાંફાઓમાં એમના તરફથી આવ્યો છે. દીવાન રજુહોડાએ અમરજીએ ક્રીડાવાડનો ઇતિહાસ ફારસીમાં લખ્યો છે, એને સાધારણ રીતે તારીખે સોરઠ કહે છે, પણ એનું ખરું નામ “વગાએ સોરઠ” (સોરઠની હકીકત) છે પોતાના પુત્ર રાકગપ્રસાદને ક્રીડાવાડના ઇતિહાસથી વાકેફ કરવા પોતે એ પુસ્તક લખ્યું, ત્યારે એ રાકગપ્રસાદને પણ કેટલું સારું ફારસી આવડતું હશે! એ પુસ્તક ઇ સ ૧૮૨૫ ની આસપાસ પોતાની જાતમાં ક્રીડાવાડની દીવાનજીએ લખેલું, તેનો અંગ્રેજીમાં મી બ્રાન્ડેસે તરજુમો કર્યો છે અને ગુજરાતીમાં મ મહિશકર જટારજીર મજમુદારે કર્યો છે ગુજરાત ક્રીડાવાડના ઇતિહાસ લખનાર દરેક લેખકને એ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. દરેક મુસલમાન પોતાનું પુસ્તક બિસ્મિલ્લા ઉલ્લાર રહેમાન ઉલ્લાર રહીમથી શરૂ કરી અફનાની અને ત્યાર બાદ મહમ્મદ પેગમ્બર તથા તેમના કુટુંબની તારીફ કરી પછી પોતાનો વિષય શરૂ કરે છે ફારસી લેખક યાત્ર ઇઝદ (ઇમ્દાદ)ની તારીફથી શરૂ કરે છે, તે હવે મુજબ રજુહોડા દીવાને “સમર, જગતપતિ”ની પ્રશંસાથી શરૂ કર્યું છે એ આખી તવારીખ હમી કાસમની ફારસી બાવામાં લખાએલી છે, અને મુમતમાની તવારીખનવીસની માફક પોતે ન્યા ન્યા ખેત કે કવિતાઓ દાખલ કરી છે, લા લા તે ખેત અને કરિતાઓ પરથી ફારસીનું એમનું ઉંડું જ્ઞાન જણાઈ આવે છે ફારસીમાં પત્રવ્યવહારની સુદરતાને પણ મોટો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે ૫૧ અથવા કાગળને “રકબાત” (રક્તનું બહુ વચન) કહે છે એવા ધણા લેખકોના “રકબાત” પ્રસિદ્ધ છે દીવાન રજુહોડાએ પણ “રકબાતે મૂનામૂન” “વિવિધ પત્રો”—એ નામે પત્રોનો એક સમૂહ રચ્યો છે. શ્રીદાસ * નામના એક ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણે “ફૂલકાતે આલમગીરી” “ઔરગજેખના વિજય” એ નામે એક તવારીખનો અંધ લખ્યો છે. તેની રચના સાલ ઇ સ ૧૭૩૬ છે અને તેની નકલ ઇ સ ૧૭૪૯ મા પાટણમાં ગએલી પોતે જોળનાવો લખ્યા છે તે તેણે જાતે જોએલાં, અને તેથી ઐતિહાસિક સલાને અંગે એ અંધ ધણું ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે અબદુલ વહાબ અમદાવાદીના છોકરા સૈયદલ ઇસલામ (અમદાવાદના મુખ્ય

* આ શ્રીદાસ તે ત્રેફેસર જુનાબ સરકારના Studies in Modern India, (pp. 242 247) માં જણાવેલો ઉપરદાસ, એને ૨૫૦ પેઢાના મનસખદારનો દરજ્જો મળ્યો હશે.

કાશીની નોકરીમાં એ પહેલાં હતો અને પાછળથી ગુજરાતના સુબા શુભચત્રાચાર્ય (૧૬૮૪-૧૭૦૧)ની નોકરી હતો અને તેથી એને 'ધણુ' એવાનું તથા બાલુવાનું મળ્યું હશે. આ પુસ્તક પોતે પુરું થયું ત્યારે છોતેર વરસની વૃદ્ધ ઉમરે એ પહેલેથી હતો. ગુજરાતના દત્તિદાસના એ મેટા ફારસી ગ્રંથો, મિરાતે અહમદી (ધ. સ. ૧૭૫૬) અને મિરાતે સિકંદરી જે કે લખ્યા છે મુમલમાનોને હાથે, તો પણ તે અને લેખકો ગુજરાતમાં જ રહેતા હતા. મહમદ અલીખાન (મિરાતે અહમદીનો કર્તા) મુળ ખંરદાનપોરનો દોસ્લીની રાહેનશાહત તરફથી ગુજરાતના દીવાન (Revenue Minister)નું કામ કરતો હતો. એને માધનો મેળવવામાં શુખ્ય મદદ, મીઠાલાલ કાવરય નામના એક આણસની હતી, કે જે મીઠાલાલનું કુટુંબ પહેલેથી એ દીવાની ખાતામાં નોકરી કરતું ચારેકું હતું વળી જુન જુદાં જુદાં (સરકાર) તથા તેના તરફથી મળતો મળતી ઉપજનાં વિગતવાર અહેવાલ મુળચંદ નામના અમલદાર પાસેથી લઈને લખેલો. એ મુળચંદ ને એના વડવાઓ પહેલેથી નિઝામતના દફતરદાર તરીકે કામ કરતા આવેલા.

મિરાતે સિકંદરી (ધ. સ. ૧૬૧૧)નો લેખક મહેમદાવાદમાં જન્મેલો, એટલે એનો તળ ગુજરાતનો જ વતની કહેવાય. એ ઇતિહાસ લખવામાં એણે વળી એના પહેલાં લખાએલાં કેટલાંક ઇતિહાસનાં પુસ્તકો, તારીખે બહાદુરશાહી, તારીખે મુઝફ્ફરશાહી, વગેરેનો ઉપયોગ કરેલો, અને તે બધાં પુસ્તકો પણ ગુજરાતના સુમતાનને લગતાં હોય ગુજરાતમાં જ રચાએલાં.

પારસીઓ નવસારી ને સુરતની આસપાસ મોટા બાગે રહેતા. "કિસ્સએ સંબલુ" (ધ. સ. ૧૬૦૦) નામનું પુસ્તક એમની કોમને ધરાવ કેમ છોડ્યું પડ્યું અને ત્યાર બાદ હોંદુસ્તાનમાં તેઓ કેવી રીતે આવ્યા, રથા ને પોતાની ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્રતા બળવવામાં ફતેહમંદ થયા તેનું વર્ણન આપે છે. એનો લેખક બહમન કચકાબાદ નવસારીનો વતની હતો. એ પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં "હાદેસાનામું" એ નામે તરજુમો થયો છે અને અંગ્રેજીમાં પણ એ ત્રણ જણાને હાથે થયો છે. પારસીઓમાં જે મોટામાં મોટો ફારસી લેખક થઈ ગયો તે તો મુલ્લા શીરોઝ ખીન કાઊસ. દસ વરસની ઉંમરે (ધ. સ. ૧૭૬૮માં) બરુચ્છો છોડી તે પોતાના બાપ જેડે પોતાના ધર્મનો અભ્યાસ કરવા ઈરાન ગયો ને ત્યાં બારેક વરસ રહ્યો. તે અહીં પાછો ફર્યો તે વારે તો ગુજરાતી પણ લગભગ જુદી ગયેલો. એ મુલ્લા શીરોઝે પોતાના ધર્મ સંબંધી ફારસીમાં કેટલાંક વિવેચન કર્યા છે તથા પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે; પરંતુ એનું મોટામાં મોટું પુસ્તક તો "જ્યોજી નામે" છે. હોંદુસ્તાન અંગ્રેજોએ કેમ જીત્યું તેનો ફારસી કાબ્યમાં શીરોઝેલીના શાહનામે જેવો અહેવાલ લખવા મુંબઈના ગવર્નર જેનાયન કંકને એની પાસે દરખાસ્ત

મુકી (ઇ. સ. ૧૮૦૭) મુસ્સા શીરોએ તે કબુલ રાખી અને ધણી વરસની મહેનત બાદ લગભગ સીતેર વરસની ઉંમરે એ કાવ્ય પોતે પુરું કર્યું. એમાં ઇ. સ. ૧૮૧૭ સુધીનો અહેવાલ-અંગ્રેજોએ પુતા લીધું ત્યાં સુધીનો-આપવામાં આવ્યો છે. એ પોતે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં ગુજરી ગયો, પણ એના બત્રીસ વસ્ત્રમાંથીન કેમઆદે એ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં શીલાજીપમાં છપાવી બહાર પાડ્યું. શીરોસીના શાહનામેને બેતબાજીમાં ધણે જાગે એ પુસ્તક મળતું આવે છે, બાપા પણ શીરોસીના જેવી સહેલી અને સરળ, હારસી, રૂપક પણ શીરોસીના જેવાજ ધરમથુ અને સાધારણમાં સાધારણ માણસ પણ સમજી શકે તેવાં, ઐતિહાસિક બનાવોની સમ્યાદ પુરેપુરી જાળવા, એવી, એવી બધી રીતે શાહનામે જેવુંજ એ પુસ્તક લાગે છે. શાહનામે શીરોસી પોતાના વતન આદે જે લાગણીથી લખ્યો હતો, તે લાગણી અહીં જેવામાં આવતી નથી, કારણ કે શીરોસી ધરાનનો વનની હતો, તે ધરાનના જુના વખતના યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમ વર્ણવતો હતો, એટલે એની લાગણી સ્વાભાવિક હતી; અત્રે એક પારસી ઇતિહાસ લેખક એક પરદેશી પ્રજાનાં પરાક્રમ વર્ણવે છે, અને તે પણ પોતાના દેશ પર તે પારસી પ્રજાએ મેળવેલો વિજય; એટલે એ તત્કાલતને લીધે, ભાવપ્રદશનમાં પણ જે તત્કાલત જેવામાં આવે તો કે નવાઈ નહીં.

ખામખા આ લેખમાં હારસીમાંથી ઉતારા આપ્યા નથી, કારણ ગુજરાતી લિપિમાં હારસી લખવા યા છાપવાથી તેની મત્રા ચાલી નાથ છે, અને વળી એકંદર ખુદ હારસી વાંચનાર કે સમજનારની સંખ્યા પણ આપણામાં ઘોડી છે.

વિભાગ ૭ મો

૭૭૭

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧ હું

સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ

ધર્મવર્તા ધર્મવર્તા ધર્મત્મા ધર્મ સંસ્થિતિઃ ।

ધર્મસ્થાવરો મે પ્રિયતાં ધર્મનન્દનઃ ॥

સાહિત્યનો વિચાર કરતી વખતે, જે સમયના કે સમાજના કે ધર્મના સાહિત્યનો વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે પ્રથમ વિચાર એ હોશે કે અમુક ભાષાના સામાન્ય સાહિત્યમાં એને વ્યક્તિત્વ સાથી પ્રાપ્ત થયું, અને તેને તે કાળના સામાન્ય સાહિત્યથી છુટું પાડી અન્ય દિશામાં વહેવડાવનારા કારણો કયાં હતાં ?

આનો વિચાર કરતાંજ પ્રથમ તો તે કાળે તે દેશની, તે સમાજની અને તે ભાષાની સ્થિતિ કેવી હતી, તે જાણવું જરૂરનું છે. તે જાણવાથી આ સામાન્ય વહનમાંથી તેને નિરાળે માર્ગે દોરી જનાર કારણો, તેમજ તેને નવીનતા અને વિશેષતા આપનાર કારણો સહેજમાંજ સમજી શકાશે. આમ હોવાથી તે સમયની ગુજરાત (કાઠીઆવાડ-કચ્છ પ્રાંત) ની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનું ટૂંક અવતોક્ત અત્રે કરીશું તો તે અસ્થાને નહીં થઈ પડે.

આ સંપ્રદાયના મુળ સ્થાપક પુરુષ શ્રી સહજનંદ સ્વામી-જેમને આજે તેમના અનુયાયીઓ સર્વોપરી પ્રકટ પુરુષોત્તમ અવતારી માને છે તે-ન હતા પરંતુ તેમના સહયુગ સ્વામી શ્રી રામાનંદજી હતા; એટલે કે સંપ્રદાયનો આરંભ-કાળ શ્રી સ્વામીનારાયણના પોતાના જન્મકાળથી વીસ પચીસ વર્ષ પૂર્વેના ગણી શકાય. સ્વામીનારાયણનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર શુક્લ નવમીએ અયોધ્યા પાસેના હૈપૈયા ગામમાં થયો હતો; એટલે સંપ્રદાયની શરૂઆત વિ. સં. ૧૮૧૨ (ઇ. સ. ૧૭૫૫) ના વરસામાં થઈ ગણાય. ઇ. સ. ૧૭૫૭ તથા ૧૭૬૧ ના વર્ષોનું સ્મરણ તે કાળના ભારતવર્ષની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવાને ઇચ્છાસના અભ્યાસીઓ મટે તો પુરતું છે.

આ અસ્થિર અને કોનાહલી ઉચનપાયલવાળી રાજકીય સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ તત્કાલીન સામાજિક અને ધાર્મિક સરચાઓમાં દેખાય એ સ્વાભાવિક છે તે સમયે દેશની સ્થિતિ અશાંત હતી ચારે તરફ લઢાલઢી મારફાડ ને છુટાછુટ ચાલતી અને સ્ત્રી ધન અને જમીન પી પ્રાપ્તિ અને રક્ષણમાજ સર્વ બળ અને સાધનો નિરકુશ નિર્બાધ અને અમન પછે વપરાતા મારે તેની તરવાર અને છતે તેનો દેશ' વરે તેની નાહી પણ હરે તેની સ્ત્રી એ કહેવતોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ચારે તરફ થતો

આવા સમયમાં સમાજના ષ્ટનાક બુધનો નિરુપરોગી બની શિથિલ થઈ જતાં ત્યારે કેટલાક વધારે દૃઢ બની પેતાના હેતુથી નિરુદ્ધનું કામ કરતા અને દરેક નવા પ્રિયારને કે હીનચાલને કચડી નાખવાને સમર્થ થતાં સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન છેબજ છેતની પાપરીએ ઉતારી પડનામાં આ યુદ્ધ વાતનાતમાં તેને પગરખા સાથે સરખાનમાં આવતી ધર્મમાં તત્તરતાન તો અકડા વગરના મીઠા જેવુંજ, માત્ર પોપટ પખીના રામની મધક મુખથી ઉચ્ચારણ કરનામાજ આવી રહ્યું હતું નીતિના નિયમોનું ઉત્તરન માત્ર સાખી ભેરામાજ નહોતું આવતું પણ છડેચોક અનીતિનો ઉપદેશ અને પ્રચાર થતા શુદ્ધ અદ્વૈત વેદાતના નીતિમય વૈરાગ્ય યુક્ત જ્ઞાનની જગ્યા અનાધિપછે પ્રિયનું મેવન કરી શકાય અને ભૌકિક તથા શારીરિક દરેક નિનમ ને બુધનનો ઉચ્છેદ કરી શકાય તેવી જાતના શુદ્ધ વેદાતના કથન અને પ્રચારે સીધી હતી-

જગતજનની આઘ શક્તિ લક્ષ્મી કે પાર્વતીની કે તેનાં અન્ય સ્વરૂપો-અબા બવાનીની ઉપસનાને બહાને પચમકારનું છડેચોક પ્રતિપાદન કરી પ્રસાર કરનાર શક્તિપ્રથ તેમજ પશુના ધર્મ મનુષ્યમાં ફેનારી નિનનાસનાને નિરકુશપછે પોષનાર અને તેની તૃપ્તિના આર્ગો શે ધીને અવર્તાનનાર વામમાર્ગી, કુકાપથી કાચળીઆ પથી અને એવા બીજાઓ પ્રકાશમાં કે ગુપ્તપછે પોતાનો કાણુ જનસમાજ પર જમારી રહ્યા હતા ત્યાગ વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મચર્યના પવિત્ર નિયમોને ભસ્મભૂત કરનાર્માં મર્સીશે મચીપથી રહેના અને જનસમાજમાં અનેક પ્રકારનો ત્રાસ પોતાની સિદ્ધાંતને નામે વર્તાવનામાં કુશળતા મેળવી રહેના ખાખી વૈરાગી અને ઇતર નામધારી સન્નાસી અને સાધુઓએ ગુજરાતમાં ચારે દિશાએ પોતાના ચાણા જમાન્યા હતા લક્ષિતમાર્ગને સ્થાપી મનુષ્યના પગેપાના જીવનને ઈશ્વર મા તન્મય બનાવી નાખનાર દરેક ક્ષણ કે સાધન સામગ્રીને દેવમેરામાં યુરી નાખનાનો માર્ગ કાઢી જીવનને ઈશ્વરપણ કરવાનું સરળતાથી શિખરનાર મહાન આચાર્યોની આદીઓના અધિકારીઓ સમાજ પર પોતાનો સખ્ત દાબ મેસાડી પ્રકાશમાં કે ગુપ્ત રીતે ધર્મ અને નીતિનો ભજ કરતા કે કરાવતા છતા શુરુપદ ભોગવી રહ્યા હતા

પંચશીલ અને લાગવૈગવ્યને પ્રધાનપદ આપનાર જૈન મતના અનેક ગચ્છોની દેશના સર્વ જાગોમા હયાતી છતાં તે ધર્મના શિક્ષણની અસર સમાજમાંના તેમના અનુયાયીઓના જીવનક્રમ પરથી સરતી સરતી છેક હુમ-પ્રાય થઈ ગઈ હતી, અને તેઓ પણ આસપાસના વાતાવરણમાં લેપાતા જતા હતા.

આવા સમયમાં ગોણી અને કહેણી-આચાર અને વિચાર-ઉપદેશ અને વર્તન-વાણી અને દિવાની એકતા પ્રવર્તાવનાર અને તે ઐક્યના સંરક્ષણમાં ધર્મને સમાવેશ કરનાર આ નવીન સંપ્રદાય ઉદ્ભવ્યો હતો. ઉપરોક્ત સર્વ દોષોને નિંદનાર અને વગોવનાર અને તે દ્વારા તેના પાલક કે પ્રવર્તકોને પણ સમાજમાં ઉધાડા પાડી-હલકા પાડી-તેમને પદબ્રષ્ટ કરી તેમના અંકુશમાંથી લોકોને છોડાવનાર આ સંપ્રદાય હતો. જ્ઞાનગીમાં અને જાહેરમાં, દેવાસયોમાં અને દગ્યાગેમાં, કથા અને પુગણોના કે યજ્ઞાદિકના મેળાવડાઓમાં, સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થાને આવા પ્રચલિત દોષોને નિંદી તેનો લાગ કરાવનાર, તેને સ્થાને મધ્ય, માસ, ચોરી, અચેરી (અસત્ય), અભિચાર એ પાંચિના લાગરૂપી વાડ બાધનાર, ને તેમાંજ વસી ત્યાગી કે ગૃહી, સ્ત્રી કે પુરુષ, બાલક યુવાન કે વૃદ્ધ, ગુરુ કે શિષ્ય, દરેકને આ વાડામાંજ રાખનાર, વાણીની સાથે વિચારની અને વિચારની સાથે વર્તનની એકતા રાખવામાંજ સર્વ સાધનોની સમાપ્તિ સમગ્રવનાર અને પ્રવર્તાવનાર આ સંપ્રદાય જન્મ્યો હતો.

કુદરતી રીતેજ તેમના આ કાર્યે ચારે તરફ કોલાહલ મચાવી મુક્યો અને દરેક જુના સ્થાપન થઈ રહેલા સંપ્રદાયો અને મતપંથોએ તેમને પોતાના સ્વાર્થના નિરોધી જાણી તેમના વિરુદ્ધ, તેમના વિનાશ અર્થે બની સકતા પ્રયત્નો કર્યા; અને જ્યાં બની શક્ય ત્યાં રાજ્યની મહાવતા લઈને પણ તેનો ઉચ્છેદ કરવા મથ્યા. મોજન વડતાલા જેવા ચરોતર અને યુગરાતના તે તરફના જાગને દિવસે અને રાત્રે યથેચ્છિતપણે ત્રાસ આપી રહેવા કોળી, પગી, ગાધેર, બીજ વગેરે મનુષ્યનો જીવ સેવામાં સહેજ પણ સકોચ નહીં અનુભવનાર, નિર્જીવ કારણે પણ તેને ચીલડાં માફક કાપી નાખનાર, કુળના ખોટા અભિમાનને વરા થઈ પોતાનીજ બાળકીઓને પણ દુધ પીતી કરતા સહેજ પણ આચરો નહીં ખાનાર કાડી, ગરાસીઆ અને એવી રજપુત જાતિઓને સુધારનાર, શાંત જીવન આપનાર, અહિંસામય, સત્યમય, અપરિગ્રહમય, સ્તેન કમંથી વિમુખ, અદ્યતન પાળનાર, ખાણિગ્રહણ કર્યા વગરની દરેક સ્ત્રીને, મા, બહેન, કે

પુત્રીવત્ ગણુનારા બનાવનાર આ સંપ્રદાયનો વિરોધ કે તેના અનુયાયીઓની પગવણી કરવામાં હોષ કયાશ રાખતા નહોતા.

પણ જેમ જેમ વિરોધ, ઉપાધિ, હેરાનગતિ વધતાં ગયાં, તેમ તેમ અગ્ર-પણે સુરવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખીને આ નવીન સ્થાપક અને તેના અનુયાયીઓ મર્યા રહ્યા. તેમની આ પ્રવૃત્તિ અને તેમના આ સંસ્કારોએ ભાષામાં પણ નવીન બગવાળું-નવીન આશયોવાળું-નવીન વિચારવાળું-ચાલુ કાળના સાહિત્યથી જુદું પડનારું-વિશેષતાવાળું સાહિત્ય રચ્યું.

પ્રકરણ ૨ જી

સંપ્રદાયનો ઇતર સંપ્રદાયો સાથે સંબંધ

આ સંપ્રદાયના મુળ ચાલક શ્રીઆત્માનંદજી આરંભમાં નિરાકાર સ્વરૂપના ઉપાસક હોષ શકરમતના નિર્દાશિતને માનવાવાળા હતા. પરંતુ રામાનંદજી નેમજ સહજાનંદજી બંને સાકાર ઉપાસક હોષ તેમણે શ્રીસંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો સ્વીકારેલા હતા. શ્રીરામાનંદજી સ્વયં શ્રીરામાનુજચાર્યના શિષ્ય હતા અને શ્રીસ્વામીનારાયણે પોતે આખી વૈરાગીઓના ત્રાસના કાળ સુધી તો મર્વ બાજુ ચિન્હોનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો ને પોતાના સાધુઓને પરમહંમ દીક્ષા આપી હતી. તે સમય સુધીના તેમના પત્રોમાં સ્થાને સ્થાને નિરાકાર જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તેવાં લખાણો જોવામાં આવે છે; છતાં તેમની ઉપાસના સાકાર સ્વરૂપની હોષ શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિનોજ તેમનો ઉપદેશ સર્વ કાળમાં હતો. શ્રીનરનારાયણના સ્વરૂપની આરંભમાં અને પાછળથી તો શ્રીરાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ આદિ સ્વરૂપોની ઉપાસના, સેવા અને ભક્તિજ તેઓ પ્રવર્તાવતા.

શ્રી કૃષ્ણ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા પુરુષોત્તમઃ ।

ઉપાસ્ય ફૃષ્ટ કેવોનઃ સર્વાવિર્ભાવ કારણમ્ ॥

મરાઘયા યુતો જ્ઞેયો રાધાકૃષ્ણ ઇતિ પ્રમુઃ ।

રુક્મિણ્યા રમયોપેતો લક્ષ્મીનારાયણઃ સદિ ॥

જ્ઞેયોડ્ઝુનિન યુક્તોડ્ઝૌ નરનારાયણામિષઃ ।

રામાનુજના એ નત્વના સિદ્ધિતો તેમણે સ્વીકાર્યા છે; અને ભક્તિની નયા મેવાની રીત તેમણે ને કાળે ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં વિશેષ પ્રચાર પામેલ શ્રીવલ્લભીય સંપ્રદાયની માન્ય રાખી છે.

તેમની શિક્ષાપત્રીમા આ વાન સક્ષેપમા પણ મુદાસર કહેની છે આટલું જતા પણ વચનામૃતોમાની તેમની શુભારથુક્ત ભક્તિમાથી નીપજતા પરિણામો મીશેની ચેતવણીઓ અને મીકાઓને લીધે, તેમને તેમના અનરોધાર્થે લીધેના ઉપાયો અને ચલાવેલી જુદી પ્રથાને લીધે પોતાના શિષ્યોની સખ્યામા થતી હાનીને લીધે વહનશીય સપ્રદાયે આ સપ્રદાયના નવીન અનુયાયીઓ પર ત્રાસ વર્તાવનામા કસર કરી નહોતી, અને તેની અસર આજે પણ કારીઆનાડ માની ધણી ન્યાતોમા દેખાય છે વળી જો કે રેખાવમા રહી આ સપ્રદાયે પચાસતન દેવોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે —

‘ વિષ્ણુ. શિવો મળપતિ પાર્વતી વ દિગ્ગજ ૧ ”

અને ખાસ કરીને તો ઉક્ત બંને વૈષ્ણવ સપ્રદાયોની પ્રચલિત રીતીથી વિરુદ્ધ પડી શિવજીની ભક્તિ અને ઉપાસના ઉપદેશ્યા છે —

एकात्ममत्र विज्ञय नारायणमहेशयो ।

उमवोर्गङ्गकण्ठेन ववगु प्रतिपादनात् ॥

તેમજ ઉપાસકની શુદ્ધિને ઉદ્દેશીને ભક્તને પોતાને પોતાનું સ્વસ્થ શુદ્ધ-ચૈતન્ય-અસત્ સમજાવ્યું છે. —

निजाहमान मङ्गरूप दृढवय विलक्षणम् ।

विभाव्य तेन कर्तव्या भक्ति कृष्णस्य सर्वदा ॥

જતા ભક્તિ તો ફક્ત શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપનીજ રાખેલી છે અને તે કારણને લઇને શૈવોએ પણ તેમનો નિરોધ આરભ્યો તે હાનના સમયમાજ દારિકાની પીઠ પર થઇ અથવા માધવનીથના સમય સુધી ચાનું રાખ્યો છે

પ્રકરણ ૩ જી

—❦—

મપ્રદાયનો વિકાસ અને અસર

આ સપ્રદાયની અસર સમાજજીનન પર ધણીજ થયેલી છે જે સમયે સ્ત્રીઓને શુદ્ધની પકિતમા મુકાને નિઘાની અનધિકારિણી ગણનામા આવતી અને શુદ્ધ વર્ણનાં બેઠકોને નિઘા અને શાસનના જ્ઞાનના અનધિકારી ગણવામા આવતા, તેવે સમયે પણ તેમણે તે બેઠકોને પોતાના સપ્રદાયમા જોડેલો ક સ્વીકાર્યા અને નિઘાનો અભ્યાસ સવેએ કરવો એવી આજ્ઞાપત્રિકા કાઢી એમ તેમણે શિક્ષાપત્રીમા આપેલી આજ્ઞામાથી સિદ્ધ થાય છે

સ્તોત્રાદેશ્ય કૃષ્ણસ્ય ષાઠ કાર્યે સ્વશક્તિઃ ।
તથાઽનધીત ગિર્ગૈઃ કાર્યે તન્નામ વીર્તનમ્ ॥
પ્રત્યહં કાર્યમિત્ય દ્વિ મર્ત્યપિ મદાશ્રિતઃ ।
સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથામ્યામ ધ્યાપિ યથામતિ ॥
શિક્ષાવત્ર્યાઃ પ્રતિદિન વાઠોઽરયા મદુપાશ્રિતૈ ।
કર્તવ્યોઽનક્ષરોઽસ્તુ શ્રવણ કાર્યમાદરાત ॥

ઉક્ત પ્રલોકોત્તમાથી બીજી મહારવની બીના એ ચિદ્ર થાય કે કે તેમણે તે સમય સુધી ભક્તિ, ઉપદેશ વગેરેમાં અસ્ફુત વાપગવાની જે પ્રથા હતી તેનું પણ ઉદ્ધર્ધન કર્યું અને પ્રાકૃત સ્તોત્રાદિનું તેમજ પાઠ્યપૃગ્તકાનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને તે દ્વારા સંસ્કૃતને સ્થાને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને વધારો કરાવ્યો; અને તેમના પોતાના પત્રો તથા સંપ્રદાયમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, ધર્માદિકની દૃઢ પ્રવૃત્તિ કરનાર સંપ્રદાયને સર્વોદ્દૃષ્ટ ગ્રંથ ‘વચનામૃત’ ગુજરાતીમાં તેમણે લખ્યો. તેમણે પોતાના મોટામાં મોટા શિષ્યો સુકતાનંદ સ્વામી, બ્રહ્મમુનિ, પ્રેમસંખી, નિષ્કુળાનંદ સ્વામી આદિને ગુજરાતીમાં ગ્રંથો રચવાની આજ્ઞા આપી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરાવી.

પોતાના અનુયાયીઓના જીવનક્રમને ઉદ્ધારની નાંખનાર આ સંપ્રદાયની સમાજ પર થયેલી અસર તો તે કાળના અગ્રેજ અને ગાયકવાડી અમલદારોનાં લખાણોમાંથી જેવી તરી આવે છે તેવી કોઈ પણ લેખક ભાગ્યેજ પ્રકટ કરી શકશે જૂમિ, ધન, સ્ત્રી અને જીવનની જે કાળમાં બીલકુલજ સ્થિરતા નહોતી એવા રાજ્યક્રાંતિના અને અશાંતિના સમયમાં ભય અથવા તો બળાત્કારથી નહીં, પણ પોતાના ઉપદેશથી અને પ્રેમથી તેમણે એ ચારેને સ્વસ્થતા અને પવિત્રતા બક્ષી આરભમાં જણાવ્યું છે તેમ કોળી, કાડી, વાઘેર, આદિ સ્તેનક્રિયામાં કુશળ, મારફત અને હુન્ટના કાર્યમાં મચીપચી રહેલ, બાળહત્યા કે સ્ત્રીહત્યાને નિર્દોષ લેખનાર, રત્નેત્રમોગુણપ્રધાન, નિડર અને શૌર્યવાળી પણ ઉદ્ધત અને નિરંકુશ વર્તનારી બતોને તેમણે સત્યમય બનાવી દૃઢ વચનાનુગામી બનાવી હતી. તે કાળ સુધી અસ્પૃશ્ય ગણાતી કોળી વગેરે જાતિઓને તેમણે અપનાવી હતી, તેમજ અંત્યજને પણ તેમણે ઇશ્વરભક્તિના અધિકારી ઠરાવ્યા હતા.

જે સમયે દરેક ધર્મો ને ધર્માચાર્યો સ્ત્રીને ઉતારી પાડતા-પુરુષને પોતાના ધર્મમાંથી, આત્મસાધનની મહેચ્છાઓમાંથી પાડી નાંખવાના હેતુથી બનાવેલી જણાવી સર્વદા ત્યાજનીય વર્ણવી નિદતા, તેવા કાળમાં આ સંપ્રદાયે સ્ત્રીને દરજ્જે વધારનારો-તેને પુરુષના જેટલીજ સ્વતંત્રતા આપનારો ઉપદેશ દેલાવ્યો. સ્ત્રીને સાધનમાંથી ગ્રહ કરનારી ન જણાવતાં તેના પ્રતિ પવિત્ર

વ્યવહાર રાખવાનું સમજાવ્યું. અને તેમ કરવાથી તે સાધનમાંથી બધું નહીં કરે પણ તેથી ઉલટું તેની સહાયતાથી શ્રેયઃસાધનાનું કાર્ય વધુ સરળ અને સહેલું થઇ પડશે એમ ઉપદેશ્યું.

ગૃહારથાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ, લગ્ન કરી ગૃહીધર્મને અનુસરવા છતાં પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાય છે, ને તે પાળનાર પણ બ્રહ્મચારીજ ગણાય છે એમ સમજાવ્યું. સ્વસ્ત્રી સીવાય અન્ય સ્ત્રી માત્રનો ત્યાગ કરનાર—મન વચન કર્મે કરીને પોતાની પરિણીત સ્ત્રી વગરની સર્વ સ્ત્રીમાત્રને માતા, પુત્રી કે બહેન તુલ્ય ગણનાર, સ્વપત્નીનો પણ વતને દિવસે, અનુકાળ સીવાયના અન્ય સમયે, તેમજ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સમજમ નહીં કરનાર સ્ત્રીપુરુષને તેમજ બ્રહ્મચર્યવ્રતધરણ કહી સંયમનું માદાત્મ્ય વધાયું; અને આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ તેમજ અતિશય પવિત્ર સમજાવીને સ્ત્રી તરફ પવિત્ર અને શુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો.

સ્ત્રીઓમાં બ્રહ્મચર્યનો પ્રચાર કરી, અત્યારે પણ અતિશય ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરી રહેલ વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને તેમજ સુંદરતાથી ઉઢલી નાંખ્યો. તેમના ઉપદેશથી જીવનક્રમ દેવે પવિત્ર અને નિર્દોષ બન્યો છે, અને આજે પણ બને છે, તેનો પુરાવો આથીજ સ્પષ્ટ થાય છે. આજે પણ સંપ્રદાયનો વિરોધ કરનારા શૈવ, જૈન, કે વલ્લભીય વગેરે ધર્મર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનેક જનો પણ મુક્તકંઠે આ સંપ્રદાયમાં વર્તી રહેલી રહેણી અને કહેણીની ઐક્યતાવાળી પવિત્ર, શુદ્ધ, નિર્દોષ જીવન-રીતિની મનમાં પ્રશંસા કરે છે; અને અનેક બાળવિધવાઓને સંપ્રદાયમાં પ્રવેશાવે છે. અન્ય ક્યાંએ પણ ન જોવામાં આવતી સ્ત્રીપુરુષોનાં જુદાં જુદાં મંદિરની અને ઉપદેશની રીતિઓ સંપ્રદાયે કાઢી છે, તેમજ ધણેક સ્થાને આવશ્યકતા જોઇ છેકજ અરપૂસ્ય ગણાતાઓ માટે પણ જુદાં મંદિરો કરાવ્યાં છે. તે કાળમાં આટલું પણ સમાજ પાસે કરાવવું થતું મુશ્કેલ હતું, ત્યારે જોખન પગી જોવાઓને તો તેમજ પોતાના મંદિરમાં પ્રવેશાવ્યા હતા એટલુંજ નહીં, પણ તેમના હાથનાં અમજજળ પણ સ્ત્રીકાર્યાં હતાં. તેમજ કોઇ પણ પ્રકારની શુદ્ધિ વગેરેની ધાંધલ મચાવ્યા વિના તેમજ અનેક જોગ વગેરેને પણ શુદ્ધ કરી માંસાહારાદિ છોડાવી પંચવર્તમાનના નિયમો પળાવી અપનાવી પોતાનાં મંદિરોમાં અને સંપ્રદાયમાં પ્રવેશાવ્યા હતા.

પ્રમાણિક અને ઉલોચી, પોતાની ફરજ અદા કરવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળાં, અને નીતિના દરેક નિયમોનું દૃઢ પાલન કરવાવાળાં, નિર્દોષ, નિષ્કપટ, અને નિર્દોષ જીવન ગાળવાવાળાં સ્ત્રીપુરુષોથી આ સંપ્રદાયે દેશને આબાદ કર્યો, અને સમાજમાં શાંતપણે બાળ આડંબર વિનાનો ફેરફાર કરી નાંખ્યો. સમગ્ર

ગુજરાતમાં તે પ્રસરી ગયો અને પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર તેમજ હતર સપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઉપર પણ તેની અમર થઈ અને તેમાં પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ઉપદેશને લીધે તથા તેમના સાહિત્યના પ્રચારને લીધે તે જનસમાજના હૃદય પર દૃઢ જામી ગઈ.

સમગ્ર દેશમાં અને વિશેષપણે ગુજરાતમાં વહેમોનું બગ મિશ્રણ છે અને તે કાળે તો તે હાલના કરતાં પણ વિશેષ હવુ એમ કહેવામાં અતિ શયોક્તિ નહીંજ ગણાય. જૂત પ્રેત મત્ર જત્ર સાધના વગેરેમાં જનસમૂહ મદુજ્ઞ માનતો અને તેના લયથી અનેક મતપથીઓ અને ડોળ ધાનુ સાધુવેરાગીઓ પોતાનો અગ્રે જમાવી મેઠા હતા એટલજ નહીં પણ તે કારે અને નામે અસ્પૃશ્યારે અને હન્યાઓ પણ થતા આ બધાનો અટકાવ ધણે અશી આ સપ્રદાયે કર્યો અને લોકોના મનમાંથી તેની બીતિ ઓછી કરી કાઢી નાખનામાં આ સપ્રદાયે મોટો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રીસ્વામીનારાયણે પોતે આવા કાંઈને પણ ન માનના ને ફક્ત હાથર ઉપરજ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી પતિવ્રતાના જેવો દૃઢ ટેક રાખીને વતીવું એવો ઉપદેશ આપ્યો અને તેની અસર સચોટ થઈ તેમના અનુયાયીઓ કાંઈ પણ દેવ દેવી જૂત પ્રેત કે જત્રમત્રને માનતા નહીં એટલજ નહીં પણ તેના કશાના લનથી ડરતા નહીં કે કાંઈ તેવો લય દેખાડનારને ગણકારતા નહીં આજે પણ તેમના અનુયાયીઓમાં આ ગુણુ યુગપણે જોવામાં આવે છે. પોતાના ઇષ્ટદેવની ટેક એટલે સુધી તેમનામાં દૃઢપણે છે કે પોતાના એકના એક પુત્રના અવસાન અમથે પણ જો કાંઈ કહે કે અમુક દેવ કે દેવીની માનતા કે બાધા રાખો તો એ બધી શકે તો પણ તેમ કરવા તે તૈયાર થતા નથી. પણ દૃઢ નિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી હિતર આપે છે કે જે મારા પ્રભુને અમથે તેજ થશે ને તેમાં રાજી છું.

भूतायुष्यवे कापि वर्म नारायणात्मकम् ।

जप्यच्च हनुमन्मनो जायो न क्षुद्र देवत ॥

—શિક્ષાપત્રી ૮૫

વળી સ્વામી શ્રીમુક્તાનંદ તથા નિષ્કુજાનંદ વગેરે પણ સ્થાને સ્થાને એવાજ ઉપદેશ આપે છે —

શ્વેતદ્વિપપતિ શ્યામ બીન, ધરત બરોસા ચોર,
મુક્ત કહે સો મનુષ્યો નહીં નસમે ડોર
વાસુદેવકુ ત્યાગીકે પુજત મૈરવ જૂત
મુક્ત કહે મો મૂક નર મકે પેટ કપૂત
વાસુદેવ પ્રભુ છોડીકે અન્ય દેવ રત જોય
મુક્તાનંદ કહે ગતલ જનત ૧૫ શક સોય

—વિવેકચિંતામણી

“આજ છે રાજ રે નરવીર નાયનું દે, જગડા હું જરૂર જરૂર મહાજે રે,
 “હુકમ ન હાથે રે આજે કાય એકનો રે, નરનારાયણ સહુના નાય રે,
 “અવરની એક રે એક મોટી આવશે રે, સમ ખાઈ મહું છુ સાચી વાત રે;
 “ન્યાં ન્યાં નરો રે ત્યાં કાળ આવશે રે, ધણી વળ, ચારો કહું છું ધાત રે
 “ભરવ ભવાની રે વિનાયક વીરને રે, કરગરે કાંતું ચાઇ કંગાળ રે,
 “સિદ્ધ એલીઆ રે પડિત પીરને રે, સેવતાં નહીં દળે કુખનું સાલ રે”
 (નિધુજાનંદ.)

આવાં વેણો પહે પહે જડે છે; પણ સમાજજીવન પર મેળેલી વિશિષ્ટ અસર દર્શાવવા માટે માત્ર આ બેજ અત્રે ટાંક્યા છે

આવી મનની દબતા, નિશ્ચલતા, પ્રભુ પરની આરથા, તથા પોતાના સ્વામી શ્રીહરિને વીરો પતિવ્રતાના જેવી અચ્ચક્ષેડેક તથા તત્તજ્ઞ મનોબળ આ સંપ્રદાયના જનોને ધરતર સામ્રદાયિક સ્ત્રીપુરુષોથી જુદાં પાડે છે. વૈષ્ણવ છતાં શૈવોથી એને વિરોધ નથી; રામાનુજ છતાં વક્ષસ્થિતો નિગેધ નથી; પંચામૃતનને સ્વીકારતા હોવા છતાં સામાન્ય દેવદેવી પર નથી શ્રદ્ધા કે નથી તિરસ્કાર; પણ તે દરેક સંપ્રદાયોમાંના જનમાં પ્રચલિત દોષો પ્રત્યે તેમનામાં દૃઢ વિરોધ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને પોતામાં તે ન આવે તે માટે તેઓ પ્રયત્નશીલ ને નિરંતર સાવધાન રહે છે; છતાં અતિરસ્કારને લીધે તેમનામાં સાદૃશ્યના વિશેષ હોઈ તેઓ ખીજઓ સાથે પ્રેમથી રહી શકે છે આ ગુણજ તેમની વિશિષ્ટતાદર્શક છે, અને આજ વિશિષ્ટતા સંપ્રદાયના પ્રચારનું મુળ કારણ છે.

સ્વામીનારાયણે સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી એક ખીજ પણ મોટી બદીનો નાશ કર્યો હતો અને તેમના સન્સંગીઓમાંથી તો એ દોષ પૂર્ણપણે દૂર થયો છે. આ દોષ તે લગ્નાદિક પ્રસંગે તેમજ હોળી વગેરે ફેટલાક ઉત્સવોમાં ફટાણાં વગેરે ખીલત્ત ગીતો ગાવાનો હતો. લગ્નાદિકમાં આ ગ્રેષ્ઠ બહુજ ફેલાયો હતો અને અન્ય પ્રસંગે પોતાના વડીલોને કહ્યું પોતાનો સ્વર પણ જવા નહીં પામે એટલી સાવધપણે વર્તનારી બાળાઓ અને વહુઓ આવા પ્રસંગે સર્વ વિનય, લજ્જા, લય ને મૃદુતાનો ત્યાગ કરી જાન બુદ્ધી ગઈ હોય તેમ ગમે તેવા અસભ્ય ખીલત્ત ગઈ હોય મુખેથી મોટે અવાજે જ્યોત્ત બોલતી અને રસબેર તેવાં ફટાણાં ગાતી અને ગીતતી.

આ દુરાચાર માત્ર ઉતરતા વર્ગની સ્ત્રીઓમાંજ નહોતો પણ ઉંચામાં ઉંચી, શિષ્ટમાં શિષ્ટ સંસ્કારવાળી જાતિમાં તેમજ મુશિક્ષિત સ્ત્રીવર્ગમાં એ ધર કરી બેઠો હતો. તેજ પ્રમાણે હોળીના પ્રસંગે પણ સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય જાતિ પોતાનો વિવેક તજી ગમે તેવા શબ્દો બોલનાં, ગમે તેવાં ગીતો ગાનાં કે ગમે તેવા સાળા કરતાં લેશ પણ સંકોચ પામતાં નહીં. આ બધી બદીનો સ્વામીનારાયણે એ પ્રકારના ઉપાયથી અટકાવ ને નાશ કર્યો. એક

તો તેમણે તેની મનાઈ કરી, તે વીરો એક જાણવા જેવી વાત અત્રે નોંધવી યોગ્ય છે.

એક સમયે રાત્રે પોતાના ઉનાગમાં ગઢડામાં સ્વામીનારાયણ સુનેલા હતા ત્યાં તેમને કાને આવ્યાં ગીતોના શબ્દો આવ્યા. તે સાંભળી ઉદાસ થઈ તુરંતજ ગુપ્તગુપ્ત તેઓ સાથી ચાલી નીકળ્યા ને ગઢાળી ગામ ગયાં. ત્યાં પણ લગ્નનો પ્રમગ્ન હોવાથી સ્ત્રી અને પુરુષો આવાંજ ગીતોમાં લુબ્ધ થઈ રહ્યા હતા, એટલે ત્યાંથી પણ ચાલવા માડ્યું ચાલી નીકળ્યા કે પેલા સ્ત્રીપુરુષોને લાન આવ્યું ને પાછળ પાછળ તેમને પાછા લાવવાને ગયા. ત્યાં માર્ગમાં ગઢડાથી પાછા બોલાવવા આવેલા જનો પણ મળ્યા. બધાએ ધણીએ સમજાવ્યા પણ આખોમાંથી અશ્રુની નીડો વહી રહેલી એવા તે દયાળુ પ્રભુએ તેમના અયોગ્ય વર્તન માટે ઠપકા આપી પાછા ફરવા માટે ના પાડી અને ન્યારે ઢાંજર રહેલા સર્વેએ ફરીથી કઠી પણ એવું ન કરવાનો, એવા પ્રસંગોમાં સામેલ ન થવાનો તથા એવું થતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન સ્વમામર્થાનુસાર કરવાનો નિયમ લીધો ત્યારેજ તેઓ પાછા ફરી ગઢડા આવ્યા, અને સાથી સવારમાંજ પોતાના દેશદેશના અનુયાયીઓ ઉપર પત્ર લખી તેની બધી કરી તે દિવસથી આજ પર્યંત તેમના સંસંગીઓ તેમની આ આરા બહુજ ચીરુટી પાળે છે, ને પળાવવાને મથે છે. ખીજો ઉપાય તેમણે પોતાના કવિ શેખરને ળગનાદિક તેમજ હોળીના પ્રમગ્નોએ ગાવાને માટે ઇશ્વરમંડિતનાં અને તુલસી, રાધા, રુદ્રિમણી આદિકનાં વિવાહનાં પદો ને ધોળો તે તે પ્રમંગે ચરાતા રાગ અને ઢાળનાં, બનાવવાની આરા આપી, અને પોતાના આશ્રિતોને તેવાંજ પદો ગાવાની આરા આપી નિંદ્રા ગીતોનો ત્યાગ કરાવ્યો.

તે કાળમાં ખીજો પણ એક દોષ સમાજમાં ધર કરી બેઠો હતો, અને જો કે હવે તે દિવસે દિવસે ઓછો થતો જાય છે તો પણ તે ખીલકુલ નો ગયો નથીજ. આ દોષ તે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને વર્ગમાં અને ખાસ કરીને પુરુષ વર્ગમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે વ્યભિચારનો દોષ સ્ત્રીનેજ મુખ્યપણે લાગુ પડે છે, પણ પુરુષ માટે તે એટલો નિંદ્રા નથી; એટલુંજ નહીં પણ આજે પણ જેમ કોઈ કોઈ એવા માણસો મળી આવે છે કે જેઓ તેમાં પોતાની બહાદુરી સમજે છે ને તેવાં દુષિત કર્મ માટે લગ્ન પામવાને બદલે શેખી કરે છે તેમ તેવા કહેવાતા પુરુષો-પણ ખરેખર તો સ્ત્રી-તે કાળે વિશેષ હતા, અને તેવું કારણ આરભમાંજ જણાવી ગયેલ, કેટલાંક માગી વગેરે પંથોનો પ્રચાર એજ હતું.

શ્રીસ્વામીનારાયણે વ્યભિચારને નિંદ્રા-વખોડ્યો ને તેની મનાઈ કરી, તે માત્ર સ્ત્રીનેજ ઉદેશીને નહીં પણ બંને વર્ગને ઉદ્દ્યોધીને કરી.

જેટલો દોષ, જેટલું પાતક વ્યવિચારથી અને લાગે છે, તેટલાંજ અલેકે તેથી વિશેષ પુરુષને લાગે છે, એમ તેમણે સમજાવ્યું. પુરુષ અધિકારી હોઈ, રક્ષક હોઈ, વધુ સ્વતંત્ર હોઈ, સીના શિવળનો, પનિવસનો ભંજ કરે કે કરાવવામાં સાધનભૂત થાય તે પરાધીન, પરાવલંબી અબળાં જાતિના કરતાં વિશેષ દોષ પાત્ર છે; ને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ તેથી વિશેષ છે એમ તેમણે સંલગ્નાવ્યું; અને પોતાના શિષ્યોમાં પંચશીલના અપંચ્યવર્તમાનનાં નિયમો ફેલાવી, વ્યવિચારકર્મનો સમુદાય નિષેધ કર્યો.

વ્યવિચારો મર્કત્યો પુસ્મિઃ સ્ત્રીમિષ્ઠ મમાશ્રિતેઃ

“ યુતાદિઃ વ્યસનં ત્યાજ્યં નાચં મંગાદિ માદકમ્ ॥

સ્તેનકર્મ ન કર્તવ્યં ‘વર્માયમપિ કેનચિત્ ॥

સત્યામિ કાન્દ્યપુષ્પાદિ’ નાં પ્રાણં તદનાશ્રયા ॥”

આજ પ્રમાણે ચૈત્યકર્મનો નિષેધ કરી, મઘાદિક એવનનો ત્યાગ કરાવી, તે સમયમાં પણ નિંદા મળતા માંસ ને મદ્ય માત્રનો જ નહીં, પણ તે કાળે નિર્દોષ મધાતાં અપ્રીય, ગાંબે, ભાંગ વગેરેનો ને ખાસ કરીને આજે પણ દોષિત ન ગણાતા તમાકુમાં વ્યસનનો પણ નિષેધ કરી તેમણે સમાજની ભારે મેલા કરી છે; તેમના આ ઉપદેશની અસરે હજુ આજે પણ તેમના આશ્રિત અપુરુષોમાં પ્રલક્ષ થાય છે; અને તેમની પાછળ લોપ ચવા પામી નથી.

પ્રકરણ. ૪ થું,

સંપ્રદાયમાં સાહિત્યની વિશિષ્ટતા

સંપ્રદાયનું સાહિત્ય એટલે કે ધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્ત ભક્તિ-એકાંતિકા ભક્તિનો ઉપદેશ આપનારા, તેના સ્થાપકના ગુણાનુવાદ ગાનારા, તેમના ઉપરનો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય અને આસ્થા પ્રકટ કરી અન્યના હૃદયમાં તેને ઉતારી તેવાજ દૃઢ બનાવનારા તેમના અચ્ચત્ત સિદ્ધિતાનું પ્રસરણ કરાવનારા તથા તેને પુષ્ટી આપનારા તેમના લક્ષ્ણોનાં લખાણો. આ લેખકો આદિથી અંત સુધી ખરા લક્ષ્ણોજ અનન્ય એવકોજ હતા, અને ભક્તિ કરતાં કરતાં કવિતામાં સરી પડવાથી કવિની પંક્તિમાં ભળી ગયા છે.

તે સમયના અન્ય લેખકો કે ભક્ત કવિઓને નહીં પ્રાપ્ત થએલ એવી હૃદયને હ્રોળાં નાંખનારા, અંતરની ગુદાઓને દયમયતાની ખજાતકારે તેમાંથી હૃદયનીલુના તારો પામેથી સુર કલાવનારા, પ્રમળ અશિલનોને જન્મ આપનારા-પોતાના ગુરુ કહો કે ઇષ્ટદેવ કહો એની ભક્તિ; એનો સમાગમ, એનો મંગાના વેગવાન ઓઘ જેવો ઉપદેશનો

પ્રવાહ તેમને પ્રાપ્ત થયો હતો. આવી જાતના, ગુરુભક્તિ, ઇશ્વરભક્તિ, દેશભક્તિ, ભૂતદયા વગેરેની પ્રબળ અસરોથીજ મનુષ્યહૃદયની વીણાના તારોમાંથી મુંદર ભાવનામય, સ્વાભાવિક (કૃત્રિમ નહીં), બળે કે કળે ઉત્પન્ન કરેલું નહીં પણ સ્વાનુભવજન્ય આનંદના તરંગોમાંથી ઉદ્ભવી આવતું સંગીત-પદ્યમય કે ગદ્યમય, ચિત્રમય કે શિલ્પમય-જ કવિતાના નામને યોગ્ય છે, ને સાહિત્યમાં સ્થાયી ધ્યાન મેળવે છે.

હૃદયની બાવનાનો સતત વાહ્યમય પ્રવાહ તેજ કવિતા, અને એ દૃષ્ટિએ તો આ કવિઓના ઉદ્ગારોને તેમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવું પડશે. એમને મળેલા આ વિશિષ્ટ કારણોને લીધે તેમના કાવ્યોમાં પણ તેજ વિશેષતા જોવામાં આવે છે પોતાના ગુરુના, ઇષ્ટદેવના સ્વરૂપના સ્વાભાવિક એજાના, વિરહના, લીલાના કીર્તનોમાં, તેમની નિષ્ઠા, ટેક, દૃઢતા અને કેફ પ્રગટી આવે છે. પણ આ સીવાયનાં તેમનાં પદોમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ત્યાગના જનક અને પોષક એવા શાંત પણ હૃદયભેદી, મનની ચંચલતા અને અનેક ધપણાઓને દૂર કરનાર અને તેના ઉપર કવિના હૃદયના બાવોનો દૃઢ ઉડા પટ બેસાડનાર તેમનો ઉપદેશ ઝળહળી ઉઠે છે અને એ ઉપદેશશ્રેણીમાંજ તેમની કેટલીક વિશિષ્ટતા રહેલી છે, જે સંપ્રદાયના સાહિત્યને અન્ય સાહિત્યથી જુદું પાડે છે.

તે સમયના, તેની પૂર્વના, અને હાલના આપણા કવિઓ-લક્ત-કવિઓ-ની માફક એમનાં પદોમાં પણ સંસારની અસારતા અને નાશવંતતા ઉપર પ્રદારો છે; પરંતુ અન્ય કોઈએ નહીં ઉચ્ચારેલ એવી તીવ્રતાથી તેમાં મનુષ્ય જન્મની મહત્તા પર ભાર અપાતો જોવામાં આવે છે. આર્યશાસ્ત્રોમાં ધણે સ્થાને આ સંજ્ઞાથી ઉલ્લેખ છે; પરંતુ કોઈએ પણ તેને આટલી મહત્તા આપી પદે પદે અને કડવે કડવે તેને વખાણ્યું નથી.

તે કાળના અન્ય કવિએ દેહને માયામય, ત્રિગુણમય, પંચભૂતમયરૂપી ગણ્યો છે; અને આ દેહ નાશવંત ને ભારરૂપ છે એવું વર્ણન ને ઉપદેશ કરી તેની તુચ્છતાજ તેઓ હૃદયમાં ભરતા અને તેની પ્રત્યે અનાદરજ કરાવતા. જ્યારે તેવાજ કાળનાં આ લક્તકવિઓનાં ઉચ્ચારણો છતાં, આ શરીરની ક્ષણભંગુરતા ને અપવિત્રતા વગેરે સમજતા છતાં તેઓ તેની આવશ્યકતા, તેની શ્રેષ્ઠતા ને તેનું દુર્લભપણું મમળવી તેનું સંરક્ષણ કરવાને અને તેને રક્ષી તે દ્વારા કલ્યાણ સાધી લેવાને-શ્રેય સિદ્ધ કરી લેવાને પ્રેરતા.

અન્યત્ર નન, મન, અને ધન ગુરુચરણે-મનુચરણે-અર્પણ કરવાના ઉપદેશ નિમિત્તે, અનિચ્છનીય પ્રકાર ફેલાવા પામતો ભારે આમનાં કાંચો તેને પવિત્ર રાખવા, તેને શુદ્ધ બનાવવા, તેને દેવમય, અલમય, દિવ્ય

બનાવવાને તથા અર્પણ એટલે કે તેમની—ગુરુની કે ઇશ્વરની—નાનીપ્રેરી આગ્રાઓના, વર્તમાનોના પાઠને વીશે તત્પર ને નેને માટે તેની કુરબાની કરવાને નિશ્ચય અને આતુર બનાવતા. મહામોઘેરા સ્વર્ગના દેવો પણ જેની નિરંતર વાંછના કરે છે, જેને અર્થે પ્રાર્થનાઓ કરે છે એવા ચાર ખાણોના ચોર્યાસી લાખ દેહોને અંતે મળેલા એવા આ દુર્લભતમ મનુષ્ય દેહનો અકાળે કે અશુભપણે નાશ ન થવા દેતાં, તેનો સદુપયોગ કરી લેવાને, ઇશ્વરના સિદ્ધાંતોને અનુસરી તે વડે પોતાનું શ્રેય, ઇશ્વરીકિક કે પારલૌકિક અને શ્રેય સાધી લેવાને, વીજળીને ઝળુકે મોય પરોની લેવી હોય તેમાં રાખથી જોઈતી ચાનક ને સાવધગીરી જેવીજ સાવધાનતા અને તત્પરતા તેમાં રાખવાને તે પ્રેરે છે.

એમનો ઉપદેશ ફક્ત ભણેલા માટે નથી, ફક્ત ઉચ્ચ વર્ણોના ગણાતા શિષ્યોને માટેજ નથી, પણ સમાજમાંના અન્યમાં અન્ય અને સુદ્ધિવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા દરેકને માટે છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ બ્રાહ્મણો અને બ્રહ્મચારી સન્યાસીઓથી આરંભી તે કાળે (અને અઘાપિ પણ કેટલેક અંશે) અધમમાં અધમ ગણાતી સ્ત્રીઓ તેમજ નીચમાં નીચ લેખાતા સૂત્રો, અતિચૂકો, અંતઃજો, સર્વને તેમાં તરખોળ કરી શકે—તેમાં ભેળી શકે એવો હોય તે સર્વને પ્રભુના માર્ગે ચડવાને, પોતાના ઇશ્વરના ચરણના શરણને અનુસરવાને, તેમના નિયમ ને આદેશોને ચીવટપણે વળગી રહી અનુસરવાને ઉત્સાહપૂર્વક, નિર્દોષપણે, નિષ્કપટ વેણે બોલાવે છે.

આ કારણથી તેમની શૈલી તથા ભાષા મરળ, સાદી હોય હૃદયગામી નીવડે છે. તે અંતરની ગુહાઓમાંથી અકૃત્રિમપણે, સ્વેચ્છાએ ને સ્વબળે સરી આવતી હોવાથી તે દરેકના અંતરમાં પણ તેજ મુગ્ધ સરી પડી, તેને ડહોળા નાંખી, પોતાનાજ જેવા પ્રભુમય, પ્રબુલક્રિતમાં, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના સાધનમાં ને ક્રિયામાં, ત્યાગ અને મેવામાં તન્મય કરી નાંખે છે. તે સરળમાં સરળ, માદામાં સાદી, એક ગામડીયાના જેવીજ નિષ્કપટ, નિર્દોષમય વાણી અને શૈલીમાં હોય વેદાંત અને ઉપનિષદના સિદ્ધાંતોને સામાન્યમાં સામાન્ય જનના જીવનની રહેણી અને કહેણીમાં ઉતારે છે, અને બાહ્ય આડંબરમાંજ થનથનાટ કરી રહેલ દંભમય જીવન ગાળી, માત્ર જીવંત ઉપદેશ આપી રહેલ, આચાર અને વિચાર તેમજ વાણી અને વર્તનની એક્યતાથી અનેક ગાઉ દૂર વધી રહેલાઓથી બચારી જીવનને મન, વચન અને કુર્મની ત્રિપુટીની એક્યતાવાળું બનાવે છે. એજ આ સંપ્રદાયના સાહિત્યની વિશિષ્ટતા છે અને એ કાયે કરવું એવી અંતરની પ્રેરણા અને કેદ એના મુગ્ધમાં છે.

પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ અતિ મહત્વની છે અતિગમ્ય અપ્રાપ્ય ને દુર્લભ છે અને તેના આશ્રય વિના મીઠો કોઈ પણ ભાવસાગરની પાર ઉતરવાને માર્ગ નથી કે વિતારનાર ખેત્રનીઓ નથી એવો કે જે એવું જોમ તેમના સમ્પ્રદાયમાં પ્રગમી ગયું છે એના અપવાળા મનાવવાની એવોજ પ્રેમ અને આગ્રહ અને એવોજ કે જે ઉત્પન્ન કરનાની તેમના પદોમાં સ્વાભાવિક શક્તિ આવી રહી છે પ્રયાસપૂર્વક ખોળી ખોળીને ઘોળેલા ગમ્મદો અને વિચારોવાળી તેમની કવિતા ન હોવાથી તે તેનું કાચું સચોટપણે આજે પણ જ્ઞાનવે છે ગંભીર ને શાત, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના તત્ત્વોમય માતાની પ્રમાણે સમજાવીને ઉપદેશ આપનારી મુક્તમુનિની વાણી રોમેરોમમાં ઉત્સાહ અને શીર્ષ પ્રેરનારી બ્રહ્મમુનિની ઉક્તિ હૃદયને દયમયાવી રહાનનારી તથા હસાવનારી શુદ્ધ નિરુપદ પ્રેમ ભક્તિને પોષનારા પ્રેમસખીના ગુજન અને લનકારો, આ જગત ઉપરથી સનતે હાવી તીવ્ર દહ અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક વૈરાગ્યને હૃદયમાં સ્થાયી કરનારી વૈરાગ્ય મૂર્તિ નિબુદ્ધાનદના તથા દેવાનંદ અને જુગુપ્સાનદના પદો, ચાલખાઓ અતે સાખીઓ આજે પણ શ્રોતા, વક્તા, અને વાચકના ઉપર તેવીજ અસર કરે છે, અને એનેજ લીધે તે ભાષાના સાહિત્યમાં શુદ્ધ સ્થાન મેળવે છે, અતે લા ટકી રહે છે

તેમની ગુરુભક્તિ ગુરુ નીશે પરમાત્માપણાની નિષ્ઠા, તેમના કવિત્વની જનક અને પોષક છે, અને તેમના શિક્ષણ અને સિદ્ધાંતો જનસમૂહને સમજાવના, તેમના અતરમાં ઉતારવા તેમના જીવનમાં પ્રગટાવવા અને તેમ કરી તેમના જીવનક્રમને, તેમની રીતિનીતિને તમા તેમના આચાર વિચારને પ્રવટાવી નાખવા એ તેમનો હેતુ છે આ હેતુને લઈનેજ તેમના પદોમાં સ્થાને સ્થાને કહેણી કરતા રહેણી ઉપર, ઉપદેશ કરતા સ્વજીવનની સત્ ક્રિયાઓ અને જ્ઞાત્યારો પર વધુ હાર મુકાનો પ્રત્યક્ષ આપ છે જે તેઓ પોતાના ઇષ્ટદેવની દૈનિક ક્રિયા કે લીલા વર્ણવે છે તો તેમાં મુખ્ય હેતુ તો એજ છે કે તેવેજ માગે આપણે જઈએ અને તેમની લીલાને ક્ષાર્થકતા આપીએ જોકે તેમના પદોમાં પણ કૃષ્ણની લીલા, કૃષ્ણના સૃગાર કે તે નિમિત્તે પોતાના ઇષ્ટદેવના સૃગાર વગેરે છે ખરા પણ તેમના કવનોના મુખ્ય ભાગ અને તેનું વલણ આવી લીલા પછવાડે રહેલું ગુપ્ત રહસ્ય કે તત્ત્વ સમજાવવાનું છે

શ્રીસ્વામીનારાયણે પોતાના વચનામૃતોમાં ખાસ જાર મુકીને વારંવાર ઉપદેશોલી ધર્મ, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને આત્મનિષ્ઠાપુક્ત નિષ્કામિકી એકાંતિકા ભક્તિ નિષ્કામ મેવા સતસમાગમ અર્થાત સતસમ, બ્રહ્મચર્ય આદિકના પાલન વગેરે સિદ્ધાંતોને તેમાં યોગ્યતા પડેલેલા છે અને

એ વિનાની શક્તિ તો ખાલી નિર્જીવ રાખેલી છે, જોમ પ્રયત્નોમૂલક હોવામાંજ તેની વિશિષ્ટતા છે. તે દરેક ભક્ત કવિએ મોતના ગુરુના નમજતા-વચન પર પોતાની કુરબાની કરી હતી, તે સર્વ પ્રકારે તેમની ઇચ્છાને આધીન તેઓ વર્તા હતા; અને તેવીજ કુરબાની, તેવોજ આત્મભોગ અને સ્વાર્થ-હ્યામ તે આપણી પ્રાસે પણ કરાવવા મથે છે. જોજ તેમનું ખાસ લક્ષણ છે; અને તેવી નિર્વ્યાજ, નિષ્કામ, પરોપકારની વૃત્તિજ તેમના લેખોનું મુળ છે.

પ્રકરણ ૫ મું

સંપ્રદાયના મુખ્ય કવિઓ અને તેમના લેખો

સંપ્રદાયના સર્વત્ર જાણીતા તેમજ થોડા જાણીતા કે અપ્રસિદ્ધ જોવા લગભગ સર્વ લેખકોની કૃતિઓની મળા શેલી રીપ મેં 'ગુજરાતી' પત્રની સાહિત્યપૂર્તિના અંકોમાં સં. ૧૯૭૭ માં આપી હતી. અત્રે તો માત્ર મુખ્ય અને તે પણ ગુજરાતી ભાષાના મુખ્ય લેખકોની નોંધ લઈશ અને તેમની જોગબાણ વાચકોને કરાવીશ, કે તેમને મળુ તે પ્રસાદોનો સ્વાદ લેવાની ઇચ્છા થાય. ગદ્યમાં અને ગદ્યમાં તેમના લેખો છે અને બીજા નાનામોટા લેખકોની જોગબાણ કરાવતા પહેલાં શ્રી સ્વામીનારાયણનો પોતાનો તેમજ તેમના અષ્ટ કવિઓનો પરિચય પ્રથમ કરાવીશ.

(૧) શ્રી સ્વામીનારાયણ કોણ હતા તે તો ઉપર જણાવેલું છે. ઉત્તર હિંદના હોષ ખડી ભાષા તેમની માતૃભાષા હોવા છતાં તેમના ગુજરાતી લેખોની ભાષા અને શૈલી ખાસ આકર્ષક છે તેમના લેખોમાં તેમણે કથેમાં વચનામૃતો, તેમણે પ્રસંગે પ્રસંગે લખેલા પત્રો, તથા વેદશુદ્ધ નામનું એક પુસ્તક છે.

વચનામૃતો—ગદ્યમાં ગદ્ય એવાં તેમજ સરળમાં સરળ જણાતાં, પણ વાસ્તવિકપણે આચારમાં મુકાયા વિનાનાજ રહી જતા વેદાંતના, ધર્મશાસ્ત્રના, નીતિના, વૈરાગ્યના અને બકિતના સિદ્ધાંતો તેમાં તદ્દન સાદી ધરમણ ભાષામાં સમજાવેલા છે.—સમજાવ્યાજ માત્ર નથી પણ તેને જીવનમાં કેમ ઉતારવા, તેના આચરણ દ્વારા જીવનને ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ એણી પર કેમ ચઢાવતા જવું તેના સહેલા અને વ્યવહારમાં મુકી ચકાવ તેવા ઉપાયો બતાવ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવે ઉત્તમ બીજો મંથ અગ્રાપિ ખર્ચત મારા જોવામાં આવ્યો નથી. તેની શૈલી પણ તેવીજ સરળ અને અંતરને હોળી નાખનાર ને તેમાંના સુમ ભાવોને જાગૃત કરે તેવી મર્મસ્પર્શી છે.

કહેવાતી રીતે આ સંપ્રદાયે શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યના સિદ્ધાંતો અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની પૂજારીતિ અદ્યથા કરેલી છે—“મત વિશિષ્ટાદ્વૈત મે” (સિક્ષાપત્રી.)

સર્વ વૈષ્ણવરાજ શ્રીવલ્લભાચાર્યનંદનઃ ।

શ્રી વિદ્યલેસઃ કૃતવાન ય વ્રતોત્સવ નિર્ણય ॥

કાર્યાસ્તમનુસૃત્યેવ સર્વ એવ વ્રતોત્સવાઃ ।

મેવા રીતિથ કૃષ્ણસ્ય ગ્રાહ્યા તદુદિતો વૈ ॥

પરંતુ તેમના અને આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોમાં બે- ત્રે કેટલેક અંશે છેળ. દાક્ષિણાત્યાચાર્યોના શિષ્યોમાં જોવામાં આવતા શિવ કે શૈવીઓ પ્રત્યેના અભાવને અત્રે સ્થાન નથી, એ આપણે પ્રથમજ કહેલું છે શંકરમતનો અસ્વીકાર છતાં તેના પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિ નથી; પરંતુ તેની ચર્ચ પડેલી ઉત્તરતી દશા—જેને તેઓ શુષ્ક વેદાંતના નામે ઓળખાવે છે તેનોજ પ્રતિકાર જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ બધું છતાં કેવળ જ્ઞાનને કે કેવળ ભક્તિનેજ તેમણે કસ્યાણું સાધન માન્યું કે જણાવ્યું નથી; પણ આ સંપ્રદાયમાં ખોલાય છે તેમ ચારે ગુણયુક્ત—ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્યયુક્ત એકાંતિકા—નિષ્કામિકા ભક્તિનેજ તેમણે સ્થાને સ્થાને પ્રશંસી છે. અને પ્રવર્તાવી છે. તેમના સર્વ શિક્ષણનો સાર તેમણે પોતેજ પોતાની શિક્ષાપત્રીમાં જણાવ્યો છે કે બ્રહ્મ યદ પરબ્રહ્મને ભજયું. નિજાત્માન ઘટ્ટરૂપ વેદત્રય વિલક્ષણં. વિમાઘ્યતેન કૃતવ્યા ભક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥ તથા તત્ર ઘટ્ટાત્મના કૃષ્ણ મેવા મુક્તિચ્ચ- ગમ્યતામ્ ॥ ગુજરાતી ભાષાની હાલની શૈલીની મૂલ રચના વચનામૃતની શૈલીમાં છે, એમ નીચેના ઉતારા પરથી સ્પષ્ટ થશે:—

“જેટલા કસ્યાણુંને અર્થે બ્યાસજીએ ગ્રંથ કર્યા છે તે સર્વે સુરત રાખીને અમે સાંભળ્યા. તે સર્વે શાસ્ત્રોમાં એજ સિદ્ધાંત છે અનં જીવના કસ્યાણુંને અર્થે પણ એટલીજ ત્રાત છે જે આ સર્વ જગત છે તેના કર્તાહર્તા એક ભગવાન છે. અને એ સર્વે શાસ્ત્રને વીશે ભગવાનનાં ચરિત્ર છે, કાં ભગવાનના સંતનાં ચરિત્ર છે.”

પત્રો—તેમના પત્રો ધણી મળી આવે છે. તેની ભાષા વચનામૃતના કરતાં ક્વિષ્ટ પણ છે અને હીંદી મિશ્રિત પણ છે. આ પત્રો અને વચનામૃતો તથા વેદરહસ્યનાં પુસ્તકો સર્વે જપાઈ ચુક્યાં છે. પત્રો છાપવાની કળા જ્યારે પ્રવર્તાઈ ન હતી તેમજ કોલમો ભરવા પાતરજ લખવું એવી પણ પ્રથા પડેલી નહોતી, આગગાડીના ને ટપાલના લાભ—જેરજાલથી દેશ પીડાતો નહોતો, તે વખતે લખવામાં આવેલા છતાં આશ્રિત જનોમાં તે પત્રો ફેલાતા જતા હતા અને તેમના જીવનને પલટાવતા હતા. ટુંકામાં, મુદાસર અને બની ચકતી ધરગણ પણ ફેક હીંદીના મિશ્રણવાળી ભાષામાં સચોટ ઉપદેશ કરનારા આ આરાપત્રો હતા.

વેદરહસ્ય—આ ગ્રંથનું નામ સાંભળતાં તેમાં વેદના મંત્રોના અર્થો અથવા તેના સંબંધીના લખાણો હોવાની આશા રહે; પરંતુ તેવું કંથુ આમાં નથી, છતાં તેનું નામ વેદરહસ્ય શા માટે રાખ્યું છે તે વિચારણીય છે. તે કાળે કે હીંદની મંત્રકારિતાના ઉપકાળથી આરંભી મધ્યાહ્ન યજ્ઞ સંધ્યા સમય આવ્યો અને રાત્રિ જેવા માઠ અધિકારમાં દેશ કુખી જઈ પાછો પ્રભાતનાં-ઉપાનાં દર્શન કરવા લાગ્યો તેટલા દીર્ઘ કાળમાંના કાષ્ઠ પણ સમયે હીંદના આર્યોએ પોતાના વેદમાં બાળકોના લવારા કે જડવાદના પટપટારા છે કે ભૌતિકશાસ્ત્રના કે ખગોળ રસાયનાદિનાંજ સૂત્રો ગ્રંથી રાખવાનો વેદનો હેતુ છે એવું માન્યું ન હતું તેમને માટે તો વેદ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ભંડારજ હતો, જે અને રહેશે તેમાં જીવનના ગુહ્યમા ગુહ્ય અને આત્મા-પરમાત્માના પરમ મહત્ત્વ સિદ્ધાંતોનાજ જડોળ તેઓએ જોયો છે અને આ સિદ્ધાંતોનું કેમ પાલન કરવું અને કેવી રીતે આ ગુહ્ય તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવી, સંસારના આદિથી અત્યાર સુધીના તેના અસ્તિત્વ આદિના તેના તથા સુજનનાં કારણો જાણી, જન્મમરણના હેતુઓ વિચારી આ લવાબંધમાંથી પાર ઉતરવાના સાધનોજ તેમાં જોવામાં છે એમ માન્યું છે. અને તેથી તેવે માર્ગે લઈ જનાર, તે માર્ગમાં પ્રવાણ કરી રહેલાઓને માર્ગમાંનાં વિવેક દર્શાવી તેમાંથી બચવાનો તથા પ્રવાણમાં આગળ ને આગળજ ધધ્યા જવાનો માર્ગ દેખાડનાર મોક્ષ ને આત્માપરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં સહાયબૂત થનાર જ્ઞાનનેજ તેઓ વેદરહસ્ય ગણે છે. આ નાનકડા પુસ્તકમાં પંચજાનેદ્રિયોના પંચ-વિષયોથી થતાં પરિણામોને દર્શાવી, આત્મોન્નતિના મોક્ષ માર્ગમાં તે કેટલો અને કેવી કેવી જગતનો અંતરાય નાંખે છે તે અલંકારમય ભાષામાં વર્ણવી તેમાંથી ઉગરવાના માર્ગ બતાવ્યા છે. તેની શૈલી અને ભાષા સંબંધે તેમાંના બેચાર ઉતારા જેટલું કહી શકશે તેટલું મારા શબ્દો નહીં કહી શકે. આ ગ્રંથ પણ પત્રના રૂપમાંજ છે.

“સ્વસ્તિ શ્રી પરમહંસ મંડળ મહાશુભસ્થાને પુણ્યારાધે ઉત્તમોત્તમ પરમપૂજ્ય અર્ચનીય સકલ શુભગુણનિધાન સર્વેશુભોપમાયોગ્ય ભાષા શ્રી સ્વયંપ્રકાશાનંદજી સ્વામી તથા સમસ્ત પરમહંસ એતાનથી અનિર્દેશથી લિખાવિતં સ્વામી શ્રી જી સદગ્ગનંદજીના જયસમિયદાનંદ વાચ્યજ્ઞે. બીજું લખવા કારણુ એમ છે જે જે પરમહંસને પોતાના મનમાં જાગતાવસ્થાને વીશે કામક્રોધાદિકના અતિશય સંકલ્પ ઉપજ યાપ તે પરમહંસે એમ વિચાર કરવો જે દેહને સંકલ્પ હું નહીં, હું તો એનો દ્રષ્ટા છું. વળી તે દ્રષ્ટાનો વિચાર જીવનમુક્તિના લક્ષના દષ્ટાને કરીને કહીએ છીએ” આ પ્રમાણે આરંભી પ્રથમ તો દેહ અને આત્માનો જુદો જુદો વિચાર કરી તેને કેમ નોખા સમજવા અને આત્મસ્વરૂપમાં રહીને શ્રદ્ધા સંબંધી વિચાર કરવો,

તો અભિવિદ્યાનો વિચાર આપવાનું જણાવી પચ્ચીત્તો નિર્દોષ, નિર્માન મિત્રવાર્ય, નિષ્કામ અને નિરુદ્ધ કેમ સિદ્ધ કરવા તે અથે તેના સ્વરૂપનું દર્શાવેલી પૂણું જ્ઞાન છે તેમા નિર્દોષ વર્તમાનને માટે લખતા પ્રથમજ નીચે પ્રમાણે લખે છે —

“ખીલુ સસગી ગૃહસ્થ તથા પરમહસ તે તો મુજે એટલું દેહને કબ્દ દે અથવા કટુક વચને કરીને હૃદયને કબ્દ દે તે સર્વે ખમવાજ અને સસગીનેા ગુણજ લેવો પણ અવગુણ લેવોજ નહીં, જેમ કદરજને ત્રિમુખ દુષ્ટ છે તે કદ દીધું તેનો અવગુણ કદરજે ન લીધો તેમ આપણે સસગીનેા અવગુણ લેવોજ નહીં અને જો સસગીનેા અવગુણ લેશો તો મોક્ષના માર્ગમાથી પડી જશો અને વળી કુસગીનેા પણ અવગુણ ન લેવો, કા જો જો થોડીને કુસગીનેા અવગુણ આવે છે તેને ભેદદષ્ટિ જે સુલ્લ ઉપાધિને વીશે જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠપણું રહે છે; અને કૃત્ત દષ્ટિ જે પચ્ચવર્તમાનનું કૃત્તવપણું તે રહે છે, અને અભિમાન દષ્ટિ જે સત્વમય મૂર્તિને વીશે અહ પણ તે રહે છે.”—આ પ્રમાણે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ દેહોનો ભેદ સમજાવી તેને ખોટા કરી નાખી કેવા પ્રકારના યજ્ઞ આત્મવિચાર કરવો તે સિખવે છે અલકારયુક્ત લખાણના દર્શાવેલી નીચે આપ્યા છે—

“હે પરમહસો! ભોગરૂપ જે સર્પ છે, તેને રજાનું સ્થાનક દ્રવ્યરૂપ રાક્ષસ છે, અને વિષયરૂપ પવનને આહાર કરતો યકો તે સર્પ કે’ દહાડે નથી ધરાતો અને વળી ભોગરૂપ જે જન્મત હાથી છે તેને રજાનું સ્થાન આ દ્રવ્યરૂપ પર્વતનું વન છે, અને ગુણગુણરૂપ જે સુરજમુખી કમળ છે તેની એ દ્રવ્ય રાત્રિ છે, અને વળી ભોગરૂપી જે ચંદ્રમુખી કમળ છે તેનો એ ચંદ્રમા છે અને વૈરાગ્યરૂપી જે કુમુદિની છે તેનો નાશ કરવાને અર્થે દ્રવ્ય કરારૂપ છે, અને જ્ઞાનરૂપ જે ચંદ્રમા તેનો હાંકનારો એ દ્રવ્ય રાક્ષસ તુલ્ય છે, અને મહા ભોગરૂપ જે ધૂં છે તેને એ દ્રવ્ય રાત્રિરૂપ છે અને દુઃખરૂપ જે બીજ છે તેનું એ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે; અને તૃષ્ણારૂપ જે વેલી છે તેનો વધારનારો એ દ્રવ્ય મેઘરૂપ છે, અને વાસનારૂપ જે તરજ છે તેને રજાનો એ દ્રવ્ય સમુદ્રરૂપ છે, અને ભોગરૂપ પિત્તાગ્રોને એ દ્રવ્ય રાત્રિરૂપ છે, અને તૃષ્ણારૂપ અમરોની એ દ્રવ્ય કમલિની છે; અને ધણીક જન્મોના દુઃખરૂપ જે જળ તેને રજાનું એ દ્રવ્ય સ્થાનક છે. હે પરમહસો! દેખ્યા માત્રમા એ દ્રવ્ય સુદર લાગે છે પણ સર્પ દુઃખનું કારણ છે, જેમ તનવારની ધાર દેખ્યામા સારી લાગે છે પણ અડવે કરીને નાશ કરી નાખે છે તેમ એ દ્રવ્ય છે, અને અવગુણરૂપ જે વીજળા છે તેનો એ દ્રવ્ય મેઘ છે, અને વિચારરૂપ મેઘનો નાશ કરનારો એ દ્રવ્ય પવન છે, અને વિચારરૂપી દીપકનો નાશ કરનારો એ દ્રવ્ય વાયુ છે

હે પરમહંસો ! એ અગે વિચારીને જોયું છે, જે એ દ્રવ્યને- વીરો ક સુખ નથી, કેવળ અનિશ્ચય દુઃખ છે”-આ પ્રમાણે આ ‘લેખ’ માટેનો જન્ય છે તે નિર્લેખ પ્રકરણને અંગે જે લખેલું છે તેનો આગળ કેટલો અગત્ય થાય છે તેના સ્મરણમાં એ વાક્યો ટાંકીય-“તે, સારુ કપટરૂપ એ દ્રવ્ય” જાણીને સર્વે પરમહંસોએ તેનો ત્યાગ રાખવો તેની વિગત-સોનું, રૂપું, ત્રાંસુ, પીતળ, શીયું, લોહું, કાંસું, પચાણાં, હીરા, મોતી, કાચ એ સર્વેનો ત્યાગ રાખવો. અને સમ ધાતુ મોહથી કાંઈ ધાતુએ યુક્ત જે વસ્તુ હોય તેનો પણ ત્યાગ રાખવો; અને કંથા, કોપીન, ઝોળી, પાણીનું ગરણું, અને અર્થે જીનાં વસ્ત્ર માગી લેતાં ને કંથા શીવવાને સારુ દોરા માગીને લેવા ને સેવ્ય રાખવી. એ વિના બીજું કંઈ માંગ્યું નહીં, ને જે માગે તે સ્વસંગ બહાર છે ।”

નિષ્કામ વર્તમાન, વીરો લખનાં, સ્ત્રી યકી-મુરખને કેટલો જન્ય ને કેવું બંધન થાય છે તે જણાવી સ્ત્રીના દેહની અનેક અલંકારયુક્ત લાવામાં-વખોડણી કરી તેઓ તેજ પ્રમાણે પુરુષના દેહને પણ નિદે છે. આ પ્રમાણે પુરુષના દેહની નિંદા કરી સ્ત્રીને પ્રેતાનું એવ સાધવાને અર્થે તેનાથી બચવાનો ઉપદેશ આપવાનો ત્રણ પ્રકાર આ સંગ્રહમાં આણુ કર્યો; બાકી આ પૂર્વે અને આજ સુધી હરેક લેખક, કવિઓ કે શાસ્ત્રકારો સ્ત્રીના દેહને નિંદ્યામાં અને તેનાથી પુરુષને થતી હાની બતાવવામાં પાછા પડ્યા નથી. તેઓ લખે છે કે, “જેમ એ સ્ત્રી જે તે સુમુક્ત પુરુષને બંધનકારી છે તેમ જે સુમુક્ત સ્ત્રી હોય તેને એ પુરુષ પણ એમજ બંધનકારી છે. હે પરમહંસો ! એ દેહ તો સ્ત્રીપુરુષ બંનેનો મધીન છે, અને હાડકાનો પાંગરો” છે એને, ચામડું મૂંઢ્યો છે; અને માંદી મલમૂલ વિકાર બંધો છે, અને મુખમાંથી ચુંકાણા પડે છે, અને બીજા દારમાંથી પણ નરક ઝરે છે, અને એ પેદમાં ક્યારેક પેટપીડ થાય છે, ક્યારેક માથું દુઃખે છે, ક્યારેક ગાંઘા દુઃખે છે, ક્યારેક કાન દુઃખે છે, એ રીતે અનેક દુઃખનું રુળ એવો દેહ છે; અને મેદ, મૂળજ માંસ અને રગ-રંગમાં રંગત લાયો છે, અને મુખ હાડકે કરીને ભૂલ્યું છે. એ રીતે સર્વે હાડકાનો સ્ત્રીપુરુષનો દેહ છે તેની સુમુક્ત કેમ છાંડા કરે” આ પ્રમાણે અનેક ઉપમાઓથી સ્ત્રીપુરુષના સંસર્ગને કંટાળાને વિગંધી બતાવતા જન્ય છે; અને સ્ત્રીની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો તથા પ્રત્યક્ષ સમાચરનો ત્યાગ-સુમુક્ત એ કરવો એમ કહી-છેવટે ૨૬ અકારે ત્યાગ પાળવાનો જણાવી તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત જપ્તને માટે લખે છે. તે ૨૬ અકાર-નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. જનમમુચ્યું બીજ સ્ત્રી છે, તે સારુ સ્ત્રીની વાત કરવી નહીં.

૨. સ્ત્રીની વાત સ્ત્રીજનની નહીં

૩. સ્ત્રી સાથે હાથવિનોદ કરવો નહીં.
૪. સ્ત્રીને જોવી નહીં.
૫. સ્ત્રી સાથે સંકેતનો મર્મ કરવો નહીં.
૬. સ્ત્રીના રૂપનું મનમાં ચિંતવન કરવું નહીં.
૭. સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો નહીં.
૮. સ્ત્રીનો સંપર્ક કરવો નહીં.
૯. સ્ત્રીની તરફ પીઠ કરીને બેસવું, પણ સન્મુખ બેસવું નહીં.
૧૦. સ્ત્રી ને સ્થાનકે બેઠી હોય તે સ્થાનકે આર પડી પછીજ બેસવું.
૧૧. સ્ત્રીને અડેલ વસ્ત્ર ધોઈને ઝોડવું.
૧૨. ને ઘરમાં સ્ત્રીનું ચિત્રામણ કે છબી હોય તેમાં રહેવું નહીં.
૧૩. ચિત્રામણની સ્ત્રીને પણ જોવી નહીં.
૧૪. સ્ત્રીના ચિત્રને અડવું નહીં.
૧૫. સ્ત્રીનું ચિત્ર કાઢવું નહીં.
૧૬. ને ઘરમાં સ્ત્રી રહેતી હોય ને ને કહેરો હોય તેવા ઘરમાં રહેવું નહીં; કહેરો ન હોય ત્યાંજ રહેવું.
૧૭. મુદસ્યના કુળીઆમાં ને ઘરનો નિકાલ હોય તેમાં રહેવું નહીં; પણ ન્યાં મુદસ્યના કુળીઆમાં નિકાલ ન હોય ત્યાં રહેવું.
૧૮. સ્ત્રીના સ્વરૂપ શ્રંગારાદિકના વર્ણન કરનાર ગ્રંથને બંધવો નહીં.
૧૯. તેવા ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કરવું નહીં.
૨૦. તેવા ગ્રંથ સાંભળવો પણ નહીં.
૨૧. સ્ત્રીના નામનો ઉચ્ચાર પણ નહીં કરવો.
૨૨. સ્ત્રીને ઉદ્દેશી ઉપદેશવાર્તા ન કરવી.
૨૩. સ્ત્રી નહાતી હોય તે સ્થળે નહાવું નહીં.
૨૪. સ્ત્રી ન્યાં દિશાએ જતી હોય ત્યાં દિશાએ જવું નહીં.
૨૫. સ્ત્રી ન્યાં લઘુશબ્દિએ જતી હોય ત્યાં લઘુશબ્દો કરવા પણ જવું નહીં.
૨૬. અને ને શુરુ એટલા પ્રકારે કરીને સ્ત્રીનો ત્યાગી ન હોય, તે શુરુ પાસે 'અર્ધવિલાસ' થવલું પણ કરવું નહીં.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ પણ ૨૬ પ્રકારે પુરુષ સંબંધીના નિયમો પાળવા. અને તેમાં જે મન વશ થઈને ફેર પડી જાય તે ઉપવાસ કરવો, ને જે સંગ થઈ જાય તો ચોંદાયલું તત્ત્વ કરવું; ને જે તે પ્રમાણે તત્ત્વ ન કરે તો તેને સત્સંગમાંથી બહાર કાઢી શુકવી.

આ ઉપરથી તે સમયની ગુજરાતી ગદ્યની લેખનપદ્ધતિ અને પાછળની વચનામૃતની લેખનશૈલી વચ્ચેનો ફેર જણાઈ આવશે. પ્રથમના પેદરહેત્વના ગ્રંથમાં અલંકારમુક્ત ભાષા છે, લાંબાં લાંબાં વાક્યો છે, એક વાક્યમાં અનેક નાનાં નાનાં પેટાવાક્યો ચાલુ છે, ને ભાષા પણ કાઠીઆવાડમાં બોલાતી છે. વાકરણમાં પણ ક્રિયાપદની અને વિશેષણની જાતિમાં ભુલો રહે છે, ન્યારે વચનામૃતની ભાષા સરળ, હેઠકુંકાવાક્યો, મુદાસરનીજ બીના,

અલંકારાદિ-રહિત સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ, બ્યારણમાં. બરોબર અને હાસના જેવીજ શુદ્ધ મેદો બાગેય છે.

અત્રેજ સત્સંગના ગદ્યલેખ સંબંધીનો ઉલ્લેખ યુરો કરીશુ. આ સીવાય જે ગદ્યલેખો સત્સંગમાં છે તે સંતોની વાર્તારૂપે લખાઈને જળવાયા છે. પરિણામે તે જોશનાર-કરતાં સાંભળનારની બાધા વધારે કઠો શકાય બીજા જે ભેખે છે તે તો સરકૂત મંથોનાં બાંધાંતરો છે. આ બાંધાંતરની શૈલી ધણે ભાગે તે સમયના પૌરાણિકાની શૈલીને મળતીજ-હોય તેમા કે વિશેષપણું નથી. માત્ર એટલું કહેવું જરૂરું છે કે તે બાંધાંતરમાં પણ બનતાં સુધી બાધા ધણીજ ધરગતુ ને સાદી સહેલીજ રાખેલી છે, અને તેનું કારણકે તે 'દરેક સ્ત્રી-પુરુષથી વાંચીને સહેલાઈથી' સમજી શકાય તે હેતુથી લખાયેલી છે.

સ્વામીનારાયણના સમયમાં અને બાર પછીથી અભારાસુધીમાં આ જ પ્રદાય. મા અનેક બજનિક કવિઓ થયા છે અને તેમાંનાં ધણાંખરાંના નામો અને પુસ્તકાની યાદી પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે. અત્રે તો મુખ્ય મુખ્ય ભક્ત લેખકો જોએ ભક્તકવિની પંક્તિમાં સહેલાઈથી આવી શકે તેમના સંબંધેજ ઉલ્લેખ છે. સ્વામીનારાયણના પોતાના મુખ્ય કવિઓ આઠ છે :—(૧) સદૃશ સ્વામી શ્રી મુક્તાનંદ, (૨) બ્રહ્માનંદ, (૩) પ્રેમાનંદ, (૪) નિઝુલાનંદ, (૫) વાસુદેવાનંદ, (૬) દેવાનંદ, (૭) મંજુકેવાનંદ, (૮) દીનાનાથ શાસ્ત્રી. આમાંના બે—વાસુદેવાનંદ તથા દીનાનાથ શાસ્ત્રીના તો ફક્ત સરકૂત લેખોજ છે, ને બાકીના છના યુજરાતી પદો, આખ્યાનો તથા મંથો. પણ છે. જે પરિશિષ્ટમાં આપેલી ટીપમાંના મોટા ભાગને કવિની ટીપમાં મુકી શકાય કે કેમ તે વિવાદોચ્ચ લેખુ છુ. મારા મતે તો તેમાંના કાષ્ટએ કવિ હોવાનો વિચારજ કર્યો નથી, પણ ભક્તિ કરતાં કરતાંજ તે કવિના વર્ગમાં સરી પડ્યા છે. ખરું જોતાં તો બેચાર નામો બાજ કરતા તે કાળ સુધીમાં યુજરાતી બાધામાં ભક્ત નહીં એવા સ્વતંત્ર કવિઓજ નથી. ટીપમાં જણાવેલામાંના કેટલાક પોતાના કાવ્યની સરસાઈની લીધેજ સત્સંગમાં અને જહાર પ્રતિષ્ઠા અને પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. આમાં ઉપર કહેલાને અગ્રસ્થાને મુકી શકીએ, અને તેમાં પણ પ્રથમ કહેલ ત્રણને તો યુજરાતી ભક્ત કવિઓની ટીપમાં પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં અત્રે કદાચ ન મુકી શકીએ તોપણ બીજી પંક્તિના કવિઓની ટીપમાં રાખે તો ગણવાજ પડશે, ને ઘણીક વખત તો તેમને પ્રથમ પંક્તિમાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન આપવું પડશે. પછીના લેખકોમાં કવીશ્વર દલપત-રામજીજ સીવાય તેઓ ભક્ત, કેશવજી ભક્ત કવિત્વ કવિત્વ કવિના માર્ગમાં સપાઠ-ભય છે એટલુંજ, બાકી તો મર્વ ભક્તોજ છે.

‘આ’ સર્વ ભક્તકવિઓના લેખનનો વિષય ધર્મરક્ષિત, ધર્મચર, તુલ્ય ચરિત્રની ભક્તિજ છે, અને તેથી તેમના લેખોના મુખ્ય બે વિભાગ થઈ શકે:

- (૧) ગુણાનુવાદ કહેતાં સ્વરૂપ અને લીલાચરિત્રનાં અંગ; અને
- (૨) જોનકથન અને ઉપદેશના અંગો.

સદ્ગુરુસ્વામી શ્રી મુક્તાનંદજી. આમને પ્રથમ પદ્ધતિમાં મુક્તિ મન અવ્યકાશ તેમ મંથી. જન્મથીજ વૈરાગીઓની સાથે સંબંધ ધરાવના હોઈ વૈરાગીઓના અખાડામાં મોટા થયેલા છતાં તેમની ભાષા શુદ્ધ અને સંસ્કારી છે. તેમના લેખોમાં ‘મુકુંદભાવની’, ‘ઉદ્ધવગીતા’, ‘સતી ગીતા’ મુખ્ય પાન ખેંચે છે. તેઓ જ્ઞાની કવિ હતા, અને આજન્મ વૈરાગ્યવાન હોવા છતાં સહજનંદ સ્વામીના સંસર્ગથી તેમની વૃત્તિઓમાં કેમલતા પોષાઈ હતી. ઉપદેશક તરીકે તેમની ખ્યાતિ ધણીજ છે. તેઓ ઉપદેશ અપના સારે વચમાં વચમાં બજાવે, સાખીઓ ને દોહરા બોલતા. તેમના દરેક વાક્યમાં ગુરુ ઉપર અવ્યક્ત શ્રદ્ધા, દૃઢ નિશ્ચયયુક્ત ભક્તિ અને વૈરાગ્ય અગ્રાણી ઉઠે છે. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ મુકુંદદાસ હતું; અને તેથી નેમનો પ્રથમ અંથ ‘મુકુંદભાવની’ કહેવાય છે; તેને હાલમાં કેટલાક ‘મુક્તિભાવની’ પણ કહે છે.

“સાંધળ બેળી” હરિ રીઝવાની રીંડી,
મોહન વરને માન સંભાલે વેળે;
સાધન સરે માન ખમણે પળ વારો,
જેમ બળીકું પથ સોઠરમાંથી અર્ધા ઝેરને.”

આ લાટીઓમાં બાણાતી નિર્માનીપણની કૃતિઓ તેમના જીવનમાં સાક્ષાત્ તારક થાય છે. મુળમાં રામાનંદ સ્વામીના પદશિષ્ય હતા અને સત્સંગમાં તેમના અધિકારી ગણાતાં તેમને જ્યારે સ્વામીએ પોતાનું પદ તુરનમાંજ આપેલા નવિન એવા સહજનંદ સ્વામીને આપ્યું ત્યારે તેનું શિષ્યપણ સ્વીકૃત્યું; સ્વીકૃત્યું એટલુંજ નહીં પણ આજીવન તેમની નાની મોટી આત્માઓ પાળી અને પળાવી તેમના ઉપદેશને ચારે તરફ ફેલાવ્યો.

“દાંસી વંઈને રહેજે” હું દીનદંડાંલની,
નાચી દહેલા મળે તો માની મોટું બાગ્ય જો;
બવ પ્રલાદિકને નિશ્ચે મળતી નથી,
પુરુષોત્તમ પાસે બેઠાની ભગ્ય જો.”

આમાં ગુરુનું મોહોત્સવ તેઓ કહું-કેટલું બાણનાં તે પ્રલસક થાય છે; તેમજ તેથી વધુ તેમની કૃતિમાં તે આપણે જોઈ અગ્રાણી છીએ. “વયે” મોટો, ગુરુનાં પદશિષ્ય હોઈ મોટા અર્થે જીવા, તેમનીજ પાસે પ્રથમમાં સહજનંદ સ્વામી આવેલા ને સમાનંદ સ્વામીની આત્માસાર તેમના શિષ્ય પ્રમાણે સગમ

વર્ષ સુધી રહેલા, તે આજીવન તેમના પ્રતિગુરુ પ્રતિ રાખતા તેવો જ બાવ અને વિનય રાખી રહેલા છતાં સ્વામી તેમની પાસે પગે ધુધરા બાંધી, હાથમાં કરતા કાલ નાચતા, ને કીર્તનો ને પદો બોલી બોલીને રીઝવતા. આટલું નિર્માનીયણ, આવો ગુરુનો મહિમા, આવો સત્સંગનો ખપ અને તેમના ઉપર મદદ તેમનામાં હતા. “તનુ અભિમાન તજે પુરણ સુખ પામીએ” એ તેમનું અગ્ર કથન તો તેમનો જીવનમાં આબેહુલ સદ્ગુણકાર થાય છે.

“છાંડી કે શ્રી કૃષ્ણ દેવ જોર હી એ કરે સેવ;

‘કાદી કારો કર મેરા’ ‘લીખી’ લલવારસે.”

એમાં અનન્ય ઇશ્વરભક્તિ, અને એ ઇશ્વર તેજ એમના ગુરુદેવ છે એવો દૃઢ અચળ નિશ્ચય તેજ ચોસરમાંના...

“છાંડી કે શ્રી ધનરયામ જોર મે રો ધરું બ્યાન,

ફેરી કારો છાંડી મેરી કીન કુકાર સે.”

આ પદમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘સંત સતી અર શરણ, મીઝ ધરતજ પાવ,’ એ તેમનો અચળ ભાવ દર્શાવે છે.

તેમને ભગવાનનું તેમજ ભગવાનના ભક્તનું માહાત્મ્ય કેટલું હતું તે ઉદય ગીતોમાં કહેવે કહેવે દેખાય છે. તેમની કરુણરસ ચીતરવાની શક્તિ તેજ અંતમાંના સીતાશના વચનમાં પ્રગટી નીકળે છે. તેમજ રઘુનાથજીનો સીતાનો ત્યાગ કરવામાં આશમ, સમાજમાં શિષ્યના બુધનો શિદિલ ન થાય તે શોકસંગ્રહજ માત્ર હતો અને સીતાશ ઉપર અવિશ્વાસની તેમાં ગંધ પથ નહોતી, તે જણાવતાં શ્રી રામજી પાસે કહેવડાવે છે કે:—

“અમે સુરજવંશી નરેશ દે, નિંદા થાય તે કરીએ ન લેશ દે

તમે નજો છે લક્ષ્મણ નાદ દે જેમ વનમાં થયા લપાટ દે
વળી—

શ્રીમુ સીતાઈ રાવણે હરણુ દે, પામ્યો કુફલ સહિત તે મરણુ દે
સીતા હાવ્યો વિવિધણુ ન્યારે દે, અમે મહણુ કરી નહીં ત્યારે દે,”

‘આવ્યા પાંચક માત્ર સૂરરે, આવ્યા છદ્ર ને ચદ્ર હનુર દે,’

‘આવ્યા પ્રહાર ને દશરથ તાત દે, તેણે આવી કંઠી બેઠ વાત દે,’

‘સીતા પરમ સતી રઘુનાથ દે, એને ત્યાગ્યો મા બિયે સાય દે

આવી અગ્નિમાં ઝીલીને ન્યારે દે, મુને છદ્રે સમર્પી છે ત્યારે દે;

મુનિ દેવ મંડળ મોતર દે નાણી સીતાને શુદ્ધ અપાર દે;

શુદ્ધ નાણી વારિયો હું આંહી દે, ગોલ લેઝ તો કાંઈનું કાંઈ દે.

મિત્રાં તોએ અપજરા વીર દે, મુને ખંડે છે અતર જેમ વીર દે.

‘મારે લોભની લાજ અપાર દે,’ ‘રાખી કીર્તિને ત્યાગવા દેદ દે’

‘એમાં ના કહેશે તમે કાય દે, મારે રાત્ર સમાન છે સોય દે.’

જનસમાજના રક્ષણાર્થે જેમા પોતે નિઃમદેહ હતા તેવી સીતાનો ત્યાગ કરવામા આવે આમલ દેખાડના છતાં રામચંદ્રજી નિષ્કુર કે કંકર નહોતા, તે જણાવવા સ્વામી કહે છે કે.—

“એવું મનગમતું કરી આજ રે, સારો લુકિયા આપણું કાજ રે,
એ । વચન કહે રઘુવીર રે, પાગલા કહ વહે હો નીર રે,
રે હૃદય એવા સાર મપાણી રે, એનો કોઈ ન-સકે મર્મ લાણી રે,
રે પહેલી સીતા તબજા કરી ત્યારી રે, પછે અતિ રોવા-સુખકારી રે
રે કરીજતા વજ શયી બારી રે, ફામલતા ત્રિશુલનથી ત્યારી રે,”

નિર્દોષ નિષ્કપટની મૂર્તિ સીતાજી કેવા નિઃસદેહપણથી વિશ્વાસી અને જતાં હતાં તે રમમા તેમની અને લક્ષ્મણજીની વાત પરથી જણાય છે :—

“સીતા બોલિયા લલમન સજ, લીધા આભાણુ વજ સુરંગ;
“વીરો સંગ લીધુ છે મે જોઈ, ત્રિપિળીને માપીશ તેજ;
“મારે આશ હોય મન એજ, રઘુવીરે પુરી કરી . તેજ”

છતાં નિર્મળ અંતઃકરણ ભવિષ્યની આગાહી આપવા ચુકતું નથી :—

“સીતા વાટે જતાં કહે વાત, મુને અશુભ શુભ થાયે જાત
મારું મુજે છે થરથર અંગ, મારા હરમાંથી બાળ્યાં લમંગ,
મારું જમણું વચન કર નેય, ફરકે દુઃખદાયક સૌંદર્ય
મારા મનમાં તે મુખ નથી હેરા, થવા રોમાંચિત તન વેરા;

એધા અશુભ દેખી અપાર, સીતા કરશે જ વારંવાર;
બોલ્યા લલમન સંગે વચન, મારું બચ થકી હાજે છે મન;
મુને મુને લાગે છે સસાર, મારો જીવ થયો નિરાધાર,
તેજ કારણ પરમ સુધીર, મુને રોષિતાં મર્યું નહીં વીર,
સીતા એમ કહી ભેડી હાથ, રૂડું કરોને ત્રિશોકના નાથ,
.....વંદી બોલિયા લલમન વાણી,
માતા સૌતું વિચારો છે સાક, તેણે અતિ શુભ યારો તમાક,
એધા એણી પેરે લલમન વીર, રોવા દીન થઈ તણ પીર;
તન કપને બાકું બારી, મુખ સફે વહે, દમ વારી.”

લલમનજીના આ હાલ જોઈ નિર્દોષતાની મૂર્તિ નિષ્કપટ જમતજન પુછે છે કે :—

“તેજ બન્દવી તઠ સદ્ગત, કહો કારણ દુઃખ કેરું જાત;
“અતિ હર્ષ સમે ભય આવે, તેજ કારણ કહી-સમભવો;”

કહી પોતા પેરે તેમને પણ રઘુનાથજીના વિચોગથીજ દુઃખ થવું હ લાણી પુછે છે.—

“નિત્ય રહો છે તમે મધુ પાસ, આજ દૂર જણી રહ્યાય;
આપાં દુઃખિયા થયા હશે તાંત, કહો દુઃખના કારણ કેરી વાત;
મુને માણુથી વહાલા રામ, તેણે જણી આનંદનું મમ;
ન કરો સોડ હું બાળની યેર, જુલિ પૂછ જશું કાંઈ ઘેર;
તમે બાળપણું તણ બાઈ, રાખી ધીરજ રહો સુખદાઈ,”

... ..
વેરો નાવ મંત્રિના ઉદાર, જાણે શીખ વીરા સામે પાર;”

સ્વામી દુઃખમાં પણ ધણીજ સુચક રીતે, જાનકી માતાની કરુણાભરી સ્થિતિ સુચવે છે :—

“મુકતાનંદને વાલે કરી વાત, નથી જાણતી જાનકી વાત;
સરજ વિશે કળકપટ સ્ત્રીતા ન જાણે સમાર,
પોતા, સરખો જાનકી જાણે સદુ સંસાર,”

પછી જાનકીજી રામના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ખ્યાન ધરે છે ને કહે છે :—

“રાજવલ્લભન રામ જે, નિરખવા મન આગળાય;
વેલા જઈએ અવધપુર, કરે જ્ઞાત તે ઉપાય;”

પછી સામે પાર જઈ રુદન કરતો, પોતાનાં બાળને નિંદતો ને દોષ દેતો
લક્ષ્મણ કસ્પાંતજ કરે છે, ત્યારે તે સ્થિતિના કારણથી અચાત રીતે મુંઝાય
છે, ને દીનપણે કહે છે :—

“આ દુઃખનું કારણ લગારે, હું જાણતી નથી જ્ઞાત;
જે હોય તે તત્ત્વે કરી, કહો જ્યારણ વાત;
રાખ થયો રહ્યાયને, કે અવર દુઃખ છે વીર;
મુકતાનંદના નામથી, થયું હોય તે કહો અવિ ધીર.”

લક્ષ્મણ પછી સર્વ વાત કહે છે, માતા ઉપરનો પોતાનો ને રામનો વિશ્વાસ
પ્રગટ કરે છે, ને પછી ધૈર્યનો ઉપદેશ આપી મુનિના આશ્રમમાં રહેવાનું
કહે છે ને જણાવે છે કે :—

“દેવ મુનિપદ્મપંક્ત પાસ રે, કરશે તાવ તુલ્ય વિશ્વાસ રે,
રામરામની આજ્ઞા જોઈ દે, તેમાં તીલ સમ નહીં સદેહ રે.”

પછી સતીપતિવ્રતાના ધર્મ જણાવતાં છે કે :—

“તમને માણુ થકી વાંલા મીરામરે, તમે પતિવ્રત ધર્મનું ધ્યાન રે.
ક્યા કહી સર્વ લોખને કાળરે, જાણી કહેવતો અવસર આજ રે.”

આ શબ્દોથી હૃદયફાટ રુદન કરતાં ચકિત થયેલાં દેવી મૂર્છા પામે છે ને
હૃદયા બાદ ને કરુણ-નિષ્કુર માણુસના મનને પણ હચમચાવી નાખે એવું
હૃદયફાટ કસ્પાંત કરે છે તે સ્વામીની કવિત્વસકિતનો ભરો ખ્યાલ આપે છે :—

“ સુણો દુઃખણીની પારતા જ્ઞાત રે,
વીરો આ તન માઠ જે હરે, કર્યું દુઃખ સેવતા વિધિ તેહ રે,
આગે પામી હુ દુઃખ ઉદાર રે હજી દુઃખનો ન આવ્યો પાર રે,
મારાં દુઃખ કેરો વાર ન પાર રે બાણ નાવ મહાસિધુ મોખર રે ”

આમ કહી અનેક પાપો પોતાને શિર ખેંચી લઇને ને ॥ કૃષ્ણરૂપ આ દુઃખ
છે એમ કહે છે ત્યાં સ્વામી કહે છે —

“ જનકી ક્રીને વિલાપ રે, કોયો એમ પાપનો નિજ શિર યાપ રે
મુખતાન દના નાયને સભારી રે ઉચે સાહે રૂચે મુકુભારી રે, ”

વળી વિલપતા કહે છે કે —

“ વીરો સ્થપતિ પરમ દયાળ રે, મુને કેમ ત્યાગી તલકાળ રે
હુ તો પતિવ્રતા નારી મહેવાઈ રે, ન્યાં ન્યાં હુમ કરે ત્યાં મઠ રે,
મારો સહજ સ્વભાવ છે જેહ રે, વીરો કહી સખળાવુ તેહ રે,
રેહતી વનમાં હુ રામજી પાસ રે, એના બળનો ધણો ત્રિવાસ રે
તોયે દેખુ ખીડામણુ ન્યારે રે, અતિ ત્રાસને પામતી ત્યારે રે,

“ ન્યારે પુઝો મહામુનિ ધીર રે, તમને કેમ ત્યાગ્યા રતુનીરે રે,
તેનો શુ ઉતાર કહુ તાત રે મારે શિર આવ્યો ઉત્પાત રે,
કૈશી વાત પરસ્પર સોય રે વિના વાકે ન ત્યાગે કાય રે,
એના ઉતાર કેમ કરી દર્શા રે, મુખા દોષ નથી લવનશ રે ”

માતાજી આમ અકળાય છે, પણ દેહત્યાગનો વિચાર આનંદ પાઠા આત્મ-
હત્યાના દોષને વિચારતા કહે છે —

“ જે ગમાનખમાં પડી, તણું પાણુને બાઈ,
આતમહત્યા કપળે ‘યામ અતિ અવળાઈ,
ખીણુ દુઃખ તનને ત્યજે, મુને અતિ ધણું સાથે.
શબજલ રણપીરથી આનજ નજ આવે
જે હત્યા તનને ત્યજે લાગે મુને મોગી,
મનમુગો મરવા તણે, એ તો વાતજ ખેડી ”

છવટે પણ કહે છે —

‘ તજી મુજને રણવીરની આજ્ઞા તમે પાળો
મુજ દુઃખણીના તાપની ચિંતા તમે ટાળો,
અવધપુરી જઈ સર્વને માઠ વદન કહેજો,
‘ મુખતાન દના નાયની નીત સેવામાં રહેજો ’

છેવટનો સદેશો કહે છે :-

“એમ કહેલો રઘુનાથને, તમે ધર્મધુરધર,
જાત કુટુંબી પ્રભ સહુને પાળો છો રઘુવીર;
રાજ તમારો ધર્મ નિર્મળ રાજકીર્તિ ઉદાર,
ધર્મ વડે સર્વ લોકને, પાળો છો નારમવાર;
સર્વ રક્ષક થઈ કરી, મુને ન પાળી તમે જેહ,
મારા દેહને દુઃખ પડે, અવશ્યજી ન મરું કર તેહ;
એજ વચન રઘુવીરને બધને કેલે જાત,
મારા દુઃખની વારતા, કહેશો મા કોઈને તાવ;
શોક ન કરશો ધણે, હું તજ્યા નહીં નિજ પ્રાણ,
દીન ચિત્ત થઈ જનકી, જોલિયા વચન ધરી ધીર.”

આગળ ઉપર જોપીઓના વિરહની વારતાનું પણ ધણીજ સુંદર રીતે કહે છે, ને આખો અંધજ્ઞ જ્ઞાન સાથે પ્રેમ અને ધીરજનો પાક શિખવાને માટે અત્યુત્તમ છે.

સતીગીતાનું પુસ્તક તો આજને સમયે સર્વને વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરે છું. વિધવાનો પ્રભ આજે નવો નથી ઉભો થયો, તેમજ મતી થવાનો ચાલ બંધ કરવાનો વિચાર પણ થોડું બેન્ટીન્કને પ્રથમ નહોતો આવ્યો. પુનર્લેખનો રસ્તો શોધનાર ને તે દ્વારાજ માત્ર વિધવાના દુઃખનો નાશ, જેમ શકનાર, આધુનિક, શ્રીજ્ઞના વિચારોમાંથીજ પોતાના વિચારો નીપજાવી શકનાર, પણ બહુ પંડિત, દયાળુ ને દીર્ઘદષ્ટિવાળા પોતાને સમજનાર, ધર્મમર્યાદાનો ભોગ કરનાર ને તેના કગત પછી વિશેષપણે તો માત્ર વિધવાના વિચારોનેજ પોષનાર મુદ્રાધારકોનો આગજ માત્ર તેમને ન મળ્યો હતો. તેમણે તો અતિ પવિત્ર, અતિ સુંદર, સ્ત્રીના જીવનને ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચાડી શકે તેવો, તેને પરમાત્માના જ્ઞાનની આધારિણી બનાવી શકે તેવો, સંતમહાત્માઓના જેવી પરમ સાધ્વી પુનિતા સતી બની શકે તેવો, વિકટ જીવન પણ મનમોહક અભિયનનો આગ શોધી આપ્યો.

પુરુષ ત્યાગી જેવાજ તેના ધર્મ બતાવી, પ્રભુએ સ્વેચ્છાએ આપેલી સંન્યાસિનીની દીક્ષાનું યથાવત પાલન કરવાનો, નિરતર પ્રભુભક્તિ-તે પણ બાહ્ય ડોળવાળી નહીં પણ ખરી અતરની જોવી શોધીને શુદ્ધ કરનારી-પ્રભુ અને પ્રભુના જ્ઞાનકોની સેવના કરનારી-દિવ્ય પ્રેમવદ્વિભક્તિનોજ આગ શોધ્યો, અને સતીગીતાના વૈધવ્યાવસ્થાના ધર્મોમાં તે સરલપણે અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન પણ સમજી શકે તેવી માદી ઘરમનુ બાપામા, પણ મદજે મુખપાક થઇ જાય એવી પદ્મવેદ ઉક્તિમાં તે ગાયો, સંભળાવ્યો ને સપ્રદાયમાં

ઉપદેશી પ્રવર્ત્યાં, સ્ત્રીત્વને અજવાળી તેનો દરજ્જો વધાર્યો, તેને પુરુષના પગરખાની પદવી(૧)માથી-અવસ્થામાથી-તાગવી કાઢી જગતના ઉપદેશકો-તારકોની દારૂમા મુકી

આ મર્મમા પણ એવો ધર્મ સ્વામીએ નથી ઉપદેશ્યો કે જે કાગળ ઉપરના શોભે એવો હોય અને પાળવામા ધણેજ કઠિન, નહીં નબી શકે તેવો હોય; તેમણે તો સગળમા મગળ માર્ગે તેમને અજ્ઞાન અવસ્થામાથી કાઢવાનો ને ઉપગની પાવરીએ ચઢાવવાનો દેવ સેવાનો ને પ્રભુમંજિતનો ને તેથી પુનિત થયેલ હૃદયને-જેમ જેમ મનનો નિકાસ થતો જાય તેમ તેમ કુચા કુચા માર્ગે દોરવી જનારો, ને છેવટે પ્રભુચરણે આત્મસમર્પણ કરી તેની ને તેના જતની મેવાનો શુદ્ધ માર્ગ જોળ્યો. જતા સ્વામી વીસર્પા નથી કે આવે માર્ગે પણ કેટલાકથી બુચો થવાની, ચઢતે ચઢતે ઠોકરો લાગવાની-તેથી તેના પ્રાયશ્ચિત પણ બતાવ્યા, અને તેમાજ આમીના દયાગુ વ્યભાષનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે આ પ્રાયશ્ચિત મારી-કચડી નાખનાર-નિગરા બનાવ નાગ ને તેમ હોઇ શુદ્ધ માર્ગે ચઢના અટકાવી, પડેલા માર્ગમાજ નાખી મુકનાર-ભયકર, અસહ્ય અને અશક્ય પ્રાયશ્ચિતો નથી કહ્યાં પણ અજ્ઞતાથી પાળી શકાય, પાળવામા ઉમગ સાથે દહના રહે, દોષ સુધારવાની વૃત્તિ મ્હીને તેમા જેમ વધે એવા સરેલાજ બતાવ્યાં છે.

પ્રકરણ ૬ કું

સંપ્રદાયના મુખ્ય કવિઓ—(ચાલુ)

(૨) બ્રહ્માનંદ સ્વામી જ્ઞાતિએ બાગેટ હતો, અને ગદવી મગાથી પૂર્વાશ્રમમા ઓળખાતા તેમનો જન્મ આયુની તજેટીમા ખાણુ નામના ગામમા મ ૧૮૨૮ મા થયો હતો બાળક અવસ્થામાજ નાનાનાના જોડમણા, દુકાઓ, અને હદો બનાવી બનાવીને બોચળ, તે સાલણીને તેમની તીન બુદ્ધિ અને સ્વાભાવિક કાવ્યશક્તિ જોઈને ગણુજીએ તેમના પિતાથીને તેમને પીમળ શાસ્ત્ર શિખવવા કહ્યું અને આશા આપી કે શીખી આવશે એટલે અમો એને એક પ્રગણું બક્ષીસ આપીશુ આની તેઓને કલ્પ-જે તે નમયમા પીમળશાસ્ત્ર અને અલકારશાસ્ત્રની પાઠશાળાઓ માટે પ્રખ્યાત હતુ-ત્યા અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા ત્યા ધમડનામા અને ભુજની પ્રજા બાપાની પાઠશાળામા અભ્યાસ કરી રાજપુતાનાના ભુદા ભુદા રાજ્યોમા પોતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી ભુનાગદ જામનગર વગેરે કેટલાક કાઠી મળ્યો પાળેથી પણ સત્કાર અને શિરપાવો મેળવી પાછા ભુજ ગયા ભુજમાં તે સમયે શ્રી સ્વામીનારાયણ

રહેતા હતા, અને તેમનાં દર્શને ગઢવી ગયા. પ્રથમ મેળાએ, પ્રથમ દષ્ટિએજ ગઢવીના હૃદયમાં પલટો લાગી ગયો, અને હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય તેમના પ્રત્યક્ષ-પણ્યનો ધર્તાં તુરતજ અત્યાનંદમાં આની જાંજ નીચેનું પદ જોડી કાઢી બોલ્યા:-

“આજની ધડી રે ધન્ય આજની ધડી,
મેં નિરખ્યા સહજનંદ, ધન્ય આજની ધડી.”

આ સ્વામીની સંપ્રદિષ્ટ કે સચવાઈ રહેલી કૃતિઓમાંનું પ્રથમ પદ છે. તે પૂર્વેના રાજ્યદરબારો વગેરે સ્થાનોમાં બનાવી બતાવી ગયેલા, પોતાની એક કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરેલી તે સમયની એક પણ કૃતિ સ્વામીએ સાચવેલી ન હોવાથી હસ્તગત થઈ નથી. આ પ્રથમ પ્રસંગે પણ સહજનંદ સ્વામીની પવિત્રતા અને પ્રભાવ કેવાં હતાં, અને મનુષ્યજીવન ઉપર તેમનાં દર્શનની અને ઉપદેશની કેવી સચોટ-જીવનને પલ્લટાવી નાંખનારી અસર થતી તે નીચલી કડીઓ દેખાડે છે :-

“કામ, ક્રોધ ને લોભ ત્રિષે (ત્રિવિધ) રહ ન શકે અડી,
માવજીની મૂર્તિ મારા હૃદયમાં ખડી રે.”

અને સ્વામીને તુરતમાંજ થયેલા નિશ્ચય કેવો જાળવાન હતો તે દર્શાવવાને

“જીવની જીવિ બહી ન શકે એ મોટી અડી,
સદજીવની દૃષ્ટિ ધર્તાં વરતુ એ જડી.”

અને

“જ્ઞાન કુચી ગુરુ મમસેં ગયા તાળાં ઉધડી”

આ કડીઓ બસ છે. આવો ને આવો દૃઢ નિશ્ચય ને દિનપ્રતિદિન ચઢતો ને ચઢતો રગ તેમને જીવન પર્વત ટકેલો રહ્યો હતો. ગઢવીના નામનું આ એકજ પદ મળ્યું છે. આની બાધા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી જણાઈ આવે છે; છતાં છેવટ સુધી સ્વામીની બાધામાં મળી આવતું-ધણા થોડા અંશનું પણ લીંદીનું મિશ્રણ-આમાં પણ જણાયો. તેમની કૃતિઓમાં નવ ગ્રંથો અને પદોનો સમગ્ર આજ નુધીમા હાથ આવેલ છે, તેમાના કેટલાક પ્રગટ પણ થયેલા છે.

તેમના જાણીતામાં ઉપદેશનું અંત પ્રધાન છે જેમ મુક્તાનંદ સ્વામી જ્ઞાની કવિ, નિષ્કુળાનંદ સ્વામી વૈજ્ઞાનિક કવિ, અને પ્રેમાનંદ પ્રેમી-પ્રેમમસ્ત કવિ હતા, તેમ સ્વામી ઉપદેશક કવિ હતા તેમના કાગ્યોમાં તેમના હૃદયનો જુસ્સો, ઉદ્ગારનો ઠોક, બાધાનું ગીરવ, અને શ્રેતાના મન ઉપર સચોટ જાણ મારનારી ઝડઝમક વાણી પદે પદે રણુમ કરતી રચનાવાળી કવિતા મન આકર્ષે છે. આખાએ જોવા ઠોક નિઃસ્વતાથી વેદાંતના વિષયમાં અને તે સમયના સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ ઉપર માર્યાં છે તેવા ઠોક સ્વામીએ વહેવારમાં ચતુરાઈ બતાવતા, સંસારનેજ અષ્ટ સિદ્ધિ અને નવનિધિ માનનારા, જડવાદની પોલ ઉપાસકોને પોતાની બબડતી

અને તેજ અશ્વની માફક કુદકા ભારતી બાનીમા માર્યા છે. આજે પણ તેમના ચક્રાવળા અને ઝુલના છ દો તથા છાપાઓ અને કડીઓ અનેક વેરાગી બાવાઓ અને ઉપદેશકો તેમનાજ નામે કે કેટલીક વખત નામ ફેરવીને પણ વાપરતા દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમના સુમતિપ્રગથ અને વર્તમાન વિવેક-જે હું ધારુ છું કે વિવેકચિતામણીનું જ બીજુ નામ છે-તેમા, અભીનાગપણે ખાસ ભાર દહને પ્રવર્તાવેલા પચ વર્તમાનના નિયમોનુ વર્ણન તથા બ્રહ્મવિદ્યાસમા વિદ્યાગી અને વિપરી જનોને મારેલા મપાગનો કેં ખ્યાવ અને આપવાથી તેમની કવિત્વશક્તિનુ પણ કેં દશન થશે —

“વારહિવાર પોઝાર કરુ શક કયુ મંમતા શિર મટિ ધરે હે,
મેરો હિ ધામ ધરે ધનસ પત, મેરો ટી મામ પશુ અપરે હે,
તે તો બયો બહુ રે છુદ્ધિહીનહિ પ્રેત જ્યુહ વિલલાત ફીરે હે,
બ્રહ્મમુનિ કહે દેખ વિચાર કે, કાન હુ છાડ અક જ કરે હે

“જોખન જોર બચો મુનતે, અયની સળ અગન આન ફિરાઈ,
નેનન દાવ લહી લકુગી ફર, ર વેત બરો શિર ચદની છાઈ,
દતનસે દરવાન લઠાય કે, મનન દ્વાર કમાર લગાઈ,
બ્રહ્મમુનિ કહે ચેત રાખ્યો નહીં દેખતદેખ જરા ચઢી આઈ”

“કામ કોધ લોભ દેવ પ્રેત જેસો જીવત હે,
કામની કો કિ કર નિરાચર જ્યુ ડેલ હે,
માયામે લુબ્ધ રહો, તપ્સ્યા કે પુર બલો,
મુખ-હુસે આઘાત વિના શુદ્ધ બોલ હે,
જોધ સો લપાય કરે, વામે આપ પચી મરે.
વિષયતામે અધ બયો દૃષ્ટિ નહીં મોલ હે,
બ્રહ્માનંદ કહે અખ અકલ્લ બિહારાઈ ગઈ,
વિષકો સમ્રાટ કરી અમૃત કુ દોર હે,
દુનીઆમે કુબ રહા આરાક હોય આરતસે,
બદગી ન કીની દીની જીદગી બીગાર હે,
મેહેર દીન છાડ દીની, કેર હું કે કરે કામ,
ચાહત ડરામ મુરધી બકરી કુ માર હે,
જોર હિ જુલમ કરે ખાવન સે નાહી ડરે,
જવનો મજુલ કીનો દોળકેકે દ્વાર હે,
રાકન કુ પીડતા હે, માયા હિ મે મસ્ત રહે,
બ્રહ્માનંદ કહે તુ પ્રહાસા મુનેગાર હે”

“કાલ હું કુ હમ કાટત હે કહે, કાવહિ નાચ સબેકો કરે હે;
કાલ તે રોષ મહેશ્વર કપત, કાલ તે દેખી નિરંજિ ડરે હે,

કાલકી અલ્લ કીરે સળ લોભમે, અલ તેં લોભસ જેસે ખરે હે;
પ્રહ્લામુનિ કહે અર્વ કહાનર, તુ પલ એક હિ માઈ મરે હે."

"જ્યુ" અસિસૈનમે ઉખકા એલ, લટયો કે લટયો કે લટયો કે લટયો હે;
જ્યુ" કપડી મીલહેલ કિયેસો, વટયો કે વટયો કે વટયો કે વટયો હે;
જેસેહિ તોભલ ધાનકો ટેર, ખૂટયો કે ખૂટયો કે ખૂટયો કે ખૂટયો હે;
પ્રહ્લામુનિ કહે જ્યુ" એહિ દેહ, છૂટયો કે છૂટયો કે છૂટયો કે છૂટયો હે;
કાલ ચિતામહિં બડી સતીસો, જરી કે જરી કે જરી કે જરી હે;
સિંહ કે અમ્ર ખડી બઝી સો, મરી કે મરી કે મરી કે મરી હે;
જ્યુ" ધરિધાર કે પાસ કટોરી, બરી કે બરી કે બરી કે બરી હે;
પ્રહ્લામુનિ કહે તેસેહિ યહ દેહ, પરી કે પરી કે પરી કે પરી હે;"

"આહિ સંભેગ બધો રખીરજ, વામે હિ જવ કેહી વિધ આવે;
બીજકે સંભ મવેરા કહે કોઈ, કોઈક પંખમે માસ સુનાવે;
દેખત કોઈ વિલેગહિ દેહસે, જય વગે કુંજ ઠોર સમાવે;
પંડિત જન પ્રવીન ગ્રામિ મુનિ, પ્રહ્લામુનિ કોઈ એહિ ન પાવે

આ મુળખના દેહ-આત્માના વિષેગ વીશેના, દેહના નાશવંતપણા વીશેના તેમના હોદો સમેટ અસર મન ઉપર જમાવે છે.

તૃષ્ણા વીશેના તથા અધૈયેના અંગ વીશેના તેમના સર્વેયા સામળખટના ગુનરાતી હાપાઓનું સ્મરણ કરાવે છે:—

"શીરા ગયો સુર લોખું છાંડકે, પાવ ગયે અહિ લોખ મવંતા;
પેટમે સાયર સામ સમેજલ, મેર પ્રવંત મયે મુખવંતા;
કાનક નેન રહે દિશા હું દિશા, હાથ અહે અહુ ખાન કે જંતા;
પ્રહ્લામુનિ કહે દેહ બધો બા, હે તૃષ્ણા તેરે નાંહિ નખંતા;
તું હિ મંગાવત બીખ ધરેધર, તું રનાં મધ્ય આસ મરાવે;
તું હિ પદાવત દેશ વિદેશમે, તું હિધિ જલમાંહિ બુડાવે;
તું હિ તે હોલ હે વૈર કુટુંબમે, તું હિ સદા હરિ શાહ બુડાવે;
પ્રહ્લામુનિ કહે તેરે સમે કવ, હે તૃષ્ણા તેમે લાજ ન આવે;
જવકી ધાત સો પેટ કરાવત, પેટ હું તો મદગાસ અહારી,
ચોરી કરે કોઈકા ધર ફોરત, પેટ કે કાજ કરે વટ પારી;

"પેટહિ ફૂર બોલાવત બુલાવત, પેટહિ પાસ ગયે બીખ કારી,
પ્રહ્લામુનિ કહે યા જગમે કોઈ, પેટસોં જોર નહીં આકારી.
કોઈક લેત હે કોઈક દેવ હે, કોઈક જોરત કોઈક જધા,
કોઈક કિંચિત્ કોઈક પીચત, કોઈક વાવત કોઈક રંધા;
કોઈક સેરવં જોરત કૂટવ, પેટકી પીરતે હો રહે અંધા;
પ્રહ્લામુનિ કહે સુજ પરે નહીં, પેટ રચ્યો જગ ગોરજ પંધા

કાઢેકુ કાઢેકે દ્વારે બચકે, દીન આધીન રહે ડરપતા
મત્સરમાં મગર રહે વાઢેકે કાઢેકે બેન કરર સહતા,
તેરિહિ બાન હુ મે ગુલતાન સદા અન પાન વિનાઈ રહતા
બદ્ધમુનિ કહે પાપલગ્યો યહ પેટ ન હોત તો સો નિચિવા
પે કે કારન નાચત ખુદવ પેટ કે મારન ખાત ગુનીહે
પેટ આધીન સમે બટ પડિત, પેટ તે હોત હે વેદ ધુનીહે
સાદ બહ પતસાહ મુમાહીબ, પેટ હુતે સદા પ્રીતિ બનીહે
પ્રહમુન કહે પેટ પ્રીતિ પ્રભુ પેટહુકે વચ દીન હુન હે

નારી વીરો કહ છે કે—

વિષકી બ મી મીન વિષ વિષ વેલી વિસ્તાર
વિષ ડાલી વિષ પત્ર ફન નખ શીખ વિષ તન નર
નખ શીખ વિષ તન નાર ચિત્તાચિતવત ચડી ભવ
વચણ નયન વિષ રૂપ રૂપ બમાહિ બમાવે
દાખત પ્રહાનદ દેખી મ રાશી દુખકી
જમપુર તણી જમાન, બની ત્રિય બેમી વિષકી
રહીઆ અવગા રામ ત્યા નેરી રાખી નાર
શુભગુણ બહી ચારગી એા મુખપ્ર બહાર
એા મુખપ્ર બહાર પર પરપચ ન આવે
પ્રીતિ એહ પ્રમાણ ખાખ ચાર બરમાવે
દાખત પ્રહાનદ સગ તેહી અતિ દુખ સહીઆ
વચગા વીરો વિધાર, રામ ત્યા અવગા રહિયા”

‘મનનુ રૂપ દાખનના કહે છે કે

‘જે મન નીરખે નાર ગાત મ નારીકે રૂપા
જે મન કરી કાથ રતન તમ કોધકે રૂપ
જે મન માયા ચહત હોન મ માયિક વેરો
ચામનકી એહી રીત બહા જેસો તહા તેસે

કમ સહ ચોરકુ મીલત બબ, તો તેહિ રીતિ અનુસરે
કહે મહામુનિ મનકી ગતિ કેહિ વિધિસે બના પરે’

વિપદેશમાં નેમના છુનણા છદ કેા ડોઝા મારે છે તે હવે જોઈએ —

તોફ દેખ કુપે પરિવાર સારા ડારા દેત હે હથમે ધોકલીકુ
કણ સિખકી બત કાન ન ધરે, ડાહ્યા હોત હલાનત ડોકલીકુ
ખરે મે દાદે પચસે ખુ મેઠા હીઆ ફૂટ છેડે નહીં હોકલીકુ
પ્રહાનદ કહે -લ ચલ મિટી મર ખુડ દેખત કયા મોકલીકુ

જગમાહી ફળેત બેહાન ફીરે કામ કિરર છટલ કછડેકા
બોઈ કમર સોગટ જુગટમે મન લક્ષ રહ્યા રાડ રાસડેકા
લીએ હેકા હાથમે ડાવતા હે, ખોટા બેલવા ચાર ખવાસડેકા
પ્રહાનદ કહે બને રામ કેસે અધિકાર તોફ નર ખવાસડેકા”

“યનધર ઈંદ્રે યન યિત્તાહે, સુખ જીવતાહે, પુનિચારિયાકા;
દીન રેન માયા બીચ ભુલગયા, ખુશી ખ્યાલ કિયા નિત્ય ખવડરીઆકા;
ચિત્ત ફાટ ગયા બદલેલ અલે, ખાર છેલતા હે પરબારિયાકા;
પ્રધાનદ કહે તોફાં દુઃખ લગે, પણ સુખ તો મળે પેનરિયાકા.”

“ધિરુ તાહિ સતીનકે સાજહુમે, વનિહ દેખી ડોલી પડે બચકે છ;
ચિત્ત શર હડયા સંગરામ હુસે, કહા છતા હે ધર આપાં છ,
સંત બેખ ધરિયા અહે લોકહુકે સુખ દેહસે ચિત્ત લગાયકે છ.”

પ્રધાનદ કહે તીનું ખવાર બચે, જમમાંહી બડે જસ પાયકે છ.”

“રાજ બાજહુ કમકાજમે તેં, નવરા ન રહ્યા દિન રાતમે છ,
જગમાંહી બડે જસ હોય મેરો, જને હોઈ બડે નાત જાતમે છ;
રામ રંગવિલાસ અવાસ હુ મેં, અરુ લાખસે ઈશી ધતમે છ,
પ્રધાનદ કહે જમ આય લગ્યા, બોઈ ઈમર બાતકી બાતમે છ.”

“પરનારીકું દેખકે પાપ ધરે, પાછ આંખીઆમે નહીં પાલતાહે;
હમ બાલ્યામે સખ નાચુ ગઈ ચિત્ત ચાલ હરામકી ચાલતાહે;
મલ માંસ ચોરી અરુ જુમરેમેં, મન રીચ પડે છુટી મહાલપાહે,
પ્રધાનદ કહે આજ કાલહુમે, અંટ કાલ અચાનક ચાલતાહે.”

“કંઠી ધાર દીકા કીઆ બેખ નીકા, બને ઠીઠીકા અયે રાતનમે;
સખ પાય લાગે ઝેર ભેટ આમે, બહુ આતુરી લેલ બોધાનમે;
સાખી બોલ રીખી કરે બાત તીખી, ધની રીવ કાને શુન આવનેમે;
પ્રધાનદ કહે જાત બ્યાન જાને, તેરા તાન તો રાંડ રીઝવનેમ.”

“કરે એક ચેલી રજે આપ બેલી, તાણી બંદગી જાત બખાનતાહે,
સદમપકી ગીત ન કાન ધરે, કરે વાદ બોટા અત તાનતાહે
કરે કંડ કપડ કે ચોરહુકા, ધન આપને મંદિર બાનતાહે,
પ્રધાનદ કહે રામકી બાત નહીં, મન માઈકી જાતમે માનતાહે.”

કેવા સતનો મમાગમ થયે આવો ઉપદેશ લાગે ને જીવનનું કારણ સરે ને વીશે કહે છે —

“અવધૂત સદા અસ્ત રહે, કહે જાત સદા કીરતા કીછ,
કાલ વ્યાસકે દાવસેં નાંહી ડરે, કુલે નહીં ન જાલ સમારકીછ.
લયલીન સ્વરુપમેં લક્ષ રહે, તાકું પક્ષ નહીં નીજ પારકીછ;
પ્રધાનદ કહે જન આય માયે, બેલે ચેલ સદા નિરધારકીછ.
એસે સંત મીલે કમી કાલુ રહી, સાચી રીખવે રામકી ગીતુછ;
પરાપાર સેહા પરિવલ જામે, કહરાનહે છવે ચિનકુછ;
દહ આસન સાધકે બ્યાન ધરે, કરે બ્યાન હરિટકે ગીતુછ;
પ્રધાનદ કહે એસે સત મીયે, મનુ સાચ બદાનત ગીતુછ.”

ઉપદેશ ચિંતામણીના ચંદ્રાવળા, અને સુમતિ પ્રકાશ. તથા વિવેક નીનિતા (વિચાર વિવેક) દ્વારા બેજ દ્વારા આપીશ. પ્રથમનું પુસ્તક નેમના અંગ્રા-

ત્યાગ સમયે જે પ્રથમ નામ તેમને સ્વામીનારાયણે આપેલું તે શ્રીરમદાસના નામે લખાયેલ છે

અંદાવળા...

‘નિસ્પૃહ કહે જી સનેહ નહીં, મન મોહન ન આવર્ન અધમહી,
યત કિંચિત પિંડ બ્રહ્માંડ તજે, બય શોક નીચાર કે-રયામ બજે,

પશુ પક્ષી સ્વભાવિ વિભવિ નહીં, રતિસે સજ બધન હોત સહી
જન વ્યાધિત વૃદ્ધપનો જ્યુ લહે તન રનેહસે જીવન આસ રહે’

નિષ્કામ વીશે કહે છે —

“યતિ જોણુ પુરુષ ત્રીયસે મુખધ, અસ અન્યદુસે નહીં હોત અધ
જનસગ મુક્તપન જો મુમુક્ષુ ઐશ્વર્ય અખિલ ગુણ નાસ અમુ
બ્રહ્મચર્ય અહિસા અનીર્વાય, સત શૌચ દયા સમ હમ મુન્ય
અરતેય મૌન જસ દયા બુદ્ધિ સજ જોણુ નારીસગ નસત સુદ્ધિ,
કરી સાગ ભક્તિ સતસગ નેમ સો રાખી કમ જીતત કોમ
નૃપ પ્રાક એલ પૂવાવયાવિ, તજી કમ પાપે મુખ આમિત પ્રાતિ,”

—વર્તમાન વિવેક

મજ્જુતા છંદ

‘ઈકામ વેચિ જીવકો, કુખરપ ચાર દધવકો,
વિહરત કોટીક વામસે, નહીં હોત પુરન કામસે
વૃદ્ધ રોગી અધ બધિરકુ, ધનહીન કપર વીરકુ,
દૂનહીન દુર્ગળ ઈન હો, સજ કામ કિંકર ખીન હો’

—સુમતિમકાશ

આ તો સ્વામીની હીદી કવિતાના દજાનો થયા, હવે ગુજરાતી આપામો તેમના ફટકા કેવા છે તે જોઈએ —

“નર દેહ દીધી તુને નાથેરે, હોય ધન તો વાવર તારે હાથેરે
પડ્યુ રેહેરો નાવે કોડી સાથે, નારાયણુ નામ લેને તુ પ્રાણીરે
‘મર્જવાર કીધી રક્ષા તારીરે લીધા જઠરા અગ્નિથી કગારીરે
બેઠા તેને તે કેમ વિસારી.

“તાકે પરધન ને પરનારી રે નથી બજતો તુ જેવ મોરારીર
અગ શી ગત થાશે તારી ...બદ્વીપતિ નાથતુ લેને રારણુ રે’

‘જિત અડવમાં બહોત તોફાનેરે કયા મજુની સાબળજે તુ કાને રે,
બ્રહ્માનંદતુ કહિ સલ્ય મને બદ્વી”

“જમ હાથ જરુરજ બેવેરે, પછે થાશે તુને વસ્ત્રાવેરે
પ્રાણી અવસર નહીં મજે આવેા એજે બદ્વીનાથને તુ રહેનેરે

“કુબુદ્ધિ મેલીને યા નિષ્કામરિ, કહું છું વાત ખરી”
મિથ્યા છે જો તારી કથા માયા, વાદલ કેરી જેવી છાંપા રે,
સુરખ નર નિશદિન શીર તારે, કાળ કષાટા નિત્ય મારે રે,
તારો જન્મ અલેખે હુદો નથ છે રે, સુરખ અભિમાની;
મેલી અમૃત વિખ શીદ ખાય છે રે, કુબુદ્ધિ કફરાલની;
મથુ સાથે કરને રે નર હું પ્રીતકી રે,”

આ યોસર ટેહેલીઆ બટોથી શ્રવણગત ન યદ્ય હોય એવા તળ શુન્દરાતમાં
થોડાજ મળશે શરવીરના અગનો ઉપદેશ તો સ્વામીનોજ કહી ગઈએ. એવા
ઉત્તર કરનારા, હૃદયને બળવાન બનાવીને જોમથી ડાલાવનારા તેમના પ્રવાહમાં
હવે સ્નાન કરીશું—

“હરિજન સાચા રે જે ઉરમાં હીમત રાખે,
વિપતે વિરચિ રે કેદી દીન વચન નવ બાખે
ટક ન મેલે રે તે મરદ ખરા જગમાંછી;
ત્રિવિધ તાપે રે કેદી અંતર ડાવે નાંહી
નિધક વસ્તે રે, હઠ ધીરજ મનમાં ધારી,
કાળ કર્મની રે રાક્ષ રૂવે વીસારી
મોહુ વહેણું રે, નિમ્ન કરી એક દીન મરણ,
જગ સુખ સારું રે, કેદી કાયર મન ન કરણ.”

મથુ નતાં રે, મેલે નહીં તે નર મારી.*

બીકે ત્યજને રે, નિત્ય હીમત સો તો ધોણે,
મસ્તક માયરિ, સર્વે તણુ જેણું તોણે
કેસરી સિંહને રે, જેમ શકે મીલે નહીં મનમાં,
એકાગ્રી રે, નિરજે થઈ વિચરે વનમાં
પિંડે ઉઠા રે, મોઢા મેખળાં રે મારે,
હીમત વિનાનો રે, હાથી તે જોઈને હારે
પ્રહ્લાનંદ કહે રે, એમ સમજે તે નર શ્રામ
તન કરી નાંખે રે, કુરુ વચને ચૂરાચૂરા.

સાચા શ્રામ રે, જેના વેરી તે ધાત વખાલે;
જીવત નહું રે, મસ્તુ તે મંગળ નલે
તેની પેરે રે, હરિજન પણ જોઈએ વીખા,
અંતર સત્ત્વે રે, લાગે અતિ વજ સરીખા
મથુ નતા રે, મુખતું પાણી નવ નલે
પ્રહ્લાનંદ કહે રે, તે સંત હરિ મન બાવે.”

ગુજરાતી બાપા પરનો નેમનો કાચુ પણ આમા સહેજે જણાઈ આવે છે. હોંદની પડતીના અધારા કાળમા, આર્થ પ્રગ્નના આઘસોમા આઘણુત્વને ટકાવી રાખનાર, ક્ષત્રિય જનેના ક્ષાત્રતેજને ઝગકેતો બનાવી નિરતર શરાતનના અગ્નિને પ્રજ્વલિત રાખનાર, વૈરથોને પોતાના શબ્દ ઉપર મસ્ત રહેવાને ટકારનાર, 'વેદનુ વચન ને વાણીઆનો બોલ' એ પ્રદેવતને જન્મ મળે તેવા બ્યવહારમા બનાવીને સત્યનચનીપણાનો ગુણ વ્યાપારી વર્ગમા પણ દૃઢ કરાવનાર, - દુકમા ત્રણે ધર્મેનુ તેવા ઝગમા પણ રક્ષણ કરી તેને જોસબોર જીવતો રાખનાર સરળચેલાનુ માન જો કાઢને પણ ઘટે નેમ હોય નો તે તે કાળના ભાટ, ચારણ, બારોઁ અને સ્ત્રીવર્ગનેજ ધરી શકે છે આની દેશોદ્ધારમા ભાગ લેનારી સાતિના-બારોઁ-એવા, પોતાના ગુરુ ઉપરની શ્રદ્ધા અને અડગ નિશ્ચયથી અતર જેનુ પ્રકાશી રહેતુ છે એવા, જે સત્ય પોતાને જડ્યુ છે તે બીજા સર્વને જણાવવાનો પોતાનો ધર્મ છે એવુ માનનારા એવા, જેની હૃદયવીણાના તારે તાર ગણ્યુમણી ઉડીને આવાપ કરી રહેલા છે એવા આ સ્વામીના શરવીરપણાના અગ્નિ પરાવાચે, તેમજ ગુજરાતી બાપા ઉપરનો તેમનો કાચુ પણ આમાથી પ્રત્યક્ષ થતો હોવાથી તે દર્શાવવાને માટે પણ વધારે ઉતારા આપવાની જરૂર હુ જોતો નથી

તેમના પદોમા, દોહાઓ, સોરઠ, ચોપાઈઓ અને જુદા જુદા છંદોમા પિગળના નિયમો ધણી સારી રીતે પળાએલા દેખાય છે પ્રેમાનંદ સ્વામીના પદો જેમ ગાનારને માટે અત્યુત્તમ છે તેમજ સ્વામીના પદો કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમોના અનુસરણુ માટે શ્રેષ્ઠ છે આગળ ઉપર આવતા વૈરાગ્યોત્પાદક નિબુળાનંદ સ્વામીના પદોમા જગડી રહેલો-વીજળીના જેવો ક્ષણમા સ્વ પામતો નહીં પણ સૂર્યના જેવો નિત્ય પ્રકાશ આપતો-ઉપદેશ અને સ્વામીનો તેવો ઉપદેશ સરખાવવાનુ બને તે માટે બેએકે કડવા નીચે આપીશુ -

“તનડાની મમતા તું તજજે રે, કે રૂઢા રધુવીરને બાજજે રે,
વિચારી જો કાયા તારી રે, કે એમા ક્ષય વસ્તુ સારી રે
રૂઢિર ને માસ બધું સારે રે, કે મન ને મૂત્ર ઝરે બારે રે,
અતરમા જોજે તું હૃદય રે કીડા ને પાતલણુ કુદ રે,
ઉપરથી આમ મહેચુ આણુ રે, કે તેને માને છે રૂપાણુ રે,
પ્રજ્ઞાનંદ કહે તન છે બોદ રે, લેને તું હરિસરણુ મોદ રે

મેલી સર્વને અધવીચ મરણુ, કે જન્મડાને લેણુ બરણુ રે,
કરશે લેખા કાચળીઆ કાઢી રે કે પીવશે ચેચુડે પાઢી રે”

એમતુ જ્ઞાનાગ પણ હવે તપાસીએ મુક્ત મુનિના મગાના ઓધ જેવી વાણી તેમા મળતી નથી ખરી, પણ હૃદય ઉપર પડ બેસાડવાની શક્તિ તેો તેમા છેજ.—

“પ્રદારુષ હોય જાગે વીચરે રે, તબે દેલ અગાસ
હસકે ખીચ રહે નીલ મેલ સમસ્ત વાસોઆસ
નિસ્પેદ હોય શ્રીરત નીરદલિ, સખ જગ કરત સમાસ

માયા જગ ધરાડુ જાને લિયમે સદાહિ હુલાસ

પાપ દ્રોહ પરિત્યાગ કરીને, દયા ધર્મ કર આણી
મમતા કેરે માથે મુરખ, ભાર મ વેળે તાણી
પરધન ને પરચીય મદ માગી, નરક તણી નીરાણી
બ્રહ્મ ધર્મ સુત નામ નિરવર, શ્રી ધનત્યાગ હચારી
સબકે કારન હોય નિવારન, બહુતવસ્તુ બધ હારી
સખ અવતાર લીએ અવની પર, આપ બરે અવતારી
અવિનાશી મુખશાસી અજન્મા સો મનુષ્યકૃતિ ધારી
મગઠ હોય મળુ પરમ કૃપાનિધિ નિચરત વારમવારી

તેમના રામાષ્ટકમાના સંપ્રદાયો અને ઉપદેશ ચલાવલીને આસ્વાદ બધને

૭૬ રત્નાવલિમાની પ્રેમસખીનું ગાન સાંભળશું —

હૃદય હર મો પુરવજી દિશ, મુરમુસે વમદૂર નિકાસ,
હુક રહે સખ્યાય કુમુદિની, સમગન સત સરોજ નિકાસ
દવકિત લીન બધે રજની કરિ સુકિત પ્રાત વિખ્યાત લીનસા
બ્રહ્મમુનિ કહે ચા જગમે, સતસંગ સંગેદિત સૂર મકાસા!

જય જલમાઠ લકીર પરીસો ટલીકે ટલીકે ટલીકે ટલી હે
જય મિસરી પયમાઠ પરીસો બલીકે બલીકે બલીકે બલી હે
હેવલ શીરા અઢાઈ ધળ સો હરીકે હલીકે હલીકે હલી હે
બ્રહ્મમુનિ લુહિ દેહજી આજુ ચલીકે ચલીકે ચલીકે ચલી હે ।
નીચનકે સગ પ્રીત કરી મો મગીકે મરીકે મગીકે મગી હે
જુધક દેખી ત્રિયાનજી ટારી હમીકે હમીકે હમીકે હમી હે
સુરજ દેખકે કદકલિ સો ફીકે ફીકે ફીકે ફી હે
બ્રહ્મમુનિ લુહિ દેહજી આજુ ધમિકે ધમિકે ધમિકે ધમી હે ।

રજકીપતી હુક હન્યો હવસે, હગમે કુખાર ત્રિયક સજકી
સજકી રચના રમકપમે લખિ કસ ઘટા સુછટા તનકી
તનકી મહિમા નહિ ભલ કહી અર્ધિ યાકત ચેશ શબ્દ અજકી
અજકી છબી ખુબ બની બ્રહ્માનંદ તાહિકી આઠ અમિ રજકી ।

પિયરા નહીં જાનવ પીર સખા મારે ધીર ધરાત નહીં દિયસ
દિયરા ખીન લેઠ બરે અબતો નિધિ દૂન કું દુખકે દિયરા
દિયરા દિલ ધોત નહીં તળકુ જળકુ નહિ તાપ ગિદિ જયરા
જયરા બ્રહ્માનંદ આઠ જગી રહ એક લગી પિયરા પિયરા ।

દુઃખમે' દુઃખ એહિ વિદેશ પિયા, ભરઆત હિયા પિયરી મુખમે;
મુખમે' શઢ તાપ વિલાપ કરું, પિય આપતો નય રહે મુખમે;
મુખમે' એહિ પીરસુ ધીર છતી, નહિ મુજગતિ ન પતિ રખમે;
રખમે' રહના સો બલો બ્રહ્માનંદ, જન જરો દહના દુઃખમે!

...

...

..

...

છંદ:

ધમ ધમ અતિ ધમક ઠમક પદ ધુધર, ધમ ધમ કમ સમ હોલ ધરા;
ભમ ભમવત વિધમ પરિભમવત ભમ ખમખમ હમ અહિ વિક્રમ ખરા;
ગમગતિ અતિ અગમ નિગમન લહત ગમ, નઠવટ રમજમ ગમ મનમે;
ધધુરવ પટ ફરર ધરર પદ ધુધર, રંગ બર સુંદર રયામ રમે!

...

...

...

...

અંકીવણા

“દેહ મેહસે” નેહ નિવારી દિછયે, રાજ જેસે રામ કામ સોહ કીછયે;
રયા ન રેશે કોય રક અરૂ રાવરે, હરહાં કરશે અપના કાજ
ખન્યા હદ દાવરે!
મેરી મેરી કરત ફરત નજરમે, કાયામાયા કાજ કમાયા કરમે;
પલક માંહિ ગૃહ આલ હોય સખ પારકા, હરહાં તે હોયગા તે હેકિ
સરિકત મારકા!

જે પાઈ નર દેહ નેહ કર નાયસે, જાજ છતી બેશમ હારે હાયસે;
મૃગતૃષ્ણા સંસાર કષુ નહીં ધાપણા, હરહાં મમતા સખડી મેલ
સમકર આપણા!

મેગલ માલ વિલાત અનોપમ મંદિરા, સજતિ અતિ શણ્કાર નાર અતિ સુંદર;
હુલ હલલ હંમેશ હદર હલમલાં, હરહાં રલા ધર્યા સખ રાજ ગયા નર એલા!
નકે આગે રાગ ગુણિજન આવતે, મેવા અરૂ મિષ્ટાન્નકે જોજન આવતે;
ખાસિ મેહેરિ સાય કરતાં ખુબિયાં, હરહાં મિલગે, મદિયાં માંય કે એસિ મુબિયાં!
ન્યાકે આગે મર્સ રોજ આખાડા મંડતે, ખમજલ ખતિ ખંડ છડકા ડંડતે;
ચઠા કચેરી ચાઠ છઠા રંગ છાય કે, હરહાં મુતા તાણી સોહ મસાલુ' નય કે.

...

...

...

...

છંદ ગુજગીની ચાલ:

હઠા ખાન સુલતાન ઇશમા કહાવે, સખે સંપતિ જુકલ જુગમે સુંદાવે;
હદે અરેતલુ આપકિ આણુ ફેરી, દિન એક હોસી સખે ખાક ટેરી!
હઠા પાસ મંત્રી રહેજુ મતિના, જુદિવંત મુને સખે ચોજ જિનડ
સદા રાજકાજ મનમે લગેરી,—દિન એક હોસી સખે ખાક ટેરી!

આદિ આ ૪૦ છંદો મનનીય છે.

હરિમહિમાના અમૃતધ્વનિ છદ્ધનું અષ્ટક ચિત્રકાવ્યનો સુંદર નમુનો છે:—
 તરત તુરત તિમરતર ॥ ત્રિભુવન તરલ તખત ॥ તારણજન બુધતન ધરત ॥
 તનમન હરત વિપત ॥ તન, હરત વિપત ॥ તોડ અમત ॥ તરવ કહત ॥
 ત્રિનયન નત ॥ ત્રિયસુર વૃત ॥ તનક હસત ॥ તથલ બજત ॥ તવન કરત ॥ તટ
 બલ મત ॥ તક હરત ॥ તકત સુરત ॥ તાન લહત ॥ તપુલ સ્વમત ॥ તુનલ
 ઉક્ત ॥ તવક્ષલ બ્રત ॥ તરત તુરત તિમરતર ॥ ૫ ॥

પ્રકરણ ૭ મું

સંપ્રદાયના મુખ્ય કવિઓ—(ચાલુ)

(૩) પ્રેમાનંદ સ્વામી—આમનું અપરનામ પ્રેમસખી હતું. જન્મે ગૌરવા
 શાંતિના હતા એમ માનવું છે. અને તેમનાં પદો અને લેખો તેઓ શાંતિએ ગમે
 તે હો, પણ તેમના ગાયનશાસ્ત્રના જ્ઞાનના ને તેમાં તેમની કુશળતાના અચુક પુરાવા
 છે. તેમનાં પદો ગાયકને તેમજ વાજાંજ વગાડનારને બહુજ ગમે છે. બાપામાં તેમણે
 બારમાસીના વિરહના, પોતાના છટદેવના ચરિત્ર અને ઈતિહાસ જીવનના, ઉત્તમ
 પદોનો સાથે કાળો આપ્યો છે. તેમની બાપા સરળ, સખદો બંધબેસતા, રાગ
 એકકસ અને વિષયને અતુકુળ છે. વિરહનાં અને ચરિત્રનાં પદો ધણાંજ સુંદર છે
 અને તેમના આ પ્રસંગના પદો જોતાં તેમનું પ્રેમસખી નામ સાચુંક થાય છે.

તેમની બાપા અને શૈલી વીશે મારા કરતાં તેમની કૃતિઓનાં ટાંચણો
 વધારે સમજ આપશે. સર્વસામાન્ય એવું જ્ઞાન, એવો વૈરાગ્ય અને એવો
 ઉપદેશ તો તેમના પદોમાં, કાવ્યોત્તોમાં, ને ગ્રંથોમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ
 તેમની વિશેષતા તેમના દીનપણામાં, વિશ્વાસમાં અને પ્રેમમાંજ રહેલી છે.
 તેમના ગોપીવિરહના તેમજ સહજાનંદ સ્વામીના વિરહના, બારમાસીના
 અને તિથિઓનાં પદો વાંચનારને તેમની ભક્તિ-નિષ્કામ હોષ પૂરું પ્રેમવાળી—
 પ્રેમભક્તિ પ્રત્યક્ષ માપ છે. પોતાના ચુરુબધુ હોવાથી, પોતાનાથી વધે વૃદ્ધ
 હોવાથી સહજાનંદ સ્વામી મુક્તાનંદ સ્વામીનો મોઝો જીવનતા ને તેમની સાથે
 માનપૂર્વક જ્ઞાનગોષ્ઠી કરતા, બ્રહ્મમુનિનો વિનોદ સખીભાવે પોષતા, પ્રેમમુનિને
 પ્રેમસખી કહી સંબોધતા પણ જ્યારે તેઓ તેમના પ્રેમસખી છલકાતા દિવ્ય
 સૂરોને સાંભળતા ત્યારે ગળગળા ચમ્પ જતા, ને તેમની અતિશય પ્રશંસા કરતા.
 તેમના સત્સંગમાં મશહુર એ અષ્ટકો: “વંદુ સહજાનંદ રસરૂપ અનુપમ સારને
 રે લોલ” તથા “સજની શીશુ મુજને સાંભર્યા રે” માંનું પ્રથમ અષ્ટક જ્યારે
 સ્વામીએ ગાયેલું ત્યારે કહ્યું કે “જેને આવી રીતે બમવાનનું સ્મરણ છે તેને
 ધન્ય છે, અને તેને તો હીરને અમે દડવલ કરીએ. તેના માતપિતાને પણ ધન્ય
 છે કે આવો પુત્ર થયો!” (ગ. પ્ર. વ. ૪૮).

“નેણામાં રાખું રે, નેણામાં રાખું રે, નાથજીને જતન કરીને મારા નેણામા રાખું !”

આ ચોસરમા તેમનો આગ્રહ દેખાઈ આવે છે.

મુને તારા, મુખની માયા લાગી રે, સહુજા સ્યામ સોહાગી,
માણીગર હું તો તારા મોલીડામાં મોલી માયા,
રસીયાજી રૂપ જોઈ અનુરાગી રે... .. સહુજા
સાંભળી સુંદર તારા મુખડાની વાણી વાંલા,
હવે મારા મનની બામણા બાગી રે... .. સહુજા
માયા મરમાળી તારી આખડહીની રેણું રાતી;
આવી મારા હરમાં હી વાગી રે... .. સહુજા.
પ્રેમાનંદના પ્યારા હાર હેવાના કહાના વારી,
તમ કારણે થઈ વેરાગી રે સહુજા

X X X

પ્રીતમ પ્રાણપતિ રે એરા આવે, નિરખું પ્રીતમ પ્રાણપતિ

... ..
કેશવ કેડે રે ફરે મન કેશવ કેડે, મોલી પાગને છેડે—

X X X

જય જયજીવન શ્રીધનરધામ—ટક.

હોડા હોડા ગોવિંદ, હોડા ગરુડચન્ન, શ્રીપતિ હોડા મંગલ ધામ—જય
માયા મોહ તિમિર હરો, સ્વામી અબધ હરો, શરણાગત કે બિશ્રામ—જય
ધર્મકુલમડન, કલિમલખંડન, પ્રેમાનંદ કિરો પુરન કામ—જય

સામાન્યપણે આ લીટીઓમા છે તેમ સ્વામીની બાપા ધણીજ સાદી, સરસ ને શુદ્ધ ગુજરાતી છે, પણ કદિ કદિ અંદર હીંદીનું મિશ્રણ થઈ આવે છે. મારુ બાપાના તેમના પદોમાંની તેમની બાપા મારવાડમા બોલાતી બાપાને ધણીજ મળતી આવે છે તેમની દીનતામય વાણી અંતરના બાવને બહાર વહેવડાવતી હોઈ હૃદયમામી છતાં પણ શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી છે—જ્યારે તેમનું હીંદી પદોમાંનું હીંદી પણ ગુજરાતી મિશ્રજ છે.

સબહીકો આધાર સાર, સુ શ્રીજીપુમાર;

પ્રેમાનંદ વારવાર, ચરનન સિર નાઈએ.

X X X

મેં તો ગુનેહગાર તેરા રે, હો સ્વામિન મેરા

એ ચોસરમાં દીનતાનો બાવ પગવે પગલે વધતો જઈ સ્વામી એવા પદમાં કહે છે—

ને કરની સુની હો પ્રણ મેરી, નાહિ ક્યહુ નિસ્તાર,
અપનો બિરદ બિચારી કે કરાવ લીજે મોહન મેરી સાર;

આપે છાપદો સેજ, ઐશ્વર્ય પ્રતાપ તેજા;

કાક ન જાને, પરશ્વદા મદરૂપ રૂપ

કાલકર્મ મેરુ સ્વામી પ્રેમાનંદક અંતરંગમી;

સત્યિત આનંદ પ્રદા રહતા હસી છુપ છુપ,

કીલવે કૃપાનિવાસ, ઈતર વાસનાકો નારા;

રહ પાસ હોય દાસ, બેસો મેરો ભાવરી-

ધર્મ, ધર્મસુત, મિત્ર ન ભઈ;

વછવે વરત જાની રાત્રુ સમ, હોય સુદ્ધ સુખદાયી;

જન લાગે નિજ સુદ્ધ સનેહી, સો કદ નામ મુનાઈ;

પિતા તળયો પ્રદલાઈ, વિભિષણ રંત્રુ ભણી નિભાઈ;

બલિ શુર તળયો, બરત નિજ જાની, હરિભરણે મિત્ર લાઈ;

જનનિતા ઋષિનારી પતિ સુત તંત્ર હરિભરણે આઈ.

આ એ પદો—“જોકું પ્રિય ને રામ વેદદિ” એ તુલસીદાસજીના પદનું, તથા
“મારા હરજીવું હેત ન દિસેરે, તેને ઘેર શીદ જઈએ—તેને સંગ શીદ રહીએ,”
એ નરસિંહ મહેતાના પદનું સ્મરણ કરાવે છે.

પ્રગટ શ્રી ધર્મકુંવાર સો પ્રતાપક

શ્રી હરિકૃષ્ણ કૃપા કરી, કલિમાં વારે અસંખ્ય જન પાપી;

મચ્છર વીતતમ, માયિક મતતમ, દૂર કીધો સજ્જ કાપી;

જ્ઞાન વૈશંપ્ય, બક્તિ સંજ્ઞત જીવિ, ધર્મ દીધો દૃઢ ચાપી;

નકે પ્રતાપ કલિમે સતજીવ, રહો ધરધરમાં વ્યાપી;

પ્રેમાનંદ કે નાથ, સુક્રા ગ્રાત એ, અધર્મિનકો આપી.

આમાં પ્રગટપણની કેટલો છંદ; પણ લાખો મિશ્રિત છે, અને તેમના પદોમાંના લગભગ અરધા લાગમાં આમ ગુજરાતીમાંથી હાંદીમાં અને હાંદીમાંથી ગુજરાતીમાં ફેરફાર થતા જોવામાં આવે છે.

સ્વામીની લાખા નામ, વિનયજરી, ચાલુ, સરળ હોઇ, પદો સંગીતશાસ્ત્રના અનુસારે, ગાવાને બદ્ધજ અનુકુળ છે, અને તેથી કરીને તેમના નામે આજે પણ લોકો પદો બનાવીને ગાય છે. એ તેમના પદોની લોકપ્રિયતા સુચવે છે. સ્વરૂપ, સ્વલાવ, સ્વાભાવિક દૈનિક અર્થાથી પૂર્ણ તેમના પદોમાં પોતાના ગુરુ ઉપરની અનન્ય દૃઢ નિષ્ઠા, તેમના પ્રગટ પુરુષોત્તમપણનો નિશ્ચય અને તત્તજન્ય કેટલેક ઉદારાય છે, અને સત્સંગમાં રાતદિવસ અવાપ છે. વિરહના ને ખારમાસીના તેના પદો તો ગુજરાતી લાખામાં સર્વોત્તમ છે એમ સ્વર્ગસ્થ મુરબ્બીશ્રી ઇન્દ્રારામ દેસાઈ મને વારંવાર કહેતા.

(૪) નિષ્કુળાનંદ સ્વામી—વૈરાગ્યમૂર્તિ આ સ્વામીના પદો જનસમાજમા સર્વથી વધુ જાણીતા થયેલા છે તેમની ભાષા તદ્દનજ ધરમતુ ગુજરાતી છે ને પદોના રાગો ધણાખરા ગુર્જર સ્ત્રીઓમા ગવાતી ગરબીઓ અને ધોળોના છે ગાવામા તે ટુટી જતા નથી, છતાં તેમા કાવ્યના નિયમો કે તાલમાત્રાનો મેળ સચવાતા જણાતા નથી અનુ પ્રાસ ને ઝડઝમકવાળી લીંગીઓ અને કેટલીક વાર તો સાદા જોડકણા જેવી સરળ શૈલી દેખાય છે તેમની કવિતા રચેલી નથી પણ તેમા હૃદયમાથી એતરી મેળે સ્ફુરી આવતી ઊર્મિઓ વાણીદારા પ્રકટ થતી દેખાય છે એટલી સ્વાભાવિક છે તેમા પદ ગોઠવવાની, પ્રાસ મેળવવાની, કે તેની રાગમલ કે તાલમલ રચના કરવા ની પરવા કીધેલી જણાતી નથી પણ પરંતુ પરથી ઝરતા ઝરણાના કુદાકુદ કરી સ્વાભાવિકપણે નીચે પડતા જળના ગુન્નરવ કે ધોધાટ જેવીજ અતરના છેક અંદરના પડોમાથી નીકળતી વાણીના તેમા દર્શન થાય છે અને તેથીજ તેમના પદોની અસર મન ઉપર પ્રબળ થાય છે આજે ગુજરાતમા તે સ્થાને સ્થાને ગવાય છે, અને અનેકને આ મૃગતૃષ્ણામય સસારમાથી તાણી લઈ શુદ્ધ વૈરાગ્યના સ્વામી બનાવે છે તેમનો પ્રયાસ ક્યાં નિના ઉપદેશોના વૈરાગ્ય જેવી અસર કરે છે તેની આગળેજ ખીજની ઉક્તિની થાય છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

‘જગલ વસાવ્યું રે જોગીએ, તજ તનકાની આરાજી
જલુની જલો રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેરો વૈરાગ્યજ,
ઉપદેશ આપ્યો એણી પેરે, લાગ્યો જ સતીકો આગ્યજી
લાગ ન દેકે રે વૈરાગ્ય વિના, કરીએ કાઠી ઉપાયજી !’

એ બાર પદોમાના તીવ્ર અને ઉચ્ચ વૈરાગ્યજ તેની આટલી પ્રસિદ્ધિનું કારણ છે, અને તે એટલા લોકપ્રિય છે કે તેમાના કડવાં અન્ને ઉતારવાની જરૂરજ નથી એટલે ખીજ પદોજ લખેશું

“મુને સુપને ન ગમે રે સસાર કહોને કેમ કીજયે,
વમન યજુ મનઉતર્જુ, એવો જલધો રે સસાર કહોને”

× × ×
“કાયા કાચો કુબ, વાર ન લાગે વજ્રસતા”

× × ×
‘જલુ પડશે જરૂર ઉડી અચાનક આઢીયી
તે આ તન આપ્તુર જશે ઉડી જાણે !’

× × ×

મળે જીવન મુક્ત જોગીયા, ત્યારે ટળે તનમન તાપ સત્સંગ કીજયે,
ફરે અવયવ આરે શરીરના, પરા પળાય પડના પાપ, સત્સંગ !”

જેમ ચંદનવાસથી જ્ઞાને, કરી ચંદન સમાન સોય;
જેમ મહીન મળેજળી જલન્દવી, તેને તરવ કરે મંગા તોય; સત્સંગ.”

“તમે અંતરની આંખે જોળખી, કરો સદ્ગુરુ સંતનો સંગ;
જોળખવું અ તરે:
સાચા સદ્ગુરુથી સુખ પામીએ, આથે યોગથી મેટી ને મેટ—
“પાર ન કરે પેલ પાપજીવું, તરે વારે ને કાષ્ટું ઝાળી” (જહાજ)

સંત અને સત્સંગના મહિમાના આ ધોળો પથ તોટલાજ લોકપ્રિય છે.

સ્વામીનાં વિરહનાં પદો, સ્વરુપવર્ણનનાં પદો અને બારમાસીઓ, ત્રિમા-
નંદ સ્વામીની વધારે સંગીતમય વાણી આમળ ઝાંખાં દેખાય છે ખરે; પણ તેમાં
અંતરનો ઉભરો તો તેવોજ વેગવાન પ્રત્યક્ષ થાય છે. આજ પ્રમાણે શ્રીજીને શું
ગમે ને શું ન ગમે, કહેતાં-કેવા ગુણ ને સ્વભાવ શ્રીજીને ગમતા ને કેવાથી તે
નારાજ થતાં એ, “સખીરે ધન્ય ધન્ય બદ્ધીધામ, નિવાસ નરવીરનું રે લોલ!”
એ અકષપદોમાં તથા પંચવર્તમાનના અને શિષ્યજના આમહવાળા શિષ્યજની વાડના
નવ પદોમાં, તેમજ “એક સમે શીહરિ સ્વામી, તેઝાવિયા નિજ જન” તથા
“શ્રીરામ-રામ વાયક વિવેક શું ઉચારિયે” એ બે આઠ આઠ પદોના ગુચ્છકોમાં,
તેમજ “માનો એક શિખ મારી, રાખો રૂદામાં ધારી” એ ચોસરમાં, એ તાદશ
થાય છે. વળી તેમનો અનન્ય નિશ્ચય પણ “આસરો તું લેજે રે સ્વામી સુખ-
કંદનો” એ ચોસરમાં પ્રકટી નીકળે છે. જીવનું ધન પ્રભુ સાથે કેવું થવું જોઈએ
તે, “લાગુ પાયે પરબહને, સોયે સદ્ગુરુ સ્યામ!” એ અર્ખંડવરના વિવાહના
૨૦ પદમાં સુંદર રીતે આપે છે.

સ્વામીનાં કેટલાંક પદો ઉપરથી તેમજ શ્રીસ્વામીનારામજીના કેટલાંક
આરંભના પત્રો ઉપરથી જણાય છે કે પૂજ્યપાદ વગેરે રામાનંદ સ્વામીએ
પ્રવલવિલી રીતિઓને અનુસરવા છતાં તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું વલણ અદ્વૈત-કેવલાદ્વૈત
તરફ હતું, અને પાછળથીજ તે ચોક્કસ વિશિષ્ટાદ્વૈત તરફ વળ્યું હતું. સ્વામીના
પદો તે આપત્તમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કારણકે તેમાં અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પ્રતિ-
પાદનજ માત્ર નથી, પણ પોતાના ગુરુદેવને ઇષ્ટદેવ તરીકે-સર્વથી પર એવા અહ-
પરબ્રહ્મ તરીકે પ્રતિપાદન પણ તેમાંજ કરે છે; જેમ કે:

“સહજનંદ સિધુરે, આજ મારે ઉલટયો રે”-

એ લીટીથી મારુ યતા ચોસરમાંકહે છે કે:-

“સહજનંદ સિધુરે સખી! ને સખર અર્ધારે, એક રસ અર્ખંડ ને
અર્ધનર;

અંતરની અગ્નિથીરે, જે જોરો તે જાણુરો રે, આતે ન જાય

જેમ આકાશ: સહજનંદ.”

લેહેર દુર ગરે, છુદ્ધુદો બહુ થયારે, દેવ ઋષિ મુનિ નરને નાર્ય,
સ્થાવર જંગમરે, દિશે જોતા જીજ્ઞાસારે આવે અન્તે મધ્યે વિલસ્યુ

એકમ વાર્ય સહજનન ૬૦

હિમકરને રે, છુલ્લુ બહુ લેખતારે, જોતા દિશે જીજ્ઞાસી તેહની જાત
હતમ મધ્યમરે એથી અગ્રગુ નથીરે, પોતે એક પાડી બિત્ર બિત્ર બાત,
બાહુ બરીયરે, જેમ કોયે જળનુરે, રાખીએ રત્નાગરની માહ
લીતર બાહિર રે બર્ધુ જળ બાળીયરે, બાળન બામતે તોય રહ્યુ ત્યાય
આવે નન્યરે, અખડ એ આતમારે જેઠ રિયર અસ્થિર તે નવ ધાય
નિધુજાન હરે લેયે આન દનીરે હયની તે સાયર મહિ સમાય

સહજનન ૬ સિધુરે

વળી કહે છે —

“સહજનન ૬ સિધુરે સખી! સદાસેવીરે જે સુખ ઇચ્છીયે મન માહ
કમમ કરીરે દીક્ષ ન ડોવાધારે, જેણે કરી ઇચ્છે અવસર નય સહ
અવસર આવેરે, અવર આવે નહીંરે જેમા કાઠ મળીયા સુદર સ્થામ
એવાને મુકીનેરે અન્ય ન આરાધયેરે જેણે કરી ઇચ્છે વાય હરામ સહ

“ ધાય ધાય જે કુમતિ મતિ તારી રે ”—એ બાગ પદોમાં પણ
વૈરાગ્યોત્પાદક ઝપાટા સાથે વેદાંતના સિદ્ધાંતોનું કથન કેવળાદૈતવાદ વિરુદ્ધ
નહીં એવું જોવામા આવે છે, જે કે તેમા પણ તેમની શુરુભક્તિ ને નિષ્ઠા તો
દશન દેજ છે ભક્તિનિધિ વચનવિધિ, ધીરજાપ્યાન, એ ત્રયોમા તેમની
અચળ નિષ્કામ દૃઢ ભક્તિની અને નિશ્ચયની, કલ્યાણનિર્ણયમા તેમની
શ્રદ્ધાની અને અડગ આશ્રયની ઝાખી ધાય છે, તેમજ આ ત્રયોની ભાષા
—કવિતા, પદો અને કીર્તનોની ભાષા અને રચના કરતા—દોષરહિત પણ છે

સ્વામીના પદોમા તે સમયના લોકરીવાજો ને માન્યતાઓ બીજા
તેમના સમકાલીન અને શુરુભાષ કવિઓના કરતાં વધારે મળી આવે છે
સ્વામીનારાયણે પોતાના લાગીઓની કસણી કરવામા પાછીપાની નહોતી
કરી તેમની પરિભાષામા ૧૦૮ કે ૧૧૦ પ્રકરણો ફેરવ્યા હતાં, એટલે કે જુદા
જુદા નિયમો આપીને નાણ્યા હતા, અને તેમાથી સર્ગોપાર્ગ ઉતરીને
આવેલાઓનાજ નામો આજે સત્સમ જાણે છે બીજા કેટલાક આ કમેળીમાં
પાર ન પડવાથી એકડમલ થઈ (એકાકી કે બેએકના સાથમા) ચાલી ગયા
હતા હતા તેમનાં વર્તન પણ તે સમયના લાગીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ રાખી રહ્યા
હતા તેમજ તેમને પોતાના શુરુના ઉપર ઈષ્ટદેવનીજ ભક્તિ રહી હતી
એક વખતે ધામવીઓ સર્વ કઢાવી નાંખી તેનો ઢગનો કરી તેને બાળી
નાખવાની આજ્ઞા કરી ને તેમ કરાવ્યું પણ કેટલાકને તે આજ્ઞા ધણીજ
સખત લાગેલી ને મનમા તેમજ (કેટલાક તો) પ્રકટપણે દીક્ષગીરી દર્શાવવા

લાગ્યા. આ બાબતનું સ્મરણ કરાવનાર પદ તેમાં રહેલા કરુણાવાદ માટે અને આપણું યોગ્ય છે —

“કલિમલ રૂપે કામળી, પુરણ હંત પાપ;
મહારાજે મહેથી મેહેર ફરી, સળવ કાઢયો સંતાપ.
ત્યાગહીણા જે વપસી, સુણો સત સુનણ.
કામળી કારણ જે કરમર્થા, વર્ણવું તેની હું વાણ.

પાણી આપો તમારો પાડરે, મારી ધારાજીની ધાબળી,
સુતા ભેડા સાંભરે મને ધાબળી ધોળી કુલ,
ફરા રૂપેયા દેતાં ન મળે, એવી હતી અમૂલ્ય રે મારીં
સુંવાળી ને સૂતર સરખુ, ઝીણા પોલી ભેર,
ડોસે બકતે રહ મુખ્યો જાઈ, તેણે બાધીતી ફેર રે. મારીં

પાઠ દીધાનું પુસ્તક દીધું, લીધું તેનું ધન;
મલાવાલા કોડ કર્યા છે, તે બહે છે માંડ મન. મારીં
એકના અઢી રોડકા આવ્યા, બીજાના આવ્યા બે;
અરધો ભેમ તેમ ભેડયો, એ પાંચ પુરાની છે રે. મારીં
કામળી બળતી કેમ જેખારો, ચારો મારું મર્ણુ;
બાળો માં એ બાધી મુકો, માંડ ફેર પ્રત્યક્ષ રે મારીં

આજ પછી તો એમ નહીં કરે, ખૂણ વળી છે લાજ,
નામુવાણું તો નરસું લાગે, આપો પાણી આજ રે મારીં

બળતીબળતી બાલવાં લાગી, લઈ મોઢાની એથરે મારીં

શીલ સંબંધીના ને વર્તમાન નિયમ સંબંધીના તેમના પદો, લઘુમાદિક પ્રસંગે ગાવા અર્થે બનાવેલા ધોળો અને ગરબીઓ, ખાસ ધ્યાન યોગ્ય છે, જોકે જંદશાસ્ત્રની પદ્ધતિ સચવાતી નથી, માત્ર કે ગણના ગણિતશાસ્ત્રથી થયે અંશે રહીત છે, અલંકાર કે ચિત્રકાવ્યની કૃત્રિમ યોજના વગરની છે તેપણુ તેની સાદી અને સરળ ભાષાને લીધે, તેમનાં પદો સ્ત્રીવર્ગને તેમજ અન્ય યાચક વગેરે વર્ગને ગાવા માટે સહેલાં અને અનુકૂળ હોવાથી, તેમાંના વિચારો અને વિષયો સર્વને સમજ પડે તેવા ને તેવીજ રીતે લખાયલા હોવાથી તેમના પદો, કીર્તનો અને ધોળ ગરબીઓ ગુજરાતમાં અને કાઠીઆવાડમાં ધણાંજ પ્રિય થઈ ગયેલાં છે. સ્વામીનારાયણે પુનરુદ્ધાર કરેલા જ્ઞાન, વેરાગ્ય, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, તિતિક્ષા, સહિષ્ણુતા ને સમદ્ભાદિક ગુણોનો પ્રચાર કરવામાં અને તેને સમાજના જીવનમાં ઉતારી તેને જીવનની સાથે ઓતપ્રોત કરવામાં સ્વામી તેમજ તેમના અન્ય ગુરુબાપ્તઓ પ્રયાસ

કરી રહ્યા હતા તોપણ પોતાના ગુરુશ્રીના અંતર્ધર્મ થવા પ્રજા ધણાજ દુઃક સમયમાં સત્સંગમાં દેખાઇ આવેલી શિચિલતા જોઇને સ્વામીએ જે અવિધ્યવાણી કહેલી છે તે—ખાસ જણાવવા જેવીજ માત્ર નહીં પણ—આજે ધણે અંશે અક્ષરશઃ ખરી પડતી દેખાતી હોવાથી અને તે ટાંકવા લંબાણને બાપે પણ લલચાઈ છું:—

શ્રીજી પધાર્યા સ્વધામમારે, મેલી પોતાના મહેલ;

તે પશ્ચ વન ત્યાગ્યોરે, ત્યારે રખે પડતી ને ભેદ શ્રીજી

આ ઘોળના રર કડવામાં ત્યાગીઓ શું કરશે અને શું નહીં કરશે તે કહે છે, ને તે વળી તે સમયના અન્ય ત્યાગાશ્રમીઓમાં ચાલુ રીતિઓની અંખી પણ કરાવે છે કારણ કે કાઢેલા તે રીવાજને ખાજા દાખલ થશે એમ સ્વામી કહે છે:—

“ત્યારે જાક્તિ મને કેમ જાણ્યોરે, ધર્મ પર રહેશે ને દ્વેષ;

વાત વૈરાગ્યની નહીં ગમેરે, જ્ઞાનને નહીં રહે લેશ. શ્રીજી

હામા દયા ને અધિનતારે, રથા સારુ રહેશે સતોષ;

ત્યાગ તે પશ્ચ ટકશે નહીંરે, તેનો ભેઈ મુક્યો છે ભ્રમ. શ્રીજી

મન માને તેમ મ્હાલ્યોરે, ચાલશે ચિત્ત અતુસાર;

માથેથી ખીટી મઠી ચઢરે, જેને કેનો ન રહ્યો ભાર શ્રીજી

આમજ જણાવે છે કે તેલે જીજ્ઞવેલા પિશોરી જોડા પહેરીને ચટકતી ચાલે ચાલશે, ને પેચદાર પાટલીઓ પાડી ઝીણી લાલ કીનારનાં પનાલાં ઝીણાં ધોતીયાં પહેરશે; ધાતુના તારવાળી અવલ પીછાડી ઓઢી ખનીઠણીને ખેસશે, ગાઢી, તકીઆ, ગાદલાં, ઓશિકાં ને સજ્યાઓ સુંગારશે, ભાવતાં ભોજનો જમશે, ખટરસ ખોળી ખોળીને ખાશે; શકિા વધારશે, અને જુકત જુજવું જમશે, પગપાળા મટી જઈ ગાડીધોડા રાખતાં થશે. ને વળી:—

“મોટાની મોટપ ઢાંકશેરે, નાંખશે પોતાનો ભાર;

વાતુના વાપહા કરશેરે, જેને ન રહ્યો કેનો ભાર. શ્રીજી

નારી ધનને નિંદશેરે, વાતમાં વારમવાર;

અંતરે અભાષ તો નહીં કરેરે, જેને કેનો ન રહ્યો ભાર શ્રીજી

વળી કહે છે, જ્યાં સારી રસોઈઓ મળશે તેવાં મનગમતાં સ્થાનોમાં ફરશે, ને ગામડાં મેલી ચહેરો શોધશે. ને—

“છેટા છેટા સિથ્થ રાખશેરે, ચાકરી કરવા બેઠાર;

મોટાની મ્હોળત મુકશેરે, જેને કેનો ન રહ્યો ભાર શ્રીજી

ત્યાગ હોય નહોય ને તનમાંરે, તેનો અર્થ કરશે ઉચ્ચાર;

દભે ક્રીને દિન કાઢશેરે, જેને કેનો ન રહ્યો ભાર શ્રીજી

વૃત્તિ અંતરે વાળશે નહીંરે, જહુ જહુ વરતશે ખદાર,

લોકમાં લાજ વધારશેરે, જેને કેનો ન રહ્યો ભાર શ્રીજી

સર્વે દયાના રમણો દેખાડીયારે, એવા બીજા છે અપાર,
તન અભિમાની તે નહીં તજેરે, એને કુનો ન રહેયો બાર. શ્રીજી
આતો બાળ્યું છે અવિધ્યનુરે, સૈા સમજ એને સાર;
(નિષ્કુળાનંદ કે' એ નહીં ફરે કે, કહ્યું છે એ કરી વિચાર શ્રીજી

આ ધોળને અતે બીજા પદમાં કરુણાથી બીના તેમના અંતરમાંથી
પ્રભુની પ્રાર્થના તીકણે છે કે.-

“કરને સત્સંગીની સાહચ, સત્સંગીની સાહચરે,
વાલા ધરમ સંકેતની માહચ રે કરને સત્સંગીની સાહચ ।
વિદ્યાથીને વિમ વર્ણિએ, બહી બાંધી છે બેક;
સત્સંગીની સરધા (મદ્દા) સ્વામી, નહીં રેવા દિયે નેકરે. વાલા ૧
સાંખ્ય જોગને રાજ ધારી, સંન્યાસીને સંત,
લાવો લાવો લાવો કરે, ફર લેવા અંત રે વાલા ૨
અસનવસન વાસણ વળી, જે જે લેધયે સમાજ,
અવશ્ય એ તો આપવું પડશે, ન આપે તો ન રહે લાજ. વાલા ૩
ધરતું હોય તો ઘણું, પરં કાઢી અપાયે કુમર
સુખ જુનાણું લેધને નવા, ધારવા નથી નેમરે વાલા ૪
નિત્ય હડીને નવલા આવે, ગાવે માતમ (મદ્દાતમ) મુખ,
કાઢી કપાયે કૂક ન મુકે, એ વાતનું કુખરે વાલા ૫
એ તો સહુનું સરખું કહ્યું, વળી કહેવાણું એક,
રસ્તાના રહેનારની, ફેલી ઠકશે નહીં ટકરે વાલા ૬
જેમ છે તેમ જાણાવતો નથી, અંતરજનમી અલભેશ;
વાલમ બેલા બારે ચઢને, વળી મ કરને વેળરે. વાલા ૭
આણું સાંભળીને સમજી હોય તે, કરને હયા માયે તોવ,
કરવનડીને એ તો કહે, નિષ્કુળાનંદ બોલરે-

વાલા કરને સત્સંગીની સાહચરે.

ધીરજાખ્યાન, વચનવિધિ એ બે મથોમાં કુખમાં ધીરજ ને સત્ય તથા
નિયમોના પાલનમા અગ્ર નિશ્ચય અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાની કેવી અજબ શક્તિ
છે તેનો અનુભવ એક વાર વાંચેથીજ થઈ શકશે

(૫) મંજુકેશાનંદ તથા દેવાનંદ સ્વામી. આમાંના કોઈના પણ
મથો કે પદોનું સંપૂર્ણ પ્રસ્તક હજી પ્રકટ થયું નથી.

મંજુકેશાનંદ સ્વામીનાં પદોની સંખ્યા ૪૦૦૦ ની કહેવાય છે.
તેમનું મુખ્ય અંગ પણ વૈરાગ્યનુંજ છે. સંસારની અસારતા બતાવી, વૈરાગ્યનો
ઉપદેશ આપનારી તેમની વાણી જોમવાળી પણ સાદી છે. તેમની લેખનપદ્ધતિ
ઉપદેશકને વધારે મળતી આવે છે, અને સૌથી પોતે વાંચનાર સાથે કે સાંભળનાર
સાથે વાત કરતા હોય તે પ્રકારની હોષ ધણીજ સરળ છે.

“કામી કામી ગુરુ એમ કહે છે,
વારા દેહમાંથી પ્રભુ રહે છે,
તું બાહર થાં શોધે છે?”

એમા સાચાખોટા સંતોના અંગનુ વર્ણન ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. વળી, “નરતન પામી હાર્ગો જીતી બાજી મૂઠ અગ્ગાની ।” “એમ કહી પરનારી સગ કરે, ચેલાતણું દ્રવ્ય હરે; તેનુ પાપ હૈયામાં નવ ધરે !” એ પદોમા સંસારીઓને સચોટ ઉપદેશ ઠોક સાથે આપે છે “વળી નામપાત્રમ આવે જ્યારે, કરી લીટા સરપ પુજે ભારે, માયા નામને લાકડીએ મારે ।” એ ને એવાજ પદોમા જીવનના સત્ય વિનાની ખાલી બાજી ચેષ્ટાઓ જેવા સેવા ને ભજનના નિયમોને તે અતિશય સખ્ત લાપામાં વખોડતા તેવાઓની ઝાટકણી સારી રીતે કાઢે છે । કાવ્યદોહનકાર મુ. સ્વ ઇચ્છારામભાઈ દેસાઈ કહે છે કે “દુખીયાને દુખ વેળા ધૈર્ય પ્રેરવામાં તેમનાં પદોની શક્તિ અજબ છે ”

તેમનાં “ધમકુંવર ક્યારે આવશે રે, મન મળવાને વ્હાય ।” એ આદિ ખારમાસીના પદોમાં તેમનો યુરુ પ્રત્યેનો પ્રેમ, ભક્તિ, નિષ્ઠા, તેમજ જ્ઞાન-યુક્ત નિષ્કામ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનુ દર્શન થાય છે । અત્રે આ સર્વેની તુલના કરતાં દુઃકમા કહીશ કે જીવને નવો વૈરાગ્ય રૂપમ કરાવવાને માટે અહમુનિના જીદો મુમુક્ષુના હૃદયમાનો કચરો તારવી ઉપર લાવે છે, તથા દેવાનંદ સ્વામીનાં પદો તેને ચાખખાના માર મારી તેને ઉરાડવા માડે છે, મંજુકેશાનંદ તે શુદ્ધિને દઢ કરી તેમાં ખીજે કચરો આવડે અટકાવે છે, મુક્તમુનિ શાન્ત પંથુ ગંગાજળ જેવા અથાગ બળવાળા વાણીના પ્રવાહથી તેને નિઃકંચન કરી તેમાં વૈરાગ્યના ખીજ નાખે છે, ને તેને નિષ્કુળાનંદ સ્વામી દઢ જમાવી, લિંગાડી, પોખી, મોટા કરી મહાન ફલદાયી વૃક્ષમાં ફેરવી નાંખે છે ।”

દેવાનંદ સ્વામી : એમનાં પદો ગુજરાતમા ને ખાસ કરીને સ્ત્રી વર્ગમાં તથા ટહેલીયા બટોમાં અદુજ પ્રિય થઇ પડી સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેમની ભાષા સાદી હોઇ વધુ મનરંજની છે, અને તેમનાં પદોના રાગ ગુર્જર સ્ત્રીઓમા પ્રિય થઇ પડેલા ગરબાઓના હોવાથી તેની પ્રિયતામાં વધારો કરે છે. આજે પણ ગુજરાત-કાકીઆવાડમા આજણે ને બિશુકો મહોત્સવે મહોત્સવે તેમનાં પદો ગાતા ને તે દ્વારા આજીવિકા ગ્રાપ્ત કરી ચેતા જોવામાં આવે છે. “કર પ્રભુ સંગાથે દઢ પ્રીતડી રે, મરી જનુ મેલી ધનમાલ; અંત કાળે સગું નહીં કોઇનું રે ।” “જનમ સંગાથી વિસાર્યા જમદીશને રે, એજે ખોયો મનુષ્યાવતાર ”; “દેવાનંદનો વાલો કાપશે રે, તારા જનમો જન્મના પાપ ” વગેરે પદો ટેહેલીઆઓને મુખે સાલજતાં આપણી લાગણીઓ હૃદયમયી જાય છે ।” તેમનાં લખાણમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર તો ચાખખા છે. ગુજરાતી ભાષામાં બોળ બક્ત સીવાય અન્ય કોઇ કવિના એવા ચાખખા ખાસ વાંચવા કે સાંભળવામાં આવતા નથી ।

“શીલવંતા સાધુ સાબળજે કરી પ્રીતિરે,

આઠ પ્રકારે અબજા તજવી, મન ઇન્દ્રિયને છતી રે,”

આદિ પદો વંશાચની ઝમકથી બરેલા હોઈ મન ઉપર માવમ ન પડી આવતી
પણ સ્થાયી અમર કરે છે તેમની ગૈરી સરલ અને મધુર છે, અને તેની છાયા
સપૂર્ણપણે તેમના શિષ્ય અને આ યુમના યુગરાતના કવીશ્વર તરીકે પડાયેના
દલપતરામલાઈની કૃતિમાં જોવામાં આવે છે. ગરદપણિઆની ચાદનીની રાત્રિમાં
સુરત, વડોદરા વગેરે યુગરાતના સ્થાનોમાં ક સારણે, સોનારણે અને નાગરાણીએ
ધણા ઉઘાડ્યા પણ ગભીર સુરથી એમના પદો ઉત્સાહપૂર્વક ગરબામાં ઉતારે છે.

સ્વામીનારાયણના સમયના સસ્કૃત-પ્રાકૃતના નવ કવિઓમાંના યુગરાતી
ભાષાના છ મુખ્ય કવિઓની કે ક પ્રસાદી ઉપર આપી ને તેમ પ્રનામાં લેખ માટે
હરાવેલી હદ પણ ઉલ્લેખી ગયો છું, એવે હવે તો બાકીનાઓના નામ માત્ર
જણાવી, તેમની કૃતિઓ પરિશિષ્ટમાં આપનાની રાખવી પડશે. તોપણ “નહો
મેને યમના દૂત શાસ્ત્રની રીતે” કહી ઉપરેશવાવાળા ને શાસ્ત્રીય કર્મકાંડ પર
દહ શ્રદ્ધાવાળા યોગાનંદ આચારી, કે હૃદયને ઠાલવી નાખ્યા નિના નહો રહી
શકનાર, “વાલો વાસી વૈજુદનારે, પ્રગટયા સુરજ સહજનદ લાલ,” “બ્રહ્મ
નિધામાં બેઠું કરીરે, જનનમુક્તા કર્યા જીવ આજ.” “જોગ અર્ધાંગ દધને રે
ભુતિક દેહ કર્યા દિવ્ય આજ (લૌકિક દેહ કર્યા દિવ્ય આજ),” “સતજુગ
વરતાઓ સ સગમારે, કોડયુ જન કર્યા નિષ્કામ આજ,” “આવણું બેઠી બ્રહ્મ
મોહોલમાં રે, જન્ય હજાર હજાર આજ.” “જલસાગર તરવા અર્થે રમ્યુ રે,
સાસગરૂપી નૌતમ નાન આજ,” પ્રગટ પ્રભુ વિના સરવે શત્રુ, રોમાં બરેસે
પ્રાધને રે” “પચ વીશે સુખ ઝાઝવા જેવા મરશે વારી વલોધને રે” “પૂજા
પ્રભુજીની માનસી રે કરવાની કુ રીત, બ્રહ્મરૂપે લકત થધને રે કરજો નીત નીત”
વગેરે સાદી ગામડી ભાષામાં કે માત્રાના મેળનિનાના કીર્તનો કરનાર જોમાનંદ
સ્વામી, ‘ધારો ધારો જીન તમે જોધને રે મારા વહાલા બકનો લાઈ-શુ રહ્યા
છો માયામાં મોહીને રે!”

‘ઈશ્વર કોટિલુ જ્ઞાન તે પરમાણીરે,
મહત્તિ પુરુષના સુખ સુધી નાણીરે,
એ તો ભોમવીને અતે પડ્ય પડેરે

આત્મારૂપ થઈ અસરને ધારીએરે,
ત્રિપુત્રી થઈ જોડા પડો જીવથીરે!
પ્રભુજીના વિના હુ પદ બળશે નહી રે,
જ્ઞાની પાસે એ વાતુ જઈ નાણજોરે
વચનામૃતમાં તે જોઈ પરમાણુજોરે!

એ પદ્ધતિ પર સત્સગમાં જાગૃતિ લાવવાને પ્રયાસ વડે હાલના નાટકી
રાગોમાં, તેમજ જુના રાગોમાં કરનાર કવનિનારની લાઈ જેમ્મલ ઘેલા,

બ્રહ્મજ્ઞાન કવિ બાલુ સમ, રેમમુક્ત દોહવદ’
જોર કવિ ઉદ્દગમ્ સમ, કહે કવિ અવિનાશાનંદ’

એમની કૃતિઓ ધણી સંભળાય છે, અને હાલના લેખકોમાંના તે છે. તે સીવાય અંત્યજ કોમમાં જન્મી સ્વામીનારાયણના નામનો જપ કરતાં કરતાં કેંક અનુભવ પ્રાપ્ત થતાં હૃદયમાં ઉદ્ભવી આવેલા કોલાહલને કીર્તનોના રૂપે હાલવનાર તેજ ભક્તને કે પ્રભુનું માહાત્મ્ય પોતાની પદ્યપદ્ય અને માત્રા ગણના મેળવાળી શાન્ત પણ મધુર ભાષામાં લખનાર, “મન તુ મુરખ ચાળા મેલ” કરી મનને ઉપદેશનાર ગુજરાતી માત્રને જાણીતા એવા કવીશ્વર દલપતરામભાઈને વીસરશું નહીં !

ગદ્યમાં કહો કે ગદ્યમય હીંદી મારે ભાષા મિશ્રિત પદ્યમાં કવિત્વના બધન વિનાની કવિતા રચનાર, સ્વામીનારાયણની દિનચર્યાની તોષ રાખી જનાર, તેમના સમયની રોજનીશી જેવો ગ્રંથ સ્વી સમાજની સેવા કરનાર આધારાનંદ સ્વામી; ગદ્યમાં પદ્ય જેવોજ સ્વાદ મુકનાર, પોતાની વાતોથી અનેકને ભવજળ-પાર ઉતારનાર મહા સમર્થ જળનોકા (સરીમર) જેવા ગોપાલાનંદ તથા યુષ્મા-તીતાનંદ અને નિર્ગુણદાસજી સ્વામીની વાર્તાઓની તોષ તો કરવીજ જોઈએ. આ સીવાયના અન્યમાં સાહિત્યપ્રેમી વિહારીલાલજી મહારાજને અગ્રસ્થાને મુકીશું, આફ્રીનાની કેંક નામાવલીજ આપીશું. “જ્ઞાનવિલાસ”ના કર્તા રથામણિયા ચૈતન્યાનંદ સ્વામી; “સ્વામીનારાયણ વિવરણ”ના લેખક અમદાવાદના પ્રસાદાનંદ સ્વામી; “ધ્યાનસિદ્ધિ”ના લેખક વિદ્યાત્રાનંદ સ્વામી; “ધર્મામૃત, હરિગીતા ને કીર્તનો” લખનાર ધ્યાનાનંદ તથા ત્યાગા-નંદ; કર્ણપ્રિય સગળ ધોળો, સલોકાઓ અને પદો દ્વારા આશ્રયનું બળ ઉપ-દેશનારા “જેરામ બ્રહ્મચારી,” ભોળે ભાવે જોડકણું તથા દોહરાઓમાં જે જોયું તે ગાયું એવા “ભીમ ભક્ત,” મુક્ત મુનિની ઉદ્ભવગીતા ઉપરથી વધારે સરળપણે બાઈ શકાય તેવાં પદોમાં કીર્તનરૂપે તેજ ગ્રંથને લખનાર દોસ-ગામના શેખ મુસલમાન બાઈ નથુ ભક્ત; સ્વામીનારાયણનો નિશ્ચય સાંભળ-નારને પુરતમાંજ કરાવી શકે એવી જોમવાળી વાર્તાઓના કરનાર મુળે મારવાડના દોહર, બાઈ આત્માનંદ સ્વામી; “લીલા ચિંતામણી” ના લેખક આત્માનંદ બ્રહ્મચારી; રાત્રિ દિવસ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેનાર, અખંડ મૂર્તિને ચિંતવનાર, ધ્યાન અંગતેજ પોષનાર ને શ્રીજીના નિશ્ચયના બળેજ જીવનાર, “શ્રી હરિકો સદ્ગત મદન કોટિ કોઉ લગ્નવે, સારદ નારદ શૈવ મહેશ કોઉ પાર ન પાવે; અક્ષરરૂપ ઓરહી હૈ અજબ અનોખી” વગેરે છંદોઓ અને પદો કરતા પણ વિશેષપણે જાણીતી થયેલ ઝડઝમકવાળી વાતોના કરનાર સિદ્ધાનંદજી; “કવિકાળ” વીશીના, “હોકા વીશે”ના તથા અન્ય સમાજના દોષો ઉપર કુંડળીયાઓના રચનાર—મયારામ ભટ્ટના બાઈ ગોવિંદરામ ભટ્ટ છે નાના પ્રેમાનંદના નામનાં કીર્તનો કોઇક કોઇક ગાય છે, તેમજ રણવીરજી તથા અયોધ્યાપ્રસાદજીએ પદો રચ્યાં છે. ભક્તરાજ દુલસીદાસજીના રામાયણનું બાન કરાવનાર, ગુજરાતીમાં

સમર્થ રામાયણ લખનાર પડે ગોપાલજી; વાસુદેવ ચરણદાસ તથા તેવાજ કીર્તનનાં પદો લખનાર અભયસિંહ; “સ્નેહ બાની” ના લખનાર વગર બહેલા છતાં શુદ્ધ ભક્તિથી લીંબણેલા અંત કરણના ઉગગચ્છો કાઢનાર, “કવિના હૃદયની બાવનાનો વાણીમય સતત પ્રવાહ” એ કવિતાનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિસિદ્ધ કરનાર કવન, રામભક્તના કથનમાં ઘણે ઠેકાણે પ્રકટી નીકળે છે. અમદાવાદવાળા શ્રી. બાળમુખ્યાનંદજીના પદ્યમાં માહાત્મ્યના પ્રયો, “ભુજનો દિગ્વિજય” લખનાર ભુજના શ્રી. આનંદાનંદ; “જ્ઞાનપત્રી” ના ગાનાર તુલજીરામ વિપ્ર; હાસના રાગોમાં કીર્તનો રચનાર શ્રી. જગદીશાનંદ, શિવાનંદ, બદીનારાયણદાસ આદિ ધણાના છુટક છુટક પદ કહ્યે પડે છે જ્ઞાતિઓએ કરેલા વિરોધના સમયે સુરતના તોફાન વખતે સરકાર તરફથી પડેલા ત્રાસને ધીરજથી સહેનાર ને સ્વામીનારાયણના અક્ષત નિઃશયથી અને માહાત્મ્યના કેટલી છકભરી ઉછળતી બાપામાં ઉભરા કાઢનાર સુરતના રા. સા. મંછારામ ધેલાભાઇના અને શ્રી. મુખ્યાનંદજી ઉદે અચિન્ત્યાનંદજીના રમણ વગર ટીપ અપૂર્ણજ રહી જાય.

ગઘના લેખકોની શૈલીના—ખાસ કરીને ગોપાળાનંદ સ્વામી, નિર્ગુણદાસ સ્વામી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, ઉત્તમ ચરણદાસ સ્વામીની આજની શૈલી જેવીજ સાદી, સરળ બાપા ને પદ્ધતિવાળી, સ્પષ્ટપણે સીધો અર્થ સમજાવનારી શૈલીના થોડા ઉતારા આપવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા થાય છે, પણ રચનાના અભાવે હાલ તો તે શેકા રાખવીજ પડી છે; છતાં તેમની વાર્તાઓ ને તેમના પ્રયો—“ગીતાની બાપાડીકા,” “ઉપદેશનાં પુમ્પીયાં,” “ભાગવતના બાગો,” વાંચવાની સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સુચના કરું છું.

પ્રકરણ ૮ મું

—૦—

સંપ્રદાયની અન્ય સાહિત્ય ઉપર અસર

આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં હું આગળ જણાવી ગયો છું. તે પોતાને શ્રીસંપ્રદાયના અંતર્ગત ગણાવે છે અને શ્રીસદ્ગુરુનંદ સ્વામીએ પોતે પણ પોતાનો મત વિશિષ્ટાદૈત કહ્યો છે. પણ વેદાંતસૂત્ર, ઉપનિષદો અને ગીતા એ ત્રણના આધારે ચાલતા ચારપાંચ સંપ્રદાયોમાંના કોઈ પણ એકની કોટિમાં તેનો સમાવેશ થાય કે નહીં તેથી કે તેના પોતાના સિદ્ધાંતોમાં ફેર પડશે નહીં. આ સંપ્રદાયે વૈષ્ણવોના જન્મે સંપ્રદાયોમાંથી કેક કેક રાખી લીધું છે, છતાં ધણું નવીન પોતેજ દાખલ કર્યું છે. નવધા ભક્તિમાંથી તેમણે દાસત્વ ભક્તિને વધુ સ્થાન આપ્યું છે, પણ તેથીએ વધારે લક્ષ તેમણે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેને નવ પ્રકારની ભક્તિથી જીવી, તેના કળચર્ય ચણી છે તેને આપ્યું છે. આમ સામાન્ય

દષ્ટિએ જોતાં તે માત્ર ભક્તિસપ્રદાયના એક અંગ જેવો જણાય છે ખરો; પણ વસ્તુતઃ તેમની ભક્તિ પણ જ્ઞાનમૂલજ-જ્ઞાનના ઉપગ્રજ વધારે આધાર રાખ નારી છે. જડચિત્તું જ્ઞાન, જડ જગતની અશાશ્વતતાનું જ્ઞાન, ને ચિદ જગતનું- આત્મા સ્વરૂપે-બ્રહ્મભવ-બ્રહ્મ સાથે એક નહીં પણ સ્વરૂપ સ્વભાવે બ્રહ્મજ-મણી લઈને તેને પરમાત્મા-પરબ્રહ્મનું શરીર ગણી-એટલે કે એકજ પરમાત્મા પોતે જડચિત્ત સર્વ ચત્કિચિત્ત વગ્તુના આત્મા-શરીરી છે અને યાવત્ જે કે અન્ય છે તે તે એકજ પરમાત્માને વશ વતનાર-નેની ઇચ્છાશક્તિ-ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિને આધારેજ પોતાની તે તે શક્તિઓ દર્શી છે એમ સમજનાર-તેનું શરીર માત્ર છે-અને તે સ્વરૂપે સર્વ એકજ છે ને એક છતાં ભિન્ન પણ છે એવું જ્ઞાન હઠાવનાર તેમનો ઉપદેશ છે. એના જ્ઞાનની દૃઢતા કરી-એટલે કે પોતાને આ પ્રકારે બ્રહ્મ સ્વરૂપ સમજી પોતાના શરીરી-આત્મા એવા પરમ તત્ત્વ દાસત્વભાવે-શુદ્ધ નિષ્કામપણે ઉપાસના-સેવા કરવી તેને એમણે ખરી ભક્તિ-પરાભક્તિ-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ કહી છે ને તેનોજ પ્રચાર કરેલો છે

આવી જાતની ભક્તિમા રમી રહેવાને માટે ધર્મનું કહેતાં સ્વધર્મનું-સદ્ધર્મનું-પાલન એ સહજ સ્વભાવ જેવું બની રહે છે તેને તે પાળનાર્માં-ધર્મના દશે અંગોનું પરિપૂર્ણપણે પાલન કરવામાં-પ્રયાસ કરવો પડેલો નથી. શમ, દમ, શાન્તિ, ઉપરતિ, દયા, મૈત્રી, કરુણા, મુદિતાએ-અંગો સવ વગ્તુ માત્રને બ્રહ્મ સમજનાર-પરમાત્માનું શરીર સમજનારને અન્યપણું જતુ રહેવાથી-કેળવવાપણું રહેલું નથી. બાલુ-જગતના નાગવંતપણાનું અને આત્સા પરમાત્માના ચેતન્નરત્નનું, અવિનાશીત્વનું, અખંડત્વનું, આવા ઐક્યનું જ્ઞાન હૃદયમાં, દૃઢપણે-સતત ભગ્ન રહે તેને માટે બ્રહ્મચર્ય, વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા, સદિષ્યતા, સમતા વગેરે-જનસેવામાં ઉત્તેજિત કરનાર-પ્રેરીને તેમાંજ નિરંતર ટકાવી રાખનાર કલ્યાણપ્રદ ગુણો-ગુણો છતાં પણ અતિશય શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવ હોવાથી નિર્ગુણત્વ પ્રાપ્ત કરી રહેલા ગુણો-મેળવવા કે કેળવવાના રહેતા નથી પણ તે તેનામાં સહજ સ્વાભાવિકજ અંગ બની રહે છે.

તેમણે નિષ્કામનું સ્વરૂપ પણ અતિ શુદ્ધ રાખેલું છે ચાર પ્રકારની મુક્તિ મનાય છે અને સામાન્યપણે માસૌક્ય, સામિધ્ય, સારુધ્ય, નેસાહિત્ એમાંની કોઈ પણ પ્રકારની અવસ્થા માટે જીવાત્માએ પ્રયાસ કરવો એમ મનાતું આવ્યું છે પરંતુ તેમણે આ ચાર પ્રકારની કે તેમાંની કોઈ પણ એક પ્રકારની મુક્તિની ઇચ્છા રાખવી એ પણ સંકામપણું ગણાવ્યું છે માત્ર સેવા સીવાય કે પણ ઇચ્છા રાખવી નહીં-પણી તે પોતાના ધણીને સુઝે તો તે આમાંના કોઈ એકરૂપે તમને સેવાનો લાલ આપે ને ગમે તો અન્ય રીતે આ જગતમાં કે અન્યત્ર કે પોતાના સ્વરૂપમાં રાખીને તે સામ આપે તેને જેમ જેમએ તેમ કરે, પણ આપણે તો માત્ર તેની ઇચ્છાને વશવર્તી બની રહેવું/એજ શુદ્ધ દાસત્વ-નિષ્કામ ભક્તિનું સ્વરૂપ તેમણે સમજાવ્યું છે

આ સીવાય તેમણે આવી ભક્તિ-આવી રિયતિ-“ ભક્તિ ભક્ત ભગવંત, વામે નહોં અંતરા ’ એવી અવસ્થા ઉત્પન્ન થઇ પરિપક્વ થવા માટે નીતિ ને શીલના નિયમો ઉપર બહુજ ભાર મુક્યો છે ને આચારવિચારની-કથની અને કરણીની-એકતા રાખવા ઉપરજે પોતાના ઉપદેશનું કેન્દ્ર રાખેલું છે.

અન્યમત સંપ્રદાયોને ખાસ કરીને ગુજરાત કાઠીઆવાડના આ ભાગમાં પ્રચલિત-ગૃન કે વૈશ્ણવ કે સ્માર્ત- સર્વને આમના આ પ્રયાસ અને ઠોકને લીધે પોતાના દોષોને ટાળવામાં શિથિલતા છોડવી પડી અને તે દ્વારા તેમનામાંએ શુદ્ધતાએ પ્રવેશ કરવા. માંડ્યો નાના પ્રકારના વહેમો અને અજ્ઞાન અને તર્જન્ય ભીતિ ઉપર ટકેલો તેમનો આધારસ્થાન પડી ભાંગ્યો. તેમના સત્સંગીઓ દ્વારા જનસમાજમાં પણ એકચરવાદીપણું-તેના સર્વશક્તિમાન-પણાનું સતત ભાન-રહેવા લાગ્યું અને તેથી મુઠ, ચોંટ, જૂત, પ્રેત, વગેરે-દ્વારા કે ચીઠ્ઠી, માલ્લીયા, દોરા, ધાગા દ્વારા પોતાનું બળ ટકાવી રાખનાર ને તેમાંથી જીવન મેળવનાર સમાજની આત્મશક્તિ-આત્મવિશ્વાસની નિષ્ઠાને ચુસી લઇ, જનસમૂહને સરવહીન કરી નાંખનાર વ્યક્તિ કે મતનો આધાર તુટી જઇ તેમનું બળ પડી ભાંગ્યું અને તે પ્રકારે સમાજમાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, ને પરિવ્રતા ને શાન્તિ વધ્યાં.

સાહિત્યમાં તેમનો ફાળો-લેખોનું પ્રમાણ જોતાં-ધણો મોટો છે ખરો, પણ તેમાંનો મોટો ભાગ અપ્રકટ રહેવાથી ને મુળ સત્સંગીઓને પણ સામાન્યપણે અપ્રાપ્ય રહેવાથી તેની અસર સાહિત્યની શૈલી ઉપર બહુ થવા પામી નથી-જેકે તેમની દરેક વસ્તુ સાદામાં સાદી ભાષામાં, સરળમાં સરળ રીતે, લાંબાં લાંબાં વ્યાકરણ વાક્યો કે ઉપવાક્યોના મિશ્રણ કે ઢાંકણ વગર સ્પષ્ટપણે (by direct method) કહેવાની ને સમજવવાની પ્રથાની અસર તો ભાષાના લેખકો ઉપર થઇજ છે. તેમણે આચારવિચાર શુદ્ધ, સરળ શાન્તિમય કરી નાંખ્યા, તેમજ ભાષા પણ સરળ, શુદ્ધ, શાતપણે કાર્ય કરનારી બનાવી; અને તેનો ખરો ભાવ દેવાનંદ સ્વામીના શિષ્ય એવા ગુર્જર કવીશ્વર દલપતરામભાઈ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રકટી નીકળ્યો, ને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્ય અને પદ્યમાં શુદ્ધ સરળ સૈવીવાળો સાદો ભાષાના લેખોની વૃદ્ધિ થઇ છે.

વિભાગ ૮ મો

ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય

—૩૩૨૭૭૭—

પ્રકરણ ૧ છું

ભક્તિ

સામાન્ય રીતે 'ધર્મ' શબ્દ એવા વિશાળ અર્થમાં વપરાય છે કે તેમાં ઉપાસના ભક્તિ, જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય-બંધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે છતાં એ બંધા તદ્દન નિરાળી વૃત્તિઓથી પ્રગટે છે ભક્તિની વ્યાખ્યા નારદ પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં આ પ્રમાણે આપે છે —

અયતો ભક્તિ વ્યાખ્યાસ્મામ્ ॥ ૧ ॥ સા ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમરૂપા ॥ ૨ ॥ અમૃતસ્વરૂપા ચ ॥ ૩ ॥^૧

શાંકિય તેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે —

સા પરાનુરાક્તિરીશ્વરે ॥ ૨ ॥^૨

આ સૂત્ર પર ટીકાકાર સ્વપ્નેશ્વર કહે છે —

અમ સા પેરેતિ લક્ષ્યનિર્દેશ । શ્લેષ લક્ષણમ્ । પેરેતિ ગૌર્ણી વ્યાવર્તયતિ । ईश्वर इति प्रकृतमिप्रायम् ॥ आराध्यविषयकक्राणत्वमेव सा । इह तु परमेश्वरविषयकान्त-करणवृत्तिविशेष एव भक्तिस्तद्वैशेष्यं च लौकिकानुरागाद्यौ सुप्रहम् । यद्योक्त परभक्ति-मता प्रल्हादेन । (विष्णुપુ. ૦. અંશે ૧। ૩૦-૨૮। સ્તો. ૧૭). ।

યા પ્રીતિરવિવેકાના વિષયેષ્વરપાદિની ।

ત્વામનુસ્મરત સા મે હૃદયાન્માપસર્વતુ ॥^૩

૧ તેથી હવે ભક્તિ માર્ગનું વિવેચન કરીશું (૧) એને (ઈશ્વરને) વીરો પરમ પ્રેમ રાખવો એનું જ નામ ભક્તિ (૨) તે ભક્તિ અમૃત જેવી છે (૩)

૨ ઈશ્વર ઉપર અનુરક્તિ રાખવી એજ પરા (હૃદયમાં હૃદય) ભક્તિ છે

૩ આ સૂત્રમાં 'સા પરા' એ શબ્દો ભક્તિનો પ્રકાર દર્શાવે છે સૂત્રના બકીના ભાગમાં તેની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે 'પરા' શબ્દ તેને જૈની ઉત્તરતા પ્રકારની ભક્તિથી જુદી પાડવા માટે વાપર્યો છે 'ઈશ્વર ઉપર' એ શબ્દથી મુખ્ય લક્ષ્યનો નિર્દેશ થાય છે આમ સામાન્ય અભિપ્રાય છે આત્મીયને વીરો રાગ (પ્રીતિ) દર્શાવતો, એનું જ નામ ભક્તિ પણ આ સ્થળે તો પરમેશ્વરને વીરો અત્મ કરણની કેટલાક ખાસ વૃત્તિ દર્શાવવા માટે ભક્તિ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેની વિશિષ્ટતા સસારી થીજેને વીરો જે પ્રીતિ રાખવામાં આવે છે તેની સાથે સરખાવવાથી બરાબર સમજી શકારી મદદાદ કે જેને મા વિષ્ણુ અમવાનને વીરો પરમ ભક્તિ પ્રગટાવી હતી, તે આ પ્રમાણે જણાવે છે સામાન્ય લોકોમાં જેમ સસારી વિષયોને વીરો હૃદ અનુરાગ હેય છે તેમ તારુ નિરતર સ્મરણ કરતા અવા મારા હૃદયમાં પ્રગટેલી પ્રીતિનો કદિ પશુ લય થયો નહીં"

ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ કે માન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અને ભક્તિનું ભક્ત હૃદયમાં ધણી વાર મિશ્રણ થઈ જાય છે. પણ જો ધ્યાનથી પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો એ અને ભક્તિમાં ધણે ફેર છે. નારદ ભક્તિસૂત્રમાં કહે છે:—

સા તુ કર્મજ્ઞાનયોગેભ્યોઽપ્યધિક્તરા ॥૨૫॥

તન્લક્ષણાનિ વાચ્યન્તે નાનામતમેવાત ॥૨૫॥

પૂજાદિખુરાગ ઇતિ પારાશર્યેઃ ॥૨૬॥

કથાદિવિતિ ગર્ગઃ ॥૨૭॥

આત્મરત્યવિરોધેનેતિ શાન્તિલ્લયઃ ॥૨૮॥

નારદન્તુ સર્વપિતાચિત્તપારતા તદ્વિરમણે પરમવ્યાકુલોતિ ॥૨૯॥^૧

મનુષ્ય હૃદયમાં જે ન સમજાય તેને આટલે ખીક હોય છે. એ ખીક ધાક પ્રસારે છે; ને ધાક માન ઉપજાવે છે. માન સામામાં પ્રતાપનું આરોપણ કરી પોતાની અપ્પતાનું બાન આણે છે. અપ્પતાનું બાન પામેશે મનુષ્ય જે વસ્તુમાં પ્રતાપનું આરોપણ કરે છે તેને ખુલે છે; અને આ પૂજ્યભાવ નમ્રતા તેમજ અંતરની શુદ્ધિ ને શક્તિ આપે છે. આ પૂજ્યભાવમાંથી ધર્મવૃત્તિ પ્રગટે છે. આ ભાવનું અદ્ભુત દર્શન ગીતાના ૧૧ માં અંધાધમાં થાય છે:—

પરયામિ દેવાંસ્તત્ર દેવ દેહે

સર્વાલિયા મૂતવિશેષમર્હ્ન ન ।

દક્ષાણમીશં કમલસનસ્થ-

મૃદ્ધીથ સર્જાનુગાંથ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

ભગાદિમધ્યાન્તમનન્ત્રીયં-

મનન્તરહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

પરયામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશઃકર્ત્ત્વં

સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥૧૬॥

ધાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ

આપ્ત ત્વયૈકેન દિગ્ધ સર્ગાઃ ।

૧ ભક્તિ, ૪૫, ૪૬ અને યોગ કરતાં પણ અધિકાર-દ્રવ્ય છે (૨૫) જુદા જુદા વિચાર-ક્રાંતિ આભિપ્રાયો પ્રમાણે ભક્તિના નિન્ન નિન્ન પ્રકાર હવે નજારીશું (૨૫). પૂજા વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવા વીરો અનુરૂપ એજ ભક્તિ એમ પરાયણના શિષ્ય નહાવે છે (૨૬). તેના (ઈશ્વરની) મહાનાના ગુણમાન કરવાં એજ ભક્તિનું લક્ષણ છે એમ ગર્ગ કાવિ નહાવે છે (૨૭) ઉધરને વીરો ક્ય નગજ રહેવાથી અત્મા જે આનંદ અનુભવે છે તેમાં ખલેવ ન પડે એવી રીતે તેની પૂજા, ગુણમાન વગેરે કરવાં એનું નામ ભક્તિ, એમ શાંતિલ્લય કહે છે (૨૮) પણ નારદ કહે છે કે, સર્વ પ્રાણી ક્રિયાઓ તેનેજ ચરણે અપણ કરવી, અને તેનું વિરમાણુ કૃપથી પરમ બ્યાકુલતા અનુભવવી એજ ભક્તિનું લક્ષણ છે (૨૯).

સ્વૈદ્યમુતં સ્વમિદં તત્રોમં
લોકપ્રયં પ્રવ્યવિતં મદાત્મન ॥૨૦॥

નમઃસ્પૃશં દીપ્તપ્રનેઠ વર્ણ
ધ્યાતાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

સ્વૈદ્યં હિ ત્વાં પ્રવ્યધિતાન્તરાત્મા
ધૃતિ ન વિન્દામ ધમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

યથા નદીનાં વહ્નોઽમ્બુવેગાઃ
સમુદ્રમેવામિયુરગા દ્રવન્તિ ।

તથા તવામી નલોઽશ્વીત
વિશન્તિ વસ્ત્રાણ્યભિવિઞ્જલન્તિ ॥૨૮॥

આલ્યાહિ મે કો મવાનુપ્રસ્વો
નમોઽસ્તુ તે દેવવા પ્રસીદ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ મવન્તમાર્થ
ન હિ પ્રજનામિ તવ પ્રવૃત્તિન્ ॥૩૧॥^૧

૧ હે દેવ! દેવ! સહુ આપ દેહે,
ને પેશું નાનાવિધ ભૂતસપ્તઃ
ખપાપને રક્ષિત ઈશ પ્રદા,
સર્વે કષ્ટે, ને સહુ દિગ્વિસર્પી. (૧૫)

ન આદિ મધ્યાન્ત, અનન્ત રક્ષિતના,
અનન્તગાહુ, સ શિશુર્વ નેત્રના,
પેશું છું દીપ્તાગ્નિરાગા મુખાળા,
સ્વતેજથી આ જગને તપાવતા. (૧૬)

આ પૃથ્વી ને વ્યોમનું અન્તરિક્ષ,
ને સૌ દિશા, આપથી એક વ્યાપ્ત;
નિહાળી આ અર્ણવ ઉપ ૩૫
કુખી ત્રણે લોકોજ છે, મહામન્. (૨૦)

નમઃસ્પર્શી, દીપ્ત, અનેકવણી,
ખુલ્લા મુખી, દીપ્ત રિસાવનેત્રી,
દેખી એવા કુખી છે અન્તરાત્મા;
ન કષ્ટ, કે છાન્ન અને ન, વિષ્ણુ! (૨૪)

જેનાં નદીનાં બહુ નીરવહેણુ,
જેથી સિન્ધુની બણી વહે છે:
જ્યવંત મુખે તમ માદિ તેમ
આ વીર પેસે નરલેકે કેસ. (૨૮)
બાપો, તમે કાણુ છો ઉપ ૩૫ ।

ગીતામાં દર્શાવેલા આ ભાવો અને નારદ ને શાંતિદેવે વર્ણવેલી ભક્તિ વચ્ચે નો નિરાળાપણું દેખાય છે તેજ ભક્તિ અને હિપાસનાની વૃત્તિ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવા પુરતું છે. અત્યુન્ન ગભરાયો છે, એનામાં માન પ્રગટ્યું છે, એ અશ્વપતા અનુભવે છે; પણ અનુરાગ જતાવવાની એની મગદૂર ધમ શકે એમ નથી. એમાં પૂન્યભાવ ભલે હોય—અનુરાગ તો નથીજ.

તેજ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ પણ ભક્તિથી નિરાળી છે. મનુષ્ય સ્વભાવતું એક પ્રમળ લક્ષણ જિજ્ઞાસા છે. આ જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈ તે ન જડે તેને શોધે છે, ન સમજાય તેને તપાસે છે. વણસંતોષાયેલી જિજ્ઞાસા-સૂક્ષ્મ શક્તિઓ પ્રગટાવે છે. અને એ શક્તિઓ અંતિમ તત્ત્વોનું અન્વેષણ આરંભે છે. એ તત્ત્વોનું દર્શન એક પ્રકારનો પરમ આનંદ પ્રગટાવે છે. આ દર્શનની શોધ તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ. આનું દર્શન પણ ગીતામાંથી જડે છે. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ પારખી તેમાં હવ પામવાની તીવ્ર ઇચ્છાને ગીતા “ભક્તિ” કહે છે. પણ તે ભક્તિ ભાગ્યવત, નારદ કે શાંતિદેવની ભક્તિ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. એમાં અનુરાગ ને એમના લક્ષણ કરતાં જ્ઞાન અને ઇશ્વરપ્રશિધાનના અંશો વધારે છે. હ મા અધ્યાયમાં લખ્યું છે —

અર્હં હિ સર્વયજ્ઞનાં મોક્ષતા ચ પ્રમુતેવ ॥

ન તુ ગામમિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતસ્ચ્યવન્તિ તે ॥૨૪॥

શ્રુમાશ્રુમર્ફલેરેવં મોક્ષ્યસે કર્મભગ્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયેગયુક્તાત્મા વિમુક્તૌ મ મુપેવ્યસિ ॥૨૫॥

સત્તોઽર્હં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૬॥

મન્મતાં મય મદ્રસ્તો મદ્યાજી મૌ નમસ્કુહ ।

મામેવેવ્યસિ યન્તર્વેવમાત્માને મત્પરાયણઃ ॥૨૭॥

તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્યથી ભક્તિ નીરાળી છે. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા આપી છે.—

દृઢ્વિનિરવિરિપયદૈતુળ્યસ્ય વસીરાગસસા વૈરાગ્યમ્ ।^૧

ભક્તિમાં ધૃધરતા દર્શન મીઠનની તુલ્યા શ્રવણે બને છે; અને અનુરાગ તો એનું મૂલ છે.

ઉપાસનાની કે જિજ્ઞાસાની કે વૈરાગ્યની વૃત્તિઓમાંથી ભક્તિ પ્રગટી નથી. વેદિક મંત્રદ્રષ્ટામાં ધર્મવૃત્તિ છે, વેદાત્મીમાં શ્રદ્ધામાં હોય, સાગીમાં વૈરાગ્ય હોય; ત્રણેમાંથી એકેની વૃત્તિને ભક્તિ ન કહી શકાય.

પ્રકરણ ૨ જી

ભક્તહૃદય

ભક્તહૃદયની કથાથી દ્રાણ અગ્રખ્યું છે? તે ભગવનને પુજે છે; તેને મળવા, તેમાં મળી જવા મથે છે; તેના આશ્રય માટેજ તકસે છે, તેના ગુણગાનમાંજ તલ્લીન રહેવામાં પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અનુભવે છે; તેના મીઠનમાંથી ઝરતા ઉલ્કા સ માટે પ્રાણ આપે છે. તે નમ્ર થાય છે પોતાના ભગવાન ને સ્મરીને, તે ઘેરું બને છે તેનું નામ કવીને. એ સ્મરણ ને કવનથી પર એવા સુખની એને પરવા નથી. ભગવાનની કૃપા મિતા શ્રવન તેને ખાસ લાગે છે. તે જોવો પ્રેમ અર્પે છે, તેજોજ પ્રેમ અધિભરથી માગે છે તે રીમાવા ને મનારા, ટાણા મારવા ને લાડ કરવા તૈયાર છે. મજ તેને વહાણું છે—તેને દૈકુંડ જલુ નથી આ હૃદયની મહાપ્રતાપી ને એક પુરી શક્તિ તે ભક્તિ.

આ ભક્તિનું વર્ણન ભક્તહૃદયના વેદસભા ભાગવતમાં આ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે:—

અહ હરે તવ પાદૈકમૂલદાસાનુદાસો મવિતામિ મૂયં ।

મનઃ સ્મરેતામુપતેર્ગુણાસ્તે ગૃણીત વાક્કર્મ કોતતુ કાયઃ ॥

ન નાકપૃષ્ઠ ન ચ પારમેઝ્ય ન સાર્ભૌમ ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્મવ વા સમન્વજસ ત્વા વિરહ્ય કાદક્ષે ॥

અજ્ઞાતપક્ષાદ્વ માતર સ્વગાઃ સ્તન્ય યયા વત્સતરાં કુધાર્તાં ।

પ્રિય પ્રિયેઽવ્યુપિત વિપળ્લા મનોઽરવિન્દાક્ષ દિદક્ષતે ત્વામ્ ॥^૨

૧ જ્યેષ્ઠા કે સાંબળેલા વિષયો માટેની તુલ્યાને વસ કરવી એજ વૈરાગ્ય છે

૨ હે ભગવાન! હું ફરી યજ્ઞ તમારા ચરણના એક દાસનો દાસ થાઉં, માથે મન તમારા પ્રાણશ્રવનના શ્રવણું રમરણ કરે, વાણી તમારા સદ્ગુણોનું કીર્તન કરે, અને કાયા તમારી સેવા કરે, અપહ્નું માંગી લઉં છું.

પ્રહ્લાદ પણ કહે છે:— । । । । ।

ધ્રુવણ કીર્તન વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।
અર્ચનં વન્દન દાસ્ય સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥
ઇતિ પુનર્પિતા વિષ્ણૌ ભક્તિદ્યેન્નવલક્ષણા ।
ક્રિયતે ભગવત્પદા તન્મન્યેડધીત્સુતમમ્ ॥^૧

તેમાંજ ભક્તિનું વર્ણન ભગવાનના મુખમાં મુક્યું છે:—

કેવલેન હિ ભાવેન ચોપ્યો ગાવો નગા મૃગઃ ॥
યેડ્યે મૂઢધિયો નાગા, સિદ્ધા માર્મીયુરન્જસા ॥ ૮ ॥
યં ન યોગેન સાત્વ્યેન શાનવ્રતતપોડ્યવરે, ॥
ધ્યાત્વ્યાસ્વાધ્યાયસંન્યાસ, પ્રાપ્નુયાદત્તગાનપિ ॥ ૯ ॥
રામેણ સાર્ધં મથુરાં પ્રણીતે શ્વાફલ્કિના મય્યનુરક્તવિતાઃ ॥
વિગાટભાવેન ન મે વિયોગતીવ્રાધયોડ્યન્યં દદશુઃ સુત્રાય ॥ ૧૦ ॥
તાસ્તાઃ ક્ષપાઃ પ્રેષ્ટમેન નીતા મયૈન વૃન્દાવનગોચરેણ ॥
શૃણાર્ધૃતાઃ પુનર્કૃં તાસા દ્વૈના મયા કલ્પસમા ચમ્બુ ॥ ૧૧ ॥
તા નાવિદન્યમ્યનુપર્જીવદ્ધધિય- સ્વમાત્માનમતસ્તવેદમ્ ॥
યયા સમાધૌ મુનયોડધિતોયે નદા પ્રવિટ્ટા ઇવ નામચપે ॥ ૧૨ ॥
મત્કામા રમણં જાતમસ્યસ્મવિદોડ્વલઃ ॥
દ્રઢા માં પરમ પ્રાપુઃ સંગાન્જીતસહસ્રશઃ ॥ ૧૩ ॥
તસ્માત્ત્વમુદ્ધવોત્સૃજ્ય ચોદનાં પ્રતિ ચોદનામ્ ॥
પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ ધ્યોતવ્યં ધૃતમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

હે સંપૂર્ણ સૌભાગ્યના બંડાર! તમશિ વિશેષ કરાવનારા સ્વર્ગને, પ્રદક્ષના સ્થાનને, અકુવર્તીપણાને, ખાતાળના અધિપતિપણાને, યોગથી ભળનારી અણિમાદિક ક્ષિપ્રિએને અથવા તો મેક્ષને પણ હું ઇચ્છતો નથી. અર્થાત્ તમારા ચરણરાશીની પાંખા કરું છું.

જેએને પાંખો આવી ન હોય એવાં પક્ષીઓનાં અગ્ન્યાંઓ, જેમ માને જોવાને હમરમી રહે છે, બુખથી પીડાનાં વાહરડાંઓ જેમ દૂધની વાટ જોડને બેસી રહે છે, તથા કામથી ખિન્ન થયેલી સ્ત્રી જેમ પરદેશમાં ગયેલા પોતાના પ્રાણપતિને જોવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમજ હે કમલનયના મારું મન તમારાં દર્શન કરવા માટે આતુર રહે છે.

—ભાગવત સ્કંધ ૬, અં ૧૧, ૨૪-૨૫-૨૬.

૧ વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન, નમસ્કાર, દાસત્વ, મિત્રત્વ તથા શરીરને અર્પણ કરવું;—આ રીતે તવ પ્રકાશી બક્ષિ પુણ્ય વડે કરવામાં આવે અને તે ઇશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવે, તેજ હતામ બળુક છે, એમ હું માનું છું

—ભાગવત સ્કંધ ૭, અં ૫, ૨૩-૨૪

મામેકમ્મ ક્ષણમાત્માન મર્ત્તદેહિનામ્ ॥

ચાહિ મ્માત્મમાવન મયા સ્યા ક્ષત્ત્તમમ્ ॥ ૧૫ ॥

આ ઉદ્ધારે જોતા એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ખરી ભક્તિ અને માનવ પ્રેમમાં ઘણું સામ્ય છે અને તેનું કારણ એટલું જ છે કે બંને એકજ વસ્તુના પ્રસંગવશાત જુદા દેખાતા સ્વરૂપ છે.

પ્રણયી પ્રણયી માટે તલમ છે, તેના આશ્રય માટે જ ખે છે તેના ગણ જ્ઞાનમાં આનંદ અનુભવે છે તેને મળવા પ્રાણ્ય અર્પે' કે ભક્તિ અને પ્રેમમાં આ ભૌતિક તરવે તો એકજ પ્રકારના દેખાય છે તેજ તનમાં તેજ મનાતન એકબીની અપેક્ષા જીવનના રહસ્યોમાં લય પામવાની તેજ ઉચ્છ્વાસ અનંત સયોજ મા એક થઈ રહેવાની નજ સયમરીડોણી ઘેનછા કાન્ધનિક નિનાસમાં મમ થઈ નિહલ જનવાની તેજ તાપરતા આ બનાવો અનુભવ કરતા પણ એકજ પ્રકારનો આનંદ.

૧ યોગથી તત્ત્વવિચારથી જ્ઞાનથી મતથી તપથી યજ્ઞથી વ્યાખ્યાનથી વેદાધ્યયનથી તથા સન્ધ્યાસ લેવાથી પણ મનુષ્ય મયલ કરતા છતાં પણ જે મને પ્રાપ્ત થતો નથી તે મને ગોપીઓ, ગારો જ્યોત્સના મૃગો નારો તથા બીજા પણ મૂંઢે જુદાવાળા જીવે સસંગથી હાવજીવ થયેલી એક ભક્તિ વડે પરિશ્રમ વાર પ્રાપ્ત થયેલા છે (૮-૮)

જે વખતે અદ્ભુત મને બળદેવ સાથે મથુરા તેડી જવા લાગ્યા તે વખતે જેઓનું ચિત્ત દૃઢ બાવથી મારે વીરો આસક્ત હતું એવી ગોપીઓ વિરહને લીધે અત્યંત માનસિક દુઃખનો અનુભવ કરવા લાગી અને મારા વિના કાંઈ પણ વસ્તુ તેઓએ સુખકારી લીધી નહીં (૧૦)

હે સિદ્ધવ! જન્માવનમાં ફરતો અત્યંત પ્રિય એવો જે હું તેની રાજે રહેવાથી ગોપીઓ જે રાત્રિઓને અવી ક્ષણની પેઠે માગી કાઢતી હતી તે રાત્રિઓ મારા વિયોગ થવાથી ગોપીઓને એક કલ્પ જેવડી થઈ પડી હતી (૧૧)

સમાધિમાં જોડેલા યોગીઓને જેમ પોતાના નામ તથા રૂપ જાણવામાં આવતા નથી તેમજ ગોપીઓ પણ મારે વીરો આસક્ત જુદાવાળા થઈને પતિપુત્ર દિક્કુ પોતાના દેહનું આ લોકનું તથા પરલોકનું જ્ઞાન જુદી ગઈ હતી અને સમુદ્રમાં જેમ નદીઓ મળી જાય છે, તેમજ મારા સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગઈ હતી (૧૨)

આ પ્રમાણે મારા કંપર મીતિ રાજનારી સેકડો અન હનરો અબજો મારા સ્વરૂપથી અબજી હતી અને મને બરકપે જાણતી હતી તો પણ તેઓ સસંગથી મને પરબ્રહ્મન પામી ગઈ હતી (૧૩)

માટે હે સિદ્ધવ તમે શ્રુતિ સ્મૃતિ વિધિ, નિષેધ પ્રવૃત્તિવાળું કમ નિવૃત્તિવાળું કર્મ સાંભળવા યાગ્ય તથા સાબરેણું એ સર્વનો ત્યાગ કરીને હું કે જે સર્વ પ્રાણીઓમાં એક આત્મારૂપ છું તેને આણું વિદ્ય પરમાત્મારૂપ છે આવા બાવથી રાજે આવો અને મને પ્રાપ્ત થઈને મારા સારના સર્વ બચમાંથી છુટા થાઓ (૧૪ ૧૫)

બકિતનાં લક્ષણો વર્ણવતાં શાંડિલ્ય કહે છે:—

દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાદ્વસ્ત્રાન્નચ્ચ રાગ. ॥ ૬ ॥^૧

રામની વ્યાખ્યા આપતાં ટીકાકાર આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ચમારાત પુલ્કાદિરાગલિઙ્ગેનાપિ” સંગત્ત્વમ્ । પ્રસિદ્ધં हि पुल्काञ्चितेन
કથયતિ મગ્યનુરાગ કમોન્મેત્યાદૌ । મત્તેર્ણુણાન્તત્ત્વે તુ પ્રયગ્લિઙ્ગતાવગ્મ્પને
ગૌરવાત્ ।^૨

વળી—

તત્પરિશુદ્ધિય ચમ્યા લોન્નલિઙ્ગેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

એ સૂત્ર ઉપર પોતાની ટીકામાં સ્વપ્નેશ્વર બકિતનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે
સમજાવે છે:—

યદ્યપિ જાનામીચ્છામીત્યાદિનદ્ર મજ્જ અનુરજ્યે ક્ત્યેવમાદિના પ્રલક્ષગમ્યેવ
મત્તિન્તનાપિ તથ્યા ષ્ઠનરાસ્વાસ્વેદિદ્વલ્લક્ષણા પરિશુદ્ધિર્ન પ્રલક્ષતો નિર્ણેતું કામ્યતે
જ્ઞાનપ્રામાણ્યત્ । તસ્માત્ તદ્નિર્ણયો લોન્નલિઙ્ગતાલિઙ્ગેભ્ય એવં । યથા લોકેડુનુરાગતારતમ્ય
‘તત્પ્રભાવાન્નપુલ્કાદિનિર્મારેતુમીયતે તદ્વચિત્તિ ॥’^૩

અર્થાત્ આ એ પ્રકારના પ્રલુપ્તમાં ફેર જોતા નથી તેના મત પ્રમાણે બકિત-
ના પાંચ રસ અને દરેક રસ પ્રમાણે તેની પાંચ ભૂમિકા છે: (૧) શાત (૨) દાસ્ય
(૩) મધ્ય (૪) વાતસલ્ય (૫) માધુર્ય બધાથી બકિતની છેલ્લી ભૂમિકા છે. આ

૧ દ્વેષ, અને જેને ‘રસ’ કહે છે, તે બને પ્રકારના બાવથી મુક્ત થવા જે
રાગ, તેજ બકિતનું લક્ષણ છે

૨ આ સૂત્રમાં ‘અને’ શબ્દના ઉપયોગથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે
‘બકિત’-એ પણ એક પ્રકારનો પ્રેમજ છે, કારણ કે રોમાંચ અનુભવવું, વગેરે સંસારી
પ્રેમનાં જે જે લક્ષણો હોય છે, તે ‘બકિત’માં પણ દેખાય છે. વળી શાંતલ (અ. ૩
બ) માં નીચેના સુપ્રસિદ્ધ વાક્યમાં, જેમાં રાગ કહે છે કે “તેના (સકુતલાના) ચાલ
ઉપર દેખાતા રોમાંચથી તેના મારા પ્રત્યેના પ્રેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે”-તેમાં પણ
આજ લક્ષણ વર્ણવેલું છે પણ જે ‘બકિત’ને કોઈ નિરાળા કુલુ રૂપેજ અણવામાં આવે
તો તેનાં ઘણાં ખાસ લક્ષણો હોવાં જોઈએ એવું બીનજરૂરી અનુમાન કરવું પડે

૩ બકિતની પરિશુદ્ધિ, સામાન્ય લોકોના પ્રેમનાં જે લક્ષણો હોય છે તેની
માફક બાહ્ય ચિન્હોથીજ જાણી શકાય છે

૪ “હું જાણું છું,” “હું ઈચ્છું છું”ની માફક “હું બનું છું,” “હું આશું
છું”-એ શબ્દોથી ઇશ્વર પ્રત્યેની બકિત પ્રત્યક્ષ સમજાય છે, પણ તેની દર
સંસ્કાર રૂપી પરિશુદ્ધિ પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની માફક સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી નથી
તેથી તેને તો બાહ્ય ચિન્હોનડેજ ઓળખવી પડે છે જેવી રીતે સામાન્ય મનુષ્યોનો
પ્રેમ તેમના શબ્દો, અશ્રુ, હર્ષથી જાણવાતા રોમાંચ વગેરેથી જાણી શકાય છે, તેમ
ઇશ્વર પ્રત્યેની બકિતનું પણ આવાં બાહ્ય લક્ષણોથીજ અનુમાન કરવું પડે છે.

‘માધુર્ય’ પુરુષનો સ્ત્રી પ્રત્યે જે પ્રેમ હોય તેવું સ્વરૂપ છે; દાસ્ય, સખ્ય ને વાતસલ્ય એ બધા રસો એનાં ગૌણ અંગ બને છે.^૧

આ માધુર્ય—શુદ્ધભક્તિ અને પ્રણયની સામ્યતાનું કારણ શોધવું કઠણ નથી મનુષ્યમાત્રમાં પ્રબલ ને બળંકર એવી એક વૃત્તિ છે—વિગ્નતિ તરફ આકર્ષાવાની તે જીવનને આકાર કરે છે, ઉદ્ધ્વાસમય કરે છે, પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરવા પ્રેરે છે; છંછેડાયાથી લંકા જેવા રાષ્ટ્રો ઉચલાવે છે જનવરમા પાશવવૃત્તિ તરીકે રહેલી આ વૃત્તિ માનવમા ભાવ, ભાવના, ને વિચારના પાના ચઢવાથી નેજસ્વી, વિવિધરંગી બની પ્રેમ બને છે.

આ આકર્ષણ વૃત્તિ પ્રજેત્પત્તિનું, લગ્નનું, કુટુંબનું ને સમાજનું અને ઉંચા પ્રકારના સાહિત્યનું બીજ છે તેમજ કેટલાક પ્રસંગોને લીધે જીવન થયેલું એ વૃત્તિનું સ્વરૂપ દુનીઆબરમાં ભક્તિનું, ભક્તિસંપ્રદાયોનું, અને ઉંચા પ્રકારના ભક્તિ સાહિત્યનું બીજ બને છે.

બધા ભક્ત પ્રણયીજ છે. અતરની જ્વાલા તો બંનેમાં એકજ છે. પરિસ્થિતિને પરિણામે પ્રણયી ભક્ત કહેવાય છે. કવિ મીરાંના ભક્તહૃદયની વૃત્તિનું મેં આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું હતું—^૨

“મનુષ્યના બધા ભાવમાં પ્રેમ એજ સૌથી જળરી જ્યોત જગવે છે. સ્વસ્થતા અનુભવતા કવિઓની—કારણકે કવિઓમાં પણ સ્વસ્થ અને અસ્વસ્થ કવિઓ હોય છે—અપહારશુદ્ધિ એવી હોય છે કે ચિરસ્થાયી કલ્પનાવિલાસ તે અનુભવતા નથી; અને તેમની કવિતાનું મુળ કોઈ સ્ત્રી હોય છે અને તેનું સ્વરૂપ સ્નેહરાત્રીની પ્રેતસાહક સંગતિમાં મળેલા અનુભવનું ચિત્ર હોય છે.

પણ કેટલાક તો એવા કવિઓ નજરે ચડે છે કે જેમની સૂક્ષ્મતમ કલ્પનાશક્તિ કોઈ આછા આભાસથી, કોઈ દીઠ-અદીઠ મુખથી, કોઈ કલ્પિત મૂર્તિમાત્રથી પ્રબલિત થાય છે. તેમના મગજમા કોઈક વખત એવી સ્પષ્ટ અને જીવંત મૂર્તિ ઉભી થાય છે કે તે તેમના જીવનમાં સજીવ અને દેહધારી વ્યક્તિરૂપે રહે છે. આવા કવિઓ આવી મૂર્તિ જોડે બોલે છે, પરસ્પર ભાવસંબંધ બાંધે છે અને તેની આસપાસ હર્ષ અને શોકથી પૂર્ણ સંસાર ઉભો કરે છે.

સાચા કવિહૃદયનો વિકાસ એકજ ભિમિથી કેળવાય છે. ભક્ત કવિમાં સામાન્ય કવિની માફક માત્ર કલ્પનાનું પ્રાબલ્ય હોતું નથી, એ તો કલ્પના વિલાસમાં જીવી શકે છે. તે તો ભગવાનમાં લીન બની રહે છે; સઘળા સંસારને તે વીસરી રહે છે, તેની કલ્પનાએ રચેલી સૃષ્ટિમાં તે નિરંતર વીહરે

૧ Sen: Chaitanya and his age

૨ મીરાં બલસંપ્રદ ‘કેટલાક લેખો’ પૃષ્ઠ ૫

છે ને જીવે છે જીવવું શું છે તે તે જાણતો નથી, તે સ્વપ્ના અનુભવે છે પણ સ્વપ્નામાંથી જાગનાનું વીસરી ગયો હોય છે ।

હાંદ ભક્તજનનની ભૂમિ છે કવિઓ ઉત્સાદના અનતારે અને ભક્તો સરજવા માટે આપણે અપૂર્વ રચના કરી હોય એમ લાગે છે આપણા દગ્ગરો હરિજનોનો દાખલો લઈએ અડગ શ્રદ્ધાથી હરિજન એના ધ્વજરની ઉસાદપૂવક ધૂળ કરે છે અનન્ય ભક્તિથી ઉપવાસાદિ ભક્તિચર્યા આરંભે છે અને પરિણામે તેની ભાવ અનુભવવાની શક્તિ સૂક્ષ્મ-કેટલેક અંશે તો રાગિણી-બની જાય છે તે સસારબંધાર છોડી દે છે અને જ્યાં ને ત્યાં એની એકમાર્ગી ભક્તિ દેખાય છે બીજી વસ્તુ પર તેનું ચિત્ત ચોટતું નથી ધીમેધીમે પોતાના ધ્યેય સાથે તે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે શૈલીની માફક તેને ભાન થાય છે કે “હું તારો નથી પણ તારું અંગ છું” તે દુનીઆને વીસારે છે અને દુનીઆ તેની મજૂરી કરે છે તેની એકાગ્રતા વધે છે તે વધુ ને વધુ એકમાર્ગી થાય છે, વધારે ને વધારે શ્રદ્ધા ફળવે છે, અને પરિણામે તેની ભાવના, ઇચ્છા આશા બધી એકાગ્ર થાય છે એનું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે જગત તરફ એ કાલ્પનિક દૃષ્ટિબિંદુએ જુએ છે અને સ્વાભાવિક રીતે જગત તેને માયાવી જણાય છે તેને મન જગત એ જગત રહેતું જ નથી કીર્તિને ચોપડે ચડેલા યા ન ચડેલા ધણા હાંદીઓનું આ જીવન છે આવા અનુભવ જ્યારે કવિઓને થાય છે ત્યારે તેમની કવિત્વશક્તિ નિરાદર સ્વરૂપ પામે છે—અને કંપનાસૃષ્ટિમાળ જોતું જીવન છે એવી ક્રોધ એક ચીજથી એમની કવિત્વશક્તિ પોપાય છે

આની હતી મીરા—પ્રકૃતિમાતાની લાડીરી તેનું હૃદય આજન્મ કવિનું હતું—સુકુમાર અને સૂક્ષ્મ, અને બાલપણથી કરેલા કથાશ્રવણથી તે એકમાર્ગી ભક્ત બની રહી હતી

તેની સર્જક કલ્પનાશક્તિએ ખોટા પુરીને વિચિત્ર પુરાણકથાઓના શુભક અને અપ્રબલ કલ્પનાઓમાંથી જીવત વ્યક્તિઓથી શોભતી સપૂર્ણ સૃષ્ટિ રચી તેની રસબુખી ઊર્મિઓ વીરનાથક શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી પુરાણોએ કરેલી પ્રશંસાની મદદથી તેની ઉત્સાહી કલ્પનાશક્તિએ તેનું તલસવું હૃદય સતોપાય એવા આદર્શ લક્ષણોથી દોપતો પુરુષોત્તમ સરજી કાઢ્યો

મીરાની મનોદશા આપણે સહેલાઈથી કલ્પી શકીએ

પુરાણોના અપૂર્વ ભડારો તેણે ઉત્સાહથી ખોલ્યા હશે, ગોકુળને ઘેનું કરનાર ગોપબાલની પ્રશંસા આતુર નયનોએ અને ઉજળતે દૈવે તેણે સાબળી હશે સ્વપ્ન સમા દિવસામા અને નિદ્રાનીહોણી નિશામા ભ્રમણ તેનું મન તેની કલ્પનાશક્તિનું મનોહર મુખ્ય જોઈ રહ્યું હશે તેની ઉજળતી કલ્પનાશક્તિ તેને દરેક માતાઓ અને આનંદમય ગોપીઓને ત્રાસ પમાડતા નફ્ટ નટવરના

ગામમાં લઈ મૂકી હશે, એ અદ્ભુત જગતમાં જ્યાં તે તલસતી હશે—મઈ એમ કહેવું હશે, અને જીવનાધાર શ્રીકૃષ્ણની પોતે નાનકડી, ઘેલી, વહાલી ગોવાલણ હોય એવો અનુભવ કર્યો હશે

મીરાનો પિતા—એડતાના નાના સસ્થાનનો રાડોડ પોતે ભકત હતો અને તેણે પુત્રીની સ્વચ્છંદી કરવાને ઉત્તેજ આ ઘેલછાએ—એને બીલુ નામ અપાય નહીં—તેને નિરાધાર કરી તે માની મેરી કે તે કૃષ્ણને વરી ચુકી અને સસારને તેણે પ્રણામ કર્યા

દુનીઆની બધી વસ્તુઓ કરતા તેની કંપનાનો આદર્શ પ્રણયી તેને વધારે પ્રિય હતો. ચીનોડની ગાદીનો તેને મોહ ન હતો, હીંદના મહાપ્રતાપી રાજવીના મેઘની તેને પગ ન હતી, હસતી દુનીઆના અપમાનોનો તેને હીસાબ ન હતો. તેના પુરુષોત્તમને પૂજવા, તેના પરાક્રમ પર વારી જવું પોતાની જાતને તેની પ્રિયતામાં માનની, અપૂર્વ શબ્દરચનાથી તેની પ્રશંસા ગાવી,—આમાં જ તેના જીવનની સાર્યક્તા સમાઈ રહી જેમ દોરાના સ્મરણથી પેટાર્કના કાચો થયો તેમ કંપનામૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણથી મીરાના પદો ઉદ્ભવ્યા. આ પૌરાણિક કથાનાયક માટે જે પ્રેમ તેણે ભાવિક હૃદય અનુભવવું હતું તે તેના કાવ્યોનું મુળ બન્યું ”

પ્રકરણ ૩ જી

ભક્તિસપ્રદાયનો વિકાસ

ભક્તિ ને પ્રેમના મુગ આ પ્રમાણે એકજ છે અને જેમ ક્ષણિક શારીરિક મજાહ મેળવવાની વૃત્તિને નિર્ભગ ભાવના ન ગુહ્ય ભાવોથી સીંચી સીંચી માણસ પ્રેમની પવિત્ર ને અપ્રતિમ ભાવના સરળવે કે તેજ પ્રમાણે એ વૃત્તિ ધર્મવૃત્તિ કે જ્ઞાનવૃત્તિથી નિશ્ચય થતા ‘ જ્યમિચારિણી ભક્તિ ’ નું સ્વરૂપ પકડે છે. નિજાની તરફ આકર્ષાવાની આ વૃત્તિનો વિકાસ પ્રેમ થાય છે તે જોવાના સાધનો. બધા દેશના ઇતિહાસો પુરા પાડે છે ભક્તિની વિશુદ્ધ દશા પામતા પહેલાં જેને આજે ક્ષુદ્ર કે તિરસ્કરણીય ગણીએ એવા સ્વરૂપ એ પ્રાપ્ત કરે છે

(૧) ભક્તિ સપ્રદાયનું પહેલું સ્વરૂપ માનવજાતિની જગતી અવસ્થામાં લિંગપૂજા (Polytheism) તરીકે દેખાય છે

ન્યારથી ધર્મવૃત્તિ પ્રગતી ત્યારથી આખી માનવજાતિ આકાશ સૂર્ય અને અગ્નિને પૂજ્યભાવથી જોતી આવી છે, અને તેજ પ્રમાણે જીવનના રહસ્યના મૂલ અને ન સમજાય એવા પ્રમત ક્રિડા ને આનંદના સાધનરૂપ ઉપાદક અવધવાને

તેવાજ પૂજ્યભાવથી જોતી દેખાય છે વૈદિક આર્યો અપવાદરૂપ આગે છે એક ઋષિ આ પ્રકારની પૂજા મેવનારને દૂર રાખવા કહે છે —

ન યાતમ ક્વઃ જઞ્ચુર્નો ન વદ્મા પ્રપિથ કેવામિ ।

સ સર્વદર્શો ત્રિયુગમ્ય જતોર્મા ચિદ્રદેવા અપિ મુર્ક્તન ॥^૧

આ પ્રકારના લોકો કે થોડા નહોતા, પણ મો દરવાગના ગદના માલીકો હતા

મ વાજ યાતાપદુષ્પદા યન્ત્રસ્વર્ષાતા પરિ પદત્તનિધ્યન્ ।

અર્ના યચ્છતદુગ્ધસ્ય વેદો મ્લિચ્છદર્શો અમિ વર્ષમા મન્ ॥^૨

અને જે શિવભક્તિ આર્યોએ અનાથો પામેથી લીધી તે ભક્તિનુ મૂલ પણ લિંગ પૂજા છે મહાભારતના સૌપ્તિક પર્વમાં શૈવમતની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે કહી છે —

મૃતપ્રામે વિરુદ્ધ તુ સર્વે દેવામુગે તદા ।

હવતિષ્ઠચ્ચલાગ્ન્યેષ્ઠ પ્રજાધેમા દર્શ ॥

પહુરુપા પ્રજા સ્થા વિરુદ્ધાશ્ચ સ્વતેજસા ।

સુક્ષ્મોષ યત્ત્વદ્રવ્યો લિંગે મ્ય ચાપ્યવિધ્યત ॥

તત્પ્રવિદ્ધં તન્મા મૂર્ધ્નૌ તથૈવ પ્રત્યતિષ્ઠત ।^૩

મીસરમા કૃષ્ણ એમીસ અને સુર્યદેવ એસીરીસની પૂજા સાથે આજ પ્રકારની ભક્તિ જોડાયલી હતી શીનીશીઅન આબીલોનીઅન ને પાહુદી લોકોમાં આ પૂજા દાખન થઈ હતી રામમા એનો પ્રચાર એટલો વધ્યો હતો કે તે અટકાવવા કાયદા કરવા પડ્યા^૪

ભક્તિ સ પ્રદાયતુ આ પ્રથમ સ્વરૂપ એમા પણ ધર્મજ્ઞતિની અસર ખરી, અને ભક્તિના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમા દેખાતી તત્વસાદ વધારવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા પણ એમા ખરી ઉપાસનાની ભાવનાએ સ્પૂર્ષ આનહને દૈવી મહત્તા આપના માડી

૧ હે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવાધિદેવ ઈન્દ્ર! કેઈ દુષ્ટભાવો કે શત્રુસેના સુક્તિ પ્રયુક્તિઓથી અમે પ્રેરાયા નથી, અમારા પરમ મજુ દુરમનોના હજનો પરાજય કરે, 'શિશ્ર' રૂપી નેમના દેવ છે એવા વિષયાસક્ત યોદ્ધાને પાવન પૂજનવિધિ નજીક આવવા ન દો

—ઋગ્વેદ, મ ૭, સૂ ૨૧ (૫)

૨ તે વિજયને માર્ગે સુદ્ધ મતિ પ્રયાણ કરે છે, સ્કર્ગના તેજની સિદ્ધિ મટિ સ પૂર્ણ અદ્વાપૂર્વક તેણે મહેનત કરી, સુક્તિથી નિર્વિભે તેણે સેા દરવાગના ગદની દોલત કબજે કરી અને 'શિશ્ર' રૂપી દેવને પુજનારા શત્રુસેનો નાશ કર્યો

—ઋગ્વેદ, મ ૧૦, સૂ ૬૬ (૩)

૩ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ થઈ, લોકના સુકે યજ્ઞા પણ પ્રસન્ન થયા, એટલામા જ્યેષ્ઠ રુદ્ર પ્રાણીમાથી બહાર નીકળ્યા તેમણે જોયું તો અનેક જાતની મનને દીડી અને તે પોતાના તેજથી વધી પડી હતી બગવાન રુદ્ર તે મનને જોઈને કોપાવમાન થઈ ગયા અને તેમણે પોતાના લિંગને કાપીને પૃથ્વી પર નાખ્યું તે લિંગ ભૂમિ પર પડતા વેતળ વિધા થઈ ગયું

—અધ્યાય ૧૭, ૨૦-૨૧-૨૨

(૨) ભક્તિસંપ્રદાયનું ખીલું સ્વરૂપ તે ધાર્મિક વિલાસમહોત્સવો.

દાણિક સુખ કે આનંદથી માણસને તૃપ્તિ થતી નથી. તેને આનંદમય તલસાટ લાંબાવવાની સફાય ઇચ્છા થાય છે એને સંયોગમાં એક થઇ રહેવાની સંયમવિહોણી ઘેલછાને તીવ્રમા તીવ્ર સ્વરૂપે અનુભવવાની ઇચ્છા થાય છે અને આ તલસાટ ને ઇચ્છા જેટલાં સમૂહમાં કેળવી શકાય છે તેટલાં એકલાં કેળવાતાં નથી પરિણામે માનવજાતિ દેશેદેશમાં વિલાસના મહોત્સવો રચે છે.

તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષો સ્વચ્છદે વિહરે છે તેમનેા અંતિમ હેતુ તો વાસના સંતોષવાનો હોય છે; પણ પ્રયજ્ઞ હેતુ પુરોગામી તલસાટ અને આનંદને ધણાજ તીવ્રરૂપે અનુભવવાનો હોય છે. સંગીત, કીર્તન, ધૂપ, અને દીપ, સુગંધ અને પુષ્પ જેવી સામગ્રીઓથી તે હેતુ પુરો પાડવામા આવે છે ધણી વખત નીશો પણ જરૂરી થઇ પડે છે. અને સંયમવિહોણી ઘેલછાને ઉત્તેજ સ્વચ્છંદી વિલાસ અવધિની ટાંચે પહેચે છે અને સમૂહમાં ધણા સ્ત્રીપુરુષો હોવાથી આ ઘેલછા લાંબો વખત ટકી શકે છે.

આ વિલાસ અનુભવતી વખતે સ્ત્રી પુરુષોમાં દંવી અંશ ઉતર્યો છે એ માન્યતા પ્રગટે છે. આ માન્યતા એટલી સખજ હોય છે, કે ભયંકર પશુવૃત્તિના સ્વચ્છંદને આ સંપ્રદાયના ભક્તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ “ધંધર પ્રણિધાન” માને છે.

આ પ્રકારના મહોત્સવોનું આકર્ષણ આખી માનવજાતિને દુનિયાં થઇ પડ્યું. ■

હાંદુ મંદિરમાં રહેલી મુરલીઓ, ત્રીક વાનસના મંદિરની પવિત્ર ‘હીરોડ્યુલસ’ ને શીનીશીઅનોની ‘કાડે’ બાલાઓથી મારીને આજના બોર્નીઓના જંગલીઓની ‘મેલીઅન’ સુધી દરેક જાતિમાં પૂજાગિણીઓ સ્વચ્છંદી પશુવૃત્તિ સંતોષવામાંજ ભક્ત હૃદયની ઉર્મિઓ ફળવતી જણાય છે. મીસરમાં ‘દખીસ’ ના મહોત્સવ; પાહુદીઓના ‘બાલ પેઓર’ તો મહોત્સવ; ગ્રીસનો ‘એલ્યુસીનીઅન’ મહોત્સવ; રોમનો ‘ફ્લોરા’ ને ‘એકેનેલીઆ’ ના મહોત્સવો; વામમાર્ગે શક્ત સંપ્રદાય ને કાંચળીયાના મહોત્સવો; વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આજ લગભગ અદૃષ્ટ થવા આવેલા મહોત્સવો; આવા મહોત્સવો સ્ત્રી દરેક દેશના ધાર્મિક ગણ્યતા સંપ્રદાયોએ સ્થૂલ આનંદની અવાધમાં ધાર્મિક અંશને ભેળવી ભક્તિ સંપ્રદાયનાં ખીજ વાવ્યાં છે.

આવા મહોત્સવોમાં કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજ્ય એ સ્વાભાવિક છે એમાં ધર્મવૃત્તિ રહેલી હોવાથી સ્વચ્છંદની ક્ષુદ્રતાનું લાન ન રહે એ પણ સ્વાભાવિક. અને પવિત્ર મનાતા આવા મહોત્સવો લોકોના જીવનમાં મોટું સ્થાન પામે એ પણ સ્વાભાવિક. વિગંપૂજ કરતાં વિલાસમહોત્સવોમાં તૃપ્તિ નજરથી દૂર રાખવામાં આવે છે; ધંધરપ્રણિધાન સરલ થઇ પડે છે; કલ્પનાને ધણો ઝોક મળે છે; અને વાસના સંતોષવાનો હેતુ ગોણુ બની જાય છે.

ભક્તિ ધીમે ધીમે આમ વિશુદ્ધ થતી જાય છે.

(૩) લક્ષિતસંપ્રદાયનું ત્રીજું સ્વરૂપ તે 'લજ્જનિકમંડલો'.

વિલાસના મહોત્સવોમાં શરમ, શુદ્ધિ અને ભાવનાઓ પરિવર્તન કર્યું. નરનારીઓએ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં, અને શરમ પ્રગટી. શરમ પ્રગટતાં સ્વચ્છંદની સીમા સ્થાપ્ત. આ સીમાઓ યતાં વિલાસના મહોત્સવોમાંથી નિરંકુશ પશુવૃત્તિ અદૃષ્ટ થઈ ગઈ. શારીરિક સ્વચ્છતા, અને જ્ઞાન ને ધર્મવૃત્તિથી માનસિક વિશુદ્ધિ પ્રગટી; અને જ્ઞાન, કર્તવ્ય, નૃત્ય અને ટુંગધ વગેરે માદક વસ્તુઓ જે વિલાસના મહોત્સવોમાં તલસાટ વધારવાના ઉપયોગમાં લેવાતી તે છટ્ટદેવની આરાધના માટે જરૂરની છે એમ મનાવા લાગી. અને સ્ત્રીપુરુષોના સંમેલનથી જે પ્રકારના વિલાસો પ્રગટતા તેને વિશુદ્ધ કરી, લજ્જન મંડળોમાં ભેગાં મળી, સાથે પ્રેમકથાઓ ગાઈ જાયો જરાક વિશુદ્ધ એવો તલસાટ અને કલ્પનાવિલાસી ધેવછા પેદા કરવાના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા.

એધ્યુસીનીઅન વિલાસમહોત્સવ; રાસલીલા; અને મીરાંબાઈની લજ્જન મંડળી એ માત્ર એકજ વિલાસનાં જુદાં જુદાં પગથીયાં છે. આ વિલાસને સરળ કરવામાં મોટામાં મોટું સાધન તો મનુષ્ય જાતની વધતી જતી ભાવનારીક્ષતા હતી.

વિલાસના મહોત્સવોને અંગે જે મસ્તી, તલસાટ અને ઉત્સાસમય ઝંખનાના લહાવા મળતા તે ઉપાસકની સુદ્ધિ અને વૃત્તિને સામાન્ય વાસનામાંથી ખચાવી ફાળુભરે પરમ ભાવનાત્મક આનંદનો સ્વાદ અખાડતા. જેમ પશુવૃત્તિ સંતોષવા કરતાં સ્નેહ કેળવવો વધારે આકર્ષક નીવડે છે તેમ પશુવૃત્તિ સંતોષવા કરતાં આ લહાવા લેવામાં, આ મસ્તી, આ તલસાટ, ને ઝંખના અનુભવવામાંજ ખરો આનંદ મનાવા લાગ્યો.

જ્યાં માનવ બ્યવહારમાં ભાવના પ્રગટે છે કે બ્યવહાર શુદ્ધ મનાય છે. શુદ્ધિ આવતાં મનુજો દેવત્વ પામે છે. આ દેવત્વ પામતાં બ્યવહારમાંથી સુદ્ધના અદૃષ્ટ થાય છે.

લક્ષિતની ભાવના પ્રગટતાં પૂર્વનાં સ્વરૂપો સુદ્ધ લાગ્યાં. ઉપાસકો સ્વચ્છંદ છોડી ભક્ત થયા; ને ભક્તો ક્ષણિક આનંદ વીસરી લાંબો વખત પહોંચે એવો—અતે તો અનંત—આનંદ શોધવા લાગ્યા. આ અક્ષય આનંદની શોધ કરતાં ટુંકજીવી મનુષ્યને અનંત અને સર્વશક્તિમાન વ્યક્તિની મોહીની લાગવા માંડી.

આ સ્થિતિમાંથી સાકાર ઇશ્વરની લક્ષિત પ્રગટે એ સ્વાભાવિક છે. ને એ લક્ષિત વિગતિના આકર્ષણની વૃત્તિને જોઈતા રંગ એ સાકાર ઇશ્વરમાં પુરે છે. એકજ દાખલો લઈએ. નિરાકાર નારાયણ સાકાર વાસુદેવ થયા—પણ ભક્તોની વૃત્તિ સંતોષાઈ નહીં; વાસુદેવ દ્વારકામિશ થયા તોપણ ન સંતોષાઈ; ગોપીજનવન્દન થયા તોપણ અસંતોષ રહ્યો; રાધાકૃષ્ણ થયે પણ ઉણપ

રહી—આશ્વમેધાળ યજ્ઞ યોગીએ જોડે રાસ ખેનવા લાગ્યા ત્યારે ભક્તિમય થયેલી આકર્ષણ જ્વલિત નિરકુશ આનંદ પામી તૂમ યજ્ઞ

આ ત્રીજા સ્વરૂપને આજની નજરે ભક્તિસપ્રદાય કહી શકાય

(૪) ભક્તિસપ્રદાયમા આનંદ લેતા ભક્તો આખરે વ્યક્તિગત ભક્તિ સ્વીકારે છે ભજન મંડળીમા મસ્ત રહેતો ભજનિક જ્યારે ભાવનાપથે વધારે ને વધારે જાય ત્યારે તે શુદ્ધ ભક્ત યજ્ઞ રહે છે

આવા ભક્તને સપ્રદાય માત્ર સમાગમ પુરનોજ ખપ લાગે છે તેને બીજાઓની સોખતથી પ્રેરણા ભાગ્યેજ મળે છે તેની મસ્તી સમુદાયમાજ પ્રકટતા ઉસાહથી પેદા થતી નથી તેનો ઉત્સાહ માત્ર વ્યક્તિગત ભાવનાનુજ અવલખન કરે છે તેના તલસાટને વધારવા તેના ભગવાનનુ સ્મરણ પુરતુ હોય છે તેના અતરમા વહી રહેવા પ્રણયમદિરાથી તે ચકચુર બને છે

આવા ભક્તના હૃદયમાંથી પ્રગટતું કથન તેજ ભક્તિનુ શિષ્ટમા શિષ્ટ સાહિત્ય ધણી વખતે ભક્ત ભજન મંડળી અને વ્યક્તિગત ભક્તિ બંનેના લઢાવા લઈ શકે છે પણ આ ચોથી ભૂમિકાએ પહોંચેના ભક્તની વિશિષ્ટતા છુપી રહેતી નથી તેનુ અતર અદેખુ હોય છે તે સમુદાયમા તેના ભગવાનને ભજી શકતો નથી એને તો તેને પોતાની મીલકત બનાવવો છે

આ અમત સબધ બાધવા તે ભગવાનને પિતા કે માતા પતિ કે પત્ની ગણી ભજે છે, ધણુ ખરુ તો તેને પિતા કે માતા બનાવી કોઈ ભાકુની રસાકસી વેઠવા કરતા તેને પતિ કે પત્ની બનાવી મુકે છે આધુર્વ રસ તેજ તેને પ્રિય થાય છે, અને પરિણામે જે આકર્ષણજ્વલિત ભક્તિનુ બીજ છે તેજ જ્વલિત રથૂલ ભાવે વિસરી ભાવનાનો સૂક્ષ્મ સ્વાગ ધરી પોતાનુ પોતાપણુ કાશ્મ રાખી રહે છે

ખરે ભક્ત એટલે ખરે પ્રણયી-પોતાના ભગવાનનો ભક્ત કનિ એટલે કાશ્વનિક પ્રણયી પાછળ થેનો બનેલો તેના શુશ્રુગાનમાજ મસ્ત રહેતો કથનકાર

ભક્તિના આ ચોથા સ્વરૂપ સાથે માનવ પ્રેમનુ એક સ્વરૂપ સરખાવવા જેતુ છે જેમ વિજ્ઞાતિ તરફ આકર્ષાવાની શક્તિ ઉપર આપેના પહેલા ત્રણ અવતાર પછી ચોથુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ તેજ જ્વલિત મનુષ્ય તરફ વળતા (૧) કુદ્ર વાસ્નાવૃત્તિ (૨) વિકાસ (૩) ભાવપ્રધાન પ્રેમના સ્વરૂપે લઈ આખરે તાદાત્મ્ય સેવતા શુદ્ધ પ્રેમમા નિકમે છે અને ભક્તિનુ ચોથુ સ્વરૂપ અનુભવી રહેલા શુદ્ધ ભક્ત અને તાદાત્મ્ય સેવતા શુદ્ધ પ્રેમી વચ્ચે જાઓ ફેર રહેતો નથી જગાલી કવિ ચલીદાસ રાખી ધોમણ સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા તેની પિતા માતા દેવી ને ગાયત્રી રૂપે ભક્તિ કરે છે અને તે ભક્તિના પદો કોઈ પણ શુદ્ધ ભક્તિના કા પોથી તલસાટમા વેરજામા તાદાત્મ્ય મા ભાવની સૂક્ષ્મતામા, કે ઉપાસનાના ઉત્સાહમા કે મૂળ્યજાવની નિર્મલતામા ઉતરતા નથી

પ્રકરણ ૪ થું

શુદ્ધ ભક્તિ અને ભક્તિ સાહિત્યનો ઉદ્ભવ

મનુષ્ય સ્વભાવમાં વિખતિ તરફ આકર્ષાવાની વૃત્તિ મૌલિક હોઈ, ભક્ત-હૃદયો દરેક દેશમાં, ને કાલમાં જડે છે પણ કોઈક વાર એક દેશમાં ભક્તિ ઠેર ઠેર પુટી નીકળે છે, ને આખી પ્રજા જાણે એક સમગ્ર ઇચ્છાથી ભક્તિ સેવતી હોય એવો દેખાવ થાય છે. આનું કારણ પરિસ્થિતિની વિશિષ્ટતા જણાય છે. તે પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરતાં લાગે છે કે (૧) જ્યારે જીવનમાં ઉદ્ધાસને પુરેપુરું સ્થાન ન મળતું હોય; (૨) જ્યારે સાગની ભાવના શારીરિક વિલાસને ડામી દે; (૩) જ્યારે જ્ઞાનવૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય ક્ષણભંગુર જીવનની વાસનાનો સતોષ શરમભર્યો છે એવી માન્યતા પ્રગટાવે; કે (૪) જ્યારે નિર્બળ શરીર, કે પ્રજ્વળીના અભાવથી સ્વાભાવિક વૃત્તિને જોક ન મળે-ત્યારે તે વૃત્તિ ભક્તિનું સ્વરૂપ લે છે; અને માનવ અંતરને તિરસ્કારી કૃષ્ણનાએ કે ધર્મે પ્રતાપી માનેલી કેઈ વ્યક્તિ તરફ વળે છે.

૧. સમાજ ને નીતિની નિશ્ચલ પ્રજ્ઞાશિક્ષામાં સંકળાઈ રહેલી હોઈ માનવતા-એ મધ્યકાલમાં વિખતિ તરફ આકર્ષાવાની વૃત્તિને ભક્તિનું સ્વરૂપ આપ્યું.

હસે દિશામાં આશ્રયસ્થાનનાં નિષ્ફલ ફાંફાં મારી, સમાજે ધડેલા શુષ્ક ને દરિદ્ર ગૃહસ્થાશ્રમની ઉની જવાલે દાગેલો—દુનીઆના અપશબ્દોથી કાંપતા કોમળ હૃદયની ઉર્મિઓને સંરક્ષિતો—પ્રજ્વળીનો ગિરોમણી નરસિંહ પોતાની વૃત્તિને રાસલીલા સીવાય ક્યાં પોણે, ભક્તિ સીવાય કયે સ્વરૂપે દર્શાવે? ભગવાનનો હાસ કે પત્ની જતી પ્રજ્વળીત ગાયા વિના એને ઉદ્ધાસ કેમ સાંપડે?

ભક્તિસંપ્રદાયો પ્રગલ્ભ કરવામાં આવી પરિસ્થિતિ ધણે અંશે જવાબદાર હોય છે; અને તેમાં પ્રજ્વળી હૃદય પુરાય, તારે તેનું ગાન અલૌકિક ભક્તિ સાહિત્ય બને છે. જે વૃત્તિ જીવનમાં ન સતોષાઈ તે ધ્રુવવતી કવિતારૂપે બહાર પડે છે.

૨. સાગની ભાવનાથી કૌંદ્રિયોનો સંયમ કરતાં, આ વૃત્તિ મન ને કૃષ્ણનામાં વાસ કરે છે, ને ભક્તિભાવ પ્રગટાવે છે.

એકેકઝાંઝીવાના અસહી ખ્રીસ્તીઓમાં ભક્તિભાવ ખીત્યો તેનું કારણ તેમનો ત્યાગ હતો.

ઓગરટીન જેવો તપસ્વી ભક્ત કહે છે: “નવપરિણીત વરની માફક ખ્રીસ્ત શચ્ચાખંડ છોડે છે; વરની ધુનથી તે સંસાર પર પલાણે છે.”

તેજ પ્રમાણે મધ્યકાલીન ખ્રીસ્તી સાધ્વીઓ પણ ભક્તિધેલી થતી. નૈષ્ટિક વ્યક્ત્યર્થને વરેલી સાધ્વીએ પોતાને ખ્રીસ્તની વધુઓ માનતી. અને તીવ્ર

વિરાગી જતાં તેમની મનોવૃત્તિ કેવા પ્રકારની ભક્તિથી રંગાઈ રહેતી તેના નમુના રૂપ એક લોકપ્રિય ભક્તિપદ બસ થશે

“હું વારી ભઈ જસસ પર એના પ્રભાવ પર એની સુમધુર મોહિની પર
બ્યારે એની કૃપા મને નમ્ર કરી કરી મુકે છે ત્યારે ॥ તેના પર વારી ભઈ છું, ‘બહેન
સાહકવાઈ, ને સુદરી કરીને મને એ સંભાળે ત્યારે હું વારી ભઈ છું એના પગલાં
પર હું વારી ભઈ ॥ ને વારી ભઈ છું એના વિલાસી લટક પર એનું મુખ પ્રેમભર્યા
ધુળનથી મારા મુખને રૂપા છે ત્યારે હું વારી ભઈ છું

આ પ્રભાણે પરાકાષ્ઠા પર કલ્પના પહોંચે છે

અને તેજ પ્રભાણે ત્યાગ જેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે એવા જોન સંપ્રદાયમાં
ત્યાગે કયરેલા હૃદયનો પ્રણયરસ ભક્તિરૂપે બહાર પડેના જોઈએ છીએ

મહામુનિ આનંદધનજી તથા ચિદાનંદજીનાં પદો આતુ દૃષ્ટ ત પુરો
પાડે છે —

પીયા બીન સુધયુધ ખુદી દો
વિરહ કુષમ નિસા રમે
મેરી સેજરી ખુદી દો
નિસાદીન ભઈ તારી વાઘરી
ખેરે આવો રે દોલા

× × ×
પિયા ભગે તું સોયે પિયા અતુર હમ નિપક અગ્યાની

× × ×
મીઠડો લાગે કતડો ને ખાટો લાગે લોક
કતવિહુણી ગોઠી તે રમુ માહે પોક

× × ×
તેરી હું, તેરી હું એતી કહુરી
હન બાવમ હગો તું બને
તો કરવત કરી ભય મહુરી ૧

ગેરે તો તું રાજી મહીયે
ઐર કે બાલ મે લાખ સહુરી
આનંદધન પિયા વેમ મીલો પ્યારે
નહીં તો મગ^૧ તરગ વહુરી ૩

× × ×
કઅન વરણો નાહ રે મન કોલ મીલાવો
અજન રેખન આખ ન બાવે, મજન શિર પડો દાહ રે ૧
કોન સેન બને પર મનકી વેદન વિરહ અવાહ
મરથર મુજે દેહરી મારી જમ વાનર બરમાહ રે ૨

‘રેહ ન ગેહ ન નેહ ત રેહ ન, આવ ન દુહા ગાહા ।

આનંદધન વાણે બાંહરી ગાણે, નિસરીન ધરે હમાહા રે ૧

પરોવિજયપણ પણ એજ ભાવ દર્શાવે છે:-

પાઠ પાઠ કરી તુમને જપુ રે, હું આતક તુમે મેહ ૨

તેજ પ્રમાણે “જન્મ મૃત્યુનું બીજ સ્ત્રી છે, તે સારુ સ્ત્રીની વાત કરવી નહીં”

-એ સિદ્ધાંત પ્રવર્તાવનારા સહજાનંદ સ્વામીના શિષ્યો ચુસ્ત સંયોગી છતાં શૃંગારનાં પદોમાં જે અપ્રતિમ વિલાસ ને રસિકતાથી હરપુર ભક્તિ લાવ્યા છે તે આજ નિયમનાં દૃષ્ટાંત પુરાં પાડે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સીદ્ધિ ઝનુની છે:-

“વિપક્ષ ભામી, બીજ વિષ, વિષવેલી વિસ્તાર,
વિષ કાલી વિષ પત્ર ફસ, નખરીખ વિષ તન નાર.”

અને આ વિપથી પરાંગમુખ સ્વામી ભક્ત બનીને ગાય છે:-

“રગભીના હો કાન, વાસમની કરીએ બે વાતરી;
ઠાનજ તારે કારણે, મેં તો સેજ બીછાઈ સાર;
જીવન લક્ષી ભેડું છું, હું તો વાહરી વારંવાર.”

x x x

પ્રાણુજીવન પધરાવીયા, મંદિરમાં માઈ
પોઢયા સારુ પ્રેમયુ, મુખસેજ બીછાઈ
પગ ચાપું હું પ્રેમથી, થયા રામ મુખાળા,
શિખ લીધી સર્વ સાથને, પોઢયા કુંજ વિલાસ;
બ્રહ્માનંદ હંજુર હરિનો, એકાંતિક દાસ.

પણ આ પદો કરતાં લાગ અને ભક્તિનો ખરો સંબંધ ભગવાન ચૈતન્યનું જીવન પુરુ પાડે છે.

નડીયાનો પંડિત નીમાજ-વિદ્વાન ને સત્સંગી-પરણેલો ને પ્રખ્યાત-સંન્યસ્ત લે છે; એને ભક્તિનો વિકાર વધતો જાય છે; અને તે પ્રણયી થઈ રહે છે. ચૈતન્ય ભક્ત બને છે; રાત ને દિવસ તે કૃષ્ણશૃંગારનાં પદ સાંભળે છે; ભાગવતમાંથી ગોપીધેલજાનું શ્રવણ કરે છે. જિવનમાં ને જિવનગરની પરવા વગર તે ઉભા થાય છે ને ઘેલી ગોપી બની નાચે છે; ને પ્રણયવિરહથી રડે છે. કોણને શૃંગારનું પદ ગાતાં સાંજી તેને બેટવા દોડે છે; ગાનાર સ્ત્રી છે એમ જાણી શિષ્યો સ્ત્રીસ્પર્શના પાપમાંથી તેને બચાવે છે. બેભાન અવસ્થામાં સિંધ્ય ઉશીકું મુકે છે તો, ભાનમાં આવતાં તે ઉમ્મ લાગી તેને હપકો આપે છે; ને રાત ને દિન તે કલ્પનાવિલાસ ભોગવે છે. ધન જોતાં તે ધનસ્વામ છે એમ ધારી ઘેલા બને છે; વિજયમકથી વાધાને ભાસ થતાં બેભાન બને છે; સદૈવ પક્ષીઓ ઉડતાં જોઈ તેને વૈજયંતી નજરે પડે છે; પક્ષીઓનાં ગાન સાંભળી વેણુનાદ માંભગતાં તે

૧ આનંદધનજી ને વિદ્વાનજીનાં જોડેતિરીઓનાં પદોનો સંગ્રહ.

૨ ચૈત્યવંદન ચોવીસી

સ્થળે સ્થળે દોડે છે; સમુદ્રના ક્ષામ જળને શ્રી કૃષ્ણ ધારી તેને ભેટવા દોડે છે; ને સમુદ્રમાં ઝંપલાવે છે. તેને પ્રેમની મૂર્છા આવે છે; બેલાન ગુરુને ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ’ સંભળાવી શિષ્યો ભાનમાં લાવે છે; ગુરુ ઉઠી વેદનાથી પીડિત અવાજે કહે છે: “મિત્રો! હું તો કૃષ્ણ પાસે હતો; અમારો મધુર સંયોગ શા મારે છોડાવ્યો?”^૧

દુનીઆમાં પ્રણયીઓ થયા છે; ભક્તો થયા છે; ઉર્વશીધેન્દ્રા પુરુષવ્રતો થયા છે—એ બધામાં પણ અસાધ્ય પ્રણયી જોડે કલ્પનામાં વિહાર કરતા આ શુદ્ધ તપસ્વી ભક્ત ચૈતન્ય અદ્વિતીય છે.

૩. જ્ઞાનમાં જોયાં ખાતાં જ્ઞાનીઓ માનવપ્રેમ ક્ષુદ્ર ગણે છે. તેમને મન બધો બ્યવહાર અસાર થઇ જાય છે. તેમની તીવ્ર ભુદ્ધિ કશા સંસારી રસમાં રાગતી નથી. અને છતાં તિરરજરેલી આકર્ષણ શક્તિ કાષ્ઠ રુપે તેમને સ્વીકારવી પડે છે. કાવ્યમાં ભયંકર માન કિનારતા આપણા ગુજરાતી કવિઓને ભક્તિભાવ થોડો ધણો દર્શાવેલો પડે છે એ આ દશાનું દર્શાવત રજુ કરે છે.

છતાં જ્ઞાનવિલાસીઓ સાધારણ રીતે ભક્ત નથી થતા. તેમને તો ચારે તરફ વિસ્તરતો સંસાર મૌલિક ભ્રમ પર રચાયેલા છે; એટલે પોતાના મનમાં કે કૃતિઓમાં ભક્તિરસને તે સ્થાન આપતા નથી. અખા જેવા તો ભક્તિની વ્યાખ્યા બદલવાની યોજના કરી રહે છે:

‘હરિ ભણે યજ્ઞ ભક્તિ થાય, તેજ ભક્તિ ભણે પરી’

વિદ્યાભાષામાંહે તેજ હરે, જેને સદગુરુ રૂપી આંખ છે.^૨

૪. તેમજ શારીરિક અશક્તિએ કેટલાંય હૃદયો ભક્તિના કાલ્પનિક આનંદો તરફ વાળ્યાં છે? અને પ્રિયતમા ગુજરવાથી, કે ન મળવાથી ઉદ્ભવતો તલસાદ કેટલાય અંતરમાં, ભક્તિભાવમાં વિરખ્યો છે એ કોને અગમ્યું છે? બીએટ્ટીસના વિયોગથી, ને શોભનાની અપ્રાપ્યતાથી ડાટે ને કલાપીની ઉર્મિઓએ કાવ્યોનું સ્વરૂપ લીધું. તેવીજ રીતે મીરાં જેવા ભક્તહૃદયની ઉર્મિઓનું પૃથક્કરણ કરતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે પ્રણયના પુરમાં તણાવાને ઘેસા બનેલા એના હૃદયને—વૈધવ્ય કે શુદ્ધતાના વાતાવરણમાં—કાલ્પનિક વિલાસોમાં મગ્ન રહેવા કાવ્યો રચવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઇ હશે.

પણ નિરાશાથી પ્રણય આ પ્રકારનું પુનર્જીવન પામે છે તેનું ઉત્તમ દર્શાવ જર્મન ભક્ત કવિ હાર્ડનખર્મ (નોવેલીસ) છે. “ગંભીર, ધાર્મિક, ચિંતનશીલ આત્મા, કઠોર દુઃખે વિશુદ્ધ બની, માનસિક પીડાના મંદિરથી પરિચિત તે આપણી સમક્ષ ઉભો રહે છે—ભાવનાશાલીઓમાં પણ સર્વોત્તમ ભાવનાશીલ તરીકે.”^૩

૧ Son's ‘Chaitanya & his age.’

૨ અખેગીતા, કંડ ૧૦.

૩ પ્રભાંધિ.

નોવેલીસ વિદ્વાન હતો; તત્ત્વજ્ઞાન ને ગણિતનો અભ્યાસી હતો; અને ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં બાવીશ વર્ષની ઉંમરે લક્ષ્મી જીવનનો અત્યંત શોખ હોવાથી તે સ્વીકારવા સારુ જરૂરનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

તેણે એક તેર વર્ષની બાલિકા જોષ-મુંદર, સુરેખ, દેવી મૃદુતા ને બબ્બતાથી અદ્ભુત. નોવેલીસ તેને જોષ પ્રેમધેયો બન્યો; ને તેને પરણવા તેના માતાપની સંમતિ મેળવી. નોવેલીસના આનંદની સીમા રહી નહીં.

૧૮૬૭ માં મોરી મરી ગઈ નોવેલીસનો પ્રણયપ્રવાહ અદૃશ્ય થયો—માત્ર આંસુનાં અવશેષ મુકી. તેની પ્રિયતમા ગઈ ને તે ખીસ્ત બની. તેનો પ્રણય ગયો ને તે બકત બન્યો.

“એક વખત” તે કહે છે “વેદનામાં પીગળી ગયેલી આશા તદ્દન નષ્ટ થઈ હતી ત્યારે હું આંસુ સારતો હતો; અને જે તારો તપેલા ઢગથી મારા જીવનનું ખોળીયું ઢંકાવું ત્યાં હું ઉભો હતો. એકલો—કોઈ કદી હતો નહીં તેવો—અનિર્વાચ્ય વ્યથાનો ભોગ બનેયો; અશક્ત, દુઃખના એક માત્ર વિચારથી નિભર; આશ્રય શોધતાં હું આગળ કે પાછળ જઈ ન શકતો, પણ અકથ્ય તલસાટથી હૃદયિક ને હોઠવાપેલા જીવનને વળગી રહેલો—એટલામાં ભુરા ઘેરા ક્ષિતિજમાંથી, મારા પૂર્વાશ્રમના સફળાઅના ગિખર પરથી સંધ્યાનો સિતળ સમિર વાયો, અને એકદમ જન્મનું બંધન ને જીવનની ખેડી તુટી ગયા.

• પૃથ્વીની લલક ગઈ ને સાથે મારું આકંઠ પણ મરું; મારી નિઃસીમ ગ્લાનિ અગમ નવસૃષ્ટિમાં ક્ષમી ગઈ; રાત્રિની પ્રેરણા—સ્વર્ગમાંજ સુલભ એવી નિદ્રા મને આવી; પડો ધીમેથી ઉઠડયો; અને નવે અવતારે આવેલો મારો પાશ-વિહોણો આત્મા વિહરી ગયો. ક્યાર ધન મમાન ધુળના ગોટારૂપ થઈ ગઈ; અને તે ધનમાંથી મારી પ્રિયાની દેવી બનેલી મુખરેખાઓ જોષ. તેની આંખમાં નિરવધી કાલ હતો; મેં તેનો હાથ ઝાલ્યો, અને મારા આંસુનાં ચમકતાં ઝરણાં વહેવા લાગ્યાં. મુગો-ગજોતા ધનસમુચ્ચયોની માફક દૂર ગયાં તેના ખલા પર પડી આ નવજીવનથી પ્રગટેલા આનંદનાં આંસુ મેં ઢાળ્યાં. આ મારું પહેલું ને એકજ સ્વપ્નું, અને સ્વાર્થીજ મારા સ્વર્ગમાં—ને તેના સુર્ગ—મારી પ્રિયતમામાં સાશ્વત ને નિશ્ચલ શ્રદ્ધા પ્રગટી હતી.”

આ પ્રમાણે પ્રગટેલી શ્રદ્ધાના બળથી તે ખીસ્તનો બકત થયો. એની શુદ્ધ બકિત હોદી મદાન બકતકવિઓ જેવી તોફાની કે વિલાસી નથી; પણ આપણે ત્યાંનો કોષ્ટકજ બકત કવિ નોવેલીસના ચરચરતા તલસાટ, નિર્મળ રસિકતા, કે સુદૃઢ ભાવમયતાને સ્પર્શી શકે એમ છે.

પ્રકરણ ૫ મું

ભક્તિનું સાહિત્ય

આગળ પ્રકરણમાં દર્શાવેલા જે બધા ભક્તિને પોને તે પોતાની અસર તે ભક્તિના સ પ્રદાય ને સાહિત્ય પર કરી તેમને વિશિષ્ટતા આપે છે

જેમા નિર્મળ 'પ્રેમ રસ' વહે છે—જે સમયમા 'માધુર્ય' વમે છે—તેનેજ શુદ્ધ ભક્તિ કહી શકાય આ 'પ્રેમવક્ષણ' ભક્તિ તેજ ખરા ભક્તોને માન્ય છે અને આ ભક્તિનું સાહિત્ય સ્વનમા સ્વલ વિશ્વાસથી માડી સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ પ્રેમની વેદના ને તત્વસારને શબ્દોમા મૂનિમાન કરે છે આ સાહિત્યનેજ ભક્તિનું શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય કહી શકાય ચૈતન્ય, નરસિંહ, મીરા ને નોવેલીસના પદો આ વર્ગમાં આવે

શુદ્ધ ભક્તિના સાહિત્ય સાથે જે પ્રકારના સાહિત્ય પણ ભક્તિના સાહિત્ય લેખાય છે

ધણી વખત પ્રજુથી પોતાના 'માનવ-ભગવાન' ને અતરની ઉમિંઓ અર્પણ કરવા માગે છે, પણ સમાજના દોરથી, કે પ્રજુનિકાના ડરથી અપરોક્ષ રીતે કરી શકતો નથી ત્યારે તે તે આત્મમક્ષમી રસિકતા વ્યક્ત કરવા ધર્મે પૂજ્ય માનેલા કોઈ રસનિધિ પર—માત્ર આકારમાજ પરલક્ષી એવા—સાહિત્યને દીઠાવે છે આ સાહિત્ય શુદ્ધ ભક્તિનું નથી—માત્ર પ્રજુયનું છે એમા ભક્તિ માત્ર દેખાવ પુરતી છે એમા પ્રેમ કાલ્પનિક ભગવાનનો નથી—પણ 'માનવ ભગવાન'નો છે. 'પદ્માનતીચરણચારણચક્રર્તી' જમદેન કરિનું 'ગીતગોવિંદ' આ સાહિત્યનું દ્રષ્ટાંત છે શુદ્ધ ભક્તિમા અને આ ભક્તિના આનિર્ભાવમા એટલેા આઠો બેદ હોય છે કે આ માનવ પ્રેમનું સાહિત્ય શુદ્ધ ભક્તિના સાહિત્ય જેવું—અને ધણી વખત એથી સરસ નીવડે છે

જે દેશમા એક વખત ભક્ત કવિ થયા હોય ત્યા એક ખીજ પ્રકારનું સાહિત્ય ભક્તિ સાહિત્યમા ખપે છે તેને શુદ્ધ ભક્તિનું સાહિત્ય ન કહેવાય અને જતા ભક્તિ સાહિત્ય સીવાય તે ખીજું હોતું નથી તે કલાકારનું ભક્તિ સાહિત્ય.

કલાકારનું ભક્તિ સાહિત્ય સરજનારના હૃદયમા પ્રજુયનો સચાર ઝાંઝો થતો નથી તેને કાલ્પનિક ભગવાન માટે તત્વસાર કે ઘેલછા હોતી નથી તેને તો માત્ર કલાપૂર્ણ સાહિત્ય પ્રગટાવતું છે, અને ભક્ત કવિઓએ સરજવેલા, શુદ્ધ ભક્તિ સાહિત્યના ધોરણ સરસ લાગનાથી માત્ર એક આદર્શ તરીકે તેનો તે સ્વીકાર કરે છે એની પાછળ જ્વાળામુખી નથી, પણ એમા સીનેમાના પટ પર દેખાતા જ્વાળામુખીનું કલાપૂર્ણ ચિત્ર છે આવું ધણું સાહિત્ય શિષ્ટ અને છે સ્વામી નારાયણ પંથના ધણા કવિઓનું સાહિત્ય કલાકારનું

‘ભક્તિ’ શબ્દ, શુદ્ધ ભક્તિના વિશિષ્ટ અર્થ સ્વીચાય ધણી વૃત્તિઓને લાગુ પાડવામાં આવે છે; અને તેથી ખરું જોતાં જેને ભક્તિ સાહિત્ય ન કહેવું જોઈએ એવું ધણું સાહિત્ય ભક્તિ સાહિત્યને નામે પ્રચલિત થયેલું છે. આવી મિશ્ર ભક્તિના કેટલાક પ્રકારો તો જાણીતા છે.

પૂજ્યભાવથી ઉદ્ભવેલી ધર્મવૃત્તિને ગીતાના શબ્દમાં ભક્તિ કહેવાય— વિશિષ્ટ અર્થમાં નહીં. પહેલા પ્રકરણમાં આપેલા અર્જુનના સ્તવનમાં માત્ર ઇશ્વરનો મહીમા જોવા ને નેને રીઝવવાનાજ ભાવો છે. મધ્યવેદના પુરુષ સૂક્તમાં વિરાટ સ્વરુપ; યજુર્વેદના ચતુરદ્રીય અધ્યાયમાં રુદ્ર; શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં શિવ; ચંડીપાઠમાં શક્તિ; પુરાણની બધી સ્તુતિઓમાં ઇશ્વર દેવતાઓ; બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના પ્રવૃત્તિ ખંડમાં રાધા; બાલણ ને પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં રામ કે કૃષ્ણ; પ્રાચીના સમાજના સ્તવનોમાં ઇશ્વર—આ બધા દેવો તરફ જે ભાવ દર્શાવાયો છે તે સામાન્ય રીતે ભક્તિજન કહેવાય છે. આ ભાવનો હેતુ ઉપાસના કહી શકાય; અને એમાં રહેલી વૃત્તિને કેટલાક કહે છે તેમ ભક્તિ કહીએ તો તેને ઉપાસના ભક્તિ કહેવી પડે. એમાં ભગવાન ને ભક્ત વચ્ચેનું અંતર મોટું છે; અને સંબંધ શુદ્ધ ભક્તિના જેવો ગાઢ નથી. આ ભાવથી પ્રગટેલું સાહિત્ય ઉપાસના ભક્તિનું કહી શકાય.

પણ શ્રીમદ્ ભાગવતને આમાંથી કયા વર્ગમાં મુકવું? એના કર્તાના ભક્ત-હૃદયની કયા કોઈ જાણતું નથી; અને છતાં દશમસ્કંધના કેટલાક ભાગમાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ભક્તહૃદયનો તત્ત્વચાટ—પરલક્ષી સ્વરુપે નજરે ચડે છે. ભાગવતનો કર્તા શું કોઈ અજ્ઞરયો, સંયમશીલ ચૈતન્ય હતો? કે કોઈ આત્મલક્ષી પંડિતે પોતાના જીવનમાંથી નીતરતી રસિકતા વડે પૌરાણિક દ્વારપિંજરને સજીવન કરવા એ કૃતિ સરજી? કે કોઈ અપૂર્વ કલાકારે, ભક્તિમાર્ગની આછી રેખાઓને અમર સાહિત્યમાં મૂર્તિમાન કરવાને એ અદ્ભૂત ગ્રંથ લખ્યો? આ કાવ્યકાઓ કાણ હોયે?

એની કલામાં ભક્તસિરોમણિના કે પ્રણયીનાં આત્મલક્ષી વૈભવો, તોફાન કે સ્વછંદના આજો, ધૈર્ય ઝામ નથી; ભક્ત કે પ્રણયી કદી ન થઈ શકે એવી રીતે તે કૃતિના ચિત્રપટ પરથી વિલુપ્ત બની જાય છે. પૌરાણિક સાહિત્યનો આદર્શ તે કદી ત્યાગતો નથી; ને કોઈક વાર ત્યાગે છે તો ન સમજાય એવી રીતે. ઉપાસનાના સાહિત્યની પ્રણાલિકાને તે માન આપે છે. અને છતાં ભક્ત કે પ્રણયી હૃદયની ઉર્મિ—અપૂર્વ સ્વરુપે—એની કૃતિમાં નથી એમ કોણ કહી શકે?

કોઈ અદ્ભૂત, આત્મવિસર્જનમાંજ આનંદ માનતો પૌરાણિક; ભક્ત, પ્રણયી અને કલાકારની દૃષ્ટિ તેમજ શક્તિનો અજ્ઞ સમન્વય સાંધતો કવિ; હોમર, કાલિદાસ, ડાંટે, રોકસપીઅરની દારનો કોઈ કલાનિધિ—માત્ર કલાનીજ પ્રયંત સર્જકતાથી ભક્તિ, પ્રણય અને ઉપાસનાની સહિત્યો સરજતો એમાં નથી

દેખાતો ? ભાગ્યવતમાં રહેલી સરસતાને હાંદમાં કાઢી સ્પર્શ્યું હોય તો કાલિદાસ તેનાથી વધારે અપૂર્વ સરસતા સરભવી હોય એવો કાંઈ જડનો નથી.

માનીઓ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જતા હૃદયના ભાવો રોકી શકતા નથી. અને ક્યાં તો સુશીલાદીની માફક જીવ ને શિવની એકતા પ્રણયભાવથી દર્શાવે છે; અથવા આપણા કવિઓની માફક જ્ઞાનપદ ગાનાં ગાતા ભક્તિની લહેર અનુભવી લે છે. અમા જેવા કાંઈકજ જ્ઞાની જ્ઞાનનેજ ભક્તિ માની લઈ પોતાને ભક્ત કહાવે છે.

તેજ પ્રભાણે વૈરાગ્ય ભક્તિથી સંસારના રોદડા રડના ધણી કવિઓ 'સંસારી રસ' તરફના તિરસ્કારને ભક્તિના 'અસંસારી રમ' સાથે ભેળવે છે ધીરે ને બોભે આ મિશ્ર ભક્તિનાં દૃષ્ટાંત તેમની કૃતિઓમા આપે છે નામદેવ, તુકારામ, ને એકનાથ જેવા હજીમણના ભક્તોમા વૈરાગ્યનો ભાવ ધણો આગળ પડતો છે. નામદેવ કહે છે:

‘અવધે જન્મ વાયાં ગેલે વિધવાસ ગે;’

‘અવજા જેળ કરી સંસારાયા ધંદા

તુકારામ કહે છે કે:

‘આમ્હી તરી આસ ગાલોં ઠાકુતી ઉદાસ.

એકનાથ કહે છે:

‘દેહ ભઘલ તરી ભવો રાહીલ તરી રાહો,

દોરાચિયા સર્પો નિણે મરણે ના વાવો.’

અને છતાં આ ત્રણે મરાડી ભક્ત કવિઓ ધણી વખત શુદ્ધ ભક્તિના સૂક્ષ્મ ભાવો પણ અનુભવે છે એકનાથ કહે છે.—

પૂજી માઝિયા ભક્તાતેં । તેણેં સંતોષ હોત માતેં ॥ ૧ ॥

ભક્ત માઝા મી ભક્તાયા । એસી પરંપરા સાયા ॥ ૨ ॥

જ્ઞાન ભક્તિ ને વૈરાગ્ય ભક્તિના સાહિત્યમાં ઉપદેશનું સાહિત્ય પણ ધણું આપે છે. આ શિક્ષાપત્રી સાહિત્યને શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવું કે કેમ એ એક સવાલ છે; શિષ્ટ કહેવું કે કેમ એ એથી અધરો સવાલ છે. તે ભક્તિ સાહિત્ય તો કહેવાય નહીં એ તો સ્પષ્ટ છે.

આ ઉપરથી ભક્તિ સાહિત્યના નીચે પ્રમાણે વિભાગ થઈ શકે :—

(ક) ભક્તિનું સાહિત્ય.

૧. શુદ્ધ ભક્તિનું સાહિત્ય.
૨. માનવપ્રેમનું ભક્તિ સાહિત્ય
૩. કલાકારનું ભક્તિ સાહિત્ય.

(ઘ) મિશ્ર ભક્તિનું સાહિત્ય.

૧. ઉપામનાનું સાહિત્ય.
૨. માનનું સાહિત્ય.
૩. વૈરાગ્યનું સાહિત્ય

} ઉપદેશનું સાહિત્ય (૧)

લકિતના સાહિત્યમાં—ભકિતની દૃષ્ટિએ—શુદ્ધ ભકિતનું સાહિત્યજ શ્રેષ્ઠ. માનવપ્રેમનું ભકિત સાહિત્ય ખરું જોતાં પ્રણય સાહિત્યનો ખરો ભાગ; અને છતાં ભકિત સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતું શિષ્ટ સાહિત્ય છે. કલાકારનું ભકિત સાહિત્ય એ ભકિતની દૃષ્ટિએ અધમ છતાં, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ધણીવાર સર્વોત્તમ અને છે.

મિત્ર ભકિતનું સાહિત્ય ભકિતની દૃષ્ટિએ ઉંચા પ્રકારનું ગણાય નહીં છતાં જેટલે અંશે એમાં ભકિતનો અંશ વધારે તેટલે અંશે તે ઉંચી પંક્તિનું સાહિત્ય લેખાય.

શિષ્ટતાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપાસનાનું સાહિત્ય ઘણા ઉંચા પ્રકારનું શિષ્ટ યથ શકિ છે. જ્ઞાન ને વૈરાગ્યનું સાહિત્ય ભાગ્યેજ ઉંચા પ્રકારનું શુદ્ધ સાહિત્ય હોય છે; એમાં ઉર્મિ કરતાં વિચાર વધી પડે છે.

પ્રકરણ ૬ શુ

શિવપૂજા અને ભકિત

વેદકાળ

(આશરે દાશરાત્રી કંસમર્દન સુધી)

આ કાળમાં તો અનાર્યોમાં શિવપૂજા હતી; પણ આર્યોના અંતરમાં ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી.

સમકાલીન લોકોના પ્રમાણમાં આર્યોના મગજમાં અજ્ઞાન કે વહેમનો કાંઠો વાસ નહોતો. તેઓમાં ભાવનાનું પ્રાબલ્ય હતું. તેમની શુદ્ધિ ઉપે ઉપે ઉડવા, ગગનભેદી દેવો જોડે સખ્ય સાધવા પ્રયત્ન કરતી. સ્ત્રી તરફ તેમની માગણી આ હતી:

વીરસુદૈવશમા સ્યોના ઘનો મત્ત^૧

તેમના હૃદયમાંથી નીમળતો પ્રણયભાવ તેમની સમોવડી આર્પાઓ તરફ વળતો—ખીજ તરફ વળવાને સુખી ને સમૃદ્ધ આર્પાવર્તમાં કારણ નહોતું:—

મમયાવ સન્નપાવહૈ સ પ્રિયો રોચિષ્ઠ્ય મુમનસ્યમાનો^૨

દ્યમુર્જમન્તિ મ વસાનો મનો મનાસિ સંવ્રતા મસુન્નિતાન્યાવરણ^૩

૧ વીર સત્તાનેને જન્મ આપતી, દેવો તરફ પ્રીતિ ધારતી, તુ આપણું હૃદયજી કરનારી થા.

—મન્વેદ ૧૦. ૮૫. ૪૪.

૨ એકગીજને ચાકડવાં, સદા એકગીજના સહવાસથી આનંદમગ્ન રહેતાં, એકગીજ પ્રત્યે સદ્ભાવ દર્શાવતાં અને એકગીજના સુખમાં ભાગ લેતાં—એવાં આપણે આપણી આર્પાસાઓ, આપણી ખતિજાઓ અને આપણા વિચારોનો સમન્વય કરીએ.

—તંત્રીય ઔદ્યોગિકાંદ, ૧-૩-૧૪.

વિગ્નતિ તરફની વૃત્તિથી તે શરમાતા નહોતા, તેને સતાડવાનો આડબર કરવા જેવા તે અપ્રમાણિક નહોતા, તેને કચરી તેના ૫૦ મુક્તિનો પાયો ચણવાની શગિષ્ટ કક્ષના તે એવતા નહીં, અને તેને ધર્મનું સ્વરૂપ આપી ઉપાસના જોડે બેળવી દેવાની નિર્મળતા બતાવના નહીં સ્ત્રીઓ તરફ તેમનામા સમળ માનવોને સુવશ બાવો હતા, અને તેને સ્વીકારવાની દેવો જેવી પ્રમાણિકતા હતી —

તાવહિ સમવાય સદ્ ગ્તો દધાવદ્દે પુમ પુનાય વત્તે ॥^૧

એમનામા દેવો તરફ સખ્ય હવુ, પૂજ્યભાવ હતો ઉપાસના તેમને આકર્ષતી, પ્રાર્થના તેમને પ્રિય હતી દેવોને મારે માતા પિતા, 'પુત્ર' અને 'સખા' એ એમના પ્રિય સબોધનો હતાં

એકજ વખત કવિની વિગ્નતિ તરફની વૃત્તિ દેવ તરફ વળે છે —

પતિં ન પત્નીરગતી રશન્ત સ્પૃશન્તિ ત્વા શસાવન્ મનીષા.^૨

આર્યો જેમ અનાર્યોના સસર્ગમા આવતા મયા નેમ શિન અને શક્તિ-જે અનાર્ય દેવો હતા—તેને પોતાના કર્યા

આ નવા સ્વીકારેલા દેવદેવી તરફ પણ ભક્તિભાવ કરતા પૂજ્યભાવ તેમનામા વધારે દેખાય છે, અને જે સપ્રદાયો નિગૂઢ પર અવલ મન કરતા હતા તેને તેમણે એ પૂજ્યભાવથી ધણા વિશુદ્ધ કર્યા

વૈદિક રૂઢની બાવનાનું આરોપણ શિવના પર તેમણે કર્યું, અને ભક્તિથી નહીં, પણ ઉપાસનાથી તેમણે શિવને રીઝવવા માઠ્યા —

મા નો મહાતમુત મા નો અર્મક મા ન રક્ષતમુત મા ન રક્ષિત ।

મા નો વધી પિતર મોત માતર મા ન પ્રિયાસ્તન્વો રુદ્ર રીરિપ ॥

મા નસ્તોકે તનયે મા ન આર્યો મા નો ગોપુ મા નો અશ્વુ રીરિપ ।

વીરાન્મા નો રુદ્ર મામિતો વધીર્હવિવ્મત સદમિત્વા હવામહે ॥^૩

૧ આવ, હવે સતાન પ્રાપ્તિને અર્થે આપણે સયોમ કરીએ, જેથી આપણને પુત્રનો જન્મ થાય

—જેમિની શુદ્ધસૂત્ર ૨૧, ૮

૨ હે બળવાન (મણ) પોતાને આહનારા પતિનો તેને આહતી પત્નીઓ જેવી રીતે સ્પર્શ કરે તેવી રીતે મારી વૃત્તિઓ તને સ્પર્શે છે

જ્ઞ મ ૧ સૂ ૫ (૧૧)

૩ હે રુદ્ર, અમે હવે સાથે તારી હમેશા પ્રાર્થના કરીએ છીએ પણ તુ બાપને, માને, અમારા મોઢિરાને તથા અમારા બાળકોને ક્રોધયુક્ત ધડને મારીરા નહીં હે રુદ્ર, અમારા નાના બાળક ઉપર, અમારા આયુષ્ય ઉપર, અમારી યોગે ઉપર, અમારા ધરો ઉપર અને અમારા અશ્વો ઉપર ગુસ્સે યધરા મા અમારા વીરોને હે રુદ્ર, ગુસ્સે યધને હણીય મા

—જાએદ મ ૧, સૂ ૧૧૪ (૭-૮)

નેજ પ્રમાણે યજુર્વેદમાં પણ ઉપાસક પ્રાર્થે છે:—

ચામિતુર્ગિન્દિન્ત્વ દસ્તે વિમર્ષસ્તુવે ।
દિશાં ગિગિરિ તાં કુલ્લ મા દિમીઃ પુશ્ય જગત્ ॥^૧

એતાશ્વતર ઉપનિષદમાં પણ એ તરફ પૂજ્યભાવજ છે:—

યો દેવાનાં પ્રમયચોક્કનચ વિશ્વાધિવો રદ્ધો મહર્ષિઃ ।
દિવ્યગર્ભ જનયામામ પૂર્વં સ નો વુદયા શુભયા સંયુત્વન્તુ ॥^૨

આ ઉપરથી કે એમ માનવાને કારણ નથી મળતું કે અજ્ઞાન અને અનાર્થ જાતિમાં સિંગપૂજા અને વિલાસમહોત્સવો નહોતા. આ જમાના સુધી જે દેશના ધર્મસંપ્રદાયો કોઈક કોઈક ઠેકાણે અનીતિ અને પશુવૃત્તિ-સિંગપૂજા ને વિલાસમહોત્સવો દેખા દે છે ત્યાં તથા હજાર વર્ષ પૂર્વેના અધિકારમય જમાનામાં એના પુરોગામી પંથોએ મળણુત જડ ધાલી દશે એ તો ચોક્કસ લાગે છે. એ સમયના જાતિસંપ્રદાયોનું સાહિત્ય મળી આવતું નથી.

ભારતકાલ

કંસમર્દનથી પરીક્ષિતના રાજ્યકાલ સુધીના આ સમયમાં શૈવ અને શક્તિ સંપ્રદાયો આર્યોએ વિશુદ્ધ કરી સ્વીકાર્યાં લાગે છે. આર્યોમાં સિંગપૂજનાં માત્ર સ્મરણોજ દેખાય છે. વૈદિક રૂઢ, અને અનાર્થ જૂનનાથ બંનેના મિશ્રણથી થયેલા શંકર શુદ્ધ ઉપાસનાના પાત્ર બને છે.^૩

આ સમયનું સંસ્કારી જીવન પ્રયુક્ત હતું: વીરતા, ને તોફાનથી ભરેલું હતું: વિલાસ કે ઉત્સાસને માટે તેમાં સંપૂર્ણ અવકાશ દેખાય છે. સમાજ કે ધર્મનો દોર તેમાં ઝાઝો નથી. જ્ઞાન કે વૈગમ્યનું વાદળ વધુ પડતું છવાયું નથી. નિર્માલ્યતા શરીરમાં મગજમાં કે સમાજમાં દેખાતી નથી.

વૈદિક આર્યોમાં જે ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ હતી તે આ કાલમાં પણ આર્યોમાં સનેજ રહેલી દેખાય છે. દેવને ઉપાસના અને સ્ત્રીને પ્રણય—એ તેની વૃત્તિ છે.

૧ દે ગિરિરા! જે બાહ્ય તારા હાથમાં ઊડવા માટે તેં રાખ્યું છે, તે બાહ્યને ચિત્ત-અધ્યાસરૂપ કરી દે, અને પુરુષ જગત્ની દિશા કરીશ નહીં.

યજુર્વેદ, ૧૯-૩

૨ ચિંથના અધિપતિ તથા મહર્ષિ એના રૂઢ, એમણે દેવોની લતપલિ કરી છે તથા તેઓને પ્રભાવ આપ્યા છે તથા એમણે પ્રથમ દિવ્યજનર્મને લતપલિ કર્યા છે, તે દેવ અમોને શુભ જુદ્ધિ આપો.

—એતાશ્વતર ઉપનિષદ, અ. ૩ (૪).

૩ હુએ મહાભારત સંપ્રતિક પર્વ.

વિગ્નતિ તરફની વૃત્તિથી તે શરમાતા નહોતા, તેને સતાડવાને આડખર કરવા જેવા તે અપ્રમાણિક નહોતા, તેને કચરી તેના પર મુક્તિનો પાયો ચણવાની શોધ કરવાના તે એવતા નહીં, અને તેને ધર્મનું સ્વરૂપ આપી ઉપાસના જોડે બેળવી દેવાની નિર્મળતા જતાવના નહીં સ્ત્રીઓ તરફ તેમનામા સમજ માનવાને સુખજ બાવો હતા, અને તેને સ્વીકારવાની દેવો જેવી પ્રમાણિકતા હતી —

તાવેહિ સમગ્ર મહ ગ્તો દધાવદૈ પુમ પુનાય વેત્તે ॥^૧

એમનામા દેવો તરફ સખ્ય હતુ, પૂજ્યભાવ હતો ઉપાસના તેમને આકર્ષતી; પ્રાર્થના તેમને પ્રિય હતી દેવાને માટે ‘માતા’ પિતા, ‘પુત્ર’ અને ‘સખા’ એ એમનાં પ્રિય સંબોધનો હતાં

એકજ વખત કવિની વિગ્નતિ તરફની વૃત્તિ દેવ તરફ વળે છે —

પતિં ન પત્નીસ્સતી દ્વન્ત સ્પૃશન્તિ ત્વા શય્યાવન્ મનીયા ।^૨

આર્યો જેમ અનાર્યોના સસર્ગમા આવતા ગયા તેમ શિવ અને શક્તિ-જે અનાર્ય દેવો હતા-તેને પોતાના કર્યા

આ નવા સ્વીકારેલા દેવદેવી તરફ પથુ ભક્તિભાવ કરતા પૂજ્યભાવ તેમનામા વધારે દેખાય છે, અને જે સમ્રાટો નિર્ગદગ્ન પર અવલગ્ન કરતા હતા તેને તેમણે એ પૂજ્યભાવથી ધણા વિશુદ્ધ કર્યા

વૈદિક રૂઢની બાવનાનું આરોપણ શિવના પર તેમણે કર્યું, અને ભક્તિથી નહીં, પથુ ઉપાસનાથી તેમણે શિવને રીઝવવા માગ્યા —

મા નો મહાત્મુત મા નો ઝર્મક મા ન ઉક્તત્મુત મા ન ઉક્તિ ।

મા નો વધી. પિતર મોત માતર મા ન પ્રિયાત્નન્વો દદ્ર રીરિય ॥

મા મસ્તોકે ત્તયે મા ન આયૌ મા નો ગોપુ મા નો અન્વુ રીરય ।

ધીરાન્મા નો દદ્ર મામિતો વધીર્હવિષ્મત સદમિત્વા હવામહે ॥^૩

૧ આવ, હવે સત્તાન પ્રાપ્તિને અર્થે આપણે સયોજ કરીએ, જેથી આપણને પુત્રનો જન્મ થાય

—જૈમિની શુદ્ધસૂત્ર ૨૧, ૮

૨ હે બળવાન (પથુ) પોતાને આહનારા પતિનો તેને આહતી પત્નીઓ જેવી રીતે સ્પર્શ કરે તેવી રીતે મારી વૃત્તિઓ તને સ્પર્શે છે

ઋ મ ૧ સુ ૫ (૧૧)

૩ હે રુદ્ર, અમે હવે સાથે તારી હમેશા પ્રાર્થના કરીએ છીએ પણ હું બાપને, માને, અમારા મિત્રોને તથા અમારા બાળકોને ક્રોધયુક્ત થઈને મારીશ નહીં હે રુદ્ર, અમારા નાનાં બાળક ઉપર, અમારા આશુભ્ય ઉપર, અમારી ગાયો ઉપર, અમારા ધરો ઉપર અને અમારા અન્વો ઉપર ગુસ્સે થઈશ મા અમારા વીરોને હે રુદ્ર ગુસ્સે થઈને હણીશ મા

—ઋગ્વેદ મ ૧, સુ ૧૧૪ (૭-૮)

તેજ પ્રમાણે ચળુવેદમા પણ ઉપાસક પ્રાર્થે છે —

ચામિપુર્નિરિન્ત હસ્તે વિમર્ષસ્તવે ।

શિવા ગિરિન તા કુલ મા દિંની પુરવ જગત્ ॥^૧

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા પણ રૂદ તરફ પૂજ્યભાવજ છે —

યો દવાના પ્રમથ્વોદ્ભવ્ય વિશ્વાધિયો દ્યો મહર્ષિ ।

દિગ્વર્ગર્મ જનયામાસ પૂર્વ ત નો બુદ્ધયા શુભયા સયુનન્તુ ॥

આ ઉપરથી કે એમ માનવાને કારણ નથી મળતુ કે અજ્ઞાન અને મનાઈ જાતિમા નિગપૂજા અને વિનાસમહોત્સવો નહોતા આ જમાના સુધી ૨ દેશના ધર્મ પ્રાણો કાષ્ઠક કાષ્ઠક ઠેકાણે અનીતિ અને પશુવતિ-વિગળ ને વિનાસમહોત્સવો દેખા દે છે ત્યા તથા હગ્ગર વપ પર્વેના અધિકારમય જમાનામા એના પુરોગામી પથેએ મળ્યુત જડ ધાલી હશે એ તો ચોક્કસ જાગે છે એ સમયના લક્ષિતસપ્રદાયોનુ સાહિત્ય મળી આવતુ નથી

ભારતકાલ

કસમર્દનથી પરીક્ષિતના રાજ્યકાન સુધીના આ સમયમા શૈવ અને શક્ત સપ્રદાયો આર્યોએ નિશુદ્ધ કરી સ્વીકાર્યા લાગે છે આર્યોમા લિગપૂજા ॥ શાત સ્મરણોજ દેખાય છે વૈદિક રૂદ અને અનાય બૃતનાથ બનેના મેત્રણથી થયેના શકર શુદ્ધ ઉપાસનાના પાન બને છે^૩

આ સમયનુ સંસ્કારી જીન પ્રકૃત્વ હતુ વીરતા ન તોફાનથી ભરેતુ હતું, નિતાસ કે ઉત્નાસને માટે તેમા સપૂર્ણ અવકાશ દેખાય છે સમાજ : ધમનો દોર તેમા ઝાઝો નથી જાન કે પૈરાગ્યનું વાદળ રધુ પડતુ હવાયુ થી નિર્માલ્યતા શરીરમા મગજમા ૨ સમાજમા દેખાતી નથી

વૈદિક આર્યોમા જે ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ હતી તે આ કાનમા પણ આર્યોમા સતેજ રહેલી દેખાય છે દેવને ઉપાસના અને સીને પ્રણય-એ રીતી વૃત્તિ છે

૧ કે ગિરિશ ! જે બાજ તારા હાથમા હોવા માટે તે રાખ્યુ છે તે બાજને શિવ-ક્રમચાલુરૂપ કરી દે અને પુરુષ જગતની હિસા કરીશ નહીં

ચતુર્વેદ ૧૧-૩

૨ વિશ્વના અધિપતિ તથા મહર્ષિ એવા રૂદ જેમણે દેવાની ઉપવૃત્તિ કરી છે તથા તેઓને પ્રમાણ આપ્યા ॥ તથા જેમને પ્રથમ દિરણ્યવર્ગને ઉપલ કર્યા છે, તે દેવ અથવાને શુભ બુદ્ધિ આપે

—શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ, અ ૩ (૪)

શિવની આખી કલ્પના લયંકર છે. પિતા કે વિનાશક તરીકે તે પુખ્તા; એટલે તેની શુદ્ધ ભક્તિ કરવી શક્ય નહોતુ; તેની ઉપાસનાના, તેને રીઝવવાના, તેનો મહીમા ગાવાના, તેની મંત્રજાનાની ભેજવવાના જાણેજ હૃદયમાં રખાય એમ હતુ. શિવ અને શક્તિના પ્રાબલ્યથી સદાય ડરમા રહેતા ઉપાસકો રુદ્રી અને ચંડીપાઠનાં માનભર્તી સ્તવનોથીજ તેમના દેવ સાથે સંબંધ બાંધતા.

ભારતકાલથી હીન્દુમાં શિવપૂજન, 'શિવ બાગવત' સંપ્રદાય તરીકે, ઘણે પ્રચાર પામી હતી, અને સામાન્યજનોને આખા આર્યાવર્તમાં પ્રશ્નિજ આકાંક્ષા નીચડી હતી.

એનું ત્રિશક્તિ ને એનું વ્યાપ્ત્યર્થ સદાય તેને દુર્ધર્ષતા અર્પતાં, ને ભક્તિભાવની છુટ તેની સાથે સેવાતી નહીં.

અરાગ અને-જેને આ કાલમાં લાગ્યેજ અનાય કહેવાય તેવા-અસરકારી વર્ગમાં ત્રિંગપૂજા ને ત્રિસાસમહોત્સવો પૂર જોશમાં ચાલતાં હશે, પણ તે સંપ્રદાયોએ ભજન મઝલીનું સ્વરૂપ લીધું જણાતું નથી. એ સ્વરૂપ પ્રગટવા માટે જે ભાવની સૂક્ષ્મતા અને હૃદયની સમૃદ્ધિ જોઈએ તે અસરકારી વર્ગમાં ન હતી.

પાશુપત સંપ્રદાય તો ભારતકાલ જેટલો જુનો છે.^૧ આર્યોએ શંકરમાં રુદ્રની બાવનાનું આરોપણ કર્યું. મહાપાન બૌદ્ધમતની નેના પર અસર થઈ ખરી; પણ અનાર્યોતો આ સંપ્રદાય અસરકારી વર્ગોમાં તો ક્ષુદ્ર સ્વરૂપેજ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. 'પશુપતિ,' 'વિશ્વનાથ,' 'અધાર,' 'નિરુપાક્ષ,'

'કપાલમાલી,' અને એની સ્ત્રી 'કુમા' 'ગૌરી' 'કાલી,' 'ચંડી,' 'ઠેરવી' 'રક્તદાંતી'—આ સંપ્રદાયના દેવદેવીનાં સ્વરૂપને ખ્યાલ આપી તેમની ઉપાસનાની વિસિષ્ટતા બતાવે છે. છતાં આ સંપ્રદાય આખા હિંદુસ્થાનમાં વધારેમાં વધારે લોકપ્રિય હતો; અને એણે બધા મતો પર જબરી અસર કરી છે

પુરાણકાલ

(પરીક્ષિતથી અનંતશત્રુ: આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦)

ભારતકાલથી માંડીને તે બૌદ્ધકાલ શરુ થયો ત્યાં સુધી શિવ ને શક્તિ માનનારાઓના સામાન્ય રીતે બે વિભાગ પડ્યા. સંસ્કારી જનો શિવ શક્તિની ધ્યાં તો ઉપાસના કરતા કે ક્યાં તો તે સંપ્રદાયોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો આરોપણ કરતા; અસંસ્કારી જનો તે સંપ્રદાયોની લયંકર ક્રિયા, લિંગપૂજા ને વિલાસમહોત્સવોમાં મોક્ષ શોધ્યા કરતા.

આ બેદ અત્યાર સુધી ચાલ્યો આવ્યો છે. હવેમાં હવે સંસ્કારવાળાં બ્રાહ્મણો નેદાંતના અભ્યાસ ને યગ્ગનિયમાદિના આચરણ સાથે શિવનું ઉપાસના કરતા આવ્યા છે; અને આ ઉપાસનાથી કેટલાક સાહિત્યો

ઉપાસનાનું મિશ્ર બકિત સાહિત્ય લખવા પ્રેરાયા છે. સિંગપૂજન ને વિલાસ-મહોત્સવોની શોભા વગરનો આ શૈવ મત ઉદ્ધાર ને પ્રોત્સાહક સંપ્રદાય બની રહ્યો છે; અને જે પૂજ્યભાવ ઉદ્ભવે તેવું વૈદિક આર્યોનાં અંતરમાં હતો તેવા નિર્મલ પૂજ્યભાવથી હીંદના સંસ્કારીમાં સંસ્કારી કેટલાક સમૂહો ઉગે પણ પ્રેમાળ, લયંકર છતાં બેળા કેલાસવાસીની ઉપાસના કરે છે.

આગળ કહ્યું તેમ શંકર જોડે સખ્ય, કે વાસલ્ય સાધવું અશક્ય છે; તે માધુર્ય તો બનેજ કેમ? એટલે શુદ્ધ ભકિત આ સંપ્રદાયમાં ઉદ્ભવી જ નથી.

શાકત મત શૈવ જોડેલો પણ વિશુદ્ધ થયો નહીં. અને અસંસ્કારી, અભણ, વહેમી કે કૂર લોકસમૂહો શૈવ ને શાકત સંપ્રદાયમાં પુરુષમેધ, ચરકપૂજન, વામમાર્ગ, તાંત્રિક સંપ્રદાય, કાંચળીયા પંથ વગેરે અનેક પંથોનો આજ સુધી સમાવેશ કરતા આવ્યા છે. આ બધા પંથોમાં માત્ર ભકિત સંપ્રદાયનું પહેલું ને બીજું સ્વરૂપ—સિંગપૂજન ને વિલાસમહોત્સવો ક્ષુદ્ર સ્વરૂપે નજરે ચડે છે.

“શિવમાર્ગીઓ, શાકતો અને પ્રકૃતિમાંની સર્જન શક્તિના ઉપાસકોએ આ અનાર્થ પંથોમાં રહસ્યસૂચક મૂર્તિઓ દાખલ કરી તેને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપ્યું છે. ઉત્તરતી પંક્તિના શિવમાર્ગીઓ પોતાના માંસાહાર અને રક્તપૂજના રીતરીવાજોમાં આર્થ કરતાં અનાર્થ રીતિઓને વધારે અનુસરે છે.

‘હક્ષિણ’ માર્ગી ભકતો રક્તનું અભિદાન કરે છે, તે સીવાય બીજી રીતે આર્યોની જ ક્રિયાઓ આચરે છે. તેમનાં તન્ત્રો—અથવા ધર્મપુસ્તકોમાં મોટે ભાગે શિવ-પાર્વતીના સંવાદો જ છે. તેમાં ભગવાન શિવ પાર્વતીને પ્રાર્થના અને ધર્મક્રિયાનાં યોગ્ય સ્વરૂપો સમજાવે છે.

પણ વામાચારીઓની પૂજનમાં મંત્રગ્રપ, વિષવાસક્રિત, અત્યાહાર, મદ્યપાન, અને રક્તની પંચવિધ ક્રિયાઓ દાખલ થયેલી છે. ઉચ્ચ વર્ણના હીંદુઓમાં નિષિદ્ધ મદ્યમાંસનો આ વામોઓમાં છુટથી ઉપયોગ થાય છે; અને તેથી તેમની આ ગુપ્ત વિકૃત પૂજનવિધિની ઉત્પત્તિ અનાર્યોમાંથી જ થયેલી છે એમ માની શકાય. અને અનેક પતિ કરવાના અને કન્યાહરણ કરીને લગ્ન કરવાના અનાર્થ રીવાજોના અવશેષરૂપ અનેક સ્ત્રીઓનો સહવાસ રાખવાની પદ્ધતિથી પણ આ દષ્ટીકત પુરવાર થાય છે. શૈવ સંપ્રદાયના કાંચળીયા પંથોમાં તો અનેક સ્ત્રીઓનો સહવાસ કેળવવાનું દરજ્યાત દરાવે છે એટલું જ નહીં પણ વ્યક્તિગત પસંદગી થતી અટકાવવાને પગલાં લે છે, અને આમ કેવળ દેવને આધીનજ આ વસ્તુ રહે છે. તેમના ગુપ્ત વિલાસોને પણ ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે, અને જે એમાં પોતાની વિષયલાલસા સંતોષવાના ઉદ્દેશથી જ લાગ લે છે, તેને દેવી અચૂક શિક્ષા કરશે એમ તેઓ માને છે.”

આ સપ્રદાયોએ બહિન સાહિત્ય પ્રગટાવ્યું નથી, અને પ્રગટાવ્યું હોય નો પ્રગટ રહ્યું નથી એજ બારિ જનતાનું સહભાગ્ય લેખાય

આ પ્રમાણે અનાયના દેવ શિવનો પ્રભાવ અનાદિકાનથી ભારતના લોકો પર ચાલ્યો આવ્યો છે આર્યોને તે સ્વસ્વરૂપે સ્વીકારવા પડ્યા, ભારતકાળમાં આર્યોના દેવોનું સ્થાન ધીમે ધીમે તેણે લીધું. મહાભારતમાં તેજ પરશુરામથી અશ્વત્થામા મુધી દગ્ગ વીરના અધિકારતા બન્યા બુદ્ધની મોહીતીને વશ થયેલા હોદીઓ પણ તેને બુલી શક્યા નહીં, મહાયાન બૌદ્ધમત ધીમે ધીમે તેનું સામ્રાજ્ય સ્વીકારતો ગયો. નિષ્કલ્પની વધતી જતી ઉપાસનાથી પણ તેનું આકર્ષણ ઘટ્યું નહીં, ગોપીનસ્તમની ભક્તિથી પણ તેનું સ્થાન ડગ્યું નહીં, વેદાંતે તેનું પરમપદ સ્વીકાર્યું, અને હોદી મરકાના મરદાક ને પ્રસારક એવા બ્રાહ્મણોએ તેને પૂજ્યભાગનો અર્થ આપવાનું યુગો થયા કાપમ રાખ્યું છે વેદાંતથી દુષ્ટ અધારી સુધીના બધા શિવપૂજક હોદ્દાઓમાં આ પૂજ્યનાવે એકતાનતા આણી, અને એ બધા સપ્રદાયો એકજ ધમના નાના મોટા પગથીયા છે એવું રૂપ આપ્યું

અને તેજ પ્રમાણે એની સાથે માતૃમૂળ સંસ્કૃતિ એવતા અનાર્યોની શક્તિપૂજા, શેતમનની સહચારી જતી ઠેકઠેકાણે લોભના લાપ ને ઉપાસનાની પાત્ર બની છે

આ મને મન શુદ્ધ ભક્તિને ઘેરી શક્યા નથી, એટલે તેના નિકાસનો વિગતવાર ઇતિહાસ ભક્તિ સાહિત્યને ધણો ઉપયોગી નથી

પ્રકરણ ૭ મું

લાગવત સંપ્રદાય

(શ્રી હર્ષ સુધી-ઈ સ ૬૪૮)

હોદ્દા ભક્તિના નિકાસનો અભ્યાસ કરવા માટે અનાર્યોના ઉગ્ર દેવ શિવની કારકીર્દી કરતા આર્યોના સૌમ્ય દેવ નિષ્કલ્પની કારકીર્દી વધારે ઉપયોગી છે

ઋગ્વેદકાલ

ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ નાના દેવોમાંના એક છે, મહાન હોદ્દા સહચારી 'ગિરિજ છે'—પર્વત પર રહે છે, 'એન્ધાવન'—ઋષાદાનધ જનનાર છે; 'ઉરુમાવ' છે—વિશાળતામાં બળ્ય છે, 'ત્રિવિક્રમ' છે—ત્રણ પગલા માંડે છે; ત્રીજો ડગલે 'પક્ષીઓ જ્યાં ન જી' ત્યાં પહોંચે છે, અને હંધામાં હંધુ સ્થાન—વિષ્ણુપદ—

એ સાચવે છે; ઈંદની જોડે રહી આપણે માટે સૃષ્ટિઓ સરજી રહે છે; ને સૂર્ય, હિવા ને અગ્નિ પેદા કરે છે.^૧

ખરા દેવાધિદેવ—જેનાં ધણાં લક્ષણો વિષ્ણુને પાછળથી આરોપવામાં આવ્યાં છે તે તો વરુણ સૂર્ય તેની આંખ છે; બોમમાં તેનો વાસ છે. તે ‘વિશ્વસ્ય મુનસ્ય’ રાજા છે; તે દેવ, અસુર ને મર્ત્યોના રાજા છે.^૨ તથા સ્વર્ગ ને ત્રણ પૃથ્વી તેનામાં રહેલી છે.^૩

તેનાં યત નિશ્ચય છે; તે સર્વશ છે.^૪ તે સર્વશક્તિમાન છે. પાપીઓને તે પાશથી બાંધે છે; ને માફ કરે છે. આ પ્રમાણે વરુણ લગભગ ઇશ્વરને સિંહાસને બીરાજે છે.

નારાયણ ઋષિના રચેલા સુવિખ્યાત પુરુષ સૂકતમાં ‘સહસ્રશીર્ષ’ ‘સહસ્રાક્ષ’ પુરુષની—નિરાટ સ્વરૂપની કલ્પના છે.^૫

સવિતા તે પ્રજાપતિ, બધી વસ્તુનો ઋષ્ટા છે.^૬

બ્રાહ્મણકાલ

બ્રાહ્મણો રચાયાં તે સમયમાં બધા વૈદિક દેવોમાં વિષ્ણુએ વરુણ, સવિતા, ને પ્રજાપતિનેા પ્રમાણ પામી પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું હતું. વિષ્ણુ—યરા પુરુષ—યરનું રહસ્ય સમજી દેવોમાં શ્રેષ્ઠ પામ્યા.^૭ ઐતરીય બ્રાહ્મણ (૧૧.)માં લખ્યું છે:—

અગ્નિર્વે દેવાનામનમો વિષ્ણુ પર્મસ્તદન્તરેણ મર્ગા બન્યા દેવતા: ।^૮

આ વિષ્ણુ બધા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ બન્યા એટલે જુદા જુદા દેવો પર આરોપાયેલાં લક્ષણો ધીમે ધીમે એકાગ્ર થયાં. વિષ્ણુનું માથું કાપું ને તે સૂર્ય થઈ ગયું; સૂર્ય ચક્રનું સ્વરૂપ લીધું. ઋગ્વેદમાં સૂર્યને પ્રિય એવું પંખી તે ગરુડ ‘ગરુડત’ ને ‘સુપર્ણ’. સૂર્ય કૌસ્તુભ મણિનો ખ્યાલ પેદા કર્યો.^૯

ઋગ્વેદ પ્રમાણે ત્રણ ડગલે વિષ્ણુએ ઈંદની જોડે રહી આપણા જીવન માટે સૃષ્ટિ વિસ્તારી^{૧૦} એ ત્રણ ડગલે શતપથમાં, વિષ્ણુ વામન બની ઈંદ્રને માટે

૧ ઋગ્વેદ. ૧. ૧૫૪ ને ૧૫૫; ૧. ૬૬; ૭. ૬૬.

૨ ઋ. ૫. ૮૫. ૩; ૨. ૨૭. ૧૦.

૩ ઋ. ૭. ૮૭ ૫.

૪ ઋ. ૧. ૨૪. ૨૫

૫ ઋ. ૧૦. ૬૦.

૬ ઋ. ૪. ૫૩.

૭ રા. ધ્વા. ૧૪.૧. ૧.

૮ અગ્નિ બધામાં ક્રિતજ ને વિષ્ણુ શ્રેષ્ઠ દેવ છે. એ જ ને વચ્ચે બધા દેવો આવે છે.

૯ Macdonell's Vedic Mythology p 39

૧૦ ઋ. ૧. ૬૯

અસુરો પામેથી સૃષ્ટિ છીનવી લે છે^૧ પુરાણમાં જ્યારે વિષ્ણુ દમ્પર થયા ત્યારે તેનો વામન અવતાર થયો.

ઋગ્વેદમાં ઈંદ્રથી પ્રોત્સાહન પામેલા વિષ્ણુ વરાહ (એમુશ'-૪૩) ની બેસો લાઇ જાય છે ઈંદ્ર એ વગાડને મરે છે તૈત્તિરીય સદિનામાં ઈંદ્ર વરાહ-અસુરને મારે છે ને વિષ્ણુ તેનું માથું દેવોના યજ્ઞને માટે લાઇ જાય છે શનપથમાં એ એમુશ વરાહ પાણીમાંથી પૃથ્વીને ઉપર લાઇ આવે છે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ આ વરાહને પ્રજાપતિ લેખે છે પુરાણમાં આ વરાહ વિષ્ણુનો અવતાર બને છે.

આજ પ્રમાણે શનપથમાં જે મત્સ્ય મનુને પ્રનયમાંથી બચાવે છે તે મહાભારતમાં પ્રજાપતિ બને છે શનપથમાં પ્રજાપતિ કૂર્મ બની પ્રજા પેદા કરે છે.

આ પ્રમાણે જુદી જુદી કલ્પનાઓ વિષ્ણુમાં કેદ્ર થવા લાગી

ભારતકાલ

(કસમર્દનથી પરીક્ષિતના અવસાન સુધી)

આ સમયમાં વિષ્ણુ નારાયણ વાસુદેવ અને કૃષ્ણ એ બધી વ્યક્તિઓ વીશે માન્યતાના પ્રવાહો જુદા વહેતા હોય એમ લાગે છે.

તે સમયમાં ભારતકાલમાં વિષ્ણુ નારાયણને એક પરમેશ્વર રૂપે ટૂંકાક પુજવા લાગ્યા પ્રજાપતિ દેનાધિદેવ વિષ્ણુ તે નારાયણ છે એમ તૈત્તિરીય આરણ્યક કહે છે આ વિષ્ણુ નારાયણ 'ગરુડમત'-ગરુડવાતા છે, ને 'કેશવ' નમથી પણ ઓળખાય છે^૨.

નારાયણ નામના સ્વપિને મહાભારત અનેક ઠેકાણે પૂજ્ય લેખે છે અને શ્વેતઢીપમાં રહેતા પરમ પુરુષ તેને આ નારાયણની આઘમૂર્તિ અને વિષ્ણુનો અવતાર માને છે અને પાંચરાત્રનો સપ્રદાય તેની ઉપાસના કરતો^૩.

મૂલ ભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રતાપી નર કૃતા પણ દેવ નહોતા વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે વાસુદેવ બીરુદ ધારણ કર્યું, પોતાના પ્રતાપથી તે બીરુદને પૂજ્ય બનાવ્યું અને બીજા કોઈને તે નામ ધારણ કરવાની જોરજુલમથી મનાઈ કરી આ કૃષ્ણ વાસુદેવને રાજસૂય યજ્ઞ વખતે પુરુષોત્તમ તરીકે અર્ધ અપાયો.

પુરાણકાલ

(પરીક્ષિતથી અગ્નિયત્રુ ૪ સ પૂર્વે ૫૦૦)

'રાજ એ દેવ'-કલ્પના ને લાપા બનેનો આ કામીનો હાંદમાં ધણો

૧ રા ૪ ૧ ૨ ૫

૨ બ્રહ્મવિદ્યા ધર્મસૂત્ર ૧ ૫

૩ મહાભારત, નારાયણીય ૫૫

સહેલ છે. ભારતકાળ પછીના સમયમાં આ પ્રવાહો મળી ગયા. થી કૃષ્ણ નારાયણ થયા. નારાયણ વાસુદેવ તેજ કૃષ્ણ વાસુદેવ; નારાયણ તેજ કૃષ્ણ; વિષ્ણુ તેજ કૃષ્ણ; કૃષ્ણ તેજ વિષ્ણુના અંશ ને અવતાર—આમ ઝપાટામધ ઉત્ક્રાંતિ પામેલી માન્યતા લોકપ્રિય થઈ.

આમ વૈદિક વિષ્ણુમાધી યાદવ કૃષ્ણ પ્રગટયા; બધા દેવોનું આધિપત્ય વિષ્ણુએ લીધું હતું તે કૃષ્ણને મળ્યું, વિષ્ણુનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો હતાં તે કૃષ્ણના પૂર્વ અવતાર થયા. વાસુદેવપૂજાએ ધર્મમાં અગત્યનું સ્થાન લેવા માંડ્યું.^૧

ગોચારક કૃષ્ણી અથવા સાતત જાતિ હતી તે યમુના તટ પર રહેતી; અને તેમાં ભાગવત સંપ્રદાય પ્રચલિત હતો. આ જાતિમાં કૃષ્ણ વાસુદેવ મથુરામાં થયા; અને લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથી પાંચમી સદીથી તે જાતિના કૃષ્ણેવ મનાયા.

વિષ્ણુને ઋગ્વેદ 'ગોપા' કહે છે.^૨ તેને ભાં જૂરિશુંગા ગાયો છે.^૩ એ યુવક છે.^૪ તે શંખરને મારનાર છે.^૫ દામોદર ને ગોવિંદ છે.^૬

આ કાળમાં વિષ્ણુની આવી અનેક વિશિષ્ટતા કૃષ્ણની કંતકથામાં વણાવા લાગી. કૃષ્ણીઓએ તેને ગોપાક તરીકે પુજવા માંડ્યા હોય તેમાં શી નવાઈ ?

૧. બૌદ્ધકાલ

(ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૨૨૪)

પાણિનીના સમયમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪૦૦) વાસુદેવની પૂર્ણનો સંપ્રદાય પ્રચલિત હતો. પાણિની 'વાસુદેવક'—વાસુદેવ ભક્તનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. બૌદ્ધ ને જૈન સાહિત્યમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૨૦૦) પણ તેનો ઉદ્દેશ્ય જડે છે.

ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં ગ્રીક રાજાનો એકથી હેલીઓડોર, જે ભાગવત ધર્મ પાળતો હતો તેને, વાસુદેવની પૂજા કરવા એક મહામંજ ચકાવતો જોઈએ છીએ.^૭

ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકા પહેલાં દેવદેવ વાસુદેવનો ભાગવત સંપ્રદાય ચારે તરફ પ્રસાર્યો હોય એમ લાગે છે; ગીતાના કર્તાએ (ઇ. સ. પૂર્વે

૧ જુઓ Rāi Chandharī: Early History of the Vaishnava Sect; અને ૨૧ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી: વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

૨ ઋ. ૧. ૨૨. ૧૮.

૩ ઋ. ૧. ૧૫૪ ૧.

૪ ઋ. ૧. ૧૫૫. ૬.

૫ ઋ. ૭. ૬૬. ૫.

૬ બૌદ્ધાવન ધર્મસૂત્ર ૨. ૫ ૨૪.

૭ વેસનમરનો શિલાલેખ: x Epi Ind. app

૩૦૦ થી ૨૦૦) એના મુખમાં ઉપદેશ મુકી એને પુરેપુરું દેવત્વ અર્ધું પતળલીએ વાસુદેવને ભાગવત ને 'કેશવ' કહ્યા શાંતિપત્ર ન્યારે લખાવ્યું ત્યારે દેવકીસુત કૃષ્ણ તેજ વિષ્ણુ, અને તેનીજ ઉપાસના તે ભાગવત સારતત, એકાતિક, ને પાંચરાત્ર સપ્રદાયનું મૂળ એમ નક્કી થઈ ગયું શ્રીકૃષ્ણ સકર્ષણ, પ્રદુષ્ણ ને અનિરુદ્ધ એ ચારે મળી થયેલા વ્યૂહની પૂજા પણ એ સપ્રદાયોએ રીતકારી

વિષ્ણુના અવતાર-પૂજ્ય ને ઉપાસના યોગ્યજ હતા તેના પર હજી માનવના સામાન્ય લક્ષણો આરોપનામાં આવ્યા નહોતા

૪૨વી સનની શરુઆતમાં ભાગવત સપ્રદાય મહારાષ્ટ્ર સુધી પ્રસરી અને કૃષ્ણ અને સકર્ષણ વિષ્ણુના મુખ્ય અવતાર તરીકે પુજાના લાગ્યા હતા^૧ ઉત્તર હિંદમાં કુશાન રાજ્યો (૪ સ ૪૫ થી ૨૨૫) નું શિવ ને શુદ્ધ તરફ વલણ હોનાથી ત્યાં ભાગવત ધર્મને સ્થાન મળ્યું નહીં

ગુપ્તકાલ

(૪ સ ૩૨૦ થી ૬૦૦)

તારીખ ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ૩૨૦ ને દિવસે મહાભાગવત ચંદ્રગુપ્ત પાટલીપુત્રના મહારાજાધિરાજ થયા ને ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સુવર્ણમય યુગ શરુ થયો હિંદુઓની કીર્તિનો પ્રતાપ સોળે કળાએ તપવા લાગ્યો સસ્કૃત સાહિત્ય સહસ્રલક્ષમણની માફક ખીલ્યું ભાગવત ધર્મ રાજધર્મ થયો વિષ્ણુની ઉપાસનાનો મધ્યાન્હ થયો અને આર્યોના જે વિષ્ણુએ નારાયણ વાસુદેવનું સ્વરૂપ લીધું હતું તે 'ગરુડેતુ' 'મુરારિ' ચતુર્ભુજ' 'અક્ષમહાધર' 'નારાયણ' 'ગોવિંદ' 'અક્ષત્વ' રૂપે આખા હિંદમાં ઉપાસ્ય દેવ બની રહ્યા અને તેની સ્ત્રી લક્ષ્મી ઉપાસ્ય દેવી બની તેની સાથે ખીરાજી વામન નરસિંહ વરાહ નરનારાયણ અનંત નારાયણ બલરામ ને કૃષ્ણ અને ઘણે ભાગે લક્ષ્મીનારાયણનાં મંદિરો આખા દેશમાં ઉભા થવા માંડ્યાં

વાસુદેવને લક્ષ્મી સહિત પળવામાં તેના જોડીયાઓ સકર્ષણ પ્રદુષ્ણ ને અનિરુદ્ધ વીસરાઈ ગયા કૃષ્ણ વિષ્ણુના આઠમાં અવતાર તરીકે પુજાતા એક પ્રધરના દસ અનંતારોની માન્યતા લોકપ્રિય થઈ

સાહિત્યકારોએ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ અમર કરી તેને દેવી સ્થાન આપતા મહાભારતમાં ફેરફારો થયા હરિવંશ વાંચુ વિષ્ણુ મત્સ્ય ને અઘ્નાઃ પુરાણ રચાયા શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનામાંજ સાહિત્યે સાર્યકતા માની^૨

આ સમયમાં ભાગવત ધર્મમાં ધણે ભાગે ઉપાસના હતી. એમાં શુદ્ધ ભક્તિ-
નો અંશ ઝાઝો નહોતો. લક્ષ્મી જોડે રહી વિહાર કરનાર ચક્રધારી વિધ્યુમાં
મેહકતા તો હતી; અને હરિવંશ ને ત્રિપુરુષાણે તેના જીવનમાં રંગ પુર્યા.
ભાગવત ધર્મ કરતાં 'ભાગવત' પોતે લોકોની કલ્પનામાં રમી રહ્યા. એના તરફ
પુણ્યભાવ હતો, પ્રણય નહોતો; એનામાં પ્રણય મેળવવાની યોગ્યતા તો હતીજ.

શ્રીહર્ષનો રાજ્યકાલ (ઇ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૮)

જહા સૈન્યમાં શુભોની સત્તા ગઈ અને ઇ. સ. ૬૦૬ માં શ્રીહર્ષે
સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

શ્રીહર્ષે શિવ ને શુદ્ધ જોને પુજતા; એટલે ભાગવત સંપ્રદાયનો અસ્ત શરૂ
થયો. માત્ર સાહિત્યમાં 'ભાગવત' પોતે એકે એકે રાજ્ય કરી રહ્યા.

વાસુદેવ મંપ્રદાયની મુખ્ય હકીકત શાંતિપર્વ, ભગવદ્ગીતા, સાર્વત અને
અહિર્બુધ્ન્ય આદિ પાંચરાત્ર સંપ્રદાયની સંહિતાઓમાં મળે છે. શંકરાચાર્યે એ
સંપ્રદાયની વિધિનું અલસુત્રમાં આ પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે:—

“ચતુર્વૃક્ષાત્મક ભગવાન વાસુદેવરૂપ પરબ્રહ્મની પુખ્તનો વિધિ પાંચ
પ્રકારનો છે. અભિગમન (દેવ મંદિરે મન, વચન, કર્મ દેવમાંજ રાખીને જવું),
ઉપાદાન (પુખ્તની સામગ્રી એકઠી કરવી), ઇન્દ્રિયા, સ્વાધ્યાય (મંત્રનો જપ)
અને યોગ; આ રીતે પાંચ પ્રકારથી ૧૦૦ વર્ષ સુધી ભગવાનને ભજવાથી ભક્ત
સર્વ પાપોથી છુટીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે.”

આમાં શુદ્ધ ભક્તિનાં તત્ત્વો ઘણાં ઓછાં હતાં એ સ્પષ્ટ દેખાય છે

પ્રકરણ ૮ મું

—

હીંદમાં ભક્તિનો ઉદ્ભવ

ઇ. સ. ૬૪૮ માં શ્રીહર્ષે મુજરી ગયા, ને હીંદુ સામ્રાજ્ય રચવાને
મહા પ્રયોગ નિષ્ફલ ગયો.

શ્રી હર્ષે ગયા એટલે આર્યાવર્તને એક તારે બાંધતું બળ અદૃષ્ટ થયું.
નાનાં નાનાં રાજ્યો પેદા થયાં; એક બીજાનો ધ્વંસ સાધવા લાગ્યાં; ને ઝીણી
ઝીણી ઇર્ષ્યાઓ સતોષનામાં સક્રિય ને સમૃદ્ધિનો વિનાશ કરવા લેઢાં.

“આ લાંબા સમયનો ઇતિહાસ, સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં, રાજ્યતંત્ર ને
સાહિત્ય, ધર્મ ને મંદિરના સ્થાપત્ય સીવાયની કલાની અવધતા ને અધઃપતનની
શોકજનક કથા છે.”^૧

આ દશામા સ્વાધીનતા સાચવવી અશક્ય હતી. ૪ સ ૭૧૨ માં આરબોએ સીંધ લીધું. ૯૮૬-૮૭ માં સમક્રતગીન ગીઝનીએ હિંદ પર પહોંચી હુમલો કર્યો.

ઉદ્ધારના પ્રયત્નો થયા પણ નકામા ગયા.

૪ સ ૭૮૮ માં શંકરાચાર્ય જન્મ્યા ને ૪ સ ૮૨૦ માં તેણે સન્યસત લીધું. રાષ્ટ્રીય ધર્મ પ્રવર્તાની ધાર્મિક ઐક્ય કરવાનો અખતરો તેણે કર્યો, અને હિંદુ સપ્રદાયોને વિશુદ્ધ કરી વેદાંતનો ક્યસ તેને ચઢાવ્યો. જીનન બધું માયા છે એ માન્યતા વિદ્વાનોમાં પ્રસરી, અને દુષ્ટ સસાર સુધારવા કળતા તેને વિસરવાના પ્રયાસો આરંભાયા.

આ સમયમાં જુદાં જુદાં પરમ પવિત્ર સપ્રદાય અધમમાં અધમ દશાએ પહોંચ્યા હતા. ધણે ભાગે તેણે તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પકડ્યું હતું એણે ન્યાતો તોડી નાખી હતી, લક્ષની પરિવ્રતા કે રાખી નહોતી, નીતિની કે પરવા કરી નહોતી. વિહારોમાં બૌદ્ધ સાધુ ને સાધ્વીઓ સ્વચ્છ નિહાર કરતા હતા. બૌદ્ધ પડિતો વામાચાર્ય થયા હતા.^૧

૪ સ ૯૦૦ ને આશરે મેઘાનિયિએ મનુસ્મૃતિ પર ટીકા લખી આ ઉપરાંત નાની સ્મૃતિઓ પણ લખાના માડી. આ ૫૫ આખરે વિજાનેશ્વરે (આશરે ૪ સ ૧૦૭૬ થી ૧૧૨૭) 'મીતાક્ષર લખી સરાકન કર્યું', સમુપ્ત કુટુબ ને સક્રિય લક્ષ્યવહારને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપી સામાજિક બંધનોને સુદૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

શકરે એક રાષ્ટ્રધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. વિજાનેશ્વરે એક ગાંધૂજીનન થોળ્યું બનેએ હિંદમાં સારકારિક બવરસા પ્રસારી શકરના પ્રયત્નથી પ્રગતિ તરફ અણુગમે પ્રગયો, સ્મૃતિકારના પ્રયત્નથી આચાર નિશ્ચલ થવા લાગ્યો.

ગુપ્ત કાલમાં સરકૃત સાહિત્યને જે પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું તે જતું રહ્યું. સાહિત્યમાં પડિતાઇનું સામ્રાજ્ય થયું. પડિતોએ તેને પ્રણાનિગમક ક્યું. હરિષેણ, દડી, સુગધુ ને બાણે જડ મધ પેદા કર્યું (૪ સ ૬૫૧), 'બટ્ટી કાવ્ય', 'કિરાતાલુનીય' (૪ સ ૬૬૪), ગુજરાતી માધનું 'શિશુચાલનક' (૬ મી સદી) કૃત્રિમતાની અવધિ કરતું 'રાધન પાડવીય' (૪ સ ૮૦૦), અને 'નનસાહસાક ચરિત' (૪ સ ૧૦૦૦) વધતી જતી જડતાની ને પડિતાઇના આડબરની સાક્ષી પુરે છે.

રાજકીય અધાધી અને માનસિક નિર્જલતા, સામાજિક અરાજકતા, સમાજમાં બવરસા આણુવાની ભાગીરથ મહેનત, ધાર્મિક એકતા પાછળ મથામણ, જીનનમાંથી અદૃષ્ટ થતી વીરતા ને ઉત્સાહ, વધી પડેલી

૧ Macdonell Sanskrit Literature

૨ Sen's History of Bengali Language & Literature ch 1 & II

સાનધિપ્તિ ને જીવનસંઘાત તરફ ઉદાસીનતા,^૧ આડંબરી પંડિતાઈની જડ પ્રણાલિકા; અને સાહિત્યની અવદશા—આવાં આવાં અનેક લક્ષણોથી દયાજનક અનેલી દશામાં આર્યાવર્તના મસ્કારી આત્માએ દુર્ભાગ્ય સ્વરૂપ, શુદ્ધતામાંથી પણ સુમનુર દેવી ઉર્મિંગીતનો મોહક ધ્વનિ કાઢ્યો;—અને સર્વાંગ મુંદર એવી એક કલ્પનામૂર્તિ સર્જી:—એક રસઝરણુ ઝરવા દીધું. એ ધ્વનિ તે શ્રીમદ્ભાગવત—એ મૂર્તિ તે રાધિકાજી—એ રસપ્રવાહ ને શુદ્ધલકિત.

આઠથી દસમા સંકા સુધીમાં ભાગવત મંત્રદાય અસ્ત થયો હતો. છતાં કાશી, ત્રિથિલા, મથુરામાં વસતા સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત સાહિત્યકોએ શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવને સાહિત્યમાં રસનિધિનું સ્થાન આપવા માંડ્યું એનો દેવી પ્રભાવ વિસારી એનું રસિક જીવન તેમણે નવેરે મઢવા માંડ્યું; શિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકકથાના એને નાયક બનાવ્યા.

મથુરા પ્રદેશના ગોમારકો વાસુદેવ પૂજા કરતા ગોપાલ કૃષ્ણની દંતકથાઓ સંધરવાનું ને સમારવાનું કામ તો પહેલેથી કરતા અને તેને પરિણામે ગામડીઆ-ઓનાં જીતો ને રાસોમા કૃષ્ણની લીલા પ્રિય થઈ પડી હતી.

મદ્દભાગવત ગુપ્તોએ શ્રીકૃષ્ણને દેવાધિરેવ બનાવી સાવંલૌક મહત્તા આપી હતી મદ્દભારતના સુધારા વધારાએ તેમજ હરિવંશ ને વિષ્ણુપુરાણે સર્વે દિશામાં પ્રેરણા પ્રમારતા પુરાણીઓ અને સાહિત્યનિલાસી શિષ્ટ વર્ગમાં એને અનુપમ સ્થાન આપ્યું હતું આમ મામ્ય હૃદયનો ભાવ ને કલામુગ્ધ અંતરની રસિકતા બંનેનું તેની જીવનકથા કેંદ્ર બની અને સ્થલે સ્થલે કૃષ્ણલીલાનાં અમૃતની લાણ્ય થવા માંડી.

રસ સાહિત્ય માત્ર નાયકથી કે પરિણીતા નાયિકાથી ન સમૃદ્ધ થાય—તેને રસધેલી પ્રિયતમા જોઈએ. આ કારણથી આ કલાકારોએ લક્ષ્મીને વીસારે સુકી રાધા સરખવી.

પ્રભોસાની ગુફામાં એક ગિફીના ચિત્ર નીચે આદમી રાતકનો લેખ છે “શ્રી કૃષ્ણ અને દુધવાળી ગોપીઓની મૂર્તિઓ બનાવનાર.”^૨ આદમી સદીના શપ્તઘટી ને ગૌડવટ્ટો કાઢ્યમાં, અને નવમી સદીમાં રચાયેલા ધાન્યાલોકમાં રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું વર્ણન છે એટલે ઇ. સ ૯૮૦ ના અભોધવર્ષ દેવના શાસનપત્રમાં રાધા પહેલી વાર દેખાય છે. છતાં બે સંકા પહેલાં તે સર્વંઈ હોય તો તવાઈ નહીં.

આર્ત પ્રગળે એકદમ રાધાકૃષ્ણની કાલ્પનિક જોડીને સુકા જીવનમાં લીલી વેલની માફક આવકાર આપ્યો. પંડિતોની સર્જકતામાં ચેતન આવ્યું. પ્રાકૃત કવિઓમાં રસ પ્રગટ્યો. સામાન્ય સ્ત્રી પુરુષો આ પ્રણયકથા

સાબળી ઉદ્ધવાસ અનુભવવા લાગ્યા કાલ્પનિક નિમિત્તોથી સમૃદ્ધ બનેલા એક ઐતિહાસિક પુરુષ અને તેની કાલ્પનિક પ્રિયતામાં બનેલો આખા ભરતખંડ ની પ્રજાના હૃદય પર, રસિકતા પર, ને જીવન પર સ્વામીત્વ મેળવ્યું.

આવા સમયમાં એક નનામો મહા કવિ થયો તેણે કૃષ્ણલીલાના ગાનો સાબળ્યા તેણે હરિવંશ ને વિષ્ણુ પુરાણની પ્રેરણા લીધી એણે લોકની હૃદયોર્મિ-ના સાત સરખું એક કાવ્ય રચ્યું તેની શિષ્ટતાએ લોકપ્રિય વસ્તુને અપૂર્વતા અર્પી જે પરિપાક હતો તે નવિન સૃષ્ટિનું મુળ બન્યું જે પ્રવાણનો અત્ત હતો તે નવ પ્રવાણનું સીમાચિન્હ થઈ રહ્યું.

કેટલાક એ દસમાં શતકમાં રચાયું એમ માને છે,^૧ પણ એથી પણ શ્રેષ્ઠ વર્ષે જીનું હોય એમ લાગે છે.

ત્યારે ભાગવતમાં રાધા કેમ નથી ? ભાગવતના કર્તાએ શિષ્ટતા સાચવવા જીના પુરાણોમાં ન જણાતી રાધાને વિચારી દીધી કે શું ?

આમ ભાગવત પ્રગટ્યું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તે ગમે તે હોય, પણ સરકારની દૃષ્ટિએ એક સીમાચિન્હ છે.

ભાગવતમાં ચાર બળ કેન્દ્રસ્થ થયા છે (૧) શુદ્ધભક્તિ, (૨) ઉપાસના વૃત્તિ, (૩) પૌરાણિકગણ, અને (૪) જ્યાં ભક્તિ સીંચાયના તથા બળોનું વિગતવાર વિવેચન આ ક્ષેત્રમાં અસ્થાને કે છતાં તેનું દુકું દર્શન જરૂરનું.

ઉપાસનાવૃત્તિ મનુષ્યના સર્જન જેટલી જીની છે, અને એ વૃત્તિ અઘાન પર રચાયેલી પ્રણાલિકાને શુદ્ધ ને શુદ્ધ કરી મનુષ્યચારને આત્મનિરીક્ષણ ને ભાવનામયતાના મૂલ સમા પૂજ્યભાવથી પ્રેરે છે.

વેદકાળથી આર્યો તેને સેવતા આવ્યા હતા, શકર શક્તિ ને વાસુદેવની ઉપાસનાનેજ તેઓ કર્યા સુધી ધર્મ^૧ માનતા હતા, અને તે કરવાની વૃત્તિથી અનાર્થ ને અધર્મ સંપ્રત્યોનો ઉદ્ધાર ને વિશુદ્ધિ સાધતા હતા આ બધું આગળ વિસ્તારથી જણાવ્યું છે.

શુદ્ધ ભક્તિએ ઉપાસનાના ક્ષેત્ર પર આક્રમણ કરવા માંડ્યું છતાં પણ ને પદભ્રષ્ટ થઈ નહીં, અને કેટલાક સરકારી ને ઘણા અસરકારી હૃદયો શુદ્ધભક્તિનેજ ધર્મ માનવા લાગ્યા ત્યારે પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એની વૃત્તિને પોષી રહ્યા દરેક પ્રકારના ધાર્મિક સાહિત્યમાં, ઉપનિષદોમાં ને ગીતામાં, મહાભારતમાં ને રામાયણમાં, હરિવંશમાં ને વિષ્ણુપુરાણમાં આ વૃત્તિ પ્રબળ હતી, અને આજ વૃત્તિથી સપ્રદાયો અધર્મતા પ્રાપ્ત કરતા અટક્યા હતા ભાગવતે આ ઉપાસનાવૃત્તિને પૌરાણિક કરી, ભક્તિનો ટેકો આપી, તે દત્તી તેનાથી મિથ

પણ મળ્યુંત ખનાવી 'પરિણામે જ્યાં જ્યાં ભાગવતનો મંદીમા' પ્રસર્યો ત્યાં ત્યાં પૂજ્યભાવ પણ વધ્યો; અને જેણે એનો 'ભક્તિનો મંત્ર ન બોલો' તેણે એનો ઉપાસનાનો સંદેશ ઝીંધ્યો.

“આઠરો પ્રગટાવેલું ત્રીજું ખલ પૌરાણિક કથાઓ છે. થોડેક અંશે ઐતિહાસિક, થોડેક અંશે ભાવનાત્મક, ધણે અંશે રસિક એવા આ પાંચમા વેદના સાહિત્યે ઇતિહાસ, જીવન, ધર્મ ને સંસ્કાર ચારેને સજીવ રાખ્યાં, એટલુંજ નહીં પણ પરસંસ્કાર ને પરાજય બનેને વીસરવાનું મુખ્ય સાધન પુરું પાડ્યું. આ સાહિત્યની મદદથી ઐતિહાસિક સાતલ પણ સચવાયું. ગમે તેવા પરદેશી રાજા સૂર્ય કે ચંદ્રવંશમાં સ્થાન પામ્યો; ગમે તેવા આઠણને પ્રાચીન ઋષિનું ગ્રામ પ્રાપ્ત થયું; અને ગમે તેવા વિશ્વેશ્વર યથા છતાં સમાજ ને સંસ્કૃતિ બનેની એકતાનતા સચવાઈ. આ સાહિત્યે રચેલી પારદર્શકતાથી વેદકાલનું ને ભારત-કાલનુંજ અંગ ચાલું જીવન હોય એવો ભાસ પેદા થયો.”^૧

ભાગવતે આ ખલ મૂર્તિમાન કર્યું. પુરાણ એટલે ભાગવત એમ મનાયું એટલુંજ નહીં પણ પુરાણ એટલે ધર્મનું મુખ્ય સાહિત્ય એમ ચોક્કસ થયું. પ્રાકૃતની કીમત થવા માંડી ત્યારે ભક્તિની લોકપ્રિયતાને લીધે ભાગવતની પ્રેરણાથી પ્રાકૃતમાં પુરાણો રચવામાં સાહિત્યકારો ગુંથાયા.

ચોથું બળ, શાશ્વત ને સર્વગ્રાહી તે સરસતાને મૂર્તિમાન કરનારી કલાનું; ખરું જોતાં દુનીઆમાં મોટામાં મોટું ઉત્કૃષ્ટિને સાધનાર બળ આ બળ હંમેશાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતા સરજાવવા મથે છે. ભાસ ને કાલિદાસ પછી અદ્વૈત થયેલી આ અપૂર્વતાને શબ્દોમાં ફરીથી સજીવન કરનાર તે ભાગવત.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ભાગવત શિષ્ટતાનું સત્ત્વ છે ઋગ્વેદ, શાંકુતલ, ને મેઘદૂત સાથે દુનીઆના સાહિત્યમાં અગ્રગણ્ય સ્થાને છે. કલ્પનાના વૈભવમાં, વિલાસની સમૃદ્ધિમાં, ઉર્મિઓના વિશુદ્ધ પ્રાગલ્ભ્યમાં, ભાવનાની સૂક્ષ્મતામાં, સ્વરૂપ અને શૈલીની અપૂર્વતામાં તેના કેટલાક વિભાગો મેઘદૂત ને ગોપીચંદ્રકાંડોનાથી જરાક પાછળ, પ્રજ્વળતા સરસમાં સરસ કથનમાં લેખાય એવા છે. એનાથી થી કૃષ્ણ વીર ને મુત્સદ્દી મરી રસનિધિ બાલગોપાલ, ગોપીજનવલ્લભ બની રહ્યાં; ગુંગળાતા હૃદયમાં અમી વર્ષાવી રહ્યા.

ભાગવતે શુદ્ધ ભક્તિ પ્રેરી ને ગોપી ખરી; શુદ્ધ ભક્તિજન મોક્ષનું સાધન છે એમ વારંવાર ઉચ્ચાર્યું ખરું; પણ એ શુદ્ધ ભક્તિનું સાહિત્ય નથી. એનો લેખક અપૂર્વ કલાકાર છે; એનો પ્રભાવ સચોટ છે. જે છત્તે તે નાચ નચવી શકે એમ છે; ગોપીગીતથી આપણને ગોપી જનાવી ગાવાની પ્રબળ ઇચ્છા પ્રેરે છે. પણ લેખક પોતે ગોપી બનતો નથી.

૧ માર્કે મલસંપ્રદ: “ગુણશત્ત્વ: એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ”

પુરાણ સાહિત્યની પ્રણાલિકાને ધણી વાર દૂર રાખી ભાગવત કથાનાં માનવ તત્ત્વોને સમૃદ્ધ કરે છે, મહેકાવે છે. પંડિતોના શુષ્ક ને કૃત્રિમ જમાનામાં રચાયા છતાં અંતરે અંતરના ઉંડાણમાં એ પડ્યા પાડે છે. બધા પુરાણોમાં દેખાય છે તેમ એમાં શ્રી કૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે; અને છતાં એમાં વિષ્ણુ તરફ ખીળ પુરાણમાં દેખાય છે તેવી માત્ર ઉપાસકોની દૃષ્ટિ નથી કૃષ્ણ દેવ નથી, પણ દેવોના પણ એક દેવ છે; એમાં કૃષ્ણ દૂર રહેતા દેવ નથી પણ લાડકા કદાન છે, ને છોગાળા ગોપાલ છે. એમાં ઉપાસનાની અમર્યાદિત ઉત્કંઠા જેટલું અંતર ભગવાન ને ભક્ત વચ્ચે વધારે છે તેટલું અંતર પ્રણયનો અમર્યાદિત તલસાટ કાપી નાંખે છે. વિષ્ણુ પુરાણના ઉપાસ્ય વિષ્ણુ, ભાગવતમાં થઈ બહાર પડતાં, ગીતગોવિંદના મોહક શબ્દો વળે છે.

ભાગવત ભક્તિનું મુળ છે એ માન્યતા બ્રમ ભરેલી છે સાધારણ રીતે શિષ્ટ સાહિત્યની અમર કૃતિ પ્રચલિત ભાવોની નિર્માતા કરતાં પરિપાકરૂપ હોય છે. ભાગવતે એજ નિયમને આધીન થઈ પ્રચલિત ઉર્મિઓને અપૂર્વ કલાથી ઓપતું સ્વરૂપ આપી કૃષ્ણભક્તિને શિષ્ટ બનાવી.

ભક્તિ, ઉપાસના, ઐતિહાસિક સાતત્ય ને સરસતા—ચારે બળને આમ મૂર્તિમાન કરતું આદ્યજુત ભાગવત નવી સૃષ્ટિનો વેદ બન્યું એમાં નવાઈ જેવું નથી.

આ સમયમાં શુદ્ધ ભક્તિ પ્રગટવાની કેટલીક સામગ્રી તૈયાર હતી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તાત્ત્વિક સંપ્રદાયોએ બૌદ્ધ ને ભાગવત બંને સંપ્રદાયોને વટાવ્યા હતા; અને લિંગપૂજા ને વિશ્વાસમહોત્સવોનું જોર લગ્યું હતું.

દશમી સદીમાં બૌદ્ધમાર્ગે માથું ભરે બંગાલમાં સદૃશ્યા પંથ પ્રબળ કર્યો. જુવાન સ્વરૂપવતી સ્ત્રીની ભક્તિ એ તેનું મૂળ હતું. તેના એ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે અપરિણીતા સાથે રચેલી પ્રણયમયીજ મોક્ષનું દ્વાર હતું; સ્થૂંસ વિશ્વાસમાંજ દેવી તરવો હતાં; નીચની કન્યાની ભક્તિમાંજ સાધના સમાતી આ પંથના અનુયાયીઓએ ઉર્મિભર્યા, પ્રભાવભર્યા પ્રણયગીતો રચ્યાં ને તે લોકપ્રિય થયાં ^૧

બૌદ્ધ મન પગા પાછી સદૃશ્યા પંથે કૃષ્ણપૂજા સ્વીકારી. જુની સાધના ચાલુ રહી; જુનાં ગીતો માત્ર શબ્દાકૃષ્ણને હિંદુશી રચાયાં; રાસલીલાના નામથી વિશ્વાસ મહોત્સવો રચાયા. આ પંથે કૃષ્ણ કીર્તનો લોકપ્રિય કરી મુક્યાં.

ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં મથુરામાં પણ વાસુદેવપૂજા લોકપ્રિય હશે તેના પુરાવા તેના મંદિરોની સમૃદ્ધિથી મળે છે ગીતગોવિંદના મહામદના ‘તારીખી જમીના’ નામે જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે.—

“ મથુરાના જેવા મહેલો અને મંદિરો બાંધવાની કોઈ બાદશાહ કદિ પણ કદવના કરે, તો તેને હજારો સોનાના દ્રામનો ખર્ચ કરવો પડે. અને ૨૦૦ વરસ

મુધી ભાગલગટ કામ કરવા છતાં પણ 'દુનીઆના સર્વોત્તમ શિષ્ટીઓ અને કલાકારો આવું શહેર બાંધી શકે કેન્દ્રમ તે શંકારપદ છે."

ઇ. સ. ૧૦૧૮ માં આ બધી સમૃદ્ધિને મહમદે લુંટી તેનાં અવશેષની રાખ કરી મુકી.

પણ દ્રવિડ દેશમાં શુદ્ધ ભક્તિનો પ્રારંભ થયો એમ માનવાને કારણ મળે છે. ત્યાં લિંગપૂજા હતી; અને અનાર્થ સંપ્રદાયના વિલાસમહોત્સવો પણ થતા; પણ આર્યોની ઉપાસના તેને શુદ્ધ કરી રહી હતી.

ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા પહેલાં ખાણજી સંસ્કાર, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાગવત ધર્મ દ્રવિડમાં પ્રસાર્યાં હતાં; યજુના સન પછી બસે ચારમે વર્ષ વિષ્ણુને સંકર્ષણનાં અનેક મંદિરો બંધાયાં, ને તેની ઉપાસના અનેક ધર્મગુરુઓએ કરી એમ જણાય છે.^૧

પછી દ્રવિડમાં બાર આલવાર-ભક્તો-થયા; અને તેમણે નારાયણની શુદ્ધ ભક્તિને પ્રબોધમાં સ્થાન આપવા માંડ્યું. આ પ્રબોધ વૈષ્ણવ નેદ કહેવાય છે. એમાંના પાંચમા સતગોપનાં કાવ્યો ઘણાંજ વિખ્યાત છે. સાતમા આલવાર કુલશેખર રામમકત હતા. નવમા સ્ત્રી-આલવાર આંદાલ દક્ષિણના મીરાંબાઇ ગણાય.^૨ છેલ્લા અલવાર તિરુમંગાઇ આશરે આઠમી સદીની અંતમાં થયા.^૩

આ ઉપરથી શુદ્ધ ભક્તિનો ઉદ્ભવ દ્રવિડ દેશમાં લગભગ પાંચમા શતકમાં થયેલો માની શકાય.

આલવારો પછી દ્રવિડમાં આચાર્યો થયા. આલવારોની માફક નેએ માત્ર શુદ્ધ ભક્તિથી વાસુદેવની પૂજા કરતા નહોં; પણ તેની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો ઉપગવવાનો પ્રયત્ન કરતા. નવમી સદીમાં નાયમુનિ આચાર્યે ન્યાયતત્ત્વ લખી વિશિષ્ટાદ્રંત મતનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું. એના પૌત્ર મહાન આચાર્યે યમુનાચાર્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોના આઠ પ્રવર્તક થયા. તે શ્રીરંગમાં આચાર્યસ્થાને હતા. પ્રપતિનો સિદ્ધાંત જે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પાયો છે તે પણ આ આચાર્યે પહેલવહેલો સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યો. જો તે ન હોત તો રામાનુજ ચાતજ નહીં.

ઇ. સ. ૧૦૪૦ માં યમુનાચાર્ય ગુજરી ગયા ને પોતાની પોત્રીના પુત્ર રામાનુજને પોતાની ગાદી પર બેસાડવાની આજ્ઞા કરી ગયા.

આ પ્રમાણે દ્વીપમાં સંસ્કારનાં બધાં કેન્દ્રો શ્રીમૃષ્ટુ તરફ ભક્તિભીની દૃષ્ટિ કરી રહ્યાં હતાં

^૧ Kanakabhar. The Tamils Eighteen Hundred Years ago

^૨ Rai Chandhari : Early History of the Vaishnava sect. p 110.

^૩ Elements of Hindu Iconography vol. I Pt. I. p. 57
Aiyangar : Ancient India p. 402.

પ્રકરણ ૯ મું

—૩૩૨૬૬૬—

હીંદમાં ભક્તિનો પ્રચાર

(૪ સ ૧૦૦ થી ૩૦૦)

જે ઉમિ^૧ ભાગવતે, ને આલવારોના ભક્તિપ્રબોધોએ મૂર્તિમાન કરી તે જાતજોતામાં—પ્રલય સમુદ્રની માફક—ફરી વળી

૧૧ મા સતકમાં મિથિલામાં ઉમાપતિ ધરે રાધાકૃષ્ણના પદો ગાયા^૧
એમાં કલાકારનીજ ભક્તિના અંશ છે એનું એક પદ તે સમયના મગલ
ભક્તિ સાહિત્યનું દૃષ્ટાંત આપવા પુરતું છે —

માનિનિ માનહ નૈ માર દોસે ।
રાસિ કરિઅ, વર ન કરિઅ રેલે ॥
બૌંધ કમાન વિલોકન બાને ।
વેધહ વિધૂમૂળિ કય સમાધાને ॥
પીનપયોધર ગિરિવર સાધી ।
વાહ ફાસ ધનિ^૨ વર મોહિ બાધી ॥
કી પરિનાત બય રસ નિ હોહી ।
ભૂખન અરવ કમલ હેહ મોહી ॥
સૂમતિ ઉમાપતિ બણુ રમાને ।
જગમાતા હિન્દુપતિ બને ॥^૨

બગાનમાં ઉમાપતિના સાહિત્ય આદર્શોથી કૃષ્ણકીર્તનો લખાયા લાગે છે
કૃષ્ણચરિત્રના નાટકોમાં પણ એવીજ રીતે ભક્તિ કરતા કલા ને રસ વધારે મળતા
હશે, એજ પદ્ધતિનું^૩ આરમાં સૈકામાં થયેલા જયદેવ કવિનું સુવિખ્યાત ગીત
ગોવિંદ^૪ એ સમયની બગાલની ભક્તિનું લાક્ષણિક સાહિત્ય છે કલાસેવી કરિ
હયોને ગીત ગોવિંદે ભક્તિ તરફ—કલાને ખાતર—આકર્ષ્યા

ભાગવતના પૌરાણિક આદર્શનો પ્રસાદ પણ રખે લાગે છે બ્રહ્મવૈવત ને
પદ્મપુરાણમાં ભાગવતની ઉપાસના ભક્તિ તેમજ શુદ્ધ ભક્તિને વધારે નિકસાનનાના
પ્રયત્નો દેખાય છે તેમાં રાધાકૃષ્ણ બને અગત્યનું સ્થાન પામે છે આરમાં કે તેરમાં
સૈકામાં બોપદેવે હરિવીનામૃત લખીને આ રસ સાહિત્યમાં મોટો ઉમેરો કર્યો

૧ Sen Vaishnav Literature of Mediaeval Bengal

૨ હે માનિનિ । મારો દોષ પણ હોય, તો પણ શાંત થા કૃપા કર, રોષ મા કર
સમાધાન (ની વાત) કર હે નિલુમૂળિ । (તારા) કટાક્ષબાણથી (મને) બીધી નાખ
હે ધનિ^૨ ગિરિવર સાથે સ્પર્ધા કરે એવા (તારા) માસલ પીનપયોધર બને હાથકપી
ફાસામાં મને બાધી રાખ । એ સ્પર્ધથી શુ પરિણામ આવે એજ (મને) બય (લાગે)
છે (હે પ્રિયા) । તારા અલકૃત અરગમવ (નું સેવાસુખ) મને આપ બાહોરા
ઉમાપતિ (કવિ) નિશ્ચયપૂર્વક બણે (જણાવે) છે કે (આ બધું) જગમાતાનો ઉપાસક
હિન્દુપતિ (મારો રાજા) જણે છે (સમજે છે)

શુદ્ધભક્તિના વિકાસમાં આ પૌરાણિક સાહિત્યે ઘણી મદદ કરી ભાગવતની શિષ્ટતા જેને અમરદાસ પડતી તેની કલ્પનાને આ બધી ગસિક કૃતિઓ ઉત્તેજી શકતી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં રચાયેલા ભક્તિના પ્રબંધોને ઘણે ભાગે ભાગવતના અપવાદ સીવાય એમાંથી પ્રેરણા મળી.

તત્પરતાને પ્રપત્તિ—આત્મસમર્પણના સિદ્ધાંતદ્વારા શુદ્ધભક્તિને આદર આપ્યો. મહાઆચાર્ય રામાનુજે (૪ સ ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭) પ્રપિતામહ યમુનાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈતને આલવારોની ભક્તિ સાથે બેળગી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પાયો નાંખ્યો. છતાં એની ભક્તિ શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વીકારતા અચકાય છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને એ ભક્તિયોગના અંગ ગણે છે. એ વિષ્ણુને નારાયણરૂપે ભજવતા એનો શ્રી સંપ્રદાય આરે તરફ પ્રસરવા લાગ્યો.

૪ મ ૧૧૫૦ની આસપાસ તૈયગણુના નિંબાર્કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો દ્વૈતાદ્વૈત મત પ્રસાર્યો. એનું વલણ જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વધારે છે, છતાં રામાનુજ કરતાં નિંબાર્કની ભક્તિ વધારે શુદ્ધ કહી શકાય. રામાનુજની ભક્તિ ધ્યાનરૂપ છે, નિંબાર્કની ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા છે. રામાનુજ શ્રી, ભૂ, નેલીલા સહિત નારાયણ ને ભજવાનું કહે છે, નિંબાર્કે રાધા સહિત કૃષ્ણને ભજવાનું કહે છે.^૧

“આ પરમદેવ કૃષ્ણના ડાબા બમણાં આનંદથી વિરાજતી દેવી વૃષભાનુજ્ઞ-રાધાનું અમે સ્મરણ કરીએ છીએ એ કૃષ્ણ જેવાજ આદર્શવાળો, હજારો સખીઓથી વીંટાયેલી અને સર્વ છટ્ટ કામનાઓને આપનારી છે.”^૨

ભગવાન તરફ દૈન્ય રાખવાથીજ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાંતને મહત્ત્વ આપી ભક્તિ સંપ્રદાયના એક આદ્ય સ્થાપકનું સ્થાન નિંબાર્કે ભોગવે છે.

પછી દ્વૈતમતના સ્થાપક મધ્વાચાર્ય થયા (૪ સ ૧૧૬૯ થી ૪ સ ૧૨૭૮) રામાનુજ અને નિંબાર્ક વિષ્ણુ પુરાણને મુખ્ય સ્થાન આપતા, મધ્વે ભાગવતને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એ જેને ઉપામના કહે છે તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી જુદો પડતો ભાવ છે.

૧૩ મા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિનો સચર ધરેવો જણાય છે. મહારાષ્ટ્રની ભક્તિ બ માસની કલાત્મક ભક્તિ નથી, તેમ દ્રવિડની શુદ્ધ ભક્તિ ને જ્ઞાનભક્તિ નથી. તેમાં દૈન્ય ને ત્યાગનું પ્રાપ્ત્ય છે, ને તે કૃષ્ણ ને રુકિમણીને છટ્ટ દેવયુગલ તરીકે સ્વીકારે છે. આ સતોએ ભક્તિ પુરાણ સાહિત્યને આધારેજ ઉપજતી કાઢી દ્રવ્યે એમ લાગે છે. આ સમયમાં ભક્તિની આંચ કેવી પ્રગળ દત્તી તે આ ઉપગ્રથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૪. સ ૧૨૭૦ મા વિદ્યાજા બહુ નામદેવ જન્મ્યા, એની ભક્તિ પ્રેમમય એ કહે છે, જના એમાં નીનિ ને વૈરાગ્યના અરો ધણે ભાગે છે એની ગાયામાં

૧ રાસ્ટ્રી: વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા ૧૧૧

૨ નિંબાર્કે દમ્પત્તેલી

ધણી વાર તલસાટ દેખાય છે, અને કોઈક વખતે શુદ્ધ મા શુદ્ધ ભક્તિને તે સ્પર્શે છે એની કલ્પનામાં વિલાસે ઝાઝો વાસ કર્યો નથી

૧૩૦૦ થી ૧૪૦૦ ના અરસામાં રામાનંદ થઈ ગયા તે કાન્યકુબ્જના હતા, અને કાશીમાં રહી લખ્યા અબળ રીતે મથુરાની આસપાસના પ્રદેશના આ સમયના એક પુરા ભકતે રામપૂજનને વિસિષ્ઠ સ્થાન આપ્યું

શ્રી રામચદ્રજ્યે મહામહેનતે વિષ્ણુના અવતારોમાં અગ્રસ્થાન મેળવ્યું લાગે છે

રામાયણમાં પૌરાણિક અંશ નથી એમાં સમકાલીન બીનાઓની છાંટ નથી એના ઇતિહાસ ને જુગોળ પુરાણોની દૃષ્ટિએ ભૂલભરેલા ને કૃત્રિમ છે એ કોઈ પુરાણિકની નહીં પણ માત્ર કવિનીજ કૃતિ છે

૪ સ ચોથા સૈકાની પૂર્વે રામ વિષ્ણુના અવતાર મનાતા હોય એમ લાગતું નથી મહાભારતમાં ત્રીજી વખત કર્ણેલી યાદીમાં તે આવે છે ને પુરાણમાં તે અવતાર તરીકે ગણાયા છે ભાસ તેને માત્ર રાજપુરુષ માને છે કાલિદાસ રઘુવંશમાં તેનો દેવી અંશ માત્ર પરોક્ષ રીતેજ જણાવે છે —

સાઙ્ગ દાશરથિર્ભૂત્વા રણમૂર્મેર્વલ્લિક્ષમમ્ ।

કરિષ્યામિ શરેસ્તીશ્ચૈસ્તચ્ચિદ્ધર કમલેષ્વયમ્ ॥^૧

પણ ભાગવત સ પ્રદાપના વ્યૂહમાં તેનું સ્થાન નથી

૫ દુર્ગાચક્ર શાસ્ત્રી રામપૂજનના ઉદ્ભવ માટે લખે છે —^૨

‘ વાલ્મીકિએ એક બ્રહ્મશીલવાન મહાત્મા વીર પુરુષ તરીકે રામના ચરિતને બહુ આકર્ષક રીતે ચીંચ્યું છે વાસુદેવના પૂર્વાવતારોની કલ્પના રૂઢ ગતા પુરાણોએ એ સુદર ચિત્રમાં અવતારની ભાવના ઉમેરી દીધી એ રીતે ચોથા-પાંચમા શતકમાં રામ અવતાર મનાવા લાગ્યા આ પછી અમુક કાળે રામપૂજ આવી હોય એ સંભવિત છે, પણ રામપૂજ ક્યારે શરૂ થઈ એ ચાકસ કહેવાતું નથી ૪ સ નવમા-દશમા શતક સુધીના જૂના લેખોમાં કોઈ સ્થળે રામમંદિર કે રામધ્વજનો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી તેમ રામની કોઈ ૮ મા શતકથી પ્રાચીનતર મૂર્તિ મળી નથી મંદિર અથવા આનંદ તીર્થ બદરિનાથમઠાથી રામની મૂર્તિ લઈ આવ્યાની, અને ૪ સ ૧૨૬૪ ની આસપાસમાં તેજેજ રામ અને સીતાની મુળ મૂર્તિઓ નવદ્વારકુરીમાર્ગે લઈ આવવા નરહરિતીર્થને મોકલ્યાની વાત પ્રસિદ્ધ છે ચૈત્ર મહીનાની રામ નવમીને દિવસે કરવાના પ્રતના નિયમો ૧૩ મા શતકના હેમાદ્રિના પ્રતબંડમાં છે હેમાદ્રિ તથા જ્ઞાનદારીન અમુક અમુક વખતે બીજા અવતારોની પૂજા સાથે રામપૂજ કરવાનો વિધિ બતાવે ॥ આ સર્વ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ૧૧ મા શતકની આસપાસમાં રામપૂજનો સ પ્રદાય આપ્યો હશે ”

૧ દશરથના પુત્રરૂપે જન્મનો હુ, મારા તીર્થ તીર વડે તેના માર્યાકૃપી કુમ્ભોને રમણમિત્રા બલિદાન આપવા લાયક બનાવીશ

—રઘુવંશ સર્ગ ૧૦-૪૪

૨ જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ ૮૮

અધ્યાત્મ રામાયણે દ્રવિડના આચાર્યોની કૃતિઓની માફક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનું રામની ઉપાસના પર આરોપણ કરવા માંડ્યું, પણ તે પ્રયોગ ધણે સફળ થયો લાગતો નથી.

[૧૧]

રહસ્યાં શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી સરળ ને સીધી નીતિના પ્રમાણિક હૃદયો મુગ્ધ થયેલાં લાગે છે; અને ઉપદેશકોને તે દેવ તરીકે વધારે પ્રિય થઈ પડ્યા. સંત રામાનંદ આવા ઉપદેશકોમાંનો એક હોતો. તે એક પણ અંધ મુકી થયો નથી પણ પ્રાંતે પ્રાંત ફરતાં તેણે અનેક શિષ્યો કર્યા, અને અસંસ્કારી વર્ગોમાં તેની ભક્તિ ધણી પ્રચાર પામી.

એની ભક્તિ રામ જેવા આદર્શને અવલંબેલી હૃદયથી ઉપદેશ અને ઉપાસનાના મિશ્રણવાળી છે. જેને એ ‘રામનો પ્રેમ’ને ‘રામભરોમો’ કહે છે, તે ખરું જોનાં ઇશ્વરપ્રણિધાનજ લેખાય.

આ પ્રમાણે આ દેશમાં એકસરખો ભક્તિ ઉત્સાહ પ્રસરી રહ્યો. કવિઓને એ બાને રસભર્યું સાહિત્ય પ્રમટાવવાને નવું ક્ષેત્ર મળ્યું; પુરાણિકોને જ્ઞાની વાતો માં નવું આકર્ષણ આણી રસ પેદા કરવાની તક મળી; તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પ્રપત્તિ જેવા નવા સિદ્ધાંતો નવું જ્ઞાન મળ્યું; સંતોને હૃદયના ભાવોની લક્ષણ કરવાનો નવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો; સામાન્ય જનોને ગીત, રાસ ને કીર્તનમાં અવનવા રંગો પુરાયાથી ઉલ્લાસ પ્રાપ્ત થયો.

આ ઉત્સાહ સર્વવ્યાપી કેમ થયો ?

કારણ કે,—એમાં નવમુદ્રિનાં ચેતન ને આશા હતી, એમાં સ્વાતંત્ર્ય રહેલું હતું.

મીમાંસકોનાં કર્મકાંડ, શાંકરમતનો શુદ્ધ જ્ઞાનવાદ, સ્મૃતિકારિના સકાય પ્રિય સમાજસિદ્ધાંતો, તેમજ બ્રાહ્મણ ને જૈનના ત્યાગની સામે એ બળવો હતો. જે ભક્તિ હોય તેને દૈન્યથી, પ્રપત્તિથી, આત્મસમર્પણથી, માધુર્ય ને પ્રેમથી— કર્મકાંડ વિના મુક્તિ મળે—ને જ્ઞાન વિના ઇશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત થાય. ગોપીભાવે ભગવાન મેળવવા હોય તેને શુદ્ધ વૈરાગ્ય નુકામો થઈ પડે.

—એમાં સંસ્કૃત પંડિતોના ઇગ્ગરા સામે પણ બળવો હતો.

ગુણગાન કરવા તો શા માટે માનવભાષામાં નહીં ? જે ભક્તિ હોય તેને ચોની ને સંસ્કારની પરવા રહે નહીં કારણકે ભક્તોની ભક્તિના ભાવોમાં કૃત્રિમ ભેદ ગણતા નહીં.

—એમાં શુદ્ધિ રહેલી હતી.

તાંત્રિકોના વિદ્યાસ મહોત્સવોની કુદ્રતા એનાથી અદૃષ્ટ થતી; ને શુદ્ધભાવથી કરેલાં કીર્તનો અંતરમાં તવસાટ ને કલ્પનામાં વિદ્યાસ પ્રસારતાં. શેવ ને સાકત મતની ધોર ક્રિયાઓ કરતાં એમાં નિર્દોષ આનંદ સહેલાઈથી મળતો.

ધાર્મિક આકર ને સાપ્રદાયિક દોગ દૈન્ય ને પ્રેમના પ્રવાહમાં હતા ન હતા થઈ જતા

—એમાં માનવતાનો વિકાસ રહ્યો હતો

વિલાસ મહોત્સવોમાંથી લગ્નન મડલીઓ થાય એ પ્રગતિ, અનેક દેવોમાંથી એક દેવની પૂજા સર્વમાન્ય થાય એ પણ પ્રગતિ, જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલા સમાજની એકતાનતા સચવાય એવું એક બા પ્રગટે એ પણ પ્રગતિ

—એમાં બધાને જોઈતા નીશો પણ રહ્યો હતો

કૌટુંબિક જીવન નિ સત્ત્વ થયું હતું, પ્રજુયની ભાવના હતી નહીં, સ્ત્રીઓ પુરુષના હૃદયમાં સ્થાનબદ્ધ થઈ હતી પરદેશીઓ દેશને કચરી રહ્યા હતા, ને રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષા નષ્ટ થઈ હતી ધર્મ ને સરકાર સાચવના ન્યાનો જડ થતી હતી આ બધી અધમતામાં ભક્તિના નીશાએ આનંદ ને આત્મસિદ્ધિ મેળવના મહેલા કરી દીધા

—અને એનાથી પ્રાતિક ભાષા ને સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો, એણે પ્રાતોને રાષ્ટ્રો બનાવ્યા

મુસલમાની રાજ્યે સસ્કૃતને રાજભાષાને સિદ્ધાસનેથી પદબદ્ધ તો કરી હતી, ભક્તિને લીધે દરેકને મોક્ષ સરખ થઈ પડ્યો હતો, એટલે જેમ બ્રાહ્મણદ્વારાજ મુક્તિ મળે એ ખ્યાલ અદૃષ્ટ થયો તેની સાથે સસ્કૃત ભાષા ને સાહિત્યનો ઇગરો જતો રહ્યો દરેક પ્રાતના ભક્ત કવિએ પોતાની ભાષામાં ભગવાનને ભજ્યા, ને તેમના પદોથી પ્રાતિક સાહિત્યને પ્રભાવ મળ્યો જે સ્વભાષા પહેલાં તુચ્છ ગણાતી તેમાંજ શુદ્ધભક્તિનું ક્યન સરસમાં સરસ થયું, અને દરેક સ્વભાષાનું ગૌરવ વધ્યું આ ભક્તિના સાહિત્યે શિષ્ટ સાહિત્યના ખાર જેવા ખોલ્યા કે પુરાણીઓ ને પડિતોએ સ્વભાષામાં શિષ્ટતા સરળતા માંડી દરેક પ્રાતની ભાષા વિકસી, દરેક પ્રાતનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયું, દરેક પ્રાતના સસ્કારો, સસ્કૃતે રચેલી સાહિત્ય અને સસ્કારની એકતા વીસારી વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લેતા ગયા ચડીદાસ ને વિષ્ણુપતિએ બગાળ્યા, નરસિંહ ને બાલજી ગુજરાતમાં, નામદેવ ને તુકારામે મહારાષ્ટ્રમાં, કળીર સુરદાસ ને તુલસીદામે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં નવા સાહિત્યનો યુગ શરૂ કર્યો, અને આ દરેક પ્રદેશની સસ્કૃતિ નવે રૂપે ધડાગા લાગી

પ્રકરણ ૧૦ મું

—o—

નરસિંહ યુગ

ત્રેમ અને કલાનું ભક્તિ સાહિત્ય

(ઇ. સ ૧૪૦૩ થી ૧૪૪૮)

ઇ. સ ૧૪૦૩ (સંવત ૧૪૫૯) થી શરુ થયેલો યુગ જેને મધ્યકાલ ગણ્યો છે, તેને ભાગવત અથવા ભક્તિનો યુગ કહી શકાય. તે નરસિંહ મહેતાથી શરુ થાય છે ને દયારામથી પુરો થાય છે. આ કાળ પહેલાં ગુજરાતમાં ભાગવતધર્મનો સંચાર ઘણાં સાંખ્યા કાળથી ચલે હતો.

શ્રીકૃષ્ણ ને વાદવો ગુજરાતમાં આવ્યા પછી સાત્વત સંપ્રદાય મુકી ગયા નહીં. ઇન્દુના સનના પાંચમા સંક્રાંતી વાસુદેવપૂર્ણનાં ચિન્હો અહીંનાં જણાય છે. ગુજરાતમાં ચક્રપાલિતે ગીરનારમાં ઇ. સ. ૪૫૬ માં ચક્રધર કૃષ્ણનું પહેલું મંદિર બાંધાવ્યાનું જણાય છે. ઇ. સ. ૫૨૬ માં વલ્લભીમાં એક જ રાગ ધ્રુવમેત પરમ ભાગવતનું ચિરુદ્ધ ધારણ કરે છે.

પછી નવમા શતકમાં ભાષકવિ શ્રીમાળમાં 'સિશુપાલવધ' લખે છે. તેમાં તે કહે છે:—

પ્રિયઃ પતિઃ પ્રીમતિ શાસિતુ જગજ્જગન્નિવામો વસુદેવસદાનિ ।

વસન્દદર્શાવતરન્તમન્વરાદંદિણ્યગર્ભાન્નિ ધ્રુવં મુનિં હરિઃ ॥ ૧

દશમા શતકથી પાટણના રાજ્યની સીમામાં અનેક મંદિરો વિષ્ણુ, ચતુર્ભુજ ને લક્ષ્મીનારાયણને અર્પણ કરેલાં મળે છે. ઇ. સ. ૧૦૭૪ નો ધમડાઝાનો લેખ ઓ નમો મગવતે વાસુદેવાયથી શરુ થઈ લગવાન કોડાકૃતિ વરાહની સ્તુતિ આરંભે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૦૮૮ થી ૧૧૭૨) દ્વાપરમાં પાટણમાં વિષ્ણુનું મંદિર છે એ હકીકત જણાવે છે.

૧ શ્રી (લક્ષ્મી) ના પતિ, જગતના આધારસ્તંભ, અને જગતનું સાસન કરવાને માટે વસુદેવના ભાગ્યશાળી ધરમાં રહેતા એવા હરિએ હિરણ્યગર્ભ(બ્રહ્મા)ના પુત્ર નારદમુનિને આકાશમાંથી ઉતરવા નેચા.

—સર્ગ ૧, શ્લોક ૧.

દેવચંદ્ર પોતાના “વાળ્યાનુચારાન” નામના ગ્રંથમાં નીચેના બે શ્લોકો દાંડે છે:—

કૃષ્ણેનામ્વ મતેન રન્નુમગ્નુતા મૃદ્ધાક્ષિતા રવેચ્છન્ના
સત્ય કૃષ્ણ ? વ ગ્વમાહ ? મુમલી મિથ્યામ્વ પડ્યાનનમ્ ।
વ્યાદેહીતિ વિકાશિતે ગ્રિણુમુર્ગે માતા મમગ્ર જગદ્
દૃષ્ટ્વો યસ્ય જગાન વિસ્મયપદ પાયાન્ ॥ ૧ ॥

× × ×

વત્સલસ્તસ્વચ્છે રાધાપયોધમ્ભટ્ને
મગ્નજલધાશ્યામામાન્મચુતિ પ્રતિવિમ્બિતામ્ ।
અમિનસિવચપ્રાન્તભ્રાન્ત્યા મુદુર્મુદુરન્ધિપ-
ચ્ચયતિ જનિતર્ગોઽદ્વાસઃ પ્રિયાહસિનો હરિઃ ॥ ૨ ॥

અને ‘કીર્તિકૌમુદી’ના કર્તા માંમેષ્વર (આશરે ઇ. સ ૧૨૩૦) એ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે.

‘કીર્તિકૌમુદી’માં નીચેના બે શ્લોકો મળી આવે છે:—

નાનર્થ ભત્તિમાર્ગમૌ નેમૌ શઙ્કરેશ્વરો ।
જૈનોઽપિ યઃ મવેદાનાં દાનામ્ભઃ કુરુતે વર્ગ ॥ ૩ ॥

× × ×

સંશ્લેષતાનિ હારીતશુકચિત્રશિખણ્ડિમિ ।
ધર્મશાસ્ત્રમધર્માણિ ચસ્યોવાનાનિ રેજિરે ॥ ૪ ॥

૧. ‘બા, કૃષ્ણ રમવા ગયા હશે ત્યાં એણે દમસ્કાલ ફાવે તેટલી માઠી ખાધી,’ ‘કૃષ્ણ, ખરી વાત કે ?’ ‘કેણે કહ્યું ?’ ‘બળદેવે કહ્યું,’ ‘બા, એ ખોટું કહે છે-તો મારું મોં,’ ‘હયાદ, ભેઈએ-એમ કહેતાં વેંત બાળકે મોં હયાદકું,’ અને એ મોંમાં સમસ્ત જગત ભેઈ જેની મા વિસ્મય પામી-એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે।

૨ કનકકલસા જેવા સ્વચ્છ રાધાના સ્તનમંડલમાં કૃષ્ણની નવજલધર જેવી શ્યામ કાન્તિનું પ્રતિબિંબ પડ્યું. એને કાળું હુમકું સમજી કૃષ્ણ વારંવાર ખસેડવા લાગે છે। એ ભેઈ રાધા હસી. અને કૃષ્ણ પણ એ વિસ્મયકારક ભૂલ મઠિ રામચા અને હસ્યા-એ કૃષ્ણનો નય હો।

૩. નેમિ બચવાનમાં બ્રહ્મિવાળા આ વસ્તુપાલે શકર અને કેશવનું પૂજન કર્યું એમ ન સમજવું; જૈન છતાં વેદધર્મીઓના હાથમાં પણ એ દાનનું થાં આવે છે.

૪ હારીત, શુક અને ચિત્રખંડી (પક્ષીઓ; અને ઋષિઓ)થી સચ્ચિત્ર એ ધર્મશાસ્ત્રને મળતાં જોતાં લેવાનો ચોક્કસ રહ્યાં હતાં

વળી સોમેશ્વરના ‘સુશોત્સવ’ નામના કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણેના પદ્ય એ શ્લોક છે:—

અનુદત્તદ્રોણમપાસ્તેસિન્ધુરાજં વિરાજત્પવનાત્મજેન ।

સગમટ્તં હરિવંશારિ રામાયણં ભારતવપ્તનોડસ્મિ ॥^૧

× × × ×

“અ પાતુ મોવવર્વનમારગિન્ન ચવર્જેન્નવાહનકૈવલેન ।

મોવ્યો મુરઠાં પુરતોડપ્યશર્જેન્નવાપુરા શ્લેષમુયં સ્મરતાઃ ॥

રાપાડ્તુ સિદ્ધયે રતિવિગ્રહે યા.....”^૨

‘અતુરિશનિપ્રમંધ’ના કર્તા કવિ રાજશેખર કહે છે કે રાજ વીરધવલે (ઇ. સ. ૧૨૩૩-૧૨૩૮) વીરનારાયણનું મંદિર ‘મંધાન્ધુ’ હતું.

ઇ. સ. ૧૪૧૩ માં નૃસિંહારણ્ય મુનિએ ‘વિષ્ણુમકિત ચંદ્રોદય’ નામનો એક વૈષ્ણવ ગ્રંથ રચ્યો છે. ઇ. સ. ૧૪૧૭ માં ચિરનારના રેવતી કુંડ પરનો એક લેખ નવનીતચોર દામોદરની સ્તુતિથી આરંભાયેલો છે. ઇ. સ. ૧૪૬૯ માં વાઘેલા મોકલસિંહ ભાગવતોના સમૃદ્ધની રક્ષા કરે છે. ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં વડોદરામાં ગોવિંદલક્ષ્મી રાજા રાજ્ય કરતો ને જુનાગઢમાં રણછોડજીનું મંદિર હતું.

એ ઉપરાંત ગુજરાતના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ભાગવત, ગીતગોવિંદ ને હરિલીલામૃતની મોહિની લાગી હતી; અને તે દ્વારા સામાન્યોને પ્રિય એવાં ભજનો પર શિષ્ટતાનો એપ પથ ચલ્યો હતો.

આ પ્રમાણે ભાગવત સંપ્રદાય ગુજરાતમાં પ્રસર્યો લાગે છે. પણ એમાં શુદ્ધલક્ષિતો સ્પર્શ નથી.

બાર તેર, ને ચૌદમા સદ્કામાં રજપુતાના ને ગુજરાતની ભાષામાં ઝાઝો ફેર નહોતો; અને મધુરાં ને વૃંદાવનની કીર્તિનાં પદો એ ભાષામાં થતાંજ હશે એ સ્પષ્ટ લાગે છે. એટલુંજ નહીં પણ દ્વારકાં શ્રીકૃષ્ણનું ધાગ હોય, કૃષ્ણ-કીર્તનનો પ્રવાહ ગુજરાતમાં વહો આવતો હોયોજ જોઇએ. “ગૌડ મંડલમાં કવિ જયદેવે (ઇ. સ. ૧૧૬૦) ગીતગોવિંદથી રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિ ગાઇ તે

૧. જેમાં દ્રોણ (દ્રોણાચલ પર્વત; દ્રોણાચાર્ય) હેસન કરવામાં આવેલ છે; જેમાં સિંધુરાજ (દરીએ; સિંધુ દેશનો રાજા) ખરોડી નાંખવામાં આવેલો છે; જેમાં પવનકુમાર (અનુમાન; લીમ) ચિરાએ છે; જેમાં રામ (દાશરથિ રામ; ભલરામ)નું દત્ત છે, તથા જેમાં હરિવંશ (વાનરોનો વંશ; બારતને અંતે ‘હરિવંશ’ નામનો ભાગ) છે—એવું જે બારત જેવું રામાયણ તેને હું નમસ્કાર કરું છું.

૨. એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે—ગોવર્ધન પર્વત ઉપરવાથી ચહેલાં જેનાં અંગ ચાંપવાને બહાને, કામથી થીડાએલી ગોપીઓએ, મોટરાંની સમક્ષ પણ નિરાંક રીતે, આલિંગનનું મુખ મેળવ્યું; અને રામા પણ તમારી મનવાંછા પુરી કરે—“રતિકરદમાં”

પહેલાં ગુર્જર ભૂમિમાં એ રસરાજના અધિષ્ઠાતાની અને એ રમેશ્વરીની પ્રેમ-ગાથા અપભ્રંશ કવિઓ ગાઈ રહ્યા હતા તેનું પણ સંગૃહિત વચનોથી ભાન થાય છે ^૧ આ પ્રકારના સાહિત્યમાં શુદ્ધ ભક્તિના અંશો કરતાં પ્રેમ ને ક્યાના અંશો વધારે હતા એમ દેખાય છે.

નરસિંહ યુગમાં ગુજરાતે કલાકારનું બક્ષિત સાહિત્ય પણ ધણું સર્ગવ્યું લાગે છે. હજી તેના નમુના ઝાઝા મળી આવતા નથી; પણ જે મળે છે તેનાથી ભક્તિસાહિત્યના એ પ્રકારનો ખ્યાલ આવે છે આ પ્રકારમાં શૃંગારરસ, ને અલંકાર, બંનેનો બહોળો હાથે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

આ પ્રકારના સાહિત્યનો પ્રવાહ હેમાચાર્યના પહેલાથી ચાલ્યો આવે છે. સિદ્ધહેમના ૮ મા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત કાવ્યોમાંથી જે ઉતારા આપ્યા છે તે આના દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે:—

હરિ નચ્ચાવિહિ પર્જીણુધ વિમ્બધ પાડિહિ લોહિ ।
એમ્બદિં રાહ-પઓદરહં જ લાવધ તં હોહિ ॥ ^૨

x

x

x

એકમેજીહં જધવિ જેએદિ હરિ સુદુ સચ્ચાયરેણુ ।
તો વિ દ્રેહિ જહિં કહિંરિ રાહી । કેા સજ્જધ
સંવરેવિ દૃઢ-નયણા નેદિં પહુદા ॥ ^૩

કલાકારના કહો કે માનવપ્રેમના સાહિત્યની પ્રજ્ઞાવિકા આ યુગમાં પહેલેથી ચાલી આવે છે; તે નરસિંહના શુદ્ધ ભક્તિના જલને ધણે ભાગે ડહોળાવે છે; અને આખરે ભાવજીના પૌરાણિક પ્રવાહને મળી જાય છે.

સંવત ૧૫૦૦ની આસપાસમાં મદન બ્રાહ્મણનું રચેલું ‘મયજીહંદ’ નામનું ૩૪ દુકતું કાવ્ય આ પ્રકારના સાહિત્યનો નમુનો પુરો પાડે છે. તેમાં કૃત્રિમતાની ઝાંખી થાય છે છતાં તે વખતના પ્રચલિત આદર્શોમાં અલંકારની સમૃદ્ધિ અને હરિલીલાનો રસ એ જે વચ્ચે કેવી એકતાનતા હતી તે દર્શાવે છે.

૧ રા કેસરલાલ દુન: બીજી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી.

૨ હરિને આંગણમાં નચાવ્યા, અને લેહ્યા બધા વિસ્મય પામ્યા. હવે શાપાના પયોધરને જે યવાનું હોય તે યાઓ.

—સિદ્ધહેમ, અન્યાય ૮, ૪૨૦-૪.

૩ જો કે હરિ પોતે વિશ્વવ્યાપી નજરે દરેક વસ્તુ ઉપર ક્યાન રાખે છે, છતાં તેની આંખ તો જ્યાં રાધા હોય તેના ઉપરજ ઠરે છે. (પોતાની પ્રિયતમા ઉપર) સ્નેહભરી દૃષ્ટિ ફેંકતાં તેનાં દૃઢ નયનોની આડે કેણુ આવી શકે એમ છે?

—સિદ્ધહેમ અ. ૮, ૪૨૨-૧.

દંત ખાંડિ કરવતુ, અપર નેહર હુવાસન.
મોતી ખર સમુદ્ર, ઘસી પરિમલદ હિરાસન.
કંચુ ખાંડ રિખાંડિ, લેઇ વલિ સોવિન વનહ,
કાળજ અર્ચન પ્રભાવિહિ, તુલ મર્ધ નરભે દિનહ.
એહ કલસ કુંભ ધણુ કુટીરિ ચક્ર પવરિ બધાવીર;
એતલા તપે જી નહ તપિરિ, તુ મુઝ પાસિ ન આવીર. (૨)૧

x

x

x

ખાલી બાલિ નિઠર વચણ; રવણી રાવસારિ ખટણ;
જલવતિ જગડા ગામિ, કાંતિ કંસાસુર વિદલણ;
બાકી બલિ છેતરણ, દેવી દેતાંદ નિકદન;
મધુરિ વાંણિ મદિમાંણિ. સુહવિ અસુરો સંતાપણ.
કમલાયણિ કમલવાસ હરિ, મુઝ મનિ ચામિનિ ભવદારણ;
માનિનિ મયણ ધંમ ઉચ્ચરઈ, હરિ લંકા દિવ દરિશરણિ (૩૪)

આશરે ૧૪૯૫ માં ખાટણ પાસે ધાનેજ ગામ આગળ ‘નતર્ધિ’(૧)
નામના કવિએ રચેલું ફાણ કાવ્ય આ જાતના સાહિત્યનું દર્શાવ આપે છે. એમાં
‘ગીત ગોવિંદ’ની છાયા રપટ દેખાય છે:—

ફાણ

અવિય માસ વસંતક, સંત કરઈ હિસાદ;
મલયાનિલ મહિ વાયલ, આયજ કામ વિદાદ. (૧૭)^૨

શસક.

વણવરિ અવિય મણુ વીનવિહિ, નવિ દસઈ દિસારી રે;
માધવ માધવ લેખુ આવઈ, આવિત દે। મુશરિ રે (૨૮)^૩
વાત સુણી મણુ મણે અતિ હરખિય, નિરખિય શુદધરિવાર રે;
નિજ પરિવારિ ઇ નદવ પટલ, વહુ દા વનદ મઝારિ રે. (૨૯)^૪

૧ હાથીદંતિ કરવત વેશુ, નેપુરે હુવાસન સહેા, મોતીએ સમુદ્રને ખાર
વેઠયો, પરિમલે ઘસારો વેઠયો, કંચુએ કઠકા યવાનું સચું, સોલાએ અમિ સહેા,
અને કાળજ આગમાં બળીને દેહધારી ચણું ત્યારે એ તેને નથાએ આંખણુ. કળશે
કુમની ઉપમા લીધી તે પહેલાં થણુ મટે કુટાયો અને પછી આક હપર ચઢીને ભગ્યો.
ત્યારે તે એ ઉપમા પાગ્યો આવાં તપ ને નથી તથ્યો તે મારી પાસે આગ્યો નથી.

૨ સતેને હિસાદક એવો વસંત ઋતુનો માસ અભ્યો (સતે વસંતનો હિસાવ
કરવા લાગ્યા.) મલયાના વાયુ વાય લાગ્યા અને કામદેવની ગદાએ આવવા
લાગી! (૧૭)

૩ વનરેવે આવીને મણુને વીનતી કરી કે દસે દિસાએ નવું રૂપ પામી છે કામદેવ
માધવને લેઠવા આવે છે, માટે મુશરિદેવ પધારો (૨૮)

૪ વાત સાંભળીને મણુ અતિશય હર્ષિત થયા ને ચેતાના શુદધરિવાર તરફ
ગેયું. પોતાના પરિવારને સાથે લઈને મણુ વનમાં પહોંચ્યા. (૨૯)

પાછા બારી નમતી તરણી કરણી, વરણ ચરણ સચારિ રે,
ચાલઈ ચમકત અમકત નેહર, કેહર કટક વિરાલ રે (૩૦)^૧
વેણિય વચણિ મિષતરિ, બિતરિ રહિઈ સિરિ નાગ
અધર રગ પરવણિય આલિય નાવધ બાપ (૩૩)^૨

આદેલા

નાચધ ગોપિય વૃદ, વાધ મધુર મદમ
મોડઈ અગ મુરગ, સારમધર વાદત મડયરિ એ
દુન વણ મહૂયર એ (૪૧)^૩

ગાધ અભિનવ કાગ સા ચળ શ્રીરાગ
નવગતિ મૂકઈ પાગ સારગ (૪૩)^૪
કર લિધ પ કળ નાલ સિરિ વાર ફેરઈ બાલ
છત્રિઈ વાળઈ તાન સારગ (૪૪)^૫
તારા માહિ નિમચદ, ગોપિય માહિ મુકદ
પણમધ મુરનર ઇદ, સારગ (૪૮)^૬

કુંચ

ગોપિય ગોપતિ કીડત, હીડત વનહ મગારિ,
મારત પ્રેરિત વન બર વન બર નમધ મુરારિ (૫૭)^૭

આજ ધાટીનું 'વસત નિમાસ' કાવ્ય પણ માનનશુભાર ને કલાકારની
શુભારભક્તિ વચ્ચે ફટલો થોડો અંતર છે તેનું બાન ડરાવે છે

૧ સ્તનભારથી નમતી અને મદોનમત હાથણીઓની પહે ચાલતી લઠણીઓનાં
નેચુર અમકાર કરવા લાગ્યા, અને વિશાળ કેયુરમટક અમકવા લાગ્યા (૩૦)

૨ શુ થેનો ચોટનો તે બાણે વેણીને મિરે અદર નાચ રહ્યો હોય એવો દેખાવા
લાગ્યો. પરચાળનો રગ તે હોડના રમતી સરખામણીમાં હારી ગયો (૩૩)

૩ ભદ્રવદન વનના મધુકર સરમધરે મોરલી વગાડવા મળી એટલે ગોપીઓ
ટાણે મળીને નૃત્ય કરવા લાગી મુદમ વગાડવા માંડ્યું સુદર અગ મરડીને નૃત્યના
અભિનય કરવા લાગી (૪૧)

૪ શ્રી રાજને આલાપ કરીને નવનવા કુંચ ગાવા માંડ્યા નવનવા છદે તાલ
આપીને પગ મુકતી ગોપીઓ નાચે છે ને સારગવર મોરલી વગાડે છે (૪૩)

૫ ગોપીઓ હાથમાં મમળનાળ લઈને માથા ઉપર ફેરવે છે છદે છદે તાલ દે છે,
સારમધર વેણુ વગડે છે ને ગોપીઓ નાચે છે (૪૪)

૬ તારાઓમાં ભેમ ચદ્રમાં રોએ તેમ ગોપીઓમાં મુદ શેએ છે સુર, નર અને
હદ્ર ભેમને પ્રણામ કરે છે એવા સારમધર મોરલી વગાડે છે ને ગોપીઓ
નાચે છે (૪૮)

૭ ગોપતિ-મુદ અને ગોપીઓ કોડા કરતા વનમાં ફરે છે આપ્ત વન પવનથી
પ્રેરાઈને મુરારિને નમે છે (૫૭)

આ સાહિત્ય પર 'ગીતગોવિંદે' જળરી અસર કરી દેખાય છે અને આશરે સ ૧૬૦૦ માં ગીતગોવિંદનો પહેલો તરજુમો પણ નજરે પડે છે. આ તરજુમા ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ લાગે છે કે રાધાકૃષ્ણની રસિક લીલાએ ગુજરાતના સાહિત્યના આદર્શોમાં કલામયતા પ્રસારવી ચાલુ રાખી હતી. આ તરજુમામાંથી એક ઉતારો આપવા જેવો છે —

“રાધા માધન નદની એહવી આગાથી ચાત્યાં । એહવી ટેહવી । રાધા તૂં
શ્રી કૃષ્ણનિં ધિરિ તેડી જા । આકાશ મેઘવ્યાપ્ત થયો છિ । વનભૂમિ તમાલ દુમ
એ રયામ છિ । રાત્રિનો સમય છિ । અતિ આયે શ્રી કૃષ્ણ તે બીલીકથુ છિ ॥૧॥

શ્રી જયદેવ એ કરિ તે પ્રનય કરિ છિ । ટેહવો છિ તે જયદેવ ।
વાગદેવતા એ સરસ્વતી । તેડનુ એ ચગિર તેણિ કરીનિ ચિન્તિત છિ । ચિત્ત રૂપીઉં
ચૂઢ એહનુ વલી ટેહવો છિ તે જયદેવ । પદ્માવતી એ લક્ષ્મી તે હતી એ ચરણસેવા ।
તેણિ કરીનિ ચકવર્તી છિ । વલી ટેહવુ છિ તે પ્રનય વાસુદેવ એ શ્રી કૃષ્ણ તેહની
એ નિનાસકથા તેણિ સચુજા છિ ॥૨॥

પ્રકરણ ૧૧ મું

નરસિંહયુગ—ઉપાસનાલક્ષિ ને પૌરાણિક પ્રવાહ

ભાલણ

(સવત ૧૪૬૦)

શુદ્ધ ભક્તિના પ્રચારથી પ્રાકૃત સાહિત્યની ક્ષીમત વધી અને ઉપાસક, પુરાણી ને કલાકાર બ્રાહ્મણ જેમ સસ્કૃતદ્વારા આર્થ સરભરો વિસ્તારતો તેમ પ્રાકૃત ભાષાદ્વારા કરવા લાગ્યો.

આ મિશ્ર ભક્તિનું મૂલ પણ ભાગ્યવત બન્યું. ભાગ્યવતે જેમ પ્રણયીઓમાં ભક્તિરસ પ્રગટાવ્યો, તેમ સાહિત્યકામાં કલાતો નવો આદર્શ પેદા થયો, અને પુરાણીઓની કથાઓમાં ઉપાસનામિશ્ર ભક્તિનું નવું તત્ત્વ આપ્યું જે માત્ર કથા હતી તે હરિજ્ઞા થઈ જે હરિકથા હતી તે મોક્ષનું સાધન થયું અને આ રીતે આર્વાવર્તના બ્રાહ્મણો જેમ પહેલાં ચર્યુત પુરાણો મારફતે આર્યોની સસ્કૃતિની એમતા અને સાહિત્યની સચ્છદિ સાચવી રહ્યા હતા તેમ હવે પ્રાકૃત ભાષાદ્વારા આ પૌરાણિક જગથી હીંદુ સમાજ ને સસ્કૃતિને સુપ્રચિત બનાવી રહ્યા અને તેને કલાની મદદથી સતેજ કરના મંથી રહ્યા.

ભાગ્યવતની અસર ગુજરાતમાં નરસિંહ યુગમાં ઉપ કાલના સજીવ કરતા આ દાદ જેવી દેખાય છે એમાં ભાગ્યવતમાં કેદ થયેલા ચારે જગ પ્રાકૃતમાં

સપૂર્ણ દશામા અને એણે રમેલા ધોરણોજ મધ્યકાલમાં સર્વમાન્ય થઈ રહ્યા હતા.

ભાગવત ને ગીતગોવિંદની અપૂર્વ કલાતુ આધુ અધુરુ દર્શન ગુજરાતને કરાવનાર પણ ભાલણુ છે.—

દરિ વિના આતર-ચક્રે અરેઝ જેમ અમ્બીને હરનીરા ભોર
તેમ મુને વડાલા નદકિશોર, હારિ વિષ્ણુ હુ મૂધરે^૧

કલાની દૃષ્ટિએ નરસિંહની ગમલીલા સાથે ભાનણુની રાસલીલા સરખાવવા જેવી છે એના વિલાસમાં નરસિંહ મહેતાનો ઉભરાતો, વિલાસધેયો તલસાટ નથી પણ વિલાસપ્રિય સાહિત્યકની રસિકતા છે

એનામાં, નરસિંહના જેવો શબ્દપ્રભાવ નથી તેમજ સ્પષ્ટ ક'પનાદૃષ્ટિ નથી, પણ કલાકારનો સુદર પ્રયત્ન છે અને બાધાની હૃદયગમ સરળતા છે, નરસિંહનું અદ્ભૂત કવિત્વ નથી પણ ગસિ-વ્યવન-નરની કલા છે, નરસિંહનો વિલાસ નથી, પણ સૌંદર્યપૂર્ણની રસવૃત્તિ છે અને આ રસવૃત્તિ માન એકલી રાધાકૃષ્ણમાજ રમી નથી રહેતી પણ નળ દમયંતી ને કાદબરીમાં પણ રામે છે આ કાવ્યો ભક્તિની મર્યાદાની બહાર હોઈ આ લેખમાં તેમને છેડવાની જરૂર નથી, પણ તે એટલું જાણવું છે કે ભાલણુની સજ્જ કશજિત માન શુદ્ધભક્તિની માફક પોતાના પ્રણયની આસપાસ વીરાટી નથી, પણ જે જે ત્રિપદ અપૂર્ણ છે તેને સંજનન કરવા મથે છે

તેમજ કલાકારના આદર્શમાં માન-પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરાવનાર જે ભક્તિ સાહિત્ય ગુજરાતમાં પ્રગટ્યુ, અને જેણે દયારામના કાવ્યોમાં સરસમાં સરસ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું તેને પણ શરૂ કરનાર તે ભાલણુજ

‘ મારા સમ ભે માધવ ભેભે મુજને દય અરારો રે,
જેવા છે તેવા આજખ્યા, રેકર ભોમે પાલો રે,
વડલા વેગળા રહો આજ ન કોને આજ વડાવા ’ વગરે^૧

જ્યોદાના જીવન ઘેર આવો, જે મારો તે આપુ,
જ્યાં જે જે હોએ વાહાવા ! તમને તે તે થયુ,
પ્રીતતણુ પાણીએ મીઠું રમેલ વિના શુ દુઃખ ?
નયણાં માહે નેમ જાણીએ વચન મહુ શુ ગુદ
રાત દિવસ છ ટળવણુ, પા રાત્રે માહે નવ દેખુ છ
એક છ વાએ શુ કદ તે દુ જતાણુ તા લેણુ !
માગજોડે લણી રહુ. જણુ આ જી વાટે આવે
નયન દમે નીદાળતા, રપનો તાપ સતાવેછ

એના “વિપ્રલંબ શૃંગારનાં આવાં ધણાં પદો છે; સંભોગના તો તેથીએ ઘટ રસથી ભરેલા છે. ભાવણની દાણલીલા, માનલીલા ને બ્રમરગીત પ્રેમાનંદ કરતાં તો સારાં છેજ, પણ નરસિંહ ને દયારામથીએ ઉતરે તેના નથી”^૧

એની કલા માત્ર શૃંગાર કે પ્રણયરસ ગાવામાં સંમાપ્ત થતી નથી. વાત્સલ્ય રસ ઉતારવાની એની કલાને ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ ઝાંખી કરી શક્યું નથી

પણ પાડે તાળી ને વળાં તોલકું બોલે,
નાનું નાનું નૃત્ય સાંભળી શકર ડાવે ?

x x x x
પ્રીતિ પાડે કૌશલ્યા સોર, રવુ મારો ક્યાંય રમે,
મહારા કોમળ બાળકિશોર, રધુબા ક્યાંય રમે

અને બાસક કૃષ્ણ વર્ણવવાની મોહક કલા એના દરામરક ધર્મા મળે છે:—

કહાન કહાન કરતી હોંડુ રે, ઘેર ઘેર હોંડુ ભેતી રે,
કહા ગયો મારો નાનડીયો રે, જેને નાકે નિર્ભળ મોતી રે

x x x
આંખ આંખતી ને હીલક કરતી, વહાયો ભતો નારી રે,
એ સુખ તો તમે નથી દેખણ, બે કરવત મૂકા કાશી રે

અને ઘજ હોડના કૃષ્ણ માટે માતપિતાનું સંબોધન આખી ભાષામાં એક અપૂર્વ કૃતિ છે—

માતપિતા ક્યમ રજો, જેથી હયન્યુ ઝાવ ?
ફાટે પણ ફાટે નહી, ચોવ તણો ક્યમ રગ
હુ ધર ભઈશ એમ્હો મરશે તારી માય,
હુ એ પણ છુવુ નહી, હુ વિણુ ધરીએ ન ભય
જે દયા મન આરે નહી, તો મારો હાથે રજામ !
કસ જેણી પેર મારીચી, તેમ મળનો ફેરો કામ
x x x

મીડડા માવજી રે, મારે મહિં આવો,
પ્રેમે પીરમુ પરમાનન્દ, ફર ને દૂધ શીરાવો

ધવરાવીને રેડે આંખતી, તેમ દેવશી નહી ચાપે રે,
રોમાંચત મરી દેહકી યાત્રી, તેમ તેની નહી ફાપે રે
માતા નહી ચાલુ તમારી, ધાવ પહીને ભણો રે,
મ બાંધો જે માખણુ માટે, તેણે રોય બરાણો રે
મગિદી મોઢે તમ હપર, જે હુ નવ જ પાશી રે,
ભાણુ તે વાવ સંબારી, રીસ મન માટે આવી રે.

તે દીધો તેમ કા દે નહિ પ્રીત જીને છેલ રે
બાવણ મળુ ચુનાથ સમારો એક ઘડીનો નેહ રે

આમ કનાકાર ઉપાસક ને પુરાણિખું સાહિત્ય સમ્પવતો બાવણ મહાભારત રામાયણ બાગવત શિવ ને માંડેવ પુરાણમાથી અનેક રસિક વિભાગો ને પ્રદર્શીને ગુજરાતીમા રચી પ્રતાપી સાહિત્યનો પાયો નાખે છે

બાવણ પછી આજ યુગમા એનો પુત્ર નિધનુત્તમ સ ૧૫૭૫ મા ઉત્તરકાઠ લખે છે સ ૧૫૨૬ મા ઈર્મણમત્રી નામનો વણીઓ સીતાહરણ રચે છે સ ૧૫૨૮ મા વાલ્મીકીયરથ ટ્રેસવ હરેરામ બાગવતનો દશમસ્કંધ રચે છે

સ ૧૫૪૦ મા પ્રભાસ પાળુમા ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ બીમ હરિલીનાપાડશ કલા ઉદ્ધવગીતા દાણવીના વગેરે રચે છે એ પોતાની પ્રેરણા પુરાણમથી અને બોપદેવના હરિલીલામૃતમાથી ખારોખાર લે કે

બોપદેવના હરિલીલામૃતની અસર બાવણ પર છે તેમ બીમ પર છે બીમ કહે છે —

‘પડિત બે પન્ન દ્વિજ એક કાધો હરિલીલા વિવેક

તેને આધારે કહીએ કયા સરોવર મળ્યો ખેલે થયા ૧

સ ૧૫૪૮ મા જીજુસરમા ગાઠ બ્રાહ્મણ જનાદન ઓખાહરણ રચે છે અને સ ૧૫૫૦ મા ગણુદેવીનો અનારિય બ્રાહ્મણ કાકા નસી બાલચરિત લખે છે સ ૧૫૬૭ મા અડાલજનો મોઢ શ્રીધર રાનજીમહોદરી સવાહ સંપતશતી છંદ અને વિત બાગવત લખે છે ૧૫૭૪ મા ઊના ગામનો માણુ દસ દગ્ગર હુકતુ રામાયણ અને હનુમન્તાખ્યાન લખે છે આમ આ યુગમા પાશ્ચાતિક પ્રેતસાહન ચારે તરફ નવા પ્રયત્નો કરવાની આકાંક્ષા પ્રસારી ગઈ હતી

પ્રકરણ ૧૨ મું

રામાનંદી ઉપાસનાનો પ્રનાહ

(ઇ સ ૧૩૦૦ થી ઇ સ ૧૬૦૩)

બ્યારે ગુજરાતમા બાવણ ઉપાસનામિશ્રિત ભક્તિને સાહિત્યમા મૂર્તિમાન કરતા હતા ત્યારે ગુજરાતની બહાર ભક્તિનો પ્રમન તરંગ દશે દિશામા પ્રસારતો હતો ને નવા પ્રદાણ ને નવું સાહિત્ય સમ્પવતો હતો અને એ બધાની અસર ગુજરાતમા ધીમે ધીમે થતી હતી

દ્રમિડ દેશમાં આનંદારો પછી આચાર્યોએ ભક્તિ સપ્રદાય આતુ રાખ્યો અને રામાનુજ પ્રથમ ભક્તિ સપ્રદાયના સ્થાપક થયા એણે સકરાચાર્યની

માફક સાર્વભૌમ સંપ્રદાય સ્થાપવાનો પ્રયોગ કર્યો તેણે ગામેગામે ફરી આલ-વારેનાં મંદિરો સ્થાપ્યા; અસ્ત થઈ જતા ભાગવત સંપ્રદાયને નવા તત્ત્વજ્ઞાનનો એાપ ચઢાવ્યો; અને અનુયાયીએ ને દેશેદેશ મોકલી આપ્યા.

પંદરમા સેકામાં ગુજરાતમાં રામાનુજ સંપ્રદાય પ્રસર્યો લાગે છે અને વીરભગાવતી સુરત સુધી એની અસર આજે દેખાય છે. આજે ગુજરાતમાં દેડેડેકાણે રામાનુજ દેખાય છે; અને કાઠીયાવાડમાં ખીજડા મંદિર નામે પ્રચલતો સંપ્રદાય આનો એક ફોટો છે એમ માનવાને કારણ મળે છે.^૧

નિમ્ખાર્ક (મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૧૬૪) ને મધ્ય (ઇ. સ. ૧૧૬૯ થી ૧૨૭૮) ના સંપ્રદાયોની અસર ગુજરાતમાં કાંઈ દેખાતી નથી.

રામાનુજ સંપ્રદાયના રામાનંદનો (ઇ ૧૩૦૦ થી ૧૪૦૦) ઉદ્ભવ આગળ કર્યો છે. એણે રામની ઉપાસના શરૂ કરી અને ભક્તિ અને ઉપાસનાને વૈરાગ્ય આપે ભેળવી અને તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યું. ભક્તિથી પ્રેરાયણ જીવન નવા સંપ્રદાયની વાટ બોલું હતું, તેની બાંધે રામાનંદે મઠી. રામાનંદ દેશેદેશ ફર્યા; હાલની ઉપાસનાની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ સમાજ અને ધર્મની પ્રચલિત પ્રણાલિકાનાં રહસ્ય પારખ્યાં; અને તે તિરસ્કારી સામાજિક મમાનતા ને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના પયગંબર બન્યા.

પર્થદણુ પછી પાછાં ફરતાં તેના વિચારો તેના ગુરુબધુઓને ભયંકર લાગ્યા એટલે તેમણે પ્રણાલિકાવાદીઓનું બ્રહ્મભ્રમ વાપર્યું—તેને પંથમાંથી કાઢી મુક્યા. શુદ્ધિ ને સ્વાતંત્ર્યના પયગંબર રામાનુજ પંથ ત્યાગી ઉત્તરમાં આવ્યા. આવતી વખતે એકજ જાણની આશિષ તે સાથે લાવ્યા: પંથના ગુરુ ઉદારચરિત રામાનુજ રાધવાનંદ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતવાળા શિષ્યની મહત્તાની કદર કરી શક્યા.

તે કાશી આવ્યા, અને સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય ને શુદ્ધિથી પરિવર્તન પામેલા રામાનુજ પંથનો પ્રચાર કર્યો. તેણે ન્યાત ને મૂર્તિપૂજા સામે બળવો કર્યો જાન છોડી તેણે સત્સંગને પ્રાધાન્ય આપ્યું વણકર કપીર, ચમાર રૈદાસ, હજમ મંત ને ખાટકી સંધ્યા એની પ્રેરણાથી મહાત્મા થયા.

ઉપાસના એ નિર્મલતા ને ભાવનાની જનેતા છે. રામાનંદે ભાગવતની શુદ્ધ ભક્તિ ત્યાગી પ્રાચીન આર્યોની શુદ્ધ ઉપાસના મેવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને શૃંગારી વામુદેવ, વોકગીત અને સંપ્રદાય બંનેને પ્રિય એવા વિલાસી કૃષ્ણને કોઢી ભારનાગીલ રામચંદ્ર પર પોતાનો મદાર બાંધ્યો. ભાગવત ભક્તિ-એ પ્રગટાવેલા પ્રચંડ તરવરાટમાંથી પોતે પ્રગટવા છતાં એણે તેજ ભક્તિને ઉપાસનાનું માત્ર એક અંગ બનાવવાનો મોટામાં મોટો પ્રયત્ન કર્યો.

રામાનંદનુ એક પદ નાનકના આદિ ત્રય સાહેબમા મળે છે.—

‘ કત બધયૈ રે ધર લાયો રગુ, મેરા ચિતુ ન ચલૈ મન બયો પયુ
એક દિવસ મન બઈ ઉમગ ધસિ અદન ચોવા બદુ સુગધ
પૂજન આલી પ્રહા ઠાઈ સો તહા બતાયો ગુરુ મનહી માહિ
જહ બધયૈ વહ જલ પપાન, તૂ પૂરિ રહો હૈ સખ માહિ
વેદ પુરાણ સખ દેખે જોઈ, હહા તૌ બધયૈ જોઈહા ન હોઈ
રુતરુ મે બનિહારી તોર જિન સકલ બિલ્લ જમ મોટે માર
રામાનંદ રવામી રમત બહા, ગુરુડા રાખદ કહે કોટિ કરમ ૧

આ પ્રતાપી બળવાબોર સુધારકનું હોંદી ઇતિહાસમા અદ્ભુત સ્થાન છે શુદ્ધિ
ને સચોટતામા અપૂર્વ એના આ મહાત્માએ જીવનભર બધા પ્રચલિત બળને
પકકાર કર્યો પણ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના જ્ઞાનીને જ્ઞાન વગર ચાલે નહીં, સરસ્વતી
બ્રાહ્મણને પ્રશ્નાલિકા વગર ચાલે નહીં, પુગણીને અવતાર વગર ચાલે નહીં
પાંડિતને સરસ્વત વગર ચાલે નહીં, અને ચોડાકજ સરસારી અનુયાયીમા પૂજાતા
એવો આ ઉદ્ધારક હોંદને સામ્રાજ્યિક ને પારાણિક ગુલામગીરીમાથી ન છોડવી
શક્યો હોંદમા એક વ્યુથર આવ્યો—પણ જન્મનિત દોંદે તેને પાછો ફેર્યો

રામાનંદની અસર આખા હોંદમા થઈ છે નાસ, કખીર, નરહરિદાસ એના
શિષ્ય હતા, નાનકને એની અને રદાસને કમીરની પ્રેરણા મળી, અને તુનમીદાસજી
પણ એની અને નરહરિદાસનીજ પ્રેરણા પામ્યા

એણે પ્રસાંગેલી રામભક્તિ પદરમા ને મોળમા સૌ આ ગુજરાતમા ધણે
ઠેકાણે પ્રસરી હતી એ સ્પષ્ટ આગે છે ‘રઘુનાથ’ એ સમોદયન ધણુ પ્રિય થઈ
પડ્યુ હતુ, અને બાલણુ જેવા ગમભક્ત હતા તે આગળ જણાવ્યુ છે સવત
૧૫૮૭ મા તળાખના વૈષ્ણવ મીઠાએ લખેના ‘વૈષ્ણવના લક્ષણો’ પણ આ
વાતને પુષ્ટિ આપે છે —

“ સાખનિ સામી શ્રી રઘુનાથ કરે અ વીનતી જોડી દાય,
કહઈ વિષ્ણુ નઈ આપ છાલઈ ગમઈ કહુ રામને તે કિમ ગમઈ ?
મનિ મઈતુ માયા મુખ ધરઈ, વીસાસી પર નહ ઉતારઈ,
સખ્યા દ્રેહ ઉપરી જે બાઈ, કહુ રામને તે કિમ ગમઈ ?
વિષ્ણુ કયા ગુણ ગાઈ ગીત ઉવાર હોયકુ વડલઈ ગીતિ
નારી પીયારી સારસુ રમઈ, કહુ રામને તે કિમ ગમઈ ? ૨

૧ Tara Sitaram Selections from Hindi Literature Vol II

૨ વૈષ્ણવ તરીકે પોતાને ઓળખાવે છતાં સ્વચ્છંદે વર્તે કહો રામને એ કેમ ગમે ?
ઉપરથી સ્નેહ બતાવે ને ગનમા માતી રાખે, વિશ્વાસ આપીને સામાને ઉતરે એ રમ
ને કેમ ગમે ? વિષ્ણુની કયાના ગીત ગાય છતાં દેશુ ઉમરડે ને ચિત વડે પદ્મો
સાયે રમે એ રામને કેમ ગમે ?

રામાનંદના મુખ્ય શિષ્યમાં કપીર સાહેબ (ઇ. સ. ૧૩૯૮ થી ૧૫૧૮) હતા.

લકિતએ પ્રગટાવેલા સ્વાતંત્ર્યના લુપ્તસાનો કપીર અવતાર છે વિધવા બ્રાહ્મણીના પેટમાં પાકેલા રામાનંદની આશિષે અવતરેલા, અને મુસલમાનને ઘેર ઉછરેલા એવા આ વણકરે ઉપાસના, ઉપદેશ, વૈરાગ્ય ને ઉચ્ચાભિલાષી શુદ્ધિની ભાવનાનું નવું એતન પ્રગટાવ્યું.

પ્રભુને તે શુદ્ધ ને સાર્વિક ઉપાસનાપૂર્ણ પ્રેમ આપે છે, અને માધુર્ય વિનાના દૈન્યથીજ તલસાટ અનુભવે છે એને સ્પર્શગ લોહ્ય છે, નિર્મલના પ્રિય છે, નામસ્મરણ શ્વાસ ને પ્રાણ છે એ અવતારોમા માનતા નથી; મૂર્તિ-પૂજને તિરસ્કારે છે, ને આત્મશુદ્ધિ પરજ વિશ્વાસ રાખે છે.

મન મયુર ફલ દ્વારિકા, કાયા કાસી જન
દસ દારેકા હરેરા, તારે જેતિ પિત્રા
X X X

તિરથનત વિષ બેવરી, સળ જળ રાખા છાય
કપીર મૂલ નિકટીય, જૈન હલાહલ ખાય
બ્રાહ્મણો તમ્હે તેનો તિરસ્કાર બેહદ હતો:

બાગ્દન ગદહા જગતકા, તીરથ લાદા જાય
જગમાન હો મેં પુજાવીયા, વડ મહેનતકા ખાય

એને તો મનની શુદ્ધિ ને સંધ્યમ બેજ પ્રિય છે, અને ઉપાસનાપૂર્ણ ઇશ્વર-પ્રેમ એજ એનું ધ્યેય છે ધર્મ, પ્રણાવિક્ષ, અતીતિ, લોભ ને મોહની સામે તેણે પોક્કા ઉઠાવ્યો, અને સાથે સંસ્કૃતની સત્તાની સામે બળવો ઉઠાવ્યો.

" સ સ્ફૂટહિ પડિત મહિ, બહુત કરે અભિમાન,
બાપા ભાનિ તરક કરે, તે નર મહિ અજન
સરિકશત મસાર મેં, પડિત કરે બખાન,
બાપા ભાજિ હલાવહી, ન્યાસ પદ નિરખાન
સસખિરત દે કૃષ જલ, બાપા બહુતા નીર.
બાપા સતગુરુ સહિત દે સતમત મંદર જંલોર " ૧

કપીરના શિષ્યોએ તેનો પથ ગરીબ લોકોમા પ્રસાર્યો ગુજરાતમા પણ સત્તરમા સદ્કામા તે દાખલ થયો લાગે છે માણ્ય ને અખામાં આ મ પ્રદાયનો ધ્વનિ દેખાય છે વરજરાજ કવિ કપીરપથી હતો એમ ગણાય છે

દયાળીના હૃદયથી દાદુ દયાળ નામે સુવિખ્યાત ચનાર ગુજરાતી કપીરપથી અમદાવાદમા ફાગણ સુદ ૮, સવત ૧૬૦૧ મા જન્મ્યા હતા એના પિતા નાગર હતા કે મોચી હતા એમ બે કહેતી છે કપીરના પુત્ર કમાલ કે કપીર પચના

ચોથા ગુરુ છુદ્ધને તેને દીક્ષા દીધી એમ કહેવાય છે. તેણે અરાઢ વર્ષે અમદા-
વાદ છોડ્યું ને દેશેદેશ ફરવા માંડ્યું અને આખરે અજમેર પામે નરાંણા ગામમા
પોતાની ગાદી સ્થાપી. સં ૧૬૦૪ માં તે ગુજરી ગયાઃ એણે કબીર પંથી
માન્યતામાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં ધણા અંશો ઉમેર્યાં. ‘નિરાકાર નિર્મલ તત્ત્વ દાદુ
બન્દનમ્’ એ એનું પ્રિય મંત્રલાયરણુ છે એના રામ વિધણુ નહોતા, પણ
પરમાત્મા હતાઃ

દાદુ રામ અગાધ હૈ, જે હૃદ લખ્યા ન ભઈ;
આદિ અંત નહીં ભણીયે, નાંવ નિરંતર ગાઈ

એની ભક્તિ શુદ્ધ નથી; અને રામાનંદી સકતોનો પ્રણયવિહોણો અને
ઉપાસનાપ્રધાન તલસાટ છે એની કૃતિઓમા કબીર ને મીરાના બંનેના કેટલાક
પદોને મળતી હાયા દેખાય છે

બિનતી

ગોબિન્દ કે અરણો હી યો લાગિ,
જમે આત્રિ બન મે બોલે પીવ પીવ કરિ વ્યાગિ
સુરિજન મેરી રહુ ખીનતી મે બલિ તેરે ભગિ,
બિપતિ હમારી તોહિં સુનાગિ દે દરસન કયુહી પાગિ
ભલ દુષ મુપ ઉપજત તિનમૈં દુમ સરનાગતિ આગિ,
દાદુ દૈં દયા કરિ દીને નાકિ દુમહારો ગાગિ.

આ પંથમાં બાળમુકુંદની ભક્તિ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં આ પંથ સારી રીતે પ્રસર્યો લાગે છે. શ્વાભય,
વાણીયા, પાટીદાર તેમજ કાઠીઆ ને દળન એવા સિત્ત સંસ્કારી ધણા વર્ગોમા
દાદુપંથીઓ મળી આવે છે. પણ ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્ય પર એ પંથની કે
અસર નથી.

૪. મ ૧૭૪૨ માં જોધપુરના રામદાસે રામસ્તેહી પંથ ચલાવ્યો. અને
તેનો પણ ગુજરાતમાં થોડો ધણો પ્રચાર થયો ત્યાર પછી આણંદ પામે સરસા-
ના તત્ત્વજ્ઞ કોલીએ કુએરે પંથ ચલાવ્યો. આ પંથ રામાનંદી પંથનો એક
શાક છે

અરાઢમાં સૈકામા જંબુસરમાં નીચાલ દાજીએ હંસ કબીરનો પંથ ચલાવ્યો
આ પંથો અસંસ્કારી વર્ગને પ્રિય થયા હતા. ખરું જોતાં તેમણે ઉપદેશનુ-
જ સાહિત્ય પ્રગટાવ્યું છે.

આ બધા પંથો વલ્લભ સંપ્રદાય ને પુરાણીઓના થોડપ્રિય સાહિત્ય વચ્ચે
સુકાષ્ટ ગયા; માત્ર જે જલ સમાજનાં નીચેના પડોમાં ઉતર્યું તે ધામે ધીમે વધ્યા
કર્યું.

રામાનંદના પદ્ધતિઓમાં ચમાર રૈદાસ ગણાય છે. એની અમર પંથો
અને માહિત્ય પર કબીર જેટલી થઈ નથી તો પણ ધણી છે. ગુરુ

નાનક પર જેટલી અસર કબીરની થઇ તેટલીજ રૈદાસની થઇ છે. ચિતોડની એક ઝાલી રાણી એની સિધ્ધ હતી એમ લગભગ નોંધે છે અને મીરા-બાઈને પણ એનીજ પ્રેરણા મળી હતી એમ મીર્ગબાઈના એક પદ ઉપરથી લાગે છે.

રામાનંદે પ્રચલિત કરેલી લકિતમા શુદ્ધ લકિતના તરવેા કાઢી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં અને ઉપાસના ને દૈન્યના સૂક્ષ્મ લાવેા રાખવાનો મોટો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. એનું દષ્ટાંત રૈદાસની લકિતની વ્યાખ્યા આપે છે —

એસી ભગતિ ન હોઈ રે બાઈ ।

રામનામ બિન જો કુઝ ક્રિયે,

સો સખ ભરમ કહાઈ ॥

ભગતિ ન રસ દાન, ભગતિ ન કયે જ્ઞાન,

ભગતિ ન ખત મે ગુફા ગુહાઈ ।

ભગતિ ન અંસી હાસી, ભગતિ ન આત્મીપાસી,

ભગતિ ન થહ સખ કુવકાન ગવાઈ ॥

ભગતિ ન ઈન્દ્રી બાધા ભગતિ ન જોગ સાગા,

ભગતિ ન અઢાર પઠાઈ ચે સખ કરમ કહાઈ ।

ભગતિ ન ઈન્દ્રી સામે ભગતિ ન બેરભ બાને,

ભગતિ ન થે સખ બેઠ બઢાઈ ॥

ભગતિ ન મૂડ મુઢાઈ ભગતિ ન માલ દિખાઈ,

ભગતિ ન અરન ધુવાઈ સખ રુની જન કહાઈ ।

ભગતિ ન તૌયો જના આપકો આપ બખાના,

જોઈ જોઈ કરે સો સો કરમ બઢાઈ ॥

આપો મયો તખ ભગતિ પાછ એસી ભગતિ બાઈ,

રામ મિથો આપોગુન બોલો ગિધિ સિધિ સયે ગવાઈ

કહ રૈદાસ પ્રમી આસ સખ તખ હરિ તાણીકે પાસ

આસા થિર બહ તખ સખહી નિધિ પાઈ ॥ ૧

શુરુ નાનક પર (૧૪૬૯ થી ૧૫૫૫) પણ રામાનંદ કબીર ને રૈદાસની અસર છે, અને ખરું જોતા રામાનંદે પ્રગટાવેલી જ્યોતની આયથી શીખ ધર્મ પ્રગટ્યો એમ કહી શકાય તેજ ઉપાસના વૃત્તિ, તેજ દૈન્ય, તેજ સ્વાતંત્ર્ય ને તેજ સમાનતા. રામાનંદનું એક પદ અથ સાહેબમા એણે સાચ્યુ, અને કબીરનાં અને રૈદાસના અનેક પદો પણ તેમા એણે સંગ્રહ્યા છે એનાં કાવ્યોમા પણ કબીરની છાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. એકજ નમુનો લઈએ—

“રાસ ન કોને અમૃત પીને રહન નહીં સસારે,

રાજે સય રંક નહિ રહના આપે મયે જુઝ માને,

રહન કહન તે રહે ન કોઈ કિસુ પૈ કમલુ બિનતી,

એક સખદ રામનામ નિદાધર શુર દેવે પતિ મની ૧

આમ ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાં રામાનંદી ઉપાસનાની અસર ઘણી પ્રમાણ થઈ અને ઘણા કાળ સુધી ચાલી; પણ રામાનંદના અનુયાયીઓમાં જે કોઈએ ખરે પ્રતાપ પાડ્યો હોય તો રામાનંદના શિષ્ય નરહરિદાસના શિષ્ય તુલસીદાસે. (ઈ. ૧૫૩૨ થી ૧૬૨૩).

તુલસીદાસજી કાન્યકુબ્જના બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે તીર્થાટણ કરી જાન ને અનુભવ મેળવ્યો હતો; અને બિશ્વમંગળ ને સુરદાસની મારફત નગુરી સ્ત્રીના ઉપાસંભથી ભક્ત થયા હતા. સ્ત્રીએ કહ્યું :

“અસ્થિ અર્મમય દેહ યહ તાસોં જૈસા પ્રીતિ,
તેમી જો શ્રી રમ મહં હોત ન તો બવલાતિ.”

અને તેમણે બીજે દિવસે કાર્યા જઈ નરહરિદાસ પામેથી દીક્ષા લીધી

તુલસીદાસે રામાનંદ ને કબીરની ઉપાસનાભક્તિ સ્વીકારી એટલુંજ નહ પણ એ બેની ઉપાસનામાં જે તલસાટ નહોતો તે આણી તેને શુદ્ધ ભક્તિ જેવ મોહક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

સરયૂના તટ પર વર્ષો સુધી રામસીતાનાં સ્મરણો સજીવન કરતા તુલસીદાસજી દૂર છે. એકષત દાશરથી ને શિયળમૂર્તિ સીતા એની દૃષ્ટના ઉત્તેજ છે, એનો પૂજ્યભાવ આકર્ષે છે. શિશુ રામથી ચક્રવર્તી અયોધ્યાપતિ સુધીન શ્રીરામનાં બધાં સ્વરૂપો પર તે મોહી રહ્યો છે—પણ તે ‘શુદ્ધ ભક્તિ’થી નહીં—એટલે જોખી ભાવે નહીં; પણ શુદ્ધ ઉપાસનાથી એતરોત થયેલી ભક્તિ—એટલે હૃદય ચીરી રામ જોવા ધચ્છનાર દાસાનુદાસ હનુમાન ભાવે. એત ભક્તિ પ્રણય વિનાની છતાં પ્રણયથી પણ સુદૃઢ ને ભાવભરી બને છે. એની નિર્મલતા તેમજ એનો સંયમ ઉપાસનામાં જે ગૌરવ ને માર્દવ સર્ગવે છે તે શુદ્ધ ભક્તિને કદિ સુલભ થતાંજ નથી. તેનું સ્તવન એની ઉપાસનાનો ખ્યાલ આપે છે:—

અવગાર નર સંસાર બાર વિભાંજિ દારુન દુઃખ દહે,
જય મનવપાલ દવાલ મુખ સંયુક્તરક્તિ નમામહે
X X X
જેહિ નાથ કરિ કરના વિચિત્રે ત્રિવિધ દુઃખ તે નિર્વહે,
ભવખેદહનદહ હમ કહે રહ રામ નમામહે.
જે ગ્યાનમાનવિમલ તવ ભવહરનિ જગતિ ન આદરી,
તે પાદ સુર દુલભ પદાર્પિ પરત હમ દેખત હરી
X X X
જે ચરન શિવઅજૂન્યરજ સુખ પરસિ મુનિપત્ની તરી,
નવનિર્મલ મુનિબન્દિત ત્રૈલોક્યપાવન સુરસરી
જન કુલિલ અંકુસ કંજલુલ બન ફિરત કંઠક કિ ન લહે,
પદકંઠદંદ મુકુટ રામ રમેસ નિલ બનમહે.
X X X

ને પ્રાણ અન્ય અદૈત મનુભવમય મન પર બ્યાવહી,
તે કહ્યું જનક નાથ હમ તવ સચનજસ નિત ગાવહી.
કરનાયતન મણુ સદગુનાકર દેહુ થઇ પર મૌંગહી,
મનવચન કર્મ વિકાર તાજ તવ ચરન હમ અનુરાગહી

એમની ઉપાસનામાં અસલી ભાગવત સપ્રદાયનુ માત્ર મહીમાગાન નથી; ભાગવતની ભક્તિનાં માત્ર લાડકેડ નથી. એનામાં દૈન્ય છે પણ ગૌરવવાળું, લાડ છે પણ પૂજ્યભાવમયો, મોદ છે પણ ‘માધુર્ય’^૧ ને ‘સખીભાવ’ વિતાનો. ગીતાની ભવ્ય ઉપાસના પછી હૃદમાં એવી અદ્ભૂત અને વિશુદ્ધ ઉપાસના પ્રગટી હોય તો સુંદર, સુમધુર, ને ભાવભરી ઉપાસના તુલસીદાસજીની, એમના પ્રેમની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે:—

“તુલસીકે મવ માતકહિ કેવલ પ્રેમપિયાસ,
પિયત રવાંતિજલ જનનગ યાયક બારહ માસ
રહત રહત રસના લગી તુના પુખી ગઈ અગ,
તુલસી આતક પ્રેમકે નિત નૂતન રેચિ રગ.”

પણ તુલસીદાસજી આ કીમીયો અદ્ભૂત કલાની મદદથી કરે છે. એમનું ‘રામચરિત માનસ’ રામાયણનો અનુવાદ નથી; સ્વતંત્ર કૃતિ છે, સદેહે નીરખેલા ભગવાનનું સર્વોગસરસ ઉપાસનારતોત્ર છે. રામાયણની કથામાં, એમની સરસ કલાથી રસ ઝરે છે, એમની મનોહર શૈલીથી વૈવિધ્ય ને અપૂર્વતા આવે છે. એમનાં પાત્રો સુરેખ ને સુંદર છે; એમના ભાવો વિશુદ્ધ ને ઉચ્ચાભિલાષી છે. જીવનભરના અધિકારમાં મીઠન ‘પેરેપ્રાજ્ઞ લોસ્ટ’ લખે છે; દેવે દાસેલા જીવનના એકાંતમાં ડાટે ‘ડીવાઈન કોમેડી’ લખે છે; એ બેની માફક, પણ એમનાથી અનેગી શાંતિ ને કલામયતાથી, સરસના સૌમ્ય તટના રસિક એકાંતમાં તુલસીદાસજી ‘રામચરિત માનસ’ લખે છે—ને સમગ્ર જીવનની રસિકતા, સરસતા એક કૃતિમાં પ્રગટાવે છે

આવી અપ્રતિમ કલાથી તેમણે રામાનંદનો સ્વાતંત્ર્ય ને શુદ્ધિનો મંત્ર પ્રવર્તાવ્યો. “તે રામાનંદના અનુયાયી હતા, પણ તેમના સિદ્ધાંતો લાક્ષણિક રીતે તેમણે વિકસાવ્યા. એમના આકર્ષણનું મુળ આ છે ખીજા સુધારકો મોટા સિદ્ધાંતો શીખવી ગયા; પણ એમણે સિદ્ધાંતો શીખવ્યા એટલું જ નહીં પણ જેને માટે તેમણે એ દર્શાવ્યા તેની પાસે તેને સ્વીકારાવ્યા. પયગંબરની કીમત તેના વિજયથી થાય છે; અને નવ કરોડ માણસો પોતાના નૈતિક ને ધાર્મિક આચારો એમની કૃતિઓ પર રચે છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. અસરની વ્યાપકતાનું ધોરણ લઈએ તો એશીઆના ત્રણ કે ચાર મહાન સાહિત્યકોમાં એમનું સ્થાન છે.”^૨

૧. આ શબ્દ ચૈતન્ય-પરિવર્તન પામેલો પ્રણય જેને શુદ્ધભક્તિ કહી છે તેના ઉદ્ધવા સ્વરૂપ માટે વાપર્યો છે; અને તેજ અર્થમાં અહીંનાં વાપર્યો છે.

આમ નવસૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કરતા અમર સાહિત્ય સર્જનવતાર તરીકે, હોદમાં ગીતા ને ભાગવતના કર્તા જોડે તુલસીદાસજી એમ છે. સાહિત્યકાર પયગંબર બને છે; અને ભક્તિએ સર્જનનેલા નવજગત પરનું સમ્રાટપદ ચૈતન્ય જોડે વહેચી લે છે.

તુલસીદાસે ઉપાસનામાં તલસાટ આણ્યો; સાહિત્યમાં કલા આણી; પણ નાનકેપંથના અપવાદ સીવાય રામાનંદી પ્રવાહની અન્યવ્યથા વિનાશકતાની ધાર ખાડી કરી. ન્યાન, મૂર્તિપૂજન, બ્રાહ્મણ, ને પ્રજ્ઞાલિકા સામેનો દ્વેષ સૌમ્ય સહનશીલતામાં વિરમી ગયો; શુદ્ધિ મારેની ઝનુન ભાવનાતી સૂક્ષ્મતામાં ને નિર્મલ રામભરોસામાં સમાપ્ત થઈ ગઈ. તુલસીદાસની અદ્ભૂત કાવ્યશક્તિથી અંજળએલા ભક્તો, હોદને ફુલાંચે, તેમાં રહેલી નિર્માલ્યતા જોઈ શક્યા નહીં, અને જે કે રામાનંદી પ્રવાહનું જોર રહ્યું હતું તે શુદ્ધ ભક્તિના પ્રસરતા ટિગિયજ્યે ભાંગી નાંખ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

શુદ્ધ ભક્તિના સપ્રદાયોનો પૂર્વાશ્રમ

(ઇ સ. ૧૪૦૦ સુધી)

સહજયા પથ—મહીદાસ

મહાપાન બૌદ્ધમતના પ્રતિભે જોમ શૂન્યવાદ પ્રિય હતો તેમ અશ્વકા ને વિતંડાવાદ સાથેનો વિલાસ પણ પ્રિય હતો. તેમના હૃદય નીચે અનેક પ્રકારના વિલાસમહોત્સવો થતા; અને તેનું બીમત્સ છતાં પ્રેરણામય સાહિત્ય પ્રગટતું આ સાહિત્યમાં કલા હતી, ને વાસનાની ઉર્મિ હતી.

ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સૈકામાં રચાયેલા કથા વાયુ નામના પુસ્તક પરથી લાગે છે કે આશ્ર, વેતારવક અને પાણકેમાં પ્રચલતા બૌદ્ધમતમાં 'એકહિંકાપય'—સંયુક્ત સંકલ્પ—નો પ્રચાર હતો.^૧ તે સિદ્ધાંત પ્રમાણે સ્વાભાવિક આકર્ષણથી ખેંચાયલું છતાં અપરિણિત સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ ભાવિ જન્મોમાં સયોગ પામવાની ઇચ્છાથી સંયુક્ત ભક્તિ આદરી શકતું આ સિદ્ધાંતને પરિણામે કેટલાક અધમ પુરુષો, અર્હતનું રૂપ લઈ, ક્ષુદ્ર વાસના સતોષતા. જ્યાં ત્યાંનો આકર્ષ વધે ત્યાં સ્વાભાવિક વૃત્તિ અસ્વાભાવિક રસ્તાજી જોળવા માંડે.

૫મી શૂન્યવાદ વધ્યો. આત્મા ને પરમાત્માની માન્યતા વિનાના મહાપાન બૌદ્ધમતે શૂન્યવાદ કેળવ્યો, અને 'જે નદી પિડે તે નદી બ્રહ્માડે' એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો.

સમાજનો મોટામાં મોટો સડો તે સાગનો આડંબર ધારતા અપરિશ્લિત ધર્મશુરોએ છે. બૌદ્ધ મંડોના લિશ્તુઓ ને લિશ્તુણીઓએ વૈરાગ્યના વાધા નીચે ક્ષુદ્રતાની પરાકાષ્ટા સેવી. “આ મંડોમાં” સેન ‘ચૈતન્ય અને તેનો સમય’ નામના પુસ્તકમાં કહે છે: “લિશ્તુ અને લિશ્તુણીઓએ મહાજન ધર્મનો પંથ શરૂ કર્યો. આ ધર્મ ટેટલેક અંશે પ્રણય ઉપર રચાયો હતો; અને ઘેરમાં ઘેર વાસનાનૃસિની ક્ષુદ્રતામાં પરિણામ પામતો. વિવો-માદ તરગિણીનો કર્તા બૌદ્ધમતના શુરના મુખમાં જે સિદ્ધાંતો મુકે છે તે નીતિના બધા નિયમોને કચરે છે, અને નારિતકતાનું ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપ બતાવે છે. તેઓ આત્મામાં માનતા નહીં, લગ્નગ્રંથીની પવિત્રતામાં માનતા નહીં; અને દાણિક વિધાસથી પર એવું કું માનતા નહીં.”^૧

જ્યાં જ્યાં મહાયાન બૌદ્ધમત હતો ત્યાં સદૃશ્ય પંથ પ્રસર્યો. આ પંથના પૂર્વેથી જે સિદ્ધાંત ચાલ્યા આવે છે: (૧) પરકીયા રસ; અને (૨) શુરને સર્વ સમર્પણ.

પરકીયા રસ બૌદ્ધ ભિક્ષુને કળવ્યા વિના છુટકો નહોતો, અને તેથી પરકીયા રસ દેગ્ગપેજ મોક્ષ મળે છે એ પરમપ્રિય સિદ્ધાંત થઈ પડ્યો. આ રસનું બીજું અર્થધીયું સમર્પણ; શુરને બધું સમર્પણ કરવાની શ્રદ્ધા પ્રસરે નહીં ત્યાં સુધી શુર રસનો લાભ લઈ શકે નહીં. સદૃશ્ય પંથમાં દાખલ થતાં શિષ્યા દીક્ષા લેતી; શરીર શુરને અર્પણ કરતી; અને શુરને દન્ડા થાય ત્યારે અર્પણ કરેલું શરીર તેની સેવામાં દાખર રાખતી.

આમાં ઈશ્વરી અંશ છે એવો સદૃશ્યમાં ખોટો ડોળ નહોતો. પુરુષ અને સ્ત્રી તેજ દેવદેવી હતાં તેમનો પ્રણય તેજ નિર્વાણનું દારૂ હતું મહાયાન બૌદ્ધો પાછળથી અધમમાં અધમ સિદ્ધાંતો બહાર પાડતાં ડરતા દેખાતા નહોતા.

આ સદૃશ્ય પંથીઓમાં ધાર્મિક વિલાસમહોત્સવો રચાતા, અને આ ‘નેગ્રનેડી’ઓને તેમાં નિર્વાણ દેખાતો. આ તોફાનોમાં અમેરો રસ કૃષ્ણલીલાનાં બીજાત્સ કીર્તનોમાં બ્યક્ત થતો, અને વિલાસમહોત્સવોને કૃષ્ણગોપીના રાસની ઉપમા મળતી હોય એમ લાગે છે. રાષાતંત્ર અને રાધાચરનો પણ તાનિક સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ છે.

આઠમી સદીથી જેમ શુજરાનનાં લોકગીતોમાં કૃષ્ણના શૃંગારને અમરધાન મળે છે તેમ વ્રજ, મિથિલા ને બંગાલના લોકસાહિત્યમાં મળતું. મદનનું રથાન મદનમેહને લીધું હતું; અને મદનોત્સવને બદલે ડોલોત્સવો થતા હતા.

મિથિલા ને બંગાલમાં આ વાતાવરણ હોવાથી માનવપ્રેમ અને કલાકારની લલિત પહેલેથીજ ચાલી આવે છે.

દસમી સદીમાં મધ્યગંગોત્રી જૈન કલ્પલક્ષ્મી આગળ સૂચન કર્યું છે તે સદૃશ્ય પંથના એક મહાન આચાર્ય હતા. એના પદોમાં જેટલો પ્રભુ છે, તેટલી વિષયવાદસા છે, જેટલો બીજાસરસ છે તેટલોજ તેમાં સુદૃઢ તલસાટ છે અને શુદ્ધ હિતુ ને બિહુણીઓએ આ કાવ્યોની ગ્રેરણીથી વિલાસમહોત્સવો રચી નિર્વાણ મેળવવાના પ્રયોગો આદર્યા હશે તે સહેલાઈથી કહી શકાય છે.

દેવા પ્રકારના સંબંધથી મોક્ષ મળે તે માટે શુદ્ધ સાધનતંત્રના સત્રો નીચે પ્રમાણે છે. —

“નરી, કપાલિકા, વેશ્યા, રજની (ધોળણ), હનમની કન્યા, કાકણી, શક્રકન્યા, ગોવાળની કન્યા, તથા માલાકર જ્ઞાતની કન્યા—આ નવ પ્રકારની કન્યાઓને તાનિક ક્રિયાઓ કરવાનાં યોગ્ય સાધન માનવા. આમાંની જે ઘણી હુલીઆર હોય તેમને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણવી જે કન્યાઓ રૂપ અને યૌવનસપ્ત હોય, શીલ અને સૌભાગ્યવાળી હોય તેમનું ધ્યાનપૂર્વક પૂજન કરવું, કારણ તેનાથી માણસ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.”^૧

૧૧ મા સતકેના અંતમાં સેનવંશના રાજાઓએ બગાલમા સત્તા ખેસાડી. આ રાજાઓ દમ્પત્યના હતા, અને વાસુદેવપુત્ર અને કૃષ્ણની ઉપાસના ત્યાંથી લઈ આગા એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.^૨ રાજા લક્ષ્મણેનના દરબારમાં (ઈ. સ. ૧૧૬૦ માં) જયદેવે ગીતગોવિંદ માણું.

ઈ. સ. ૧૧૮૩ માં કૃત્તુહીને ખીહાર લીધું ને ત્યાર પછી નડીઆ હુલ્હુ, ને એકેએક ઈંદ્ર સાધુનો વિનાશ કર્યો વિનાશ એવો સર્વ વ્યાપી હતો, કે નડીઆ જેવા વિદ્વાના ધામમાં પુસ્તકો સમગ્રવનાર ઢોંધ રહ્યા નહોતા. આમ જૈન ધર્મ પડ્યો તે ફરી સજીવન થયો નહીં.^૩

જૈન મન પડતા સદૃશ્ય પંથે પોતાના વિલાસ મહોત્સવો યજ્ઞવલ્લભ દાવના જ નીચે ચાલુ રાખ્યા. સદૃશ્ય પંથએ કૃષ્ણકીર્તનનું સ્વરૂપ તો ક્યારેય લીધુંજ હતું, અને યજ્ઞ અસરકારી ને કેટલાય સન્કારી સ્ત્રીપુરુષો મહદૃશ્ય સિદ્ધાંતના આચાર ને આદર્શો સાચવી રહ્યા. “બંગાળમાં વામાચારી યોદ્ધાઓ પ્રવર્તાવેલા સિદ્ધાંતો શુદ્ધધર્મની અસર જતા પણ ગયા નહીં. જુના સિદ્ધાંતો વૈષ્ણવોના સદૃશ્ય પંથના સામાન્ય લોકોમાં પ્રચલિત થયા, અને એના મહાન પ્રસારક ચડીદામે કાણુ બડના લાવેનો પોતાના પ્રેમગીતોમાં પ્રતિધ્વનિ પાડ્યો, અને જૈનોએ આપ્યું હતું તેનાથી તેને વધારે આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપ્યું.”^૪

૧ Sen. History of Bengali Language and Literature.

૨ Sen. Chaitany and his Age

૩ Vincent Smith. Early History of India.

આ ક્ષુદ્રતાને અમર બાવનાથી વિશુદ્ધ કરી પ્રણયને પરમ બાવનાનું અપૂર્વ સ્વરૂપ આપનાર નદીઆના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને સદ્ગુણ પંથના અનુયાયી કવિ ચંડીદાસ ચૌદમા સૈકામાં થયા. ધણી આદર્શ પ્રણયીઓ થયા છે; ધણીએ આદર્શ પ્રણય સાહિત્યમાં અમર કર્યો છે. પણ વિદ્વાસની પ્રયત્ન મસ્તીમાં, સમર્પણની સંપૂર્ણતામાં, ભાવવિધ્વની સમૃદ્ધિમાં કે તલમાટભર્યા વિશુદ્ધ પ્રણયની ભાવનાની પરમ સિદ્ધિમાં ભાગ્યેજ કોઈ પ્રણયી એની જોડે આવી શકે એમ છે.

ચંડીદાસ પ્રણયી હતો. ક્ષુદ્ર વાસનાનો ભુખ્યો નહોતો, પણ દૈવી તલસાટની પૂર્ણ થેલછનો લોભી. નરસિંહ મહેતાએ લકિતને માનવ પ્રેમ જેવી માની; ચંડીદાસે માનવ પ્રેમને લકિતનું સ્વરૂપ આપ્યું. તેણે પ્રણયને આધ્યાત્મિક બનાવ્યો; સદ્ગુણ પંથની ક્ષુદ્ર વાસનાવૃત્તિ તિરસ્કારી તેણે સુક્ષ્મમાં મૂક્ષમ ભાવનામય પ્રણયની પયગંબરી જીવનમાં ને સાહિત્યમાં ચૂર્ત કરી.

એની ધોખણુ પ્રિયતમાને માત્ર પ્રણયથી નહોતી પણ અપૂર્વ ઉપાસનાથી તે પુનઃવા લાગ્યો. પ્રણયની તીવ્રતાએ તેને લક્ષ્ય બનાવ્યો:

“શુન રજકિની રામિ, ઓ દુટિ બાન, રીતલ બહિયા,
શરણ લઈલામ આમિ ।

રજકિની રૂપ, કિરોરી સ્વરૂપ, કામ ગન્ધ નાહિ તાય ।

ના દેખિલે મન, કરે ઉચાટન દેખિલે પરાણુ બુદાય ।

તુમિ રજકિની આમાર રમણી, તુમિ હવે આ મનુ પિત ।

ત્રિસન્ધ્યા ચાલન, તોમાર ભજન, તુમિ બેદમાતા ગાયત્રી ॥

તુમિ બાગ્યાદિની, હરેર રમણી, તુમિ મે ગવાર હારા ।

તુમિ સ્વર્ગમર્થ, પાતાલ, પર્ણત, તુમિ સે નયનેર તારા ॥

તોમા બિને મોર સકલઈ આધાર, દેખિલે બુદાય આંખિ ।

થે દિન ના દોખ ઓ આંદવદન મરમે મરિયા થાકિ ॥

ઓ રૂપ માધુરિ ખારાંતે નાગિ, કિ દિથે કરિબ બસ ।

તુમિ સે મન્ત્ર, તુમિ સે તન્ત્ર, તુમિ ઉપાસના બસ ॥

રજકિની રૂપ, કિરોરી સ્વરૂપ કામ ગન્ધ નાહિ તાય ।

રજકિની પ્રેમ, નિકષિત હેમ બહુ ચંડીદાસે ગાય ॥ ૧

૧. હે રજકિની (ધોખણુ) રામી! મેં તારા ચરણનું શરણ લીધું છે, કારણ તેથી (મારા બળતા હૃદયને) શાંતિ થાય છે. હે રજકિની, તાર કિરોરી સ્વરૂપ કે જેને દેખીને કામવાસના મજબૂતી નથી તેનું હું પુજન કરું છું તને જ્યારે દેખતો નથી, ત્યારે મનને ઉચાટ થાય છે, અને તને જોતાં વાતને હૃદયને શાંતિ થાય છે. હે રજકિની તું મારી રમણી છે, તુંજ માતા પિતા છે. ત્રિસન્ધ્યા અને ભજન હું તારાંજ કરું છું. તું બેદમાતા ગાયત્રી છે. તુંજ બાગ્યાદિની સરસ્વતી તુંજ પાર્વતી, અને ગજાનો હાર છે મારું સ્વર્ગ અને મર્થ, પાતાલ અને પર્વત અને મારા નયનના તારા પણ તુંજ છે. તારા વિના બંદે આધાર લાગે છે, તને જોઈ છું ત્યારેજ આખોને શાંતિ થાય છે.

અને પ્રણયથીજ મોક્ષ મળે છે એમ ખુલ્લી રીતે તેણે ગાયું :

“નાયિકા સાધન, શુનદ લક્ષણ, ચેરુષે કરિતે હય ।

શુષ્ક કાષ્ટર સમ, આપનાર દેહ કરિતે હય ॥

પ્રહ્લાન્ડ વ્યર્થપિયા, આછયે જે જન કેહ ના દેખયે તારે ।

પ્રેમેર પીરિતિ, જે જન જનયે સેઈ સે પાઈતે પારે ॥”^૧

ચડીદામે આ શુદ્ધ ભક્તિ માટે લોકોનો તિરસ્કાર ને બહિષ્કાર વેઠ્યો. આખરે ગૌડના મુલતાને તેમને દાથીની પીડે આધી, ફટકા મારી મારી નંખાવ્યા. આમ દુનીઆને અપૂર્વ પ્રણયભાવનાની મિલ્દિનું દર્શન કરાવનાર મહાત્માએ પોતાની ભાવના ખાતર પ્રાણ છોડ્યા.

ચડીદાસનું રચાન ભક્તિના ઇતિહાસમાં એક મીમાંસિક છે.

દસમા શતકમાં સદૃશ્યા કાણુભટે માનવોના વિદ્યાગી પ્રેમને મોક્ષ માન્યો. આ પ્રેમ પદ્મમાં શનકમાં માધવેન્દ્રી શુદ્ધ ભક્તિમાં પરિણમ્યો. આ ઉત્કાંતિની સાકળનો વચ્ચેનો અંકોડો તે ચડીદાસ. એણે મનુષ્યના પ્રણયને દૈવી ભક્તિરૂપે ગણ્યો ને ગાયો.

પરકીયા રસ એજ સદૃશ્યા પંચને મોક્ષનુ સાધન હતુ એટલે એ કીર્તનો ને કૃષ્ણનો પરકીયા રાધા પ્રત્યેનો પ્રેમ એક સરસ વિષય યથ પડ્યો. એણે રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમ ‘પૂર્વરાગ’ ‘દૈત્ય’, ‘અભિસાર’ ‘સભોગમીલન’ ‘ભાવસમેલન’ વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી ગાયો છે અને એને પગલે અનેક સદૃશ્યા ભક્તકવિઓ-એ કૃષ્ણકીર્તન દ્વારા માનવપ્રેમનુ ને વિષયક્ષાલસાનુ સાહિત્ય પ્રગટાવ્યું ને લોક-પ્રિય કર્યું. એનું એક કૃષ્ણ કીર્તનનુ પદ લઈએ —

વધૂ તુમિ મે આમાર માન

દેહ મન આદિ, તોહારે સપે છિ, ૧૫ શીલ ભતિ માન ।

અખિચેર નાય, તુમિ હે કનિયા, યોગીર આરાધ ધન ।

ગોપ ગોપાલિની, હામ અતિ દીના, ના ભનિ જનન પૂજન ।

પીરિતિ સાગરે, માય તનુ મન, દિવાઈ તોમાર પાય ।

તારું ચ દ્રવદન હું જે દહાડે દેખતો નથી, ત્યારે હું મરેલા જેવો થઈ રહુ છું. હું એક પલવાર પણ તારું રૂપ અને મધુર્ય વિસરી શકતો નથી હું તારી પ્રીતિનું પાત્ર કેવી રીતે યદ રાકું ? તુજ મારાં મત્ર તંત્ર, અને હપાસના જી હે રત્નકિની, તારા કિરોરી સ્વરૂપની હુ પ્રશસા કરુ છું. તેમા સ્થૂલ વાસના લેશ માત્ર પણ નથી. ચડીદાસ કહે છે કે રત્નકિનીનો પ્રેમ એ તો નિકષિપ્ત હૈમ જેવો છે.

—Sen: History of Bengali Language and Literature.

૧ નાયિકાના પ્રેમથી મેક્ષ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે સંબંધે, તમારા દેહને શુષ્ક કાષ્ટના જેવો બનાવી દો. કે જેથી તેને ક્ષાણ પણ પ્રકારના આર્થ્યલોભી અસર ન થાય. જેણે શુદ્ધ પ્રેમ ભણ્યો છે, તેજ વિશ્વવ્યાપી અને અદૃષ્ટ એવા પરમ ભાને પામી શકે છે.

તુમિ મોર ગતિ, તુમિ મોર પતિ, મન નાહિ આન ભાય ।
 કલંકી બલિયા, કાકે સળ લોકે, તાહાતે નાહિકે હુ ખ ।
 તોમાર લાલિયા, કલકેર હાર, ગલાલ પતિ સુખ ।
 સતી વા અસતી તોમાતે બિદિત, ભાવ મન્દ નાહિ ભનિ ।
 કહે ચન્ડીદાસ, પાપ પુણ્ય મમ, તોમાર ચરણ ખાનિ ।^૧

ચંડીદાસ પછી વિદ્યાપતિ યવા (ઈ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦) એ સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત કવિ હતા; પોતાને વૈષ્ણવ માનતા. રાધાકૃષ્ણનો પ્રણય એમણે અનેક ભાવમાં ને અનેક રીતે ગાયો. ચંડીદાસ જેવા અદ્ભુત તે નહોતા; પણ તેમની સમૃદ્ધિ ઓછી નહોતી.

આ સમયમાં આ પ્રદેશમાં 'કૃષ્ણ ધમાલી'નાં બીભત્સ પદો ધણાજ લોકપ્રિય હતાં; કૃષ્ણલીલા ને રામચરિતનાં નાટકો ગામડે ગામડે થતાં અને એ લીલાનું છોકરાંઓ ઘેરઘેરે અનુકરણ કરતાં. આ બંનેની કૃતિઓમાં આ પ્રચલિત ભાવો શિષ્ટ સ્વરૂપ પામ્યાં.

આ બન્નેએ પ્રણય ને કલાકારનું સાહિત્ય સરળબ્યું. એ સર્જન પાછળ પ્રચલિત વિલાસમહોત્સવો વિશુદ્ધ કરવાનો ને સદૃશ્ય પંથના સિદ્ધાંતોને ભક્તિની ભૂમિકા પર લઇ જવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો હતો. આવાં કાવ્યોથી વિલાસી ધેલછા ક્ષુદ્રતા લાગવા મથી રહી હતી. ભક્તિ ધામેધામે વિલાસમહોત્સવોનું સ્વરૂપ છોડી ભજન મંડલીનું—રાસલીલાનું સ્વરૂપ ભેટી હતી. પરકીયારસ માધુર્યમાં પલટાતો હતો.

૧ હે મિત્રે, હું મારો પ્રાણ છે મારો દેહ અને મન, મારા કુવતી મતિધા, મારી ભૂત, મારા માન, મારા સર્વસ્વ તારી સેવામાં મેં અર્પણ કર્યું છે. હે કૃષ્ણ! યોગીઓ જેની આરાધના કરે છે એવો હું તો બાળક વિષ્ણુનો નાથ છે. હું તો એક અતિ લીન ગોવાલ છું, અને તારું ભજન-પૂજન કેમ કરજું તે બાલ્યતી નથી તેમ છતાંમિ મારા તન અને મન તારા પ્રેમને ખાતર મેં તને અર્પણ કર્યાં છે. તુજ મારી ગતિ છે, તુજ મારો પતિ છે. મને બીજા કશાની હવે ઈચ્છા નથી મારા આ પ્રેમને માટે લોકો મારી નિંદા કરે છે, પણ મને તેનું દુઃખ નથી. તારે ખાતર, આ નિંદા મને ગળાના હાર જેવી લાગે છે. હું પવિત્ર (સતી) છું કે અપવિત્ર (અસતી) તેની તને એકલાનેજ ખબર છે મારે મઠે સાકું શું ને ખોદું શું તે પણ હું બાલ્યતી નથી ચન્ડીદાસ કહે છે કે પાપ અને પુણ્ય મને તો સરખાંજ છે, હું તેમને ઓળખતો નથી; માત્ર તારા ચરણનેજ હું તો પીછાડું છું.

પ્રકરણ ૧૪ મું

શુદ્ધ ભક્તિનો મધ્યાહ્ન

ચૈતન્ય

(૪ સ ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦)

આ સમયમા ધર્મ ને નિહતાના કેદો વચ્ચે રિચાર ને ઉર્મિઓની આપ લે અર્વાચીન જમાનામા હત્પતી મુશ્કેલ પડે એવી ઝડપથી ચલી ઉત્તરમા કાશી બગાલમા નડીયા-નરદિપ, વિજયનગરના હોંદુ મહારાજાઓના છત્ર નીચે શ્રીરંગ-આના મુખ્ય રથજે દરેક મતના આચાર્યો હતા અને ત્યાં નિધાની વૃદ્ધિ અને સપ્રદાયોની કમોતી આત્માજ કરતી ગળ્યસત્તા પારકી હતી છતાં બ્રાહ્મણોએ સરકારના આ પાટનગર બનાવ્યા હતા આ સમયે એવું અને ઘણું જ લોકપ્રિય કેદ વૃદ્ધાવન થયું

આ પાટનગરોમા રામાનંદી પયની અમર જુગ્મ હતી, લા શકરનો મત અને ભાગવતની ભક્તિના પથો સર્વોપરિતા મેળવના મધ્યા કરતા

શ્રીરંગથી મધ્ય ને રામાનુજની અસર વૃદ્ધાવન ને કાશીમા આવતી ને લાથી બગાલમા જતી, મગાલી પ્રજુયધેલી ને વિલાસી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિની અસર વૃદ્ધાવનમા આસતી, અને લાથી આખા હોંદમા પ્રસંગતી 'ગીત ગોવિંદ' આશરે ૧૨ મી સદીમા થયું, છતાં નેની છાપ એક સદીમા આખા દેશમા પડી તેનું કારણ આ કેદો વચ્ચેનો નિકટ સમય અને સરકાર વિનિમય હતો

મધ્યે પોતાનો મત ભાગવત પર રચ્યો હતો, અને તેના મતની અસર આ સમયમા આખા ઉત્તર હોંદુસ્થાનમા અને બગાલામા પહોંચી હતી અને નડીયા અને વૃદ્ધાવનને બ્રાહ્મણ પડિતોએ સજીવન કર્યું ત્યારે બગાલના કનાત્રિય વિલાસથી પૂર્ણ એના ને ઉત્તર હોંદુસ્થાનના રસિક બજનિકોએ સેવેના એવા વૈષ્ણવ મત પર ઉપાસના અને જ્ઞાનની વિશુદ્ધિ આ મતે પ્રસારી હતી

આ સમયમા ભક્તિનું કેદ વૃદ્ધાવન થયું શુદ્ધ ભક્તિના બજો ચારે તરફ ઉછળતા હતા તેમને મધ્યમિદુ જોઈતું હતું તે વૃદ્ધાવને પુરું પાડ્યું શ્રી કૃષ્ણની પ્રાચીન જન્મભૂમિ-વ્રજ મડલ-નવી કદપનાએ ઘડેલાં સરમરણોથી સમૃદ્ધ થઈ, સ્વર્ગથી પણ સુદર ને મોક્ષથી પણ મોહક મનાવા લાગી

લા મત્સ્ય મળતો, લા જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનની લાણ કરતા, ત્યાં આચાર્યો વચ્ચે રસાકરી ચતી, લા કીર્તનોમા રસ જામતો, લા કીર્તિ મળતી ત્યાં રાધા કૃષ્ણના સ્મરણચિન્હો મળતા, લા સ્મરણચિન્હથી પ્રજુયધેનજા પ્રાપ્ત કરવી સહેલ થઈ પડતી વૃદ્ધાવન ભક્તિમય હોંદુ હૃદય હતું ભક્તિનો પ્રવાહ ત્યાં જતો, ને વિશુદ્ધ ને વીર્યવાન થઈ પાછો હોંદની રંગેરંગમા જોસજોર પ્રસરતો

ધસુના ચૌદમા સૈકાના અંતમાં ને પંદરમા સૈકાના પ્રારંભમાં માધવેંદ્રપુરિ થયા. તે બંગાળી હતા. તેમનું હૃદય ઉમાપતિ, જયદેવ, ને ચંડીદાસનાં કીર્તનોથી તરબોળ હતું. મધ્યના સિદ્ધાંતથી તેમનું હૃદય ઉપાસના, જ્ઞાન અને ભાવના સમજી શકતું. તેમના પ્રાંતની રાસલીલામાં પરિવર્તન પામેલા વિલાસ મહોત્સવોથી તે પરિચિત હતા. તે વખતે પ્રચલિત બજનિકની ભક્તિ તેમને રુચી નહોતી; અને તે ચોથા પ્રકારની ભક્તિ અનુભવતાં પરમ ભક્ત થયા.

એ કૃષ્ણના પ્રણયી હતા; અને ષષ્ઠનાતીરે વૃંદાવનોની કુંજોમાં તેની વાટ જોતા, તેનાં પગલાં સાંભળતા ને તેનાં સ્મરણો જગવતા ભટકતા. ભક્તિના નીશામાં બેલાન તે ર્થી કરતા. સ્વામ ધન જોતાં તેમને ધનસ્વામ દેખાતા ને તે તીવ્ર પ્રણયધેલછા અનુભવતા. તેમને માનની પરવા નહોતી; તેમને પૈસા કે પ્રતિષ્ઠાની પરવા નહોતી, તેમને ધરખાર કે બુખતરસની પરવા નહોતી.

જુખ્યા, તરસ્યા, વિરહધેલા માધવેંદ્રપુરિ એક સાંજે વૃંદાવનમાં બેઠા હતા ને તેમને શ્રી કૃષ્ણ ગોપાળે દર્શન દીધાં. “માધવ! તુજ મારો ભક્ત છે. મને અબકુટ-ગિરિ નીચે દાટ્યો છે. તારે માટે મેં વાટ જોઈ છે. મને કાઢ.” માધવેંદ્રપુરિએ ગોપાલને ગિરિ નીચેથી કાઢ્યા, અને તે મૂર્તિનું મંદિર કર્યું. એ મંદિર બંગાળી વૈષ્ણવોનું ધામ અષ્ટ પડ્યું.^૧

માધવેંદ્ર ઠેકઠેકણે પર્યટણ કરી એમના ‘ગોપાલ’ માટે પૂજની સામગ્રી ભેગી કરતા; અને એમ કરતાં તેમણે અનેક શિષ્યો ક્યાં અદ્વૈતાચાર્ય, નિલાનંદ, કેશવભારતી, અને ઇશ્વરપુરિ વગેરે ચૈતન્યનું ગુરુપદ ભોગવતા વૈષ્ણવભક્તો માધવેંદ્રપુરિના શિષ્યો હતા. એમની શુદ્ધ ભક્તિ વૈષ્ણવભક્તોને હીંગ કરતી. એમના તલસાટથી તેમના અંતરમાં શુદ્ધ ભક્તિ પેદા થતી. તે ઇ. સ. ૧૪૮૫ ની વ્યાસપાસના વર્ષોમાં ગુજરી ગયા એમ કેટલાક માને છે.

અને તેમને જ્ઞાન, મોક્ષ, ઉપાસના ને વૈરાગ્યની પરવા નહોતી; સંપ્રદાય સ્થાપવાની ઉત્કંઠા નહોતી માધવેંદ્રપુરિ અપૂર્વ શુદ્ધ ભક્ત હતા. કલ્પના-વિલાસમાં સજીવ ગોપાલ એમનો પ્રાણ હતો.

શ્રી કૃષ્ણચૈતન્ય ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; એમની શુદ્ધિ પ્રભાવશીલ હતી; છતાં તે પણ માધવેંદ્રને આદર્શ માનતા શુદ્ધ ભક્તિએ પ્રગટાવેલી મહાન પ્રણયોર્મિના અવતાર એવા આ પુરિનું સ્થાન, તલસાટની તીવ્રતામાં, જીવનના મગર્પણમાં, કે માધુર્યની અમર્યાદિત ઘેઘછામાં-ભક્તિ ને પ્રણયના ઇનિહાસમાં ધણું મોટું છે. વૃંદાવન તો ભક્તિની કુંજ બન્યું હતું; માધવેંદ્ર તેનો પ્રાણ બન્યા. ૧૬ મા સૈદ્ધમાં સાધનતત્ત્વમાં નરોત્તમે કહ્યું છે તેમ :

સાવધાને બંદિત આજ શ્રી માધવપુરી ।

જિજ્ઞુ બંધિત પથે પ્રથમ અવતરે ॥ ૧

અદ્વૈતાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૩૪ માં જન્મ્યા હતા તે અદ્વૈતમતના અનુયાયી હતા; પણ માધવેન્દ્ર પામે તેમણે ભક્તિની દીક્ષા લીધી હતી શાંતિપુરમાં તેમના ઘરમાં સદાએ કૃષ્ણકીર્તન ચાલ્યા કરતું. એમના શિષ્યગણમાં જન્મે મુસલમાન એવો હરિદાસ; નડીયાના ધનાઢય શ્રીવાસ, અને પુરિક વિદ્યાનિધિ હતા એમણે ભજનમંડલીઓની પ્રથા રચાવી નડીયામાં દરેક મતના આચાર્યો, ને દરેક શાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓ વસતા ત્યાં પણ અદ્વૈતાચાર્ય પૂજ્ય લેખાતા.

આ નવદ્વીપમાં ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૪૮૫ ને દિને પડિત જગન્નાથમિશ્રની સ્ત્રી શચીદેવીને ચેતન્ય અવતર્યા તેમનું જન્મનામ નીમાઈ હતું.

પહેલો પુત્ર વિદ્યા શીખી સન્યાસી થઈ ગયો હતો એટલે માતૃપિતાએ નીમાઈને અભણ રાખ્યાની યોજના ધડી. પરિણામે નવરા નીમાઈએ તોફાન માર્યું. તેને સીધો કરવા પિતાએ તેને શાળામાં મોકલ્યો, ને થોડા સમયમાં તેણે વિદ્યા સંપાદન કરી. વીસ વર્ષે તેણે પોતે શાળા કાઢી વિદ્વાન, સુંદર, સ્નેહાળ ને તોફાની નીમાઈ નડીયામાં પડિત વિદ્વાનોમાં પ્રિય થવા લાગ્યા.

પ્રખર વિદ્વાન અને જ્ઞાની કેશવ કાશ્મીરી નડીયામાં આવ્યા; અને તેની દુઃસહ પડિતાઈની સામું નડીયાના વિદ્વાનોએ મુવક નીમાઈને ધર્યો કેશવ કાશ્મીરી મહાત થયા ને નીમાઈની ખ્યાતિ ગામેગામ પ્રસરી અને તેની શાળા સુવિખ્યાત થઈ.

તે પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવા ગયાજી આવ્યા; રસ્તામાં માધવેન્દ્રના શિષ્ય ઇશ્વર-પુરિને મળ્યા; અને પોતાની શુદ્ધ ભક્તિની જ્યોત તેની આંખે પ્રગટાવી. ગયાજીમાં મંદિર આગળ જઈ તે બેઠાન થઈ ગયા. જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મિત્રોને કહ્યું: “મને છોડી જાઓ, હું સંસારને લાપક નથી. હું વૃંદાવનમાં જઈ મારા નાથ કુંભજીને મળીશ ” તેમણે જગતી આંખે સ્વમાં જોવા માંડ્યા.

ગર્વિષ્ઠ અને તોફાની પડિત ગયાથી પાછા આવ્યા ત્યારે પ્રજ્વલ્યેલી ગોપી બન્યા. ચંડીદાસ ને વિદ્યાપતિનાં પદોજ તેના જીવનના આધાર થઈ રહ્યાં મા, સ્ત્રી ને શિષ્યો પ્રાર્થી રહ્યાં; જવાબમાં સાશુ નયનોએ તેમણે આક્રંદભર્યો જવાબ આપ્યો “ક્યાં છે મારો નાથ કુંભજી !” ને તે બેઠાન થઈ ગયા. તેમને વેણુનાદ સંભળાયા કરતો, ને તે આંખો વખત વિદ્વાન બની ર્યા કરતા. પ્રતિષ્ઠિત વૈષ્ણવ શ્રીવાસ શચીદેવીની સુચનાથી તેમને સમજવવા ગયા; અને પાછા આવી માને કહેવા બેઠા: “મા ! તારો પુત્ર ગાડો નથી. દેવ છે ”

૧. શ્રી માધવપુરિ-કે જ્ઞાનામી ભક્તિના પ્રથમ જ્ઞાતો હતાવ થયા તેને આજ ધ્યાનપૂર્વક વંદન કરીએ

નીમાધ શાળા બંધ કરી, કીર્તનમાં પોતાનો પ્રભુ બક્ષ કરવા બેઠા. અને બધા વૈષ્ણવો એમનો તથસાટ, એમની પ્રભુવધેલછા, એમનું રુદન જોઈ દોંગ થઈ ગયા; અને આ અનેરા બક્ષ પામે પ્રેરણા લેવા ગયી રહ્યા.

તેજોદેવથી બળતા તેમના દુરમનો કાઝીને મળ્યા; ને તેણે કીર્તનો બંધ કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું. અદૈત, હરિદાસ, થીદાસ ને નીમાધએ સંકીર્તનથી ગામ ગળવી ફરમાનો તોડ્યાં. કાઝીએ નીમાધને જોયા દેવસમા દેદીપ્યમાન ને કામસમા મોહક નીમાધને જોઈ કાઝી મુગ્ધ થયો. પણ દુરમનોએ પીછો છોડ્યો નહીં, અને પરિણામે સંસારની જંઝળ છોડી તે સંન્યાસી થયા આખા બંગાળના વૈષ્ણવોને કૃષ્ણનો નવો અવતાર પ્રગટયો લાગ્યો.

એપ્રિલ ૧૫૧૦ માં તેમણે પર્યટણ આરંભ્યું. તે પહેલાં દક્ષિણ હીદમાં ગયા; અને હામેદામ શિષ્યો મુકી આવ્યા પાછા આવતાં શિષ્યો સમેત તે નાશીકથી દખ્ખણ આવી ગુજરાતમાં આવ્યા.

ભક્તિના મધ્યાહ્નમાં તપતા પ્રતાપી સૂર્ય જેવા ચૈતન્યની ગુજરાતની મુસાફરી અનેક દષ્ટિમિદ્ધથી ઉપયોગી છે. અને તે તેમના સહપ્રવાસી ને શિષ્ય ગોવિંદદાસના લખેલા કડયામાં વર્ણવેલી હોવાથી એ વૃત્તાંત ઐતિહાસિક છે એ નિર્વિવાદ છે. એ વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે.—

તે પુત્રે આવ્યા, અને બકુલના ઝાડ નીચે અજાસર તળાવ પર ઉતર્યા. પુનામાં ગીતા ને ભાગવતના અઠંગ અભ્યાસીઓ વસતા હતા; અને તેમની સાથે કૃષ્ણની કથાનો વિવાદ કરતા ચૈતન્ય મરતીમાં આવી જતા અને ભક્તિની ધુનમાં એમના બનતા.

એક અબ્રહ્મણ બ્રાહ્મણે મગ્ગકમાં સરોવર દેખાડી કહ્યું કે આ સરોવરમાં કૃષ્ણ છે. ધુનમાં આવેલા ચૈતન્ય પ્રેમપૂર્ણ નયને જોઈ રહ્યા. પેલા બ્રાહ્મણે ફરીથી મગ્ગકમાં તેનું તે કહ્યું ભગવાનને ભેટવા ચૈતન્યે સરોવરમાં ઝપલાવ્યું ને તે એલાન થઈ ગયા. બ્યારે જાન આવ્યું સારે પેલા બ્રાહ્મણને ઠપકા દેનાર ને કહ્યું: “એને કે કહેશે મા. શ્રી કૃષ્ણ બધે છે. એને લાં તે દેખાય-પણ તેની કૃપાનો ભિન્ન કું તો નિષ્ફળ શોધ કર્યા કરું છું” ને તે રડવા લાગ્યા.

સાથી દેવજેશ્વર થઈ જેજુરીમાં આવ્યા, ને ખાંડવ (ખંડોળા)^૧ની મુરારી (મુરલી)ઓને ઉપદેશ આપ્યો ચોરનંદીના જંગલમાં લુંટારો નારાજ તેમને મળ્યો, ને ઉપદેશ પામી, સન્યસ્ત લાઈ, તેમની સાથે થયો ખંડોળે થઈ તે નાશીક ગયા ને પંચવટીનાં દશન કર્યા. સાંથી તેઓ દમણ થઈ સુરત આવ્યા.

સુરતમાં અષ્ટમૂળ માતાનાં દર્શન કર્યાં લાં એક માધુએ પુછ્યું: “પ્રભુને કેમ ભજવા?” ચૈતન્યે કહ્યું:

૧ ગોવિંદદાસે આપેલાં નામ રાખી તેના બરા નામ કોસમાં આપ્યાં છે

સુંદર નાયક દેખિ સામાન્ય નાયિકા ।
 થઈ બાતે દેખે તારે હય રાગાત્મિકા ॥
 સોઈ બાતે કૃષ્ણકે ડાકહે બાર બાર ।
 આપનિ ધુન્નિયા યાગે મનેર આધાર ॥^૧

તે વાત કરતા હતા અને માતાને વધેરવા કોઈ બકરો લાવ્યો, પણ તેમના ઉપદેશથી તેણે બકરો છોડી દીધો. ત્યાંથી તાપી કીનારે વામનનાં દર્શન કરી તે ભરૂચ આવ્યા, રેવાળ નાદા ને દશાશ્વમેધતીર્થનો યજ્ઞકુંડ જોયો ત્યાંથી વડોદરે આવ્યા. ત્યાં ગોવિંદભક્ત કોઈ વૈષ્ણવ રાજા રાજા કરતો હતો, અને ડાકરણ (ડાકારણ કે ઠાકારણ?) નું મંદિર ગામથી પૂર્વે હતું.

વડોદરામાં નારોળ ગુજરી ગયા, અને તેને દારૂવાની સામગ્રી માટે ગોવિંદદાસ ભિક્ષા માંગવા ગયા ને ચૈતન્યે આખી રાત કીર્તન કર્યું. રાજાને ભક્તની પધરામણીની ખબર પડી તેણે તેમને મહેલે પધારવા નિમંત્રણ આપ્યું. ચૈતન્ય પોતે ન ગયા, પણ ગોવિંદદાસને મોકલ્યો.

ત્યાંથી પશ્ચિમ માર્ગે મહાનંદી (મહી નદી) જોળગી અમદાવાદમાં આવ્યા. એ સમૃદ્ધશાળી શહેર હતું ગામની બહાર નંદિની નામના બાગ આગળ રહ્યા; અને અનેક ઉપાસકના નિમંત્રણોનો અસ્વીકાર કર્યો. એક ભાગવતના અભ્યાસી સાધુએ ચૈતન્યની મહત્તા પારખી, અને ગામમાં તેમની ખ્યાતિ પ્રસારી. ઘણા લોકો ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યા; અને મુસાફરીમાં રીખેલી બાપા વડે ચૈતન્યે ઉપદેશ આપ્યો; પણ ગોવિંદદાસ કે સમજ્યા નહીં ને શુરુને પુછવાની તેની હોંમત આલી નહીં.

ત્યાંથી સુત્રામતી (સાખરમતી) તેઓએ જોળગી અને ગોવિંદ અને રામચરણ નામના બંગાલીઓને મળ્યા.

એ જો જણે ચૈતન્યને જોઈ પ્રણિપાત કર્યો ને તેમની સાથે થયા ત્યાંથી તેઓ ધોત્રે આવ્યા ગોવિંદદાસ કહે છે —

“ ઘોઘામાં બારામુખી નામની વેસ્થા રહેતી હતી. તે ધનાઢ્ય હતી. તેણે અનીતિથી પૈસો મેળવ્યો હતો. તે રાજકુંવરી જેવાં લુગડાં ધરેણાં પહેરતી ને મહેલ જેવા ઘરમાં રહેતી. પૈસાદાર લોકોને લલચાવવા તે ઘરમાં ને બગીચામાં ફરતી. તેનો વેશ પેશાવરની સ્ત્રીઓ જેવો હતો ને તેને ત્યાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો નોકરી કરતાં.

તેના ઘરની પાળે પેયારી કાનન નામે બાગ હતો ત્યાં ચૈતન્ય આવીને પેઠા ને ધપ્પર ગ્રેમમાં લીન બન્યા. હું એની સાથે ઘણા દેશે આટલી વખત

૧ સુંદર નાયક દેખીને જેમ સામાન્ય નાયિકા તેને માટે તલસે છે, તેવીજ રીતે હૈશ્વરને માટે યજ્ઞના કરવી જોઈએ, કે જેથી માનસિક અધકરનો વિનાશ થાય

ક્યો હોતો, પણ આવો ભાવ મેં તેના પર કદી જોયો નહોતો. રામાનંદ ને ગોવિંદ બે પાસે ઉભા રહી તાળી પાડી કૃષ્ણકીર્તન કરતા હતા. ચૈતન્ય બેબાન બની પાંચેના ખાડામાં ગળડી પડ્યા.

એક દુષ્ટ માણસે આવી ચૈતન્યને ગાળ દેવા માંડી. “નિર્દોષ ગામડીયાઓને છેતરવા શા માટે આવ્યા છો? કૃષ્ણ ભક્તિનો આડંબર કરી પૈસા ધુતવા છે. હું જોઈ છું તમે કેવા સંન્યાસી છો તે. તમારા જેવા ધણાએ ધુતારા જોયા છે.”

આ દુષ્ટ માણસના શબ્દથી ગામના રહેવાસી ગુસ્સે થયા ને તેમને મારવાને તૈયાર થયા. પણ ચૈતન્ય ભાનમાં આવ્યા હતા તે વચ્ચે પડ્યા:

“ભાઈઓ! કોને મારો છો? એનું અંતર સુકાઈ ગયું છે. એને પ્રભુભક્તિ જરાક આપો. એનું મન ભક્તિ વિના શુષ્ક થયું છે; રેતીનું રણ થયું છે. એનામાં કૃણદ્રુપતા આવે એવું કેં કરો.” ને તે પેલા તરફ ફર્યા. “ભાઈ, મારી સાથે આવ. હું કૃષ્ણનામ તને સંભળાવીશ ને તારા બધાં દુઃખો જશે” એમ કહી તે તેને ભજન સંભળાવવા લાગ્યા.

બારામુખી વેશ્યાએ બારીમાંથી બધું જોયું ને સાંભળ્યું; અને કહ્યું: “હું કેવું દુઃખ જીવન જીવું છું! આ જીવાન સંન્યાસી દેવ જેવા છે. હું બધું છોડી એની પાસે જઈશ. એની પાસે પૈસો નથી છતાં એને જોઈ મારું હૃદય સહય નામે છે. આ ધર નહીં સમાન છે; એમાં હું ક્યાં સુધી રહું? શું આ દેવ મારા પર નહીં રીએ? એણે દુષ્ટ બાળાઓને પાપમાંથી બચાવ્યો—કોણ જાણે કેમ. હું એની પાસે જાઉં ને પગે પડું અને જ્યાં સુધી મને બચાવે નહીં ત્યાં સુધી છોડું નહીં.”

બારીમાંથી તેણે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા ને લોકો તે સાંભળી ખુશ થયા. લોકો આવેશમાં આવ્યા ને હસવા લાગ્યા. થોડી પળમાં વેશ્યા નીચે આવી અને તેની પાછળ તેની દાસી મીરાં આવી

“હું તને મારી બધી મીલકત આપું છું” બારામુખીએ કહ્યું; “તું જાણે છે કે હું ધનવાન છું, પણ મારે આજે બીજારી થવું છે” આમ કહી તેણે પોતાના લાંબા વાળ છોડી નાંખ્યા. અને વાદળામાં વિલુત્ત થમકે તેવી દેખાઈ રહી. લાંબા વાળ નીચે સુધી પહોંચ્યા ને ચૈતન્યે આંખો મીચી. તેનું રૂપ તેજસ્વી હતું ને લોકો તેની સામે જોયા કરતા. તે ચૈતન્યની સામે ઉભી રહી ને વારંવાર કહેવા લાગી: “ભગવાન! મને જગતના પાશથી બચાવો. હું મહા પાપી છું. તમે દયા નહીં બતાવો તો જીવંતી ધારું શું કામ? એમ કહી તેણે લાંબા વાળ કાપી નાંખ્યા, સાદો વેશ પહેર્યો ને ફરીથી હાથ જોડી ચૈતન્ય પાસે ઉભી રહી.

“બારામુખી! અહીંયાં તુઝસીનું વન કર ને કૃષ્ણની ભક્તિ કર” ચૈતન્યે કહ્યું.

“તમેજ મારા કૃષ્ણ ને તમેજ મારા દેવ” પગે પડતાં બારામુખીએ કહ્યું. રખેને તે અડકે તેથી ચૈતન્ય દૂર હડયા.

લોકો વેશ્યાના વખાણ કરવા લાગ્યા ને મીરા રડના લાગી બારામુખીએ હસીને કહ્યું “મીરા! તને હું બધી દોનત આપુ છું કોઈ અતિથિ આવે તો યોગ્ય સત્કાર કરજો, કૃષ્ણનું દિવસ ને રાત રજુ કરજો, અને પાપથી દૂર રહેજો પ્રેમ સાચો છે, પણ પાપી મનુષ્યોનો નહીં, કૃષ્ણનોજ પ્રેમ ડરજો” એમ કહી તેણે તુલસીની માલા લઈ કૃષ્ણને જાત અર્પણ કરી

સાથી ચૈતન્ય ધોધે યદ્ય સોમનાથ આવ્યા ત્યા શકર જેવા કાગતા એક સન્યાસીએ તેમને આશીર્વાદ દીધા ત્યા મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી એ બધા જુનાગઢ ગયા અને મીરાજી નામના બ્રાહ્મણને ત્યા ઉતર્યા ત્યા રોસનજી (રણછોડજી): મંદિરે દર્શન કર્યા

સાથી ગીરનાર જતા ભગદેવ નામના સન્યાસીઓના મુખીને ચૈતન્યે સારે કથો ભગદેવ તેમની સાથે આ રો ગીરનાર પર ચઢી તેમણે શ્રીકૃષ્ણન પાદચિન્હના દર્શન કર્યા તે જોતાં દિવ્યોના નિન્ના સુધી ભક્તિની ધુનમાં, તેમને બેભાન અવસ્થા અનુભવી, અનેક વાર પ્રભુના દર્શન કર્યા

આખરે તેઓ અમરાવતી અથવા પ્રભાસતીર્થમાં ગયા અને ચૈતન્યે ત્યા ઉપદેશ આપ્યો લોકોએ તેમને દેર માન્યા આખરે આશ્વિન સુદ પડનાને દિવસે (સપ્ટેમ્બર ૧૫૧૧) તેઓ દ્વારકા પહોંચ્યા અહીંઆ દ્વારકાવીરજી મંદિર ને રૈવતક પર્વત જોઈ તેમને કૃષ્ણના દર્શન થયા, અને એક પખવાડીયુ આનંદથી તે ઘેના બની ગયા લોકોએ કહ્યું કે “અમે આવો સન્યાસી કદી દોઠો નથી એને જોઈ સ્વર્ગસમ સુખ મળે કે ”

ત્યાથી તે બધા બગડા ગયા અને સોળ દહાડે નર્મ તીરે પહોંચ્યા ભગદેવે કહ્યું “તમે પોતેજ કૃષ્ણ છો” ને રજા લીધી ચૈતન્યે તેને ઠપકો દીધો ભગે ભગવાનમાં શ્રદ્ધા ફળવવાનો રસ્તો પુછ્યો “એની કૃપાથીજ શ્રદ્ધા આવે છે વિદ્યા ને વાદ્યો આવતી નથી ”

સાથી તેઓ દોહદ (દાહોદ) ગયા ત્યા એક વૈશ્ય ધનિકને શ્રી કૃષ્ણનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે સન્યાસી રૂપે હજ ગામમાં હાજર છું ચૈતન્યને જોઈ તેણે સ્વપ્નાની મૂર્તિ જોળખી ને તેની મેવા કરી, અને તે ધન છોડી સન્યાસી થયો ”

સાથી એ ગુજરાતની બહાર ગયા

આ મુસાફરીના સમકાલીન જરાતમ થી કેટલીક ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ એ નીકળી આવે છે

વડોદરામાં ગોવિંદપુજક વૈષ્ણવ રાજા હતો, જુનાગઢમાં રણછોડજીનું મંદિર હતું, અને દ્વારકામાં દ્વારકાધીશ પૂજતા—એ સીવાય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ઘણો પ્રબળ નહોતો

પુનામાં જોવો હતો તેવો વિધાનો વાસ એક પણ સ્થળે નહોતો; અને ભક્તિનું પ્રાપ્ત્ય કોઈ પણ સમૂહમાં નહોતું.

જુનાગઢમાં કે કોઈ પણ ઠેકાણે શુદ્ધ ભક્તિનો સંપ્રદાય નહોતો; નરસિંહ મહેતાના પંથ કે રમરણાએ સ્વરૂપ લીધું નહોતું.

ગોવિંદદાસને ભક્તિની કે પણ ઉર્મિઓ દેખાઈ નહીં; અને ચૈતન્ય કે પણ અસર કરી ગયા નહીં.

આ સાથે આ લેખમાંથી ચૈતન્યની ઉપયોગીના ચાલી ગય છે, એટલે શુદ્ધ ભક્તિની આ અપૂર્વ મૂર્તિની કારકારી દુકામાંજ સમેટી લાવ્યું.

ચૈતન્ય દેવપદ પામ્યા હતા. પાછાં આવતાં ધનાઢય વૈષ્ણવો ધનથી ને અકિંચન કીર્તનથી તેમની સેવા કરતા. તે જ્યાં જતા ત્યાં મોટા સમૂહ સાથે જતા. મુમક્ષમાન અધિકારીઓ તેમની પ્રશંસા કરતા, બંગાલનો શહેનશાહ આ છોકરાએ પ્રસારેલી અસરથી મુગ્ધ થઈ ગયો.

એ જ્યાં જતા ત્યાં ધણા સંન્યાસી સાથે જતા. રસ્તો ન હોય ત્યાં ધનાઢયો રસ્તો કરાવના. રસ્તે જ્યાં એ ગય ત્યાં મંદિર બંધાવવું એવો એક રાગનો હુકમ થયો.

૫૪ી તેમણે જંદાવનની ભાગ કરી. રસ્તામાં કાગીમાં વિકાનોએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. ત્યાંથી જંદાવન જઈ તેમણે રસસમાધિમાં દૃષ્ટ્ય સાથે લીલા કરી અને જંદાવનમાં ભક્તિને ભળુકાવી.

વક્ષમાચાર્યને ચૈતન્ય પુરીમાં મળ્યા હતા, તેનો અહેવાલ વક્ષમનો જ્ઞાનગર્વ અને ચૈતન્યની ભાવમયતા એ બે વચ્ચેનો ફેર સ્પષ્ટ કરે છે. વક્ષમ પહેલા પંડિત ને પછી ભક્ત હતા; ચૈતન્ય પહેલા ને છેલ્લા સત્તાજ હતા.

ઇ. સ. ૧૫૩૩ માં ચૈતન્ય મુજરી ગયા. અને આખા દેશમાં ભક્તિનો મધ્યાહ્ન તપી રહ્યો.

એનું રૂપ, એનું વાકપાટવ, એના ભાવોની સૂક્ષ્મતા, એનો તલસાટ, એની ધેનજી, અને કાલ્પનિક ભગવાન સાથે નિરંતર સંવેદન તાદાત્મ્ય એને હોંદના બધા ભક્તોમાં પ્રથમ ને અસ્પર્શ સ્થાન અપાવે છે. એનામાં ક્ષાત્રી દષ્ટિ નહોતી, માનવ પ્રેમનો સ્પર્શ નહોતો, જ્ઞાનનો મોહ નહોતો, ઉપાસના નામનીજ હતી એ તો પ્રણયના તીવ્રમાં તીવ્ર તલસાટની જ્યોત હતી. એની ભક્તિનું વર્ણન નરહરિ સરકારની ગૌરવંદિકા આમ આપે છે:—

કુસુમિત કનન, હેરિ સ્ત્રીનન્દન, કારત કાલે ધનધાસ ।

દાણે કરતલે, અવલગ્નઈ મુખરાશી દાણે દાણે રહત લલાસ ॥

દેખ નવમાય વરંગ.

ચંચલ બધને ચાહે અપલભતિ, ગતિબિત મન જગરાજ ।

પુત પુત બીજન દેરત કુલબન, કંડ નહિં જુજિએ કાજ ॥

ઐઝન આતિ કરિ તારલ જમજને બાસાઈલ પ્રેમમૂત દાને ।
રાધામોહન બિન્દુ ના પાઓલ આપન કરમ વિધાને ॥ ૧

X X X
આરે આમાર ગૈર કિરોર ।
નાઈ બને દિવા નિશિ, કારણુ વિહને હાસિ,
મનેર ભામે પહુ ગોર । ધૂ.૦
સણે હચ્ચે સ્વરે માય, કારે પહુ કિ સુધાય,
કાથાય આમાર માણુનાય ।
સણે પીત અગ કમ્પ, સણે સણે દેઈ લમ્પ,
કાઠા પાલ જાલ કાર સાય ।
સણે કર્ક વાહુ કરિ, નાચિ બુરે ફિરિ ફિરિ,
સણે સણે કરયે વિનાય ।
સણે આખિ સુગ મુદે, હા નાય બલિયા પદે,
સણે સણે કરયે સન્તાપ ।
કહે દાપ નરહરિ, આરે મોર ગૈર હરિ,
રાધાર પિગિતે હેવ હેલ ।
ઐ ઇન કરિયા ચિતે, કલિયુગ વહ્દારિતે,
વચિત હુનુ મુકિત કેન । ૧

ચૈતન્યની ભક્તિ શુદ્ધમા શુદ્ધ ગણી શકાય

જનવરમા વિગતિ તરફ આકર્ષાવાની પાશન શક્તિ છે એ શક્તિ પર માનની કંપના રગ પુરે છે, સ્નેહાલતા સાતત્યનો ખ્યાલ આણે છે, ભાનના સ્ફલતા અદ્વૈત કરવા મથે છે, અને પરિણામે પાશવશક્તિ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે

૧ કુલનો બાગ ભેઈને તે બારે નિશાસ નાખે છે કોઈ વખત તે પોતાનું માથું હાથ ઉપર ટેકવીને ભેમે છે, અને કોઈ વખત તે આખતેમ ચોપાસ લેવાસ થઈને ભેઈ રહે છે તેના મનમા રોજ નવા નવા બાવ ઉત્પન્ન થાય છે ન્યા કુદો બર્વા ખીલી રહ્યા હોય જ ત્યા તે ધણીવાર ભેઈ રહે છે. તેમા એ શુ શામે જ તેની જે આપણને સમજ પડતી નથી પણ એને તે વખતે એવો આનંદ થાય છે કે ભણે ને એ કુલેને જુએ તે પાપમાયી બચી જાય એવું લાગે છે તેમના પ્રત્યેના પ્રેમથી તે આત્મ સારીને આખા જગતને લીજવી નાખે છે, આજ રાધા-મોહનને તેમાણે એક બિન્દુ પણ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

૨ એ શું ભેઈ રહ્યા છે? એના મુખ ઉપર જે કારણુ વગર રાત ને દિવસ આ રાતું હાસ્ય છવાઈ રહે છે? કોઈ કોઈ વખત તે હચ્ચે સ્વરે કેદા વિચિત્ર ગીત ગાયા કરે છે, અને કહે છે “હે માણુનાય । તુ કયા ગયા છે?” કોઈ વખત તેનું આખું અંગ કંપી રહે છે, અને તે કોઈ અદૃશ્ય વસ્તુની પાછળ દોડવા કરે છે અને ભણે સ્વગને ભેટવાને માટે તે ધણી વાર હાથ લગા કરી રહે છે, અને કોઈ કોઈ વાર તે કોઈ અજ્ઞાત વસ્તુને માટે વિલાપ કરે છે તે આખો બધ કરે છે અને આત્મ સારતો “હે પ્રિયે” કરીને કોઈને ભાવાને છે નરહરિ મહે છે, કે આ પ્રેમપૂર્ણ ભાવો રાધાના ભેવા છે, અને આ કલિયુગના પાપી લોકોને હજારવા માટે તેણે આ પ્રેમ પ્રગટાવ્યો છે.

નર નારીને પ્રભેત્પત્તિનું સાધન ગણવાને બદલે ધીમે ધીમે પાળેલું દોર-દારી - ગૃહિણી-છોકરાંની મા-પત્ની-ડોલી - સહચરી-સહધર્મચારિણી-દેવી-અર્ધાત્મા -પ્રાણુ-એમ સંસ્કારની સરણીએ ચઢતાં માને છે. દરેક પગથીએ પશુવૃત્તિ વધારે ને વધારે કચરાતી જાય છે; ને છેલ્લે પગથીએ કલ્પના, તાદાત્મ્ય ને ભાવના તેને છેક અદૃષ્ટ કરી એક નિરંતર તલસાટની જ્યોતિરુપે તેને રહેવા દે છે. પહેલે પગથીએ શ્વાભોનો ખરીદનાર છે; છેલ્લે પગથીએ કલ્પનારુપજ જની રહેલી ખીએટ્ટીસને મળવા તલસતો ડાટે છે.

તેજ પ્રમાણે ભક્તિની સરણી. જનવરમાંથી મનુષ્ય બનેલા લિંગપૂજક ઉત્પાદક શક્તિમાં દેવી અંશ લુએ છે; સદૃશ્યા બિશ્વ સુદ વાસનાને પુણ્ય માને છે; કાલુભટ સ્વચ્છંદી વિલાસમાં નિર્વાણ નીહાળે છે; વલ્લભાચાર્ય વિલાસમહોત્સવને રાસલીલાનું સ્વરૂપ આપે છે; જ્યદેવ પ્રણયને ભક્તિ બનાવે છે; ચંડીદાસ પ્રણયની ઘેસછાને ભક્તિમય ઉપાસના ગણે છે; નરસિંહ મહેતા વિલાસી કલ્પનાસૃષ્ટિની ભુખને ભક્તિ ગણે છે; મીરાં વિષયમેલ ઘોષ, મૂઢમ છતાં વિલાસી કલ્પનાએ સરજવેલા પ્રણયી માટેના તલસાટમાં ભક્તિ નીરખે છે; ત્યાગી માધવેન્દ્રપુરિ વૃંદાવનમાં રમરણુમુગ્ધ જની ગોપાળ માટેના તલસાટને ભક્તિ કહે છે. પણ ચૈતન્યની કલ્પનાને રમરણુચિન્હની જરૂર નથી; એની ઉર્મિઓને ભજનનું પ્રેતસાદન જોઈતું નથી; એના પ્રણયને વિલાસની મોહિની નથી; એની ભાવનાને ઉપાસનાની મદદની ગરજ નથી; અને એની ભક્તિ એક નિરંતર ખજની તાદાત્મ્ય સાધવા મથતી તલસાટની જ્યોતિરુપે બળે છે.

પહેલે પગથીએ લિંગપૂજક; છેલ્લે પગથીએ ચૈતન્ય. એકમાં કલ્પના, રનેહ ને ભાવનાવિદોષી પશુવૃત્તિ; બીજામાં કલ્પના, રનેહ ને ભાવનાનું સત્ય -પશુવૃત્તિ વિનાનું; એકને માત્ર શરીરાવલંબી જડવૃત્તિ હતી, બીજાને માત્ર કલ્પનાવલંબી મૂઢમ પ્રણય હતો.

શુદ્ધ ભક્તિના આ પયગંબર જીવતાંજ કૃપણના અવતાર તરીકે પુખ્તયા. અને તેની આસપાસ નડીઆની આખી વિદ્વતા ને બંગાલની પૂજ્યતા ભક્તિભાવે પીંટાઈ રહી જ્યાંજ્યાં લાગવત પુખ્તું ત્યાં ત્યાં ભક્તિનો સંચાર થયો. પુરી વૈષ્ણવ પ્રવૃત્તિનું ધામ હતું. ત્યાં પણ ચૈતન્યે ભક્તિનો નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો. વૃંદાવનની મદદતા એના શિષ્યોએ સ્થાપી આમ ધર્મની પુનર્થના શરૂ થઈ.

વૈષ્ણવો ચૈતન્યમય થઈ ગયા, જોહો વૈષ્ણવ થઈ ગયા. સમાજમાં ગમાનતા ને ઐદાર્ય આવ્યાં. અને બંગાલી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ શરૂ થયો.

ચૈતન્યનું રચાન પયગંબરોમા શુદ્ધ ને ખીસ્ત સાથે છે; પ્રણયીઓમાં ચંડીદાસથી મોટું છે; ભક્તોમાં અતુલ ને અદ્વિતીય છે.

“ચૈતન્યના અનુયાયીઓ દરેક જાતિમાં મળી આવે છે. પણ તેઓ મૂળ શિષ્યો (ગોસાંઈ)ના પંથએ છે એમ સ્વીકારે છે. આ ગોસાંઈઓની સંખ્યા

હાલ અંગાળ એકલામાંજ ૨૩૦૬૨ જેટલી છે. એ પંથમાં પરણેલા અને કુંવારા સૌ ક્રાઇને માટે સ્થાન છે. એમાં બ્રહ્મચારીઓ અને પચટન કરતા બ્રિહ્મુઓ હોય છે, પણ એ પંથના ધર્મગુરુઓ ધણે ભાગે પરણેલા હોય છે. તેઓ કૃષ્ણના મંદિરની આસપાસ બાધેલા ઘરોમાં પોતાના ઘેરી, છોકરાં સાથે રહે છે; અને આ રીતે ચૈતન્યપુત્ર આખા ઝોરીસામાં ઘેરઘેર પ્રસરેલી છે જમીનદારો પોતાના ઘરમાં તેને અર્પણ કરેલા દેવસ્થાનોમાં તેની રોજ પુજા કરે છે. એના મરણ પછી તેના અનુયાયીઓમાં એક એવો વર્ગ ઉભો થયો કે જેણે સ્ત્રીઓનું ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકાર્યું આ પંથના સ્ત્રી, પુરુષો પોતપોતાના એલાયદાં સ્થાનોમાં રહે છે અને બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, સ્ત્રીઓ માથાના વાળ કઢાવી નાખે છે, અને ફક્ત એકજ લગ્ન રાખે છે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને સાથેજ વિષ્ણુ અને ચૈતન્યની સ્તોત્રો અને વૃત્ય સહિત સ્તુતિ કરે છે ”^૧

આ બતાવી આપે છે કે રાસલીલાના મોહમાં, ગુરુના સમર્પણમાં ને પ્રણયની ઘેલછામાં ચૈતન્યનો સપ્રદાય મહાયાન બૌદ્ધમતનું વિકસિત અને વિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આ નવા સ્વરૂપમાં હૃદયરને સ્થાન હોવાથી દૈન્ય વધારે છે, અને કાન્યનિક વિલાસ પર મોહકતા અવલબેલી હોવાથી સ્થૂલ ભાવો અદૃષ્ટ થાય છે ચૈતન્યની શુદ્ધિ અને ભાવનામયતા બીજા વૈષ્ણવ પંથો સાચવી શક્યા નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

—મહાનિ—

વૃંદાવનીય ભક્તિની પ્રેરણા

મીરાંબાઈ

ચૈતન્યનો સ્નેહ વૃંદાવન પર ચોંટ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૫૨૦ માં પૂર્વાશ્રમના મિત્ર લોકનાથ શિષ્ય થવા આવ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું. “લોકનાથ ! તું અને હું” સંસારી આનંદ માટે સજ્જા નથી. આપણા રસ્તા સામાન્યોર્થા જુદા છે વૃંદાવન જઈ તેનો ઉદ્ધાર કર.” લોકનાથ રડ્યા, કંઠ્યા, ચૈતન્યનો પ્રેરણામય ને દેવી સહચાર છોડવા ના પાડી પણ ચૈતન્યની આરા નિશ્ચલ હતી. લોકનાથ વૃંદાવનનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યા.

ગમર ને સતોપ મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ હતા, અને રાજવંશી હતા. તેમના પૂર્વજો ગૌડના રાજેનરાહના મત્રીઓ હતા તેઓ દખીરખાસ ને સાકર મલીકનું નામ સ્વીકારી મુસલમાન થયા. ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં તેઓ ચૈતન્યને મળ્યા, ને ધન, માન ને ધર્મ છોડી વૈષ્ણવ સંન્યાસી થયા. તેઓ સનાતન ને રૂપનાં નામથી ઓળખાયા. ચૈતન્યે બંનેને વૃંદાવન જઈ રહેવાનું ફરમાવ્યું, બંનેએ તે આરા

પાળા વૃંદાવનમાં વાસ કર્યો, અને તેને ભક્તિનું કેંદ્ર બનાવ્યું.

બંને વિદ્વાન હતા; સંસ્કૃત, ધરાની ને અરબી ભાષામાં નિપુણ હતા. તેમણે ચૈતન્યની પ્રેરણાથી કૃષ્ણનું સાહિત્ય રચવું શરૂ કર્યું. રૂપે 'વિદગ્ધ માધવ' ને 'લલિત માધવ' 'ભક્તિરતનામૃતસિંધુ' વગેરે લખ્યાં. સનાતને 'હરિભક્તિ વિલાસ' ને 'ચૈતન્ય ચરિતામૃતાદિ' લખ્યાં. ઇ. સ. ૧૫૧૪માં સનાતને ભાગવત પર વૈષ્ણવ-તોષિણિ નામની ટીકા લખી. આ બંનેએ વૈષ્ણવ ધર્મ વીશે સાહિત્ય લખ્યું એટલુંજ નહીં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અને કદેશીય વિકાસ સાધી વૃંદાવનને સંસ્કારનું કેંદ્ર બનાવ્યું. વૃંદાવનનું ગૌરવ તેમને અને તેમના ભત્રીજા જીવા ગોસાંધ-ને લીધે વધ્યું. રામદાસ કાપુરી નામનો ધનાઢ્ય તેમનો શિષ્ય થયો ને મદનમોહનનું મંદિર બંધાવી આપ્યું. અંબરના સુવિખ્યાત રાજા માનસિંહ તેમના શિષ્ય થયા; અને ઇ. સ. ૧૫૯૦ માં શુરુઓની આજ્ઞાથી ગોવિંદનું મંદિર બંધાવ્યું. આ મંદિર સ્થાપત્યનો અદ્ભુત નમુનો ગણાય છે.

આ વૃંદાવનીય ભક્તિના બે અંગ હતાં : (૧) જ્યદેવ કરતાંએ વિલાસી શૃંગાર; અને (૨) રાધા બની કૃષ્ણને ભજવાનો ચૈતન્ય પામેથી ઉતરી આવેલો તલસાટ. એમ પણ કહેવાય છે કે રૂપ ગોસ્વામીએ રાધાની આનંદિક દશાનું વર્ણન બણી વાર પોતે ભોળેલી ચૈતન્યની મનોદશા પરથી લીધું છે. સનાતન અને રૂપના વિશુદ્ધ ને ત્યાગી જીવનમાં જે વિલાસી અને ભક્તિભરી કલ્પનાઓ ઉદ્ભવતી, અને ચૈતન્યની પ્રેરણાથી એમણે જે ભક્તિભાવ ફળ્યો અને જે ભક્તિના આદર્શથી એમણે વૃંદાવનીય ભક્તિને લાક્ષણિક સ્વરૂપ આપ્યું, એ બધું એમના 'વિદગ્ધ માધવ' અને 'લલિત માધવ' નાટકોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. એ નાટકના અંકોનાં નામજ તેની વસ્તુનો આજો ખ્યાલ આપવા પુરતાં છે. 'વિદગ્ધ માધવ' —અંક (૧) પેણુનિનાદનિલાસ; (૨) મન્મથલેખ; (૩) રાધાસંગમ; (૪) વેણુહરચુ. (૫) રાધાપ્રાસાધન. (૬) શરદ્વિહાર; (૭) ગૌરીતીર્થ વિહાર. 'લલિત માધવ' ના અંકો આ પ્રમાણે છે : (૧) સાયન ક્રિસત્વ; (૨) શંખચૂડવધ. (૩) ઉન્મત્ત શધિકા; (૪) રાધામિસાર; (૫) ચંદ્રાવતી-સિલાલ. (૬) લલિતાપ્રાપ્તિ; (૭) નવ વૃંદાવનસંગમ; (૮) વૃંદાવનવિહાર; (૯) ચિત્રદર્શન; (૧૦) પૂર્ણમનોરથ

જીવા ગોસાંધ આ બેના ભત્રીજા હતા. તેમણે નડીયામાં પિંછા મેળતી, કાશીમાં સંપૂર્ણ કરી, ને વૃંદાવનની વિદ્યા, ભક્તિ ને ગૌરવના તે પ્રતિનિધિ થયા. એમણે પત્રોલેક સંસ્કૃત પુસ્તકો લખ્યાં; અને કાકાઓ સાથે ભક્તિ સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું.

રૂપ, સનાતન ને જીવા ગોસાંધ વૃંદાવનની મહતાના અવગાર હતા. કાકાઓ વિદ્વાન છતાં નમ્ર હતા; ભત્રીજો જેટલો વિદ્વાન હતો તેટલો ખાહોશ હતો. એમનાં જીવન શુદ્ધ ને એમના આદર્શો ઉચ્ચ હતા. તેમનો પ્રનાય આખા

હોદ્દા પ્રસર્યો એમની પ્રેરણાથી દેશદેશના ભક્ત વિદ્વાનો સાહિત્ય સર્જવતા, ને ભક્ત ધનાદ્યો વૃદ્ધાવનને મદિરોથી નિભૂવિત કરવા પૈસા ખર્ચતા રૂપ ને સનાતન આશરે ઇ સ ૧૫૯૦ માં ગુજરી ગયા, અને જ્યાં ગોસાઇ થોડા વર્ષ પછી ગુજરી ગયા હાજો છે

આ ત્રણે પહેલાં ગોસ્વામીઓ થયા અને અકચર પોતે એમની ક્રાંતિથી આકર્ષાઈ વૃદ્ધાવન આવ્યા આ ત્રણ અને લોદનાથ, રઘુનાથ બટ, ગોપાલ ભટ ને રઘુનાથદાસ આ ચૈતન્યના શિષ્યોમાં પહેલાં સાત ગોસ્વામીઓએ વૃદ્ધાવનને કૃષ્ણમહિમાનું કેદ્ર બનાવ્યું આ ઉપરાંત ધણા ચૈતન્યના અનુયાયીઓએ વૃદ્ધાવનમાંજ વસી ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો

એક મહાન આત્મા જીવન જીવી જાય છે, ખીજા નાના આત્માઓ તેના પર ઠીકા લખે છે એક પચગમર પોતાની આત્મસિદ્ધિ વ્યક્ત કરવા જીવે છે, તેના અનુયાયીઓ એ ઉર્મિની પ્રણાલિકા રચી સામાન્યો માટે સપ્રદાય સ્થાપે છે ચૈતન્યે તલમી તલસી જીવન પુરું કર્યું, આ ગોસ્વામીઓએ તલસાટ પર શાસ્ત્રો રચી ભક્તિને જીવનનું અંગ બનાવ્યું

ઇ સ ૧૫૮૫ માં વૃદ્ધાવનમાં હરિવંશ ગદ્યાનંદની સપ્રદાય સ્થાપે છે એમાં કૃષ્ણ કરતા રાધાને પ્રાધાન્ય અપાય છે આ પંથ ભાગવન પુરાણને પૂજા લેખે છે, પણ એનો મુખ્ય આધાર એના સ્થાપકે લખેલા 'રાધાસુધાનિધિ' નામના પુસ્તક પર છે આ પંથની સ્થાપના બતાવી આપે છે કે તે વખતે વૃદ્ધાવનમાં રાધાકૃષ્ણના પ્રણય પર ધાર્મિક ભાવનાનું આરોપણ સપૂર્ણ રીતે થયું હતું

રાધાવંશની સપ્રદાય, વંશલ સપ્રદાયથી નીરાળો છે, અને વંશભક્ત ૧૬ માં સૈકાના પાઠના ભાગમાં ગુજરાતમાં પ્રસર્યો તે પહેલાં રાધાવર્ણવંશી સપ્રદાયે ગુજરાતમાં આપું કર્યાં હતાં વંશલ સપ્રદાય ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે આ સપ્રદાયની ધણીખરી બેઠકો તેણે પોતાની કરી હાજો છે પણ રાધાવંશની સપ્રદાયના મદિરો આજે પણ ગુજરાતમાં ધણા શહેરોમાં છે

આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવનીય ભક્તિ ગુજરાતમાં અપરોક્ષ રીતે દાખલ થઈ તે ઉપરાંત પરોક્ષ રીતે પણ થઈ—તેનું સમજ દષ્ટાંત મીરાબાઈના પદો—

આ વૃદ્ધાવનગાથી ચાગે તરફ પ્રસરતી ભક્તિના પ્રકારો મેડતાની કવરિનું હૃદય તેજોમય કર્યું

મીરા કૃષ્ણને રામ નામે ધણી વખત સબોધે છે :

“ઝેરે મીતમ ધારે રામને નિખ બેલુ રી ચાલી”

“ઝેરે ^xતો એક રામ નામ ^xફૂસરા ન કોઈ ^x”

તે ઉપરાંત એક ભજનમાં તે રૈદાસની સિધ્ધા છે એમ પણ કહે છે

જોગત ફિરે બેઠ વા ઘર કો કોઈ ન કરત જખાની,
રૈદાસ સત મિથે મોહિ સવચુક દીન્દ સુરત સદ્દાની

મેં મિલી નવ પાવ પિય અપના તળ મેરી ખીર ભુજાની,
 મીરાં આઠ ખલક સિર ડારી, મેં અપના ઘર નની.
 પણ તેને નામે પ્રચલિત પદોમાં રામાનંદી ઉપાસનાના પ્રેરણાદનનો સ્પર્શ
 દેખાતો નથી.

એના પર ચૈતન્ય કે વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયની સ્પષ્ટ અસર નથી; તેમજ તેણે
 પ્રેરણા બારોબાર આગવત કે જયદેવમાંથી લીધી હોય તેમ પણ લાગતું નથી. એને
 પ્રેરણા ટુંદાવનમાં પ્રચલતા ભક્તિ તરંગોએજ આપી એમ માન્યા વગર છુટકો નથી.

મીરાં ગુજરાતી નહોતીજ; એનાં પદો ગુજરાતીમાં લખાયાં નહોતાં એ
 મત વાસ્તવિક લાગે છે. હાલ એને નામે મંડાપલાં પદો કેટલાં એનાં તે પણ
 નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પણ ગુજરાતમાં શુદ્ધ ભક્તિનો પ્રચાર સામાન્ય લોકમાં
 જેટલો એનાં પદોએ કર્યો છે તેટલો નરસિંહનાં પદોએ પણ કર્યો નથી.

મીરાંને પ્રેરણા રામાનંદના સિધ્ધ રૈદાસની મુળી લાગે છે. મીરાંની ભક્તિ
 શુદ્ધ હતી; એની વિલાસવૃત્તિ રસિક હતી, પણ સ્વચ્છંદી નહોતી. એણે 'પ્રેમ
 નીર સિંચસિંચ' વિષયમેલ ઘોષો હોય; એણે ગોવિંદને પ્રાથુ માન્યો હતો.

શુદ્ધ ભક્તિમાં નરસિંહની જેડે એસે એવી બક્તકવિ મીરાં છે. એની ભક્તિ પણ
 શુદ્ધ છે. એના સ્વભાવ વીશે પહેલા પ્રકરણમાં મારા એક લેખમાંથી ઉતારો આપ્યો છે.

એની કદપના સમૃદ્ધ નહોતી તે તેની તેજ મર્યાદામાં ફરી રહેતી.

એના વિલાસનું ક્ષેત્ર ધણુંજ નાનું છે, જમુના તીરે બાલલીલામ
 ચીર ઉરાડવાથી વધારે વૈવિધ્ય એમાં નથી. 'મારા ગિરિધર ગોપાલ' ફરી ફરી
 કહેવામાં અને આમ્ય સંસારની વધુની માફક કેટલાક સામાન્ય ભાવો અદ્ભુત
 સરળતાથી દર્શાવવામાંજ તેની મહત્તા રહી છે.

"એને કહેવાની એકજ વાત છે, અને એનું જ્ઞાન પરિમિત છે તેથી
 એના કાવ્યોમાં વિવિધતા કરતાં લાક્ષિણ્ય અને કામળતા વધારે આવ્યાં છે.

પણ એનામાં વિવિધતા નથી એમ તો કાઠથી ન કહેવાય. એણે સંન્યાસ
 લીધો છતાં શૃંગાર માયો. એણે તપસ્વિની મઠને રસિકતા પોષી. વિરાગિની
 છતાં રાગ-પ્રેમની ધુન એણે જગાવી સંસાર છાડ્યો છતાં સંસારીના સર્વ
 ભાવોથી એણે ગીરધરલાલને માયો. અને આ બધાં પરસ્પર વિરોધાભાસી
 મિશ્રણોએ એની કવિતામાં એક જુદોજ રસ અને પ્રગલ્ભતા આપ્યાં છે.
 મીરાંની કવિતામાં વિશાલતા નથી. એટલે એના જ્ઞાનની સાંકડી સીમાએને
 લીધે આવ્યો છે; એના હૃદયનો નથી. હૃદયે એના ભાવોમાં પ્રગલ્ભતા આણી;
 જ્ઞાને એની દિશાએને મર્યાદિત કરી. મીરાં જ્ઞાની નથી. જ્ઞાની હોવાનો એનો
 દાવો પણ નથી. અંતરપ્રેરણાથી જડે એટલું જ્ઞાન એને સ્વયંભૂ સ્પૃધુ છે.
 મીરાં એટલે ડહાપણ નહીં; એ તો માત્ર ભર્મિઓની પરંપરા. મીરા એટલે
 સત્તા નહીં, પણ પ્રેમનો દોર; અને વિલાસ નહીં પણ શોભા. મીરાંમાં મહનતા

નથી, પણ રસિકતા અને ભાવ છે ”^૧

એની ભક્તિ પર ચૈતન્ય કે રામાનંદની અસર હતી એમ કેટલાક માને છે, ‘પણ તે માન્યતા વાસ્તવિક લાગતી નથી તેમ મીરાએ બોપદેવ કે જયદેવની કૃતિઓ મૂલમાં વાંચી હોય એ પણ સભવ એમ નથી. પણ ભક્તિની અસર તે વખતના રાજસ્થાની સાહિત્ય પર જે યદ્ય હશે તેમાથી મીરાએ પોતાની પ્રેરણા લીધી છે એમ લાગે છે

એનો તલસાટ તીવ્ર હતો, અને ઐઞ વખત ચૈતન્યના તલસાટની માફક થેલછાનું સ્વરૂપ લેતો હશે

‘હેરી મે તો પ્રેમ દીવાની, મેરા દરદ ન જાને કાઈ’

■

×

×

મીરા કી મણુ પીતમીઝી, જળ બેઠ સાવલીયા હોઈ।

×

×

×

લેહ લાગી મને તારી, અવ્યાજ લેહ લાગી મને તારી

×

×

×

મારા પ્રાણુ પાતળીયા વહેલા આવો દે,

વમરે વિના હું તો જનમ જોમણુ છું

આ એનું આત્મકથન સખદે સખદે એને સાનુ હતું

પણ એની ભક્તિનું મુખ્ય લક્ષણ તે એની સરળતા સાહિત્યના આદર્શોને તે જાણી જોઈને અનુસરતી નથી એની કૃતિમાં પ્રયત્ન નામમાત્ર પણ દેખાતો નથી એના ભાવો અટપટા નથી, એનો સ્વભાવ રીસાળ નથી, એની ઉર્મિઓમાં તોફાન નથી એના ભાવનું સરન એકજ સાદી છતા અદ્ભુત પકિતમાં દેખાય છે

‘મુખડાની માયા લાગી દે, મોહન તારા મુખડાની માયા લાગી દે,

મુખડું મે જોયું તારું, આ જગતડું થયું ખારું

મન મરું રહું ન્યારું દે’

તે સદાએ મધુર છે એની વિલાસવૃત્તિ સૂક્ષ્મ ને નિયુક્ત છે એને સેજલડી સૂતી’ લાગે છે, એનું કૃષ્ણના ચરણકમળમાં ગિત લાગે છે, સ્ત્રી ભક્તની દુરુચિ બહુ તો ‘કાને મહીની મટુકી ઝટ ફેડી પ્રીતની મર્યાદ મૌ તોડી ‘—એટલેથીજ અટકે છે

મીરાની સરળને શુદ્ધ ભક્તિનું સ્થાન ભક્તિના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે એને નામે પ્રચલિત પદોમાના થોડા સિદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવા છે ખાકીનાની બાળા ને બાવ બને ઘણાજ સામાન્ય પ્રકારના છે અને એ પદોની જોડ ખીજ આપણા સાહિત્યમાં ન હોવાથી સામાન્ય લોકોને તે ભક્તિનું સાહિત્ય પુરું પાડે છે

૧ જુઓ. નો લીલાવતી મુનશીનો ૮ મી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વચ્ચાએલો નિબંધ “મીરાબાઈ—એક દૃષ્ટિ”

નરસિંહ મહેતાનો કાવડો

અત્યાર સુધી પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે ગ્રેમ ને કલાના ભક્તિ સાહિત્યના નાના મોટા તારલામાં એકદમ શુદ્ધ ભક્તિનો ઝગઝગતો તારો ઝળક્યો; ને કે પણ તેજ કે અસર મુક્યા વિના અસ્ત થયો. ૧૪૧૪ માં નરસિંહ મહેતા શુદ્ધ ભક્તિ જન્મ્યા; ૧૪૮૦ માં ગુજરી ગયા; ને આગળ ને પાછળ બધું હતું તેવું ને તેવુંજ રહ્યું. વિચિત્ર બનાવ-સ્વાભાવિકતા ને ઉત્ક્રાંતિ બંનેના નિયમોને પડકાર કરતો !

નરસિંહ મહેતા ખરેખર ચૈતન્ય પહેલાં થયા (ઇ. સ. ૧૪૮૫ થી ૧૫૩૩) કે પછી ? ચૈતન્ય પહેલાં થાય નહીં, છતાં પહેલાં થયા હોવા જોષ્ઠ્યે એમ મનાય છે. આ કાવડો ક્યારે ઉઠેલાશે ?

આ બે અભિપ્રાયમાં નરસિંહ ચૈતન્યના પછી-એટલે આશરે ઇ. સ. ૧૫૦૦ ને ૧૬૦૦ ની વચ્ચે થયા એમ અનેક કારણોથી માનવાનું મન થાય છે. આ પ્રશ્ન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રથમ પ્રશ્ન જ એટલુંજ નહીં, પણ ગુજરાતમાં પ્રચલતી ભક્તિને માટે તે ધણોજ જરૂરી છે. આતી સાથે બીજો પણ પ્રશ્ન છે કે હાલ નરસિંહનાં મનાતાં હોય એવાં કેટલાં પદો એકજ જાણનાં કરેલાં છે ? પણ સામગ્રી એટલી ઓછી છે કે આ પ્રશ્નોનો અતિશય નિષ્ફળ તો હમણાં મુલતવીજ રાખવો પડશે.

હવે આ કાવડાના ઉઠેલ માટે જે સામગ્રી છે તે નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:-

૧. ઇ. સ. ૧૮૩૪ થી ૧૪૯૪ (સં. ૧૪૯૦ થી ૧૫૫૦) માં ભાલણુ થઈ ગયા, એ વાત સગભમ નિર્વિવાદ જેવી છે.^૧

ભાલણુની કૃતિઓમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ નથી. તેમ તેમની કૃતિઓ શુદ્ધ ભક્તિ કે પૃદાવનીય ભક્તિથી રંગાઈ દેખાતી નથી. નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ એવી લાક્ષણિક છે કે જે તે ભાલણુના સમયમાં થયા હોય તો તેમની અસર એમના પર થયા વિના રહે નહીં.

ભાલણુનાં કેટલાંક પદો અને નરસિંહનાં કેટલાંક પદો વચ્ચે સરખાપણું છે, અને તેથી રા. રામલાલ મોદી એમ માને છે કે એ પદો નરસિંહમાથી ભાલણુ લીધાં. જે પંક્તિઓ બંનેમાં સામાન્ય છે તેમાં નરસિંહની કે પણ વિશિષ્ટતા નથી એટલે બંનેએ પ્રચલિત લોકગીતોમાંથી એ પંક્તિઓ લીધી હોય એમ વધારે સંભવે છે. અને જે પંક્તિઓ સામાન્ય છે તે શુદ્ધ ભક્તિ

કરતાં પ્રેમ અને કલાના સાહિત્યની છે. એટલે તે નરસિંહનીજ છે એમ માનવાને કારણ મળતું નથી.

૨. આશરે ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં સિદ્ધપુરપાટણમાં થયેલા બામની કૃતિઓમાં નરસિંહનો કે ઉલ્લેખ નથી; તેમ તેની કૃતિઓ ઉપર શુદ્ધ ભક્તિની કે અસર નથી.

૩. નરસિંહ મહેતા આશરે ઇ. સ. ૧૫૦૦ની પહેલાં થયા લાગતા નથી. ચૈતન્ય અને ગોવિંદદાસ ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના ઓગસ્ટ માસમાં જુનાગઢ આવી રણછોડજીના મંદિરમાં ગયા હતા. અને મીરાજ બ્રાહ્મણને ત્યાં રહ્યા હતા. ગોવિંદદાસના સમકાલીન જ્ઞાતાંતમાં^૧ નરસિંહ મહેતા જેવાની ભક્તિ, ભક્તિ સંપ્રદાય અને સ્થાનિક કૃષ્ણકર્તાનનો કે ઉલ્લેખ નથી. આ ત્રિપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે તે સમય પહેલાં નરસિંહ થયા નહોતા.

૪. ઇ. સ. ૧૪૯૪ થી ૧૫૭૪ સુધીના નાકર થયો.^૨ તેણે નરસિંહ મહેતા પર કે લખ્યું નથી તેમ તેની કૃતિઓમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ પણ મળતો નથી. તે પોતે હરિનો દાસ અને વૈષ્ણવ પોતાને કહેવડાવે છે. આથી નરસિંહ વીશે તેનું મૌન ધણુ અર્થસૂચક છે.

૫. ઇ. સ. ૧૫૫૭ થી આશરે ૧૬૨૮ સુધી પહેાંચતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વાળા નાગર કવિ વિષ્ણુદાસની ‘કુંવરબાઈનું મોસાળું’ નામની એક કૃતિ છે.^૩

આ કવિએ ‘કુંવરબાઈનું મોસાળું’ લખ્યું હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતા વીશે આ પહેલો ઉલ્લેખ છે.

૬. મીરાંબાઈએ (ઇ. સ. ૧૫૪૭ થી ૧૬૦૩) ‘નરસિંહકા માલરા’ નામનું કાવ્ય લખ્યું એમ કહેવાય છે. એ હકીકત સત્ય હોય એમ લાગતું નથી—જતાં સત્ય માનીએ તો એમ કહી શકાય કે ૧૬ મા સૈકાના છેલ્લા એક-બે દસકામાં નરસિંહની કીર્તિ^૪ મીરાંએ સાંભળી.

૭. નાભાજીની ભક્તમાલમાં નરસિંહ અને મીરાંનાં ચરિત્ર છે. નાભાજીનો સમય સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થયો નથી. કેટલાક માને છે કે ભક્તમાલ ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં રચાઇ. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે ઇ. સ. ૧૭૧૩ માં

૧. જુઓ : ‘ગોવિંદદાસનો કવિ.’ આ લેખનું પ્રકરણ ૧૪ મું : Sen : Chaitanya and his Companions.

૨. કાવ્યદોહન બામ ટ. ૨૧. અંબાલાય જ્ઞાતિનો ઉપોદ્ધાત

૩ વિષ્ણુદાસકૃત સભાપર્વ, નળાખ્યાન, કુંવરબાઈનું મોસાળું ને ફુડી ગ. બાનુ-સુખરામનો ઉપોદ્ધાત.

નાભાજી જીવતા હતા, અને તેમણે ત્રિપાદાસ પામે દીકા લખાવી.^૧ ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં ગુજરી ગએલા તુલસીદાસજીનું ચરિત્ર ને મરણતિથિ બંને ભક્તમાલમાં છે. તેમજ તેમાં વિઠ્ઠલનાથજીના સાત ભક્ત પુત્રોનો ઉલ્લેખ છે. આથી નરસિંહ મહેતાનો ભક્તમાલમાં ઉલ્લેખ ૧૬૨૫-૩૦ પહેલાં તો નહીંજ થયો હોવો જોઈએ એમ પુરવાર થાય છે.

૮. ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની આસપાસના સમયમાં વસ્તા કાલિદાસ નામના કવિ યદ્ય ગયા, એમ કાવ્યદોહન લાગ ૪ થામાં આપેલો લેખ કહે છે. વસ્તાએ 'સાધુચરિત્ર' લખ્યું તેમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાં ને નાભાજી-ત્રણેનાં ચરિત્ર છે. આ ઉપરથી ૧૬૫૦ પહેલાં આ ચરિત્ર લખાયું સંભવતું નથી.

૯ વિશ્વનાથ જાનીનું 'મોસાળા ચરિત્ર' ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં રચાયું છે. અને 'હાર ચરિત્ર' બે વર્ષ પછી થયું એમ લાગે છે.^૨ જાનીનાં પદોમાં નરસિંહ માટે 'પદ્મીમુખ' એ શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. ખરેખર જોતાં નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર એવા પ્રકારનું છે કે જેને તેની ખખર હોય તે કવિ એનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહે નહીં. વિષ્ણુદાસનું 'કુંવરજીવનું મોસાળું' અને મીરાંબાઈનું 'નરસિંહકા માલગ' એ શંકાસ્પદ કૃતિઓ સુકી દૃષ્ટિએ તો નરસિંહનું સાહિત્યમાં આ પહેલું સંસ્મરણ છે. એટલુંજ નહીં પણ કવિ વીશેનું ઉપર આપેલું સંબોધન એવો સ્નેહ અને માન બતાવે છે કે જેથી બે વચ્ચેનો સમય ઘણો થોડો હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે.

૧૦. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું એક અત્રાત કવિનું 'નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન' રા. હીરાલાલ પારેખના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૬૬૯ ને ૧૭૩૯ ની વચ્ચે લખાયું છે.^૩

૧૧. ૨૫. તનસુખરામ ત્રિપાઠીવાળી પહેલામાં પહેલી નરસિંહની 'હારમાળા'ની પ્રત ઇ. સ. ૧૬૭૫ (વિ. સં. ૧૭૩૧)ની છે.^૪

૧૨. પ્રેમાનંદ સુધારી વધારી પ્રગટ કરેલી 'હારમાળા' ઇ. સ. ૧૬૭૮ (સં. ૧૭૩૪)ની છે.^૫

આ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે:—

૧. Tala Sitaram Selections from Hindi Literature.

૨. કાવ્યદોહન ભાગ ૮. પાનું ૬૦૯ અને નરસિંહ મહેતાના કાવ્યસમૂહનો ઉપોદ્ધાત પા ૬૫

૩. નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન: રા. હીરાલાલ પારેખની પ્રસ્તાવના

૪. નરસિંહ મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ, ઉપોદ્ધાત પા ૫૫

૫ મા. કા. ત્રિ. ઇ. સ. ૧૮૮૫. અંક ૧ લો

૫ સ. ૧૪૩૪ થી ૧૪૯૪	ભાલણ	ઉદ્દેશ્ય નથી.
„ ૧૪૮૪	ભીમ	„
„ ૧૫૧૧	ગોવિંદદાસ	„
„ ૧૪૯૫ થી ૧૫૧૪	નાકર	„

„ ૧૫૪૭ થી ૧૬૦૩	મીરાં	સકારપદ ઉદ્દેશ્ય છે
„ ૧૫૫૭ થી ૧૬૨૮	વિષ્ણુદાસ	„

„ ૧૬૨૫ થી ૧૬૩૦	નાભાજી	સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે
„ ૧૬૫૦ (૨)	વરનો	ઉદ્દેશ્ય છે.
„ ૧૬૫૨	વિશ્વનાથ જ્ઞાની	„
„ ૧૬૬૬ થી ૧૭૩૯	અજ્ઞાત કવિ	„
„ ૧૬૭૫	પહેલી પ્રત	(દારમાળા)
„ ૧૬૭૮	ત્રેમાનંદ	

આ ઉપરથી એટલું પુરવાર થાય છે કે નરસિંહના ઉદ્દેશ્યો ૫ સ. ૧૫૬૪ થી ૧૬૩૦ સુધીના થવા લાગ્યા. આ ઉપરથી એની કીર્તિ પહેલી વખત આશરે ૧૬૦૦ સુધીમાં બહાર આવી એમ મંલવે છે.

૧૩. વલ્લભ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ નરસિંહને એ સંપ્રદાયના “બધૈયા” તરીકે ઓળખે છે; અને સ્વ. તનસુખરામને ત્યાં એની ગાથાતી પદાવલિની નકલમાં એક પદ^૧ એવું છે કે જો તે નરસિંહનું હોય તો તેને જરૂર

૧. શ્રીહરિ નરહરિ નાથ કહેણા કી, રાખે રાધાવર ચરણ સરજે
દેવીદેવ જાણીને દાન બંધિ દીની, ચક્ષુ પુણ્ય અવતાર ધરાયે
શ્રીમદ વલ્લભશ્રીચિહ્ન શ્રીનિરિધરજી, પુદિ મારમ મુધારકમ્ભ
ને કોઈ છવ સસખાંત આવશે, તેના વિગોષ્ઠનથી આધાર કરશે
કોઈ કહેદસ કોઈ અનવશેષીશ્વરદે, એ અવતાર ભૂખાર દરજે
પુણે પરોત્તમ વિમ વસનુ ખારી, શ્રીમાદા મધુનાથ વેદાંત વાણે

નિકુલનાથ^૧ની પ્રેરણા થઈ હોવી જોઈએ. પણ એ પદ કૃત્રિમ છે; અને એમાં નરસિંહની લાક્ષણિક શૈલીની છાંટ સરખી પણ નથી.

૧૪. નરસિંહની કૃતિમાં ભાગવતની કે હરિલીલામૃતની પૌરાણિક છાપ નથી, તેમ બ્રહ્મવૈવર્ત^૨ કે પદ્મપુરાણ એના પહેલાં ચર્ચા હોય તો તેની પણ છાપ નથી.

(અ) સુરતસંગ્રામ, ગોવિંદગમન જેવાં કૃષ્ણલીલાનાં પદો છે, તેમાં રાધા, વિશાખા અને લલિતા આવે છે એટલુંજ નહીં, પણ રસમાં સ્થૂળ વિશ્વાસ છે.

(આ) એમાં ગોપી થઈ સખીભાવ કેળવવાનો તત્ત્વસાદ છે; અને રાસલીલામાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે.

(ઇ) એમાં ઉપાસના બહુજ ઝોછી છે.

પહેલાં સ્થૂળ વિશ્વાસ પ્રેમ અને કલાના ભક્તિ સાહિત્યે કેળવ્યો. પણ જયદેવની કૃતિ (ઇ. સ. ૧૧૬૦)માં રાધા સીવાય કોઈ બીજી સ્ત્રીનું નામ નથી.

વિદ્યાપતિની કૃતિમાં^૨ (૧૩૦૦ થી ૧૪૦૦) લલિતા આવે છે. પણ તેની કૃતિઓ ગુજરાત સુધી પહોંચી નથી.

સખીભાવ કેળવવાની ભક્તિ પહેલીજ વાર ચૈતન્યે (ઇ. સ. ૧૪૮૫ થી ૧૫૩૩) આખા હૃદયમાં પ્રસારી. રૂપસનાતનાદિ તેના ગિયોએ વૃંદાવનમાં રહી ૧૫૧૬ થી ૧૫૬૦ સુધીમાં વૃંદાવનીય ભક્તિને પ્રચારી. આ સાહિત્યમાં જયદેવ, ચંડીદાસ ને વિદ્યાપતિનો વિશ્વાસ હતો; ચૈતન્યનો સખીભાવ હતો; ગોપી થવાની લાલસા હતી; અને રાસલીલાનો મોહ હતો. 'વિદ્યુધ માધવ' 'લલિત માધવ', 'દાનકેલી કેામુદી', 'પદ્માવલી' જેવા સાહિત્યમાં વિશિષ્ટતા છે. તેમાં જયદેવની કલા ને ચૈતન્યની પ્રણયબેલજાનું મિશ્રણ છે. નરસિંહ મહેતાના સુરતસંગ્રામાદિ કાવ્યો આ પ્રકારની ભક્તિ ને સાહિત્યાદર્શો સેવતા જણાય છે.

ચૈતન્ય પહેલાં ઉપાસના કે જ્ઞાન વિનાનાં કાવ્યો કલાસેવી કવિઓએ લખ્યાં છે; પણ ભગવાનઆધીન ભકતોએ લખ્યાં નથી. એટલુંજ નહીં પણ વૃંદાવનીય ભક્તિની અસર વિનાના લાલણ પુરાણી પણ ઉપાસનાથી મિશ્રિત

શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખે તે વીરવતર જણવા, શ્રીલલિતા પદ બનસિ ધુવરવા.

નરસહ્યા રંકપટ ટંકે કસણા કરી, હીમકરકીરણ મદ અમૃત ઝરણે

—રા જગજગનદાસે આપેલી પ્રતિમાંથી

૧ નિકુલનાથ ઇ. સ ૧૫૫૭ ને ૧૫૮૨ વચ્ચે પાંચ વાર ગુજરાતમાં આવ્યા.

૨ Sen: History of Bengali Language and Literature.

ન હોય એવી ભક્તિને સ્પર્શ્યા પણ નથી.^૧ તેથી નરસિંહ મહેતાએ વૃદ્ધાવનીય ભક્તિમાંથી પ્રેરણા મેળવી હોવી જોઈએ.

૧. આ અભિપ્રાય બાધ્યા પછી તો નરસિંહરાવે તો આનંદરા કરી દીધો. સંવત ૧૬૬૦ માં લખાયેલા લેખ મને વાંચવા આપ્યો. આમાં આપેલા મુદ્દાઓ ને અભિપ્રાયથી અણધારી પુષ્ટિ મળેલી હોવાથી તે અર્દોઆ રહી કંઈ છું -

“હજી નરસિંહની ‘નનાલા’માં કારણબુત એક સ્ફુલ્લિત અરણ્યે રહે છે. નરસિંહ મહેતા ‘સુરતસંગમ’ ને અતે લખે છે -

અપભ્રંશ ગિરા વિષે કાવ્ય કૃતુ દિસે, ગાય હિજે ને જ્યમ તીર લાગે,
તેમાં કોવિદ કવિ નહિ, વાત કે નવી નહિ, ભક્ત અનુભવી નહીંદે આગે

આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે નરસિંહ મહેતાએ સંસ્કૃત ગિરામાં કોઈક ગ્રંથ જોયેલો—જે ઉપરથી પોતાને ‘અપભ્રંશ ગિરા’માં આ કાવ્ય રચવાનું મુશ્કેલ એવી વાત પણ મારીતી હોઈ ભક્ત અનુભવીને જણીતી છે એમ એ કહે છે તપાસ કરતાં, ‘સુરત સંગમ’ કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર હોય એમ તો માન્ય પડતું નથી—પણ એમાં રાધાની સખીઓના નામ આવે છે એ ઉપરથી કૃત્રીક કંપના થઈ શકે છે. એમાં રાધાની સખીઓમાં ચંદ્રાવલી, વિશાખા, લલિતા નામ છે એ નામ જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’માં ઉપલબ્ધ થતાં નથી એતન્નના શિષ્ય રૂપદેવ ગોસ્વામી (૩૫૧ ગોસાંધ)ના ‘લજ્જલની લમણિ’ નામના ગ્રંથમાં એ નામ મળે છે.—

તત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાસ્તુ રાધા ચંદ્રાવલી તત્રા ।

વિશારા લલિતા ક્યામા

અને આ મુળ ઉપરની ટીકામાં છવ ગોસ્વામી લખે છે કે ‘શાસ્ત્ર મવિદ્યોત્તર, સ્વાન્દગતપ્રજ્ઞાદમહિતાદિચ’—અર્થાત રાધા, ચંદ્રાવલી, વિશાખા, લલિતા વગેરે શાસ્ત્ર માં પ્રસિદ્ધ છે; અને એ શાસ્ત્ર તે બલિષ્ઠોત્તર પુરાણ, અને સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત પ્રજ્ઞાદ મહિતા વગેરે

નરસિંહ મહેતાનું જન્મન થ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૦ સુધી ગણાય છે, એટલે એતન્ન સમયમાં ૩૫ ગોસ્વામી જે થ. સ. ૧૪૮૮ પછી થયા એમની અસર કંઈપણ નથી. માટે, બલિષ્ઠોત્તર આદિ પુરાણમાંથી નરસિંહ મહેતાને આ નામ મળ્યાં, એમ કહે માન્ય પડે છે પણ આ સ્થળે, નરસિંહ મહેતાની તારીખના સંબંધમાં ફરી તપાસ કરવાની અમારા સાક્ષર બધુએને વીન લીડીએ તો ખોટું ગણાય ? તો શા ઉત્ક્રાંતિ-રામ સર્વરામ તથા શા બ હરગોવિંદદાસ—એમણે જુનાગઢના નામદેને પુષ્પવરદ કરીને નરસિંહ મહેતાની તારીખ કરાવી છે, પણ એમને હકીકત આપનાર શૂદ્ધસ્થો શા પ્રમાણને આધારે કહે છે અને તે કેટલા મજબૂત છે એ વીરો તપાસ થવની બહુ જરૂર છે. લોકોગિત સીવાય અધિક પ્રમાણ ન હોય તો નરસિંહ મહેતાની આજ સુધી મનાતી તારીખમાં થોડાંક વર્ષનો ફેરફાર કરવો ઉચિત છે. કારણ કે બલિષ્ઠોત્તર પુરાણના એક ખુણામાંથી નરસિંહ મહેતાને એ નામ મળ્યાં હોય—જે નામ તે વખત સુધીના બીજ કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય ગ્રંથમાં ઉતરેલા નથી—એમ માનવા કરતા એમના સમયમાં એતન્ન સમયે એ નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં અને ત્યાંથી એમને એ મળ્યાં એમ

૧૫. શુદ્ધ ભક્તિના ઉદ્ભવ માટે ગુજરાતમાં કે સામગ્રી હોય એમ દેખાતું નથી.

(અ) ગુજરાતની વ્યવહારિકતા પહેલેથી ચાલી આવે છે અને કલ્પનાના વિહાર કે પ્રભુયની ઘેઘછા ગુજરાતી સ્વભાવને ધણું રુચતાં આવતાં નથી. અને તેથી અંગીય સાહિત્યમાં જે ભાવની સૂક્ષ્મતા છે તે આપણે ત્યાં નથી.

(આ) મહાયાન બૌદ્ધમતે વિલાસમહોત્સવો કેળવી જે ક્ષેત્ર તેઓએ ક્યું હતું તેણું ક્ષેત્ર ગુજરાતમાં નહોતું. જૈન સાધુઓનું અહીંયાં પ્રાપ્ત્ય હતું; અને તેમના વૈરાગ્યના આદર્શો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના આદર્શોની માફક કટાક માનવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. રૂપદેવ ગ્રાસ્વામીનું 'વિદગ્ધમાધવ' નાટક છે, એમાં શાધા, વિશાખા અને લલિતાનાં પત્નો છે. પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર કહે છે:—

અથાહ સ્વપ્નાન્તરં સમાદિપ્તોસ્મિ મધ્યગતરેણ મગરતા ધીશદ્ધકરેવેન,
યથા—અયે.....નન્દનન્દનસ્ય પ્રેમમત્કિદ્દૃદ્દયો નાનાદિગ્દેશ્વરઃ સાપ્રત રસિક-
સપ્રદાયો વૃન્દાવનવિલોમનોત્કવ્યયા કેળિનીયોપવૃન્દે સમીચિવાન્ । રૂપાસીત્ ફાલિન્દી-
પુલિન્દવલયે પાસરમ્ .—

અથાહ સ્વપ્નાન્તરં સમાદિપ્તોસ્મિ મધ્યગતરેણ મગરતા ધીશદ્ધકરેવેન,
યથા—અયે.....નન્દનન્દનસ્ય પ્રેમમત્કિદ્દૃદ્દયો નાનાદિગ્દેશ્વરઃ સાપ્રત રસિક-
સપ્રદાયો વૃન્દાવનવિલોમનોત્કવ્યયા કેળિનીયોપવૃન્દે સમીચિવાન્ । રૂપાસીત્ ફાલિન્દી-
પુલિન્દવલયે પાસરમ્ .—

પ્રસ્તાવનાની તરેહ અન્ય સંસ્કૃત નાટકોના જેવીજ છે; પણ એના પ્રસંગ પાછળનાં કેટલાંક નાટકોમાં દુનિમ રીતે કલ્પી લેવામાં આવેલો, તેવા કલ્પિત નર્હી હોય, કારણ કે ચૈતન્ય રાસલીલા માત્રા બજાવવાનો ખાસ રીવાજ હાખલ ક્યો હતો, અને તદનુસાર એના અનુયાયીઓ કૃષ્ણલીલાનાં નાટકો ખરેખર બજાવતા હશે એમ લાગે છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ આ અથવા આ પ્રકારનું ખીલું કાઢી નાટક દેરાનાં જુદાં જુદાં ભાગમાં બજાવતા હોય, અને નરસિંહ મહેતાના અધ્યાત્મનેત્રે જેએલી અધ્યાત્મરસ્યરૂપ રાસલીલાની ઉદ્બોધક સ્વૂલ રાસલીલા દ્વારકામાં બજાવ-
એલા કાઢી નાટકમાં એમણે જોઇ હોય એ સ અને છે. વિશેષમાં આ વાત પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે કે ઉપરના ઉત્તારમાં સંકેત મહાદેવે નાટક બજાવવાની આજ્ઞા કર્યાનું લખ્યું છે, અને એ સંકેત મહાદેવનું નામ દીકકાર 'ગોપીશ્વર' આપે છે. અને નર-
સિંહ મહેતા પણ સાધુના કહેવાથી 'ત્રાપનાથ' મહાદેવ પાસે ગયા, અને મહાદેવજી-
એ એમને કૃષ્ણની રાસલીલા દેખાડી: એ બે બાજવેલો એકી મુખીને વિચાર કરવા જેવો છે. કાઠીઆવાડના ગોપનાથ મહાદેવનું નામ પૂર્વોક્ત 'ગોપીશ્વર' ઉપરથી પડ્યું હોય એમ સહજ કલ્પના થઈ આવે છે

ઉપરના સર્વ પુરાવા ઉપરથી મહેતાજીને ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ થયો હોય એમ સંકાલ્ય છે, અને મહેતાજીના સમયનો મત્ર ફરી તપાસ ઉપર લેવાનો કેપણ અવકાશ હોય તેા એ ફરી તપાસમાં ઉપર બહુએલો પુરાવા ખાસ ધ્યાનમાં લેવા અમારા સાક્ષર બહુએલો વીનંતી છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આજ મુધી મનાની આવેલી તારીખ અમળ બહુમ પડે તેા ચૈતન્યને બદલે અરિયોત્તર પુરાણની કલ્પના કરીને નિર્વાહ કરવામાં બાધ નથી."

ગયા નહોતા. શાંકર મતે પાશુપત મતને અધારામાં નાંખ્યો હતો. ને શક્તિ પૂજા ઘણી લોકપ્રિય નહીં હતી. આ કારણોથી નરસિંહ પછી કોઈ શુદ્ધ ભક્ત થયો નથી. જે સાંપ્રદાયિક ભક્તિ ગુજરાતમાં આવી તે વલ્લભ સંપ્રદાયને લીધે બહારથી આવી. આ બધાં કારણો ઇ. સ. ૧૪૧૪ પહેલાં પશુ હતાં. તો બહારની કે પશુ અસર વગર માત્ર ભાગવત કે જયદેવના પ્રતાપથી નરસિંહ જેવો ભક્ત પાકે એ અસંભવિત લાગે છે.

૧૬. નરસિંહ મહેતાનાં પદોના ઢાળની છાયા ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીની હાથ લાગેલી પ્રતોમાં મળતા ઢાળ કરતાં પાછળના સમયના કવિઓના ઢાળ પર વધારે પડી છે. બીમ અને બાલણના ઢાળો કરતા ઇ. સ. ૧૫૧૦-૭૫ માં થએલા ગોપાળદાસના ઢાળો નરસિંહને વધારે મળતા આવે છે.

નંદનંદન રૂપે રાસલીલા કરી, પાતે ન હચ્ચરી છાની રાખી;
દિવસ એકાદની હતરા કુવરપ્રત, વ્યાસ નંદન વિમળ વદન બાખી

આ પ્રભાતીયાનો ઢાળ એવો આકર્ષક છે કે નરસિંહનાં પદો ૧૪૫૦ ની આસપાસથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન પામ્યાં હોય તો તેનું અનુકરણ ૧૦૦ વર્ષ સુધી કેમ લોકપ્રિય નહીં થયું? વિશ્વનાથ જાની એ ઢાળનું અનુકરણ કરે છે, એ નોંધવા જેવી વાત છે.

આ બધાં કારણોથી એમ માનવાનું મન થાય છે કે નરસિંહ મહેતાની કારકીર્દી ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં હોવી જોઈએ.

અત્યાર સુધી પ્રચલિત માન્યતા એ કારકીર્દીને ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૦ ની વચ્ચે મુકે છે. આને માટે બે મુખ્ય આધારો છે:—

(૧) નર્મદાશંકર, ઇચ્છારામ સૂર્યરામ, અને રા. બ. હરગોવિંદદામે બેગી કરેલી કથનીઓ પરથી તે ઇ. સ. ૧૪૧૪માં જન્મ્યા એમ તેઓએ સ્વીકાર્યું છે. આ પ્રમાણુ માત્ર સાંભળેલી વાતનું હોઈ નિર્ણય કરવામાં કે મદદ કરતું નથી.

(૨) મળેલી પ્રતમાં હાર આપ્યાની તિથિ સં. ૧૫૧૨ માં આવે છે, એમ નીચેની પંક્તિઓ પરથી મનાય છે:—

સંવત પંદર બારોતરામાં સપ્તમી ને સોમવાર રે,
તેણે દિવસે દામોદરે આપ્યો, મહેતાજીને હાર રે.^૧
x x x
સંવત પંદર બારોતરા વરખે માગસર સુદ સાતમ સોમવાર રે;
તેણે દિવસ મહેતાજીને, દામોદરજીએ આપ્યો હાર રે.^૨
x x x
સંવત સત્તર મારોતરા માગસર સુદ સાતમ સોમવાર રે;
તેણે દિવસ મહેતાજીને, દામોદરજીએ આપ્યો હાર રે.^૩
x x x

સંવત ૧૬૧૨ ખાદેતરે ચૈત્ર શુક્ર સપ્તમી સોમવાર;
અતિ આશુદે માસ ગાઘ નરસંયો દ્વાર્યો પાષ્વ ૨.^૧
સંવત ૧૬૧૨ ખાદેતરે સપ્તમી સોમવાર;
વધસાખા અશ્વિની ૧૫ નરસંયો આષોઢાર ૨

જ્યોતિર્વિદ જગજ્ઞવન નરસંયો વધેકા પામે મેં ગણિત કરાવ્યું.^૩ તેનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

સં. ૧૫૧૨ માગસર સુદ ૭ શનિવાર
,, ૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદ ૭ શુક્રવાર
,, ૧૫૧૨ વૈશાખ સુદ ૭ શુક્રવાર

એટલે ઉપર આપેલી પંક્તિઓમાં જે વાર આપ્યો છે તે ખોટો કરે છે. પણ જો ૧૫૧૨-ખાદેતરેને બદલે બહોત્તર વાંચવામાં આવે તો વાર આ પ્રમાણે આવે છે:—

સંવત ૧૫૭૨ માગસર સુદ ૭ સોમવાર
,, ૧૫૭૨ ચૈત્ર સુદ ૭ મંગળવાર

એક દિવસની ભૂલ તિથિરથી થઈ શકે છે.

એટલે ઉપર આપેલી પ્રતોનો આધાર સં. ૧૫૧૨ ને બદલે સં. ૧૫૭૨ । સમયનો નિર્દેશ કરે છે.

આ બધાં કારણો ધ્યાનમાં લેતાં નગસિંહ મહેતાનો સમય ઇ. સ. ૧૫૦૦ ની ૧૬૦૦ સુધીનો કહી શકાય, અને એની ભક્તિ ઇંદાવનીય ભક્તિથી ભરી એમ બને. આ હકીકત જો ખરી હોય તો ચૈતન્ય પહેલાં ગુજરાતમાં હા ભક્તિ પ્રગટી એ ગર્વપ્રદ બનાવવું માન આપણને ખિન્ન હૃદયે છેડી લું પડે. પણ આજ હકીકત સ્વાભાવિક છે અને ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિને સાનુકૂળ છે. આ મુશ્કેલીભર્યા વિષય પર વધારે શોધ અને વધારે સામગ્રી વિના અજવાળું પાડવું અધર્મ છે.

[તા. ૬. આ પ્રશ્નની વધુ ચર્ચા માટે, આ લેખને અને આપેલું પરિશિષ્ટ જુઓ.]

૧. બ્રહ્મચારી કૃષ્ણરામની સં. ૧૮૭૧ ની પ્રતનું પૃષ્ઠ ૨૧૮; અને કાવ્યસંબંધ;
- ૨ રા. હીરાલાલ પારેખની અમગઠ પ્રત
- ૩ રા. જગજ્ઞવન નરસંયો વધેકાએ કરેલું ગણિત નીચે પ્રમાણે છે:—

[મહાધામ-વિલોમ-ગણિતથી.]

સંવત-૧૫૧૨ રાક ૧૩૭૭ માગસર શુદ્ધ ૭.	} શનિવાર
અક ૫ અહર્મણ ૩૪૭૨ રણ.	
સંવત ૧૫૧૨ રાક ૧૩૭૮ ચૈત્ર શુદ્ધ ૭.	} શુક્રવાર.
અક ૫ અહર્મણ ૩૩૧૪ રણ.	
સંવત-૧૫૧૨ વૈશાખ શુદ્ધ ૭.	} શુક્રવાર
અક ૫ અહર્મણ ૩૨૭૨ રણ	
સંવત-૧૫૭૨ રાક ૧૪૩૭ માગસર શુદ્ધ ૭.	} સોમવાર
અક ૦, અહર્મણ ૧૫૪૮.	
સંવત-૧૫૭૨ રાક ૧૪૩૮ ચૈત્ર શુદ્ધ ૭	} મંગળવાર
અક ૦, અહર્મણ ૧૪૩૦ રણ	

પ્રકરણ ૧૭ મું

—૭૭૨૬૮૮—

નરસિંહ મહેતા

(૪ સ ૧૪૧૪ થી ૧૪ ?)

(૪ સ ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ ?)

ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતાની બધી કૃતિઓ પર પડેલી છે અને નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ પર 'ગીતગોવિંદ'ની સ્પષ્ટ છાપ છે 'સુરત સત્રામ'મા તેનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે —

'સર્વે નીચુ લલુ, હા ન કોઇ મલુ જીયો નયદેવે સમય ભેષ,
નરસિંહો બલે જિયો મુદિત મને, કૃષ્ણ બળવા જીલે નાર જોઇ ?'

જ

x

x

એક ભણે છે પ્રભુની ગોપી, કે રસ નયદેવે પીધો રે,
હજોતો રસ અવની ઢળોતો, નરસિંહે તાણી લીધો રે ?

વલ્લભ ને ચૈતન્ય તો નરસિંહ મહેતા પછી થયા સમાનુજ, નિષ્કાંઠ
મધ્ય ને રામાનંદની સ્પષ્ટ અસર નરસિંહ પર ખીલકુલ દેખાતી નથી

નરસિંહ મહેતાએ શુદ્ધ પ્રેમ-વક્ષા ભક્તિ ગાદ્ય-સપ્રદાય સ્થાપવા માટે નહીં, પણ માત્ર પોતાનો આત્મા વ્યક્ત કરવા માટે, અને આથીજ એનું સ્થાન ભાગવતની પ્રેરણા ગીલનારાઓમા ધણુ મોટું છે ભરે એની ક પના 'ગીતગોવિંદ'થી કે વૃદ્ધાવનીય ભક્તિથી ઉત્તેજાઈ હોય, પણ 'હજોતો રસ અવની ઢળોતો એણે તાણી લીધો' એટલુજ નહીં પણ ધણુ રસિક કલાકારો કરતાંએ વધારે શુદ્ધ ભક્તિ હૃદયમા ધારી અને પદોમા ગાઇ

એણે ઉપાસના, ઉપદેશ જ્ઞાન ને વૈરાગ્યના પદો લખ્યા છે પણ તે ધણુજ થોડા ને અપવાદરૂપ છે, અને તે એની ભક્તિના મધ્યાક્ષ કાલનાં નથી એ તો ચોક્કસ છે તેમા દર્શવિના મિચારો દેખાડે છે કે ચકરના જ્ઞાનમાર્ગના સિદ્ધાંતોનો તેને પરિચય હતો, અને પોતાના જીવનમા ત્યાગ અને નીતિ તેણે ઉતારી હતી આ પદોના લાવ શુદ્ધ અને સરસારી છે જ્ઞાન વૈરાગ્ય ને 'નીતિ ભક્તિ'ના એના પરભાતીયા મિશ્ર ભક્તિના સાહિત્યના શિષ્ટ આદર્શો પુરા પાડે છે ગુજરાતીમા એ પ્રકારનું પાછળથી ધણુ લખાયું, પણ એનાથી ઉત્તમ મિશ્ર ભક્તિનું સાહિત્ય થયું નથી

એમા માર્દવ ને નિખાલસપણુ પ્રધાનપદે છે કનિ હૃદયની નિર્મલતાનું એમા દર્શન ચાલુ છે એમા એ 'વૈષ્ણવજન' વ્યવહારમા કેવા નિર્દોષ ને

૧ કાવ્યસમૃદ્ધ સુરતસત્રામ પદ ૨૩ મુ

૨ કાવ્યસમૃદ્ધ, રૂઝારમાળા, પદ ૭ મુ

ભાવનામય ધોરણ સ્વીકારતો તેની ઝાંખી થાય છે; અને ‘પીડ પરાઈ જાણનાર’, ‘પરઉપકારી’, ‘અંતરવૃત્તિ અખંડ રાખનાર’, ‘કૃષ્ણ હિપાસી ને જગથી હઠાસી’ હવિજનના હૃદયની મોહક પીછાણનો લઢાવો મળે છે.

તેની ભાષા સરસ છે. મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કવિઓની કૃત્રિમ, ઝમકભારી શૈલીની અસર ‘સુરતસંગ્રામ’ જેવી કૃતિઓ પર છે; પણ આ પદોમાં એ અસર એટલી અસ્પષ્ટ બને છે કે ભાષા ચમત્કારાવાળી છે છતાં અર્થ જોડે તાદાત્મ્ય સાધી સુંદર પરિણામ પ્રગટાવે છે. ‘જગીને જોઈ’ તો જગત દીમે નહીં’ એ પદની ભાષાએ કેને મુગ્ધ નથી કર્યાં? એ પદોનું સંગીત પણ મુગ્ધુર છે; કંલોલનું વહી જાય છે.

એની કૃતિઓમાં શુદ્ધ ભક્તિજ દેખાય છે દરેક પંક્તિમાં સ્વાતુમવનો પ્રયત્ન જ્વનિ છે. એની ભક્તિ માત્ર અંગત માનવપ્રેમનું પરિણામ નથી. એણે ખરેખર ગોપી બની કાલ્પનિક કૃષ્ણ જોડે પ્રેમ બાંધી સળવ સંબંધ બાંધ્યો હતો.

હારમાળા એની કહેવાય છે; અને તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એ ત્રીજા પ્રકારની ભક્તિમાં—ભજનિકાની ભક્તિમાં પણ રસ લેતો એટલુંજ નહીં, પણ આપુરોનો ભેગી મંડલીમાં માનસિક વિલાસની મોજો અનુભવતાં એને અનેક અપવાદો વેઠવા પડતા હતા:

‘લપટ મહેતો લપટ નારી, લપટ રંગ રાગે,^૧

×

×

×

અમારી વહુ બેઠી બહેન બગડે, તે દુઃખકેને નઈ કહીયે.”

પણ નરસિંહની ભક્તિ ભજનિકાની નથી. એમાં ચોથી બુદ્ધિશાનો તત્ત્વસાદ છે; ને શ્રીકૃષ્ણની પ્રિયતમા બની તેની જોડે તાદાત્મ્ય સાધવાની પ્રણયધેસણ છે.

ખરેખરી ગોપી તો ખરેખરા કૃષ્ણને ગમે તેવી ભક્તિથી ભજતી હશે, પણ નરસિંહ—ગોપી તો કાલ્પનિક કૃષ્ણને ભાગવત ને ગીતગોવિંદ બંનેના સત્ત્વ સરખા પ્રણયથી ભજતી. દુનીઆમાં જયદેવ, એબેલાડ^૨ ને કલાપી જેવા અનેક સુવિખ્યાત પ્રણયી થઈ ગયા છે; કટિ ને ટેમો જેવા કાલ્પનિક વ્યક્તિ-ઓના પ્રણયની વેલછામાં ધ્રુમતા દેખાય છે; મીરાં, ને નોવલીસ જેવાં અનેક કાલ્પનિક દેવ પાછળ ગાંઝાં બનેલાં પ્રેમીઓ જડે છે; મેઘદૂત દ્વારા સંદેશ પાઠવતો યક્ષ ને પ્રિયતમા પાછળ પ્રેમ અપૂર્તા ફરહાદ અને રોમીઓ નજરે પડે છે. ગુજરાતી નરસિંહનો પ્રેમ કેટલીક બાબતમાં આ બધાથી ભાગ્યેજ ઉતરે છે.

આટલું કહ્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં શુદ્ધ ભક્તિનો પ્રસાર કરનાર આ ભક્તને જરા પણ અન્યાય કર્યા વિના કહેવું જોઈએ કે એના કવનોમાં મીરાંના હૃદયની સરલતા નથી, એનામાં ચંડીદાસની અપૂર્વ કાવ્યમયતા નથી;

એનામા શૈતનના ત્રીન તલસાટનો કપ નથી, એનામા નામદેવનુ આત્મ વિસર્જન નથી નાગરી નાતની પ્રતિગનો લોભ એનાથી છોડાનો નથી

પણ કદપનાની સમૃદ્ધિમા એ શ્રેષ્ઠ છે એનો વિલાસ વૈભવભર્યો છે એનો પ્રભુય ભરતી ને રીમાળતામા માણે છે ધણી વખત સદ્મતાને વીસારી દમ એના ભાવે તોફાને ચડે છે, અને જ્યદેવ જેવા કલાકારની વિલાસી કદપનાનુ સ્મરણ કરાવે છે એ પોતે ગોપીજ બની રહે છે —

“ મુનિજનનો તેડયો નવ આવે પ્રસાદિકને વરા ન થાય રે

એ નરસંયો, એજ ગોપી, એક સ્વરૂપ કહેવાય રે ”^૧

વળી તે પોતાના પુરુષત્વનો પણ ભોગ આપવા તૈયાર છે —

“ પુરુષ પુરુષારથ લીન યયુ માહરુ, સખી રૂપે થયો ગીત ગાવા,
દેહ દિશા સૌ ટળી, ગોપીમા ગયો મળી, દુતી યયો મનનીને મનાવા,
એવે મે ભાવ રસબેદના બણીઆ, અનુભવના રસબસ થાતા ”^૨

એ પોતાનો સબધ હમેસા સ્પષ્ટ રીતે કહે છે:—

છાગાળો ને છેલ છબીનો, જેણે વિશ્વ કૃતારથ કીયો
જેણે જેવા કીડા તેવો માયો, મે રસિક રંગી માયો રે^૩

અને તે ગર્વથી ઉચ્ચારે છે:

“ શામાની સગે હોચ લેતો, તે મારે હૃદયે સમાયો, ”^૪

એ ‘લટકાળા છબીલા નાથને પ્રેમે પેખી રહે છે’ ને કહે છે —

‘નરસંયનો સ્વામી અમેશિક રતન, અન્ય વૃણવત લેખુ છુ રે’^૫

પ્રભુથીની ધણી દશા તે અનુભવી શકે છે ને અદ્ભુત શબ્દોમા બહાર પાડે છે તે રીસાય છે, મનાય છે, ભાડે છે, મહેલુા મારે છે, વીનવે છે, શુભ ચાટે છે, તીરસ્કારે છે

મીતની રીત પ્રેલોક્યમા સાર છે, શુ કરે સામળા ત્તે વિચારી
સાચુ જીકું જમદીશ ભણેા તમે, મીતની રીત તો અપદી બારી
શકર સ્વામીએ દીન બણી મને, હરિગુણ ગાવાની દેવ પારી,
વિવિધ વિલાસ માયા મે ગોવિદના, બકિતભાવ ભૂલ્યો શુ હુ અનાદી
તે દિનનો મે તો તુજને આરવિયો, સધિયો શુદ્ધ કરી મન સાથે,
માન વેળા પડી આવ હતાવરે, બનાઈ બૂધરા કર રહીને માથે,
મારુ તો બળ નથી, જાણુ શુ કહુ કથી, તુજ ચડી ચારો તેજ ચારો,
બણે નરસંયો જ્ઞે જીવ મારો જરો, વળતી ગુણ તાહરા કેણુ મારો^૬

x

x

x

૧ કાવ્યસંગ્રહ હારમાળા, પદ ૧૨૯ મુ

૨ ,, સામળદાસનો વિવાહ, પદ ૩ બુ

૩ ,, હારમાળા, પદ ૨૦ મુ

૪ ,, ,, ” ૫૬ ૫૨ મુ

૫ ,, ,, ” ૧૧૩ મુ

૬ ,, ,, ” ૧૧૩ મુ

ગોકુળ માંહે હું ગાજ ખાતો ફરે, નવનીત આહીરનાં લેતો ચોરી,
ચંચલ ચોર હું મુજ નથી જોવતો, હજી અમે લાજ રાખું તોરી
બહુ પેર ગોપીએ લાડ લડાવીઓ, અજ આહીરનું ભેતો ચાખી,
નટરાની પેર હું નૃત્યલીલા કરે, તે નરસેંચો રહે છે રે સાંખી. ૧

એનામાં માત્ર પ્રણયીની ઘેલછા છે એમ નહીં. પ્રણયીના અંતરનું માદંવ
પણ એનામાં છે. ચાતુરી છત્રીસી એની એક સર્વાંગસુંદર કૃતિ—અને ગુજરાતીમાં
એક અદ્ભુત કૃતિ માનવાનું મન થાય છે. તેની પંક્તિએ પંક્તિમાં સૂક્ષ્મ
ભ્રમિએનાં મધુ અને આલ્હાદક ભાવો છે. આખી કૃતિમાં અવશ્યનીય
પ્રેમ નીતરે છે—આડંબરી ભકિત નહીં; નમુના તરીકે નીચેની ચાતુરીમાં રહેલા
પ્રણયકથનની જોડ સાહિત્યમાં મળવી કઠણ છે.—

મરી વિનતડી અવિધાર, નારી નીહાણી રે;
મારા નાથ તણે અપરાધ, મ જોરો વાળી રે.

■ તો હસીને ધુધટડો ઊડ, વદન રસાણી રે
અંગે અંગે અમૃત સોચે છે, વર વનમાળી
શરણ નહીં શામળીયા કોને, સર્વાંગે દુન ઠાળી રે;
તું તો જઈને રોજએ પેહ, હરિ આપીસ સંભાળી રે.

વસણ.

હરિ આપીસ જમણે હાથ, ભણે તેમ કરને રે,
તારા મનના હોયે મોહ, તેમ ઠર ધરને રે.
ન દુભાય નાથ લગાર, તેમ આવરને રે;
દુન પારોથી ક્યાંહી ન લય, એમ અનુસરને રે,
ભણે નરસેંચો સજ્જ સાહેલડી, હરખે હૈંડાં બરને રે;
મણુ અંતરનમી નાથસંમ, પ્રેમે તે રંગે રમને રે. ૨

નોવેલીસ જેવા ભક્તની સૂક્ષ્મ ને અપાર્થિવ થયેલી કલ્પનાથી એની
કલ્પના જુદી છે; રૂપરુષ્ટ છે. પરિણામે એની વિલાસવૃત્તિ સખળ છે—સર્વાંગે
મસ્ત છે. એમાં અપવાસીયા ગિર્માલ્યતા નથી—પણ એની આહીરડીની માફક
એ 'તાતીમાતી' છે.

એની રાધિકાનો ગર્વ ને મીઠાજી ઓર છે. તેની બહાદુરી પણ તેવીજ
છે, અને એના વિલાસની સીમા નથી:—

એમ હરાડીએ, એથી ન હારીએ, પણ લીધું તે લમે પૂર્ણ કરને,
કોધાંધ યજ્ઞ બાખતી, ધરમણું દાખતી કંદર્પ સસ મરી એનો દર્પ હરને
પતારાનું કુલ શું, રાત્રું દુહલ શું, ભણે અધિક એથી મહે રાતી બાલી,
છતીએ એહને, ઠાળી સદેહને, પણ એકલા કહેણ મોકલીએ રે આલી ૩

૧ કાવ્યસંગ્રહ: હારમાળા, પદ ૯૧ મું.

૨ „ ચાતુરી છત્રીસી, ચાતુરી ૧૧ મી.

૩ „ સુરતસંગ્રહ, પદ ૧૧ મું.

એના બાવેા ધણા મધ્યકાલીન અનેક સરકૃત કવિઓથી ચઢીઆતા છે, પણ સર્વોત્તમ પ્રકારના કહી શકાતા નથી નિરદલેવી ગોપીનુ આકદ તે સુદર રીતે શરુ કરે છે

આણી વાઢીએ ગયા વનમાળી રે, બાઈ મારી બહેનડીઆ,
કોણે નીકડેા હોય તો દેખાડે રે, સખી સાહેલડીઆ ૧

મેહેરામણુ ન દીકડે મએ પ્રાણુ રે, બાઈ મારી બહેનડીઆ,
અને પાઓયે પદ્મ એ ધાણુ રે, સખી સાહેલડીઆ ૨

વડાવન માંહે રાસ રમતા, ચતુરુએ ચડા મીચાવી રે,
અતરખ્યાન થયા ધરણીધર ગયો વીકૂલ મુને વાહી રે બાઈ૦ ૩

ગોપી કહે ગિરિ તરુવર બઢ્યું સજ થાઓ મીજ નારી રે,
ગુણનિધાન ગિરિધરને ભેઈશું, મહી સ્થળ હરો મોરારી રે બાઈ૦ ૪

પણુ આ બાવેાને ઉત્તરોત્તર વધતી સૂક્ષ્મતા પર એનાથી લઘુ જવાતા નથી આ સરસ પદ્ધતિઓ આખરે નીચેની નિરસ દુકામા વિરમે છે:—

સોળ શણગાર સજને રચામા, એને નાકે તે નિરમળ મોતી રે,
કનક દીવી કર સાહીને સુદરી, એને હાંડે વન વન ભેતી રે બાઈ૦ ૫

પુછતી હિંડે કંપદુંભ વેલી, તરુચ્ચર તાલ તમાલ રે,
હરિ હરિ કરતી નયણે જળ ભરતી, કોણે દીકડેા ન દેખતો લાલ રે બાઈ૦ ૬

વળવળતી વનિતા દેખીને, આવીયા અતરભમી રે,
બને મળ્યો નરસેયાનો સ્વામી, ગોપી આનંદ પામી રે સખી૦ ૭

સપૂર્ણ કોઈ હોણુ નથી, ને શુદ્ધ પ્રણયની સોનેરી યાળમા એક લોહાની મેખ દેખાય છે કોઈક વખત ભક્ત કે પ્રણયીને ન ઠાળે એવા પ્રતિજ્ઞાના અને દુનીઆદારી શોભાના હ્રુદ બાવેાથી તેની કૃતિઓ કલ કિત થાય છે આ કલકથી ચાતુરી છીસી ને રાસ સહસ્રપદીના કર્તાની શુદ્ધ ભક્તિને અદ્વિત રસિકતાથી મુગ્ધ થયેલા વાચકને આઘાત થાય છે.

પુત્રનુ પગરણુ શોભાવવા ભક્તવત્સન પ્રભુને રીઝવવાને તલસાદ અનુભવેા, ઉત્તેજીત કલ્પનાથી રુકિમણીને કૃષ્ણને કહેતા સાભળવા ‘ભગત નરસૈયાની ભીડ ભાંજે જઈ, નાગરી નાતમાં થાય મોટો,’ અને પોતાની ભક્તિ ને સસારના કાટલાં બનાવી દીક્ષિતના મુખમા શબ્દ મુકવા:

“નરસૈયાને સમતોય કુઈ છે નહીં, નાગરી નાતમાં ભેતાં ભેડે,
મદન મહેતો પણુ કાણુ તાંહાં બાપડો, એહ મરખા પણુ નાવે ભેડે”^૧

આવી નાનકડી પ્રતિષ્ઠાશુભ જો આપણે વ્યવહારુ ગુજરાતીઓ ન હોઈએ તો આપણને ખુઆ વગર નહી રહે પણ નિર્મલતા કાને નથી હોતી^૨

૧ કાવ્યસંગ્રહ રાસ સહસ્રપદી, પદ ૧૦૮ મુ

૨ “ સામળદાસનો વિવાહ, પદ ૧૪ મુ

ગુજરાતના આ ભક્તશિરોમણિની કારકીર્દી ભક્તિ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અમર સ્થાન બોગવે છે એ તો નિઃસંદેહ છે

ભાગવતની પ્રેરણાથી ઉદ્ભવેલી શુદ્ધ ભાક્તની અસર ગુજરાતમાં આ કવિ પછી ઝાઝી થઈ નથી; અને સાહિત્યના સર્જનનો ઇન્કારો પંડિત ને પુરાણી ભાલણના હાથમાં રહ્યો દેખાય છે.

આ યુગમાં શુદ્ધ ભક્તિનો પ્રવાહ આગળ ન વધ્યો એનાં કારણો અનેક છે. સામ્રાજ્ય મેલતા જૈન સાધુઓનું જોર કેટલાક પ્રદેશોમાં મળજીત હતું અને એ સાધુઓએ વૈરાગ્યના આદર્શો એવી સારી રીતે સાચવ્યા દેખાય છે કે જોનોમાં બોહોના જેવો ક્ષુદ્ર વિલાસ દાખલ થયો નહીં; વિલાસ-મહોત્સવો પેદા નહીં; અને શુદ્ધ ભક્તિના ઉદ્ભવ માટે જોઈતું વાતાવરણ ઉભું થયું નહીં. બ્રાહ્મણોમાં શૈવમત પણ પ્રબળ હતો; અને ક્યાં તો શંકરતા અનુયાયીઓ પાશુપત સંપ્રદાય પ્રમાણે ઉપાસના કરતા કે શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જ્ઞાન-માર્ગે જતા. ધર્મધુરંધર બ્રાહ્મણોનું ધણું જોર નહોતું. અને 'સંસારી રસ' છેક સુકાયો નહોતો અને આ ઉપરાંત ગુજરાતી સ્વભાવમાં વ્યવહારિકતા, અને વ્યાપારીવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય એટલું લાગે છે કે વિશુદ્ધ પ્રણય કે ભક્તિના તલસાટ પાછળ ધેલા થવાની શક્તિ ખીલી નહોતી. આ બધાને પરિણામે અંડીદાસ સમો પ્રણયી કે ચૈતન્ય સમો ભક્તશિરોમણિ પાકે એવી સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ હતી નહીં

પ્રકરણ ૧૮ મું

—૧૪૩૧—

રુદ્રસંપ્રદાય-પ્રુષ્ઠિમાર્ગ

આ સમયની પહેલાં કોઈ એક વિખ્યુસ્વામી થયા તેમનું અસ્તિત્વ અસ્પષ્ટ દંતકથાઓમાં લપાઈ રહ્યું છે,^૧ અને વલ્લભને મદત્તા આપવા તેમના અનુયાયીઓએ શુદ્ધાદૈત મતના આલ પ્રચારકને વીસારી દીધા છે. તેમનાથી છઠ્ઠા આચાર્ય વલ્લભ થયા એમ મનાય છે, પણ એ માન્યતા ખાયાદાર લાગતી નથી

વલ્લભાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૭૬ માં થએલા પ્રયાગવાસી તેલંગણ બ્રાહ્મણ દીક્ષિત લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર થાય. એમની પિદ્ધતા તે પિદ્ધતાના જમાનામાં પણ અગ્રાધ હતી, અને એમણે વિજયનગરથી વારાણસી સુધીના ધણાં સ્થળોમાં સલાઓ હતી.^૨ કાશીમાં થએલા વિરોધ ન વેદાયાથી એમણે પર્યટણ આરંભ્યું. ગુજરાતમાં તે સારી યંદે ધુમ્યા એમ એમના સંપ્રદાયના સાહિત્ય પરથી લાગે છે

૧ ભક્તમાવ

૨ Tellivala Introduction to Siddhant Rahasya

દીક્ષા આપતી વખતે આચાર્ય શિષ્યના કાનમાં 'શ્રીકૃષ્ણ શરણુ' મમ' ઉચ્ચારી તેને પોતાનો કરે છે; અને આત્મનિવેદનથી શિષ્ય ગુરુને સવ સમર્પણ કરે છે. આત્મનિવેદનનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે:—

ॐ શ્રીકૃષ્ણ: શરણ મમ સદ્ગુણપરિવત્સરમિતવાલ્જાતકૃષ્ણવિયોગજનિતતાપ-
કેશાનતતિરોમાવોદ મગવતે કૃષ્ણાય દેહેંદ્રિયપ્રાણાત્ત. કરણતદર્માન્થદાસગારુનાસવિત્તેહપરાણ્યા-
ત્મનાસહ સમર્પયમિ દાસોઽ કૃષ્ણ ત્વાસ્મિ ॥ ૧ ॥^૧

વિઠ્ઠલનાથે બ્યારે આપના મતને સંપ્રદાય બનાવ્યો સારે આ બે સિદ્ધાંતો તેના સ્તંભરૂપ થયા; અને આચાર્ય તેજ શ્રીકૃષ્ણ, અને શરણુ તેનુંજ ને સમર્પણુ પણ તેનેજ—એ બે વસ્તુ સદેહાધથી સ્વીકાર્ય થઈ પડી. ભક્તિ શુદ્ધને બદલે સાંપ્રદાયિક, પ્રથુલિકાગ્રસ્ત થઈ; અને સહજતા પંથના સિદ્ધાંતો શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વીકારી વૈષ્ણવ મતમાં પેલા.

વલ્લભના મોટા પુત્ર મરતાં વિઠ્ઠલનાથજી ગાદીપર આવ્યા. તેમણે શિષ્યો કરી કંઠી બધાવવા માંડી. તે પ્રખર વિદ્વાન હતા એટલુંજ નહીં પણ વલ્લભ મતના આચાર્યપદને રાજ્યસેન બનાવવાની એમનામાં શક્તિ હતી. પુષ્ટિમાર્ગમાં રસ કે માન કે વૈભવના લાગનો તો સ્વાલ હતોજ નહીં; એટલે આ આચાર્યપદ વૈભવાન્વિત સિંહાસન થઈ રહ્યું.

તે છ વખત ગુજરાતમાં આવ્યા: (૧) પ્રથમ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા; (૨) સંવત ૧૬૧૩ માં પુનઃ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા; (૩) સંવત ૧૬૧૬ માં ગઢાથી પધાર્યા; (૪) સંવત ૧૬૨૩ માં મથુરાજીથી પધાર્યા; (૫) સંવત ૧૬૩૧ માં શ્રી ગોકુલથી પધાર્યા; (૬) સં. ૧૬૩૮ માં પધાર્યા. એ પ્રમાણે છ વાર ગુજરાત પધાર્યા^૨—દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરવા. આખરે સં. ૧૬૨૮ માં ગોકુલમાં સ્થાયી થઈ વસ્યા અને ગોકુલ ગોસાંઈ કહેવાયા.

આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી શુદ્ધભક્તિ નજ વિકસે એ સ્પષ્ટ છે. જે સ્થૂલ સ્વભાવના હોય તે 'આચાર્યજી મહાપ્રજ્જીજી'ને ગોકુલેશ માની તેની સેવામાંજ સિદ્ધિ માને; જે વિદ્યાસી હોય તે વિદ્યાસપ્તિને સતોષવામાં આનંદ માને અને તેને કચરી ભક્તિનો તલસાદ અનુભવવાની તેને તક મળે નહીં; જે સૂક્ષ્મ સ્વભાવના બળનિક હોય તેને વિદ્યાસી પામરની પૂજા અકારી લાગે; જેને પોતાનું હૃદય શુદ્ધ ભક્ત થવા પ્રેરતું હોય તે તો આવા પંથમાં ઊભા રહી શકેજ નહીં.

૧. "ૐ શ્રી કૃષ્ણ મારું શરણુ છે કૃષ્ણનો હજાર વર્ષથી વિચેત્ર સહન કરવાથી અત્યંત દુઃખ અને ક્લેશ સહન કરતો એવો હું બળવાન કૃષ્ણને મારું શરીર, મન્દ્રિયો, માણ, અંતઃકરમ્, અને તેની ચત્તિઓ, તેમજ મારી સ્ત્રી, ઘર, કુટુંબ, મીલત અને મારી જાત—એ બધાંને સમર્પણુ કરું છું. હો કૃષ્ણ! હું તારો દાસ છું."

૨. ગોસ્વામી શ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથ પ્રભુચરણનિરન્વિત 'વિદ્વનમંડન' મથનના ગુજરાતી અનુવાદનો હપ્પોદ્યાલ, પૃ ૧૧; અનુવાદક વયા પ્રકાશક: રા. નાનુલાલ ગાંધી.

એ વાતમા ઐતિહાસિક વસ્તુ કેટલું છે તે હજી નક્કી થયું નથી આ પર્યટણુમા સુરત બહુ મોગળી નવાનગર ખલાસીયા પિડતાર, ડાકોર, દારકા, જુનાગઢ, પ્રભાસ નરોડા ગોધરા વગેરે સ્થળે જઈ આવ્યા એમ મનાય છે ^૧

ત્યાથી યજ્ઞ આવી ઇ સ ૧૫૫૬ માં તેમણે શ્રીનાથજીની સ્થાપના કરી ઇ સ ૧૫૭૯ માં પૂરણુમ નમા મોડું મંદિર બધાવી ત્યાં શ્રીનાથજીને પધરાવ્યા સન્વસ્ત લીધા પછી થોડા વખતમા તે ગુજરી ગયા

વ નભ પ્રખર નિદાન હતા અને પ્રચલિત પ્રણાનિધ પ્રમાણે તેમણે સભાઓ છતી મંદિર બધાવ્યા ને થોડાક નિદાનો ને થોડાક ધનાઢ્યોની ભક્તિને પાન થયા પણ પોતાના જીવનમા તેમણે નવો સપ્રદાય સ્થાપ્યો નથી તેમ પોતાને શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણા નથી એ પોતે કહે છે કતિ દુષ્ણદાસસ્ય વૃમ્ભસ્ય હિત યત્ત એમના પછી વિન્નેશ્વર એમને પહેલી વાર પ્રશ્નરુપ આપે છે વસ્તુતઃ દુષ્ણ એવ ‘માત્રી ન મૃતાત્મ્યપિ તેમજ એમના હસ્તાક્ષરમા એક લેખ છે તેમા તે વિષ્ણુસ્વામી માટે આ પ્રમાણે લખે છે — ^૨

‘શ્રીમદ્ વિષ્ણુસ્વામીની મયાદા (સિદ્ધાંતો) ના અનુયાયી વસ્તુલ અવન્ટિકા (ઉન્નમેન) ના નરોત્તમનુ પુરોહિત (કુટુંબના ગોર) તરીકે સન્માન કરે છે (સ્વીકારે છે) સવત ૧૫૪૧ ના ચૈત્ર સુ ૧ (તા ૨૨ માચ ૧૪૯૦)

શ્રી હરિ

મહાન આચાર્ય (વ નભે) (આ) લેખપત્ર (હસ્તાલેખ) (નરોત્તમને) કરી આપેલો છે ^૩

વસ્તુલ પડિત હતા, ભક્ત નહોતા એમના પોતાના અતરમા ચૈતન્ય તો શુ પણ સનાતન ને રૂપનો તલસાટ કે દૈન્ય નહોતા ચૈતન્ય તેમને મન્યા તેનો વૃત્તાત ચૈતન્યના એક શિષ્યે લખેલો, ^૪ અને બીજો એમના સપ્રદાયીએ પ્રગટ કરેલો ^૫ તે વાચ્યા પછી તે આત્મસંતોષી સ્થાની હતા પ્રણયધેલા ભક્ત નહોતા એમ સ્પષ્ટ લાગે છે

ખરૂ જોતા વસ્તુલના પ્રવલ્નો પ્રચલિત પ્રેમનક્ષણ ભક્તિનો ઉપયોગ કરી તેને પોતાની વિદ્વત્તાનુ ધ્યેય કરના તરફ દોરવા લાગે છે આ પ્રવલ્નો સફળ કરવા ૧ સિદ્ધાંતો તેમણે સ્વીકાર્યા ૧ શરણુ મત્રોપદેશ ૨ આત્મનિવેદન

૧ ચારાશી બેઠકે ચરિત્ર

૨ આ લેખ અમ ૫ છે એની છઠી ને તરજુમો ૩ ત્રિકમદાસ દારકાદાસ પાસેથી મને મળ્યા

૩ ચરિતામૃત Chaitanya and his age p 240

૪ શ્રી વસ્તુભાગ્યાર્થજીની નીચવાર્તા

દીક્ષા આપતી વખતે આચાર્ય શિષ્યના કાનમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ’ ઉચ્ચારી તેને પોતાનો કરે છે; અને આત્મનિવેદનથી શિષ્ય ગુરુને સવ સમર્પણ કરે છે. આત્મનિવેદનનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે:—

ॐ શ્રીકૃષ્ણઃ ક્ષણ મમ સહસ્રપરિકલ્પસમિતનાલ્બજાતકૃષ્ણવિયોગજનિતાપ-
ક્રેશાનતતિરોમાવોહ ભગવતે કૃષ્ણાય દેહદ્રિયપ્રાણાત્ કરણતદ્ધર્માશ્વદારાગારપુત્રાસવિસેદ્ધપરાખ્યા-
ત્મનાસહ સમર્પયામિ દાસોહ કૃષ્ણ તવાસ્મિ ॥ ૧ ॥^૧

વિદ્યુતનાથે બ્યારે બાપના મતને સંપ્રદાય બનાવ્યો ત્યારે આ બે સિદ્ધાંતો તેના સ્તંભરૂપ થયા; અને આચાર્ય તેજ શ્રીકૃષ્ણ, અને શરણુ તેનુંજ ને સમર્પણ પણ તેનેજ—એ બે વસ્તુ સહેલાઈથી સ્વીકાર્ય થઈ પડી. ભક્તિ શુદ્ધને બદલે સાંપ્રદાયિક, પ્રણાલિકાગ્રસ્ત થઈ; અને સહજતા પંથના સિદ્ધાંતો શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વીકારી વૈષ્ણવ મતમાં પેલા.

વલ્લભના મોટા પુત્ર ભરતાં વિદ્યુતનાથજી ગાદીપર આવ્યા. તેમણે શિષ્યો કરી કંઠી બધાવવા માંડી. તે પ્રખર વિદ્વાન હતા એટલુંજ નહીં પણ વલ્લભ મતના આચાર્યપદને રાજ્યાસેન બનાવવાની એમનામાં શક્તિ હતી. પુષ્ટિમાર્ગમાં રસ કે માન કે વૈભવના ત્યાગનો તો સ્વાભાવિક હોવાજ નહીં; એટલે આ આચાર્યપદ વૈભવાન્વિત સિંહાસન થઈ રહ્યું.

તે છ વખત ગુજરાતમાં આવ્યા: (૧) પ્રથમ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા; (૨) સંવત ૧૬૧૩ માં પુનઃ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા; (૩) સંવત ૧૬૧૬ માં ગઢાથી પધાર્યા; (૪) સંવત ૧૬૨૩ માં મથુરાજીથી પધાર્યા; (૫) સંવત ૧૬૩૧ માં શ્રી ગોકુલથી પધાર્યા; (૬) સં. ૧૬૩૮ માં પધાર્યા. એ પ્રમાણે છ વાર ગુજરાત પધાર્યા^૧—દારકાંધીશર્મા દર્શન કરવા. આખરે સં. ૧૬૨૮ માં ગોકુલમાં રચાથી થઈ વસ્યા અને ગોકુલ ગોસાંઈ કહેવાયા.

આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી શુદ્ધભક્તિ નજરે આવે એ સ્પષ્ટ છે. જે સ્વૃષ્ઠ સ્વભાવના હોય તે ‘આચાર્યજી મહાપ્રભુજી’ને ગોકુલેશ માની તેની સેવામાંજ સિદ્ધિ માને; જે વિલાસી હોય તે વિલાસશૃત્તિને સંતોષવામાં આનંદ માને અને તેને કચરી ભક્તિનો તલસાટ અનુભવવાની તેને તક મળે નહીં; જે સુદૃઢ સ્વભાવના ભજનિક હોય તેને વિલાસી પામરની પૂજા અકારી લાગે; જેને પોતાનું હૃદય શુદ્ધ ભક્ત થવા પ્રેરતું હોય તે તો આવા પંથમાં ઉભા રહી શકેજ નહીં.

૧. “ॐ શ્રી કૃષ્ણ માર્ગ શરણુ છે. કૃષ્ણનો દબર વર્ષથી વિધાય સદન કરવાથી અત્યંત દુઃખ અને કલેરા સદન કરતો એવો હું બળવાન કૃષ્ણને માર્ગ દરીર, કન્દિયા, પ્રાણ, અંતઃકાણ, અને તેની વૃત્તિઓ, તેમજ મારી સ્ત્રી, ઘર, કુટુંબ, મીલમત અને મારી ભવ-એ બધાંને સમર્પણુ કરું છું. હે કૃષ્ણ! હું તારો દાસ છું.”

૨. ગોસ્વામી શ્રીમદ્વિદ્યુતનાથ પ્રભુચરણવિરચિત ‘વિદ્યુતમંડન’. મધ્યના ગુજરાતી અનુવાદનો ઉપોદ્ધાત, પૃ ૧૧; અનુવાદક તથા પ્રકાશક: ૧૨. નાનુલાલ માંધી.

પુષ્ટિ માર્ગના દશ મર્મ આ પ્રમાણે છે —

૧. આશરો એક શ્રી વલ્લભાધીશનો રાખવો,
- ૨ માનસી રીતની મુખ્ય મેવાનું વ્યસન રાખવું;
- ૩ લોક તથા વેદને તજીને ગોપીશને શરણે જવું;
- ૪ દૈન્યથી ને ખુશીથી ગુણ માવા,
- ૫ વ્રજની સ્ત્રી છુ, એવો ભાવ મનમાં રાખવો,
- ૬ કૃષ્ણના નામનું સ્મરણ કરતા રહેવું,
- ૭ એક પણ પણ તેની આજ્ઞા ન તોડવી,
૮. તેના કૃત્ય તથા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો,
- ૯ ભગવતી ભણીને કાંઈનો સત્સંગ કરવો;
- ૧૦ દોષ કાંઈનો ન જોવો અને સાચુ બોલવું,

ગુરુનેજ હથેર ગણવાનો સિદ્ધાંત ગોકુળનાથજીએ આ પ્રમાણે કહ્યો —

“જે કાંઈ પોતાના દીક્ષા ક્રોધ કરીને પોતાના ગુરુની નિંદા કરે છે, અને પોતાના ગુરુ વીશે કંઈક શબ્દ વાપરે છે, તે મુગ્ધ થાય છે, અને ત્યાર પછી તે સર્પનો જન્મ પામે છે ત્યાર પછી તે જાડનો જન્મ પામે છે, અને તે પછી તે (ભૂત), પ્રેત થાય છે.”

વિલાસમહોત્સવોને શુદ્ધ કરી તેને રાસલીલા તરીકે સ્થાન મળ્યું, અને આચાર્યને કૃષ્ણ માની તેમને માટે આ પ્રમાણે કહેવાયું.—

“આચાર્ય (અથવા મહારાજ) નું ખીજું નામ ‘પ્રિય’ કરીને છે તેનો અર્થ ‘પ્રિય’ એટલે ધણી સ્ત્રીઓનો ભરથાર કરીને સમજવો.

“આચાર્ય (અથવા મહારાજ) નું ખીજું નામ ‘રાસલીલામહોદધિ’ એટલે રાસલીલાનો સાગર.

“આચાર્ય (અથવા મહારાજ) નું ત્રીજું નામ ‘રાસલીલાકે તાતપ્રિય’ એટલે એવો પુરુષ કે જેની મુખ્ય મતલબ રાસલીલા કરવાની છે.”^૧

તેમજ ગોકુળનાથજીની સિદ્ધાંતરહસ્ય પરની ટીકામાં આ પ્રમાણે છે —

તસ્માદાદૌ સ્વોપમોગાત્પૂર્વમેન સર્વવસ્તુપદેન માર્યાપુત્રાદીનામપિ સમર્પણ કર્તવ્ય ત્રિવાહનન્તર સ્વોપમોગે સર્વકાર્યે સર્વકાર્યનિમિત્ત તત્કાર્યોપમોગિવસ્તુસમર્પણ કાર્ય સમર્પણ કૃત્વા પથ્યાત્તાનિ તાનિ કાર્યાણિ કર્તવ્યાનીત્યર્થ ॥^૨

૧ ‘વીઠ્ઠલેશ્વરનિવસણ તથા સર્વોત્તમ’માંથી

૨ તેટલા વસ્તુ પ્રથમ આપણે આપણી સ્ત્રીઓકરતાં ઉપસોગ કરીએ તેની અગાઉ તે અર્પણ કરવા જોઈએ, કારણ કે સર્વ વસ્તુ (અર્પણ કરવી) એમ કહ્યું છે હવે યથા પછી સ્ત્રીનો ઉપસોગ આપણે કરીએ તેની અગાઉ તે અર્પણ કરવી, એવી મતલબથી કે તે આપણા પોતાના કામમાં આવે એ પ્રમાણે પુત્રના જન્મ પછી પુત્ર પૈત્રાનીકરે અર્પણ કરવા જોઈએ સર્વ પ્રસંગે અને સર્વ પ્રસંગના કારણને લીધે તે પ્રસંગે હરેક વસ્તુ વાપરવી હોય તે અર્પણ કરવી જોઈએ અર્પણ કર્યા પછી સર્વ કાર્ય કરવા

આદિ ગોકુળ ગોસાંઈઓએ અધમાચાર પ્રવર્તાવ્યો^૧ એ આક્ષેપ ગેર-વ્યાજબી છે; એમણે તો પ્રચલિત પ્રણાલિકાને તત્વજ્ઞાનની મદદથી વિશુદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા હાગે છે. એમના પ્રયત્નોથી ભક્તિએ વિલાસમહોત્સવ-નું રૂપ છોડી લેજન મંડલીનું રૂપ લીધું. જે અસંસ્કારી હતા તે તો વૈધ્યુવ સંપ્રદાયમાં પણ ગુરુસમર્પણ કર્યાજ નયા.

આના પંથના અનુયાયીઓ વિલાસોત્સુક મનોદશા ને શૃંગારરસિક કાવ્યો-માંજ પોતાના અંતરો વ્યક્ત કરી શકે તેમાં કલા હોય-ધણી વખત નિર્લજ શૃંગારને વશ થયેલી. કાષ્ઠક ઠેકાણે માનવ પ્રેમનો ધ્વનિ હોય; પણ ખરી શુદ્ધ-ભક્તિ કે ઉપાસના કે જ્ઞાનભક્તિ તો હોતીજ નથી; અને પરિણામે આ સાહિત્યમાં ભાવનાત્મક જ્યોત જડવી મુશ્કેલ પડે છે.

વિઠ્ઠલનાથજી ગુજરાતમાં આવ્યા સારે અસારવા ગામમાં વદ્ધભાચાર્યના શિષ્ય ભાઈલા કાઠારીને ભાં ઉતાર્યા; અને પોતાનું આવેશું^૨ જ્ઞાન તેના મુગા જમાઈ ગોપાળદાસના મોંમાં મુકી તેને બોલતો કર્યો. તે ગોપાળદાસ કવિ થયા (૪. સ. ૧૫૭૦ થી ૧૫૭૫) અને ‘વદ્ધભાખ્યાન’ ને ‘ભક્તિપિયૂષ’ નામના ત્રીથો રચ્યા. વદ્ધભાખ્યાન પર મળવાપામાં ટીકા થઈ છે.^૩

‘વદ્ધભાખ્યાન’ વિઠ્ઠલનાથનું મહીમાગાન છે. એમાં વિઠ્ઠલનાથના ભમકાથી અંજળયેલો ભક્ત એમને કૃષ્ણરૂપે વર્ણવે છે; આ સંપ્રદાય કયા પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રગટાવે છે તેનો ખ્યાલ આપે છે; અને કાવ્યનિઠ કૃષ્ણ વેરે વરેલા ચૈતન્ય ને નરસિંહ અને મનુષ્યાવતારી આચાર્યજીને વરેલા સાંપ્રદાયિક ભક્ત વચ્ચેનો આશ્માન જમીનનો ફેર વ્યક્ત કરે છે:-

વિષ્ણુ^૪ વાંછે વાસ વસુમતી^૫ ઉપરે, શ્રી વદ્ધભક્તવંશી ટહેલ^૬ કરવા;
 ઘાસથી વેગ પાઠ ધારે તે મિરિબણી, શ્રી મિરિશજ ધરખૂનો તાપ દરવા ૮
 કુલ ફેટે ભર્યાં વસન વાધા તણા, વિવિધ ભૂષણુ તે અંજ ધરવા;
 સુરમ^૭ આધો વાધુવેગે ઉતાવળો, ભણે નૌકા આવી સિંધુ તરવા ૯
 કિવસ^૮ આદનો વિરહ તે જીજ સમો, નીરાજન^૯ મિમે રૂપ દૃઢ્ય ધરવા,
 ઇંદને એ કૃત્ય નિત્યમતિ ફાણુ ફાણે, શ્રી નિઠુલનાથ એવા ઉચ્ચરવા. ૧૦
 રૂપ નેર એક તે ભિન્ન થઈ વિસ્તરે, વિવિધ લીલા કરે ભજન સાર;
 વિવિધ વચનાવલી નેણુ સેણે^{૧૦} કરી, સંગેના^{૧૧} સૂચવે નિસ વિદાર. ૧૧
 રાન મુકતાવલી પાઠસૂત્ર^{૧૨} કરી, ગલસરી^{૧૩} રોબિતા કરે સિંગાર;
 વિવિધ કુસુમાવલી ઋષિત હાથે કરી, એક એકને કહે આરોપે હાર ૧૨

૧ મહારાજ હાઈબલ કેસ

૨ કાવ્યસોદન ખાત ૮, પા. ૪૫૮.

૩ દેવતા; ૪ પુત્રી; ૫ સેના; ૬ ઘોડો; ૭ આરતી, ૮ સંજ્ઞાનું અપખંડ;

૯ સાને; ૧૦ રેશમ; ૧૧ ગળાની રોશ.

વિવિધ મેવા ભોજ મધુર મિઠાન રસ, રસમસ્યા અર્થે તે બહુ પ્રમાર,
વિવિધ ખીડા સુમધ મધુર એવથી, સર્વમ પુખ્તી^૧ અને ખેરસાર. ૧૩.
વ્યંગન શીતલ વાસુ મુકર કરકમવ ધરિ, દેખાડતાં મોઢે સકલ સંસાર;
એ અહર્નિશ ધ્યાન વિઠ્ઠલાધીરાનુ, સકલ કલિમલ^૨ દુરિત કોટિ ક્ષાર.^૩ ૧૪

વલ્લભાચાર્યના ચાર મુખ્ય શિષ્યો.—સૂરદાસ, કુંભનદાસ, પરમાનંદદાસ
અને કૃષ્ણદાસ અને વિઠ્ઠનાથના ચાર શિષ્યો છીતસ્વામી, ગોવિંદસ્વામી,
ચતુર્ભુજદાસ અને નન્દદાસને વિઠ્ઠનાથે ‘અષ્ટછાપ’ કરી બેસાડ્યા.

સૂરદાસ (આશરે ઇ. સ. ૧૪૮૪ થી ૧૫૬૯) આખા સંપ્રદાયમાં
શ્રેષ્ઠ સાહિત્યક છે; કોઇક વાર નરસિંહના જેવો વિલાસ તે કેળવે છે; કોઇક વાર
ભાગવતના પ્રતિષ્ઠન જેવો કમનીય શૃંગાર આલેખે છે, કોઇક વાર કલાનું
સાહિત્ય પ્રગટાવે છે. તપસાટમાં નરસિંહથી તે ઉતરે છે; પણ કલાત્મક
રચનામાં ચડે છે. કોઇક વાર પૌરાણિક વર્ણનમાં, કોઇક વાર શબ્દમાધુર્યમાં
તુલસીદાસને સ્પર્શ કરવા જતી કલા તે દેખાડે છે. એનું રાસલીલાનું એક પદ
આ પ્રમાણે છે:—

નૃસંત હૈં દોઢ રયામા રયામ ॥ અગ મગન પિય તે ખ્યારી અતિ નિરખિ અકિત
બ્રજવામ ॥ તિરપલેતિ ચપલાસી ચમકતિ કમકતિ ભૂવલ્લ અગ ॥ ચા છબિ પર ઉપમા
હડું નાહીં નિરખત વિવસ અનગ ॥ શ્રી રાધિકા સકલ ગુણપૂરણ નહીં સ્યામ અધીન ॥
સગ તે હોત નહીં હડુ ન્યારી બએ ॥ હવિ અતિલીન ॥ રસ સમુદ્ર મનોં ઉછલત બયે
સુહરતા કી ખાનિ ॥ સૂરદાસ મજુ રીસિ ચકિત બયે કહત ન કહ બખાનિ ॥ ૧૭૪૬ ॥

વિઠ્ઠનાથજી સંવત ૧૬૪૨ માં ગુજરી ગયા; અને કૃષ્ણરૂપે ગુરુની
ભક્તિ કરવાનો સંપ્રદાય મુકી ગયા. તેમના સાત પુત્રો સાત ગાદી પર
બેઠા; અને બધા પોતાને શ્રીકૃષ્ણ ગણાવી, રાસલીલા કરતા, ભોજ કરતા,
પોતાના સંપ્રદાયને ઉપયોગ પુરતી વિદ્યાનું સંરક્ષણ કરતા, પુષ્ટિમાર્ગની
મહત્તા વધારી રહ્યા.

“ માણસના શૃંગારી સ્વભાવને આ પંથમાં પુરેપુરો ઝોક મળવાથી
તે ધણો લોકપ્રિય થયો. પહેલા અને જેઓ નૈતિક બળવાળા હતા તેવા
અનુયાયીઓમાં સ્વચ્છંદ કે દુષણો નહીં પેઠાં. પણ મનુષ્ય સ્વભાવ નિર્બંધ છે;
અને અમર્યાદિત વાસનાથી સરળ થઇ પડેલું અધઃપતન ભાગ્યેજ તે લાંબા
વખત સુધી રોકી શકે છે.....હીંદમાં જે ખીલ્મસ કે અધોગતિપ્રેરક
સાહિત્ય છે તેમાંનું ધણુંખરુ આ કૃષ્ણના સંપ્રદાયને લીધે પ્રગટ્યું છે ”^૪

૧ સોપારી, ૨ માથ, ૩ ગોપાવદાસ કૃત વલ્લભાધ્યાન કા દો
ભાગ ૮, પ ૪૬૭; ૪ સંક્ષિપ્ત સૂરસાગર, પૃષ્ઠ ૨૦૮.

નંદલાસ પણ સારા કવિ છે; પણ બીજા અજ્ઞાપમાના કવિઓ વીરો વધારે લખવું આસ્થાને છે. એમની કૃતિઓની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય પર થોડીકજ થઈ છે. એમનાં પ્રદો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં ગવાય છે, અને દયારામ જેવાને તેમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળી છે. પણ તે પહેલાં તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યને કે આદર્શ આપ્યો નથી.

પ્રકરણ ૧૯ મું

નાકરયુગ

• (સં. ૧૬૦૧-૧૬૯૫)

પૌરાણિક પ્રવાહ

નરસિંહ સાથે શુદ્ધ ભક્તિ અદૃષ્ટ થઈ; અને ભાલણુનો પૌરાણિક પ્રવાહ નાકરયુગમાં ઘણો આગ્યો આવે છે—વલ્લભ સંપ્રદાયથી રંગાયા વિના, તેમ ભાલણુની રસસમૃદ્ધિ જાળવ્યા વિના.

આ ચાલી આવતા સાહિત્યનો પ્રવાહ પ્રેમાનંદ આવે છે ત્યાં સુધી કમલે કમલે હોળાતો જાય છે. તેમાં મુળ સંસ્કૃતની સરસતા ઘટતી જાય છે; પુરોમાની ભાલણુની વિદ્યતા, કળા કે મીઠાસ નથી; અને અનુમાની પ્રેમાનંદની સર્જકતા અસ્પષ્ટ રીતેજ દેખાય છે.

તેમાંથી કલ્પના ઊડી મઈ; ભાવના અદૃષ્ટ બની; રસસમૃદ્ધિ વીસરાઈ ગઈ; ધર્મ ને વ્રતનો ઉપદેશ આપવાનું તે સાધન બન્યો; અને પૌરાણિક કથાનો બહોળો પ્રચારજ તેનો ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો. રા. કેશવલાલ મુવ નાકરનાં આખ્યાનો માટે કહે છે તે આ આખ્યા સમયના સાહિત્ય માટે ખરું છે: “એ થોડાં છે—સ્વલ્પ ધર્મશુદ્ધિ તૃપ્ત કરનારાં જોડકણાં છે.”

આ પુરાણના સાહિત્યમાં ભાલણુની કૃતિઓમાં છે તેટલી પણ ઉપાસના ભક્તિ નથી. તેનાં તત્ત્વસાટ ને દૈન્ય નથી એ તો હીક; પણ મહીમાગાન પણ સામાન્ય ને ઘરેડીયા છે. આ બધામાં બેજ વૃત્તિ બહાર પડે છે: પંડિતાઈ ખતાવવાનો શોખ અને પુરાણોનું સાહિત્ય લોકપ્રિય કરવાની આકાંક્ષા. આ સમયમાં વર્તી રહેલી આ આકાંક્ષાના આદર્શ ધારનાર કવિઓને આ રીતે વર્ણવે શકાય:—

“ગુજરાતમાં ભાલણે (વિ. સં. ૧૪૯૦—૧૫૮૦) એ પ્રેરણાથી નવો સાહિત્યયુગ શરૂ કર્યો. મોટાં ને નરસિંહનાં કાવ્યો પણ આ નવા જગની પ્રેરણાથી રચાયાં, ને રચીકારાયાં. કવિ ને કથાકારોની પરંપરા મારફતે આર્પમાણ ને સંસ્કારનો આત્મા ગુજરાતી સાહિત્ય અને તે દ્વારા સંસ્કારમાં જીવ્યો. પ્રેમાનંદ

નાનકડી રંગભૂમિ પર ભગવાન વેદવ્યાસનો પાઠ ભજવવાનો દૈનિક પ્રયત્ન કર્યો, અને દયારામ સુધી-મુસલમાની યુગ પુરો થયો ત્યાં સુધી-એ નવા બલની પ્રેરણા કાયમ રહી.

આ બલની ભવ્યતાનું ભાન આણવા એક કાષ્ઠ પ્રેમાનંદ જેવી આદર્શ વ્યક્તિની મનોદશા પારખવાનો પ્રયત્ન કરીએ ભૂતકાલની આર્ય સંસ્કૃતિ-પરાક્રમી કારકીર્દી, અપૂર્વ સાહિત્ય ને વિશુદ્ધ ભાવનાથી જનવંદ્યમાન એવી પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનો તે વારસ હતો-પ્રતિનિધિ હતો. યુગો થયાં તેની સનાતન મહત્તા સદાચારી પિતા ને સતી માતાઓએ જાળવી હતી. તેને મન ભૂત મહત્તા ગયા જમાનાની ન હતી પણ સદા સર્વદા વિજયી રહેતી મહત્તા હતી તે પરસ્પરકારને ખાળવા તત્પર હતો. તેના કાન ભૂતકાલની પ્રેરણાનું સંગીત માંભળી રહ્યા હતા. તેની આખ ભાવિ વિજય પર ઠરેલી હતી તેણે અંતરનાં બાર ખોલી પોતાના આત્માનું સંસ્કારી સંગીત રેલાવ્યું. તેણે પાઠશાલાઓ પ્રેરી; ગામેગામ કીર્તન કપુર; ગલીગલીએ કથા કરી; અને ઘેરઘેર લોકગીત ગવડાવ્યાં. એણે ધર્મ સાચવ્યો, ઐતિહાસિક સાતત્ય સાચવ્યું, ભાષા ને સાહિત્ય સાચવ્યાં, પ્રેરણા ને આદર્શ સાચવ્યાં અને સંસ્કૃતિનો અમર આત્મા એને પ્રયામે ગુલામગીરીની ખેડી તોડી દેશમાં વિજયી થઈ વિચરી રહ્યો.”^૧

નાકર યુગમાં મુખ્ય નામ તો વિકાના પુત્ર નાકરનું (આશરે સં. ૧૬૦૪). નાકરની આ લેખમાં એકજ વિશિષ્ટતા નોંધવા જેવી છે સંસ્કૃત પુરાણના કલાના આદર્શોમયી ગુજરાતી સાહિત્યને મુક્ત કરી ગુજરાતી જીવનને માહિત્યમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન-એ પ્રેમાનંદમાં સંપૂર્ણ સફલતાએ પામ્યો, તે પણ નાકરમાં શરૂ થાય છે. ત્રિશટ પર્વમાં દ્રૌપદીનો ઉત્તર આ પ્રકારના પ્રયત્નનું દૃષ્ટાંત આપે છે:-

કૃતા કહેશે બહુ ક્યાં ગ્યાં ? સુણો સ્વામીજી !
વળી હસશે સર્જ સંસાર, કહું શીર નામીજી. ૩૦
ત્યાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મળવા આવશે, સુણો સ્વામીજી !
મુને મળવા કુપદરાય, કહું શીર નામીજી. ૩૧
માતા મારી મુળને નહીં મળે, સુણો સ્વામીજી !
તમે વાર કરો એ નાથ ! કહું શીર નામીજી. ૩૨
તમેથી નવિ નીપજે, સુણો સ્વામીજી !
મેં ભેલુ વિમાની મન, કહું શીર નામીજી. ૩૩
ભેડે અર્જુનથી કાંઈ નીપજે, સુણો સ્વામીજી !
આ તેને નહીં કાંઈ તેવો ! કહું શીર નામીજી ૩૪

૧ “ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ” માથી

૨ નાકર: ત્રિશટ પર્વ, કંડુ ૨૩. કા. દો. ૮, પ્રસ્તાવના પૃ ૪૫.

પૌરાણિક સાહિત્યને એકનારા કેટલાક કવિઓનાં નામજ મણાવી આ નિરસ યુગની કથા પુરી કરીશું. સં. ૧૬૦૫માં સુરતમાં હરિદાસ; સં. ૧૬૧૩ માં ખંભાતમાં વિષ્ણુદાસ; સં. ૧૬૧૭ માં ખંભાતમાં મેઘજી કારી; સં. ૧૬૬૦ માં દેવીદાસ અને લગવદ્વીતા ને વાંસલદ્વીનાં પદ લખનાર રાગદાસ; ૧૬૬૪ માં કુંતલપુરમાં દુયાખ્યાન ને રાસલીલા લખનાર તુલસીદાસ; ૧૬૭૨ માં દ્રોપદી-સ્વયંવર લખનાર શ્રીદાસ;—એમની કૃતિઓ માત્ર જુના સાહિત્યના શોધનારનેજ ઉપયોગી લાગે એવી છે. સં. ૧૬૭૭ માં નરહરિ જગવદ્વીતાનો પહેલો તરજુમો ગુજરાતીમાં કરે છે એટલીજ નોંધવા જેવી હકીકત છે. આ પ્રમાણે આ યુગ પુરો થાય છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું

પ્રેમાનંદ અને ભક્તિસાહિત્ય

નરસિંહ મહેતા પછી શુદ્ધ ભક્તિ ગદ્ય અને માત્ર ભક્તિમાહાત્મ્યનો યુગ આવ્યો. પ્રેમાનંદની પૂર્વે વિશ્વનાથ જ્ઞાની (સં. ૧૭૦૮) જેને ભક્તિ-માહાત્મ્ય કહી શકાય એવું સાહિત્ય સર્જવું શરૂ કરે છે. જેમ ભાલણ અને પ્રેમાનંદ વચ્ચે નાકર ને વિષ્ણુદાસ છે, તેમ નરસિંહ ને પ્રેમાનંદ વચ્ચે વિશ્વનાથ કહી શકાય. વિશ્વનાથના નરસિંહ મહેતાના ચરિત્રમાં શુદ્ધ ભક્તિનો સ્વાનુભાવક તલસાટ નથી; પણ નરસિંહ મહેતાનું અનુકરણ કરવાની આછી કલા દેખાય છે.

તેજ પ્રમાણે ધણા કવિઓએ નરસિંહના ચરિત્ર પરથી પોતાની કૃતિઓ લખી લાગે છે. એક કોષ્ટ અણત કવિનું નરસે મહેતાનું આખ્યાન મળી આવ્યું છે.^૧

પ્રેમાનંદને આ આખ્યતમાં વિશ્વનાથની પ્રેરણા મળી હોય એમ સંભવે છે; પણ જે પ્રસંગે જ્ઞાનીમાં ભક્તિલાવ અને પૂજ્યતા પ્રેરે છે તેને અનુગામી, અઠંગ કલાકાર માત્ર કલાની વસ્તુ બનાવી મુકે છે. એની કલામાં શેક્સપીયર, અને ગેટી જેવા સર્વોપરિ કલાકારની સર્વશ્રાદ્ધી સર્જકતાના કેટલાક અંશો છે. શુદ્ધભક્તિ, ભક્તિ અને વૈરાગ્યથી કે જ્ઞાનથી મિશ્રિત થયેલી ભક્તિના જુદા જુદા લાવોમાં પોતે તેને અનુસર્યા વિના પેસી શકે છે; અને ત્રણે જાતનું ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય રચી શકે છે.

લાગવતમાં શુદ્ધભક્તિ, ઉપાસના, પૌરાણિક જગ અને કલા એમ ચારે અંગ મળ્યાં હતાં. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મન્વંતરના મનુ સમાન

બાલણીની કૃતિઓમા ઉપાસના સમાન્ય હતી પૌરાણિક બળ સરકૃત પુરાણોના આદર્શોથી ધડાયુ હતુ, કલા સરકૃત સાહિત્યની છાયા ને સ્થાનિક જીવનના રંગોથી રંગાયુ હતી

પ્રેમાનંદની ઉપાસનાવૃત્તિ માનણથી પણ ઓછી પ્રેરણાવાળી હતી, —નાકર ને વિષ્ણુદાસની ધરડીયા ઉપાસનાથી સારી પણ મહિમાગાનથી ઉચા પ્રકારની નહીંજ નરસિંહ મહેતાના મુખમા મુકેનુ નીરસ ને પ્રેરણાપ્રિદ્ધોડુ સ્તોત્ર આનું દષ્ટાંત આપશે —

મહેતે કરમા તે લીધી તાલ રતુતિ કરે ને સમરે ગોપાલ
ખરેખરા નૌં આસુ જરે નરસિંયો હરિને વીનતી કરે
રખે તિથવાસી પાઝ કરે તે દુખે જીવડો નીસરે
તાવ વાગે ને હરિગુણ ગાય સામલીવાજી કરલે સહાય
મધુ પ્રદાહની વારે ધસ્યા હદમીવર તમે લોહમાં વસ્યા
અપરમાનો ઉતાર્યા મદ દુખને આપ્યુ તે અવિચલ પદ
મદદાસને રાખ્યો તે હરિ વીખ ટાળીને વીખયા તે કરી
અમરીખનો ઉતાર્યા માર મધુ લીધા તે દશ અવતાર
અનમેન નામે બોધાર્યો, તેલ કદામાથી મુખનવા તાર્યો
ગળેન્દ્ર રાખ્યો મજરે મહે એ મહિમા તમારો લહે
ગુણક તારી કરમે અધર, મધુ લલિતીના આખ્યા બાર
બળતા રાખ્યા તે પાડવ ધીર પચાલીનાં પુર્ગ ચીર ૧

પ્રેમાનંદે રચેલા ભક્તિસાહિત્યમા કલાકારનાજ તરવો છે, સ્નાનુભવના તલસાટ વિના તે પ્રણયધેલછા દર્શાવી શકે છે નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ કરતા એની કૃતિઓમા વૈવિધ્ય વધારે છે, બાવોને સમૃદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વગ્રાહી છે, પણ તેમા શુદ્ધભક્તિની અચડ ભિમ નથી, તેમ સરસતાનો ઉચ્ચો આદર્શ નથી જમરપચીરીમા ગોપીનુ વિરહગાન કે રાધાની ફરીયાદ નરસિંહના હાજતા અગારા સમાન કવન આગળ નિશ્ચેતન લાગે છે

માવજી મધુરા જઇ વસીયા પ્રીત લલવજ દીઠી રે
પર ઘેર લોભી લખી નવ છોક્રે એક ચાર આગળની ચીઠી રે

x

x

x

એ વિદ વિના ગોકુળઆમા, જોદ ન લાગે રે મીઠી રે

આમા કવિતા છે પ્રણયોર્મિ નથી

પ્રેમાનંદને ભક્તિ કરતા પૌરાણિક બળે વધારે પ્રેર્યો હતો પણ તેના હારમા પૌરાણિક સાહિત્ય માત્ર સંસ્કૃતનો અનુવાદ નહોતો ગર્વથી કવિ મહે છે —

“આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત;
કવિઓ દહેરો આ સો ગર્વ? નથી ગર્વ સાંભળજો સર્વ.
યથા પુરાણી મોઘાદાઠ, તેથી યથા ધણો લગ્યા;
દવે કોણુ દેખાડે વસમી વાઠ, થયા બધે સર્ગ નર્મના ઘાટ
ત્યારે કયું પ્રાકૃત વિમાન”^૧

એના આખ્યાનો ખરેખરાં વિમાન છે; પૌરાણિક કથાઓમાંથી તમને ઉપાડી લઈ પ્રાંતીય જીવન, સાહિત્ય અને આદર્શોના વ્યોમમાં વિહરાવે છે. જ્ઞાણશુની કલાદષ્ટિ સંસ્કૃતની પ્રેરણા ઝીલનાર પંડિતની હતી, પ્રેમાનંદની કલાદષ્ટિ-ગમે તેવી ઉતરતી પણ સજીવ કલાદષ્ટિ-સંસ્કૃત વસ્તુને સજીવન કરનાર ગુજરાતી કલાકારની હતી. એને મન ગુજરાતી સાહિત્ય ને જીવન દેવી મનાતી પૌરાણિકની દષ્ટિથી ધડવાની આડી ન હતી. પણ પૌરાણિક કથાઓ-સંસ્કૃત સાહિત્ય માત્ર-ગુજરાતી સાહિત્યની જન્મતાનું મંદિર ચણવાનાં ઇંદમરોડાં હતાં.

તેણે પુરાણની સામગ્રીથી નવી પણ સમકાલીન સૃષ્ટિ રચી છે; પૌરાણિક લોકિતાના સ્વાંગ નીચે ગુજરાતનું જીવન ચીતર્યું છે. સામાન્ય રીતે તેના પૌરાણિક પાત્રોમાં ખીલકુલ વ્યક્તિત્વ નથી; પણ જ્યાં આ કીમીયો માય છે, ત્યાં સર્જકતા અવધિ ટરે છે.

એની કલાને પ્રનાયે દેવ ને દેવીઓ ગુજરાતી અદ્યતા પામી, હાસ્યજનક કે હેતુને પાત્ર બને છે. નળાખ્યાનમાં દેવો મૂર્ખશિરોમણિ ગરારીયા થઈ જાય છે:-

ઇંદ્રે મનમાં રાખ્યો હુતાચન, પાંદરના જેવું ધણું વહન;
અગ્નિએ જણ્યું એ ઇંદ્રનું કાજ, શીંઝખુજ થાને મહારાજ.
વરણે રાખ મન માંહે દીધો, જન્મને માંજરમુખ કીવે;
ધર્મે અંતર કમ્પજીવું એવું, વરણનું મુખ થાને જાનના જેવું.
શીંઝ, વાનર, શ્યાન, માંજર, કન્યા કહે વરસડા ચાર;
ઇંદ્ર રાધવાણી એમ જણે, ખાધાલેખ માંડ્યો આપણે^૨

આ પ્રેમાનંદની કલા; અને આ એની સર્જકતાની વિશિષ્ટતા. પૌરાણિક પાત્રોનાં તો માત્ર નામજ;-જીવન ને ચારિત્ર્ય તો એના સમયનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં.

આ કલા કોઈ વખત સામાન્ય, ‘તલપદું’ કે ગ્રામ્ય વાતાવરણ સર્જાવે છે. પણ આ દોષો તેના સમયની પ્રચલિત સંસ્કારિતાના છે-કલાકારની કલાના નથી. ગુજરાત તે સમયે મુસલમાન ને મરાઠા સૈન્યો માટેની પગથી બન્યું હતું. તેની રાજ્યલક્ષ્મી ક્યારનીએ નષ્ટ થઈ હતી. સ્થાનિક શૌખનાં સ્મરણો પણ રહ્યાં નહોતાં. અધમતા, અજ્ઞાન, સામાજિક નિશ્ચલતા ને રાજકીય પરતંત્રતાએ માનવતાનું માથ માત્ર મુઠ્ઠર કમું હતું. મહાન લાવનાઓ, પ્રતાપી ઊર્મિઓ, વિશ્વવકારક બાવો, કે સંસ્કારી મુદ્દતાની છાયા નહોતી.

બીજા પ્રતિભાં શુદ્ધ ભક્તિએ જે પ્રેરણા કરી તેનો પણ ગુજરાનમાં સંચાર થયો નહોતો.

પહેલાં અને પાછળ રચાએલા સાહિત્યમાં રહેલી કલા પણ નિર્જીવ; તે માત્ર નિર્માતૃ કથાકાર કે વાર્તાકારની—વિપુલ પણ ભાવવિહોણી, પ્રચંડ ભર્મિ કે જ્વલંત ભાવના વિનાની; સરકૂત સરસતાથી દૂર ને દૂર જતી, અને છતાં પોતાની મેળે સરસતા સર્જવાને અશક્ત, શુદ્ધ ભક્તિ કે ઉપાસના, પ્રભુય કે ભાવનાથી, વીરતા કે આત્મત્યાગથી અરપૂષ્ટ એવા નિર્જીવ જીવનનું અનાકર્ષક પ્રતિબિંબ. આ બધા અધકારમાં—નિરાધારીમાં એકલો પ્રેમાનંદ કલાકારનું ભક્તિસાહિત્ય સરળવે છે તેની સર્જકતાની શક્તિ હલકું પાત્ર ચીતરવાથી ઘટતી નથી. તેનું સાદૃશ્ય સર્જનની સચોટ ચિત્રમયતામાં છે, તેના વિષયમાં નથી.

આ સર્જનકળાની ખુબી જોવા થોડાંક સરસ ચિત્રો જોઈએ. એક આ બળજનુ:—

જે ચૈદ લોકનો મહારાજ રે, મહેતા માટે થયા બળજ રે,
બાધે શોભે કેશર હાંટે રે, બાધી પાધરી અવળે આટે રે.
કાને કુંડળ હીરે જડીયાં રે, નેત્ર મળધ શ્રવણે અડીયાં રે;
એક લેખણુ કાને ખોશી રે, નામ ધર્મુ હામેદર દોશી રે.
ઝીણા બમા ને પટકા બારે રે, હરિ હળવે હળવે પધારે રે,
બાધે પછેડી એઠી નાથે રે, બેઠ છેડા મથા છે હાથે રે.
બીંદી વેટ દશે આંગળીએ રે, સાદાં મોભાં પહેર્યાં સામળીએ રે;
ધણા વાણીવર છે સાથે રે, કાણે ઝાળા મથા છે હાથે રે.^૧

આ એક રસિક ચિત્ર સાથે આ બીજું આબેહુબ ને કલામય છતાં નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ ને ભાવણુની ઉપાસના ન કંપી શકે એવું ચિત્ર જોવા જેવું છે:—

વહાલો જામતીજના ધાટમાં રે, મળ્યા તીરથવાસીને વાટમાં રે,
વેરા પુરો આણ્યો મારે વાહાવે રે, નાથ ચૈતાન્દી આસે આસે રે.
છે અવળા આંઠાની પાધરી રે, વાણીજને કેમ બાંધતાં આવડી રે,
દીમે વાણીએ લાને વાન રે, એક લેખણુ ખોસી છે કાન રે.

X

X

X

ત્રીકમળ વાણીકની તોલે રે, નાથ જતાવણુ ને જાળડું જાલે રે;
સોનાની સાંકળી ને કંઠે દોરો રે, કેડે પાટીજાનો કદોરા રે.
જળકે ધનરેખ હથેલીયાં રે, આંગળીએ વીંધી ને વેલીમાં રે,
સાદી એક તણ પહેરી છે હરજ રે, એનો શીવનારો કાણુ દરજ રે.
■ દુકડા બંધન બેવડા રે, ગુનુ કયાંથી શીખ્યા મળુ એવડા રે;
કરે આડે હાથે લટકે રે, સાદી દોત્રીનો કેડે પટકા રે,
પટકે લટકે કુમતડા જોત રે, કેડે ખોસી પીતળની દોત રે.
ક્રીયાં ક્રીવા તે કોતક બાળીએ રે, કાલી માંડ વાળી બેચાર ફાળીએ રે,
એક એઠી પછેડી બાધ રે, નાથ દુહાલો ને મોટી ફાંદ રે.^૨

તેજ પ્રમાણે 'રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન'ના છઠ્ઠા અંકમાં જે વાણેજી જેવી સ્ત્રી વચ્ચે નિરાધાર કૃષ્ણ જીના ગુજરાતી ઘરોમાં ચરચરતા કંથ જેવા જીના ગુજરાતનું આબેહૂબ વાતાવરણ ખડું કરે છે.

અને આ કવિ શુદ્ધ કલાકારની દૃષ્ટિથી તેની કૃતિઓમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે નીતિથી મિશ્રિત ભક્તિને માત્ર નામનુંજ સ્થાન આપે છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય ભક્તિ

અખો ને રતનેદીર

ભાલજે શરૂ કરેલા પ્રવાહને જ્યારે પ્રેમાનંદ ગુજરાતી બનાવી રહ્યા હતા; જ્યારે શુદ્ધ ભક્તિ માત્ર માહાત્મ્યજ્ઞાનનો વિષય થઈ હતી, જ્યારે ઉપાસના ક્ષુદ્ર બની વ્રતોર્માજી ત્રિશી મધ હતી, જ્યારે રામાનંદો બળવાને એક સંપ્રદાય રૂપે નિર્ધન ને અસંસ્કારી મેવી રહ્યા હતા, જ્યારે વસ્ત્રમ સંપ્રદાય શુદ્ધ ભક્તિના પદો પોતાના કામમાં લેતો હતો, અને પુષ્ટિમાર્ગના વિલાસી સિકતોથી જીવનમાં ભાવનાવિહોણો રસ પ્રસારતો હતો—સારે શાકર મતના અનુવાધીઓ જ્ઞાનમાર્ગનો અભ્યાસ કરતા હતા, તત્ત્વજ્ઞાનનો શોખ સંસ્કારી વગમાં વધ્યો હતો, અને ભક્તિને નામે પ્રસરી રહેલી ક્ષુદ્ર વિલાસની વૃત્તિ સામે કેટલાક વિરોધ સેવી રહ્યા હતા. આ વિરોધને પરિણામે વૈરાગ્યને સાહિત્યમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા છે.

સુરતના ગોપાળદાસ (છ. સ ૧૬૫૦) માં તો જ્ઞાન ને વૈરાગ્યનાંજ દર્શન થાય છે એની ગોપાળગીતાને મિશ્રભક્તિના સાહિત્યમાં ગણીએ છીએ છતાં એમાં ભક્તિ સાહિત્યના અગો તો નામનાજ છે તે પોતાનો ઉદ્દેશ સારી રીતે સમજે છે—

“પર્મ તત્ત્વ પ્રારથું, કોઈ સંતને હાથ
એવા તે સાધુને સેવીએ, ઓળખાવે રામ,
છપ મળે જગદીશને, પામે વિશ્રામ
મહત્ત મોખા મહારાજના, ભાઈ છે પરમાન,
મન મુગીને કાજ્યે, સેવા સત્પથાન
એ ઉક્ત ને સાધન કરે, તે તો આળપ પાળ,
રાખામણ સારી મુણે કહે દાસ ગોપાળ”

પણ આ વિરોધને ખરો કવનાર તે અખો એવું સાહિત્ય તે પ્રયત્નતા ભક્તિ સંપ્રદાયો તરફ પુણ્યપ્રકાશની શાબ્દિક મૂર્તિ. એનો મોક્ષ—જ્ઞાન; એના શસ્ત્ર—વેદોક્તિ ને કટાક્ષ એના પુરોગામી કોઈ ગણાય તો રામાનંદ, કબીર ને દાદુ.

એની કૃતિઓમાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી, ઉપાસના નથી, કલાની ભક્તિ નથી. જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને જ તે ભક્તિ કહે છે. આમ નવી આંકણી કરવા તત્પર થયેલા મહાત્મા, સમકાલીનોમાંથી નવા મંત્રના પ્રચારક તરીકે બળવો કરી બહાર પડે છે.

“ગુરુ ક્રીધા મેં જોડુજનાય, ઘરડા બળદને ઘાલી નાય,
 ગુરુ થઈ બેઠા હોંસે કરી, કંઈ પહાણુ ચોકે કેમ તરી.
 ગુરુ થા તારો ઇશ, નથી કોઈ બીજો બળવા
 કયા સાબળી કુટયા કાન, તોએ ન આવ્યુ બ્રહ્મજ્ઞાન.
 પથર તેલ્લા પુરો દેવ
 હરિ પામવા સહુ તપ કરે. અખો હરિમાં મેળે કરે.

પેલે જોગખ્ય હરિ પછી બને, કાં વો રે ભેપા વિના વને,
 ચૈતન્ય બ્રહ્મ કહે વેદ વાણુ, વૃ તો માને પીતળ પાણુ;
 આતમની અવગણના કરે, અખા ભક્તિ કેમ પડશે નરે.
 જ્ઞાન વિના ભક્તિ તે અશી, બસતે જ્ઞાન જેમ લેડે નશી,
 લારે લાર જેમ ચાપો સોર, લાં કોણે દીકા તો ગોર,
 ને નેણે દીકું સાંભળ્યુ, અખા તે તે વળણે વણ્યું.

એની ભક્તિની બ્યાખ્યા એનો મંત્ર સ્પષ્ટ કરે છે:—

હરિ નણે થકે ભક્તિ થાએ, તેજ ભક્તિ નણો ખરી;
 અનણે ને આચરે, તેને દ્રોહ થાએ પાછો કરી.
 સદ્ગુરુનાં વચન મુણીને, ભક્તિ નેહને ઉપને,
 અચિર કાલે તે પામે આત્મા, સદ્ગુરુ વચને ને બને.
 ભાર્વ ભક્તિ નેવી પંખણી, નેહને જ્ઞાન વૈશ્ય બેઠ પાંખ છે,
 ચિદાકારા માંહે તેજ લેડે, જેને સદ્ગુરુ રૂપી આંખ છે
 દેખે નેત્ર પરબ્રહ્મનાં, પરબ્રહ્મનો કહ્યું માત્ર;
 પાદ પાણી પરબ્રહ્મનાં, પરબ્રહ્મ હાતાને પાત્ર.
 નલે પરબ્રહ્મ સ્થલે પરબ્રહ્મ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલે;
 ગિરિ ગન્ધર વનવાટિકા, પરબ્રહ્મ ભલે ને માલે.
 પરબ્રહ્મ વિના નહીં કામ કાચું, એમ દેખે બરપુર;
 જિહાં તિહાં દેખે હરિ બાઈ, જેનાં પડળ યથાં છે દૂર.
 કહે અખો સહુકો સુણો, ભક્તિ આવીને જ તને;

એવા શુદ્ધ બળને પામવા, તમે સેવો હરિ ગુરુ સંતને.^૧

પરિણામે એની ભક્તિ એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય. જ્ઞાન, ને વૈરાગ્યની સાથે મિશ્ર કલાકારની ભક્તિને તે ભક્તિ કહેવા નથી; તો માનવગ્રેમ કે કલાકારની ભક્તિ

કે શુદ્ધ ભક્તિમાં તો તે ચાંચળ ચાની બોળે ? ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું સ્થાન ધણું મોટું છે, છતાં એની કૃતિઓ ભક્તિ સાહિત્યની મર્યાદાની બહાર છે.

પણ અખો જે બળનો પ્રતિનિધિ હતો તેણે શુદ્ધ ભક્તિને સાહિત્યમાંથી નાશુદ્ધ કરી. શુદ્ધ ભક્તિ નિષ્કંચન કે અસંસ્કારીઓનાં જીવનને પ્રેરી રહી; અને ગામેગામ અવારનવાર ભગતો દેખા દેવા લાગ્યા. પણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને સંબંધમાં માન ન આપે તેને ભગતનું પદ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ઉપાસના તો નાશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી.

પરિણામે ભક્તોનો એક નવો પ્રકાર પ્રગટ્યો—તે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઉપદેશ સાથે કલાકારના ભક્તિ સાહિત્ય પ્રગટાવનાર કવિઓનો.

આ નવા આદર્શ સેવનારાઓના જીવનમાં ત્યાગ ઝાઝો નહોતો; શુદ્ધ ભક્તિ કે ઉપાસનાની જ્યાસ નહોતી; જ્ઞાન પણ નહોતું; સામાન્ય જેવી કાવ્ય-શક્તિ હતી. જીવનમાં નિર્માલ્યતા; ઉપદેશમાં સાધુતા; જ્ઞાનમાં થોડાક જીજ્ઞૃક્ષુ સિદ્ધાંતો; અને કલ્પનામાં રસિકતા—આવા અંગોના બનેલા વ્યક્તિત્વવાળા કવિઓ ધીમે ધીમે જોવામાં આવે છે. અને સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચયથી વિમુખ આ ભગતો ધીમે ધીમે પૌરાણિક સાહિત્ય, ને જ્ઞાનનાં સાહિત્ય પર આક્રમણ કરી, નિર્જીવ કલાકારનું નિરસ ભક્તિ સાહિત્ય પ્રગટાવ્યાજ ગયા.

આવામાં પણ કોઈ સાહિત્યિક આવી અદે છે. રત્નેશ્વર ઇ. સ. ૧૭૦૦ ની આસપાસ થઈ ગયા. પ્રેમાનંદના તે સમકાલીન હોવાથી તેનું તેજ સર્વેઆપી સ્પર્શકતાના સ્વામી આગળ ઝાંખું થાય છે; પણ એને અભાર સુધી મળ્યું છે તેથી હૈયું સ્થાન એને મળવું જોઈએ.

રત્નેશ્વર ડોહાઈના મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા; અને કાશી જઈ સંસ્કૃત શીખી આવ્યા હતા. પણ જ્યારે તેણે પુરાણીનો ધંધો કરવા માંડ્યો ત્યારે ધંધાના ઇન્તરફારોએ તેને કચરવાના પ્રયોગો શરૂ કર્યા. પ્રેમાનંદે તેને હાંમત આપી; અને ‘દ્વાદશસ્કંધ’ નામે ભાગવતનો સાર તેણે લખ્યો. વલ્લભાચાર્ય પંથના એક મહારાજે એને ‘કલિયુગના વ્યાસ’નું ખીરુદ આપ્યું.

રત્નેશ્વર ઉપર વર્ણવેલા કવિઓના જુદાંમાંના હતા. ઉપદેશ અને સુસ્ત વૈરાગ્ય તે શીખવતા; ભક્તિમાં કલાકારનું ભક્તિ સાહિત્ય રચતા.

એના વૈરાગ્યકથનમાં પણ હૈયા પ્રકારની કળા છે; નરસિંહ પછી આ પહેલો ગુજરાતી કવિ છે કે જેણે વૈરાગ્ય વર્ણવતાં પણ સરસતા પ્રગટાવી છે. એની શૈલીમાં કેટલાંક અપૂર્વ લક્ષણો છે; સંસ્કૃતના આદર્શો તેની સુરુચિને વિશુદ્ધ વાણીવચનમાંથી બહાર જવા દેતા નથી.

જાને ફરે ભરત પંકજ વાસ લેવા,
પેશીય મા કમલ મધ્ય પરાગ મેરા;
સકાચરો સહજમાં તવ શું કરીય,
એને વીશે અધમ આહુત મે મરીય. ૯

મોઢા મનુષ્ય મનની ગતિ ક્રો ન જાણે,
વીંદી વળ્યો ચોદ લોક સમસ્ત તાણે,
જેણે કર્યો વશ મહા મન હસ્તિ તેહ,
ખીજ વળી સરવ શકર ત્ય દેહ ૧૦
સ સાર માંસ મન મીન મતાક ખાવા,
હમા રહ્યા અધમ હપર વ્યાધિ સાવા,
રહારો યદા વદન આકરીયે ભારો,
તારો પછી તરફી રહી છવ જરો ૧૧

પણ બ્યારે કલાકારની દૃષ્ટિએ તે ભક્તિ વર્ણવે છે ત્યારે તેની કૃતિમાં જે જે મીઠાશ, રસ, સમૃદ્ધિ, ને જાવની સૂક્ષ્મતા આવે છે તે નરસિંહ ને બાલણુને છોડ્યા પછી, દયારામના આવતા સુધી દુર્લભ છે.

મકદી મદન વ્યાધિ, મોંહર્યો બાણ સાધી,
હરિહરિ હહે રાધા, પ્રેમને પારા બાધી;
વિરહ વિકળ રોતી, ચીરશુ નીર લ્હોતી;
અરણ્ય નયન ફીંગે, આરા જોતાં અરીસે ૨

x x x
મદન-રાસ મરોડી, રાધિકા થાય મોડી,
સકળ જીગત જોડી, ચિતવે વસ જોડી,
સખી વચન સુદાવે, કૃષ્ણને રોણ લાવે,
સુખ મન સુખ થાવા, નાથજીને મનાવા ૩

x x x
પવ ન પલક લાગી, રાધિકા રાત જાગી,
વિરહ દુખ વિભાગી, નારમાં વાત વાગી.
બવન બવન જોણી, નીસરી નાશ ટાળી,
સળ જ નયન પુછે, પ્રેમની વાત શું છે ૪

રત્નેશ્વરની કૃતિઓ આ સમયના પૌરાણિક સાહિત્યમાં નીરાળી ભાત પાડે છે. તે માણસ નથી, તે અતંત્ર સાહિત્ય નથી—માત્ર સસ્કૃતનો અનુવાદક છે. પ્રેમાનંદ સુખના પ્રચલિત આદર્શો ત્યાગી, તે પોતાની કૃતિઓને સંગૃહીત પ્રતિબિબંબ રાખે છે. તેને મન ભાગવત ભક્તિનું અપૂર્વ સાહિત્ય છે, માત્ર રસિક કથા રચવાની સામગ્રીને બંડાર નથી. તેનો હેતુ ભાગવતનો પવિત્ર રસ અખાડવાનો છે, લોકોની ધાર્મિક વૃત્તિ દ્વારા તેમનાં મન રંજન કરવાનો નથી.

પણ એના ભાગવતના તરજુમામાં ભાષાનું લાલિત્ય આકર્ષક છે, અને ગીતગોવિંદની આછી છાયાનું અરણ્ય કરાવે છે.

“વળતા સુદર નિજ મહિર્માં, આળસ શ્રી અવિનાશ રે;

સકળ કામ સંપૂર્ણ મહિર, કામળ કમળા વાસરે. (૪૬)

૧ રત્નેશ્વર. આલયવિચાર અદ્વૈત, II દો. ભાગ ૩, પૃ ૫૬૭

૨ કાવ્યદોહન ભાગ ૬ દો. પૃ. ૮૦૩. રત્નેશ્વરનું રાધાવિરહના મદીના

૩ કા દો. ૬, પૃ. ૮૦૫, ૪ કા દો. ૬, પૃ. ૮૦૭.

રોજ સહસ્ર ને અષ્ટોત્તરશત, અંતપુર આગર રે;
એક ચોક ને અળગાં મહિર, આપ્યા જગદાધાર રે (૫૦)
પતિ પાદેરા વરણી ઘેર આગ્યા, અવલેણીને અબળા રે,
મગદ થયા તે પશ્ચિમીઓને, મન મહોત્સવ સબળા રે.^૧ (૫૧)

તેજ પ્રમાણે દશમસ્કંધમારે પણ એનું વ્યકિતત્વ દેખાય છે.

એ સમે સૌ ઝહની દાસી કારજ બીજાં હોતેછ,
નંદતણી શહિણી ચરોદા દમિ મગન કરી પોતેછ. ૨
યેને ગીત પવિત્રજ તેનાં બાલચરિત્ર બિનલીછ,
દધિમયન રામ યામા નારી સંભારી ગુણુ માલીછ. ૩
પર પટકવ અણુવક પુણુ પરી કરી તલવાંણી બાંધુછ,
કરી નરશુ અટકી દેવા કરી મેળવા સાથે સાંધુછ. ૪
શુતને સ્નેહે પય દુખારાંતા ઝરતાં કુચ યુગ નયછ,
સુંદરી કેરી રોમે ભુખી દુઃખ દીપં કન યાયછ. ૫
નેતર તણિ અમ પાગ્યા કરકંઠ અંચલ હોએછ,
શરીમંડલ સરખા મુખ મધે કુંડલ ઝલકે દોવછ. ૬
સ્વેદ તણા કણુ મુખ પર યુગતા મુગદાસ મનહરતેછ,
છુટા કેરા ઘેરે વહી આવતી આવતી મંથન કરતેછ ૭ ૭

પણુ એની ભક્તિમાં નથી શુદ્ધ ભક્તિની આગ; નથી ઉપાસના ભક્તિની ભવ્યતા; નથી એમાં માનવપ્રેમની ઝાળ, ને નથી એમાં કલાકારની મોહકતા. માંડણુ ને અખાની વક્રોક્તિ; જ્ઞાન પ્રદર્શનનો મોહો શોષ, 'ભગત' થવાનો નિર્જીવ આડંબર; ઉપદેશ ભિન્નિત મૃત્યુની પથમંજરી,—આ ગુજરાતી સાહિત્યને લાંબનરૂપ ચોટેલાં લક્ષણોનું પ્રદર્શન એનામાં જોવામા આવે છે. આ લક્ષણોને મૂર્તિમાન કરતા એના નિર્જીવ સાહિત્યનો એક નમુનો લઈએ

અંદ્રમા' સૂર્યના સેવકો કેા થયા,
ભૂમિ નવ મે'તણા બજત નણે,
મૃતક માટીના ધાટીના બાધીના,
હાથીના વ્યાધના મન અણિદ
રોખના ભેખના મરદના મેરીના,
બજત લાખો હઈ શાં પ્રમાણે,
રત કે' ચળવી ભક્તિને દાખવે,
બાખવે કિતર સુકિતની માણે. ૬
જેઈ એણે અમે આદ્યું અંતરે,
ઝેઈ નવધા ગણી ભક્તિ મોટી,
જ્ઞાની ધ્યાની તણે એઈ આર બ છે,
એ બિના સર્વની વાત ખોટી;

૧ રત્નેશ્વર: ભાગવત, પ્રથમ સ્કંધ, અધ્યાય ૧૧ મો, મા. કાવ્યમાળા.

૨ ફોર્બસ સંખાની પહેલા અંકાર ૩૩ ચામડી પ્રવર્તમાળી.

૩ રત્નેશ્વર: ભાગવત, દશમસ્કંધ (ફોર્બસ સંખાની પ્રથ) અધ્યાય ૬ મો.

એમ નિશ્ચે ઠરી સર્વ મનમા ધરી,
આદરી ભક્તિ શ્રી કૃષ્ણ બોદી;
રત કે' ચલથી' ભક્તિને દાખવે,
બાખવે ભિત્ર છે વાદ કોટી ૭
ગ્રાધિકા મધ્ય મા' રાધિકા ઓપતી,
લોપતી લાલ લાલપલ્ય માંહી;
પુરુષને પ્રકૃતિ દાંત વેદાંતી કે',
રાધિકા કૃષ્ણ નવ ભિત્ર ક્યાહી ?
ફેર એક ગુરુતુ દેવ દેવેશનું,
ધારી ધ્યાને વસું વાસ ન્યાહી,
રત કે' ચલથી ભક્તિને દાખવે,
બાખરે ભિત્રતા ભેદ ત્યાહી. ૮

રતનેશ્વરનું સાહિત્ય સપૃષ્ઠ^૧ દશામાં નથી એ ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડેલી આફતોમાંની એક મોટી આફત છે.

રતનેશ્વરની અસર પાછળના કવિઓ પર ફેટલી થઇ તે નક્કી કરવાની સામગ્રી હજુ પ્રાપ્ત થઇ નથી; પણ વૈરાગ્ય અને કલાના ભક્તિસાહિત્ય-એ બેના મિશ્રણમાં એ ધણાનો આદર્શ થયા હોય તો નવાઇ નહીં. વૈરાગ્ય ઉપદેશવેા ને શૃંગાર ગાવો-જેને વૈરાગ્યભક્તિ કહી શકાય-એ ધણો સામાન્ય આદર્શ^૨ થઇ પડ્યો.

કોઇ પણ મહાન ભાવનાનો જ્વનિ આ યુગમાં સંભળાતો નથી. મહાન ભાવના વિના મહાન જીવન નથી; મહાન જીવન વિના મહાન સાહિત્ય સંભવતુ નથી. સામાન્ય સાહિત્ય ધણુજ નજીવુ દેખાય છે.

આ બધી નિર્માલ્યતામાં બે મહાન સાહિત્યકો જખરો પ્રયત્ન કરે છે: અખો ને પ્રેમાનંદ-શાની ને વાત કહેનાર. બંનેના પ્રયત્ન ને શક્તિ અહ્ભુત છે; પણ બંનેની વિશિષ્ટતાઓજ આ જમાનાના સાહિત્યની પ્રેરણા ને પ્રતાપ-વિદ્વેષી અપ્રમતા બંને સિદ્ધ કરવા બસ છે.

નરસિંહ યુગમાં જુના જીવનની કેંક અસર હતી, વાતવરણમાં સ્વસ્થાન સંરક્ષવા મયતા રજપુતોની હાકના પડ્યા હતા. સંસ્કૃતનો પ્રતાપ પડનો; શુદ્ધ ભક્તિની નવી પ્રેરણા હતી. આ બધું નાકર ને પ્રેમાનંદ યુગમાં જતુ રહ્યું. મુસલમાનોની ઝુંસરી ને મરાઠાઓની હુટ વચ્ચે નિર્માલ્યતા ચારે તરફ પ્રસરી. ભક્તિએ ઉપદેશનું સ્વરૂપ લીધું; પુરાણ સાહિત્યે રચાનિક રસથી પૃષ્ઠ^૩ વાતાંતું સ્વરૂપ લીધું; માનવતાએ મૃત્યુની પયગંબરી સ્વીકારી; અને આખું સાહિત્ય ગુપ્ત જ્ઞાન ને નામના વૈરાગ્યના મંદ ને અનાકર્ષક રંગથી રંગાઇ રહ્યું.

પ્રકરણ ૨૨ મું

સામળ યુગ
(સ. ૧૭૭૨-૧૮૨૫)

નિર્માણ સાહિત્ય અને જીવન

સામળ બટ (સ. ૧૭૪૦) અને વલ્લભ (સ. ૧૭૬૦) અને પ્રેમાનંદ મુકેષી પૌરાણિક પ્રવાહની મર્યાદાને પણ ઓળખી જાય છે તેમના હાથમાં પુરાણ એક વાર્તા થઈ રહે છે, રસના આધારરૂપ માત્ર આખ્યાયિકા સામળબટના શિવપુરાણમાં પૌરાણિક ઉપાસના લગભગ અદૃશ્ય થઈ શિવમાહાત્મ્ય સ્વરૂપ લે છે કલાકારની ભક્તિ મેળવવા માટે પણ એ બેને પરવા નથી.

આ યુગના આખ્યાન લખનારાઓનો બાદશાહી બાજુ પ્રકારનો થઈ ગયો છે જેનામાં સર્જનશક્તિ કે ક્યા નથી તે પ્રેમાનંદ યુગના જોડકાંથી અનુકરણ કરે છે જેનામાં સર્જકતા અને કલા છે તે પૌરાણિક કથાને સ્વતંત્ર વાર્તાનું સ્વરૂપ આપવા માટે છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઉપદેશની ભક્તિ પણ પ્રેમાનંદ યુગમાં જે પ્રકારની હતી તેથી ઉતરતી જતી ચાલી આવે છે પદમાં ને ગરબામાં કલાકારની ભક્તિ કવચિત જણાય છે પણ તે કલા ધણીજ અધમ દશામાં પડી રહે છે.

સ. ૧૭૭૮ ના અરસામાં બરુચ પાસે ફેરવાડામાં રાજે રથુછાડ નામનો મોસેસવામ ગરાસીઓ આ સમયનું પ્રચલિત સાહિત્ય સરજાને છે તેના મુખ્ય કાવ્યોમાં વિરહ, પ્યારમાસી, રાસપંચાધ્યાયી, રાસલીલા વગેરે છે. એના પર વૈષ્ણવ સમ્રાટની અસર દેખાય છે, અને આગળના કવિઓએ દર્શાવેલા બાવો અને રચેલી શબ્દાવલિઓને તે છુંદી રહે છે. દરેક પ્રકારના જુલમથી કચવાઈ રહેલી પ્રજા ગામેગામમાં કહેવાતી ભક્તિના પદોથી પોતાનું રસિક અંતર કેમ સંતોજ રાખે તેના દૃષ્ટાંતરૂપ આ કવિની કવિતાઓ છે. આ પ્રકારના સાહિત્યના સ્વરૂપ કે આત્મમાં સદાઓ થયા કે ફેર પડતો જણાતો નથી. રાસપંચાધ્યાયીમાં કવિ ગાય છે

સાખી

પાહોણી પ્રેમાનંદને, સુધળી સહીઓ સાથ,
હો રાજે રહું છું, હાલે નેલું નિરખ્યા નાથ
સાથ

હાલે નેલું નિરખ્યા નાથ, વાહાલા રા તે કાળે વાત,
મુખ દેખીને મોહન પાંખી, સહુ મેહની વેદના વાંખી.

દેખાને દેવ મોરાર, હૈદારમાં તે હરખી અપાર,
અમો આખ્યાં છઠા હાલિ, વાહાલા રાસ રમણા બાલે
મમૂ પુરો તે મનની આરા, આજ રમવો તે રંગ વિલાસ,
અમ ફડો તે રંગ રમણો, વહાલા આંક વાળોની આડો ૨

તમે વહાલામાં અતિ વહાલા-રે, મારા મન ગમતા.

તારા અવળ સવળા આળા રે, મારા મન ગમતા

ઘારી મોરલીએ મન લીધાં રે, મારા

તે તું અમને ઘેલાં કીધાં રે, ,,

મને બીનું 'ઠાઈ' ન બાલે રે, ,,

તમે આંખ અમારી ઠાર રે, ,,

મને મોહને જાણું ન માર રે, ,,

આંખે રૂબેલી ડીવાળી રે, ,,

હરિ મહિર આખ્યા વાલી રે ૨ ,,

આશરે સં. ૧૭૮૮ માં અમદાવાદમાં થઇ ગયેલા વલ્લભ ભટ્ટનાં પદો પશુ આજ પ્રકારનાં બીબામાં રચાએલી કવિતાઓ, પુરી પાડે છે. સાથે સાથે જ્ઞાન ને વૈરાગ્યનું સાહિત્ય પશુ એકજ ધાટીનું નીકળ્યું આવે છે. સં. ૧૭૮૯ માં નાથ ભવાન ઉદે' અનુભવાનંદ સરસ્વતી બ્રહ્મગીતા, ચોપાઈ, ચિદમુક્તિ વિલાસાદિ પદો લખે છે.

આશરે સં. ૧૮૦૦ માં વલ્લભદાસ રઘુરામ મજમુદાર નવસારીમાં શિવરહસ્ય અને શિવભક્તો લખે છે. ૧૮૦૦ માં જોબાઈ ગોધરામાં રાજસૂય યજ્ઞ લખે છે. ૧૮૦૨ માં દાતા હરિના પંથના સ્થાપક રુકિમણી હરણુ અને દક્ષમ લીલા લખે છે. આશરે ૧૮૦૦ માં કપડવણુજનો રણુછોડ ભક્ત કૃષ્ણ જીવનનો મહિમા, રામાયણના પદ, ગણુછોડજનો ગરબો, રાધાવિવાહ ઇત્યાદિ લખે છે. ૧

૫. ૧૮૦૪ માં મનોહરસ્વામી ભગવદ્ગીતા પર ટીકા વગેરે લખે છે. આશરે ૧૮૧૭ માં કાળિદાસ સીતારવ્યંવર, પ્રહ્લાદઆખ્યાન, કુવાખ્યાન, ધનુર-વિવાહ અને ચંડિકાના છંદ લખે છે.

૧ આમ નિર્વીર્ય ને નિર્મોલ્ય સાહિત્યનો આ યુગ પુરો થાય છે. તેમાં જીવન ને સાહિત્ય ક્ષુદ્રતા પામી રહ્યાં છે, જેમ જીવન ન્યાતોના નાના ખાળોચીઆંમાં પડી રહ્યું હતું, જેમ મહત્ત્વાકાંક્ષા નવાળોની નોકરીમાં મર્યાદિત થઈ રહી હતી તેમ માનવ અંતર અને શબ્દબ્રહ્મ અને સામાન્ય

૧ અમગ્ન પ્રાચીન કાવ્ય સુધા, ભાગ ૫ મો, પૃષ્ઠ ૧૩; કવિ રાજેશ્વરી દેવ "રાસ પદ્યાધ્યાયી," કંડ ૪ થું.

૨. અમગ્ન પ્રાચીન કાવ્ય સુધા, ભાગ ૫ મો. પૃષ્ઠ ૮૪, કવિ રાજેશ્વરી દેવ "રાસ પદ્યાધ્યાયી" પદ ૩ નું.

રીતે વિરહનાં પદો, બાર માસીઓ ને થોડાંક ચલણી વૈરાગ્યસૂત્રોનાં ખાળોચીઆમા જણાય છે. સામળ ને વલ્લભની રસિકતાનો નીરાળો પ્રવાહ નવી કળદ્રવ્યતા આપ્યા વિના ચંબી જાય છે.

નાકર યુગ, પ્રેમાનંદ ને સામળ યુગ આમ સમેટાઈ જાય છે; થોડીક ભક્તિનાં પદોએ પાથરેલી લીંચોતરી સીવાય કાલચિસ્તારમા સહરા સમુ રણ; મહાભાવો કે મહાભાવનાઓ વિનાનું; અને ગુજરાત જોડકણું કે રાસડા રચી, ગાઇ, પુરાણીઓની નિઃસરવ ઘટી ક્યાઓ, 'ભગતો'ના નિષ્કેતન વિરહપદો ને આડબરી વૈરાગ્યનાં સૂત્રા સાંભળી જીવન વીતાવે છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું

હયારામ યુગ

સ્વામિનારાયણ સપ્રદાય

(સ ૧૨૨૫-૧૬૦૮)

પ્રેમાનંદસ્વામી—અને શુદ્ધ ભક્તિની આંધ

આ નિષ્કેતન સમયમા સચેતન બળ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય લાગે છે. જોને ઉદ્ધાસની જરૂર જણાતી તે વૈષ્ણવ મંદિરમાં જતો; મહાવાળેના વૈભવ જોઈ કલ્પના ઉત્તેજતો, રાગ, રંગ ને ભોગનો પરોક્ષ રીતે આનંદ અનુભવતો, અને સામાન્ય જીવનમા વ્યક્ત ન કરી શકાય એવી ભિન્નિઓ શ્રીકૃષ્ણને નામે કે વલ્લભકુલદીપકોના મહિમામાનરૂપે બહાર પાડતો.

તેમજ વૈષ્ણવ સપ્રદાયના પ્રચલિત બળને લીધે જોતે ઉપદેશ આપવો હોય કે વૈરાગ્ય શીખવવો હોય તેને પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો આશ્રય લેવો પડતો. અધમતામાં પડી રહેલા સમાજ ને જીવનને ઉદ્ધારવાનાં આવા અનેક પ્રયત્નો થયા છે, તેમા શ્રી સદ્ગનનંદ / સ્વામીએ કરેલો પ્રયત્ન ગુજરાતને ઘણો ઉપયોગી નીવડ્યો છે.

સ્વામિનારાયણ પંથની સેનાનું માથ કાઢવાનું આ સ્થાન નથી. ભક્તિના અને ભક્તિસાહિત્યના ક્ષેત્રમા તો તેણે ચાલી આવેલી પ્રણાલિકાને સ્પષ્ટ અને સુદૃઢ કરી હતી. ઉપદેશ અને વૈરાગ્યનું સાહિત્ય આ પંથના કવિઓએ ઘણું સરજાવ્યું છે, અને સાથે કલાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ એવું પ્રણયનું સાહિત્ય ભક્તિને નામે પ્રગટાવ્યું છે. સદ્ગનનંદી કવિઓએ કલાના ભક્તિસાહિત્યને સરસ સ્વરૂપ આપ્યું છે, અને વૈરાગ્યમય જીવનથી રસરુચિનો વિનાશ નથી થતો તેનો પુરાવો આપ્યો છે.

સહજનંદી કવિઓનો જીવન સાથેનો વિરોધ આકરે હતો? પણ જ્યારે સંગારનાં મદ તે ગાવા બેસતા ત્યારે આકર્ષક સાહિત્ય રચતા.

સહજનંદી કવિઓમાં પહેલાં મુક્તાનંદ. તે વખતે ધણા લોકપ્રિય થયેલા, સંગારનાં જાવો અને વાક્યરચનાઓને તે અવનવું સ્વરૂપ આપે છે; અને તેના પદોમાં શુદ્ધ લક્ષિતની આંચ કરતાં કલાકારની શક્તિ બહાર પડે છે:—

મારા મંદિરિયામાં માલજો, જુમાણો રે;
મને શું કરી સંસાર, ધડક મ આણો રે. ૧
હું તો તરણાતુલ્ય સંસાર, સધળો ભણું રે;
વાલા એક તમારી બીક, હરમાં આણું રે. ૨
તમે ભૂપોના છો, ભૂપ, મદાસુખકારી રે,
વાલા તનમનમન પરિવાર, તમ પર વારી રે. ૩
તારા અધર અમૃતથી નાથ, હું નવ ધરણું રે;
વાલા નિત્ય નીતમ્ શણગાર, સજી મુખ આપું રે. ૪
તમે રસીઆ રંગી રેલ, વાલમ વાલી રે;
હું તો મમ ધમ મરવાન, મુખ દુઃખ માલી રે. ૫
મને આપ્યો અખંડ સુહામ, કુંજ બિહારી રે;
મુક્તાનંદ કહે મહારાજ, નહ' બલીહારી રે. ૧
વાલા મુંદર સ્વામ, મુળજી, મારે, રે, આવો રે;
મારા માણતણા આધાર, મન ધણું બાવો રે. ૧,
તારી વાંસલડી મજરાજ, ચિતકું ચારે રે;
તારી નયણી નંદકમાર, કાળજકું કારે રે. ૨
તારી ધુધરડીનો ધોર, ધમ ધમ બોલી રે;
તે મુખતાં મુંદર સ્વામ, મન મારું ડોલી રે. ૩
તારા કાંઠરનો લમકાર, અતિ સુખકારી રે;
તારી છબી પર મુંદર સ્વામ, નહ' બલીહારી રે. ૪.
વાલા કોરે મુક્તાનંદ દાર, મુંદર છાણે રે;
તેને નીરખી ફેલિક કામ, શોભા લાણે રે. ૫
વાલા એ છબી હરમાં નાથ, નિરાદિન રેલે રે;
મુક્તાનંદ કહે મહારાજ, દરશણુ રેલે રે. ૩ ૧

આ કલાકારની કથા ઉંચા પ્રકારની હતી એ ઉદ્ધવગીતા અને સતીગીતા પરથી દેખાય છે. અને એ પુરોગામી નિયતન સાહિત્યમાં નવો આદર્શ, નવી ધારી અને નવી મોહકતા સરજે છે.

૧. જુઓ: પાનું ૨૨૮-૨૩૦. ગુ. સાહિત્ય : ખંદ ૫ મો.

૨. કાવ્યદોહન ભાગ ૩ એ, પૃષ્ઠ ૬૫૭, મુક્તાનંદ, સંગારનાં પદ, પદ ૪ મું.

૩. કાવ્યદોહન ભાગ. ૩ એ, પૃષ્ઠ ૬૫૭, મુક્તાનંદ: સંગારનાં પદ, પદ ૫ મું.

આ પંથના નિષ્કુલાનદ કવિ તો દહતાને—શ્રદ્ધાને—ભક્તિ લેખે છે; ‘ધીરજાખ્યાન’માં ત્યાગને પણ ભક્તિ લેખે છે. અને ઉપદેશ ને વૈરાગ્ય એમાંજ એ ભક્તિના સાહિત્યનો સમાવેશ થયો માને છે.

ભક્તિસાહિત્યની દૃષ્ટિએ સ્વામિનારાયણ પંથમાં પ્રેમાનંદ (મંવત આશરે ૧૮૭૮ થી ૧૯૦૫) મોટા કવિ છે, એટલુંજ નહીં પણ નરસિંહ મહેતાના પછી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જો કોઈના કાવ્યોમાં શુદ્ધ ભક્તિની આંગ દેખાતી હોય તો આ પ્રેમાનંદમાં છે. નરસિંહ મહેતાની અવનવી ખુશી, સમૃદ્ધ શૈલી અને જળતો—જળાવતો તલસાટ તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ વ્યક્ત કરી શક્ય નથી, છતાં પ્રચલિત ભક્તિસાહિત્યના શુદ્ધ કે માત્ર કલાત્મક પદોની પ્રશ્નાસિકા સેવતાં પણ આ કવિનું પ્રણયી અંતર પોતાનો તલસાટ છુપો રાખી શકતું નથી.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં ભક્તો ઇશ્વરનો પરોક્ષ સંપર્ક છોડી સંપ્રદાયના ગુરુની સાથે, અપરોક્ષ સંપર્ક, સાધતા, તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદ પણ કહ્યું જણાય છે, અને એના પદોમાં નટવર સહજાનંદ બની જાય છે:—

એનું નામ સહજાનંદ સ્વામી રે, મારા માણ આધાર અતર ભમી રે—(૨)

હરિ પ્રગટયા ધરી એવી રૂઝ રે, મરી કર્મની રેખ પર મેખ રે (૭)

આત્મ શું કહી વર્ણવું વિશે કરે, પ્રેમાનંદના સ્વામિ એવા એક રે (૮)

આ દૃષ્ટિબિંદુથી ભાવોની સૂક્ષ્મતાને બદલે સ્થૂલદેહી ગુરુની મહત્તા કવિને મુગ્ધ કરે છે, અને કદપનાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારિતા બંને ઓછા જણાય છે.

આ ઉપરાંત નરસિંહ ભાસણ જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આરોપ્યાર પ્રેરણા લઈ સાહિત્યના ઉંચા આદર્શો જોડે સતત પરિચય રાખતા તેવો આ કવિને હોય એમ લાગતું નથી. જન્મે તે ગવૈયા હતા. પંથના આદર્શો પ્રમાણે એમનું જીવન અસંસ્કારીઓને ઉપદેશ આપવામાં જતું. અને આસપાસ સરખતા ને ગવાતાં મજબાપાનાં ને ગુજરાતી પદોનો પ્રતિધ્વનિ તેના પર ધવા પિતા રહેતો નહીં. પરિણામે એમના સૂક્ષ્મ ભાવો ધણુંજ યોગ્ય; કથનની ધાટી ને સામગ્રી ધણી વાર એકજ પ્રકારની, એની વર્ણન કરવાની શક્તિ કોઈક વાર નિચેતન થઈ જાય છે.

લાવ, કથન, તલસાટ—એ બધાનો સંકુચિત પ્રભાવ હોવા છતાં આ કવિમાં કલાદૃષ્ટિ ઉંચા પ્રકારની હતી; તેમની શૈલી સંસ્કૃત અને તલપદી ભાષાના સંમિશ્રણથી હમેશાં સુમધુર હોય છે. એની ભક્તિમાં સાડ છે. એના વિરહમાં તલસાટ છે.

સહજનનંદરૂપી અપગેહ શ્રીકૃષ્ણ તરફ તે મોહક સખીભાવ દર્શાવે છે. એની વિલાસવૃત્તિ પણ સહજનનંદ ને પ્રહ્લાનંદ જોડે રહી ઓછી થઈ હોય એમ લાગતું નથી. એ ત્રણ દૃષ્ટાંતો મર્યાદિત છતાં તલસાટભરી શક્તિનો ખ્યાલ આપશે:—

આવો રસિકા રાખું મારે હર, ખાસ પ્રાણુજીવન અલબેલડા,
નહીં મેલું નટવર દૂર, મારા રયામ સુંદર વર છેલડા. ખ્યાં ૧
જોઈ રસિક સુંદર વર રૂપને, મારા મેલ્યાં તે સીતલ યાચ;
હું તો પેલી ફરું ઘેર આંગણે, મારે હેડે તે હરજ ન માય^૧ ખ્યાં ૨

લટકાલા લાડકા મારા, લોચનીયામાં રાખું લાલ;
લોચનીયામાં રાખું મારા વહાલા, પ્રાણુ વારી વારી નાખું લાલ. લટ૦ ૧
પ્રાણુ વારી વારી નાખું મારા વહાલા, મરી રાખું હર હાર લાલ;
મરી રાખું હર હાર મારા વહાલા, નેણુ તણુ ચણુમાર લાલ. લટ૦ ૨
નેણુ તણુ તણુમાર મારા વહાલા, નચરી ફેરું મેલી લાલ;
નચરી ફેરું મેલી મારા વહાલા, હીંડું જોતી જોતી લાલ. લટ૦ ૩
હીંડું જોતી જોતી મારા વહાલા, દુર્લભ છે તે સારું લાલ;
દુર્લભ છે તે સારું મારા વહાલા, જીવિત તમ પર વારું લાલ. લટ૦ ૪
જીવિત તમ પર વારું મારા વહાલા, મારું જીવતર તમે સુધારું^૨; લાલ;
જીવતર તમે સુધારું^૨ મારા વહાલા, મારું કારજ સરવે સારું^૨ લાલ, લટ૦ ૫
કારજ સર્વે સારું^૨ મારા વહાલા, હું તો હું વેચાણુ તમારી લાલ;
હું વેચાણુ તમારી મારા વહાલા, જાણે પ્રેમાનંદ બલિદારી લાલ.^૨ લટ૦ ૬

છરે કુંવરી રે કૃષ્ણજીને કાવીયું, અલબેલા હતાવળો આવ:—

શુભકું તારું જિતડામાં ખુરશું.

છરે આવડી તે વાર તમને ક્યાં થઈ, સુંદર વર નટવર નાથ;

—શુભકું^૦

છરે વહન જોયા વિના ભદવા, મારે પણ જીગ જોવડી જાય—

—શુભકું^૦ ૩

૧. શ્રી પ્રેમાનંદ કાવ્ય, પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૧૭૬, બક્તિવિલાસ, પદ ૧૨૧ મું.

૨. શ્રી પ્રેમાનંદ કાવ્ય, પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ ૨૨૩, “બક્તિવિલાસ-પ્રગટ મહિમા”,
પદ ૭૪૭ મું.

૩. કાવ્યદોહન ભાગ ૩ જો, પૃષ્ઠ ૫૬૧, પ્રેમાનંદ સ્વામી કૃત “દુગ્ધસી વિવાહ”,
પદ ૩૫ માંથી.

નીચેની પંક્તિઓની સરસતા વર્ણવી વર્ણવી એમ નથી:—

નહીં મેહુ રે સુંદર સ્યામ, કુંજ જિંહારી રે
હું તો દામ વિનામી નાય, દાસી તમારી રે. ૧

તમે શુભવંત સુખના ધામ, સાર મ પાણી રે
હું તો હાથે તમારે નાય-જી વેચાણી રે. ૨
જેમ રાખો તેમ રહુ નાય, એક પત્રે લખી રે,
નહીં વરત કંઈ દિન નાય, તમને દૂલ્હી રે. ૩

આ પંથના અદ્વાનંદ કવિ (મૃત્યુ સં. ૧૮૦૫; છ. ૧૮૪૬) ઉપદેશમાં જ રમી રહે છે; અને છતાં એની કૃતિઓ કલાકારના ધણા ઉંચા પ્રકારના સાહિત્યનું દર્શાવે છે. એના શબ્દોના તેજથી ભાવો, સૂર્યકિરણોમાં તરંગો નાચતા હોય તેમ નાચે છે. અને કોઇક કોઇક ઠેકાણે તો બાલણુ, પ્રેમાનંદ કે મુંકતાનંદ કરતાં સરસ શબ્દો તે વાપરી શકે છે, અને દયારામની ચમકથી જુદી છતાં તેવીજ મોહક ચમક તેમાં દેખાય છે. જે ભાવોને શુજરાતી કવિઓ એકજ પ્રણયસિકાને માન આપી નિહાળ સામાન્યતાની દશાએ પહોંચાડ્યા હતા તેને એ આકર્ષક રીતે મુઠી શકે છે.

તેણે રચેલા ભક્તિસાહિત્યમાં ઉંચા પ્રકારની કલા છે, અને શૈલીની મોહકતા છે; જે વર્ણનો અને ભાવો ઘુંટાધુંટાધને નીરસતાની રિથિતિએ પહેાળ્યા હતાં, તેને એ આકર્ષક કરી શકે છે, અને તલપદા શબ્દોના સુંદર ઉપયોગથી સામાન્ય હૃદયને શુભ કરે એવી કૃતિ સરળવે છે. અદ્વાનંદની કૃતિઓ ખતાવે છે કે નરસિંહ, બાલણુની કલા અનેક સ્વરૂપો લેતાં આખરે શુજરાતના ગામેગામના અંતરમાં આવકાર પામી હતી.

નીચેનું દર્શાવેલ કવિની કલા અને તે સમયમાં લોકપ્રિય યએલા પદની ધાટીનો ખ્યાલ આપે છે:—

લટગળા તારે લટકે રે, હેરખડા હું લોળાણી,
વાંસલડી કરે કટકે રે, ચિતડાને લીધુ તાણી. ૧

ઝાલિયું તારું છેલા રે, આવી અઠકયું અંતરમાં;
વજ્રદંડિ રંમના રેલા રે, બેઠી અઘળાઈ મરમાં ૨

રાતી આંખલડીની રેણુ રે, મનડામે ખુંતી મારે;
ડોલરીયા હું દેણુ રે, જંપનથી યાતો ન્યારે. ૩

મરમાળી મૂર્તિ તારી રે, વાલમ મારે ચિત્ત મહી;
અહ્માનંદના ઢાર દબરી રે, કેમ કરી મેલું એક ધરી.^૧ ૪

ઠહું બાળ તિલક રૂપાણું રે, ઠાડે કાણું કેસરનું,
બાને હું સુંદર બાણું રે, કાપડણું મેલી ધરનું ૧

વાળી બુકુદિ જોઈ વનમાળી રે, મારું લોભાણું મનહું;
મોહન નાસા વનમાળી રે, દોષલી વેળાનું ધનહું. ૨

તારા લોચનીયાં નંદ લાલા રે, રંગમીના રંગભરિયાં;
મનઝવન નટવર વાલા રે, ગુણિયવ અંતરમે મરિયાં. ૩

લટકાળા મોહની લાગી રે, બાવે મુખડુ બાળીને;
અહ્માનંદના સામ સુહાગીરી, જોડી જમબય ડાળીને.^૨ ૪

એના સાવમાં શુદ્ધ ભક્તિની ઉની આજ નથી, એમાં મુક્તાનંદની સરલતા નથી, તેમ દયારામની વિશ્વાસસમૃદ્ધિ નથી. છતાં વ્યક્તિ ત્રેરે એવો પ્રભાવ છે.

આ મોટા કવિઓ પછી અનેક નાના કવિઓએ આ સંપ્રદાયે સરળવેલા સાહિત્યના આદર્શોને થોડે વત્તે અંશે સેવ્યા છે. એક તરફ ઉપદેશ અને વૈરાગ્યનું કથન; બીજી તરફ શૃંગારનાં પદો. આ સાહિત્ય જોતાં એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે ધાર્મિક સંપ્રદાયની છાયા નીચે રચેલી કૃતિઓમાં સરસતાના તેજો હાંખાં થયા વિના રહેતાં નથી. અહ્માનંદ અને પ્રેમાનંદ જે નરસિંહ બાલણીની માફક સ્વતંત્ર હોત અને પંથના સાહિત્ય કરતાં સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રેરણા મેળવી શક્યા હોત તો એમનું સ્થાન સાહિત્યમાં ધણું મોટું હોત એમ વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી.

પણ એ જમાનો નિર્માલ્યતાનો હતો. એમાં કે રસ રસો હોય તો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સેવામાંજ સમાઈ ગયો હતો; જે વીરતા રહી હોય તો માત્ર ઉપદેશ કરવામાંજ પુરી થઈ જતી હતી. અહ્માનંદ અને પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની મર્યાદિત સરસતા, એ પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. રાખ્દઅહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા જતાં પરિસ્થિતિ કેમ અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે તેનાં એ એ કવિઓ દર્શાવે પુરાં પાડે છે.

૧. કાવ્યદોહન બાજ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૭૯૩, અહ્માનંદનાં શ્લોકોનાં પદો, ૫૬ ૯ મું

૨. કાવ્યદોહન બાજ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૭૯૪,

દયારામ : ગુજરાતનો પ્રણયકવિ

સંવત ૧૮૨૩ માં સુરમ્ય રવાના તટ પર રમણીય આદોદમાં સાંકોદરા નાગર પ્રભુરામને ઘેર પુત્ર જન્મે છે. આ પુત્ર તે ગુજરાતનો કવિશિરોગણિ થવા સન્નિવેલો દયારામ.

બાપાની સંસ્કારિતા, સમૃદ્ધિ કે સંગીતમાં, બિર્મિઓની સચોટતા કે તરવરાટમાં, બાવવિધ્યની રંગબેરંગી ચમકમાં, હૃદયગમ શબ્દમાધુર્યની મોહિનીમાં, પ્રણયના તલસાટની તીવ્રતામાં કેાંઈ કચનકાર ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેને સ્પર્શી શક્યો નથી. નરસિંહ મહેતા શીવાય—અને તે પણ એને નામે ચઢેલી ચાતુરી છત્રીથી કે રાસસહઅપદી એનાં ગણીએ તો—પ્રણયગાન ગાનારા ગુજરાતે એને એકનેજ પેદા કર્યો.

દયારામ બક્ત કહેવય છે પણ તે યદાએ કવિજ છે. તેનાં કાવ્યો બક્તિ સાહિત્ય કહેવાય છે, પણ તે માનવ પ્રેમનાં બક્તિસાહિત્યનાં દર્શાત છે. જે જમાનામાં બક્ત કહેવાયા વગર બિર્મિઓ દર્શાનાતી નહોં એ જમાનામાં એને બક્ત યહું પડયું. આ જમાનામાં બક્તિના કૃત્રિમ પાઠપર છુપાએલા પ્રણયમૂર્તિને બિર્મિગાન ગાનારા કવિવર તરીકે પીળાણવા જોઈએ.

એ પીળાણમાંજ બક્તિસાહિત્ય કેમ ઉદ્ભવે છે તેના પણ રહસ્યે સમજાય છે.

દયારામનું વ્યક્તિત્વ કલાત્મક હતું. સમાગમમાં આવતા કાવ્યમૂર્તિઓનું તીવ્ર પ્રણયોઓનું વ્યક્તિત્વ છુપ્યું છુપાવું નથી. એમાં સૈણુનો અંશ હોય છે એમાંથી સર્વગ્રાહી સંસ્કારિતાના કિરણો પુટે છે. માનવતાના બધા ચમકારા એમાંથી ચમકશે એમ થમાં કરે છે. બિર્મિઓના પ્રચંડ તોફાનોના ના તેમાંથી સંજળાય છે. વાસ્તવિક ને કાલ્પનિક વિલાસની તે આખી કરાવે છે. સ્ત્રીઓને અકથ્ય તલસાટથી તે આકર્ષે છે, પુરુષો તેને મનેકચને માગ દે છે. ચંડીદાસ, શેલી, બાયરન, ગેટી, મુમે, કલાપિનું એ વ્યક્તિત્વ. એજ વ્યક્તિત્વ દયારામનું.

ધાટીયું, નાળુક, સુરેષ અગ, ગૌરવર્ણ, લટકલરી ચાલ, આ એનાં કેટલાંક લક્ષણો. માયાના વાળ રાખતો તે ગોસાદજી મકારાજનને જોવા તે મુગંધી તેજસ્વ તરખેળ હોડ યદાએ તે પાનથી લાલ રાખતો અને જરૂર પડ્યે બામથી કંટપના તે પોપતો તે જમાનામાં બંને ત્રણ ત્રણ રૂપીઆ આપી મલમલનાં બંધ

એસતાં અંગરખા તે કરાવતો અને ગજો ને બાથે જાળીની કારીગરી રખાવતો. મોટી કોરતું નાગપેરી ઘોલીકં અડધો કલાક ચીપીચીપી ને પહેરતો. અને માથે તાણ દપકતી કુસુંબી પાંચડી મુક્યા વિના બહાર નીકળતો નહી.

એનો સ્વભાવ તોફાની, ટીખળી ને વખત આગે નફદ; એનો અવાજ મોડો, સંસ્કારી; એનું સંગીત હૃદયભેદક માથે મીનજ; અને અભિમાનનો પાર નહીં. વડોદરામાં તે સમયે પ્રતાપ પ્રભારી રહેલા ગોપાળદામે ગણપતિના પદો રચવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું. તેણે જવાબ વાળ્યો: 'એક વર્ષો ગોપીજનવસ્ત્રલ નહીં સ્વામી ખીન્ને .. અગર કોઇનું કામ ન મારે, રીન્ને કે ખીન્ને.' દરજી તંગ અંગરખો કરી લાગ્યો; સામે કલમદાન દેડી. ગોસ્વામીએ અભિમાન દાખવ્યું, તો તેની સામે બાળ્યા દધ દીધા ને તેના દેખતા કદી તોડી નાખી. રતનબાઈની મેવામાં ખામી જણાઇ, તેને ઘર બહાર કરી. એ દીન નરસિંહ નથી, ત્યામી ચૈતન્ય નથી, માનવતામાં મરત પ્રજુષી છે. એ નરસિંહ ને મીરાની માફક વિરહિણી સખી નથી, પણ મધ્યકાલનો છેલ્લખીસો વરણાગીઓ નટવર નાવલીઓ છે. ડોહો, ચાદોદ, વડોદરા-આખા ગુજરાતની જનતા તેની પાછળ ઘેલી થાય છે. એ મરત કવિ છે-દીન ભક્ત નથી.

જેમ ત્યાગને અને એને વેર છે તેમ શુષ્કતાને પણ એ જીવનમાં આણી શકતો નથી. બધા સંસ્કાર સમૃદ્ધ કરે ને રસિકતા પેાળે એવા એણે અનુભવો આજ્ઞા છે. એ સાદોદરી નાગર, અને ચાદોદ જોવા યાત્રારથજનો રહેવાસી છે. એ પડિનો, બટજીઓ ને સ્વામીઓનો અમાગમ મેવે છે. એ અનેક વાર દીનાથજી જઈ આવ્યો. સંસ્કારના સંસ્કાર થઇ પડેલા વૈષ્ણવ મહારાજનો માનીતો થઇ પડ્યો; ને તેમના આશ્રય નીચે રસિકતા કેળવતા અનેક કવિ અને પદિત જોડે રસાકસીમાં ઉતર્યો. એણે ગોકુળ, ચતુર્દા, વૃંદાવન, કાશીધી રામેશ્વર સુધી જાત્રાઓ કરી હીંદી, વ્રજ ને મરુત સાહિત્યની બને તેટલી-તે સમયને માટે ધણી-સમૃદ્ધિ લુટી બાલણ, નરસિંહ ને પ્રેમાનંદને પોતાના કર્યા. સો વર્ષ પહેલાં-ટૂંકના જમાના પહેલાં-હોંદમાં કે યુરોપમાં આથી વધારે સંસ્કારિતા પચાટનથી કે સાહિત્યમંથનથી કેટલાને મળવી શક્ય હતી ?

તે જમાનામાં આવા વ્યક્તિત્વ ને સંસ્કારિતાને માટે જીવનમાં ઝાઝો અવકાશ નહોતો. ખટપટી રાજ્યદરબારમાં તેને માટે સ્થાન નહોતું. સંસારમાં સામાન્ય ધધો કરી તે કીર્તિ કે ધન મેળવી શકે એમ નહોતું. તેને માટે એકજ માર્ગ હતો-ભક્ત થવાનો. તે માર્ગે રસ કેળવાતો, હૃદયની મંસ્કારિતા ને ભર્મિઓ નીડરપણે વ્યક્ત કરાતી ભક્તમંડળ ભેગું થતું, પ્રતિષ્ઠા મળતી, જોષતા પૈસા મળતા, રાજ ને મુખ્યશુરુઓનો આદર મળતો, સમાજના લુલ્ભથી પર જવાતું. ભક્તને બંધન નહોતાં, ભક્તને માટે બધાં દાર ઉધડનાં. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ રસિક

જીવનો મોક્ષમાર્ગ પરલોકમાં હોય કે ન હોય, પણ આ લોકમાં તો હતોજ. દયારામ ભક્ત થયો.

તેણે ભક્તિની પ્રણાલિકા મેળવી માડી. મનુષ્યસ્વભાવ વિચિત્ર છે; જે માનવા ઇચ્છે છે તે એ માને છે. દયારામ પોતાને ભક્ત માનવા લાગ્યો, ભક્તની વાણી બોલવા લાગ્યો, સખીભાવ કેળવવા લાગ્યો.

એક વર્ષો ગોપીજનવલ્લભ નહીં સ્વામી બીજો

× × ×

આ શામળીઆ સાથે મારો નેહ લાગ્યો રે

આ પાતળીઆ સાથે મારો નેહ લાગ્યો રે

સાથે સાથે પ્રેમભક્તિની શાસ્ત્રીય મહત્તા પણ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો,

જપુ નહીં અજપા રે ભવને, ન ગમે સુધુલો અનહદ વાદ,

યજ્ઞ સમાધિ રે ના ગમે, ના ગમે સ્વરમ સ્થિતિના સ્વાદ

અન્ય ઉપાસના રે ના ગમે, વિના એક 'પુરણ પુરુષોત્તમ

શીકાં લાગે રે' સાધન સદુ, પડી મુજને પ્રેમભક્તિમાં મંમ

× × ×

ગોપી ગોવિંદની મત ન્યારી, શું મળે સંસારી રે

પણ આ જાધામા શુદ્ધ ભક્તિનો ધ્વનિ નથી. શુદ્ધ ભક્ત પોતે સખીભાવ કેળવે છે, સજીવ સ્ત્રી તરફ અણુગમે કેળવે છે; વિજ્ઞાતિને યોગ્ય એવો પ્રણય કાષ્પનિક પ્રભુ પર ઠાલવે છે. નગમિંદ મહેતો કાષ્પનિક રાધાને પૂજ્ય લેખે પણ સ્ત્રીને જાળાગ લેખે છે; ચૈતન્ય પોતે રાધાભાવ અનુભવે છે, પણ ખરી સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી. ભક્તિ એટલે પ્રણયને તેના સ્વભાવિક પાત્ર સ્ત્રી પરથી લઈ લઈ કાષ્પનિક પ્રભુ પર ઠેરવવાથી તેનું થએલું પરિવર્તન દયારામ માનવી છે-ભક્ત નથી; તે પ્રણયને તેના સ્વભાવિક વિષય પરથી ખસેડી શકતો નથી. ભક્તોની વાણીને વશ થઈ તેને ખસેડવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ સફળ થતો નથી. તે મૃત્યુના પયંગબરોની વાણી ઉઘ્યારે છે:

જે કાઈ જન કંઈમાં આહો તે સીની સગત તનજોર,

દુઃખ ફરીયો પાપપુતળી, શાણા સમઝી બજબે રે

જડ જુદી નિર્દય લોભણી, ગંદી છજ રચનારી રે,

સાદસ કરતી નીચ દહીલી, સદા કાળ સદુ નારી રે.

× × ×

પણ આ અણુગમે કાષ્પનિક પ્રણયના પ્રણયમાં મરત ભક્તોનો નથી, અનુભવ તૂટી લહેરીનો છે.

અડીણ ને અબળાને સરખા, ગમે પડયા ન છુટે રે,

× × ×

મન તો ભઈ આખી વિશ્વત્ રે, પણ વનથી ન રહેતુ સીની પાસ

× × ×

દયા જગતમાં એક બધે જોતો કર મટે નંદઈસોર

દયારામ લખત હતો એમ ગુજરાતમા માન્યતા છે ગોવર્ધનરામ તેવું એ લક્ષણ કે રે મુકે છે. રા જગજીવન મોઢી એના તરફ સમદષ્ટિ દાખવે છે રા શકરલાન રાવલ તેને છાનરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે સદગત મહાત્માની નિર્બળતાની તુલના કરવા સાહિત્યવિવેચક ન્યાયાસને ચઢવું એ અનાસ્તવિક છે, એ નીતિની દૃષ્ટિએ નિર્બલતા અક્ષમ્ય હોય તોએ તેના વ્યક્તિત્વ અને વિકાસને, તેના કથન અને કર્તવ્યને તેણે કેવો રંગ આપ્યો એની નોંધ લેવી એ ચરિત્રકારનું કર્તવ્ય છે દયારામનું આ લક્ષણ એની ભૌતિક અને અનિયંત્રિત પ્રયત્ન માનવતાનો સ યોગરશાત અનાદરણીય યદ્ય પડેલો માન આવીર્ભાવ છે સેફાથી શેલી સુધી, ચડીદાસથી નર્મદ ને કલ્યાણી સુધી અનેક કવિઓને માથે કલક ચઢ્યું છે-ખરી રીતે કે ખોટી રીતે કવિ હૃદય એટલે માનવતાને ઉકળતો જવાલામુખી સામાન્ય હૃદયમાં જ્યાં રાત ને સ્થિર ભૂતલ હોય ત્યાં એ હૃદયમા ભયુક્તા લાવાની બમરીઓ ફરે છે. જ્યારે સામાન્ય જમીન ડાલે પણ નહીં, સારે વીસુવીઅસમાં ધકધકતા ગધકના કડાયાં ઉકળે છે, જે કવિતા આપણે રસથી વાંચીએ છીએ તે ઉકળતા રસના તરંગો છે, સ્થિર સહારાની ધુળ નથી

લાલસા અને પ્રણયમા પરિણમતી પોતાની વૃત્તિને દયારામ તેના સ્વાભાવિક ક્ષેત્ર-સ્ત્રી-માથી ખમેડી લઈ જઈ શક્યો નથી. જે જ્ઞતિ ભક્તજીવનમા કલક હતી તે કવિજીવનની પોષક બની ગરખીધેની સ્ત્રીઓનું એને આકર્ષણ હતું રતન સોનારણ્ય તેને પરભવની પોતાની સ્ત્રી દેખાઈ અને તેને તેણે પોતાના ધર્મમા રાખી સોનારણ્ય સ્ત્રી ગોપાળ ભજતા અતરામરૂપ બનેલી 'જન્મજ' નહોતી, પૂર્વ જન્મની પ્રીતની અધિકારી હતી ગોરવામી મહારાજ પામે તે આરીવાદ પામ્યો "તમારા બનેનો મેળાપ પાછો મો વપે" થશે' દયારામ શ્રદ્ધાળુ હી જુની દૃષ્ટિએ એ પ્રણયસબધને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપે છે "અમારે ને એને પૂર્વ જન્મનો સબધ ન હોત તો એ સ્ત્રીમાળી સોનીની જાત ને વળી બાળ રાંડ અને અમે નાગર બ્રાહ્મણ અમારો ને એનો યોગ તો રીતે ખાય" ૧૧ ટૂંકાંએ વર્ણવે એમનો સબધ રહ્યો

દયારામનું ચરિત્ર ને કૃતિ આમ ભક્તની મનોદશા ભક્ત નરસિંહ ને પ્રણયી દયારામ વચ્ચેનો બેઠ દર્શાવતી સ્પષ્ટ મનોદશા-સમજાવે છે વૈદિક ઋષિ ધ્રુવરને પૂજ્ય લાવનું, ને સ્ત્રીને પ્રણયનું ક્ષેત્ર ગણના એ સ્વાભાવિક બેઠ દર યતા, સ્ત્રીનું સ્થાન અધમ યતા, ધ્રુવર પ્રણયનું-એટલે ભકિતનું, અને સ્ત્રી તિરસ્કારનું ક્ષેત્ર થયાં આ અસ્વાભાવિક આરોપણ ચૈતન્યના અનેક ભક્તોમા પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું સ્ત્રીથી ત્રિમુખ તપસવી સ્ત્રી બની કાલ્પનિક પ્રભુ જોડે વિહાર કરવા મોકે! દયારામ આ અસ્વાભાવિકતા મિદ્ધ કરી ન શક્યો, પ્રણયને

તેના યોગ્ય ક્ષેત્રમાં રાખી રહ્યો—તેને 'ભક્તિ' કહી રહ્યો ને પ્રત્યુપજન્ય ઊર્મિંગીતો લખ્યે ગયો. દયારામમાં જ્ઞાન નહોતું, તપશ્ચર્યા નહોતી; એની ભક્તિધૈર્યજા એવી નહોતી કે દાસ્તનિક પ્રશ્ન સાથે એ વિહાર કરી શકે. એટલે સુદ્ધ ભક્તિ ઉદ્ભવે તે માટે એની પામે કે સામગ્રી નહોતી. પણ જમાનો એવો નહોતો કે માનવગ્રેમને એ માનવગ્રેમજ કહી પ્રગટ કરી શકે.

નરસિંહ ને દયારામના કાબોની તુલના આ સ્પષ્ટ કરશે. મહેતાનું દૈન્ય દયારામમાં નથી. મહેતામાં કૃષ્ણદશનનો તલસાદ છે, દયારામમાં ભાવ-કથનનીજ કમ્પા છે. દુઃખ કે તપશ્ચર્યા કે વૈરાગ્યના અગ્નિમાં તપી માનવ ઊર્મિઓ ભક્તિમાં પરિવર્તન પામે છે, તે દુઃખ અનુભવવા જેવી દયારામની પરિસ્થિતિ નહોતી, ને તપશ્ચર્યા કરવા જેટલી દૃઢતા નહોતી, ને વૈરાગ્ય હૃદયમાં ઉનારવાની શક્તિ ને સસ્કાર નહોતાં.

અનેકાનેક વાર તેની કલ્પના સ્થૂણ વિશ્વાસની વિબ્ધલના સતોષની સિદ્ધિ પર હરે છે, અને 'પદાવતીચણુચાણુચકવની' જગદેનું રમણ કગવે છે. અને એના પ્રસંગેમાં પ્રભુની લીલા જોડું દીન, સખદુઃખાન કૂતૂહલ તે દર્શાવે નથી, પણ નફર માનવીનાં વિલાસને બ દર્શાવે છે. કૃષ્ણની કસ્પિત રાસલીલા વર્ણવતા જ્યારે નરસિંહની કાવ્યશક્તિ ખીંચે છે ત્યારે દયારામ માત્ર સામાન્ય વીગનોથીજ તે પતાવી દે છે, ને માત્ર ઊર્મિકથનમાંજ રસ લે છે. ભક્ત ભિન્નરત રમમાં પણ પુન્યભાવ રેડ્યા વિના રહેતા નથી, દયારામ તેને અનાકર્ષકતા, ધૂષ્ટતા કે અમસ્કારિતાથી વર્ણવે છે.

મકરણુ રૂપ મું

દયારામનાં ઉત્તમ ગીતો

દયારામના કાબોમાં દર્શન ને વર્ણન કરતાં ઊર્મિકથનની પ્રયત્ન, આત્મલક્ષ્મી કમ્પા વધારે દેખાય છે. ગ.ખી એની વિશિષ્ટતા, એનું અવિચળ પદ સામ્યનારું સાહિત્ય રા. નાનાલાલ તેને 'શુર્જરી સાદિસકુળે બરી બંસીનો છેડણુદાર' કહે છે. એ બંસી તે એની ગરબીઓ. 'એનાંજ છે શુર્જરાતનાં' સાચા ને સર્વોપરિ Lyrical-ઊર્મિગીતો: આ શ્રવમાં એનું સ ચું અને સર્વોપરિ સ્થાન કયા છે તે નક્કી થાય છે.

આ કવિના ઊર્મિગીતોની કૌમલ આકર્ષનું આ સ્થાન નથી, છતાં તેની કાવ્યશક્તિનું ૨૬૨૨ સમજવા તેનાં ઊર્મિગીતો જોવાં એમજ ઊર્મિગીત એટલે એક અગ્રેષ્ઠ વિવેચક કહે છે, તેમ 'અપૂર્વ સંબોધની અપૂર્વ વ્યવસ્થા.'

અનુભવની પણ માનવ હૃદયમાં ભાવના છે. કેટલાક અનુભવો એ ભાવનાને રચે છે, કેટલાક તેને અકારા થઇ પડે છે. જ્યારે અનુભવ તીવ્ર થાય, સર્વ-માલીશાય અને જ્યારે એથી વધારે સરસ અનુભવ અકસ્માત થઇ પડે, ત્યારે એ

લાવના સંતોષાય છે જ્યારે અનુભવમાં આમ અપૂર્વતાના દર્શન થાય ત્યારેજ આનંદ ઉદ્ભવે છે. સારે જે ઊર્મિ પ્રગટે દેક તેમાં સરસતા દેખાય છે. આનો એક અનુભવ અપૂર્વ શબ્દોદ્ધાર. એવી રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે, કે તેના અનુભવી અમલ અનુભવમાં રહેલા અપૂર્વતા, આનંદ, ને સરસતા અનુભવાય ત્યારે અપૂર્વ રચના થઈ શકાય, સારે ખરું ઊર્મિગીત સાંપડે.

ઊર્મિગીતનું મૂલ્ય ગમે તે એક લાવના વિશુદ્ધ ને તીવ્ર અનુભવ છે. અનુભવપર પરામા-અને અવલોકન વિચાર કે ઉદ્બુદનથી મિશ્રિત અનુભવમાંથી તીવ્રતા ને સરળતા ચાલી જાય છે, એવા મિશ્ર અનુભવને પરિણામે બીજા ગમે તે પ્રકારનું કાવ્ય પ્રગટે, પણ ખરું ઊર્મિગીત પ્રગટતું નથી.

ગુજરાતમાં ગરબી એ ઊર્મિગીતનું સુદરમાં સુદર સ્વરૂપ છે. એમાં ઊર્મિગીત માટે જોઈતા બધા લક્ષણો છે. નાની ગરબીમાં એક વિશુદ્ધ અનુભવનું સરળ કથન સહેલાઈથી થઈ શકે, અને દયારામે કેટલીક ગરબી વર્ણનથી બગાડી છે, છતાં દરેકમાંથી વર્ણન કે લી નાખના બાકી રહેશે. ભાગ એકજ અનુભવ આવે છે.

અનુભવ—અમિશ્રિત, વિશુદ્ધ અનુભવ—તો ક્ષણિકજ હોય, એમાંથી ઝરતો આનંદ પણ ક્ષણિક હોય, અને એ ક્ષણભંગમાં સમગ્રજ એવા કથનમાં મહાય તોજ સાબળનારમાં એવો આનંદ પ્રગટ કરી શકે છે.

ક્ષણિક આનંદને ક્ષણિકરમાં ચાખી શકાય એવી નાની સરળ પદ્યિત એાની દયારામમાં ખોટી નથી.

એક જોળખે ના એક તો મરી મથે જો

X X X

કામલ હોસે છે અલખેવા વારી અખમા રે બાણી લાખમા રે

X X X

નહી મુખથી ન વાધે ર દેખી દુખ નવ ધા

X X X

જેનું મન જોસું માન્યુ રે, તેને મુખ તેથી મને,

તે વિના તેથી સારુ રે નાવે તેની આખ વળે

X X X

કમળી કમળી કમળ વાસળી, પ્રાસળી મ કી જોઈ,

વિકળ કરી મને વા મો, વા કે દષ્ટે ર જોઈ

અને આ સાથે શબ્દની પસંદગી નોંધવા જેવી છે—જેવી અપૂર્વ કે તેનાથી

સમ શબ્દો લાવામાં જડવા અસંભવ છે

X X X

નદીપર કવાથી લાણુ, નદ પહોણુ રે વક્ર નથી વળુ

X X X

મારી લાડકડી આ લાગી આવડી વાર, મારી લાસરીની લાગી રે

X X X

સાબળરે હ સળની મારી, રળની કયાં રમી આવડ

X X X

શ્યામ રંગે સમીપે નવ નવું, મારે આજે મંડી.

આવા કેટલાક અપૂર્વ શબ્દોની યોજના એની પંક્તિઓને અમર કરી રહી છે.

અપૂર્વ ઊર્મિગીત માટે અનુભવ પણ અપૂર્વ જ્ઞેષ્ઠજ્ઞે-એટલે કે (૧) તીવ્ર-
તમ, (૨) જ્ઞેનો સર્વ રસ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવાતો હોય તેવો; અને (૩) જ્ઞેનાથી
સરસ અનુભવ અશ્વય હોય તેવો ને હોવો જ્ઞેષ્ઠજ્ઞે.

નીચેની પંક્તિમાં તીવ્રમગ્ન લાવાનુભવ છે.

હું શું જાણું જો વઢાણે મુજમાં શું દીકું.

વારે વારે શામું જાળે, મુખ લાગે માકું.

x x x

• મુને એકલડી દેખી ત્યાં મારે પાવળે ભાગે,
રંઠ થઈ કાંઈ કાંઈ મારે પાસે માગે.

અને અનુભવની અપૂર્વતાનાં દર્શાત પણ સ્થળે સ્થળે મળે છે.

વાંકુ મા નેશો વાણગીયા,

જેતાં કાળજીમાં કાંઈ થાય છે એ.

અસ્થિયર્ણી આંખિ વાલમ પ્રાણ મારા ગ્રેયા છે.

મોહન બ્રહ્મજી જોષ મનદ્રં મોહાય ઉ છરે.

नभःशीर्षं लगी इपरसि; मधुरं मनोहरं,

નયાં ભોળે ત્યાં આમ કરી નય ઉછરે.

જે સ્ત્રી પતિને શોકમાં, પુરતકમાં, કામમાં, પરાવાએસો જોષ જળતી હોય તેના અનુભવની સંપૂર્ણતા નીચેની ગરબી શીવાય ક્યાં મળે છે ?

માગીતી તું છે મોદનવણી હો વાંસવડી રે,

તુને વાઢાતમ કરે છે પણ વઢાત રે હો વાસિસડી.

મહિા આપડેા શેા સેાહોર મોહધો નંદનો ખિંસાર,

તારું આવડું મું તોર, બુંદી કાળજી' મા કોર રે. હો વાંસપત્રી.

१०) अथवा १०) यहाँ ६ वंशवर्ग है,

દમારે સોઝ્ય સરીખું તું સાથે. હો વાંસળી

વાણ વાણને વિદ્યુત ઠર્યાં હોવાંસભર,

તં તો પાંડે દમારા પ્રાખરે. હે। વાંસલગી

મુજબ પડે એ હવે સારુમાં હોવાનું છે.

વારા દટ્ટમરાથી ગોહળ.જી રે દો પાંસણી

એર મહાં છે તરી અપદમાં દો વાંસવળ,

જાણું છુંથી જાણા દરવારે હો વાંસવડી.

એકા બારે તું દબ્બી નાખતી દો વાંસવડી,

એ જુની યોડે યોડે મા માર રે દો ખાંસભડી

पतिव्रतायां यस्तु सुमनसा द्वा वांसवत्,

તે તો ઇલાહિયાં સત્તિઓનાં અન્નદે દો નસિબી.

વનવન કુન્દ જ ફેરવ્યા તે વાસવડી,
તે તો સહુની કરી છે એવી ગત્ય રે હો વાસવડી
ગરબે સુમાનભરી આવડી હો વાસવડી,
તું તો બેની વિચારી વારી ભવ રે હો વાસવડી.
બેતાં તું કાઠ કેરો કરકડો હો વાસવડી,
તુંને આજ મળી છે ઠકરાવ રે હો વાસવડી

વળી એક વિશુદ્ધ અનુભવનું સંગ્રહ કથન લઈએ

નંદનંદન અલબેવગેરે એના વહાલા લાગે છે વેણ સાબળ સહી મારી,
ઘણુ કાધુ ગે કુળયુ રે એના કામલપારા નેણ, સાબળ સહી મારી
નટાર સુંદર સામળો રે, મનમનો મોહનલાલ,
દૃઢયા સરસો લેઈ લપટ પુ મુને એવું લગે છે વહાલ.

હોસીત્રી પ્રિયતમાના કાઠમયાં નિમત્રણુમા રહેલી ભિમિનેા અનુભવ જેવો

આ ગરખીમા છે તેવો ખીજો મળવો મુશ્કેલ છે

મોહોલે પધારો મારા નાજ, માણીગર મોહોલે પધારો.
વહાન વધારો વજાજ, માણીર મોહોલે પધારો.
હરી રાખી છે એકઠી, ઘણા દિસની છે ગાઠ,
રાજ મળે તો કાળજે, આવી રહી છે મારી હોઠ.

X X X

હુ સરખી બહુ આપને, મારે તો એક આપ,
રહેવાઈ નથી રાજાજી, કોને હું પરિવાર

દયાનામની ગરખીઓનું ડોલન પણ અદ્ભુત છે. જે તીવ્ર અનુભવથી ઝરતા
આનંદમા અકથ્ય સરસતા જડે છે તે સાહિત્યમા અપૂર્વ સંપદોના ડોલનથીજ પ્રગટે-
પે-ડોલન, ગેયતા નહીં, સંગીતથી થતો અનંદ સંપદોલનથી થતો આનંદથી
જુદો છે. એક નાદસંવાદ કે માત્રમન અંગ છે, ખીજું સંપદ ને અર્થના એકી-
કરણથી, અપૂર્વતા પ્રગટાવવા આજેણું ડોલન-એ સાહિત્યનું અંગ છે ગરખી-
ઓ-અર્થાત્મિક આંખોની ઉરતાદી સંગીતભરી કહેવાતી ગરખીઓ શીવાયની-
ડોલનાત્મક છે, અને દયારામને એ ડોલનની અપૂર્વતામાં કાણુ સ્પર્શી શકયું છે!

નેહ નવાવલા નહના કુંવર પાથરે પલે બ

X X X

ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યા રે

રાધિકા ર ગોવી અભિરામ મળવાસણી રે લોલ

અને દયારામનાં ભિમિંગીનેામા સર્વ હૃદયો સ્પર્શે એવી ખુબી છે. એક
વિશુદ્ધ અનુભવની સરલતા દરેક હૃદયમા ઝણઝણાટ પ્રગટાવે છે, અને એ ઝણ-
ઝણાટ પેદા કરવાનું લક્ષણજી ભિમિંગીત ગ્યનારને અમર કવિઓમાં સ્થાન
આપે છે. દયારામનું ભક્તકવિઓમા સ્થાન નથી, પ્રણયના અમર કવિઓમાં છે,

પ્રકરણ ૨૬ મું

અર્વાચીન યુગનો પ્રારભ : શુદ્ધ ભક્તિનો અસ્ત

દયાગમ સાથે મધ્યમાવ અગ્ત થાય છે એટલે કેપમહાર થોડાક શબ્દોમા કરી શકાય.

વૈદિક કાળમા સ્ત્રી સન્માનીય હતી, અને ગ્રેમનું ક્ષેત્ર હતી જ્યાં સુધી એ માન્યતા રહી ત્યાં સુધી ઇશ્વર તરફ પૂજ્યભાવ કેળવાયો.

જનાર્યોની હિંગ પૂજા હાંદમા હતી તપનો અર્થ શુદ્ધ વૈરાગ્ય થયો. સ્ત્રી તરફ તિરસ્કાર વધ્યો. દેશમા અધમતા આવી પરિણામે પ્રણયને પૂજ્ય ભાવનું મિશ્રણ થયું—નકિત પ્રગતી.

શુદ્ધ ભક્તિએ કાષ્ઠનિક પ્રજા સાથે લગનીમા મોક્ષ દીધો આ ભગતી ટાંચે પહોંચી ત્યારે મન-મની નિશુદ્ધ ભક્તિના દર્શન થયા તે ભરતીનું ગુજરાતમા સાહિત્ય તે નર્સલ હતું ને ગીરાનું.

શુદ્ધ ભક્તિમા વૈષ્ણવ ઔસ્વામીએ મનુષ્ય પૂજનો અર્થ દાખવ કર્યો, અને લાગને બન્ધે રગ, રાગ ને રાસ ને રથાન આપ્યું પ્રણય નામનો કાષ્ઠનિક પ્રજા પર, ખરી રીતે ગોસ્વામી તરફ નજે તેના પ્રયત્નો થયા પરિણામે શુદ્ધ ભક્તિ કનુપિન થઈ ભક્તિને નામે માનવ ગ્રેમ દર્શાવતું સાહિત્ય પ્રગટ્યુ. આ પ્રવાહ પગકાજાએ પગથોડો ત્યારે જે સાહિત્ય પ્રગટ્યુ તે દયાગમનું સાહિત્ય.

આખરે પ્રણયને પૂજ્યભાવનો અવાસ્તરિત સમય તુટતા લાગ્યો.

અગ્રેજ કેળવણી આવી સુધારાનો પવન વાયો અગ્રેજ મસ્કાર, પ્રણય, સ્વાતંત્ર્ય સ્ત્રી સન્માનોના તરંગો પ્રગટયા.

ક્રિશ્ચિયન સદીની સરખાતમાં અગ્રેજ રાજ્ય ગુજરાતમાં રથપાયુ. ઈ. સ ૧૮૩૩માં નર્મદ જન્મ્યો. ઈ. સ ૧૮૪૦ માં દુર્ગાગમ મહેતાજીએ વિધવા વિવાહની હિમાયત કરી ઈ. સ ૧૮૭૧માં બોળાનાથે પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપી ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં નર્મદે કાબજ પાવા આડ્યા ઈ. સ ૧૮૭૨ માં હથોડ પ્રાર્થનામાળા, ભાગ ૧ પ્રગટ થઈ.

નમદે પોતાની ઊર્મિ બચત કરી

વાહાલી તે યેતો કીલો દે, મોત જીતી

બણુ, ગણુ રગત સંધિ છોડી મેં તો સદુ દીડુ

વારજ નામ લીધું દે—મીતં

સ સારને દુ જીતી, મીતમી રસે કુપ્યો

નીલા ૧ મુખડ મુખ્ય દે—મીતં

ગુજરાતી સાહિત્ય

મીતિની આવે લહેરી, નરમ અંબ ફેરી
ગુલાબી નયના પેરી રે—મીત૦

X X X

સી જન્મ યજી નિંદિત બહુાય,
પણ એમ કહે જુલમ ગણાય
શાખેથી તો દુર્ગણ હણાય

X X X

સહુ સુધારાનું મૂળ તો નારી રે,
સહુ સુધારાના ઘરની તે બારી રે
સીના હક છે પુરુષ મમાણે
નહીં ઓછું વતુ મન આણે

બોળાનાથે ગાયું:

અજ્ઞાનથી લાગે સર્વં ચિપવિત,
પરંતુ ધરિત કરે પ્રભુ.

X X X

તમારી કૃપાથી ભૂં હું તિતિદ્ધ,
ભોગવું હું શિક્ષા જે આપો તે

X X X

અવરોધ કાવે પૃથા નવ નય,
સર્વં કાયં ગાય પ્રભુ પ્રિય
પ્રભુઅરણ્યથી રહે નહિં લક્ષ,
નિરખું સમક્ષ તમને હું.

X X X

મકૂતિ મળીને ગાય પ્રભુ માન,
આપે સદા માન, માને નીમ.
રવિ રાશી તારા, શુભ ગુણ ગાય
દિનનિરા નય અધિષ્ઠાને
વન વૃક્ષ વેલી મંગ પુષ્પ માલ
તમને કૃપાલ અર્પે સદા
સમુદ્રના પ્વનિ મીત નિલ ગાય
પ્રભુ પ્રતિ ધાય તરંગોથી
એવું મહત્વ સખળ સમર્થ
પૂર્ણ કરે અર્થ યોગ્ય સર્વ

નર્મદે આમ સી પ્રેમુષનો સ્વાભાવિક વિષય છે એમ ગાયું ને શીખવ્યું.
બોળાનાથે પ્રભુ પૂજનો પૂજ્યભાવનો વિષય છે એમ ગાયું ને શીખવ્યું.
નર્મદે સ્ત્રીને સર્વપાપનું મુળ માનવાની ના પાડી. બોળાનાથે વિગતી
તરફની લાગણીથી પૂજ્યભાવ કલંકિત કરવાની ના પાડી.

પ્રણયનું અને પૂજ્યભાવનું અસ્વાભાવિક લગ્ન છુટ્યું. દરેક ભાવ પોતાના યોગ્ય વિષયે જવા લાગ્યા. લલિત યુગ પુરો થયો. શુદ્ધ પ્રણયનું સાહિત્ય વધું. ભિમિંગીતો સ્વાભાવિક થયા. શુદ્ધ પૂજ્યભાવનાં પ્રદર્શન સાહિત્યમાં થયા; પ્રાર્થનાઓમાં એતન આવ્યું.

૨૧. નરસિંહરાવે ભિમિંગીત ગાયું:

અંધ્યા સદ્ગુણી યદ્ય હુમ સુધુમ યાયે,
નેને રમે તદપિ રંગ રૂડા જધાપે,
ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યારે,
તોયે સુમધ મનમાં ફેરી વાસ મહાલે
આનંદ દે તું સદુગ્ધાન વિશમ પામે,
તોયે ભમી અવલુમાં ખનિ રમ્ય જામે,
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન હુમ યાયે,
તાજી શુભ્રો સ્મરણમાં રમશે સદાયે
મારી ઉંડી દહયને વ્યયતી મયા જે,
ગંભીર શોક સરિતા પુર માંહી ગાળે
હા ! તેની તુજ સુખાર ઉરે ધરીયે,
મા રેલશે! અસહ શોક તણી નહીએ !

x x x

દેહ વદાય સખિ ! આલેહું પાવતો હું,
થાઉં વિહ્વલ લલચિત્ર પટેલી ને હું
હૈયું પડે ખબર કો તુજ કાઢ કાળે
જે આંસુડાં મધુર નેન યજી શું દાળે

ને પ્રાર્થના કરી;

મેમલ જ્યેપિ તારો દાખવી મારો જીવન પંથ ઉભળ

x x x

મંગલ મંદિર ખોલો, દયામય ! મંગલ મંદિર ખોલો

x x x

દુરિતરૂપે પડયો હું હે જગત્પાતા !
લોખન લતા નિરખી મુજ પાસ ચડયો-દુરિતરૂપે
અવલુ ધરી તુજ વાણી મંગલ,
રૂપરૂપ અંધ જની ચરણ મુકયો-દુરિતરૂપે
કરણ રહન કુણી તાત ! ઉગારો,
નીરખવા દિવ્ય મલા હું અતિ જૂઝવો-દુરિતરૂપે

શુદ્ધ લલિત મધ્યકાલનો સર્વ સુંદરમાં સુંદર ભાવ છે. અર્વાચીન કાલની અસ્વાભાવિક ભિમિ છે.

વિભાગ ૬ મો

ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ

પ્રકરણ ૧ છું

રાજા વિક્રમની કથાઓ

ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યયુગનું કથાસાહિત્ય તો વિક્રમના પંદરમા સંક્રાંતી મહાવા માંથી હવે સંસ્કૃતયુગની પડતીને પરિણામે દેશી ભાષાઓનો ઉત્કર્ષકાળ થયો ત્યારે દેશભરમાં જે પૌરાણિક ઉદ્દેશોધન થવા પામ્યું તેને અંગે સંસ્કૃત સાહિત્યથી અભાવવા લોકસમૂહને સંસ્કૃતપ્રધાની પ્રુખી બતાવવા માટે કવિઓએ અનુવાદ કરવા માંડ્યા.

આમણું કવિ પોતાની પ્રાકૃત 'કાદમ્બરી કથા' રચવાનો હેતુ જણાવતા પ્રારભમાં જ કહે છે કે—

“ કાદમ્બરી કથા કરી ઉત્તમ.....
અનેક ત્રિપદા, કઠિણ સંસ્કૃત ગદ્ય, પણ ક્યંહીએક,
સાહિત્ય સકલ તથા આતુરી, તેદમાહા રચી નિવેક.
અતિ પડિત જે દુષ્ઠ તે પ્રીછિ તેહનું નહિ ઉપાય,
સુગંધ રસિક સાબળવા દમ્બિ, પશ્ચિ પ્રીછી નવિ જાપ.
તેનિહ પ્રીછવા કારણિ કીધું બાલણિ બાપાજી—”

તથા 'નળાખ્યાન'માં પણ કહે છે કે —

“ નૈપદ્ય, અપૂ મહાભારતમાં કવિકીર્તિ અતિ લાધી;
કાવાને પ્રીછવવા બાલણે, બાપાએ એ કીધી.
મે, પામરને પ્રીછવવા, સુગમ કરીને બાપી,
કથામાત્ર એ નૈપદ્યની અપદ્મંશ એ દાખી.”

આ પ્રકારે લોકકથાઓનો જાપાન્તરયુગ તો કથારનો એસી ચુકયો હતો. સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત લોકવાર્તાઓના, લોકરુચિ પ્રમાણે નાના મોટા અનુવાદ સંખ્યાબંધ થયે જતા હતા કેટલીક અતિપ્રસિદ્ધ લોકવાર્તાઓ ઉપર તો અનેક કવિઓએ પોતાનો હાથ અજમાવ્યો છે, અને પોતાના શ્રેનાવર્ગનો વાનાંત્રિમ પોષ્યો છે. બોજપ્રજાંધ, મંચતંત્ર, સિંહાસન દ્વાનિશિકા, વૈતાલપંચવિશતિ, દશકુમારચરિત્ર વગેરે વાર્તા-

ઓના ભંડાર, એક નહીં પણ અનેક કવિઓએ પોતપોતાની શ્રદ્ધાશક્તિ અનુસાર પ્રાકૃત સમાજ આગળ ખુલ્લા મુક્યા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકવાર્તાઓનું સાહિત્ય વિશાલ છે; એમાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય વિરંકત અને અસંગ્રહીત જીવન ગાળનારા જૈન સાંધુઓને આધારી છે. ધર્મલાંબને માટે રાજ્યાશ્રય મેળવવાના ગૌણ હેતુથી કેટલાક જૈન યતિઓએ રાજદારી પુરોષના ચિત્તવિનોદને સારુ આવી વાર્તાઓ રચ્યાનું જણાય છે. ‘માધવાનલ કામકુંડલી રાસ’ તથા ‘મારુટોલા ચુપ્પ’, એ બે વાર્તાઓ કુશલલાલ વાયકે યાદવ રાજપુત દરરાજના કુટુંબ માટે રચી હતી. ‘યાદવ રાહલ શ્રીહરરાજ, જોડી તાસ કુટુંબ કાળિ.’ વળી ખીજે ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે વાર્તાના રસદારા, શૃંગાર અને પ્રેમની ભૂમિકા ઉભી કરી, મનુષ્યને વિલાસભાષી પાછા વાળવા અને સંસારની નિઃસારતાનું, મનને આધાત ન થાય તેવી રીતે, જ્ઞાન કરાવવા આવી લોકવાર્તાઓ જૈનયતિઓએ રચી છે. જૈનેતરોએ લોકવાર્તા રચવાના હુટક હુટક પ્રયાસો કર્યા છે ખરા. પરંતુ એ પ્રયાસોમાં મોટો ફાળો જૈનોનો છે.

પુરાણ કાળના રામ અને કૃષ્ણ, બૌદ્ધકાળના સિદ્ધાર્થ શુદ્ધ તથા બશોક, યુરોપીય પ્રાચીન કાળના આર્થર તથા શાલમેન, ગ્રીસ અને પર્શીઆના સિકંદર તથા હરુન-અલ-રસીદ, તેવાજી વિક્રમ સંવત સમયનાં વિક્રમાદિત્ય તથા સોળ એ રાજવીઓના જીવનપ્રસંગોમાં જણાઇ આવતો તેમનો પ્રજાપ્રેમ, તેમની સહનિષ્ઠા, તેમના પ્રેમ શૌર્ય બરેલાં સાહસિક પ્રસંગો એકંદરે તેમનું અસામાન્ય અને અદ્ભુત જીવન-તે ઉપરથી એનેક વાર્તાચક્રો (cycles) નિર્માયાં છે. જગતના વાર્તાસાહિત્યમાં આવી વાર્તાઓનાં જુમખાનો ફાળો નાનોમુનો નથી. આ વાર્તાઓએ અનેક કવિઓને તેમનાં કાવ્યોનું વસ્તુ પુરું પાડ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પરંદુઃખમંજન વિક્રમનું નામ જોટું સામાન્ય વર્ગને પરિચિત છે એટલું લાગ્યેજ ખીજાં કાઠનું દર્શ. ‘અંમુકે રાજાં હંતો તે રાતે વેગ બંદીને નગરચર્યા જોવા નીકળતો-’ એ પ્રમાણે તમે વાર્તાની શરૂઆત કરો તે પહેલાંજ સાંભળનાર જાણી જાય કે તે ‘વિક્રમજી’ હોવા જોઈએ. સામળભટ્ટ તો આ વિક્રમ રાજાનાં ચરિત્ર પાછળ આંડાધેલા થઈ ગયા છે એ તો વારંવાર લખે છે કે

“જેહું રામાયણ પરમ પવિત્ર, તેહસમુ વિક્રમચરિત્ર.”

અમે પણ ગુજરાતી લોકવાર્તાઓનો કુંક પરિચય એ લોકપ્રિય ‘વિક્રમચરિત્ર’થીજ શરૂ કરીએ છીએ.

૧ વિક્રમચરિત્ર ચરિત્રાધ

વિક્રમના પદરમા ચતકના પ્રારભમા, મધુસદન વ્યાસની 'વિક્રમ ચરિત્ર ચરિત્રાધ' (સ. ૧૪૧૬) એ પરદુઃખભજન અને દાનસીલથી પ્રસિદ્ધ વિક્રમ રાજાના ચરિત્રની, જાણુમા આવેલી જુની ગુજરાતી વાર્તા છે. સ. ૧૫૧૧ માં નરપતિ નામના બીજા જૈનેતર કવિને હાથે 'વિક્રમકથા' એક સૈકાના માળા પછી રચાઇ છે. ઉદયભાનુ નામના જૈન કવિએ સ. ૧૫૬૫ માં એજ વિક્રમના સંબંધી ૫૧૬ નુકનો 'રાસ' રચ્યો છે.

એક રાજધર નામના કવિએ 'વિક્રમપ્રખંધ' રચ્યો છે તેનો કેટલોક ભાગ 'શુદ્ધિપ્રકાશ' ૧૯૦૯-૧૦ ના અંકોમાં છપાયો છે એક જૈનેતર રાજધર દાસે સં. ૧૬૨૧ માં 'અંદ્રદાસ આખ્યાન' (સે. લા. વડોદરા) રચ્યું છે તે અને આ કવિ કદાચ એક હોય. આ પ્રખંધ સાથે સામળભટ્ટની 'પંચદંડ'ની વાર્તાનું મુખ્ય સામ્ય છે.

નરપતિ નામના એક બીજા જૈનેતર કવિએ સ. ૧૬૪૯માં 'વિક્રમાદિત્ય ચૂપે' રચી છે. એ કાવ્યનો અત્યંત અલગ અલગ ઉતારીએ છીએ—

“જેહવુ મીઠુ પ્રાકૃત હોઈ તે સમવડિ નપિ દીસઈ કોઈ;
ગાહા દૂહા ચરિત્રે ગીત, ઉખ્યુકાનિ નિમ્ન વાહાલૂ સીત,
કવિતા વક્તા શ્રોતા નામ, જે ડાહ્યા તેહનઈ પરણામ,
જહિ નિહ વસઈ સરસતી, તૂ પામઈ કવિજન વરમિનિ;
એ કહીછ વિક્રમતણૂ ચરિત્ર, સાબળતા કુષ્ઠ કથું પવિત્ર,
ભણુઈ ગુણાઈ બાવઈ સબલઈ, તે નર સકલ મનોરથ ફલઈ”

કવિ 'પ્રાકૃત' ની મીઠાશના જે વખાણ કરે છે તે ઉપરથી “ભરજી હોન મુદયતિ સ્વન નાચ્યેન મુર્જરા” એ કવિ ભોજની 'સરસ્વતી કલાભરણ'ની ઉક્તિનું સ્મરણ થાય છે.

મંગલભાણેકે પણ સં. ૧૬૮૩ માં 'વિક્રમાદિત્ય ચરિત્રાધ' રચી છે, અરાધમા ચતકમાં એક અઘ્યસોમે સ. ૧૭૨૪ માં 'વિક્રમચરિત્ર ચતુષ્પદિકા ગસ' રચીને, અને તેજ વર્ષમાં પરમસાગરે 'વિક્રમચરિત્ર' રચીને આ વિષયની પરંપરા ભળવી રાખી છે. આ લોકવાર્તાનું સરોધન ઉપયોગનું છે.

૨. સિંધાસણ બત્રીશી

“સિંધાસણ બત્રીશી” એ કદાચ સૌથીએ વધારે લોકપ્રિય વાર્તાનું મુખ્ય છે. *સેમ કર અનિરૂત મૂલ 'સિંધાસન દ્વાનિ સિકા' ગણપદાત્મક છે.

* આ કવિએ, મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં માયીન કવિએએ રચેલા બત્રીશ પ્રતબીના પ્રશ્ન અવશેષોને તે ઉપરથી પોતાનો સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. અધરચનાનો દેવ 'પરિત દર્શ દેવ' અને 'વિશ્વેશ્વર અથે' ગુણગીતનું દેવ એમ બે ભવનો ગાતાઓ છે. આ

વિક્રમના સિંહાસન ઉપર શાહિવાદન એસવા જમ છે ત્યારે સિંહાસન ઉપરની પુતળીઓ વિક્રમચરિત્રનો મહિમા વર્ણવે છે. અને તે કયા બોજ આગળ કહેવામાં આવે છે. દરેક પુતળી એક એક વાન કહે છે. સં. ૧૫૧૬ માં મસયચંદ્રની રચેલી વાર્તા એ વિષય, ઉપરની પહેલી ગુજરાતી વાર્તા છે. સં. ૧૬૧૨ માં સિદ્ધચરિત્રે અમદાવાદ પાસે આવેલા ખારેજ (ખારેજડી ?) ગામમાં 'નિહાં શ્રી સંબંધે ઉપદેશ, રચી ચોપૈ ધરમ વિશેષ' - સિંહાસન બનીશીની ચોપૈબદ વાર્તા રચી છે. કાંવ પ્રારંભમાં કહે છે કે:—

“પર ઉપભારી રાજ જિમ, તાસકયા બોલીસ બહુ બિય;
ત્રિભુવન માહિ વિક્રમરાય, સત્તવંત ધુરિ સહી કાય.
તાસ કયા બત્રીમે નેહ, બોજ ભૂપ આગલિ કહિ નેહ.
સવિ સંબંધ અછે પ્રત્યેક, તે સુણુને સહુ ધરિ વિવેક
સિંહાસન બત્રીસી તેહ, લોકમાંથી સુપ્રસિદ્ધિ નેહ;
તામ કયા હું બોલીસ બધી, સાંભળના પૂગી મન રહી.”

આ વિક્રમ રાજના શુશ્રુભક્તિમાની કયા પ્રાચીન કાળમાંએ પ્રચલિત હશે એમ કવિના અંત વચન ઉપરથી જણાય છે:

“જે છે સંસ્કૃત કથાપ્રબંધ, તે કલો બોજ તજો સંબંધ;
પ્રાપ્ત રસ અધિકો જણીઈ, તેહ કારણિ એહ વખાણીઈ.
કહી કયા આજે ને હરી, કેતી કયા કહી કેલવી,
કવિ કહે તેહમા મ દેવો ખોડિ, ખમાત્રિષ્ઠ સવિહું કરજોડી.”

સં. ૧૬૩૬ માં આ વિષય ઉપર ફરી લખનાર હીરકબશે, મેડતામાં હુદા, ગાથા અને ચક્રવર્ત-બહુ મળી ૨૨૦૦ છંદમાં આ 'મત્રીશી' રચી છે. આ કવિ પોતાના પુરોગામી કવિ સિદ્ધચરિત્રને સંબોધે છે:—

“પૂરવે શ્રીસિદ્ધમેન ગુરુ, વિક્રમ શુશ્રુભંધ,
કાંધી સિંહાસણુ કયા, બત્રીમે પરબંધ.

અમસિદ્ધ સંસ્કૃત મય, શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સમાના સંપ્રદમાં છે. કલકત્તાના પડિત છવાનન્દે સને ૧૮૮૧માં પ્રાચીન પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ગ્રંથો અવધારીને એક 'સિંહાસન દ્વત્રિશિકા' નો વાર્તાગ્રંથ ઉપજાવી કાઢેલો છપાવે છે. પરંતુ જુદા જુદા મંથોમાં વાર્તાઓનાં લઘુઅર્થમાં ફેર દોાય છે. સુમાર્ષિતમાં ફેર દોાય છે; પુતળીઓનાં નામ જુદાં પડે છે તેમ સિંહાસન કેમ પ્રાપ્ત થયું તેને લગતમાં પ્રથમ પુષ્કળ ભિન્નતા દોાય છે. ગુજરાતી કવિઓમાં પણ માત્ર બત્રીસ વાર્તાઓ- નોજ મેળ રાખેલાં જોવામાં આવે છે. બત્રીસ પુતળીઓ બત્રીસ વાર્તા કહે છે એટલું જ મૂળ વાર્તાના કસેરમાં સામ્ય દોાય છે. પેટાચર્ચાઓ તો કેટલાક મંથોમાં અવનરીજ આપવામાં આવી દોાય છે

સિંધાસણુરી પૂતળી, વિક્રમ નૃપ ગુણચુર,
ધારાધિપ આગળ કહો, બેડી સ્થા ૫૬૨.
કથા કહીશું વિક્રમતણી, જસુ સાકલિ વિસ્તાર
સાકલિ વરતિલ દાનથી, દાન વડો સસાર ”

એક સઘનિચ્ચ નામના લેખકે સ ૧૬૭૮મા ફરીથી આ વાર્તાઓ
રચી છે

જૈનેતર કવિઓમાંથી સમય વાર્તાકાર મહાકવિ સામળબટ્ટે, ‘બત્રીસ
પૂતળીની વાર્તાઓ’ની શરૂઆત *સ ૧૭૭૭ માં કરી હતી, અને
તેમાંથી ૫૬૨ વાતો સ ૧૭૮૫મા પુરી કરી હતી તે દરમિયાન રખીલાસે
કવિને સિદ્ધજ તેડી આશ્રય આપ્યો એટલે બાકીની વાર્તાઓ ત્યાં રચી
હતી

સામળબટ્ટે પોતાની ‘બત્રીસ પૂતળીની વાર્તા’ મૂળ સરકૃત ‘ભોજ
પ્રબધ’ ઉપરથી લીધી હોય એમ લાગે છે, એ અંથ બલ્લાળ પડિતનો
રચેલો છે, છતાં સામળબટ્ટે તો કાલિદાસ રચિત ‘ભોજ પ્રબધ’ નો ઉલ્લેખ
કરે છે પરંતુ કાલિદાસ ભોજનો સમઝાણીન હતો એ લોકમાન્યતાને લીધે
આ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયેલો છે આખા અથવા ઉંનેઓ છે કે

“સરકૃત કાલિદાસ કૃત, નિરખ્યો અંથ જ નેહ
તે પ્રીતે પ્રાકૃત કવિ, તમ કૃપાથી તેહ.”

“સરકૃતમાંથી શોધિયું, પ્રાકૃત કીધું પૂર
ભોજપ્રબધ ભગતખંડમા નારાયણનું નૂર ’ વગેરે

આ ‘ભોજપ્રબધ’ની એક સાર મ નામના કવિએ ઝાંઝોરમાં સ.
૧૬૫૧ માં ચોપાઈ રચી છે.

કેટલીક વાર્તાઓ મુળ ‘સિંધાસન બનીલી’માં છતાં, સ્વતંત્ર વાર્તાઓ
જેવી ખ્યાતિ ભોગવી રહી છે. ‘પચદડ’, ‘ચદન મલયાગિરિ’, અને
‘વૈતાલ પચ્ચીશી’ અથવા ‘મહાપચ્ચીશી’ એ ત્રણ વાર્તાઓ ઉપર
એકથી વધારે લેખકે હાથ અજમાવ્યો છે

* “સવત સત્તર સિતોતરો, કરવા માડ્યો અથ
પંદર વાત પચાશીએ, પૂરણ કીધો પચ”

“સવત સત્તર ૫ ચોતરો કરવા માડ્યો અથ
બત્રીસ વાત પચાશીએ, પૂરણ કીધો પચ”

૩. પંચદંડ

બત્રીસ પુતળીમાંની હંસા નામની પાંચમી પુતળી બોલતે ‘ પંચ-
દંડ ’ની વાર્તા કહે છે. એનું બીજું નામ ‘ વિક્રમ કથા ’ પણ કહેવાય છે.
નરપતિની ‘ વિક્રમ કથા ’ (સં. ૧૫૧૯ અથવા સં. ૧૬૧૯), બિન-
દર્પની ‘ પંચદંડ કથા ’ (સં. ૧૫૫૬) તથા લક્ષ્મીવદનને રચેલી
‘ વિક્રમ પંચદંડ ચોપૈ ’ (સં. ૧૭૪૦) તથા સામળભટ્ટની ‘ પંચદંડ ’ની
વાર્તા, એ આ ત્રીજી વાર્તાનાં સ્વતંત્ર કાવ્યો છે.

૪. ચંદન મલયાગીરી

‘ ચંદન મલયાગીરી ’ એ બત્રીસમી વાર્તા ‘ મહાપ્રમીથી ’માંની
આઠમી વાર્તા છે. સં. ૧૭૨૧ માં ઉપાધ્યાય સુમતિદાસે અને સં. ૧૭૩૬
માં માધુ અજીતચંદે ‘ ચંદન મલયાગીરી ’ ના રાસ રચ્યા છે. આ વાર્તાનો
માત્ર ઉલ્લેખજ અહીં થઈ શક્યો છે.

૫. વૈતાલપચ્ચીરી

‘ વૈતાલ પચ્ચીરી ’ ને સ્વતંત્ર વાર્તા તરીકે સં. ૧૬૧૯ માં
લખનાર દેવશીલ છે.* ‘ ચોપૈ કથાસબંધ વિનોદ, સંમિતના ઉપજે પ્રમોદ ’
એવી ‘ કરી ચોપાઇ નામ વૈતાલ, પંચવીસે એ કથા રસાલ, ’ આજ વાર્તાને
હેમાનન્દે સં. ૧૬૪૬ માં બૂના, ગુજરાતી ગદ્યમાં લખી છે. અંથનો પ્રારંભ
કરતા લેખક લખે છે કે “ જે નીચ હુયે તે વિધનનંદ ભયે કરી ઉતમ
રાત્રિનું આરંભ ન કરઇ; અનંદ મધ્યમ જન હુયે તે આરબી નંદ મુકઇ;
અનંદ ઉતમ હુયે તે અન્યેક વિધન પરાભવતે ઉતમ ગુણ ન મુકઇ; તેદ
કારણ ઉતમ જન હુયે તે એ કથા સાલસસઠ. ” એક હીરકલમે આજ
વાર્તામાં આ વાર્તા રચી છે; એમાં એ આપે છે કે

“ રાત્રિ વિક્રમ ગુણ અવદાત, કવિવશ્ય બોલે નવ નવ ભાનિ,
તેમ હું સજ્જન સાંનિધિ થયા, રેલિસ વૈતાલપચ્ચીરી કથા,
રાત્રિ વિક્રમ ને વૈતાલ, એક રથણ-વનખંડ વિરાલ;
કથા કહી નવ નવી પચીસ, સંભાલનાં તે થાઈ જગીસ. ”

૬. લક્ષ્મણદિની વાર્તા

સામળભટ્ટની “ બત્રીસ પુતળી ”ની વાર્તામાંની ૨૭ મી વાર્તા
“ લક્ષ્મણદિની વાર્તા ” છે. તેનો જનસમાજમાં બહોળો પ્રચાર થયો હોય
એમ જણાય છે જી. ડા. દો. ‘ ભાગ ૫, પૃ. ૫૦૫ ઉપર જે નવી આગવાની
ચર ચાલે છે ત્યાં એમ બને છે કે ગામમાં ચાર બાહ્યો સાથે ને સાથે ફરતા
હોય છે. તેમને વિક્રમ દડોકન પુછે છે. તેઓ કહે છે અમારે નોકરી ચાકરી
કશાનુંએ મન નથી. ” માત્ર

“ આખા છિએ કહેવા અંકાર. અમ ચારમા એક જ ચોર;
મારવો નહિ ન પૂછવી વાત, ત્રીજો કાન ન જાયે ખ્યાત;
માહોમાહો વાત નવ જણાય, તરકરમા તે નવ ગણાય:
તે બાંધવ દળવો નવ પડે, તેનું તે ગતન જો જડે. ”

ચાર રત્નોનો ચોર કાણુ ? એ જોણી કાઢવાનું હોય છે. પછી તે ઉપરથી વિક્રમરાજ તેમને એક દિવસે એકાદશીનું જાગરણ હોય છે સારે વાર્તા કહે છે. એમાં એક પિતા, ચાર પુત્રના સ્વભાવની પરીક્ષા કરવા જુદા જુદા દુક્રમ કરે છે. એ પુત્રોએ શું કયું અને કેવું કયું તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાજ રાજા રત્નોનો ખરો ચોર પારખી કાઢે છે.

આ વાર્તા, કાલમાં પ્રકટ થયેલી રા. રાવચુરાની “ કાઠીઆવાડની લોક વાર્તાઓ ” માં, “ ઇન્સાફ ” (પૃ. ૩૮—૫૮) ના નામથી દેખા દે છે. વાર્તાઓ કેવો પ્રવાસ કરે છે તથા પ્રવાસમાં રૂપરંગ કેવા બદલે છે તે દૃષ્ટિએ આ કાઠીઆવાડમાં કહેવાતી લોકવાર્તા વાચી જવા જેવી છે. “ ઇન્સાફ ” ની વાર્તામાં રાજકુમારી ચાર જણના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવે છે. તેમના આગળ જે વાર્તા માંડવામા આવે છે તે વાર્તા, ઉપરની વાતથી લિન્ન છે. પરંતુ એ વાર્તા પછુ દેવશીલ કૃત “ વૈતાલપંચવિંશતિ ” (અ. ૧૬૧૯) માંની નવમી વાર્તા છે એમ શોધ કરતાં જણાય છે. આવા રમ્ય સંમિશ્રણથી, કાઠીઆવાડની જુની વાર્તા આજે લોકોને રસમુગ્ધ કરી શકે છે એ, વાર્તા કહેનારનીજ કૌશલ કહેવી પડે.

૭. વિક્રમરાજ અને ખાપરા ચોરનો રાસ

રાજા વિક્રમના શુવનચરિત્ર સાથે સંબંધ ધરાવતી ત્રણ જુદી જુદી વાતોનો સામટો ઉદ્દેશ્ય અહીં કરીએ છીએ, મંગલમાણેકે મં. ૧૬૩૮ માં વિક્રમની રાજધાની ઉજ્જવિનીમા રચેલો “ વિક્રમરાજ અને ખાપરાચોરનો રાસ ” એક નવુજ કથાનક રજુ કરે છે. આ કથા “ વિક્રમ ચરિત્ર ” ની પ્રસિદ્ધ કથાઓમા આવતી નથી, છતાં એમાં વિક્રમનો સંબંધ છે; અને એનો પ્રાચીન ગદ્યરાસ અસ્તિત્વમાં હોય એમ નીચેની લીંટીથી લાગે છે.

“ વિક્રમ સિંહાસનછાડી જત્રીસ, કથા વૈનાલીણી પંચવીસ,
પંચદશ જત્રની કથા, વિક્રમચરિત્ર લીલાવધ કથા;
પ્રવેસ પરકાશની વાત, સીલમતી ખાપરાની ખ્યાનિ,
વિક્રમપ્રબંધ આછાજે ધણા, કહાઈતા પાર નહીં તસ ગણા,
દત્તિ જીંભાહુઅગિસું ધગિ, ગુર કવિ મંતયરણ અચ્છસરી,
ગદ્ય-કથા રાસ ઉદાર, રચિઉ પ્રબંધ વીરરસ સાર. ” †

† શ્રી. મોહનલાલ દેવાઈ જી. એ એવએલ. બી. સંપાદિત.

૮. શનિશ્વર વિક્રમ રાસ

સત્તરમા સૈકામાં ધર્મસી (સિંહ ?)એ ‘ શનિશ્વર વિક્રમ રાસ ’ રચ્યો છે. એ રાસમાં વિક્રમ અને શનિની પ્રસિદ્ધ વર્તા આપવામાં આવી છે. આ કથા બંગાળી સમાજમાં ૧૭૫૭થી પ્રચલિત છે, અને એ સંબંધી અનેક કવિઓએ કવિતા કરેલી છે. આ લોકવાર્તાને હાલમાં ‘ સિનેમાના ચિત્રપટ ઉપર પણ ઉતારવામાં આવી છે.

૯. અંબડ કથાનક રાસ

‘ ખાપરા ચોરનો રાસ ’ રચનાર મંગલભાણેકે ઉજ્જૈનમાં જ્યારે ભટ્ટીખાન નિઝામનું રાજ્ય હતું, ત્યારે તેના આશ્રય નીચે ‘ અંબડ કથાનક રાસ ’ સં. ૧૬૩૮ માં જેઠમાં ચરુ કરી ૧૬૩૯ ના કાર્તિકમાં સંપૂર્ણ રચ્યો હતો.

“ જાજેણીધ’ રહી ચોમાસિ, કયા રચી એ શાસ્ત્ર વિમાસિ,
વિનોદ શુદ્ધિ પીરરસ વાત, પંડિત રસિક માંદિ વિખ્યાત.
ભટ્ટીખાન નધર્મ પસાય, વિદ્યા બળથી બાનુભદ્ર પાય,
મિત્ર લાડછ સુણિવા કાન્નિ, પાંચો કયા વિડાલંબી રાન્નિ.
ગદબંધ અઉપધ નધ બંધિ, કાપો મિલી નવે સંબંધિ
ઉછઉ’, અધિક કહિઉ મધ’ જેઠ, શુદ્ધ કરો સંતયર તેઠ. ”

અહીં જે “ ગદબંધ ”નો ઉલ્લેખ કવિ કરે છે તે ‘ અંબડ કથા ગદ્ય ’ રચનાર જયસોમની ગદ્યવાર્તા સં. ૧૫૭૧ માં ઉતારેલી પાટણના જૈન-ભંડારમાં છે. કવિ પોતાનો વિનય બતાવતાં કહે છે કે:—

“અંબડ કથા કહું રસવતી.
વામન પરધ’ મંદ દૂં મૂલ, જિયા ફલ લેવા અનનુકૂલ;
પીર કયા કહિવા રસ યાય, તે ચરુ બાનુભદ્ર મદિમાય.
ગદપદ બંધી તે કયા, તાસ સીસ સદ્ધ સમજઈ યયો;
મંગલરૂપ રસિક પાવની, કદધ વિરોપિધ જનરંજની
નવરસરૂપ સુણુધ જવ જેઠ, અન્ય કયા આદરધ ન તેઠ
અંબડ વિદ્યાધરની કયા, સરસ વિનોદ શુદ્ધિમય યયા,
આદર યદા ભણુધ જે વિત્ત, સુણુતાં સાહસિક દુધ ચિત્ત. ”

મૂલ ‘ અંબડ કથાનક ’ સંસ્કૃત કવિતાગ્રંથ છે; અને સુનિ રત્નચરિત્રે સં. ૧૨૫૦ ની આસપાસમાં તે રચેલું છે. તેમાં સુભાષિન તરીકે કેટલીક પ્રાકૃત ઉક્તિઓ સુકેલી છે.

આ પ્રકારે, આ પ્રકરણમાં વિક્રમના સંબંધવાળી બધી વાર્તાઓનો નામ પરિચય આપણે કર્યો. હવે બીજી લોકવાર્તાઓ તરફ વળીએ.

બીજી સ્વતંત્ર લોકવાર્તાઓ

૧૦. પંચોપાખ્યાન

સંસ્કૃત 'પંચતંત્ર' ઉપરથી બે કવિઓએ રચેલાં ગુજરાતી કાવ્યો પ્રાપ્ત થયેલાં છે. આ "પંચતંત્ર" નું બીજું નામ 'પંચોપાખ્યાન' પણ કહેવાય છે; કારણ કે એમાં ઉપાખ્યાન અથવા વિભાગમાં વાર્તાઓ ગોઠવેલી છે. ડૉ. હટલનું માનવું એમ છે કે 'પંચતંત્ર' ના મૂળ ઉત્પાદક જૈન છે; ગમેતેમ હો, 'પંચતંત્ર'ની વાર્તાઓની લોકપ્રિયતા તેનાં પુરાણીય ભાષાઓમાં થયેલાં ભાષાન્તરો ઉપરથી કેટલી સર્વવ્યાપક હતી તે 'સંસ્કૃત લોકવાર્તાઓ'નાં પ્રકરણોમાં વિસ્તારથી જતાવ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૭).

રત્નમુંદરે સં. ૧૬૨૨ માં સાચુંદ મુકામે 'પંચોપાખ્યાન ચતુષ્પદિ' રચી છે. બુદ્ધિચાતુર્ય ખીલવવું એ આ વાર્તાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. કવિ લખે છે :

“સિદ્ધ વેદ આગળ નિમમ, વ્યાકરણ સ્મૃતિ પુરાણ;
તર્ક હંદ લક્ષણ શરદ, જ્યોતિષ વૈદ્ય કુરાણ.
કામ કોષ રતિરહસ્ય વિધિ, સ્વપ્ન શકુન લખકોડિ.
નીતિ બુદ્ધિ શ્રુત બલ વિના, નવિ કોષ જલ્પે ખોડિ.
શ્રુતસાધરતદ પામવા, નીતિબુદ્ધિ દોષ નાવ;
ધર્મકર્મનું પામીએ, જે હોય બુદ્ધિપ્રભાવ.”

રાજકુમારોનો બુદ્ધિપ્રભાવ ખીલવવા માટે વિષ્ણુશર્માને સોંપ્યા હતા. તેમણે બુદ્ધિચાતુર્યની આ વાર્તા જ્યારે કહેવા માંડી ત્યારે “કુમર રણા મનમાં રણગ્રણી, વચન વિષ્ણુશર્માનાં સુણિ”. રત્નમુંદરે ચોતાનો કાવ્ય-હેતુ આમ જણાવે છે :

“વિષ્ણુશર્મા વાડવ ભલો, શ્રીજોડ જાતિ સુબળણ,
સરસ કથા રસ પીનવે, નામે પંચાખ્યાન.
નહિ વિદ્યાબુદ્ધિ તેટલી, તો કવિશ્યૂં શો વાદ ?
કાંઈ જે અક્ષર લહું તે ગુરૂચરણપ્રસાદ.

‘પંચતંત્ર’ અછે જેઠમાલિ નામે પંચાખ્યાન કહેવાઈ.
જાણ અજાણ જિમ પ્રીછે જાણ, બોલિશ ચઉપદ માલિ રસાત્ર”

સં. ૧૬૪૮ માં ‘ પંચાખ્યાન બાપા ચઉપાધ ’ નું ખીલું સંસ્કરણ વચ્ચરાળે ક્યું છે. (પ્રત સેંદ્રલ લાખણેરી, વડોદરામાં છે.) કવિને ખીમ ઉત્તમ સાહિત્યના ગ્રંથો વાંચ્યાથી ઉત્સાહ થઈ આવતાં, આ ‘ ચઉપાધ ’ નામ કથાકલ્પેશ, પંચમ તંત્ર રચ્યા અમોલ. ’ કવિ લખે છે:—

“ પંડિત મોટા આગિ દૂઆ, બુદ્ધિ પ્રપંચ-તેહના જૂઝૂઆ,
ઉત્તમગ્રંથ બણી બિમાહ; આવઈ મનમદિ બહુ ઉછાહ.
જેદથી વાધિ બહુલી બુદ્ધિ, લહિ ચિહ્નં પુરુષારથસિદ્ધિ.
ગ્રંથસાને થોડઉં છિ ચિત્તઈ, શાસ્ત્રરાગ પ્રેરઈ મુઝ પ્રતિઈ.
કરઈ કોષલ જે મધુરઉં નાહ, વિકસિત આંખતણું પ્રસાદ. ”

કાવ્યની રૂઝશ્રુતિ તો રતનસુંદરના શબ્દો સાથે ખુબ મળતી આવે છે:—

“ તસાયર બિતારવા ખાર, નીતિ બુદ્ધિ દોષ પ્રવલણુ ખાર;
જુ પ્રતાપલ ચિત્તિઈ હોઈ, ધર્મ કમ તે પામઈ દોષ.
પંચ અધિકાર ઇલાં જણિવા, આદર કરિ દિયડઈ આણિવા;
જાણુ અજાણુ જિમ સમજઈ બાલ, ચઉપાધ તિમ કરિયું સુવિશાલ.
વિષ્ણુશર્મા બ્રાહ્મણુ મતિ નિલજિ, શ્રીગોડ ન્યાતિ વડઈ કુલતિર્લજિ,
સરસકથા તિણિ કહી કેલવી, પંચાખ્યાન આખ્યા અભિનવી. ”

૧૧. કપૂર મંજરી.

મતિસાર નામના જૈનેતર કવિએ, સિદ્ધરાજના રુદ્રમાલની “ કપૂર મંજરી ” નામની પૂતળીની પ્રેમચર્ચા, સં. ૧૬૦૫ માં ૨૦૪ ચઉપાધ પ્રમાણની રચી છે. રુદ્રમાલની રચાપના સં. ૧૨૧૨ માં થઈ હતી, ગણ્યપતિ અને સરસ્વતીને વન્દન કરીને કવિએ વાર્તાના પ્રારંભ કર્યો છે:—

“ સેવંત્રી જય મુગટ સર, સિંહરિ સોદઈ શરીર;
સિદ્ધિબુદ્ધિનું બરતાર જે, બુદ્ધિદાતા બડવીર.
કાશ્મીરપુર નિવાસિની સરસતી સમર માય;
જેદ તણુઈ સુપસાઉવઈ બુદ્ધિ પામિ કવિગય.
તે સવિ હું આયસ લલિ, મંડિસ કથા રસાલ;
રુદ્રમાલઈ જે પૂતલી, કપૂરમંજરી સુવિશાલ. ”

ઉપાખ્યાય કનકસુંદરે સં. ૧૬૩૩ માં આ જ વાર્તાના ‘ રાસ ’ રચ્યો છે.

૧૨. શુક બહોતેરી

સંસ્કૃત ‘ શુકસપ્તતી ’ ઉપરથી ‘ શુક બહોતેરી ’ અથવા ‘ સગ બહોતેરી ’ ની વાર્તાએ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ છે. રતનસુંદરે સં. ૧૬૩૮ માં ખંભાતમાં રચેલું કાવ્ય, એ લોકવાર્તાનું પહેલું ગુજરાતી કાવ્ય છે.

જુની લોકકથાઓના નવા સરખાવ કરવા એ કથાઓને જુભાઈ જતી અટકાવવી અને ઓતાઓને વાર્તાદ્વારા ગમે તે ઉપદેશ પાછા રહેવા એ જન વાર્તાકારોનો લોકવાર્તા રચવામાં મુખ્ય હેતુ જોઈ શકાય છે

“ દયાતથો કીજે ઉદાર, દોષ મ દેસો કોઇ સિમાર
સરસ યચન સૂડાના સાર, કવિ મુખ કદતકુ જયો જયકાર
પ્રસિદ્ધ નામ એ શુકબહુતરી, ખીજા નામ એ ‘રતમજરી’

મુજ શિરિ જુદિમતિ નહી તપસી, રચુ કંવચરની પરિ જઇસી ”
આટલો વિનય બતાવતા છતાં કવિ આગળ લખે છે કે —

“ આજે કવિ કહેતા રહે અધિનિય કાઇ બધુ
ધરિ હેહડે ઓહુ અધિક, તે કરિરથુ પરિપુત. ”

એકદરે આ કા. પ. ૨૪૦૦ દેડોનું છે

સામળબટ ‘સૂડાગહોતરી’ ની વાર્તાઓ પોતાની સરળ, વેગવતી અને રસિક શૈલીમા રચેલી છે આવી લોકવાર્તાઓ ઠેકઠેકાણે પ્રચલિત હશે, અને લોકપ્રિય પણ હશે પરંતુ સામળબટ જેવા મહાકવિની વાર્તાઓ રચાતા ખીજા વાર્તાઓ વિસારે પડતી ગઈ, અને અહીંતહીંથી કોઈ કોઈ જુની વાર્તા હાથ લાગે છે તે સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી જ કેવલ ઉપયોગી જણાય છે.

ભાંડારેએ 'કામકંઠલા નાટક' રચેલું છે. મુજરાતી રંગમૂલિ ઉપર વર્ષો પહેલાં 'માધવો નળ' કરીને નાટક ભજવાતું હતું.

લોકકથાના સામરૂપ કથા-રિસાગર, સિંહાસનબુત્રીશી, તથા વૈતાલ પચ્ચીશીમાં આવાત મળતી નથી; છતાં, કથારિસાગરમાં હસ્તક નામના વણિકનું સ્ત્રીના નિરહથી મૃત્યુ, વિક્રમસિંહ, કુમુદિકા વૈર્યા અને શ્રીધર બ્રાહ્મણીની વાતમાં કુમુદિકાનો ગ્રાધર ઉપરનો પ્રેમ એટલી હડીકત તથા હેમંકરની 'વિંહાતન દ્વિત્રિકા'ની સાતમી વાતમાં ધનદ શ્રેષ્ઠિએ બતાવેલા દોષમાં, દેવાદાસમાં લેખ વાંચીને સ્ત્રી પુરુષને સજ્જન કરવાને વિક્રમ ખડગ લઇને પોતાનું મસ્તક છેદવા તૈયાર થાય છે તે દૃષ્ટાંતમાં, થોડે અંશે આ કથાનું સામ્ય જોઇ શકાય છે 'સામગલદે પશુ 'અત્રીસ પુતળીની વાર્તા'માં ૨૬ મી વાર્તા 'માધવો નલની' કહી છે; આં મૂલ કથામાંથી તેમને સુચના મળેલી હોય એવું જણાય છે.

મુજરાતીમાં, આ વાર્તાનો જુનામાં જુનો 'પ્રખંધ' આમપદ (આમોદ) ના કાવચ્ચ 'વિ નરસામૃત ગણપતિ'એ સં. ૧૫૩૪ માં રચ્યો છે. (તેની સં. ૧૬૯૮ની પ્રત સેંદ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરામાં છે. બીજી એક પ્રત બીકા-નેરથી મેં મેળવી છે.) મેળખા સતકના જૈનેશ્વર દોંડુ સમાજના ધણાખરા ધાર્મિક ગ્રંથોની વચમાં આ 'પ્રખંધ' જુડી ભાત પાડે છે.

ગણપતિએ આ વાર્તા ૨૫૦૦ ફુલ-લોખક માં રચી છે. એના આદ્ય વિભાગને 'અંગ' કહ્યું છે. કવિએ આ રતિકમંથ 'મયજી પુરાણ'માં અંચૂપ શ કરીને સત્તર દિવસમાં રચ્યો હતો. આ 'મયજી (મહન) પુરાણ' નામનો શૃંગારરસની વાર્તાઓનો મોટો ગ્રંથ અપભ્રંશ અથવા પ્રાકૃતમાં હશે એમ માત્ર કવિએ કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી અનુમાન હમણાં તો કરવું પડે છે.

કવિ, પ્રથમ નિરમજી કામદેવને નમન કરી, પછી સરસ્વતીની પાસે આશીર્વાદ માગે છે એટલા ઉપરથીજ વાર્તામાં આવનાર શૃંગારરસની ભરતીનો ખ્યાલ આવી શકે છે:—

“કુંવર-કમલા રતિરમજી, મયજી મહાભક નામ;
પંદજિ પૂજી પચકમલ, પ્રથમ જી કરે પ્રણામ,”

કવિ પોતાનું ઓળખાણ આપતાં કહે છે કે:—

‘મહેદધિ મયજીપુરાણથી ચંચ બરીનઇ મતિ,
કવિ કાવચ્ચ કંથા કવિ નરસા મૃત ગણપતિ
ઠાઠર કાંઈ હુંકું આજુરિ અધવામ,
મધ્ય પંચિ વહી નર્મદા, જબદૃષ્ટિ જલશાસ

ગુણહીનુક રહી ગામડાં, મણુપતિની મનિ અડપ,
મગટ દૂદા પંચવીસસિં કરવાનું સંકલ્પ. "

પોતાનો આ સંકલ્પ સિદ્ધ કરતાં ' પુર એ પદબધતાં, દીઠ થયા
દહ સાત- ' માત્ર સત્તર દિવસ કવિને લાગ્યા હતા, છતાં કાવ્યમાં બારે
હાર કાવ્યરસ એમણે ભર્યો છે-એ કહે છે.

" કરસિ કયા જિમ કુમુદિની, રમવા બોગીભંગ
મનિ મુત્તાદય વીપરસી ચિણુવા ચતુર વિદંગ. "

આ લોકવાર્તાની પ્રેમ ચંચાર ભરેલી કથા મુ્ય મંસ્કૃતમાં આ પ્રમાણે છે
પુષ્પાવતીના રાજા કામસેનને માધવ નામનો પુષ્પ બટુકબ્રાહ્મણ છે તેના
રૂપથી નગરનારીઓ વિલ્લસ બની જાય છે, અને તેથી પૌરજનો રાજા
પાસે ફરીઆદ કરે છે. રાજા તેની પરીક્ષા કરવાને માટે પોતાની રાણી-
ઓને સુક્ષ્મ વસ્ત્ર પહેરાવીને તિલના ઢગલા ઉપર બેમાડે છે. માધવને
જોઈને રાણીઓ વિહસ બને છે તથા તેમનું વીર્ય અપ્સિત થાય છે.
આથી તેઓને વસ્ત્ર તલ ઘોટે છે. રાજા તે જોઈને પૌરીજનોની ફરીઆદ
ખરી, માને છે. માધવને શહેરમાંથી નીકળી જવાની આજ્ઞા કરે છે.

માધવ ફરતો ફરતો અમરાવતી નગરીમાં આવે છે અને રાજસભાના
દ્વારે, આવી ઉભો રહે છે સભામાં ગીત નૃત્ય વગેરે થતાં હતા તે
સાબળીને માધવે કહ્યું કે સભામાં બધા મૂર્ખા છે. રાજદ્વારપાળે રાજાએ
કહ્યું. રાજાએ પુછ્યું કે ' સાથી એમ બોલે છે ? ' માધવે કહ્યું કે પૂર્વ
દિશામાં તંત્રી વગાડનારને અંગુઠો નથી. તપાસ કરતા તેમ માત્રુમ પડ્યું એટલે
રાજાએ તેને સન્માન આપી, પોતાની પાસે બેસાડ્યો. કામકંદલા વેશ્યા નામ
કરી રહી હતી તેવામાં તેની ચંદનની કંચુકી ઉપર ભરેા આવીને બેઠો. તે
તેણે નૃત્યમાં રમ્મલન થયા વગર શ્વાસથી ઉરાડી મુક્યો. સભામાંથી કોઈએ
તે ચાતુરી પીછાની નહી તેથી માધવને બેદ થયો. તેણે પોતાને મળેલું
ખીટું તેની કદર તરીકે કામકંદલાને બેટમાં આપ્યું, આથી રાજા ગુસ્સે
થયો; અને તેને શહેર છોડી જતા રહેવાનો હુકમ કર્યો. રસ્તામાં કામકંદલા
તેને મળી; અને તેને પોતાને ત્યાં એક રાત્રિ રહેવાનો આમ્રહ કર્યો. રાત્રિ
સમર્યાપિતોદ તથા અનેક ચાતુરી ભરેલી વાતો કરવામાં પસાર થઈ.

સવાર થતાં માધવ ભારે હૈયે ચાલ્યો; બન્નેના હૃદય મળ્યા હોવાથી
એમને પરસ્પરનો વિગ્ધ અસહ્ય લાગ્યો. માધવ ઉજ્જયિની ગયો અને
લાંના મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં વિરહના તેણે શ્લોક લખ્યા. રાજા વિક્રમે તે
વાચ્યા. ગામમાંની ગોંગ નામની ચતુર ગણિકાને તે વિરહી માણસની શોધ
કરવા મોકલી. ગોંગ માધવને કામકંદલાના નામથી ઉઘમાં રાત્રિ નિઃશ્વાસ

મુકતો જોઈને ઝોગળી કાઢ્યો. રાજા વિક્રમે તેને ખોલાવ્યો અને સમજાવ્યો. પરંતુ કામકંડલાના પ્રેમથી ઝુરતા માધવે માન્યું નહીં. રાજા વિક્રમે તેની પરીક્ષા કરી તો પ્રેમ સાચો જણાયો; આથી વિક્રમે કામસેન રાજા ઉપર દૂત મોકલ્યો. કામસેને ગણિકા આપવાનું કણુલ ન કર્યું. એટલે વિક્રમ મેના લઈને ચાલ્યો.

પ્રથમ તે બળહારીઆનો વેશ કરીને કામકંડલાની પ્રેમપરીક્ષાને માટે રથમાં બેસીને ગયો. અને એ રાત્રે તેણે લાં રહી તેને શાગથી ચળાવવા માટે બહુ સમજાવી. રાત્રે કામકંડલા જીંધતી હતી તેની છાતી ઉપર વિક્રમે પગ મુક્યો. ત્યારે કામકંડલા સફાળી જાગી અને કહેવા લાગી કે “તે બ્રાહ્મણ ઉપર પગ મુક્યો છે, કારણ કે મારા હૃદયમાં માધવ બ્રાહ્મણ વસેલો છે.” રાજાએ કસોટી કરતાં કહ્યું કે ‘ઉજ્જૈનિનીમાંનો એક માધવ બ્રાહ્મણ તો મરી ગયો, અને બીજો બાગમાંજો પીતો હતો તથા વેશ્યામાં ફરેલો હતો તેને કાંઈએ મારી નાખ્યો.’ આ સમાચાર સાંભળી કામકંડલા ‘માધવ’ જાપતી મૂર્છા ખાધને પડી અને મૃત્યુવશ થઈ.

રાજા સખેદ થઈને પોતાના સૈન્યમાં ચાલ્યો. માધવને ક્રરણ સમાચાર કલા. માધવ, એકદમ મૂર્છા ખાધને પડ્યો. જમદેવ અને પદ્માવતી જેવું, અથવા તો રોમીઓ અને જુલીયેટ જેવું અર્ધી થયું. રાજા આ બ્રાહ્મણની હક્ષાને લીધે તરવાર કાઢીને મરવાને તૈયાર થયો એટલે વીરવૈતાલ હાજર થયો. તેણે વિક્રમને આરમહત્યા કરતાં વાર્યો અને અને અમૃતકૃપિ લાવીને બન્ને પ્રેમીઓને સજીવન ઠપાં. કામસેન કામકંડલાને પાસખીમાં બેસાડીને વિક્રમના સૈન્યમાં લાવ્યો, અને માધવને તે સોંપી વિક્રમ તેમને ઉજ્જૈનિનીમાં લઈ ગયો અને પછી તેમનું સંવિધિ લગ્ન કરાવ્યું.

આ પ્રેમવાર્તા છે; છતાં એમાં રસ ઉપરાંત શીલનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે. માધવનું રૂપ જો કે નગર સ્ત્રીઓને વિહ્વલ કરે છે એ ખરું; પરંતુ માધવનું ચરિત્ર શુદ્ધ છે. કામકંડલા પણ મુશ્કેલ સ્ત્રીઓની વસન્તમેનાના જેવી માત્ર જન્મેજ વેશ્યાપુત્રી છે. તેમ છતાં બન્ને નાત્યકનાયિકાનો પ્રેમ શીલમય તથા વિશુદ્ધ છે; અને તેથી જ પરદુઃખભાજન વિક્રમ જેવો રાજા તેમનો સંયોગ જોડી આપે છે.

આ વિષયનો બીજો ગુજરાતી કાવ્યગ્રંથ ‘માધવ કામકંડલા રાસ’ છે. કુશલમાત્ર નામના જૈન કવિએ જોસલમેરમાં રાજકુમાર યાદવ હરરાજના આનંદને અર્થે સં. ૧૬૧૬ માં આ રાસ લખ્યો છે. આ રાસ ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ અનુવાદ સહિત કકડે કકડે છાપ્યો છે.

કુશલમાત્રે તેમના રાસની દ્વલચિત્ર એવી કરી છે કે:—

“વિરહી મુખ્ય એક વસ્તુ, અથવા જસ પરદેસિઈ કંત
બાધક વિરહ ગિરહ સંગેમી મુખ્યતા લાભક જેહિન બેગ.”

સામળબટે ‘જનીસ પુતળી’ ની વાર્તામાં ૨૬ મી વાર્તા ‘માધવાનળ’ ની આપી છે. એ આ વાર્તાનો ત્રીજો અવતાર છે. આ વાર્તા બહુ સંક્ષેપમાં છે; અને ઉપર ગણાવેલાં બે કાવ્યોની આગળ ધણી શીકી પડે છે. આ ‘માધવાનળ’ ની કથામાંનો માધવાનળ સ્વરૂપ સાન્દર્ભ માટે જન સમાજ માં કહેવતરૂપ થઇ ગયો હશે એમ સામળબટની ‘મદનમોહના’ માં મદનનું વર્ણન કરતા

‘દમયંતી નળથી દસ ગણે, માધવાનળનો મેર’

—એમ કહ્યું છે તે ઉપરથી જણી શકાય છે.

સંસ્કૃત કથા કરતાં, ગુજરાતી કાવ્યોમા માધવ અને કામકુંડલાના પૂર્વજન્મની વાત જે પાછળથી બનેલી છે, તેથી કાવ્યમાં વિશેષ ચમત્કાર આવ્યો છે. ઇંદ્રની સભામાં જયંતી અસ્સરાને મદ ચડવાથી ઇંદ્રે શાપ દીધો, તે પાપાણુ થઇને પડી. કામદેવને શુકદેવનો શાપ થતાં તે માધવ નામનો સ્વરૂપવાન આલિપુત્ર જન્મ્યો. રમતમાં એક વખત પાપાણુ થઇને પડેલી જયંતી સાથે છોકરાઓએ માધવનું લગ્ન કર્યું. એટલે અસ્સરા સજ્જન થઇ. અસ્સરા, માધવને ભરો જનારી પેતાની કંસુકીમાં રાખવા મંડી અને ઇંદ્રની સભામાં જવા લાગી, ઇંદ્રે ફરી શાપ દીધો એટલે એ કાળા ગણિકાને લાં જન્મી. આ કામકુંડલા એક રાજાને લાં નાચ કરવા ગઇ, લાં ‘કંસુકી’ ઉપર ભરો બેસતાં પૂર્વ જન્મની જયંતીને, માધવ સાંભરી આવ્યો. માધવ ફરતો ફરતો લાં આવેલો હોય છે. તેને પણ ભરો ઉડતો જોઇ જયંતી સાંભરી આવી. એટલે પછી પૂર્વજન્મના પ્રેમીઓ ફરીથી મળ્યાં. પ્રાકૃત ‘તરંગવતી’ કથામાં આવતી પૂર્વજન્મના પ્રેમની પ્રાચીન કથા જેનું, આ લોકવાર્તામાં પણ સાચું જોઇ શકાય છે.

૧૪. મારુ દોલાની વાર્તા

‘માધવ કામકુંડલા રાસ’ રચનાર કુસળજાને બીજી એવી એક શૃંગારરસપૂરિત લોકકથા—‘મારુ દોલા ચુપાઇ’ ૭૦૦ ગાથામાં ૧૬૧૭ માં રચી છે. આ કથા બાટ લોકો પશુ કહે છે. આ લોકવાર્તામાંનો વિષય, “ઉમાદેવડી” નામે દેશીનાટક સમાજની રંગભૂમિ માટે લખાયેલા નાટકમાં નાટકકાર પ્રજ્ઞાભાઇ ધોળશાહ ઝવેરીએ આ જમાનામાં જણાવેલો કર્યો છે. ‘ગજરા મારુ’ની વાર્તા અર્વાચીન ગદ્યવાચક સ્વરૂપમાં જે દેખા દે છે તેમાંના કેટલાક દુહા પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. કુસળજાને પણ તેમના સમયમાં પ્રચલિત કંઠર સાહિત્ય તરીકે જળવાઇ રહેલા એવા પ્રાચીન દુહાનો ઉપયોગ પેતાની ‘મારુદોલા ચુપાઇ’ માં કર્યો છે.

“ દુહા ધણી પુરાણા અછમ, ચક્રિપદ બધુ કીધો મધ પછમ
અધિકઉ ઉછઉ જોડું જાડું, કવિવણુ તેસ સહીજ્યો સદુ
ગાદા સાતસી એહ પ્રમાણુ, દુહાનામ ચક્રિપાદ વખાણુ
જિણિપરિ મધ પરમારચ સુણી, તિણુપરિ યમ કીધી મન રૂલી.”

કવિને જન્મતમાં સર્વવ્યાપક અને સર્વપ્રિય એવો શૃંગારરસ લાગ્યો છે.
અને નવેરસમાં એની શ્રેષ્ઠતા દેખાય છે; તેથી પ્રસ્તાવ કર્યો છે કે:—

“ જોતાં નવરસ પણુ જગિ, સવિ હુ ધુરિ સિણુગાર;

રાગે સુરનર રંજ્યો અમલા તસુ આધાર.

વચન વિલાસ વિનોદરસ, હાવભાવ રતિ હાસ,

પ્રેમ પ્રીતિ સંયોગ સુખ, એ સિણુગાર આવાસ.

ગાદા ગુદા ગીત ગુણુ, ઉકિત કયા કલ્લોલ,

ચતુરતણુ ચિત રીઝવણુ, કહિયે કવિ કલ્લોલ.

આ લોકવાર્તાનો સાર દુકામાં આપીએ છીએ:—નવવરમઠના રાજા
નલને પુત્ર થતો નથી. તેથી પુષ્કરતીર્થ (કમ્પર્મા) ની બાધા રાખ્યે પુત્ર
થાય છે. તેનું નામ સત્યકુમાર પાડે છે. પરંતુ માતાને હોઠરાં જીવતાં ન
હોવાથી તેને ‘દોહા’* કહીને ખોજાવે છે. બાધા ઉતારવા પુષ્કરતીર્થની
યાત્રાએ જતાં, સાંના રાજા પિંગલની પુત્રી મારુવણી સાથે સાંહનું લગ્ન
થાય છે. મારુવણી નાની હોવાથી તેની માતા ઉમાદેવડી તથા પિતા પિંગલ
તેને સાસરે મોકલતા નથી.

સાંહકુમાર જરા મોટો થતાં, બીજી કન્યા મારુવણી નામની પરણે છે.
મારુવણીના પ્રેમમાં મારુવણીને એ બુદ્ધી જાય છે. મારુવણી પીયરમાં છે તે
યૌવનસંપન્ન થતાં પ્રિયવિરહથી પીડાય છે. અને કુંજડીમાં. (‘ ઉમાદેવડી ’
નાટકમાંની ‘ કુંજલડી ’) સાથે તથા બાઉ બાટ સાથે પ્રેમસંદેશા
પાઠવે છે. આ સંદેશા બહુ હૃદયંગમ છે.

“ સહદાગર સંદેસડા, સંભસીયા શ્રવણેહિં,

મારુવણી મનમથ હુમ, મૂકયા જલનયણેહિં.

મારુવણી કુંજલડી પાસે પાંખોની માગણી કરે છે; નહીં તો જાતે સંદેશો
બઈ જવા વાંતવે છે:—

કુરંજાં લઉંનધ પંખડી, થાડઉ વિનઉ હવેસ,

સામર બધુ પ્રિય મિત્રુ, પ્રિય મિલિ પાછી દેસ.

* અપભ્રંશમાં ‘દોહા’ નો અર્થ નાયક થાય છે. મિયને માટે એ રાજા વપરાય
છે. નાયકને-પ્રપાને ‘ ધણુ ’ કહે છે. જુવો સિદ્ધ હેમબાહરણમાંનાં અધ્યાય ૮—૪
૩૩૦ સૂત્રનાં ઉદાહરણ ‘ દોહા સામલા ધણા ચમ્પાવણી ’ તથા ‘ દોહા મધ તું
હું પારિયા મા કુર દીહા માણુ ’ વગેરે.

ઉત્તર દિસિ ઉવરાડીયા, દક્ષિણ સમુદીયા,
કુંઝા એક સંદેસડું દોલાનમ કઢીયા

મારુવણી પથીને વીનવે છે —

† “પથિ ! એક સદેસડું લગિ દોલા લે જામ,
જોવન કલિયા મલિરીયા, તુ લમર ન બધડમ આમ
પથી એક સંદેસડું લગિ દોલા પદ્યાલિ,
જોવન હસ્તિ મદ ચકડ અ કુસ ઘઉનમ આલિ
પથિ ! એક સદેસડું દિસ સજણા સવામ,
જે દિનિ હમ તુમ વિણુડે, નવણે ની દ હરામ.” વગેરે

માલવણીની અનેક સુન્નિતી, મારુવણી તરફથી આવતા સંદેશો, સાદ્દકુમારને પહોંચતા નથી, અને માણસો બારોબાર વદાય થાય છે. પગલુ અ તે એક બાહિમાટ, દોલાને મળે છે અને મારુવણીની સમરયા કહે છે. માલવણીને જાણ થાય છે તેથી દોલાને પુષ્કરતીય જતાં અટકાવે છે કહે છે “દોલા મ જાએસિ કચ્છદેસિ” પરંતુ દોલો વાર્યો રહેતો નથી, અને પુષ્કરનગર જાય છે માર્ગમા માલવણી એક સુડા સાથે સંદેશો કહેવરાવે છે કે ‘માલવણી અગ્નિપાત કરે છે.’ પરંતુ દોલો પાછો જતો નથી અને મારુદેશ પહોંચી મારુણીને મળે છે. પ્રેમીઓને આનંદ થાય છે

પાછા રરતા રરતામા મારુવણીને સર્વ કરડે છે, તેથી એ મૃત્યુ પામે છે દોલો તેની પાછળ કાષ્ટભક્ષણ કરવા તૈયાર થાય છે તેવામા કાષ્ઠ યોગી આવીને મારુવણીનું ઝેર ઉતારે છે દોલાને સાચો પ્રેમ જોઈ, મારુવણીને તેના ઉપરનો રોદ્ધ સો ગણો વધે છે હવે મારુવણી અને માલવણી-બન્ને સંધાતે દોલો સુખ ભોગવે છે

કુશલનાભ સીવાય એક અચાત કવિએ સ ૧૬૫૭ માં “દોલામારુની વાત” ૪૩૭ દુહામા ચારણી બાંપામા રચેલી આ કાવ્યની ત્રી શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સમાના સમદમા છે

“પ્રી દોલો ધણુ મારુછ, દોલામારની વાત,
સવત મોલ સતારનો, વાત પુરિ પાત”

† નાટકકાર દાવાજામ યોગશાસ્ત્ર જવેરીએ જુના દાળમા રચેલ આ કાવ્યનું ગીત પ્રાસાદિક છે —

“કુજલડી રે ! સંદેસો અગારો,
જમ વહાલમને કહેજોજ રે.”

પ્રીતિ કાઠાના અમે પખીડા,

પ્રીતમ સાગર વીણુ સુના મુના છ રે—” વગેરે

લાઠિલાટ મારુવણીને ત્યાથી સ દેશો લાઇ આવે છે ત્યારે, માલવણી ઢાંસાને પ્રુકરતીય જતા વારે છે, કારણ કે તે વખતે ઋતુ વર્ષા (‘પાયોસ’-પ્રાટ્ટ) હતી. આ પ્રસંગના દુહા રસપૂર્ણ છે:—

“ નદિયા નાલા નીઝરણુ, પાણી ચડિયાં પુર,
કરહો કાદવ કમકમે, પંચિ પોગલ દૂર.
પાયોસ આવો પ્રિતમા ! પગે વલગી નાર,
માહરો કિયો જો કરો, પાવસ પંચ નિવાર.
જણુ દિહે પાયોસ, મસનેલી સુખ હોય,
તણુ દિવેરિ વલહા, મંદર છોડે કેય ?
ખાપેયા પીઠિ પીઠિ કરે, કાકિય સુરંગા સાદ,
પ્રીતણુ દન અલગા રહિ, મેનાં કિયા સવાદ ? ” વગેરે.

પ્રકરણ ૩ નું

—: ૦ :—

ગુજરાતી લોકવાર્તાઓ (ચાલુ)

૧૫. બિહલણુ પંચાશિકા

‘ બિહલણુ પંચાશિકા ’ એ નામના સંસ્કૃત કાવ્યની સાથે એક પ્રેમકથા સંકળાએલી છે. કારમીર દેશનો પડિત કવિ બિહલણુ વતન છાડીને નીકળ્યો, ત્યારે કેટલોક વખત પંગમના હાકેમ ક્ષતિપતિ કિવા ક્ષતિપાલને ત્યા રહ્યો હતો. તે દરમિયાન તેને ક્ષતિપાલની પુત્રી સાથે રનેહ બંધાયો. તે વાત ખાછળથી છતી થઇ, અને કારમીર કવિને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો. એ રનેહને સભારી મોહબદ્ધ બિહલણુ † સંસ્કૃતમાં વિલ્હન વૈવાશિકા રચી, જે અઘાપિ એક લોકપ્રિય કાવ્ય મનાય છે ‘અઘાપિતા’ એ શબ્દોથી શરૂ થતા પચાસ વસંતિલક્ષ્યા છંદમાં એ ખંડ કાવ્ય રચાયું છે. એમાં રાજકુમારી સાથે ભોગવેલા ભોગનું બિહલણુના મુખનું ઉન્માદક ચિત્ર છે. કેટલાક આ કાવ્યનો કતો ચૌર કવિ માને છે.

આ ૫૦ શ્લોકના પૂર્વભાગ તરીકે પૂર્વ ચતુરસ્રખનિકા—નામનું ૭૪ શ્લોકનું નવીન કાવ્ય કોઇકે રચીને ‘જેડીદીપુ’ છે. એને વિલ્હન કાવ્ય કહે છે. એમાં પંચાશિકાનો પ્રમંગ એવો વળુંવેલો છે કે અણુદિદક્ષપુર પત્તનના રાજા વૈરીમિદને (ગુજરાતી કાવ્યમાના પ્રચીયંત્રને) સુતારાથી (ગુજ-

† આ સંસ્કૃત કાવ્યનો અંગ્રેજી દષિતામાં અનુવાદ સર એડ્વિન ઓર્મોસ્ટ દર્શો છે

રાતી કાવ્યમાંની ' પ્રેમાવતી ' થી) શશિકલા નામની પુત્રી થઇ. પુત્રી મોટી થતા રાજાને અભ્યાસ માટે ચિંતા થઇ. એવામાં કાશિમર પંડિત બિંદુલુ રાજસભામાં આવ્યો. વિદ્વાન જણાયાથી રાજાએ શશિકલાને ભણાવવા એને રાખ્યો. વ્યાકરણ, કાવ્ય, સંગીત વગેરે શાસ્ત્રનું અધ્યન થઇ રહ્યા પછી કામશાસ્ત્ર શરૂ કર્યું, આ અરસામાં તે બંને વચ્ચે રોજ વધ્યો. અને ગાંધર્વવિધિથી લગ્ન થયાં. બંને વિલાસ કરવા લાગ્યા. રક્ષકોએ શશિકલાનું ફેરવાઇ ગયેલું સ્વરૂપ રાજાને નિવેદન કર્યું. રાજાએ પંડિતને શૂંઠિ ઉપર ચઢાવવાનો હુકમ કર્યો.

ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાનાચાર્યકવિએ આ ૫૨ મનુ ' બિંદુલુ ' કાવ્ય રચ્યું છે એ કાવ્યની ભાષા પદરમાં શતકની, મધ્યકાળની ગુજરાતી છે. શરૂઆતમાં ' મહારજ્વળ મહિપતિ ' ને વદન કરી, ' પહેલું કંઠપં કશિ પ્રણામ, ગરુડિ ગ્રંથ રચિસ અભિરામ', એવી પ્રતિજ્ઞા કવિ કરે છે તે ઉપરથી જ કાવ્યમાં વર્ણવવાના શૃંગાર રસની વ્યંજના થઇ છે. પાટણનો રાજા પૃથ્વીચંદ હતો. તેની પટરાણી પ્રેમાવતીને શશિકલા પુત્રી જન્મી. પુત્રી મોટી થતા પંડિત પાસે અભ્યાસ કરવા લાગી. કાવ્ય શાસ્ત્રમાં નેપથ શરૂ થયું; પણ પાંચ સર્ગ બધ્યા પછી પંડિત પચત્વ પામ્યો. બીજા પંડિતની શોધ કરતા કલિંગ દેશથી બિંદુલુની પ્રાપ્તિ થઇ તે માટે, પંડિતને કહ્યું કે કુમારો અંધ છે; કુંવરોને કહ્યું કે પંડિત કુષ્ઠરોગી છે; માટે બંને વચ્ચે પડદો મુકાવ્યો અને કુંવરોને પક્ષંગ ઉપર બેસાડી અભ્યાસ કરાવતાં એક વિકટ પ્રલોક આવ્યો. શશિકલાએ તેના ઉપર લખેલી વૃત્તિ જોઇ નહીં પડિતે કહ્યું કે તું આધળી છે તેથી તે જોઇ શકતી નથી; કારણ કે તેથીજ અંધ રપટ થશે " કુમારોએ કહ્યું " હું ચોથીમાં લખ્યું છે તે બોલું છું. પંડિત પામી ગયો કે કુંવરો અંધ નથી. તેથી પરીક્ષા કરવા બે દુહા લખીને તેની ઉપર નાખ્યા.

" જણિ અણુજિ અંબર ચિકિ, નિર્મલ ચંદ્ર ન દિક્ક;
તે કમલિણી કલિમાહિ રહી, જંવારઈ લણુ લદ્દ.

+ " પૂર્વે બિંદુલુ (૪) એ ૧૦૬૫-૮૫ ના અરસામાં (નિવર્તન) આપણા ગુજરાતમાં આવ્યો હતો અને અહીંથી અત્યંત અમરસર ચિત્તે સાહ્યો ગયો હતો એ વાત એ અરસામાં વાજી હતી, અને પંજાબના ક્ષિતિપતિની હકીકત વીસારે થઈ હતી એને કીધે જીવદાસિક ક્ષિતિપાલ તથા તેની પુત્રીને ઠેકાણે વિજયરાજ કાવ્યમાં ગુજરાતનો વીરસિંહ તથા રાજકુમારી શશિકલા-એ બે હરિપત વ્યક્તિઓ રચાપિત કરેલી જોવામાં આવે છે. જેન સાધુ જ્ઞાનાચાર્ય જુની ગુજરાતીમાં વિલ્લુળ કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં શશિકલાના પિતાનું નામ પૃથ્વીચંદ્ર આપ્યું છે ને તેને પાટણનો રાજા કહ્યો છે,

દિ ન કે લ. ધુવની ' દુકો નોધ '

જશ્ચિ મયંકિ મહીયસિ થિકી, વિકસન નસિણી ન જોઇ:

અની માંદિ તેહ જોગપણ, નિશ્ચિત નિપ્પવ હોઇ.”†

કુમારીએ તેનો અર્થ વિચાર્યો અને હૃદયમાં રણજશી રહી, પડો કાઢી નાખ્યો ને પંડિતને મદન જેવો દોડો. આંખેઆંખ મળી ને દૃષ્ટિ સ્થિર થઇ. પડો તુટ્યો એટલે સ્નેહ જાગ્યો અને બન્ને વિલાસ ભોગવવા લાગ્યાં. રાજાએ એક વખત કુંવરી જોઇ અને ફેરફાર કરી ગયો. પંડિતને ખોલાવીને બાધો; શુધિએ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો શુધિપર ચઢતા પહેલાં છટ્ટેવનું સ્મરણ કરવા તેને કહેવામાં આવ્યું. પંડિતે સકલ લોકોના કેખતાં કહ્યું કે ‘મારી છટ્ટ દેવતા શશિકલા છે. તેનું સ્મરણ કરું છું.’ તેણે ૭૪ ચંદ્રપદમાં રનિકીડાનું સ્મરણ કર્યું, કોટવાયે તેને મઠ આગળ આપ્યો તે વખતે શશિકલાની દૃષ્ટિએ તે પડ્યો. શશિકલાએ કહ્યું કે ‘જેને મારશે તે હું મરીશ’ એટલે પ્રધાને રાજાને સમજાવ્યો અને પંડિતની સાથે શશિકલાને પરણાવી.

‘ખિસ્કણ’ કાળમાં માઠી લીધેલી ખિસ્કણ પંચાશિકાએ જ્ઞાનાચાર્યને શશિકલાના પ્રયાપના કાવ્યની રચના સૂઝાડી જણાવ છે. શશિકલાને વિપ્રના અંધનની વાત દાસીએ જણાવી કે તેની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં. સખીએ આશ્વાસન આપ્યું. પછી શશિકલાએ વિપ્રની સાથેની પોતાની રનિકીડાને સ્મરીને વિલાપ કરવા માંડ્યો તે ‘શશિકલા પંચાશિકા’ કહેવાય છે. ફરેક ‘ચૂપક’ને છેડે એ કહે છે ‘વારંવાર સંભારું’ તેહ, પ્રાણપાહિ વાહણુ કર એહ’. પરંતુ “આ કાળ ‘ખિસ્કણ પંચાશિકા’ આગળ શ્રીકું પડે છે; અને કુંક શ્રીકું પછી છે.

આ પ્રેમકથાથી સંકળાએલો પ્રસંગ સામગ્રમટ પોતાની ‘મદન મોહના’ની શ્રેષ્ઠ વાર્તામાં ઉપયોગમાં લે છે, એ દરીદ્ર આ લોકવાર્તાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાવે છે.

રાજકન્યા મોહનાને બહુવાનવા પંડિત રાખવામાં આવે છે. પરંતુ કુંવરીનું યૌવન ખ્યાનમાં લેતાં અને પંડિતની પણ ખીસતી જુવાનીને વિચારતાં રાજાએ ભેદ રચ્યો કે એ એકાંતમાં મળે તે પહેલાં તેમને માવધાન બનાવનાં; તેથી તેણે પુત્રીને એકાંતમાં તેડીને કહ્યું કે ‘મેં એક પંડિત તારે માટે શોધી કાઢ્યો છે; “પરંતુ અવગુણ એજ મોટો અધિક, કાઠી તેની કાપ”, તે પ્રમાણે પંડિતને પણ સમજાવેલો કે ‘પુત્રી જન્મી છે ચિત વિને, ડાકણ

† સરખાવો સંસ્કૃત સુભાષિત:

‘નિરપેક્ષં ચન્નમ ગત નલિન્ધરઃ યથા ન દર્શ્યે તુહિનાણુચિન્નમ્ ।

વત્પતિ રિન્દીરપિ નિષ્ફલૈવ કૃતા વિનિદ્રા નલિનીં ન ચેન ॥’

‡ આ આખું કાવ્ય શેઠ પુરોહિતમ્ વિશ્વામ માવજી તથા શા હવનલાલ વિ. રાજા સંપાદિત ‘માતી ૬ કાવ્ય સુખા’ ભા ૪ માં છપાયું છે.

મોટો દોષ; પાટો બધા પ્રેમદા, આપ કહે છે અંધ' આમ કહીને પરસ્પરનું મુખ કાઢ જીએ નહીં એવી રાગને સંભાળ રાખી; 'પડદો બાંધ્યો પ'કુળનો, કોને ન દેખે કાચ.' અંહી સુધી 'બિલ્લુ પંચાલિકા' સાથે સામ્ય છે.

પછી પ્રધાનપુત્ર મદન એક દિવસ પંડિત પામે આવે છે. તેમની સમક્ષ મોહનાના જ્ઞાનની પરીક્ષા લેવા પંડિત સમસ્યાઓ પુછે છે. ચતુર મોહના બધા સાચા જવાબ આપી શકે છે. એક છેલ્લો ગણિતનો ફાલ્ગુ ઉકેલતાં મોહના ચુકી, એટલે પંડિતે કહ્યું કે તે ખૂબી છે મોહનાએ કહ્યું 'તમે તે ગણી બતાવો;' પંડિત ચીઢાયો. 'એણે ચીઢી લખી એક ચતુર નર પરક પડદામાં; છુ હેયાકુટી વાચજો' એટલે 'તરુણી ખીજી લાય.' મોહના ચીઢાઈ અને બોલી 'કર વિચાર મન કોઢીયા, કોણ સાચું કોણ જૂઠું'— 'શુરુએ કહ્યું તું અંધ'. આમ બોલામોલી થઈ. એટલે

“ પ્રેમદા મન પરમાણિયું કપટ કીધું મુજ તાત
હું અંધ એ કોઢીયો, વિપરીત દીસે વાત. ”

મોહનાને થયું કે પંડિત ચતુર છે. તેને જોવા એણે ' પડદો પાછો કર્યો ' ત્યાં પાસે બેઠેલા મદનને જોયો, મોહના મોહ પામી. પંડિતને મદન સાથે પરણાવી આપવા વીનવવા લાગી—અંહીથી કવિએ પત્રો દીધો છે

૧૬. વિદ્યાવિલાસિની

સોળમાં પ્રસિદ્ધ લોકવાર્તા વિદ્યા વિલાસિનીની છે. સં. ૧૪૮૫ માં હીરાચંદ્રસરિએ 'વિદ્યાવિલાસ પવાડો' રચ્યો છે, એ વાર્તા વિનયચંદ્રકૃત સંસ્કૃત મલિનાથ મહાકાવ્ય (રચના સં. ૧૨૮૫ ની આસપાસ)ના દ્વિતીય સર્ગમાં આપેલી મૂર્ખચંદ્ર અને વિનયચંદ્રની ઉપકથા ઉપરથી લેવાઈ છે.* શુરુ તથા સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને કવિ લખે છે—

“ વિદ્યાવિલાસ નરિંય પવાડઉ, દિવડા ભિતરિ જાણિ,
અંતરાય વિણું કરઉ તુમિહ, બાવ ધમેરઉ આણિ ”

સં. ૧૬૭૨ માં એક માણેકકૃત વિદ્યા વિલાસ 'ચક્રપાઠ' રચાયાનું “જન ગુજર કવિઓ” નોંધે છે. આ લોકવાર્તાનો પરિચય સામગ્રીએ 'વિદ્યા વિલાસિની' અથવા 'વિદ્યાવિનેયટ' એ નામથી ઝોળખાતી વાર્તા-દ્વારા આપણને કરાવ્યો છે. આ વાર્તાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ રસિક થઈ પડશે, એવા હેતુથી મૂલ સંસ્કૃતકથાનો સંક્ષેપ અહીં આપીએ છીએ.

'મલિનાથ મહાકાવ્ય'માં તપની મહત્તા 'વિદ્યાવિલાસ' રાગનું ઉપાખ્યાન આપીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે (જીએ સર્ગ ૨, શ્લો. ૩૬૨—

*આ સંસ્કૃત મુળના અસ્તિત્વનો માહિતી મારા મિત્ર, વડોદરા બોરીએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગ્રંથોએ પુરી પાડી છે. તે બદલ તેમને ઋણી છું.

૫૬૪) કાચનપુરમાં ચરસેન રાજા હતો; તે નગરમાં શ્રીપાલ કરીને નગરશેઠ હતો. તેણે પોતાના ચાર પુત્રોને બોલાવી પુછ્યું કે તમે કયે પ્રકારે ધન પેદા કરશો ? એકે કહ્યું : ' રત્નપરીક્ષા ' કરીને, બીજાએ કહ્યું : ' સોનું ચાંદી વેચીને, ત્રીજાએ કહ્યું કાપડનો વેપાર કરીને; ચોથા શ્રીવત્સે કહ્યું કે, ' હું તો આપણા રાજા જેવું રાજ્ય કરીશ. ' બાપે એવી શેખાઇ સાંભળી શ્રીવત્સને ઘરમાંથી કાઢી મુક્યો.

શ્રીવત્સ રત્નપુર ગામમાં આવી પહોંચ્યો. સાં એક પાઠશાળા હતી. તેમાં રાજપુત્રી સૌભાગ્યમંજરી તથા પ્રધાનપુત્ર નયનસાર પણ બહુતા હતાં. શ્રીવત્સ, ચુરુને પ્રણામ કરીને પાઠશાળામાં ભણવા રહ્યો, ચુરુ ભણાવે પણ, પૂર્વજન્મને લીધે બહેલું તેને યાદ રહેતું નહીં, તેથી એના સહાધ્યાયીઓ એને ' મૂર્ખચટ્ટ ' કહી ખીજવતા. શ્રીવત્સને મનમાં ધણું, દુઃખ થતું; પરંતુ આખરે એણે ખીજ શિખ્યો તથા ચુરુની મેવા શુશ્રુષા કરીને તેમને પ્રસન્ન રાખ્યા; એટલે પછી એને બધા ' વિનયચટ્ટ ' કહી બોલાવવા લાગ્યા. બાર વર્ષ આમ વહી ગયાં.

અહીં નીચાળમાં રાજકુમારી અને પ્રધાનપુત્રને સ્નેહ જાગ્યો. પ્રધાન-પુત્રે લગ્ન કરવા ના પાડી; છતાં એની વિદ્યા ઉપર મોહી જતા સૌભાગ્ય-મંજરીએ એને આગ્રહ કર્યો. એટલે એણે હા પાડી. પણ શાણા પ્રધાનપુત્રે યુક્તિ ગોઠવી; રાજપુત્રીએ જ્યારે સખી સાથે સકેતસ્થાન તથા ' લગ્નની નેઆરીની વાત કહેવરાવી ભારે તેણે વિનયચટ્ટને ખાનગીમાં કહ્યું કે ' તને રાજકુમારી પરણાવીશ. હું કહું તેમ કરજે ' વિનયચટ્ટ પહેલો તો આ વાત માની શક્યો નહીં, પણ પ્રધાનપુત્રે આગ્રહ કર્યો અને મમળાવ્યો કે રાતો ગત તુ પરણીને સાંઢણી ઉપર બેસી ઉજ્જવિની જતો રહેજે ' એટલે એ તૈઆર થયો. વીઢાય માગવા એ ચુરુ પામે ગયો; ચુરુને થયું કે આઢયા વર્ષ સંધી આ મૂર્ખચટ્ટ મારી મેવામાં રહ્યો છતાં કે પછુ વિદ્યા પામે નહીં ' તેથી મનેજ લીણપત, તેથી તેમણે સરસ્વતીદેરીતું આરાધન કરી જલ મંચું. અને એ જલવડે ચંદન ધસીને સુગંધી જલ તેને પાપું. પછી ચુરુને મળીને પ્રધાનપુત્રે બતાવેલે ડેકાણે એ ગયો લગ્ન થઇ ગયું, પછી સાંઢણીપર બેસીને એ ચાવી નીકળ્યા. સવાર પડતાં રાજપુત્રીએ પ્રધાનપુત્રને બદલે, બધા વિદ્યાર્થીઓનાં ઉપદ્રાસનું પાન બનેયો મૂર્ખચટ્ટ દીડો. એને ખુબ રીસ ચઢી, પગી તે ખિન્ન થઇ. ચુરુદેહનું પાપ એને સાવચાંમાંડયું એની વિમાસણનો પાર ન રહ્યો.

ઉજ્જવનમાં આવી વિનયચટ્ટે એક મોટું મહાલય પસંદ કરી, ભારેવા માંડયું. પોતાના રચેલા અવનવા રમિકાઓથી એણે નગરજનોના મન રંજિત કર્યા, વિદ્યામાં વિદ્યામ કરનાર હોવાથી લોકો અને ' વિદ્યાવિલાસ '

કહીને ઝોળખવા લાગ્યા. સૌભાગ્યમ જરી તો ધરને ઉપને માળે મઢા દુખે દિવસ ગાળવા લાગી એક દિવસ એની વૃદ્ધ દાસીએ કહ્યું કે “ દેવી, આપના પતિ તો નમરશેઠના પુત્ર છે, અને શાસ્ત્રવિદ્યાર્થી પારંગત છે. તેથી તમે અભિમાન મુકીને તેનો મુખ્ય અગીકાર કરો ” ગજપુત્રી ગર્વમાં ખોલી, ‘દાસી, તું તો એને હમણા ઝોળખે છે. પણ હું એને બાર વર્ષથી ઝોળખુ છું’ દાસીએ ફરી કહ્યું “ અરે એમના કવાકોશસ્થને લીધે એનું નામ ‘વિદ્યાવિલાસ’ પડ્યું છે તે-” “ કાલે ગમે તેમ હોય, હું એના મુખ વધારે જાણું છું.”

આમ ચાલે છે, એટલામાં કાશ્મિરના બીમ રાજાએ રતનકેતુ ઉપર સધિ વિમલનો એક ભેખ અભણી લિપિમાં લખી મોકલ્યો, તે રાજ્યમાં કોષ્ઠથી ઉઠેલાયો નહીં. આખરે વિદ્યાવિલાસને તેડવા મોકલતા તેણે તે ઉઠેલો. રાજાએ તેની વિદ્યાથી પ્રસન્ન થઈ એને મુખ્ય અમાત્ય નીમ્યો. કોષ્ઠકે રાજાને કહ્યું કે “પ્રધાનજી આટલા બધા લોકપ્રિય છે, પરંતુ તેમની પત્નીને એ પ્રિય થઈ શક્યા નથી.” તે સામળી રાજાને કૌતુક થયું. પ્રધાન રાજ સભામાં આવ્યા ત્યારે રાજાએ તેને કહ્યું, ‘મંત્રીશ્રી, અમારો રીવાજ છે કે નવા અમાત્યે અમને એક વખત જમવા તેડવા” આથી પ્રધાનને હા પાડવી પડી

પરંતુ ધરની પરિસ્થિતિ વિચારી તેને ઉઠી ફાળ પડી. દાસીને એણે બધી હકીકત જણાવી, વળી ઉમેર્યું કે ‘મારા ધરની સ્થિતિ એણે જાણી હોય એમ લાગે છે. એને જમવું નથી પણ તાલ જોવો છે. ચતુર દાસીએ એને ધારણ દીધી અને રાજપુત્રીને વાત કહેના મઠ જેમ તેમ કરીને રાજપુત્રીએ કહ્યું કે “મારે માટે ત્રણ જાતના વસ્ત્ર તૈયાર કરજો જેથી રાજા મારો વેષજ જોયા કરશે અને કશું પુછશે નહીં.”

રાજા જમવા આવ્યો, ત્રણ વેષમાં આવીને સૌભાગ્યમ જરી વારા ફરતી પીરસવા મંડી ‘આ હશે કે આ હશે ?’ એમ વિચારતો રાજા જમી રહ્યો પણ કશું પુછી શક્યો નહીં. રાજા મંત્રીપત્નીને ઝોળખી શક્યો નહીં, એટલે બીજો જેત રચ્યો ગામજદાર પુરદેવતાનું આરાધન કરવા નગર લોકોએ જવાનું ઠરાવ્યું ત્યાં પ્રધાન પત્નીને દેવારાધન માટે નૃત્ય સંગીત કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. રાજ્યકન્યાએ સરત કરી કે “ પ્રધાન જાતે વાદ્ય વગાડે તો મારે ગાવું ! ” એણે ધાયું હતું કે પ્રધાનને કમે દિવસે વગાડતા આવડે છે ? એટલે મારે ગાવાનું એ કયાથી આવશે ? ” મેળો બરાયો લોકો બીજા સાલગના ઉવટયાં

વિદ્યાવિલાસે તાવ અને લય પ્રમાણે કુશલતાથી સૌભાગ્યમજરીને સરત પ્રમાણે ગાવું પડ્યું વોકો નો

ધૈયા યઈ ગયા. રાજપુત્રીનેએ વિશ્વય થયો કે મૂખ્યથાને એ મધુકયાંથી આવડયું ? રાજાએ હાથની અંચાડી ઉપરાજનને રવારી કાઢીને ગમમા તેડ્યા. રાજા નગરમાં ગયો. એટલામાં રાજપુત્રીના હાથમાંથી વીંટી સરી પડી. જીંદગીમાં પહેલીવાર અગોલકા લાગ્યા. રાજકુમારીએ વહાલથી તે વીંટી લાવવા પ્રધાનને કહ્યું.

પ્રધાન પાછળ રહી ગયો, એ છોતાવળે પાછો આવ્યો તે વખતે પુરના દેરવાળા બંધ થઈ ગયા હતા. એટલે એણે પાણી જવાનું એક મોઢું ધરનાણું (વપ્રવિસ્તીર્ણપયોમાર્ગ) દીધું; તેમાં ઉતરીને એ અંદર જવા ગયો. ત્યાં એક સપ રહેયો હશે તેણે એને ડખ દીધો. એ બોલ ઉપર પડી ગયો. સામેજ એક વેશ્યા રહેતી હતી તેણે તેને પડતાં જોયો. મણિ પોષને તેણે પાણી પાતાં એર ઉતયું. મંત્રીએ જીવતદાન આપનારને કે માગવાને કહ્યું. વેશ્યાએ એને પોતાને ત્યાજ રહેવાની નિર્લજ્જ માગણી કરી; અને કોષ. યોગીએ આપેલું માદળીયું બાધી તેને મોર બનાવી દીધો. રાતે, મનુષ્ય અને દિવસે મોર એમ પ્રધાનને એ રાખવા મંડી.

આખો દિવસ ઉડાઉ કરતો મોર રાતે ઘેર પાછો આવતો; એક વખત મોર પોતાના ધરની અગાસી ઉપર જઈ બેઠો. સૌભાગ્યમંજરી એને કંપી રહી હતી; અને વિરહથી બળી રહી હતી, તેણે રૂદન તેણે સાલવ્યું; એને મૂર્છા આવેલી દોડી, ખીજે દિવસે એ પાછો અગાસી ઉપર આવ્યો; રાજપુત્રીની સખી મહીલાલીએ એને કુતુહલથી ઝાસ્યો; પગે માદળીયું બાંધેલું દેખી તે તોડી નાખ્યું. તો મોર મટી વિદ્યાવિલાસ થઈ ગયો. પ્રધાને બધા વિગતવાર સમાચાર કહ્યા; પરંતુ પાછું કહ્યું કે કુંવચનથી વેશ્યાને ત્યાં બંધાયો છું તેથી મને ફરી માદળીયું બાધી દો, તેમ કરતા એ મોર થઈ ગયો. ને ઉડી ગયો. આ વાતની જાણને ખબર પડી એટલે રાજાને તે પહોંચાડવામાં આવી.

રાજા વેશ્યાને ત્યાં ગયો; અને તેને સમજાવી વિદ્યાવિલાસ મંત્રીને તેની પામેથી પાછો લીધો. રાજાએ પછીથી પોતાની પુત્રી મંત્રીને પરણાવી. કાળે કરીને રાજાએ દીક્ષા લીધી અને બધું રાજ્ય વિદ્યાવિલાસને મોંધું. રાજા થયા પછી, વિદ્યાવિલાસે પોતાના પિતાના નગર ઉપર ચડાઈ કરી; અને રાજાને હરાવ્યો એટલે સંધિ કરવા નગરસેડ, આવ્યા. શ્રીવત્સે પિતાને પ્રમ્ન કર્યો, 'મને ઝાળખ્યો ?' બાપ જોઈ રહ્યો, અને પછી ઝાળખાણ પડ્યું. બધે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. શ્રીવત્સ તપના પ્રભાવથી રાજા થયો અને અંતે નિર્વાણ પામ્યો.

—આ પ્રકારની 'વિદ્યાવિલાસ'ની વાત છે. સામગ્ર્યકદ ધણે ભાગે આ વસ્તુનેજ અનુસરે છે; છતાં, અલગતા તેમની વિશિષ્ટ સૈલી અને રસ

જમાવવાની કલા આ સૂક્ષ્મ વાર્તાખીજને અજ્ઞ રીતે નરપત્નવિત કરે છે વાર્તામાં આનતા પાઠાન્તર તથા વસ્તુબેદ સ્થલસ કાવ્યથી અહીં આપતા નથી જિજ્ઞાસુએ જુ કા દો ભા ૩ મા છપાએલી આ વાર્તા સર-ખાવીને તે જોઈ લેના.

૧૭ નદખત્રીશી

‘ નદખત્રીશી કથા ’એ સત્તરમી પ્રસિદ્ધ લોકવાર્તા છે. સ ૧૫૪૫ મા નરપતિએ એ રચી છે વાર્તાનો ઉદ્દેશ શીતનો મદિમા ગાવાનો છે, કવિ લખે છે —

“ પડતાં સિધિશુધિ હોઅતિ, ચતુરપણુ તે નર જાણુતિ
નારી સીયલપણુ આણુતિ કવિતા નરપતિ ઇમ કહતિ ”

આ વાર્તાનો ખીજો કવિ મિહકુશલ છે એણે સ ૧૫૬૦ મા ‘ નદ-ખત્રીશી ચોપાઇ ’ રચી છે

આ કવિ વળા ખીજો લાલ વાર્તામાંથી જતાવે છે —

“ જે નર વિદ્વર વિગેષધ સુણુધ, સિધકુશલ ઇણિપર ઇમ બણુધ
બણુતા ગુણુતાં લહીધ શુદ્ધિ, શુદ્ધ સકલ કાજની સિદ્ધિ,
શુદ્ધિ ફલીધ વજિત સદા, શુદ્ધિ નિર્તુ નનતર સપદા ”

આ કાવ્ય ‘ શુદ્ધિ પ્રકાશ ’ ૧૮૧૬ ના મે, જુન, જુલાઈના અંકોમાં છપાયુ છે મહાકવિ સામળજી પશુ આ લોકપ્રિય વાર્તાને વીસારી નથી તેમને પુરાગામીઓના કાવ્યો આધારભૂત થયાં હશે એમ નીચેના કથન ઉપરથી લાગે —

“ બહુચર માતની કરણા ધણી કહુ કથા નદખત્રીશી તણી,
કવિતા સદ તણો પરિતપ વરધ ખોટ સદુ કરજો માફ ’
વળા અતમા તો રપણ અગીકાર છે કે—

“ નદરાયતણી કથા, સુણી ધણુ દર્ધ માન,
સરકૃતમાંથી પ્રાકૃત કહુ, નદતાપુ આખ્યાન ” †

૧૮ શગાળશાહ રાસ

સરકૃત પૌરાણિક સાહિત્યમાના ‘ મયુરજનન રાગ ’ની કથાને ધણે અંગે મળતી આવતી એની શગાળશા રોઠની લોકવાર્તા છે વિષય સ્ત્રોતોમાં પ્રસિદ્ધ છે શગાલશાહ (જે શાહ શેઠિયાને ઘેર હમેશાં સુકમા

† ખીજો પાઠ જુ કા દો ભા ૧ ની સાતમી આવૃત્તિ ૪ ૩૮૪ પ્રમાણે આમ છે રખીદાસે કહ્યું કે

‘ નદરાય જણી કથા સુણી જે સરકૃત મંદિ
દેસ પ્રાકૃત તમે પ્રીતજુ, ઈલ હપાસી આદે
શ્રીનદરાય તણી કથા કવિ કહી સામળજાસ,

હતો - જેને ત્યાં અખુટ દાન અપાતાં હતાં એવો દાનેશ્વરી તે સુકાલ સાદ) દાન ધર્મના ઉપાખ્યાન તરીકે જૈન સાહિત્યમાં એ સાદ- (સાધુ) ની કથા મશહૂર છે. કનકસુંદરે સં. ૧૬૬૭ માં આ વિષયનો એક 'રાસ' રચ્યો છે. તે રાગાળસાહની ઉત્પત્તિ શોધવામાં બહુ ઉપયોગી છે.

પરંતુ આ રાસ પહેલાં, એક જૈનેતર વાસુકવિની કૃતિ છે તેની હાથ-પ્રત સં. ૧૬૪૭ ની બિતારેલી છે; તે કનકસુંદરના રાસ કરતાં બહુ પ્રાચીન છે, એ સુપદ કોષ બ્રહ્મણ્યની કૃતિ છે. (કે. હ. ધ્રુવની નોંધ.)

બોળ ભગતે રાગાલસાહના પુત્ર સેત્રૈયા ('એત્રૈયો' કહે છે તે અશુદ્ધ છે) નું 'આખ્યાન' રચ્યું છે. તે બુ. કા. હા. બા. ૫ મા પ્રસિદ્ધ છે. એક રતનદાસે 'શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે, વાણીયો પાળે વ્રત'-એ લીંટીથી શરુ થતું 'એત્રૈયાનું ચરિત્ર'-પદમાં લખ્યું છે તે પણ એજ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રકારે જૈન તેમજ જૈનેતર સમાજમાં એકસરખી લોકપ્રિયતા મેળવનાર આ લોકવાર્તા સમાજમાં બઠતી લોકપ્રિયતા મેળવી રહી છે.

પ્રકરણ ૪ થું

ગુજરાતી લોકવાર્તાઓ (ચાલુ)

૧૯ હંસાવલીની વાર્તા.

સં. ૧૬૭૩ માં 'દ્રૌપદીદરણુ' રચનાર ખંભાતના જૈનેતરકવિ શિવદાસે 'હંસાવલી' ની વાર્તા દુહા, ચોપાઇ, અને છંદપદ્યમાં રચી છે. એ વાર્તા 'સાહિત્ય' માસિકમાં ૧૯૧૯ માં કકડે કકડે છપાઇ હતી. પ્રકાશકે જણાવ્યું છે કે હીરણ્ય અને સામળભટ્ટ વગેરે કવિઓને આ વાર્તામાંથી કેં ને કેં સુચના મળી હોવી જોઈએ.

પરંતુ વિશેષ શોધને પરિણામે જણાય છે કે 'હંસાવલી' ની નવી વાર્તા લખ્યાનું યશોધન એકલા શિવદાસને ખાતે રવીકારામ તેમ નથી. હગલગ પંદરમા શતકમાં (સં. ૧૪૧૧ માં) એક વિનયચંદ્રે 'હંસવચ્છ ચોપાઇ' રચી છે.† તેના પછી સં. ૧૫૧૩ માં ઉતારાએતી એક આસામત નામના કવિની 'હંસવચ્છ કથા' ડેકકન કેલેન્ડરના સંપ્રદર્શ તથા ઉદયપુરના વિવેકલંકારમાં છે. આ વાર્તા શિવદાસની વાર્તાનું મૂળ હોય એમ લાગે છે. એમા વાર્તા 'ચારેખંડ'માં વહેંચી દીધેલી છે. શિવદાસની

વાર્તાનું બીજું નામ પણ 'હંસાચરખંડી' છાપવામાં આવ્યું છે જેન કવિની વાર્તા શિવદાસના ત્રીજા ખંડથી શરુ થાય છે પેઠણમાં સાહિત્યાદ્યનના પુત્ર નરવાહનની કથા એમાં આવે છે

સં ૧૭૩૫ માં મધુસૂદને 'હંસાવલી'ની વાર્તા રચેલી છે: તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં રા હીરાલાલ પારખે કરેલા સંગ્રહની યાદીમાં નોંધેલી છે તેમજ રા અબાલાલ જાની પણ એક તેની પ્રત છે. તે વાચતાં એ કથા સ્તંભતીયની પુત્રી હંસાવલી જે વિક્રમ સાથે પરણે છે તે સ્પષ્ટ છે તેથી માત્ર નામનાજ સાચા એમાં છે

શિવદાસની વાર્તાનું ખોણ આ પ્રમાણે છે—કુદનપુરમાં અનગલમ રાજાને પુત્ર નથી તેણે કમળપૂજા આદરી એટલે શિવકૃપાથી અને ખે પુત્ર થાય છે પણ તેમનું સુખ તેના નસીબમાં લખાયું નહોતું. સોમ અને ઉત્તર મોટા થયા મૃગયા રમવા ગયા ત્યાં એક ઋષિ હતા તેમણે કહ્યું "પણ હિસાનું પાપ તમને લાગ્યું. તે ધોવા કાશી જાઓ" [અહીં જેન ધર્મની ચોખ્ખી વ્યસ જણાય છે] અને જાત્રાએ નીમળ્યા હતા, ત્યાં જ ગયમાં જુલા પડ્યા પાણી વચર ગળું સુકાવા લાગ્યું. મોમ પાણીની તપાસ કરવા ઝાડ ઉપર ચઢ્યો, નજીકમાં એક નગર દેખાયું અને ત્યાં ગયા, અને પ્રધાનને ઘેર રાતવાસો રહ્યા

પ્રધાનની કુંવરી જેવંતી પીરસે છે ઉત્તર તેને જોઈ મોહ પામે છે જેવંતી પણ મોહ પામે છે, પણ કોઈને કંઈ કહેતી નથી ઉત્તર સાથી નીકળી કાશી જાય છે, અને કરવત મુકાવે છે કે "આવતે જવ જેવંતી નારી મળે" સોમ, સાથી નીકળી જેવતના નગરમાં આવે છે, અને બજારમાં એક ઠેકાણે બેઠો હોય છે એવામાં દુકાનો ટપોટપ બધા થાય છે, પુરુષમાન જ્યાં લાં સાંતાઈ જાય છે, કેમકે જેવત કુમારીને નીચાળેથી ઘેર જતા, રસ્તામાં કોઈ પુરુષ નજરે પડે તો તેમને મારી નાખવામાં આવે છે આગળ દુધીઆરખ દાસીઓ આવે છે તેમણે સોમને ઉઠી જવાનું કહ્યું, પણ સોમ સામે થયો એટલામાં જેવતીની હાથખી આવી

હાથીને બે હાથણીનું વાહન પુરુષગત પ્રત્યેનારોપનું સંચક છે. જેવતીએ સોમને ઓળખ્યો અને તે નીચે ઉતરી, ઉત્તરની ખજાર મુછી પોતાને માટે તેણે કરવત મુકાવવાની વાત એણે સંભળી

પુરુષ નામ અત્ર નવ જમે, પુરુષ દોંગલાસું નવ રમે;
પુરુષ નામ નવ પહેરે શણુગાર, મોગરો કેવડો નવ શિરદાર.

પુરુષ પલંગ પર નવ સુવે, પુરુષ અરીસે મુખ નવ જુએ
પુરુષ લોટે પાણી નવ પીયે, પુરુષ નામ લેતાં મન ખીલે "

એક દિવસ એક પરદેશી પંથો તંબોળીની દુકાને બેઠો હતો. ત્યાં જન્મ-વંતીની દાસી પાન વેચા આવી. કાથા ચુના વગર એકલાં પાન એ લઇને ગઇ તેથી તેને આશ્ચર્ય થયું. 'ત્યારે તંબોળીએ ખુલાસો કર્યો કે, "એ પુરુષ સેવા કરે નહિ, વિપરીત એક વિવેકે", એ કુંવરી દર રવિવારે શક્તિની પૂજા કરવા બહાર નીકળે છે ત્યારે

" પુરુષ બહાર નવ નીસરે, રાય રાણા ને રંક;
દેખે તેને દુઃખ દે, એ તો આડે અંક. "

તેને જોઇને તે કરવત મુકાવવા કાશી જવા તૈયાર થયો-આટલો પ્રસ્તાવ સામળભટ્ટે તેમના વખતમા પ્રચલિત દાષ પ્રાચીન લોકવાર્તામાંથી ઉપયોગમાં લીધો હતો એટલું કહી શકાય ખરું. ૬

જેવંતી કાશી કરવત મુકાવવા ગઇ. કરવત મુકાવતાં માગવામા, એ જુલો, એણે કહ્યું કે 'મને પેવે ભવ ઉત્તમ કુમાર ભરતાર તરીકે અને વીરા તરીકે પ્રાપ્ત થાય.' જેવંતીની ૩૬૦ માહેલીઓ પણ તે પ્રમાણે મરી ગઇ. સોમ પણ ત્યાં આવ્યો હોય છિ તે પણ જેવંતી પછી કરવત મુકાવે છે; અને ઉત્તર તથા જેવંતી પામે અવતાર માગે છે, વળી માગે છે કે 'મને ત્રણ અવતાર હોય અને ત્રણે જગ્યાં બેમાં થઇએ'. કરવતના ભયકર બનાવથી કાશીનો રાજા કોપ્યો અને કરવત મુકવાનું બંધ કરાવ્યું. [આ પણ જૈનધર્મની અમરનોજ અવશેષ જણાય છે.]

બ્રહ્માએ ભાટબહેન તથા સ્ત્રીભરતારનો બેગો જન્મ કેમ આપવો તેની ચિંતા કરવા માડી. નારદે સુગ્રહાચાર્ય કે 'તેમને પોપટ પોપટીનો અવ-

*આવી પુરુષદેવિણ્ણી શ્રીઓની વાર્તાઓ ગણ્યવીએ તેા ઉદયસાનુકત 'ચિત્રમસેન રાસ' (સં. ૧૫૬૫) માં મંપાવતીના મ્પકમેનની પુત્રી લીલાવતી પુરુષદેવિણ્ણીને કહી છે તે કન્યા કેણે પરણતી નથી. કારણ કે પૂર્વજવને એને જ્ઞાન હોવાથી એ પુરુષ ભતિને દેખ કરતી વીરજની 'કમળાવતીકથાં'માંની કમળાવતી (જુઓ વાર્તા ૨૦) તથા સામગમનની તૈતાવ પચીસમાંની જન્મવંતી ત્રીય 'ઉલ્લસકર્મ' જ વાદમાં કર્મવાદીના બીજ સિદ્ધાંતમા દર્શાવતાંની પચિની, જુની વાર્તામાંની પ્રેમાવતી (જુઓ વાર્તા ૨૧)-એ જથી નાવિકાએ ટેનીસન કવિની 'મી-ગેસ્ટ'ની જેમ 'સ્રીયા રાજ્ય'ની હીમાચની, અને પુરુષનાની સામેં યનાર વ્યગિનએ જેની ચીતરવામાં આવેલી છે છેવટમાં તેા બધેએ પુરુષ સાથે સન્ધિ થયાની વાત આવેડે.

તાર આપો નાના હશે ત્યારે બાઈનહેન, અને મોટા થયે પતિપત્ની થશે' મોમને ગેર અવતરણે, દારીઓ પંખીણીઓ થઈ.

વનમાં પોપટી ધ્રુજા મુકે છે, તેના બચ્ચાં થઈ તે મોટા થાય છે, એટલામાં દાવાનળ પ્રકટયો. પશુપણી નાસભાગ કરી રહ્યા. પોપટી બચ્ચાં લઈ ઉડી જવાનું મુચ્ચે છે સુડો કહે છે, 'હુ હમણા ચાંચ બરીને જળ લાવું છું, ને દવ હોવવી નાખું છું પોપટીએ કહ્યું, " તમે ચાંચ બરી પાણી લાવશો તેથી દવ હોલવાએ નહીં, માટે આપણે આહી રહીને સગાતે બળી મરીએ એટલે હું સતી થવા પામીશાં." પોપટીએ બહુ જઈ લીધી, પણ પોપટ તેનું ન માનતા, પાણી લેવા ગયો દવ વધી પડ્યો પોપટી બચ્ચા સાથે બળી મરી પખિણીઓ પણ બળી મરી. પોપટ એટલામાં પાણી લઈને આવ્યો, પણ પોપટી અને બચ્ચા બળી મરેલાં જોઈ તેણે દવમાં ઝપલા-પુ' મોરે પણ તેમ કહ્યું.

જેવતીનો ત્રીજો અવતાર કણિયાપુર પાટણમાં હસાવલી નામે રાજકુવરી તરીકે થયો પેઠણમાં સાલીવાહન રાજા હતો તેને ત્યાં ઉત્તર નરવાહન રાજકુમાર જન્મ્યો એ રાજા થતાં મોમ મનકેસર નામે તેનો પ્રધાન થયો.

નરવાહનને એક દિવસ સ્વપ્ન આવે છે કે જાણે કણિયાપુર પાટણ, જઈ હમાવણીને એ પરણે છે. પહેર દિવસ ચઢ્યો પણ તે ઉઠ્યો નહીં મનકેસરે મિત્રભાવે ગળને જમાડ્યો, રાજા, કોધે બરાયો; કારણ કે સ્વપ્નમાં તેનું લગ્ન થવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી હસાવલી તેને કવલબક્ષણ કરાવતી હતી.

મનકેસરે સ્વપ્ન પ્રમાણેની હસાવલી પરણાવી આપવાનું વચન આપ્યું, અને હસાવલીની શોધમાં નીકળ્યો. રસ્તામાં એક યોગી મળ્યા તેની મદદથી એ કણિયાપુર પાટણ આવી પહોંચ્યો. માલણને ત્યાં ઉતર્યો માલણને રાજ્યની હકીકત પ્રજ્ઞી. માલણે કહ્યું કે, " પાપિણી રાણીએ હસાવલી નામની દુષ્ટ કુવરીને જન્મ આપ્યો છે તે નરજાતને દેખે છે. લાંબી ખાસી નાખે છે, અને તેમના માથાનો માતાને ભોગ આપે છે તેની દારીઓ તેને આ કાર્યમાં મદદ કરે છે" મનકેસરે આ હકીકતનો ઠીક

જવાબ મળ્યો, " તું પુરુષ જાતનો જોગ કેમ આપે છે ? " હંસાવલીએ વિનયથી પોતાના પૂર્વજન્મની પોપટપોપટીની વાત કહી. " પોપટે મારું કશું ન માન્યું તેથી હું પુરુષ જાત ઉપર વેર રાખું છું । "

માતાએ કહ્યું: " એ પોપટનો શો વાક ? એ પણ નારી પછવાડેજ મુલો દનો. " હંસાવલી તે સાંભળી નરજાતને ન મારાની પ્રતિજ્ઞા લે છે; અને પુછે છે કે " એ પૂર્વ જન્મનો પોપટ ક્યારે મળશે ? " મંદિરમા બેઠેલા મનકેસરે કહ્યું: " જાઠ દિવસ પછી " હંસાવલી નમ્ર બનીને ધેર ગઈ મનકેસરે માનાજીની માણી માગી; દયાળુ દેવીએ વરદાન આપ્યું કે " તુ જો ચીતરીશ તે આબેહુમ થશે. "

પછી ચીતારાનો વેપ લઈ મનકેસર હંસાવલી પાસે આવ્યો ત્યારા- એ પૂર્વજાતની આખી કથા ચીતરી જતાં જોતી અને ઉત્તર કાશીમાં કરવન મુકાવે કે: તેઓ પોપટપોપટી જન્મે છે દવ લાગે છે: તેમા પોપટી તથા બચ્ચા બગી મરે છે: પોપટ અવે છે, તે પણ આસ્થિતિ જોઈ અપવાવે છે વગેરે- પૂર્વજાતને આગેહુમ ચીતરી જોઈ હંસાવલી ઢગી પડે છે; પછી મહામહેનને તેની મૂર્છા વગે છે. એકાનમાં ચીતારો કહે કે " તારા પૂર્વ જન્મનો નાથ કયા જન્મ્યો છે તે સર્વ હકીકત હું તેને ચીતરી જતાવું છું. " હંસા દજ પોપટ માટે રુદન કરે છે ચીતારાએ ગોઝાવરી, પેદાણુપુર શાક્ષીવાદન, સોમ (માનકેસર) અને નરવાહનનો લખ્યા. એ નરવાહનને પરણ્યુવવા હંસા વીનવવા લગી. પ્રધાન (ચીતારો) રાજાને તેડીને આવ્યો; બંનેના લગ્ન થયાં

હંસાવલીને હંસ અને વચ્છ એ કુમાર થયા. મોટા થતાં, તેમને કેંક કારણસર રાજ્યની બહાર જતા રહેવું પડે છે. બંને લાઈ જંગલમાં નીકળી પડ્યા. ત્યાં જુવા પડ્યા તરમ લાગવાથી પાણીની બાળ કાઢવા હંસ મોટા ઝાડ ઉપર ચઢ્યો. ઉતરતાજ તેને નાગ ડસ્યો. તે તરત મરણ પામ્યો. વત્સ બારે કદખાંત કરે છે. હસને ઝાડે બાંધી ચંદનના લાકડાં વીણવા ગયો. એટલામાં એક ગરુડ તે ઝાડ ઉપર આવી ચઢે છે. તેની પાંખમાથી અમૃત ઝરે છે. અને હંસ સજીવન થાય છે; વત્સને પાસે ન જોતાં પામેના ગામમા એ જાય છે. વત્સ લોકડા લઈ પાછો આવ્યો ત્યારે હંસને

† સરખાતો, બા.વા પૂર્વજન્મના ચિત્રપટ્ટી અસર માટે પ્રકૃત કથા. 'તરંગવતી' 'શુ જ રાત' મસિક પુ ૧૦, અક ૨, પૃષ્ઠ ૧૪૭ અને 'હંસાવલી'ની પાર્શ્વ: 'શુ જ રાત' મસિક પુ ૧૨, અક ૨; પૃષ્ઠ ૧૩૬ 'ઓ માહરણ'ની કથામાં પણ ચિત્રવેડા આવી ચિત્રકથાની મદ થીજ વર સોધી કાઢે છે.

તાર આપો. નાના હશે ત્યારે બાઇજડેન, અને મોટા થયે પતિપત્ની ઘરો
ગોમને મોર અવતારો; દાસીઓ પંખીણીઓ થઈ.

વનમાં પોપટી ઈંડા મુકે છે; તેનાં બચ્ચાં થઈ તે મોટાં ચાપ છે
એટલામાં દાવાનળ પ્રકટયો. પશુપંખી નાસભાગ કરી રહ્યાં. પોપટ
બચ્ચાં લઈ ઉડી જવાનું સુચવે છે સુડો કહે છે; ‘હું’ હમણાં ચાંચ ભરી
જળ લાવું છું, ને દવ હોલવી નાખું છું. પોપટીએ કહ્યું, “તરે
ચાંચ ભરી પાણી લાવશે તેથી દવ હોલવાગે નહીં, માટે આપણે
અહીં રહીને સંભાલે જળી મરીએ. એટલે હું સતી થવા પામીશ.”
પોપટીએ બહુ જઈ લીધી, પણ પોપટ તેનું ન માનતા, પાણી
લેવા ગયો દવ વધી પડ્યો. પોપટી બચ્ચાં સાથે જળી મરી. પંખીણીઓ
પણ જળી મરી. પોપટ એટલામાં પાણી લઈને આવ્યો; પણ પોપટી અને
બચ્ચાં જળી મરેલાં જોઈ તેણે દવમાં ‘કંપલાવ્યું’. મોરે પણ
તેમ કયું.

જેવંતીનો ત્રીજો અવતાર કલિયાપુર પાટણમાં હંસાવલી નામે
રાજકુંવરી તરીકે થયો. પેટણમાં ચાલીવાહન રાજા હતો તેને ત્યાં ઉત્તર
નરવાહન રાજકુમાર જન્મેલો. એ રાજા થતાં મોમ મનકેસર નામે તેનો
પ્રધાન થયો.

નરવાહનને એક દિવસ સ્વપ્ન આવે છે કે જાણે કલિયાપુર પાટણ
જઈ હંસાવળીને એ પરણે છે. પહેર દિવસ ચઢ્યો પણ તે ઉઠ્યો નહીં.
મનકેસરે મિત્રભાવે રાજાને જગાડ્યો, રાજા, ક્રોધે બરાડ્યો; કારણ
કે સ્વપ્નમાં તેનું સગ્ન થવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. હંસાવલી તેને
કવલભક્ષણ કરાવતી હતી.

મનકેસરે સ્વપ્ન પ્રમાણેની હંસાવલી પરણાવી આપવાનું વચન આપ્યું,
અને હંસાવલીની શોધમાં નીકળ્યો. રસ્તામાં એક યોગી મળ્યા. તેની મદદથી
એ કલિયાપુર પાટણ આવી પહોંચ્યો. માલણને ત્યાં ઉતર્યો. માલણને
રાજ્યની હકીકત પૂછી. માલણે કહ્યું કે, “પાપિણી રાણીએ હંસાવલી
નામની કુષ્ટ કુંવરીને જન્મ આપ્યો છે. તે નરજાતને દેખે છે. સાથી મારી
નાખે છે; અને તેમનાં માથાને માતાને બોગ આપે છે. તેની દાસીઓ
તેને આ કામમાં મદદ કરે છે.” મનકેસરે આ હકીકતનો ઠીક
ઉપયોગ કર્યો.

તે દેવીના મંદિરમાં પેડો અને દાર બધ કર્યાં. હંસાવલી દર્શન
કરવા આવી ત્યારે બારણાં બધ હતાં, તે ઉઘડ્યાં નહીં અંદરથી શબ્દ
થયો.

“જ રે રડા હંસાવલી.”

હંસાવલીએ માતાને વીનવણી કરી. “મને શા માટે ‘રડા’ કહે છે ?”

જવાબ મળ્યો, “ તું પુરુષ જાતનો જોગ કેમ આપે છે ? ” હંસાવલીએ વિનયથી પોતાના પૂર્વજન્મની પોપટપોપટીની વાત કહી. “ પોપટે મારું કહ્યું ન માન્યું તેથી હું પુરુષ જાત ઉપર વેર રાખું છું । ”

માતાએ કહ્યું: “ એ પોપટનો શો વાક ? એ પણ તારી પછવાડેજ મુલો હતો. ” હંસાવલી તે સાંભળી નરજાતને ન મારનાની પ્રતિજ્ઞા લે છે; અને પુછે છે કે “ એ પૂર્વ જન્મનો પોપટ ક્યારે મળશે ? ” મંદિરમા જોડા મનકેસરે કહ્યું: “ આઠ દિવસ પછી ” હંસાવલી નમ્ર બનીને ઘેર મઠ મનકેસરે માતાજીની માણી માગી; દયાળુ દેવીએ વરદાન આપ્યું કે “ તું જે ચીતરીશ તે આજેકુલ થશે. ”

પછી ચીતારાનો વેષ લઈ મનકેસર હંસાવલી પાસે આવ્યો ચિતારા-એ પૂર્વજાતની આખી કથા ચીતરી બતારી જોડતી અને ઉત્તર કાશીમાં કરવન મુકાવે છે: તેઓ પોપટપોપટી જન્મે છે દવ લાગે છે: તેમા પોપટી તથા બચ્ચાં બગી મરે છે: પોપટ આવે છે, તે પણ આસ્થિતિ જોઈ પક્ષાવે છે વગેરે- પૂર્વજ્ઞાને આમેકુલ ચીતરીલી જોઈ હંસાવલી ઢગી પડે છે; પછી મહામહેનને તેની મૂર્છા વગે છે. એકાંતમાં ચીતારો કહે કે “ તારા પૂર્વ જન્મનો નાથ ક્યાં જન્મ્યો છે તે સર્વ હકીકત હું તેને ચીતરી બતાવું છું. ” હંસા દલ પોપટ માટે રુદન કરે છે ચીનાગએ ગોદાવરી, પેદાણુપુર શાક્ષીવાહન, સોમ (માનકેસર) અને નરવાહનને લખ્યા. એ નરવાહનને પરણુવવા હંસા વીનવવા લાગી. પ્રધાન (ચીતારો) રાજાને તેડીને આવ્યો: બંનેનાં લગ્ન થયાં.

હંસાવલીને હંસ અને વચ્છ એ કુમાર થયા. મોટા થતાં, તેમને ઢેંક કારણસર રાજ્યની બદાર જતા રહેવું પડે છે. બંને લાઈ જંગલમાં નીકળી પડ્યા. ત્યાં જુલા પડ્યા તરસ લાગવાથી પાણીની ઊળ કાઢવા હંમ મોટા ઝાડ ઉપર ચઢ્યો. ઉતરતાજ તેને નાગ દસ્યો. તે તરત મરણ પામ્યો. વત્સ બારે કદમાંત કરે છે. હંમને ઝાડે બાધી ચંદનનાં લાકડાં વીણવા ગયો. એટલામાં એક ગરુડ તે ઝાડ ઉપર આવી ચઢે છે. તેની પાંખમાંથી અમૃત ઝરે છે. અને હંસ સજીવન થાય છે; વત્સને પાસે ન જોતાં પામેના ગામમા એ જાય છે. વત્સ લાકડાં લઈ પાછો આવ્યો ત્યારે હંસને

† સરખાવો, આવાં પૂર્વજન્મનાં વિવેચકની અસર માટે પ્રદૂન કથા ‘તરંગવતી’ ‘શુ જ રાત’ મસિક પુ. ૧૦, અંક ૨; પૃષ્ઠ ૧૪૭ અને ‘હંસાવલી’ની વાર્તા: ‘શુ જ રાત’ મસિક પુ. ૧૨, અંક ૨; પૃષ્ઠ ૧૭૬ ‘ઓખાદરણ’ની કથામાં પણ ચિતારો આવી વિવેચકની મદ, થીજ વર શોધી કાઢે છે.

જેતો નથી. આમ ખંને લાઈ જુદા પડે છે † અનેકાનેક દુઃખ વેડી બંને આખરે સુખી થાય છે.

આ પ્રકારની 'હંસાવલી'ની વાર્તા એટલા પુરતી લાક્ષણિક છે કે એમાં ત્રણ જન્મની કથાદ્વારા પુરુષદેવિણ્ણી નામિકાના સ્વમાયનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે; ચીનારાના ચિત્રપટની શુકિત પણ તેટલીજ વિશિષ્ટતાવાળી છે. આ વાર્તા જૈનેતરે રચી છે છતાં તેમાં જૈન મનની સ્પષ્ટ અસર ભેદ શકાય છે. મહાકવિ સામળમહાના પુરાગામી તરીકે પણ આ વાર્તાનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગી છે.

૨૦. કામાવલીની વાર્તા

ત્રેમાનંદ શિષ્ય વીરજીએ આ વાર્તા સ. ૧૭૨૫ માં રચેલી પ્રા. કા. મા. અં. ૮ માં છપાઈ છે. કવિ તેને 'અભિનવો ઇતિહાસ' કહે છે. આ પહેલાં આજ્ઞૈ પોણોસો વર્ષ ઉપર 'હંસાવલી'ની વાર્તા લખનાર શિવદાસે 'કામમેન કામાવલીની વાર્તા' ફુલા, ચોપાઈ અને પૂર્વછાયાના પટ ૩ રચનાખંધમાં કડવાળદ રચી છે. ‡ ત્રેમને ચર્ચાતી બીજી લોકવાર્તા-ઓની પેઠે આ બંને કવિઓએ ફલશ્રુતિ એમ જણાવી છે કે

"એ કામાવલી ચરિત્ર જે ગાય, સાહગતા સુખ પામે કામ,
તેવને કહિ નહિ વિગ્નેમ, નરનારી સુખ પામે ભોગ;
નત નન નવયા પામે ભોગ, સદા કળ તેને નહિ વિગ્નેમ.
પ્રીત વિહાડનું મોટું પાપ, પરમેશ્વર દે તેને શાપ
તે મારે કહું છું સોમ, પ્રીત વિહાડ મા કમો કામ."

—શિવદાસ.

"એ કથા જે સાંભળે, વિશ્વાસ શુ નરનાર;

વિગ્નેમ કહિ થાયે નહિ, શુદ્ધ પુત્ર ધન પરિચાર." —વીરજી.

† આ આજો મસંગ "કામાવલીની વાર્તા"મા તેમજ સામળમહાની 'વૈતાલ પચીસી'માની ૮ મી વાર્તા 'ચંદન મલયાગરિ'ની આપી છે તેમાં મળી આવે છે.

"ત્રણ અવતાર ધરી અમળાએ. કીધા મહા પ્રાક્રમ;
જેમ જેમ વિષની પડી પોતાને તેમ ન મેલ્યો અમં.
ક્યા કાન્તિ અધિક રયામા, ને શરવીર મહાધીર
જેમ જેમ પડે અવરયા તેને, તેમ તેમ સહી સરીર."

એ લીટીઓ સામળમહાની

"ક્યા ચંદન ક્યા મલયાગરી. ક્યા સાવર ક્યા નીર
જેમ જેમ પડે વિપત્તી, તેમ તેમ સહે સરીર."

આ દુ કનું સમાધાન કરાવે છે.

‡ આ વાર્તા શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં છે અને તે અમસિદ્ધ છે તેની નોંધ સભાની છપાવલી ચારીમાં પૃ. ૭૦-૭૧ ઉપર આપેલી છે. પ્રાટ વૃથા વીરજીની વાત સાથે સરખાવવા નીક કામ લાગતી.

કુ આ વાર્તાનું મુળ પદ્મપુરાણ તથા દશકુમારચરિત્રમાં છે. વીરજીએ પોતાની વાર્તાનાં સાત કડવામાં પંચ પુરુષની કથાના સાત અધ્યાય અને બાકીના ૧૫ કડવામાં દશકુમાર ચરિત્રમાં નામ્ય વિકામથી સંબંધ જોડ્યો છે. પછી એક અજગરની આ કથા પણ એમાં જોડી છે.

‘કામાવતી’ની વાર્તાનું ‘હંસાવલી’ની વાર્તા સાથે ખુબ સામ્ય છે; કદાચ વીરજીને પોતાના પહેલાંની જીતી વાર્તામિથી પ્રસંગનું સુચન થયું પણ હોય. કામાવતી પહેલે અવતારે ‘હંસાવલી’ નામની રાજપુત્રી બીજે જન્મે ‘પંખીણી’ પોપટી, અને ત્રીજે જન્મે કામાવતી યથા હતી.

હંસાવલીને પહેલા જન્મમાં દક્ષિણ વર મળવામાં નિષ્ણ આબુ. એણે એક સુંદર બ્રાહ્મણપુત્ર જોયો; ને એનો બાપ યાચ એવી ઇચ્છાથી તેણે દેહોત્સર્ગ કર્યો. બ્રાહ્મણ તેને પત્ની કરવાના હેતુથી દેહસાગ કરે છે. બન્નેના મતોરચ કેમ ફસશે એ વીશે સંશય ઉભો થતાં ત્રિશંક જાતિમાં એ પોપટ પોપટી જન્મ્યાં. એ પક્ષી, પહેલાં નાનાં હતાં ત્યારે બાપજહેન હતાં; પછી એ નર અને માદા થયાં. ‘હંસાવલી’માં જેમ પોપટપોપટીના જન્મની તથા તેમની દવામાં બળી ગયાની વાત આવે છે તેજ અહીં સંગોપાગ દે છે. બળી મરતી વખતે પોપટ સાથે રહેતો નથી; અને ચાંચમાં પાણી લેવા જતો રહે છે તેથી પોપટી પોપટ ઉપર, અને એકંદરે નરજાત ઉપર ખોટું લગાડે છે: એને એમ લાગ્યું કે, “પુરુષ કેરી પ્રીત જોઈ, જીવ વહાલો નેટ” એટલે ત્રીજા જન્મમાં કામાવતી-નર દત્તારી રાજકુમારી જન્મે છે.

કામાવતીમાં કામાવતી મોટી થતાં તેના આવા પુરુષદ્વેષને લીધે નગરમાં હાહાકાર વર્તી રહે છે; પણ પક્ષી કે મનુષ્યના નરજાતને દેખે છે

કુ ‘વીરજીએ પોતે સામ્રાજના જેવી કવિતા કરી તેને છકકડ મારવાનું’ માથે રાખ્યું હતું’ એમ પ્રાચીન કાવ્યમાલાના સંપાદક નોંધે છે; બળી, પ્રેમાનંદ, ગુજરાતી સાહિત્યના સમુલ્લેખ અર્થેના મહાન સમારંભમાં કામની વહેંચણી કરતા તેને ફારસી, આરબી, ઉર્દુ વાર્તાને ટકોર મારે એવી અદ્ભુત વાર્તાઓ રચવાનું સોંપ્યું હતું. એ કામ વીરજીએ ‘કામાવતી’ની વાર્તા રચીને બતાવ્યું; પરંતુ તેમાં વિદેશી વાર્તા સાહિત્યના જેવો અમલાર અથવા પૈશાચી છુલ્લંચા જેવો રસ આવી શક્યો નહીં, તેથી પ્રેમાનંદનું મન માન્યું નહીં, એમ રા. જ. કેશવલાલભાઈ ‘પ્રેમાનંદના જીવન’ના પાંચ પ્રકવાવર્તમાં લખે છે; અને સાથે ઉમેરે છે કે “આ હકિતને પ્રુવિટ આપનારાં પ્રમાણ મળ્યાં નથી.” પ્રેમાનંદે સિધ્ધાને કામની સોંપણી કર્યાની ને વિગતવાર હકીકત આગળ ધરાવ્યામાં આવી છે તેનું ખંડન વીરજીના વાર્તામાં કરેલા ખાસ ઉદ્દેશોથી જ થઈ નય છે. ફારસી તો નહીં, પરંતુ ‘હંસાવલી’ કથા જેવી પ્રાચીન જૈનકથા ઉપરથી વીરજીને પોતાની વાર્તા રચવાની મુશ્કેલી મળી હોય એમ થમારે સંભવિત અને સ્વાભાવિક લાગે છે.

ત્યાંથી મરી નાજે છે. :.જ તેને કેદમાં પુરવાનું રહે છે; ત્યારે કમ્બુલ કરે છે કે ‘ હું જ્યારે અહવાડી ’ ! મા એકવાર કે વિક્ર ને પુજવા જઈ ત્યારે મામંમાં જો “ પુરુષ કરે. મજે આવે, ધણ ધણી જોડ; મનુષ્ય અથવા અશ્વને હું દાણું નિશ્ચ તેહ ” કુંવરી જવાને આગવ ફહાડે પડે વગડાવતી કે જે કાંઈ સાચુ મળશે તે માધુ જો. તે એટલે સુધી કે

“ પુરુષાકારે દુષ્ટ પડે તે નિશ્ચે માર્યા જશે;
પાણી પીવા ધણ છુટે, જ્વાન દાણ તો ખાર:
પુરુષાકારે નર નામે કે, ના રહે એક લમાર. ”

‘ હંસાવલી ’ મા જેમ નરવાહન રાજાને ઉત્તમા હંસાવલી સાથે લગ્ન થવાનું સ્વપ્ન આવે છે અને પ્રધાન તેને એ આનંદસ્વપ્નમાંથી જગાડે છે તેમ અહીં પણ એક ચિત્રાગદ રાજાને ‘ કામાવતી ’ સ્વપ્નમાં આવે છે, એના સ્વપ્નનો ભગ પ્રધાનના જગાડનાથી થાય છે, એ કહે છે, ‘ નિપન્યો રસ ઢળી ગયો, થયુ મવે અકાજ. ’ એવામાં કામાવતીના નગરમાંથી ભાટ આવ્યો. તેણે રાજકુંવરીના વખાણ કર્યા; તેને લઈ પ્રધાન કામાવતીના નગરમાં ગયો, ગામ બહાર વાડીમાં મુકામ કર્યો.

એ વાડી સુકી હતી; ને જેમ ચંદ્રહાસના પ્રવેશથી સુકી વાડી નવપલ્લવ ધર્ષ જાય છે તેમ અહીં પણ વર્ણન કરેલું છે માલજી કનેથી પ્રધાન ખાતમી મેળવે છે. કુંવરીનો પુરુષરૂપ જાણવામાં આવ્યો. મજા દેવીના મંદિરમાં ભરાયો. અંદરથી એ મોહ્યો, “ નરહત્યારી જા પાપણી ” ચંડિકા ખોભ્યા, “ પુરુષ તેટલા છે સિવરૂપ, નારી ઉમખાતલું સ્વરૂપ ” એટલે કામાવતી બહાણ ગઈ. પ્રધાન ચિત્રાગદને બદલે, તેને માટે પરણ્યો. [ખાંડાથી પરણવાની રીતનો ઇસારો અહીં કરે છે.] પરંતુ પછી લગ્નનો અમલ થતો નથી અહીંથી જુદી અને અદ્વિત કથા આવે છે. વાર્તાના છેવટમાં કામાવતી તેના પૂર્વ જન્મના પતિને મેળવે છે પતિ, મહામહેનતે મળે છે તે પાછો ખોવાઈ જાય છે.

એક રાજા કામાવતીને ઉપાડી જાય છે; ત્યાં યુક્તિથી શીલ સાચવી એ રહે છે, અને રાજાને ઠેકાણે રાજ્ય ચલાવે છે પછી કામાવતી કામને તરીકે રાજ્ય કરે છે. કરણકુંવર (પૂર્વ જન્મનો પતિ આ જન્મે વૈશ્ય પુત્ર) ને જાણ થવા સારુ કામાવતીની ‘ આઠ દાય ઉંચી ચિત્ર કેરી પુતળા ’ ને દરમારને દરવાજે ઉભી રખાવે છે. તે કૌતુક જોવા “ આખો દહાડો ત્યાં જાતરા, ભરાણી ત્યાં ઠાઠ; એક આવે એક જાયે, ચંદ્ર રણો એ ધાટ. ” કરણરાય પણ આ જાતમાં પરગામથી આવી ચઢે છે. ’

‘સામળમટ્ટની’ મદન મોહના’માં મોહના જેમ-પુરુષ વેષમાં મોહનસેન રાજ્ય યર્ષ રાખ્ય ચલાવે છે; પરંતુ મદન જડતો નથી, તેથી તેને ખોળવા માટે સદાગતનુ મંદિર ત્રીમેટા ઉપર જંધાવે છે. ત્યાં મોહનાની કાષ્ટની મૂર્તિ બનાવરાવીને મુકાવે છે. એ મૂર્તિ આગળ મદન અચાનક આવી ચડતાં ખેદ બહાર કરે છે તે ખબર અનુચરો મોહનાને કહે છે; એટલે મદનનું ખોળખાણ પડે છે † એ પ્રસંગે વીરજીની ‘કામાવતી (સં ૧૭૨૫) માંના પ્રસંગ સાથે ખુબ મળતો આવે છે. પરંતુ સામળભટ્ટનો સાહિત્યમળ લગભગ સં. ૧૭૭૩ સુધી થાય છે, એટલે વીરજીમાં છે તે પ્રસંગ કદાચ સામળભટ્ટને કામ લાગ્યો હોય એમ બનવા જેવું છે.

ત્રીજી એક હકીકત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે: જેમ ‘મદનમોહના’માં મોહના મોહનસેન તરીકે-પતિને નામે રાજક-પાઓ પરણી લાવે છે તેમ ‘કામાવતી’માં પતિને નામે સ્ત્રીઓ પરણવાનો નામિકાનો પરાક્રમપ્રકાશ બતાવવામાં આવ્યો છે. કામાવતી તેના પતિને માટે પરદેશ આધરે છે; અને અનેક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઈ, પોતાના મુળ પતિને મેળવે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષવેષમાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જણાયા વગર ફરી શકતી એમ આ ઉપરથી લાગે છે, આ વાર્તામાં એ ધી વિનિષ્ટતા સમસ્યાઓની છે. વીરજીએ સમસ્યા રચવાના મેહમાં ‘બસિરાલના આખ્યાન’માં પણ કેટલીક સમસ્યા આપેલી છે. ‘કામાવતી’માંની સમસ્યાઓ છેક કુશલજાબના માધવાનસ રાસ’થી માંડીને સામળભટ્ટની સમસ્યા-પૂર્તિના વિનાશ પ્રસંગની છુટે હાથે લઠાણી કરતી પદ્માવતી, ભદ્રાભામિની, મદન મોહના-વગેરે જેવી તોતી સુધી સરખાવવા જેવી છે. એ રસમયું કાવ્ય રચયતાં કાવ્યથી ખીજા પ્રસંગ માટે રાખવું પડે છે.

પ્રકરણ ૫

૨૧ શીલવતીનો રાસ

જેન કવિઓએ અનેક રાસાઓની રચના કરી છે. તેમાંની નેવું ટકા ભોક્ત્રવાર્તાઓજ એમ કહીએ તો ચાલે. એ ગસાઓમાં જેન ધર્મના આચરણનાં મુખ્ય અંગ અહિંસા, શીલ, અસ્તેય, સંયમ, અક્રામ વગેરેનો ઉપદેશ વાર્તારસદ્વારા પાછ દેવાનો કવિઓનો મુખ્ય હેતુ જણાય છે. એ રાસાએ કડવી છતાં હિતકારક એવી ગોળે વીંટાળેલી ઉપદેશની ગોળાઓ છે. સારાં ધર્મથી સારો જન્મ અને કુડા ધર્મથી કુડો જન્મ-એ સામાન્ય નીતિ એમાં ઉપદેશી હોય છે.

† સરખાવો પ્રાકૃત લોકકથા ‘તરંગવતી’માં ચિત્રપટ્ટથી પૂર્વભવના સ્વામીને યોગથી કાઢવાની તરંગવતીએ ધોળેલી મુદ્દિત

એવી એક ‘શીલવતી’ની ચારિત્રિકથા અથવા શીલકથા પ્રા. કા. મા. અ. ૩૫ માં પ્રસિદ્ધ છે તેથી, અને આ વાર્તામાં સામગ્રીએલખેલી બત્રીસ પુતળીની વાર્તામાંની, ૨૩ મી વાર્તા બાદામાબિની સાથે કેટલુંક વિશિષ્ટ સામ્ય છે તેટલા પુરતો અહીં જુદો વર્ણન કરીએ છીએ.

‘શીલ તીનેા રાસ’ નેમવિખ્યે સં. ૧૭૦૦ (૫૦ ?) માં રચ્યો છે, એના ઉપર ‘ખડ’ પાડેલા છે. રાસાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શીલનું માહાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરવાનો છે.

“ શીત સમેા સંસારમા, શિખર ન કોષ થોક;

શીલવત સતિયો તથા, સુંદર કથા સનોક ”

એ પ્રકારનું કવિએ મગલા ચ-થુ કહેલું છે. શીલવતીને કવિએ અત્યંત દયવતી, મુશ્યવતી, વિદ્યાવતી અને ધર્મવતી વર્ણવી છે.

આ રાસાનો નામક ચંદ્રગુપ્ત, રીયવર્તનો પતિ છે એક કાયરથવેપારી પોતાના વઢાણુ સિંદલદીપ તરફ હંકારી જતો હતો તેના વઢાણુમાં શેઠની ચાકરી કરવા એ રહ્યો સમુદ્રમાં વઢાણુ ચાલતા હતા તેવામાં એક રાત્રે ઢોધ દેવ આકાશમાંથી ખેલ્યા કે, “આ મુદુર્તમાં એ સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ થાય તો જે પુત્ર જન્મે તેના મુખમાંથી નિલ એક રત્ન નીકળે” આ વખતે બધા ઉધતા હતા, પણ ચંદ્રગુપ્ત જાગ્યો હતો તેણે આ વચન સાંભળ્યા અને પોતે શીલવતીથી દૂર છે તેનો પરનાવો કરવા લાગ્યો. તે જાણીને આકાશચારી દેવે ગરૂડનું રૂપ ધરી, તેને પીઠપર બેસાડી, શીલવતીના મહેલની અગાસીમાં મુકી આવ્યો. શીલવતીનેાને તેનો યોગ થયો, ચંદ્રગુપ્ત પોતાની આંધાની નીશાની તરીકે, વીંટી આપીને પાછો જવા તૈયાર થયો. તેણે કહ્યું કે, “જે વઢાણુમાં હું છું તેની રત્ન વિના અભારે આવ્યો છું. માટે મારે પાછા જવું જ જોઈએ. ગરૂડ પર બેસી તેજ વઢાણુમાં તેજ રાતે તે પહોંચ્યો અને અંતર્ધાન પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્ત, સિંદલદીપમાંથી ગોત્રીપરીક્ષાની વિદ્યાને લીધે બહુ ધન કમાઈને આવતો હોય છે, પરંતુ વઢાણુના શેઠને તેની અદેખાઈ આવતા તેને સમુદ્રમાં હડીલે છે. તથાતો તથાતો એ ધ્રુતારાપુર’ કુંનગરમાં આવે છે

પણે શીલવતીને જે જાનો ગર્ભ રહ્યો હતો તે પ્રકટ થવાથી સાસુ વગેરે તેને ‘જલિણી’ કહીને તિરસ્કારે છે ચંદ્રગુપ્તે આપેલી વીંટીની નીશાનીને કોઈ માનવું નથી, શીલવતીને પીઠર કોઢી મુકે છે પીઠરીઆ પણ સંધરતા નથી, એટલે એ વનમાં આવડે છે ત્યાં કોઈ વણુકારો મળે છે. તે તેને બેન ગણી આશ્રમ આપે છે સાથી ત્રાસ પામતા વનમાં બેઠકે છે

કું આવા ઠગપુરપાઠ્યુ તથા ‘ધ્રુતારાપુર’ ના વણુ નથી સુચના મળે છે, પ્રાકૃત કથા તરંગવતીમાંની ‘હરિતાની શુદ્ધ’ નું અધ્યાનક વર્ણન

કાંઈ ગામ આગળ આવના એક વેશ્યા અને પોતાને ઘેર તેડી જાય છે. ત્યાં તેણે બાલક પ્રસવ્યો. શીલવતી બાલકને વહાલ કરે છે તે વેશ્યાને પર-વડતું નથી નેથી તેના બાલકને એક દાસીને આપી તેને પુરું કરી નાખવા કહે છે. દાસીનો જીવ ચાલતો નથી; એટલે બાલકને એક મંદિર આગળ એ મુકીને આવે છે. શીલવતીને આ વાતની ખબર પડે છે એટલે એ ક્રમાંત કરે છે. મંદિર આગળ મુકેલો બાલક કોઈ વસુદત શેકની અધુનિધી સ્ત્રી ઘેર સર્જાયા છે. બાલક ત્યાં ઉછરવા લાગ્યો.

બાલક બાલકોમાં રમે છે. એટલે માં ચંદ્રગુપ્ત દેવ જોતો જોતો ઘેર પહોંચે છે ત્યાં શીલવતીને પહેલા સંતાપની ખબર પડે છે; તેની શોધ કરવા નીકળે છે. કુમ્પુરપાટણમાં છોકરાઓને એકઠા કરતાં એક તેજસ્વી બાળક એ જુએ છે, તેને એકાતમાં તેડી, તેના મોમાં આગળી મુકી જુવે છે. કે તરત રત્ન હાથમાં આવે છે. ચંદ્રગુપ્તને ખાત્રી થઈ કે એજ એનો પુત્ર. એ રત્નના જોડાનું રત્ન ગામમાં જોળાવે છે; એટલે શીલવતીને પત્નો લાગે છે.

—આ આખો પ્રસંગ ‘ભદ્રાભામિનીમા’ આ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે:—
કસ્તુરચંદ્ર ભદ્રાને મુકીને પરદેશ કમાવા આવથુ મહોને નીકળે છે ત્યાં વહાણ દરીઆમાં ચાલતાં હોય છે. તેડામાં ચરદ પુનમ અને સ્વાતિ નક્ષત્રોનો યોગ થયો. મધ્યરાત્રિએ એક હંસ અને એક હંમીને મોતીનો ચરો ચરતાં ઉડતા એણે જોયા ‘આંદનીને લીધે બધે જાણે વરસે ત્યાં મોતીનો મેહ, ઉજવલ સારસ તણી છે દેહ’—એમ લાગ્યું. ઉડતાં ઉડતાં હંસી માકી ગઈ; એટલે ભરદરીએ કસ્તુરનાં વહાણ ચાલતાં દર્તાં તે વહાણ ઉપર બને ઉતરી આવ્યાં; અને માંદોમાલી વાત કરી કે આજે સ્વાતિ નક્ષત્રનાં મોતી પાકવાને ઉત્તમ યોગ છે.

“ નરનારી કરે જો સંગ, હોય રીઝમાં રડો રંગ;

એક નાડે એક મોડે સુત્ર, પડે ખિંકુ પ્રકટે તો પુત્ર. ”

અને એ ગર્ભનું બાલક સાધારણ ન થાય, અને ‘છીંકે ખાતા મોતી પડે’ એવું એ થાય.

કસ્તુરે આ વાન સંબળીને ઉડો નિસાસો મુક્યો. હંસે ઘ્યા લાવી તેને કારણ પૂછ્યું કસ્તુરે ‘ભદ્રા ઘેર મુકીને આવ્યે છું’ એમ કહ્યું. એટલે હંસે તેને પીઠ ઉપર ઉંચકીને લઈ જવાની લીમત બતાવી. કસ્તુર પાંખ ઉપર બેઠો અને હંસે, ઊડતા ઉડતાં આવી તેને તેની અગાસીમાં લાવીને મુક્યો.

ભદ્રાએ સ્વામીને જોળાવ્યો, અને પછી ‘સ્વાનિયોગ’ સચવાયો. ભદ્રાએ માતાપિતાને મળીને જવાનું કહ્યું; પણ વાર લણી થઈ હોવાથી હંમે

ઉનાવળ કરી, એટલે દાસીઓને સાક્ષી રાખી તે ચાલી નીકળ્યા અંદી બદાની વાત કોઇએ માની નહીં, અને તેને પીયર મોકલી દીધી પીયરીઆએ પથ્ય મધરી નહીં એને વનમાં મુકી દીધી

એક તલાવ આગળ 'ધુનર' નું ઝાડ હતું, ત્યાં ધુનર ખાતી અને પાણી પીતી એ પડી રહી તે જગાએ લાખો નામનો વણકારો. [એ લાખાની પાચ લાખ પેઠો કરતુરે, 'દુળણીશાક' નામ ધારણ કરી, બદાને ઘેર વેધ બદલીને તેના સસરાના શુભાસ્તા તરીકે ગ્લો દતો. લારે ખરીદી હતી, તેથી લાખો બદાને જાળખતો) પોઠ નાખીને પડ્યો. લાખાએ બહેન ગણી, તેને નિશ્રામ આપ્યો ત્યાં વણકારીએ એ બદાના રૂપની છાપા કરી, અને તેને સતાવી ગામની ગણિકાને ઉધુ સમજાવી, તેને પોતાને સાથી કાઢી મુકાવી ત્યાં બદાને ધુન પ્રસૂ થો, જેની છીકે 'રત્ન' પડે છે. ગણિકા, પુત્રને દામી પામે મરાતી નાખવાની જોડવણુ કરે છે દાસી પુત્રને કુવાના થાગા આગળ મૂકીને આનતી રહે છે તેને એક રાક્ષસ પાણી પીવા આવેતો તે ઉપાડી જાય છે બદા પોતાની પામેથી એક રત્ન આપી, એક ટેલીયા બાઠાણુ સાથે રિક્ત જાને પુન મેલને કે રિક્ત મને ખચર પકર્તા, ગણિકાની પામેથી હુજિત પડે બદાને છોડાવે છે

એટલામાં કરતુર કમ ધને ઘેર આગો. બદાની મધી વાત જાણી અને કાશીએ કરવત મુકાનવા જવા તેઅ ર થયો. ત્યાં કરતુર લાખો વગેરે બધા એકઠા થાય છે નિકન ગાજની સદાયથી મધાનો મેળા. થાય છે, અને રત્નસાગર ધુન પથ્ય શરીરના સામુદ્રિક વિન્દથી જાળખી કદામ છે આખરે સામજબદ્દનું સૂત્ર

“દોહિના દિનસ કાલે વામશે જીવનો નર બદા પામશે”

— એ પ્રમાણે કરતુર બદા પામે છે આ પ્રકારે 'શીવવતીનો રાસ' અને 'બદા બામની' એ મને નાનોનું મૂન કદાચ 'મિ દાસન દાનિસિકા' હોય, કારણ કે બદાબામનીની વર્તા રુકટલરણા નામની તેરીમખી પુતળી-એ જ કહેલી છે

* સરખાવો 'રામદા' માય ૧૯૨૫ થી રાયચુરાની 'ચતુરાર્થ' ની વાર્તામાં ચતુરાર્થ અને રંભાની વાર્તા, શીવવતી ના રાસ મા આવેલો લાખો વણકારો તથા 'મદનમોહન' મા આવેલો લાખો વણકારો. સ મજબૂતો 'દુળણીશાક' તે 'ચતુરાર્થ' ની વાર્તામાં 'મજબૂત' આ મધરે જોઈ સમય છે કે કેટલોક વાર્તાઓ નો મેળો પડે વિવેકાર તથા મચ્છર થયેજ નય છે અને એ પ્રકારે દેશઅરમાં તે પધરાયે નય છે

૨૨ પ્રેમાવતીની વાર્તા

કવિના નામ પગરની ૧૫૦ દુહાની, લગભગ સોળમાં સૈકામાં રચાએલી 'પ્રેમાવતી ગાથા' નામની વાર્તા 'ગુજરાતી' ના સં. ૧૯૭૮ ના દીવાળીના અંકમાં ૨૧ હરિનારાયણ આચાર્યે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. આવી વાર્તાઓની ગોષ્ઠી એમ લાગે છે કે સામળમટ તથા બીજા સમર્થ વાર્તા રચનારાઓના પહેલા કેટલુંક વાર્તાસાહિત્ય અસ્તિત્વમાં હોવું જોઈએ; પરંતુ બીજી પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓના પ્રખર પ્રકાશમાં તે ઢકાઈ જવાથી જુનાંઈ ગએલી હોવી જોઈએ.

હીંદી સાહિત્યમાં મલેક જયમીની 'પદ્માવતી' મા કેટલીક વાર્તાઓને ઉદ્યેષ્ઠ હતો; તે ઉપરથી તેના પહેલાં બીજી લોકવાર્તાઓ અસ્તિત્વમાં હશે એવી માત્ર માન્યતા વિદ્વાનોએ કરી હતી; પરંતુ તેને પુષ્ટિ આપનારા પુરાવા ના સાધનોને અભાવે કોઈ કે આમળ કહી શકવું નહીં, ૫મી જગદે 'મૃગાવતી' અને 'મધુમાલતી' ની વાર્તાઓ એકાએક જડી આવી ત્યારે સાહિત્યકારોને ખાતરી થઈ કે નવી વાર્તાઓના સમર્થ લેખકોની કલા તથા રસ જમાવવાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિને લીધે જુની વાર્તાઓ સમાજમાંથી ખસતી ગઈ, ઓછી વચાવા લાગી અને કમેકમે જુલાર્ધ પશુ ગઈ. તેમ આ 'પ્રેમાવતીગાથા' તું પશુ થયું લાગે છે. *

આ જુની ગુજરાતીમાં રચાએલી વાર્તાને કવિ દેનેતર હોવો જોઈએ એમ મ ગદ્યાચરણમાં ગણપતિના સ્મરણથી અનુમાની શકાય છે.

‘સરસતિ સ્વામિની વીનવું, ગિરુઆ ગણપતિ રાકે,

* આ કથન વહરાજની સં. ૧૯૩૫ મા રચાએલી 'રસમંજરી' ની વાર્તા અથવા 'શ્રી ચરિત્રની વાર્તા (બૂ ઠા હો બા ૪ શા) ને લાગુ પડે છે. બી વાર્તાથી લગભગ દોઢસો વર્ષ પછી રચાએલી સામળમટની વાર્તાઓની આગાહી મળી રહે છે. લોકવાર્તાઓનો રચનાતંત્ર બહુધા દુહા, ચોપાઈ, છંપાય અને કુંડળીઆમાં જ થયો હોય છે તેમ 'રસમંજરી'માં પણ વહરાજ દોહરા, ચોપાઈ અને છંપાનાં જ ઉદ્યેષ્ઠ છે, એકંદરે તેની શૈલી અને સરસતા સામળમટની સાથે મુકાબલો કરવા જેવા છે. 'સપ્ત કોણ કહેવાય।' તે માટે વચ્ચસને આપેલો છંપો (પ્ર. ૨૦૩) સામળમટની વિધાવિલાસિનીમાં આવેલા તેજ બાચાર્પના બે છંપો સાથે ઠીક સરખાવી શકાય. વચ્ચસજીવું નીચેનું એક ઉદાહરણ બસ ધરો.

‘ચિંતાવરા થયું ચંત, પેઞ્જર અન્ન ન પાવે,

ચિંતાવરા થયું ચંત, નેક નિંદર નવ આવે

ચિંતા વરા થયું ચંત, ઘર કામ દાર્દ ન સમે

ચિંતાવરા થયું ચંત, બેરાજ મર્દ રાગ ન બૂઝે

છળી ચિંતાવરા જે નર થશે, દેહ મુંઠ બૂલધ નડ

કેડ વચ્ચસજીવતા વડી, લોહી માસ સૂચુ સડી”

પ્રેમાવય ૩૧ વર નહી, જવજો સુણીયુ ગાહુ. ’

‘હંસાવલી’ તથા ‘કામાવલી’ મા જેમ જણાવી ગયા તેમ આ પ્રેમાવલી પણ પુરૂષદેવિણી નામિકાના વર્ગમાં બેસે એવી હતી. ચંપાવલીના ચંપકસેનની એ રાજપુત્રી હતી. તે વરયોગ્ય થઈ છતાં પરણતી નહોતી. રાણી કારણ પુછવા લાગી ત્યારે પ્રેમાવન એ કહ્યું કે ‘મારે યોગ્ય વર શિવ મેળવશે ત્યારે હું પરણીશ.’ (‘હંકર તુઠિ પામિમ, આપ સમાણ્ય કંત’) † રાજા ક્રોધે બરાયો. ‘પ્રેમા વચણ જ સાબળી, સમનિ ક્રોધ કરતિ; જ મુખ આગસિ છાડિ તું, જિહ્વા વર વાછિત ફંતિ.’ આપનાં વચનથી પ્રેમાને ખોટું લાગ્યું. તે નગર બહાર ગઢેવા લાગી; સાહેલીઓ સાથે જવા નીકળી, સખીઓએ મૈત્રીનો આદર્શ નીચેના સુંદર દુહામાં રજૂ કર્યા—

“મિત્રપણું ઇમ પાલીઇ, જરયુ તે દુષિ નીર,
આવટણું આપિં સદિ, દાઝણુ ન હોય ક્ષીર.

મિત્રપણું ઇમ પાલીઇ, જરયું તે ટંકણ્યાર,
આપદ દાવી પરદક્ષિ, ભાંખ્યાં તે સાંધણ્યાર.

મિત્રપણું ઇમ પાલીઇ, યમ રામિં પાલ્યુ હનોમંત,
લંક પ્રજલી આવીયુ, માયુ મંદોવરિ કંત.”

પછી પ્રેમાવલી રાજ ગામ બહાર સગેવર પાસેના સિંહલગની પૂજા કરવા લાગી. તે જ્યારે શિવપૂજન કરવા જાય ત્યારે નગરમાં ક્રોધએ બહાર નીકળવું નહીં એવો રાજાનો આદેશ છે.

વખત જતાં પ્રેમાવલીના સૌન્દર્યની વાતો એક જાદુ માળીવાના રાજા બોજની સભામાં જઈ કહે છે. તેનો રૂંદર નામનો કુંવર તેના મર્થન ઉપરથી મેલિત થયો; અને પરણવાને નિશ્ચયે ચંપાવલીમાં આવ્યો. વાડીમાં ઉતારો કર્યા પછી, ચંદિરના પુગ્ગરીને ત્યાં રહે છે, અને નગરની

† સરખાવો સામળમઠકૃત ‘લલમકર્મસંવાદીના સિદ્ધાંતનુ ક્ષેપાંત; રાજકન્યા મલિની (વિરોધનામ)ને પરણ્યાવણુ કહેતાં, તે જવાબ દે છે કે “અમે કરીયું શિવપૂજન, મનમતેના વર શિવજી, આપશે જે રતન” પછી એ શિવ પૂજન કરવા લાગી. જ્યારે કુંવરી પૂજા કરવા નીકળતી ત્યારે ‘પર મરે દેદેશ ફેરે, સામે પુરુષ કે નવ સંચરે, શિવધારે એમ શોખા થાય, કુંવરી પૂજા કરવા નય.’ એ પ્રમાણે મહાદેવના દહેરામાં પૂજા કરવા જતાં એક દિવસે એક વિદેશી કે તારો સ્વામી કાંઠે મળ્યો. ‘ગામમાં પડે વગડાવજો, નર નિસરે નહિ કાય, તે દહાડે આવી ચડે પતિ તમારો હોય,— એ પ્રમાણે મહાગાનતરે શિવપૂજન નિમિત્તે વર માંહિ મસંગ ચોળેલો છે.

હકીકત પુછે છે x વિગ્રે કહ્યું, “રાજ્યમાં બધે આનંદ છે; માત્ર ‘પ્રેમાવતીની વર નહી, નાગનિ કુખ અપાર.’ વળી એ પ્રેમાવતી કેવી છે:—

“પ્રેમાવય શિર પુજવા નિત્ય શું જામ જાગિ,
પુરમાં દીકિ વધ કરિ, પથી તું અવધાગિ.
શિવ પુજા કરી સાંચરિ, વણિ પુજ્યાં નદી ગ્રાસ;
સંખી સર્વે ખડગાઉલી, પુરમાં પડિ તરાસ.”

પછી રાજપુત્ર સુંદર વિગ્રને ત્યાં રહ્યો, અને યોગી વેળ ધારણ કરી મંદિરમાં બેઠો. પ્રેમાવતી ત્યાં ‘કામદહનનિ દેહરિ’ પૂજા કરવા આવી. સંખીઓએ યોગીના સમાચાર પુછ્યા. પ્રેમાવતીનું જ્ઞાન પણ તેણે બેંચ્યું. યોગીનું રૂપ જોઈ, તેને તેનો જોખ ઉતારવા તે વીનવવા લાગી. ‘ભગવાન’ ભગવાં, મેહેલીઈ, મુદ્રા ક્રાંતિ જિતારિ; આવિનિ મંદિર માદરિ, પિહિરિ હિરૌદક સાર’ પછી સુંદર છનો ચયો, એણે પરિચય આપ્યો કે

“માહેર દેશ છિ માલવુ, અનનતણું સુગાલ;
ધરિ ધરિ નારિ પધિની, તેહના અંચલ નાહ.”

પ્રેમાવતીએ થેર જઈ પિતાને વાત કહી કે ‘વર જડયો છે.’ એટલે રાજાએ તેને તેડું મોકલ્યું, પછી સુંદરને ભગવા વચ્ચે ઉતરાવી બનેનાં લગ્ન કર્યાં. લગ્નનાં ચાર મહલ વરતામાં. તે વખતે પ્રેમાવતીએ સુંદરને રાહુંશુ, ઘોણુંશુ, નંહુંશુ, કાણુંશુ ? એમ ચાર ચતુરાઈના પ્રશ્ન પુછ્યા: નાજુમારે ઉત્તર આપ્યા.

“પ્ર. પહિલુ મંગલ વરતીઈ, ઇમ બોલી પ્રેમાઈ;
રાતિ નામિ શ વખાણીઈ ? ઉત્તર છુ નરરાઈ.
છ. નાતુ તે દણીદર જગતી, રાતું દાડિમ ફલ;
રાતિ રાતું જી મિલિ, તેહનું મૂલ અમૂલ.
પ્ર. બીણું મંગલ વરતીઈ, ઇમ બોલી પ્રેમાઈ;
ધુલિ નામિ શ વખાણીઈ ? ઉત્તર છુ નરરાઈ.
છ. ધુલિ તે કેહિ કેતકી, ધુલી કેહિ જાઈ,
ધુલા તે સરોવરિ હંસલા, મૂલિ મુહુધાં વેચાઈ.”

૧

x સરખાવો ‘હંસાવલી’ તથા ‘કામાવતી’ની વાર્તા: જેમાં મધાન માલજીને ત્યાં છતરીને નગરની બધી હકીકત જાણી લે છે. અને પછી પુરુષદેવિણી રાજપુત્રીની સંકીર્ણ કરવાની વાત, તથા તેની હધીગારબધે સીદાસીઓની સાહાય્ય વગેરે બધીને તે મંદિરમાં બરાઈ બેસે છે તે પ્રજંગ.

† આ રાખદ સાથે દાનશીલ ‘રાજાજસા’ચોકના નામનો સંબંધ જોઈ - કાવ છે. ‘સુકાલ’-સુગાલ (ક નો ગ ચતાં) સગાલ એમ કમ છે.

૩. ત્રીજૂં મંગલ વરતીષ, ઇમ બોલી પ્રેમાષ;
નીલિ નામિ શં વખાણુષ ? ઉત્તર ધુ નરરાષ.
૪. નીલા સકોમલ સૂચા, નીલા તે પર્વતિ મેર;
નીલા ગોરી કચૂઆ, નીલા મુખિ તબોલ. ૩
૫. મુથુ મંગલ વરતીષ, ઇમ બોલી પ્રેમાષ;
કાલિં નામિ શં બોલીષ ? ઉત્તર ધુ નરરાષ.
૬. કાલાતે ગિહવાર પાખર્મા, કાલા તે વરસિ મેહ;
કાલા તે મધુર ભમરલા, કાલી કાજલ—રેહ.”x ૪

પરપ્રમા પછી, પ્રેમાવતીને લઈ સુન્દર માળવે પાછો આવ્યો. ભોગ-વિલાસમાં હંપતિએ રાતદિવસને સ્વપ્નની જેમ ગાળવા માડ્યા. રાજ-સભામાં પણ સુન્દર જતો બંધ થયો. એટલે બોજને રીસ ચડી. હંપતિને છુટા પાડવાને ક્ષવનમાં પળવતા એક શાદૂલનો વધ કરવાને કુંવરને મોકલ્યો. પ્રેમાવતીને કોઈએ પ્રિલબ્ધ વાક્યમાં ખબર આપી કે ‘સુંદર શાદૂલિં હવે’—સુંદરને શાદૂલે હવે અથવા શાદૂલને સુંદરે હવે—એમ બે અર્થમાં પ્રેમાવતીને એમ સમજાવ્યું કે સુંદર મરાયો. સતી આ સમાચાર માનતી નથી.

આઘ શક્તિ અને શ કરને પતિની કુશલ વાર્તા પ્રેમાવતીએ પુછી; બંનેએ કહ્યું કે તે કુશલ છે, છતાં સતીને થયું કે જો હું આ અવમરે પ્રાણ નહીં હોતું તો સ્વર્ગમાં સુંદર લાજશે. તથા માતપિતા પણ લાજશે. ‘લંછન

x મુખિ આતુર્યની આ પ્રતોત્તરી સામળસરની ‘પ્રેમાવતીની વાર્તા’માં અજળ રીતે જેમણે છે, અલખત, ક્રમ પદ્ધતિમાં અને ઉત્તરની વિવ્રતમાં ફેર છે ખરે.

“ ૫. પહેલું મંગલ વર્તીમાં, વનિતા બોલી વાણુ

રાતી વસ્તુ વખાણિયે, તમે છે અતુર સુભાણુ

૭ રાતી પાની પગતણી, રાતા અધર મવાળ,

રાતો રંગ મથકનો શુભાસા પણ લાલ

૫. સ્વામ નીલને પીત વણી, વસ્તુ સ્વેત વખાણુ;

કહો એટલું ક વચ, જે છે અતુર સુભાણુ.

૭ સ્વામ તો કાકી આંખની, સ્વામ ભમર શુભ ભામ,

સ્વામ તો અંજન આનિયું, સ્વામ તો વેણી નામ,

નીલી પહેરી ક ચુપી, નીલ કમલનું ફલ,

નીલું ક કણ સુડલે, નીલું જાણુ અમુલ્ય

પીણું સુવર્ણ રોમણું પીળી કેસર આડ

પીળાં પાકળ પહેરીયા, જેતાં મોહ પમાડ

સ્વેત મેણુ ■ રોમિતા, સ્વેત સરીમય મુખ

સ્વેત હાર પોતીતણે, જેતાં ભાંગે બુખ

* ‘પ્રેમાવતી’માં પણ ચંપાવતીના અપકરણના પુરને વાપરે મારવા મોઢ-સ્વાતી વાત જુદી રીતે ધરાવેલી જોઈ સમય છે

અમકુલિ ઘાગસિ, ઇમભણિ છાડયા પ્રાણો " તેણે પ્રાણ છાડયા. પ્રેમ વિશેગી સુંદર તેની પાછળ રવગે ગયો. આખર દયામથી પાવંતીછએ શંકરને વિનવ્યા; પ્રેમી દંપતિને સજવન કરવા કહ્યું દયાળુ દેવે બંનેને જવાડયા; અને નગરમાં જયજયકાર થઈ ગયો.

આ વાર્તાનો વિશેષ ઉપયોગ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ તેમજ ભાષાની દૃષ્ટિએ થઈ શકે તેમ છે. પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને તેની કીમત ફક્ત જણાશે.

૨૩. સદેવંતસાવલિંગાની વાર્તા

આ પ્રેમકથા ગુજરાતના આમલગમાં ખુબ જાણીતી છે. સદેવંત અને સાવલિંગાના આડ જવના રનેહ તથા વિદેગની વાર્તા સ્ત્રીઓ પંથુ પ્રેમથી વાચે છે. આ કથા હોદ્દરયાનની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લોકપ્રિય હતી. સંસ્કૃતમાં રત્નશેખરના શિષ્ય હર્ષવર્ધનગણિએ સં. ૧૫૧૭ માં સદયવત્સ કથા સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચી છે. પરંતુ એક જૈનેત્ત કવિ ભીમે સં. ૧૪૬૬ માં રચેલું 'સદયવત્સ વીર ચરિત્ર' એ આ લોકકથાનું જુનું કાવ્ય છે. (પ્રત વડોદરા, સેંદ્રલ લાયબ્રેરીમાં છે.) મૂલ કથા પ્રાકૃતમાં હશે કે સંસ્કૃતમાં તે આ ભીમના આખા ઇંચનું નિરીક્ષણ થયે જાણી શકાય. ભીમે પ્રાચીન ગુજરાતીની ૬૭૨ ગાથામાં એ 'ચરિત્ર' વર્ણવ્યું છે. રસની ખાખતમાં તો કવિ તેમાં નવે રસ જમાવવાની પ્રતિતા કરે છે.

સિંગારહાસ કરુણા રહો વીરો મયાળભો વીમજ્જો ।

ઝવ્મુતશોત નવદ્ રસિ જસુ ભંપિમુ સુદયવચ્છત્ત્વ ॥

કીર્તિવર્ધને સં. ૧૬૬૭ માં 'સદયવત્સસાવલિંગા ચરિત્રપાઠ' મારવાડી-મિશ્ર ભાષામાં રચી છે. કવિ ફક્તશ્રુતિ જણાવે છે કે—

“ પામે નર પદમણિ સુવિલાસ, પદમણિ પામે સુખ ધરવાસ;

ભણુતા લાભે વંજિત ભોગ, સુણુતા પ્રીતમતણે સંયોગ.

વાલંબ પ્રીયુતણી પદમણિ, જોહના વલી પરદેસે પણી,

રતિ વંજિત જે સુણુસી સદા, તે પામે પગપગ સંપદા.

વેધક જે વાંગે સુણે, વંજિત પૂરે હામ;

જિ'મ સાવલિંગા સુખ લલૌ, સુદયવત્સ સુખ હામ. ”

એક નિલલાલ નામના જૈને ગુજરાતીમાં 'સદયવત્સ ચરિત્રપાઠ' તથા હોદીમાં 'સદેવંત સાવલિંગાકા દૂહા' રચેલા છે. સદેવંત સાવલિંગા આડ (નવ ?) અવતારની એક અર્વાચીન ગદ્યપદાત્મક કથા અભણ વર્ગમાં ખુબ વંચાય છે; અને તેમાંના દોહરા તથા ચોપાઈ લોકો કહંરથ કરતા જણાય છે—તેની રચેલી હશે તે જાણી શકાયું નથી. આ લોકકથામાં

ઉજ્જયિની, હરસિદ્ધિમાતા, પ્રતિષ્ઠાન તથા શાલિવાહન, ખાવન વીર, આ રીઝે ચોર, તથા સદયવત્સ જે અદ્ભુત પરાક્રમ કરે છે તે ઉપરથી આ કથાની ઉત્પત્તિ વિક્રમની કથાઓ જેવીજ અને તેટલીજ જુની હોય એમ મનાય છે.

ઉજ્જયિનીના પ્રણવત્સનો પુત્ર સદયવત્સ હતો. તેને છૂત બહુ પ્રિય હતું. પ્રતિષ્ઠાનના શાલિવાહનની પુત્રી સાવલિંગના સ્વયંવરમાં સદયવત્સને આમંત્રણ આપ્યું. સ્વયંવરમાં સાવલિંગા તેને પરણી. એક વખત ગામમાં ભદ્રદશિત ગાંડો થયો, એક સિમન્તિની સ્ત્રીને માર્ગમાંથી બચાવવા કુમાર સદયવત્સે તે હાથીને માર્યો અને લોકોને બચાવ્યા રાજાએ તેને, પ્રસન્ન થઈ કુવરાજ પદ આપ્યું. પરંતુ, મંત્રીએ રાજાને બરબુ કે એક સ્ત્રીના રક્ષણની ખાતર સર્વમંગલના કારણરૂપ જયમગલ હાથીને કુમારે માર્યો તે બહુ અનિષ્ઠ અશુભ. રાજાએ તત્કાલ સદયવત્સને રાજ્યમાંથી જતા રહેવા હુકમ કર્યો. સાવલિંગા સાથે નીકળી.

માર્ગમાં મોટું રણ આવ્યું. ત્યાં સાવલિંગા બહુ તરસી થઈ. તે સમયમાં બોલી:

‘સામી કુરંગે રણચરે, જલવિણુ કિમુ જીવંત ?’

સદે ઉત્તર દીધો. ‘દિયઉ-સરેવર પ્રેમજલ નમણુષ નીર પીવંત.’

સદયવત્સ સમજી ગયો. પાણી શોધવા ગયો. એક વાવ દેખાઈ; અને ત્યાં રહેનારી એક વૃદ્ધા પણ દેખાઈ. તેણે કહ્યું કે ‘આ હરસિદ્ધિમાતાની વાવ છે; અને જેટલું પાણી તેટલું રૂધિર આપો તો તેમાંથી પાણી અપાય.’ કુમારે તે કણસ રાખ્યું; કારણ કે પ્રેમ આગળ શું વધારે દુર્લભ હોય ?

‘કગિં સમુદ્રતરણું, પદસિન્નજંઠ દુષવદંભ જલાએ;

એવં લલિન્નજંઠ મરણુકિં દુલહં અપસિણે હરસ.’

વૃદ્ધા તેની સાથે ગઈ અને સાવલિંગાને પાણી પાડ્યું; પછી રૂધિર માગ્યું. કુમાર માથું કાપવા તૈયાર થયો. હરસિદ્ધિમાતા પ્રત્યક્ષ થઈ અને કહ્યું કે ‘‘ મેં તો તારા પ્રેમની કસોટી કરવા માટેજ આ અરણ્ય કંદ્યું હતું. હું આવતી અને પ્રતિષ્ઠાન—જન્મે નગરની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું; માટે વર માગ. ’’ કુમારે છૂત તથા સંઆમમાં જય માગ્યો. દેવીએ અજેય પાસા તથા અજેય ખડક આપ્યાં.

સાંધ્યા ચાલતા, એક લીલાવતી નામની રાજકન્યા માર્ગ સંકેતનાં ચુથ સાબળી તેને પરણવા માટે છ મહીનાનું વ્રત લઈ રહેલી હતી. તે નગર અંદરું. સાવલિંગાના આમંત્રણથી તેની માથે સદયે લગ્ન કર્યું. તેને નગરમાં રાખીને અને આગળ આલ્સા માર્ગમાં ચોરો મળ્યા; તેમની દાદ સાવલિંગાને

એકને સળકી. તેમણે કુમારને છુત રમવા આહ્વાન કર્યું. દરસિદ્ધિમાતાની કૃપાથી સદય થયો. ચોરાએ તેને અટકાવવાનું, રસસિદ્ધિ વગેરે વિદ્યાઓ આપવાનું કહ્યું. કુમારે ના પાડી; છતાં ચોરાએ તે ન જાણે તેમ અમૂલ્ય રત્નદાર તેના ઉત્તરીયને છેડે બાંધી દીધો.

એક નિર્જન નગર અ.ગળ એ આવી પહોંચ્યા; સાં સ્ત્રીનું રુદન સાંભળી સદય પાસે ગયો. નંદરાગની લક્ષ્મી તેને પ્રકારતી હતી. તેણે કહ્યું, 'હું બલિવિધાન કરીને તેને આવતી વખતે મદદ કરીશ. હમણાં અહીં રહે.' સાવલિંગાનું પીપર પાસે આવતાં, નજીકના ગામમાં વસાઈ સેવાને તેમણે મુકામ કર્યો. એક ઠુંઠો સામો મળતાં, કુમારે તે ગામમાંથી પાછા ફરવાનું કહ્યું. ઠુંઠાએ કહ્યું, "હું તો સિંહલદેશનો રાજપુત છું; પશુ દેવ રહતા હું ભુગાર રમ્યો અને અધું હારી ગયો. છતનારોએ મને રૂપમાં ઠુંઠો કર્યો છે." સદયને તેની દયા આવી; છુત રમી ગામમાંથી ધન મેળવી તેને આપ્યું.

તેજ ગામમાં રાજ એક ત્રિવાદ ચુકવતો હતો. એક ગણિકાને સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે અમુક શેઠનો છોકરો તેને ત્યાં રાત ગાળી ગયો; છતાં દ્રવ્ય આપ્યું નહીં. તે મેળવવા તેણે વિવાહ કર્યો હતો. રાજએ તેનો નીવડો લાવવા સદયને નિર્ણય કર્યો નીચો. સદયે કહ્યું આનું મોં કાણું કરવા કે દ્રવ્ય આપવા શેઠના પુત્રને કહ્યું. ગણિકાએ તેમનું સેવા ના પાડી. છેવટે સદયે એક અરીસો મંગાવ્યો. એકપાસ ધન મુકાવ્યું; અને ગણિકાને કહ્યું કે "હવે તું પ્રતિબિમ્બમાં દેખાય છે તે ધન લે; તારાથી પ્રત્યક્ષ નહીં સેવાય મારણ કે સ્વપ્ન અને પ્રતિબિમ્બ સરખી અવસ્થા છે." ગણિકા આ નિર્ણયથી નિરાશ થઈને જતી રહી. રસ્તે જતા તેને સદયને છેડે બાંધેલો રત્નદાર સરખો પડેલો તે જડ્યો. તે લઈને જતી હતી ત્યારે એક વણિકે દરથી તેને ઝાળખ્યો; ગણિકા ચોર થઈ. તેને યાજિ ઉપર ચઢાવવાનું હતું. કુમારે હાર ઝાળખ્યો; એટલે ગણિકાને છોડાવી; અને હારના ખાલીકાના મનથી સમાધાન કર્યું. અહીં વેશ્યાની ધૂર્ત સંજોગથી સુખાપિત મુકેલો છે:—

“આજુબ રમજ મનજ દરજ, જન ગણુજ એસી;

પિણુ તે મારજ પ્રિસનજ, જે કહું કરત.

પાસા, વેસા, અગિ, જલ, ડગ, હકકુર, સોનાર;

એ દસ હોષ ન અપણા, મંકડ, ખડુઅ, બિગાલ. ”

પછી ત્યાંથી જનને પ્રતિજ્ઞાનમાં (સાવલિંગાના પિતાને ઘેર) આવી પહોંચ્યાં. થોડાક કાળ લાં રહી, સદયવત્તે સાં ત્રણ મિત્રો કર્યા. એક વણિક, એક ક્ષત્રિય અને એક બ્રાહ્મણ. એગમા એક પરદેશી આવ્યો તેણે કુમારને એક કૌતુકની વાત કહી. એક તુલવન નગરમાં, ધનપતિ શેઠના

બાપનું શન ધણી વખત બાળ્યા છતાં સજીવન થઈ ઘેર પાછું આવે છે. સાહસિક કુમાર તથા ત્રણ મિત્રો તે તરફ ચાલી નીકળ્યા. રાજ્ય લઈને રમશાનમાં ચારે જણે જોડા રાતના ચાગના ચાર પહોરની ચોડી ચાઝ જણે વહેંચી લીધી, અને સવારે નેને બાળતુ એમ નિશ્ચય કર્યો.

વણિકની ચોડી દરમ્યાન એક સ્ત્રીનો રુદનસ્વર મળ્યાયો. વણિક સૂળને પેતાની પોઠે બાંધી, તે સ્ત્રીની પામે ગયો. સ્ત્રીએ કહ્યું કે “આ મારા પતિને થયે ઉપર ચઢાવ્યો છે તેને ખાવાને માટે થાળ લાવી છું; પણ હું પહોંચાતી નથી.” વણિકપુત્રે નેને ઉગી કરી. સ્ત્રી સ્ત્રી તે થસિ ઉપરના માથુસનું માસ બહાર કરવા લાગી, માસનો ખડ પડતાં વણિકે તે સ્ત્રીને પછાડી નાસતી નામતી તે સ્ત્રીનો કંકણવાળો હાથ કાપી લીધો અને રેતીમાં ફાટી દીધો.

ખીજા બે પહોરે ખીજા મિત્રોની ચોડી થઈ; તેમણે પણ અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રાજ્ય સાચવ્યું. ચોથે પહોરે સ્વપ્નમાં રહેલા વૈતાલે હાથ લખારી રાજ્ય-મહેશ્વરમાંથી સોગડાં બાજી આપી જે હારે તે માથું આપે—એમ કહ્યું. હરિસિદ્ધિના વરદાનથી વૈતાલ હારતાં કુમારે તેનું મસ્તક છેદ્યું પછી સૂળને બાળ્યું. +

સાથી પેલા નિર્જન નગરમાં આવી સદયવત્સે ત્યાં નગર વસાવ્યું. અને ધન લીધું. આ સદયવત્સને વનવીર તથા વીરભાતુ એમ બે પુત્ર થયા. એવામાં ઉજ્જવિનીથી આવેલા એક બાટે કહ્યું કે ત્યાં સીમાડાના રાજાઓએ છ માસથી ઘેરે ઘાસેનો છે સદયવત્સે અજન્મ ખડગવને શત્રુને હરાવ્યા પ્રભુવત્સે પછી તેને રાજ્ય આપ્યું અને સુખ ભોગવ્યો-તે સ્વર્ગે ગયો. આ કાવ્ય સારા સશીલનની રાક્ષસીએ છે.

સામળબટ પછી, જેનેતર કવિઓમાં તેમની વાર્તાશૈલીના અનુયાયીઓ નથી થયા એમ નહીં અર્વાચીન સાહિત્યકાલની સંયોગી કડી જેવા દલપત તથા નર્મદે આ લોકવાર્તાની જુની શૈલીનાં અનુકરણે કર્યા છે. દલપતરામ નો તો આદ્ય કવિજ સામળબટ હતો :

“સાદી બાપા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,
સાદામાં શિક્ષા કહે, તે જ કવિજન એક.”

—એ ‘કવિજન’નું લક્ષણ દલપતરામને સર્વથા માન્ય હતું તેમણે સામળ-ના ‘હિંદમ કમ’ સંવાદ માંથી પ્રેરણા પામી ‘સ પલશી સત્રાદ’ રચ્યો છે.

+ નેમવિજયના ‘શીશવતીના રાસ’ (સ’ ૧૭૦૦-૬૫ ?), માં આ કૈાલકાંદેલી, કમે નું રાજ ન બજવાતી-વાર્તા સંમેયમાં ઉવારેલી છે. જુલો એઓ ખડ ખીજો (મા ના મા અક ૩૫) ત્યાં વણિકને બાંહે મત્રી મનિસામરનું રાજ બળતુ નહોતું અને રાજકુમાર અદ્રપુત્રે પશ્ચિમ દાખલીને બાળ્યું હતું.

જેમ સામળમાં 'ઉલ્લસ વડુ કે કમ' ૨-એ વાદના સમર્થનમાં દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિ ચોળાઈ છે તેમ દલપતરામે પણ પોતાના 'સંપલક્ષી સવાદ'ને અનેક દૃષ્ટાન્તોથી રસમય બનાવ્યો છે

પાશ્ચાત્ય કેળવણીના સરકારથી રગાયા છતાં, અને સર્વથા નવા જમાનાના સુધારક કવિ હોવા છતાં, નર્મદાગ કરે પણ 'સાસ દેસાઈ' 'વજે સિંગ અને ચાંદ્યા' 'કુમુદચંદ્રપ્રેમપત્રિકા' એ નણુ પ્રેમવાર્તાઓ સામળમટની વાતો રકુવના અનુકરણ રૂપે લખેલી છે. કોઈકે કહ્યું છે તેમ "સાદસ દેસાઈ" જેવું કાવ્ય કોઈએ સામળનું જણી વાચ્યું હોય તો નવાઈ, કદાચ માત્ર નામનીજ લાગે "

આ શૈલી એટલે પદ્યાત્મક લોકવાર્તા રચવાની શૈલીના એક શિષ્ય નમુના નરીક કવિવિવેચક છોટાલાલનરભેરામ ભટ્ટની 'શાન્તિસુધા' રઘુવીર સુકન્યા ની વાર્તા પ્રાચીન પદ્યશૈલીને માનભેર જીવંત રાખે છે

૨૪ મિત્રધર્માખ્યાન

આ તો પદ્યાત્મક વાર્તાશૈલીના અનુગામીઓની વાત થઈ, સામળ ના સમકાલીન અને ટૂંક અંશે એક ખીજના સંબંધીયમાં પણ આવેલા એવા પ્રેમાનન્દપુત્ર વલ્લભે સ ૧૭૬૦ માં 'મિત્રધર્માખ્યાન' (પ્રા કા મા. અ ક ૨૯) નામની 'આખ્યાન' નામથી ઝોળખાવેલી ગ્વતર-લોકવાર્તાનું રચી છે. અહીં 'આખ્યાન' શબ્દ, કદાચ સંસ્કૃત 'આખ્યાયિકા' અથવા 'કથા'ના અર્થમાં જ વપરાયો હશે †

સૈનિક અને દુષ્ટમિત્ર-એવા મિત્રોના 'ધર્મ'ને લોકકથા જેવી આખ્યાયિકાથી કવિએ પદ્યરિત કરેલો છે. ગુજરાતમાં રતનપુરી નગરીમાં જે બ્રાહ્મણ મિત્રો રહેતા હતા જન્મેને છેક વૃદ્ધવરયામાં અકેકે કોપુત્ર થયો. ઇન્દુ અને મિન્દુ—જન્મેને જનોઈ દેવામાં પછી ભૃગુચંદ્ર બવણા મુકયા. ધણી વર્ષ પછી ઇન્દુ બણીને સદાચારી પડિત થયો, મિન્દુ મૂખ અને દુર્યોણી રહ્યો, પોતે અબણુ રહ્યો તેથી ઇન્દુની વળી અદેખાઈ પણ કરતો થયો

બણી રહ્યા પછી જન્મે થેર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મહીકાંઠા આગળ એક કાળી લોકોના ગામ આગળ તે આવી પહોંચ્યા. કાતરમાંથી લુટારા બહાર આવ્યા અને તેમની સામે આવવા લાગ્યા. મિન્દુ એટલામાં નાસી ગયો. ઇન્દુને ચોરોએ લુપ્ત્યો અને જાતી રહ્યા, ભય ગયો છે એમ લાગ્યું એટલે મિન્દુ ત્યાં આવ્યો

† માધવાનલકામકુડલાની સંસ્કૃત ગદ્ય વાર્તાને જેમ 'નાટક' નામ આપવામાં આવ્યું છે તેમ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૯

પણ ઇન્દુને જીવતો જોઈ, તે ઘર જમીને પોતાનું બધું ચરિત્ર કહી દેશે-એ ખીકથી-તેને મરણનો લ માર્યો, અને પછી વહેશે ઘેર પહોંચી ગયો. ઘેર જઈ ખબર કરી કે ઇન્દુનો તો પતો નથી. બન્નેના પિતા તેને શોધવા નીકળ્યા.

અંદો મિન્દુએ મિથ્યા પાંડિત્ય અને દંભથી રાજાને ઘસ કરાવવા માંડ્યો; પણ ખીલ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ તેના ખોટા વિધિ સામે વાંધો લેવાથી, રાજાની સમક્ષ વાદ થયો. તેમાં મિન્દુ નિરુત્તર થયો, છતાં પોતાનો ઉત્તર આપવાને ખે માસની મહેતલ લઈ, બહાર ગામ બટકવા લાગ્યો. દેવયોગથી જે ગામમાં ઇન્દુને તેણે માર્યો હતો તેજ ગામમાં એ જઈ અટક્યો.

ઇન્દુ જીવતો રહ્યો હતો; તે ત્યાંના મુખીએ કરેલી સારવારથી સાજો થઈ આ ગામમાં આચાર્યપદ પામ્યો હતો તેણે મિન્દુને આવેલો જોઈ તેનું સન્માન કર્યું. તેમ છતાં, દુષ્ટ મિન્દુએ તેની તો નિન્દાજ કરવા માંડી. વાતે વાતમાં એનું જીહાણ પકડાઈ ગયું. ઇન્દુને મારીને નાસી ગયાની વાત બધાના જાણવામાં આવી. તેને મારવા લીધો. ઇન્દુએ તેને ત્રણવાર બચાવ્યો અને આખરે જ્યારે એણે રાજ સભામાં ચાલેલા વાદની વાત જાણી ત્યારે તે તેને જય અપાવવા તેના શિષ્ય તરીકે પોતાના ગામમાં ગયો, સાથે આચાર્ય ઇન્દુ તેના કાવિક શિષ્યો તથા મુખી પણ વાદવિવાદ સાંભળવા આવ્યા.

ઇન્દુ રાજસભામાં ગયો, મિન્દુને જય અપાવ્યો. તે વખતે લોકો ઇન્દુની સાચી વિદ્વત્તા તથા સારા સંસ્કાર પરખી ગયા. મિન્દુનો દંભ ખુલ્લો થયો. રાજાએ મિન્દુને ખોસાવી તેને મોંઝેજ દંભનો ભેદ જાણી લીધો. તે વખતે પણ મિન્દુએ તો ઇન્દુની નિન્દાજ કરી; રાજાએ ઇન્દુને ખોસાવ્યો. ખુલાસો માગ્યો. ઉદાર દીલના ઇન્દુએ મિત્રદોષી મિન્દુનો બન્યો. તેટલો બચાવ કર્યો. પણ સાથે આવેલા મુખીથી આ કૃતની મિન્દુનો બચાવ થતો સંખાયો નહીં. તેણે બધી હકીકત જાહેર કરી દીધી.

રાજાએ પ્રસન્ન થઈ ઇન્દુને આચાર્યપદની આપી. મિન્દુને સજ કરમાવી. આ વખતે પણ ઇન્દુએ મિત્રધર્મ સાચવ્યો; છતાં આખરે તો મિન્દુ દુષ્ટપણામાં જ મરી ગયો. કવિએ 'સારાનું સારું' ફળ, દુષ્ટતાનું દુષ્ટ ફળ' એ તત્ત્વ ઠેક સુધી પ્રતિપાદન કર્યું છે. મિન્દુનું મૃત્યુ એજ એના દુર્ગુણનો નાશ છે-એમ માની વલ્લભે તેનું મરણ કર્યું છે. સામાન્ય વાર્તાઓમાં વાંચીએ છીએ તેમ જો પથાપાપાદિથી તેને સદગુણી ચલાવો પડતો આવ્યો હોત તો કવિના પાત્રલેખનમાં તેમજ કલાવિધાનમાં ખામી જણાત. પરંતુ વલ્લભે એક કુશલ વાર્તાકારની જેમ આ 'મિત્ર ધર્મ'ની બોધ વાર્તા રચી છે. બહુધા, દેવકથાનાં પૌરાણિક આખ્યાનો રચનાર મહાકવિના

કવિપુત્રે આ લોકવાર્તા રચી છે. એ હકીકત ‘આખ્યાન’ સાહિત્યમાં અવ-
નવી ભાત પાડે છે.

લોકવાર્તામાં આવતો અદ્ભુત દેવી અંશ નથા માનવકથાનું વસ્તુ-એ
બે વિશિષ્ટ અંગોવાળાં કાવ્યોને ‘લોકવાર્તા’ કહીએ તો મહાકવિ પ્રેમાનંદ
તથા તેમના પુરોગામીઓએ રચેલાં નરસિંહ મહેતાના પાંચ જીવનપ્રસંગોમાં
કાવ્યોને લોકવાર્તા કહેવી પડે. પરંતુ, જો કે એ પ્રકારની ભક્ત ચરિત્રોની
વાર્તામાં માનવકથા બેથું ચમત્કાર અદ્ભુત દેવી તત્વ દેખા દે છે ખરું; છતાં
એ કાવ્યોમાં વાંચકને જે ખાસ રસમુગ્ધ કરે છે તે એમાંનું અદ્ભુત તત્વ
નહીં, પરંતુ તે પ્રસંગોને સર્વકાલ માટે લોકપ્રિયતા અર્પનાર કવિએ દોરેલાં
આબેહુબ જતસ્વભાવચિત્ર તથા માનવસ્વભાવનું સક્ષમ અને મર્મોર્ણ વિવ-
રણ-એ છે. તેથી તેવાં ભક્તચરિત્રોમાં દેખા દેતા ચમત્કારથી ઓપતાં
કાવ્યોને લોકવાર્તાના ‘વાઝ’ માં ઠાપણ કરવાનો આતિઆપ્તિદોષ વહો-
રવા જેવો નથી. કારણ કે આવાં સન્તચરિત્રોમાંથી ધડીભર ચમત્કારનું
તત્વ બાહ્ય કરવામાં આવે તોપણ તે ચરિત્રોની મહત્તા અથવા લોકપ્રિયતા
જરા પછુ ધટે તેમ નથી.

આ પ્રકારે આપણે, ગુજરાતી લોકવાર્તાઓમાંથી માત્ર મુખ્ય મુખ્યનો
પરિચય કરી ગયા. લોકકથાના મહાસાગરમાંથી એક મુઠીમાં આવે
તેટલાંજ રસમૌતિકો અંહી એક ટેકાણે બતાવવામાં આવ્યા છે. કારણ
કે આખા વાર્તાવારિધિનું અગાધ તળાવું તપાસવાનું કદાચ કોઈ ધારે,
તો પણ તેનાથી તેમ થવું અશક્ય છે. કંઠર્ય સાહિત્ય તરીકે ઓળખાતી
હલામણુ જેઠવો અને સોન કંસારી, હોયલ પદ્મણી અને સાખો કુલાણી,
વીજાનંદ અને શેષી, રામકલીક અને નાગબાઈ, જસમા અને સિદ્ધરાજ,
મે અને ઉજળી—વગેરે રસિક લોકકથાઓ રાસકામાં, દુહામાં, કે સોરઠામાં
આળે જે કાઠીઆવાડમાં જીવંત રહી છે—(જેમાંની યોડીક પુસ્તકરચ
કરવાના સારા પ્રયાસો હમણા હમણાં થઈ રહ્યા છે)—તે બધા સાહિત્યનો
પરિચય, સ્થલસંક્રાન્તને લીધે મુલતવી રાખવો પડે છે.

વળી મહાકવિ સામળબટની વાર્તાઓનો પરિચય પણ એક સ્વતંત્ર
પ્રકરણ માગી લે; પરંતુ તેએ અંહી આપવાનું બની શક્યું નથી. કારણ કે
તે વાર્તાઓની સંખ્યા એટલી મોટી છે, તેમજ તે વાર્તાઓ છપાઈ ગયેલી
હોવાથી આળે સમાજમાં પ્રચલિત પણ એટલી બધી છે કે તેનો
પરિચય આપીને પ્રસ્તાવનાની કીમતી જગાને વધારે રોકવી દુરસ્ત ધારી
નથી. તેથીજ તેમની વાર્તાઓનો ઉલ્લેખ ધણે સ્થળે માત્ર ગૌણપણે કરેલો છે.

કંઠર્ય સાહિત્યને નામે આપણે કેટલીક લોકવાર્તાઓ કલ્પેપિકર્ણ
સાંભળીએ છીએ. તેવી વાર્તાનું મુળ પણ જુની લોકવાર્તાના સારસ્વત પ્રવાહ-

માથી નીકળ્યાનું કાષ કાષ વાર જડી આવે છે એકજ ઉદાહરણ આપુ છું 'શારદા' માસિકના, ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ ના અંકમાં "સાત તરવારીયો," નામની સચિત્ર વાર્તા છપાઇ છે તે વાર્તા સામળભટ્ટની વૈતાલ પચ્ચીશી'માં સાતમી વાર્તા તરીકે ઘાતમક સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિએ પડે છે

એક કુલટાએ પોતાના ભરથારને વચ્ચે ક્યો હતો પરંતુ તે ભરથાર કે નવો તેવો નહતો એ જ્યારે બહાર જતો ત્યારે 'ત્રણ તરવારો બાંધીને, નીકળે તેનો તાત - એ પુરુષની એકની એક છોકરી વાણીઆને ત્યાં વાટકીમાં ઘી લેવા ગઇ જરા વાર લાગી, એટલે બેઠા ઉઠી

" તોજ બાઇ ઉતાવળો તરત, સૌ પહેલુ મને આપને પ્રત,

જમવા બેઠી છે મ્હારી માત, ફાંડે છે અમારો તાત "

કુકાન ઉપર લોકો બેઠા હતા તેમને કૌતુક થયું કે 'આ છોકરી શું બોલે છે ?' ખામ છે માત ને ફાંડે છે તાત'—એટલે શું ? વાણીઆએ કહ્યું કે " છોકરીની મા 'ભરથાર ઉપર લાણુ' મૂકીને જાય છે. થાળી ઉઠી હોય તેથી બાપને દામ તે માટે જાતી ઉપર ઘી ચોપડવા માટે તે ઉતાવળથી ઘી લેવા આવી હતી "

આ પ્રવાસો ભરત નામના રાજપુત્રે સંભળ્યો, એટલે તે છોકરીની માને દાખલો બેસાડવા માટે, તે છોકરીને પરણવા તેનાર થયો છોકરીને અજાર સુધી માની ધાકને લીધે કાષ લેતું નહીં એટલે તેનું માથું થતા તે છોકરીને તેણે પરણાવી રાજપુત્ર છોકરીને બધી રીતે સુખ દેવા મડ્યો, પરંતુ

" પ્રભાત પ્રતા પ્રીતમજી, જણાવે ઝાઝુ જોર,
સ્વામા થયે અંગથી જોઈ પતિનો તોર
ઉભી રાખે આગણે, વેગળો પેતે વીર,
કસી, બરી નાખે નીતે, તરણી સામા તીંગ
કાનના વચ્ચે સોંસરે, બેઠે જમને ભીંત
એમ તીર નીત મહિરીને, વીધે કાનનો વેદ "

—છોકરી તો ધાકથી સુકાઇ ગઇ, ને મરવા પડી. મા છોકરીની ખબર જોવા આવી ત્યારે જાણ્યું કે શેરને માથે સવાશેર ધણી મળ્યા આજ્યો ખરો તેણે મનમાં ગાઠ વાળી—આ વાતને વળી સામળ ભટ્ટે ' બલા ભરેરા જોરાવર એકએકથી ' ની વાત આપીને આગળ લખાવી છે

આ પ્રમાણે આપણે આપણી લોકવાર્તાઓનો દેશદેશનો પ્રવાસ, તેમાં થતા અવનવા ફેરફાર તથા વિકૃતિઓ—એ બધું જેમ જેમ તથાસાતુ જશે તેમ તેમ આપણને લાગશે કે પૌરાણિક આખ્યાનોની લોકશ્રિયતા સાથે ખરોખરી કરતુ આ લોકવાર્તાઓનું સાહિત્ય પણ કે ' નાનું' સુતુ અથવા ઉતરલી કાલિનું નથી

લોકવાર્તાઓનું વાતાવરણ

ગયાં પાંચ પ્રકરણોમાં, ગુજરાતી 'પદાત્મક લોકવાર્તાઓની વિશિષ્ટ સાહિત્યસમૃદ્ધિનું વિહંગાવલોકન આપણે કરી ગયા. તે દ્વારા, લોકસમૂહની મનોદશા, લોકજીવનની રહેણીકરણી, લોકહૃદયના આંશ અભિવ્યક્તિવર્જક સામાન્ય રીતે હાંફુસ્થાનની અને ખાસ કરીને ગુજરાતની તત્કાલિન સંમાજ-સ્થિતિનું આણું * પ્રતિબિંબ આપણે નીહાળી શક્યા હીએ. આ સમગ્ર તત્ત્વ દર્શનને 'લોક વાર્તાનું વાતાવરણ' કહીએ તો ચાલે.

આપણી લોકવાર્તા અંગ્રેજી Romancc તથા Novel એ બેન સંમિશ્રણ રૂપ જન્મી હોય એમ લાગે છે.

“ રોમાન્સ ” એટલે કુલવાન, ચંરિત્રવાન, ઉચ્ચાસથી વીર પુરુષ અને વીરગીતાનાં 'સ્વયંવર' લગ્ન; અનેક વિદ્યા, વિદ્યાર્થો, ખટપટાં અને આવરણોને વટાવીને, સાધી આવતી અવનવા બનાવોથી ભરપૂર કથા.

રોમાન્સના બનાવોમાં કેટલાક અસંભવની કરાડોમાં પડે પડે થત જોઈએ. નાયક નાયિકાની સાથે કોઈ કપટી પ્રતિનાયક જોઈએ, નાયક કે નાયિકાને વાટી નાખવાને એક પછી એક કાળાં કર્મો અને ઘેર પ્રપંચ કરનાર; કોઈ મિત્ર અથવા (અને) કોઈ સખી જોઈએ; નાયક નાયિકાનું રક્ષણ કરવાને અને હિત સાધવાને માટે વજાદારી અને આત્મ બલિદાનનું અવધિ કરનારા;—પેલો જે જે કાળી રેખાઓ પાડે તે દરેકને ઉજ્જવલ માં ફેરવી નાખનાર કોઈ હઠાપણ, દુરબંદેશી અને સત્તાના દિવ્ય ભંડાર રૂપ વૃદ્ધ છતાં સશક્ત હિતેષ્ઠ પણ જોઈએ; સત્ય અને નીતિ, શૌર્ય અને સૌન્દર્યને છેલ્લે સરધાળે વિજયી બનાવનાર-ખાધું પીધું ને રાજ્ય કયું—એ સખી સ્થિતિમાં રચાયેલી કરનાર. વચ્ચે આવી ગયેલાં વીતકો વાહળાં કેવળ કુન્દન શોધન માટેના અગ્નિ હતાં એમ સાબીત કરી આપનાર; અને વાર્તા અસંભવિત ચમત્કાર કે અકસ્માતની અતલ કરાડમાં કોઈ પણ-કેકાણે પડી જાય—એ આ જાતિને લગતો મોટામાં મોટો દોષ એમાં નજ જોઈએ; કેમકે એવો દોષ આવી જાય તો તો આવી વાર્તાઓના

● આણું કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો છે કે ધણે ભાગે કથનાથી યદાર્થને વેચાર થયેલી લોકવાર્તાઓમાં તે તે સમયનાં સંસાર ચિત્ર પડ્યાં છે કે કેમ ? તે કહેવું અઘરું છે. એટલું માત્ર કહી શકાય કે તે ચિત્રો કવિના હૃદયની કન્ધાથી ઉત્પન્ન થયેલાં, કથનાએ ધડેલાં, અને લોકમિય યાય એવી રીતે લોકચિત્રને અનુસરીને દોરાયેલાં છે.

ભોગી વગંમાંથી પણ ધણુનો રસ એ બિન્દુ આગળથી એસરી જાય.”†
આવું કેંક રોમાન્સનું ખોખું દોરી શકાય.

અથવા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં Wonder Horror stories જેવું લોકવાર્તાનું સાહિત્ય ને વેલની ઉત્પત્તિ ચતાં પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતું તેને મળતી આપણી લોકવાર્તા છે: છતાં આપણી પ્રેમ સૃગાગ મિશ્ર વાર્તાઓમાં માનુષી તત્વ છેક ગૈાણુ સ્થાન ભોગવતું નથી. તો પણ અલૌકિક ચમત્કારના અંશભેગી ભૂત પિશાચની અમાનુષ કથા આપણી લોકવાર્તાઓમાં ખુબ એતપ્રેત યએલી હોય છે ખરી.

જેન ‘રાસા’ એનું સાહિત્ય પણ એવુંજ છે, રાસાઓ રસપ્રચુર અને મનોરંજક તેમજ એધક પણ છે. એમાં અમાનુષી સત્વો દેખા દે છે; અદ્ભુત રમ ભારોભાર ભરેલો હોય છે; અને થોતાના મનને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે આ રાસાઓના કવિઓએ તે તે કાળની લોકશ્રદ્ધાને અનુસરી અદ્ભુત કથન દાખલ કરેલા મળી આવે છે, મત્રસિદ્ધિ, સુવર્ણસિદ્ધિ, રત્નાદિકના ચમત્કારિક યુદ્ધો, ભૂત પ્રેતાદિની અદ્ભુત ક્રિયાઓ આકાશ ગમન—ઇલાદિ આ રાસાઓના મુખ્ય અદ્ભુત અંગ છે.

વળી તેમાં જુના રીવાજ પ્રમાણે ઠગપાટણની વાતો, ભૂતાદિક તથા દેવાદિક સાથે માણસના મેળાપ અને તેમનાં અમાનુષી કાર્ય, વણુઝારાના કાફલા, રાજ પસંદ કરવાની રીતો, વિષ કન્યાઓ, ભેયિરાં, કાલિકાનાં મંદિર, લુંટારાઓની ગુફાઓ—એ વગેરે રસપૂર્ણ અને પ્રાચીન રીત રીવાજનું જ્ઞાન કરાવનારા પ્રસંગો, પણ વર્ણવાયેલા જણાય છે. તે સીવાય ગણિકાઓનાં કુકર્મ, ધન લોભીઓની નીચ મતિ, અને કામૂકોની દુષ્ટ વાસનાઓનો ચીતાર આબેહુબ આપેલો મળી આવે છે.

સાહસિક પુરુષનાં સાહસ, નિર્ભયતા, પરોપકાર શુદ્ધિ, ચાતુર્ય વગેરેનું પણ યથેચ્છ વર્ણન આ રાસાઓમાં હોય છે. પરંતુ આ રાસાઓનો કેવલ મનોરંજન સીવાય બીજો વધારે મહત્વનો ઉદ્દેશ ધર્મોપદેશનો છે. હામદામ અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય, અકામ, ચારિત્ર, શીલ વગેરેનો ઉપદેશ લોક-ભાષામાં લોકગમ્યકરી સરલ વાર્તાના જિજ્ઞાસારસ ભેગો પાઇ દેવાનો એાખ્ખો ઉદ્દેશ એમાંથી તરી આવે છે.

લોકવાર્તાનું આખું કલેવર શ્રેષ્ઠ વેલની ચિકિત્સક બુદ્ધિથી તપાસવા બેસીએ તો તેને અંગ પ્રત્યંગનું સાચું જ્ઞાન આપણને થાય છે. વાર્તા શરીરને ધડનાર જે અનેક તત્વો એકઠાં થાય છે તેનું પૃથકકરણ નીચે આપીએ

છીએ. જો કોઈને, કદાચ આવી લોકવાર્તા લખવી હોય તો નીચાન આમાંનાં કેટલાંક તત્ત્વો તો તેમાં અવશ્ય દાખલ કરવાં જ પડે.

લોકવાર્તાનું પૃથક્કરણ કરતાં કેટલાક મુદ્દાઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેનો ટુંકો નિર્દેશ અહીં કરીએ છીએ:—

૧ પદાત્મક વાર્તા:

વાર્તાઓની પદાત્મક સ્વરૂપમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિ યામ છે; કારણ કે એ સાહિત્ય મુખ્યત્વે કરીને ગાઈને કહેવા માટે જ સરખાવું હોય છે. કંથાકારો અને વાર્તાકારો રસિક શ્રોતા વર્ગ આગળ રાગ કાઢીને તે વાતો લલકારતા. શ્રોતાઓમાંના કેટલાક જરાતરા ભણેલા વળી પોતાના આપ્ત મંડલમાં તેમજ પડોસીઓમાં તેની કથા કરતા. આમ મુખ પરંપરાથી આ કાવ્યોની પ્રસિદ્ધિ થતી.

ચોમાસાના ચાર મહીનામાં— જ્યારે ગામના લોકોથી ખેતરોમાં કામ કરી શકાય એવું ન હોય—તેવા દિવસોમાં ગામમાં એકઠા બે ભણેલા હોય તે આ લોકપ્રિય કાવ્યોના હસ્તનિખિન ચોપડા કાઢીને વાંચતા અને પડોસીઓ એકઠા બેસીને નિવૃત્તિથી તે સાંભળતા. આમ આ પ્રચીન કાળના વાંચનનું અને જ્ઞાનપ્રચારનું લક્ષ તેમજ ખેડ લુપ્ત પ્રજારનું દેવાથી તે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થઈ પડે તેનું પદ્યમય કથા સાહિત્ય કિંતન થતું હતું. તે કાલ પાંચન કેવલ આત્મવૃત્તિનું નહોતું, પરંતુ પરમમનનનું—સમ રંજનનું હતું તેથી જ પદાત્મક વાર્તાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. + અપવાદરૂપે હીરવિજય—સુરિના એક શિષ્યે મત્તરમાં જનકમા પૂર્ણિમામાં ‘વૈતાલ પચીસી’ ગદ્યમાં રચેલી જણાઈ છે.

૨. લોકવાર્તાના રચનાબંધ

મુખ્યત્વે કરીને દૂદા, દોહરા (દોખક), સોરઠા, ચઉપાઈ (ચતુષ્પદી) અને છંદપદ્યમાં લોકવાર્તાઓ રચાઈ છે. જૈન રાસાઓમાં, આ ઉપરાંત પીળા પાકૃત તથા અપભ્રંશ સાહિત્યમાંના ગાથા, વસ્તુ, વગેરે છંદોના ઉપયાગ થયેલો હોય છે. વળી લોકોમાં પ્રચલિત સુંદર સુગેય

+ “ કવિતા અને સાહિત્યના ” લેખક વાર્તાઓની બહુધા વજ્રનાત્મક કવિતાને માટે એવા અર્થનું લખે છે કે: “ જે વાર્તાને મધમાં કહેવા હરકત નથી, અને જે કવિતા મધમાં ઉતારી શકાય એવી ધણી તરવ અને મધની વાલીને જ મળતી છે. તેની વાર્તાએને યવમા મુકી, —ગિતાની અલૈકિંગતાને માત્ર કદાચીએ કહેવામાં ગુમાની દેવાની છે ? ” આ નિધાનનો ઉત્તર ઉપર અપાયો છે. વાર્તાઓના કવિનું વાતનિ કવિત્વ પ્રજ્ઞ રીતે ખીલવવા તરફ લક્ષ્ય નહોતું; તેની તેને જરૂર નહોતી. તેને તો માત્ર વાર્તાઓનો રસ અર્જનન વડે, અને વાર્તા કહેવામાં સરલતા પડે—એટલું જ એવનું હતું.

‘દાળ’ નો ઉપયોગ પણ તેમાં કરાતો અને દરેક ‘કડવા’ જેટલા લાંબા પદને, ‘દાળ’ નામથી ‘ઓળખાવાતું’. ‘આખ્યાન’ માં પાંડવમાં આવતા ‘કડવાં’ જેવા વિભાગને બદલે કેટલીક લોકવાર્તાઓમાં ‘ખંડ’ નામ આપવામાં આવતું. ‘દંસાવલી’ ની વાર્તા ચાર ખંડમાં અને ‘શીલવતીનો રાસ’ છ ખંડમાં વહેંચેલો છે. નરસામૃત ગણપતિના ‘માધવાનલ કામ કુંડલા દોષધ કબંધ’ માં, દસ વિભાગમાંના દરેકને ‘અંગ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

દુહા અને ચંદ્રપાદનો ઉપયોગ અપ્રસંગિકાળ કરતાંએ પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. તેથી વ્રજભાષા ઉપરથી એ જાહેરનો ઉપયોગ ગુજરાતી કવિઓએ કરવા માંડ્યો.* એમ કેટલાક માને છે તે ખરું નથી. બધી દેશી ભાષાઓનું મૂલ ઉદ્ભવ રચાન એક હોવાથી મૂલનુંજ અનુકરણ થયું છે એમ માનવું ખુસંગત છે.

આવા પદાત્મક રચનાખંધને લીધેજ કેટલીક લોકવાર્તાઓ શુદ્ધાઈ નથી અટકી છે. કેટલીક કંઠસ્થ લોકવાર્તાઓ સોરઠ અને દુહાઓ દ્વારા સચવાઈ રહી છે. આખી કથાના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો એકએક દુહાનો રોકો લઈને ઉભા કરાએલા હોય છે. તે સીવાયના આંતર વાર્તા કહેનાર ગદ્ય વડે પુરા કરે છે. આવા દુહાઓ અને મોરઠાંઓના સમૂહ રૂપી ઐક્યિતક ની વચ્ચે વાર્તાનો સળંગ દોરો પડેવાતો પરવાતો ચાલ્યો આવ્યો છે. કેટલીક વાર તો એક દુહો એટલેજ એક કાવ્યમૌકિક—એક શ્લોક પડે એકજ આખું કાવ્ય; આ પ્રકારે આવું વાર્તાસાહિત્ય એક મેચિયા બીજે મેંએ પરંપરાથી ઉતરી આવેલું છે. તે તેના પદાત્મક રચનાખંધને લીધેજ. આપણી પ્રાચીન પાલવાર્તાઓ તથા મલની વાર્તાઓમાં પદના એક ખંડથી આખી વાર્તા સંભારી રાખવામાં આવે છે.

૩. લોકવાર્તાના ઉદ્દેશ

ધણી ખરી વાર્તાઓની રૂઝઝુલિ ઉપરથી વાર્તાનો ઉદ્દેશ આનંદ અને મોંઘ આપવાનો જણાય છે. તેની સાથે દુનીઆના અનેકવિધ વ્યવહારોનું, મનુષ્યસ્વભાવનું અને કૈંક અંશે ભૌતિકલૈક તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ વિકસાવવાનું જ્ઞાન પણ આ વાર્તાઓદ્વારા મળે છે.

* “કોહરા, ચોપાઈ વગેરે જાદોમાં વળદેશના તથા અયોધ્યા પ્રાંતના કવિઓની કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ છે; તેનો અભ્યાસ કરી ગુજરાતી બાષાના દોહરા ચોપાઈ વગેરે જાદોમાં સૌથી પહેલી શામળમટે કવિતા રચી હોય એકું જણાય છે. તેથી વ્રજભાષાના સબ્દો ગુજરાતી કવિતામાં ત્યારથી બજવા લાગ્યા.”

લોકવાર્તાઓમાં, કેટલીક પ્રેમકથાઓ તો કેટલીક ચાતુરીની કથાઓ; તો વળી કેટલીક નીતિ અને યુદ્ધિને કેળવનારી વાતો † હોય છે. તેથીજ વિવિધ ફલપ્રતિષ્ઠાઓમાં, સાંભળનારને-ચતુરપણું પ્રાપ્ત થાય, ચિત્તને વિનોદ તથા આનન્દ મળે, જિજ્ઞાસા તથા કૃતૃદ્વય સંતોષાય, યુદ્ધિ ખાસે, પ્રેમીવિયોગીનો સંયોગ થાય, વિઘ્નીને વિરદ ન પડે, સતીનું શીલપણું રક્ષાય, નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય-વગેરે વગેરે ઉદ્દેશ પ્રકારના ફળની લાલચ કવિઓએ આગળ ધરેલી હોય છે અને અલખત, બોધાત્મક શૈલીમાં રચાએલી આ લોકવાર્તાઓનો એવો જ્ઞાનપ્રચારનો હેતુ સિદ્ધ નહોતો થયો એમ કોણ કહી શકશે ? છેક દલપતરામ સુધી 'પ્રીત ધરે પરદક્ષ પદે, વળી નીતિ ધરે સુધરે નરનારી' -વગેરે જે કવિતાનો ઉદ્દેશ જણાવવામાં આવ્યો છે તેજ ઉદ્દેશ બહુધા લોકવાર્તાઓએ પુરો પાડ્યો છે. સામળના સંસારના અનુભવો અને વ્યવહારમાં ઉપયોગી રહે તેવા ઉપદેશો, તેના શ્રાતાઓમાંના ધણકોનો જીવનમાર્ગ સરલ અને નીતિમય બનાવવામાં સહાયજૂત થયા હશે એમ માની શકાય આ દૃષ્ટિએ લોકવાર્તાના કવિઓનો મધ્યમ તથા દલકા વર્ગના પ્રાકૃત લોકો ઉપર ભારે ઉપકાર છે એમ કહેવું જોઈએ.

૪. જૈન કવિઓનો ફાળો

લોકવાર્તાના સાહિત્યમાં ખાસ આગળ પડતો ફાળો જૈનોનો છે. ધર્મપ્રધાન રાસાઓ ભેગા કેટલાક લોકવાર્તાના પ્રબંધ પણ જૈનસંઘના મનોરંજન માટે જૈન કવિઓએ રચ્યા છે. આ બધા કવિઓ ગૃહસ્થ જીવન ગાળનાર નહોતા; પરંતુ ગચ્છમાં રહેનાર યતિઓ અને સાધુઓજ હતા. સંસારથી અસંગ જીવન ગાળનાર આ જૈન સાધુ કવિઓએ પ્રેમશૃંગાર મિશ્ર લોકકથાઓ લોકરંજનાથે રચી છે; અને પોતાં કીર્તરાગ હોવા છતાં 'સર્વ રસ ધુરિ સિણુગાર રસ' † ને વર્ણવવામાં પણ આ જૈન લોકકવિઓએ બાકી રાખી નથી. જતાં શૃંગાર કથાઓ કહેવામાં એમનો હેતુ બીજો હતો, તે 'લોકોની રસવૃત્તિ અને શૃંગારરસનું સાહિત્ય' -એ વિષયનો ઉલ્લેખ થશે ત્યાં બતાવાશે.

જૈનેતર કવિઓએ રચેલી લોકવાર્તાઓનું સંખ્યા-પ્રમાણ બહુ ઓછું છે. 'માધવાનલ કામકુંડલા દોઝક પ્રબંધ' રચનાર કાયરચકવિ ગણપતિ,

† લોકવાર્તાઓના ઉપયોગ સ બધી લોકો શું ધારતા તે ઇ સ. ૧૮૬૦ માં ૭૫-એલી 'બત્રીસ પુતળોની વાર્તામાંની 'ગાટકાની વાર્તા' ના મુખપટ ઉપરથી જણાય છે. (આ વાર્તા) દોહરા તથા ચોપાઈથી સામળ કવિની કીર્તિથી છે. આ પ્રાંતના લોકોની જુદી તથા ચતુરાઈ વધે તેને વાસ્તે લલ્લુભાઈ અમીચંદે પોતાના છાપખાનામાં છાપી છે. " - જુઓ 'સાહીત્ય સાહિત્ય' પૃ. ૧૧૭.

‡ કુશલલાલ વાગકરે 'મારેદોલા ચક્રપાઈ'

‘ વિક્રમકથા ’ તથા ‘ નંદખત્રીશી ’ રચનાર નરપતિ, ‘ સદ્યવત્સ વીરચરિત્ર ’ ની પ્રેમકથા લખનાર કવિ જીમ, સંસ્કૃત ગદ્ય ‘ કાદમ્બરી ’ નો પદ્ય અનુવાદ કરનાર બાલણ, ‘ વિક્રમચરિત્ર ચઉપ.છ’ રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ, ‘ કપૂરમંજરી ’ ની પ્રેમવાર્તા લખનાર મતિસાર, ‘ રસમંજરી ’ ની સ્ત્રીચરિત્ર સંબંધી વાર્તા રચનાર વચ્છરાજ, ‘ કામસેન કામાવતી ’ તથા ‘ હંસાવલી ’ ની વાર્તા રચનાર ખંભાતી કવિ શિવદામ, ‘ કામાવતી ’ ની અદ્ભુત વાર્તા રચનાર પ્રેમાનંદચિંપ્પ વીરજી, ‘ મિત્રધર્માખ્યાન ’ ની લોકવાર્તા રચનાર કવિપુત્ર વલ્લભ, તથા સૌમા ગેર જેવો અનેકાનેક વાર્તાઓની રેલંછેવ કરનાર મહાકવિ સામળભટ્ટ—એટલા જોતેર કવિઓનું વાર્તા સાહિત્ય અત્યાર સુધીમા જાણમાં આવ્યું છે. ‘ પ્રેમાવતી ’ જેવી કવિના નામ વગરની વાર્તાની શોધથી હજી બીજી ધણી ભુલાઇ જવાથી વીસારે પડેલી પદ્યવાર્તાઓ કાઢી દિવસ હાથ લાગશે એમ આશા રહે છે.

૫. લોકવાર્તાના મહાકવિ સામળભટ્ટ

કેટલાક જોન કવિઓએ એકથી વધારે લોકવાર્તાઓ રચી છે. તેમાં કુશલસાહ વાચકે રચેલા ‘ માધવાનલ રામ ’ તથા ‘ મારુટોલા ચઉપાછ ’ એ બે શિષ્ટ શૈલીની લોકવાર્તાઓ કહી શકાય; છતાં વર્તાઓની સંખ્યા તથા શૈલી વિચારતાં લોકવાર્તાઓનો મહાકવિ તે સામળભટ્ટજ.

જેમ પ્રેમાનંદે પુરાણોક્ત આખ્યાયિકાઓ લખને આખ્યાનો રચ્યા છે તેમ સામળે પણ લોકોમાં પ્રચલિત કથાવાર્તાઓને નવેસર પ્રચારમાં આણી છે. પ્રચલિત લોકકથાઓનો આખુટ ઝરો તેને હાથ લાગતાં એ ચતુર અને બહુશ્રુત કવિએ માનવ કથાઓ જેવી લોકવાર્તાઓનું સાહિત્ય ‘ પોતાનું ’ કરી લીધું; અને તે ઉપર પોતાની કલાની છાપ મારી દીધી. આ પ્રકારે મુખપરંપરાથી પ્રવાસ કરતી તૈઆર વાતોના અસ્તિત્વથી સામળને બહુ અનુકૂલતા મળી હતી. તેથીજ એ મહેનતુ તથા મધ્યમ સમાજનું મન સમજી જનાર મહાકવિએ પોતાની અદ્ભુત-શૃંગારમિશ્ર કથાઓથી પ્રાકૃત લોકોનાં મન મુગ્ધ કર્યાં હતાં. જેમ પ્રેમાનંદને, પુરાણમીઓનાં પ્રાકૃત યોગીયાં ઉપરથી માનવજાતની વાસ્તવિકતા ચીનરનારાં તથા હૃદયની લાગણીઓને અસર કરે તેવાં અનન્ય કાવ્યો ઉપજાવી કાઢવાનાં હતાં. અને તે માટે તેમને ચિત્રકલાનાં સધનો—ફલક, પીંછી, અને રંગ—વગેરે સત્તરમા શતકના સાહિત્યમાંથી તૈઆર મળ્યાં હતાં,—જેમ સામળને જુની વાર્તાનાં પાત્રોના હૃદયમાં ઉતરી, પોતાના સમાજનું ચચારિત વાતાવરણ ઉજી કરી, નવા ચાતુ જમાનાનાં વાર્તાચિત્રો દોરવાનાં હતાં. તે તેણે એક કુશલ ચિત્રકારની જેમ અદ્વિતીય પોતાની પીંછીના એક બે અડા ઉભા લીંટા કરીને જુના ચર્ચ ગણેલાં રંગનાં ચિત્રોમાં નવા જમાનાનાં રંગદંબને

પ્રુષીધી સમજાવી દીધા છે; અને એક રીતે જુની લોકવાર્તાઓની નેવી આવૃત્તિજ હોય તેમ તેનાં વાર્તાચિત્રોથી તેણે યુજરાતી સાહિત્યનો વાર્તાવિભાગ સજ્જાર્યો છે. કેટલીક વાર તો મામળામાં ઉગી સર્જનશક્તિનાં પણ દર્શન આપ્યુંને થાય છે. એકજ ઉદાહરણ ખસ થશે. ‘વેતાલ પચીથી’ ની શરુઆતમાં સિદ્ધગુરુ દ્વિધની સ્પર્ધાની સ્વતઃકલ્પિત ચમત્કારિક આખ્યાયિકા ગોઠવીને, કવિએ, પછી આવનારી પચીસ વાતોને માટે સુંદર પથ્થાદભૂમિ ઉભી કરી છે. તે પ્રસંગ મૂલ્ય સંસ્કૃત ગ્રંથમાં અથવા તો ખીજા જૈન કવિઓએ કરેલાં તે વાર્તાના સંસ્કરણોમાં નથી.

સામળની વાર્તાઓમાં સરલતા છે; એમાં એકસરખો અદ્ભુત રસ-પ્રવાહ છે; અને એ રસનો ધોધ આપણી કલ્પના, તથા જિજ્ઞાસાવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરી આપ્યુંને રાચે ધસડી જાય છે. પરંતુ એની વાર્તાઓ તેનાથી આગળ કેં કરી શકતી નથી ઉત્તમ કાવ્યની પેઠે આપણા અંતરમાં રહેલ ગૂઢ રસવૃત્તિને તે ઉત્તેજતી નથી એની વાર્તાનું નાવ ક્યે બંદરે લંગર કરશે, અને આપણને ક્યે કીનારે ઉતારશે તે કહી શકાતું નથી. વળી ત્યાંથી પાછું ક્યારે લંકારમે તે પણ જાણ્યું તોટલું અધરું છે. આમ સામળની, વાત કહેવામાં ધણી ઉતાવળ હોય છે. કોઈ વસ્તુને દરીને જોવાની કે તેને ભોગવવાની તેને નવરાશ નથી, જમરની પેઠે તેનું મન સુગંધી લેતું જાય છે, હિતું જાય છે; છતાં પણ નના વિષયને વગ કહી ચતું નથી. તેનું મન સદા ગતિમાં હોય છે. વાર્તાની ક્રિયા—Action ઉપર એનું ખાસ ધ્યાન લાગેલું રહે છે કવિ પોતાનું કર્તાપણું દી જુલને નથી; અને વિાગમગ્ન થઈ ચાલતા રસમાં તેનાથી તલ્લીન થઈ જવાતું નથી. આ ખ્યાતમાં તે આખ્યાન રચતાં વિષયવશ થઈ જનાર પ્રેમાનંદ બહુ ચહે.

સામળની વાર્તાઓમાં સુંદર શબ્દચિત્રો, મનુષ્યસ્વભાવનું ખાલ નિરીક્ષણ, ઉપદેશમય વચનો અને વાણીની સરલતા તથા સમોદતા એટલાં પ્રતિભાવનંતાં તરવો અવશ્ય દેખા દે છે. કવિને સંસારનો, જુદી જુદી વ્યક્તિઓનો અનુભવ ધણો ઉડો હતો. જુદા જુદા ધંધાદારીનાં જીવન કેવાં જુદાં જુદાં ધમાઈ જાય છે અને સંયોગવશાત કેવાં પરિવર્તન પામે છે તે બધું જોવામાં અને તેને આગેહુળ ચીતરી જતાવવામાં સામળની ઉંડી નજર સારો વિજય પામી છે. તેના ચિત્તનું સર્વઆદિત્વ પણ અજબ પ્રકારનું છે. એના મગજમાં અસંખ્ય વાર્તાખંડો તરવરતા હશે; તેને પ્રસંગ આવતા પોતાની વાતોમાં સાંકળી લેવાનું એ ચુક્યો નથી.

સામળ, આમ વર્ગનો—Masses નો કવિ છે. સાધારણ અજ્ઞાન લોકોને કેમ લાગે છે તે એ જરાજર જાણે છે; તે તેમના હૃદયમાં અને વિચારમાં

છેડો ઉતરી શકે છે; છતાં તેની ભાષામાં ગ્રામ્યતા કે અસંસ્કારિતા ખાસ જણાતી નથી. એની વાતો બહુધા સંસારી જનની છેલ્લી પાયરીના સમાજને લક્ષમાં લઇને લખવામાં આવી છે. તેથી તત્કાલીન લોકોને તે ખુબ રસપૂર્ણ લાગેલી હોવા છતાં, સર્વકાલીન ગુણો તો તેની વાર્તાઓથી ઘણી ઘોડીમાં આવી શક્યા છે. નવલરામભાઈએ તો આખર-ભવિષ્ય બાખ્યું છે કે " પ્રેમાનંદ જેવાનાં કાવ્યોમાં Aghena (સામયિક) કાવ્ય કરતાં જનપ્રિયપણુ ઓછું; પણ કુલજનપ્રિયપણું વધારે છે. સારે સામળભટ્ટ પ્રેમાનંદ કરતાં એના વખતમાં વધારે જનપ્રિય હતો, હાલના કાળમાં કેંક છે ને યશ; પણ શોકા વખતમાં હુજશે-પણુ નામ તો નહીં જુલાય. "

સામળ કેટલીકવાર-જુના સીસામાં નવા અર્ક ઊરવા જેવું કરે છે. જુના વિચારને નવા રીતરીવાજથી એ ચીતરે છે. જુના લોકના વહેમને એ વખત આવે સારે હસી કાઢે છે, છતાં રસ જમાવવાની જરૂર જણાય સારે. તેનો આશ્રય લેતાં પણ એ અવ્યકાતો નથી. પ્રેમાનંદ કરતાં એ વહેમને એ વધારે માન આપતો જણાય છે. સામળનો એક કે સિદ્ધાંત પાકો નથી. વ્યવહાર પુરતું, અનુકૂળતા-પુરતું એનું બધું જણાય છે. નારીશ્રવન અને સ્ત્રીનું સમાજમાં સ્થાન-એ આખતમાં એના પરસ્પરવિરોધી ઘણા વિચારો વાર્તાઓમાં ઘણી લીધેલા મળી આવે છે. સામળની સરખામણીમાં પ્રેમાનંદ, જુના મન્તવ્યોને માન આપનાર છે, શોકો વહેમી પણ છે, છતાં એ સિદ્ધાંતી છે. એની માન્યતાઓ જુદીએ સ્વીકાર્ય ગણેલી અને તેથી દૃઢ છે. પ્રેમાનંદમાં સ્ત્રીતવની ભાવના એક શિષ્ટ અને અવિસંવાદી સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે. સામળની વાર્તાઓનું ખીલું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ જણાય છે કે પ્રચલિત રીતરીવાજોની વિરુદ્ધ એ બેધડક ધટનાઓ જોડીને જાય છે. ખાનપાન, લગ્ન, રનેદ વગેરેમાં એ સુધારક જેવો દેખાય છે. છતાં તેના શ્રેતાઓને એ સુધારાના વાતાવરણથી કેં આઘાત થયો હોય એમ જણાતું નથી, હોદ બહારના દરીઆઈ વેપારનું પણ સુંદર દર્શન એ ઘણી વાતોમાં કરાવે છે.

સામળ ભટ્ટ જાતેજ અથવા તો ગુમાનભારોટદ્વારા રખીદાસના આશ્રિત મંડલમાં, પેતાની વાર્તાઓને જમાવતો. તેથી અઘણુ મામડીઆઓની રસવૃત્તિ પારખીને તેને રચના કરવી પડતી. તેનું ધ્યાન, ખાસ કરીને, રસ જમાવવામાં અને જ્યાં વાતોના રસ ગોળા થવા આવે ત્યાં નવી આડકથા અથવા તો અદ્ભુત ચમત્કાર કે એવું કેંક મુશ્કેલી વર્તાના નિતાસારસને વધારે દ્રવ્યો બનાવવા તરફ દર્શનાં રોકાઓ રહેતું. તેથી તેની વસ્તુસંકલનામાં ખુબ શૈથિલ્ય અને દીર્ઘસત્રીપણું જણાય છે.

સીનેમાનાં બેદી ચિત્રપટો ઉઠેલાતા હોય તેવી લાગણી એની વાતો વાંચતા આપણને થાય છે.

ચમત્કાર અને કૌતુકમયત્વ પોપવાની ખાતર ટાકી દીધેલી આડ-કથાઓ અને દૃષ્ટાન્તો—એકલાં વાંચીએ તો સારી વાર્તાઓ હોય છે એ ખરું; પરંતુ કેટલીકવાર તેની યોજનાથી વાર્તાની સંકલનામાથી સમગ્રભાણતા અને સંવાદીપણું જતાં રહે છે. આમ ચવાથી પાંચાલેખન ઉપર પણ કવિનું ધ્યાન રહેતું નથી, અને વાતમાં કંકડા પડે છે, તે કારણથી સાંપ્રત કાળના વાંચકને સામળની વાર્તાઓમાં રસની લહરીનું ખંડન વારે વારે જણાય છે. સામળનો શ્રોતાવર્ગ તે સાંપી રહેતો હશે અને ચલાવી લેતો હશે એ જુદી વાત છે. સામળની વાતોના આ દરેક કંકડામાં રસની લહેર ખરી, પણ ખીળ કંકડા સાથે લહેરની સળંગતા ખીલકુંલ નહીં. તેથી આડકથા, સુભાષિત કે જુદા જુદા નીતિવચનોનું એક ખીળ સાથે અનુસંધાન મેળવતા તેમની વાતોમાં કિલજતા આવી જાય છે. આવા લહરીખંડનને લીધે આપણા આલ વિવેચક, તેની વાતોને ‘ખંડ લહરી’ કહીને ઝોળખાવે છે. એકંદરે “પડિતને—આલણુને કવિ પ્રેમાનન્દ; અને વાણીઆ એટલે સંસારશુદ્ધિવાળાનો કવિ સામળ”—એ કથન પુરેપુરું સાચું લાગે છે.

સામળનાં શ્રીપાત્રો, તેની વાર્તાના અવવાસી આગળ એક રસિક પ્રદેશ ખુલ્લો મુકે છે. તેની નાયિકાઓ ભણેલી, ઘીટ સ્વભાવની, મુરકેલી વખતે મુંઝાડને પટી રહે તેવી નહીં, પણ મનોભળ અને શુદ્ધિભળથી પોતાની મુરકેલી દૂર કરવામા નીડરતા દાખવનારી અને પુરુષવર્ગના નાયકો કરતાં એ વિશેષ જાજવસ્થમાન છે. “સામળની વાર્તાઓની સ્ત્રીઓ એટલે આજના સમયમા જોવામાં આવતી આપણી ગદનગતિહીન અગ્નિ, પોત્તી, કેડેથી વળી ગએલી સ્ત્રીઓ નહીં; પરંતુ સાદસિક, ભણેલી ગણેલી, શિષ્ટ, યુક્તિજ્ઞાન સૌદર્યવાન, લાવણ્યથી, જોખમ ખેડવામાં તત્પર, અને ગુણ વિશેષમાં મોટે ભાગે શીલવતી. તે સ્ત્રીઓને ગાતા, વગાડતા, નાચતા અને ઘોડેસ્વારી પણ આપડે છે.”

એકંદરે સામળની વાર્તાઓમા પેટાવાર્તાની ગ્રંથણી, સમસ્યાપૂર્તિનો શુદ્ધિવિલાસભરો પ્રસંગ, સંસ્કૃત સુભાષિતોની રત્નખાણુમાથી ખોદી આણેલાં હોય તેવા ઉપદેશ—રત્નોની ગ્રંથેલી રત્નમાલ, તથા માનવ સ્વભાવનું ઉપરછણું પૃથકકરણુ અને તેનું વાસ્તવિક (realistic)

આલેખન એટલાં એ મહાકવિની કવિતાનાં ખાસ ગુણલક્ષણ છે; અથવા તો એ તેના ગુણોની શુદ્ધસીમા છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

૬. નાયિકાનાં નામથી વાર્તાની પ્રસિદ્ધિ.

લોકવાર્તાઓમાની ઘણી પ્રેમકથાઓજ હોય છે. તેમા નાયિકા વિશેષ તેજસ્વતી હોય છે તેથી આખી વાર્તાને તેના નામ ઉપરથીજ કવિઓ ઓળખાવે છે. નાયકો ઘણે ભાગે વાર્તામાં ઔણ્ડયાનજ લે છે. તેથી જાણે નાયિકાના તેજોગુણો પડછો પાડવા માટેજ તેમનું અસ્તિત્વ ન હોય એમ કેટલોકવાર ભાગે છે. સરખામણીમાં લોકવાર્તાની નાયિકા વધારે તેજદાર, વધારે શુદ્ધિશાળી અને મન ઉપર સહન તથા સચોટ અસર કરે તેવી કલ્પાઈ હોય છે.

આ કથન એકલી ગુજરાતી વાર્તાઓને લાગુ પડે છે તેમ નહીં. છેક સંસ્કૃત કથાઓથી માંડી, હીંદી જેવી ખીજ પ્રાન્તિક ભાષાઓનું વાર્તા સાહિત્ય જોઈશું તો ત્યાં પણ તેવી વસ્તુરચિતિ જણાય છે. સંસ્કૃતમાં કાદમ્બરી, તેમ પ્રાકૃતમાં તરંગવતી, હીંદીમાં મૃગાવતી, ધન્દાવતી, પદ્માવતી, મધુમાલતી-વગેરે તેમ ગુજરાતી પદ્મવાર્તાઓમાં, રસમંજરી, હંસાવલી, પ્રેમાવતી, પદ્માવતી, કામાવતી, લદ્દાભામિની, વિદ્યાવિલાસિની કપૂરમંજરી, શશિકલા, પ્રેમલા લક્ષ્મી, તથા કંઈક સાહિત્યમાંની ઐતિહાસિક, નાયિકાઓનાં નામમાત્રથીજ શ્રોતાઓ કાન ફૂડાવીને તેમની રસવાર્તાઓ સાંભળવા તૈયાર થઈ જાય છે. આ નાયિકાઓનાં નામ સમાજમાં એકસરખાં લોકપ્રિય હશે એમ તે નામોને વાર્તામાં વારંવાર યોગ્યએલાં જોઈને કહી શકાય છે. પુષ્પાવતી ચંપાવતી, લીલાવતી, કામાવતી, પદ્મિની, હંસાવલી, સુલોચના વગેરે જેવા, નામો તો ચલણી સીકા જેવાં પ્રચાર પામી ગયાં. લાગે છે. કોઈ યુવાન નાયક રાજકન્યા પરણી લાવતો સારે આમાનાંજ ઘણાંખંડાં નામમાંથી તેનું નામ નીકળી આવતું.

૭. લોકવાર્તાની શુદ્ધણી

લોકવાર્તાના કવિને જ્યારે જિજ્ઞાસારસ અને વસ્તુસંકલનામાં મદદ જોઈતી હોય ત્યારે ટેકડેકણે દેવાને ઢિલા કરવાની, મોટા અકરમાતો ગોઠવવાની, ચમત્કાર લાવવાની, અથવા તો નાયક રંકનો રાજા થાય અને રાજાનો રંક થઈ જાય એવો માર્ગ કરવાની તેને સંપૂર્ણ છુટ રહેતી. તેને પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસની જરૂર રહેતી નહીં; અનુપ્યસવભાવનો ખુલ્લો વિપરીત જણાય તો તેમાં લોકવાર્તાના કવિને વાધો લાગતો નહીં. પરંતુ હવે બધાં પાત્રોનો મંજુમેજો ગમે તેમ ભેજો કરવો અને 'ધર્મ'ના જય-પાપનો ક્ષય-એ નીતિચત્ર તાણુંતુણીને પણ બહાર લઈ આવવામાં તેની વાર્તાની સાર્થકતા રહેલી જણાતી.

કૌતુકમયત્વના પોષણને અર્થે કવિઓ કેટલીક વાર અસંભાવ્ય પ્રસંગો બ્રહ્મણે જતા. પરંતુ વાર્તારચનામાં અપ્રદિત ઘટના સચુકિતક ન હોય તો તે વાર્તા નીરસ લાગે છે; અને શ્રોતાના મનમાંથી અમંભવનો વિચાર દૂર ન થયો હોવાથી શ્રોતા વિષયવસ્તુ જનીને વાર્તામાં તત્સ્વીન થઈ શકતો નથી. આરે અમંભવિત ઘટના સંભવિત જેવી લાગે સારે વાર્તા લખનારને સફળતા મળી છે એમ કહેવાય—આ મુદ્દા ૧૫૦ ધણા વાર્તાવિષયકો તથા રાસા રચનારાઓનું ધ્યાન રહ્યું લાગતું નથી. જ્યાં અસંભવ જેવું વસ્તુ હોય ત્યાં મત્રાદિ પ્રણાલિને લીધે અથવા તો કાંઈ પુનર્જન્મ અથવા ગત જન્મના સંસ્કારોનો આશ્રય કરીને એ અપ્રદિત ઘટના સંભાવ્ય કરી દીધી હોય છે સારે વાર્તાના જિજ્ઞાસારમના વહેણમાં તથાના શ્રોતાઓને તે સુપ્રદિત લાગે છે; અને તેથી તેમને મન વાર્તારચનાનો દોષ સાલ્યો નથી.

અર્વાચીન કાળમાં, આવી પુનર્જન્મ અને પરજન્મની વાતોના અનુસંધાનવાળી રચના કદાચ, કેળવણીના વાચકને અસર ન કરે; પણ એ વાર્તાનો કવિ જે વખતમાં થયો છે તે વખતના લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા, તથા પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ હોવા સંભવી શકે છે—એવી તે વખતના અલણ શ્રોતાઓની માન્યતાને લીધે, તેમને તે વાર્તા રચનામાં કે' અસ્વાભાવિક લાગતું નહીં. અદ્ભુત રસથી ઉભગતી પ્રાચીન વાતોમાં ધણુ ખરું એમજ કદાચ લેવામાં આવ્યું હોય છે કે એક કુળીન નાયક પ્રવાસ પગ નીકળી પડે છે, ત્યાં અદ્ભુતિક સૈન્દર્યવાન કુમારિકા મળે છે, અને તારામૈત્રિક રચાય છે. દ્વિમિલાપથી જન્મેના અંતાકરણમાં પ્રેમ સ્ફુરે છે. પછી તેમને તેમનો "પ્રેમ" સફળ થવામાં અનેક વિઘ્નો અને વિટંબનાઓનોડે છે. જન્મેની દુખમાં કસોટી થાય પછી આખરે વીરતિનું વાદળ વિખેરાતાં નાયક નાયિકા બેગા થાય છે અને છેવટે સુખી થાય છે—આમાં અદ્ભુત અને તેથી અશક્ય તથા અસંભાવ્ય લાગના, લગભગ એકમરણુ સામ્ય જતાવનારા ચિત્રો જુના જમાનામાં કદાચ વારતવિક ગણાયેલા હોય; અને અનુભવી વાચક અથવા શ્રોતાને મનોરંજક પણ લાગ્યા હોય; પરંતુ હાલ તેની તેટલી શક્યતા નેવાય તેમ લાગતું નથી. એકંદરે અદ્ભુત કૌતુકમયત્વના હીમાયતી આ કવિઓ ધર્મરચાને સર્વથા મનુષ્યવૃત્તિને અનુચરતી માની, મૃતસંજીવનીના પ્રણાવથી ભરી જતા નાયક કે નાયિકાને અતમા મેળાપ કરાવીને સંતોષ માને છે કેટલીક કાઠીઆવાડની મલ ઘટનાઓ ઉપરથી જન્મેલી લોકવાર્તાઓ સીવાય કરુણપર્વસાગી ખીજ એકે લોકવાર્તા નેવામાં આવી નથી.

૮. મધ્યકાલીન લોકોની રસવૃત્તિ અને શૃંગારરસનું સાહિત્ય જે સમાજમાં પ્રેમ શૃંગારમિત્ર અદ્ભુત લોકકથાઓનો સારો ઉદાહરણ

‘ જોતા નવરસ પણ જાગિ, સનિ હું ધુરિ સિલગાર;
રાગે સુરનર રન્ધિયે, અનવા તસુ આધાર. ’

— ‘ અજસા ’ જેનું આલબન છે એવો શૂંગાર, ‘ સર્વ રસમા ધુરિ ’ છે.
જેવા રસ એક શૂંગારમા થુ થુ છે તે કહે છે:—

‘ વચન વિલાસ વિનોદ રસ, હાવલાવ રતિ હાસ,
પ્રેમ પ્રીતિ સયોગ સુખ, એ સિલગાર અગાસ. ’

આ પ્રમાણે શૂંગારરસનું શ્રેષ્ઠ રચનાએનું અને પોકામા તે સ્ત્રીકાર
પાત્રેનું આપણે જોઈ શકીએ છીએ

થનો હતો, અને જે પ્રોત્સાહનને લીધે લગભગ સૈકે સૈકે લોકપ્રિય વાતોનાં નવાં નવાં સંસ્કરણો રસિક સમાજને કવિઓ ભેટ કરતા હતા - તે સમાજની રસરુચિ કેવી હશે તેનો ટૂંક સમયમાં આવી શકે છે. ધર્મકથાઓ પ્રગ્નના બધા ભાગને બધા કાળ માટે રંગે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. એટલે કલ્પનાની પાંખે ઉડનાર યુવાન લોકસમાજના મનોરંજનનું સાહિત્ય તેમની રસ-રશ્મિને પોષવા ઉત્પન્ન થતું જ હતું.

જે સમાજમાં 'વસન્તવિલાસ' જેવું "ચમક ચમક ચતી આદરણી જેવું" મધુર અને ભાવભરી બાનીમાં રચાએલું કાવ્ય મળી આવે છે તે કાળના લોકોની રસરુચિ કેવા પ્રકારની હશે તેહું તેમાંથી ટૂંક દર્શન થઈ શકે છે. આ સંસ્કારી કાવ્યમાં નવયૌવન સ્ત્રી પુરુષ આલબન છે, તેમની સ્થાયી રતિ ઋતુરાજ વસન્તના ઉદ્દીપનથી બચુકી ઉઠે છે. કાલ્પન માસનો વિહાર એમાં વર્ણવાયો છે. " સં. ૧૫૦૮ માં રચેલા શુભારના વિહારવર્ણનના આ સુંદર સચિત્ર અંશમાં જે વિહાર અને વિહારની ભોગસામગ્રી વર્ણવ્યાં છે તે ઉપરથી, તે સમયે રસિક જનો કેવા વૈભવથી છાંદગીની ભોજ લેતા તેનું દર્શન આપણને થાય છે. વસન્તમાં વનમાંનું વર્ણન કરતાં કવિ, પસારના ફુલને જોઈને ઉત્પેક્ષા કરે છે કે:

" કેસુ કલી અતિ વાંકુડી, આંકડી મયજુગી જાણિ,
વિરહિણીનાં ઇચ્છિ કાલિ જ, કાલિજ કાઠઈ તાણાઈ. " †

મૌઢમાં કતકના આરબમાં માણિક્યચંદ્રસૂરિએ ' પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર ' પ્રાસયુક્તન ગદ્યમાં રચ્યું છે. તેમાં (બીજા ઉત્ક્રાસમાં) વસન્તવર્ણન કર્યા પછી લોકોનું વસન્ત વર્ણન કરેલું છે. " નિસિદ્ધિ આવિઉ વસન્ત, હુકે શીતતથુહિ અન્ત, દક્ષિણુ દિસિતથુહિ વાહ વાઈ, વિહસઈ વચુરાઈ..... લોકોનું તથો વિહારનું પણ હાથી વીણા, વસ્ત્રાઢંબર ઝીણા, ધવન શૃંગાર રાસ, મુક્તા ફુલતથુહાર સ્વાંગ સુંદર વનમાંની ભોગ રમઈ પુરંદર, એક ગીત ગવારઈ; દાન દવારઈ વિચિત્ર વાદિત વાજઈ; રમણિતથા રંગ છાજઈ. એકિ વાદિઈ ફુલ ચુંટઈ, વક્ષતથા પલ્લવ ખુંટઈ હોડોલઈ હોયઈ, ઝીલના વાદિઈ જલિઈ જલિઈ સીગઈ; કેલિહરો કહેતિગ જોઅઈ, ગ્રીત મન્ત હોયઈ. " *
કેટલીક પ્રેમકથાઓમાં તો મગલાચરણ પણ મકરધ્વજ રતિપતિ કામદેવનું જ ક્યું છે, અને તે પછી- સરસ્વતી તથા ગુરુની પ્રાર્થના કવિએ

† આ કુંકનો પડોષા પ્રેમાનુદિષ્ટ રત્નેશ્વરના રચેલા ' રાધિકા વિરહના આર માસ 'માં કાલ્પનના વર્ણનમાં થયેલા નોંધ સમાય છે.

* કેસુ કસુમની જાખરી તે તો વાકરી પેર,
જાણે મનમય આંકડી, વિરહીશુ કર. "

* ' પ્રાચીન શુભર કાવ્ય સંગ્રહ ' - ગાયકવાડ એડીશન-ટ્રા સીરીઝ. અંક ૧૩.

હરી છે. કાવ્યક કવિ ગણ્યપતિએ ‘ માધવાનલ દોગધક પ્રબધ’^૧માં ગુરુમાં મંગલાચરણ કયું છે કે

‘ કુંવર કમલા રતિરમણ, મધ્ય મહાભાગ નામ;

પંકજિ પુણ્ય પયઃમય પ્રયમણ કરે પ્રણામ. ’

‘ બિરદલ્ય પંચાસિકા નું મંગલાચરણ વળી વધારે બાવપૂણ્ય’^૨ અં રચિક છે. અહીં પણ કવિ સરસ્વતી કરતાં કંદર્પને મોટો મહારાજ કહેવા પહેલો પ્રણામ કરે છે;

“ મહારાજ મહીપતિ વણ્યુ’વું, જેહનુ રૂપ અવનિ અભિનવું;

કુસુમબાણ કરિ; કુંજગિ ચદધ, જાસ પ્રયાણિ ધરા ધડકકધ.

કોઈડ કામિની તણું ટંકાર; આગસિ અસિ ઝંઝા ઝંકારિ;

પાખસિ કામલિ કલરવ કરધ, નિર્મલ છત્ર સ્વેત શિર ધરધ,

‘ ત્રિભુવનમાદિ પડાવધ સાદ. ’ ‘ ૭૪ કા સુરનર માંકધ વાદ ? ’

અબલા સૈનિ સખલ પરવરિડ, હાંડધ મનમથ મગ્ધરિ ભરિડ,

આધવ માસ સોહધ સામંત જાસ તણધ: જલનિધિ-સુત મિંત:

કુતપણું મલયાનિલ કરધ; સુરનર પતંગ આણુ આચરધ.

તાસતથા પય હું અણુસરી, સરસતિ સામિણી હધકધ ધરી,

પદિકું કંદર્પ કરી પ્રણામ, ગરજ અંધ રચિસિ અનિરામ. ” †

આ પ્રકારે જે કવિએ મંગલાચરણમાજ પ્રેમના અધિષ્ઠાતા દેવનું આહ્વાન કરે છે અને અંધરચનામાં તેની સહાય માગે છે તે વાતોએ કેવી રસપૂર્ણ હશે તે વાચકને કહેવાની જરૂર નથી.

નરસિંહાચાર્ય નામના એક જૈન કવિએ સં. ૧૬૫૬ માં બરહાનપુરમાં ‘ કાકશાસ્ત્ર ચતુષ્પદી ’ રચી છે તે લેખક તો પોતાના શૃંગાર રસપૂર્ણ અંધ મારે એટલો બધો આશાવંત છે કે તે લખે છે:—

‘ જિમ કમલમંદિ લમર રમધ, ગંધ કેતકી છાડે કીમધ,

જે નર સ્ત્રીઆ લુખધા હસે, તેહ નામને ધણી અંધે વસે.

જિહાં લગે રવિરાશી ગગનૈ તપે, જિહાં લગે મેર મહિ મધ્ય જમે;

તિહા લગે કથા રહિરયે પુગણ. કવિ નરસિંહ કહે કથાવખણ. ’

આમ જૈન સાંધુ કુશલલાખની ‘ મારુ દોસા સુપધ ’ (સં. ૧૬૧૭) માંના શબ્દોમાં કહીએ તો

‡ આ અપ્રસિદ્ધ મળ ધની એકમત વડોદરાની સેંદલ લાયબેરીના સંગ્રહમાં છે, ખીજ મારી પાસે છે.

† ‘ આચીન કાવ્ય સુધા ’ ભાગ ત્રીજાનાં છપાએલાં છુટાં ફોર્મમાંથી.

‘ જોતાં નવરસ પશુ જમિ, સનિ હુ ધુરિ સિલુગાર;
રાગે સુન્નર રજિયે, અબલા તસુ આધાર.’

—‘ અબલા ’ જેનું આલંબન છે એવો શૃંગાર, ‘ સવ’ રસમાં ધુરિ ’ છે.
એવા રસ શ્રેષ્ઠ શૃંગારમાં શુ શુ છે તે કહે છે:—

‘ વચન વિલાસ વિનોદ રસ, હાવલાવ રતિ હાસ,
પ્રેમ પ્રીતિ સયોગ મુખ, એ સિલુગાર બળાસ.’

આ પ્રમાણે શૃંગારરસનું યથાત્વ રચનાએનું અને યોગ્યતા તે સ્ત્રીકાર
પાત્રેનું આપણે જોઈ શકીએ છીએ

માધવ અને કામકુડવાનો પરસ્પર સ્નેહ જોઈને રાજા વિક્રમે તેમને
પરજીવી આપ્યા હતા તેમણે જ્યાર માસ સુધી જે ‘રતિ ગતિના રસ માણીધ
રતિરતિના દુલ આહાન; રતિરતિ વેગ વિરોધીધ, રતિગતિનાં સિલુગાર’—
મહત્ત્વગુનો જે સ્નેહોપભોગ થો તેનું ગણપનિ કવિએ રસમય વર્ણન
આપ્યું છે તે હિપરથી લોકોની રસિકતા અને તેમના બોગવિલાસમાં
જીણાઈ, સૌંદર્યોપભોગનું તત્ત્વ સમાજની રસવર્ગનો વિકાસ થયેલો
દાખલ છે. ‘મયણપુરાણ’માં અંતુ પ્રવેશ કરીને રંગેલા એ પ્રજાધર્માધી નીચેનો
કામ્યખડ લોકોની રસજતિના પ્રતિબિમ્બ રૂપે લાક્ષણિક ગણી ઉતારી
લઈએ છીએ:

હેલિ બધ વધ દીગકા, સુરતર કેરી ચાખ,
 માધવ સાથઇ દિગસિલિ, લીલા લટકઇ લાખ
 કટિતટ કેરા કટકડા, મગસિ માયા-વેણિ,
 અદોલિસિ આકાશિ રથુ ચહિલિ રદિ નહી કેણિ
 સિક્કય લેઈ કિય ગિગિ, અસ્તાયલ આવેમિ,
 રમતિ ગમનો ર ગભારિ, હુદમાભીતરિ લેસિ
 માયન સુસર મુખિ ગાય કરિ વાયસિ પચઇ વાઘ
 તિહુણુ તણુવત લેખવક, આર્જીનઇ ઉન્માદિ
 પીત પટ પર પદિરણુઇ, હિહણુ નીલા નેત્ર
 ચોલી અટકય ચોલની, મુગટ કુત્તમસિરિ સેત્ર
 કરિવર કણુચર ક ભાડી, ચદન ધોલ કચોન
 કરતુરી કપૂરે સુકત, માનનિ મુખ તબોલ
 નિરખી નિર્મલ અદ્ધુ જિગિહિ અખરસિ,
 મરહિ ચારસિ મરમલી, મમ આહુ ચાલેસિ
 ચદનિ ચરધુ ચદલા, સ તોણુ શિગ નામિ
 જા જીવત તા જી રહઇ, અગ્રહ ધરિ એણુઇ કામિ — †

પાટણુના એક નાગવણુદાસ નામના કવિએ 'નવરસ'નું કાવ્ય રચ્યું છે એમાં માન શ્રીકૃષ્ણ અને રાધિકાનું આલનમ લઇ, રાધાવિલાસ જેવું કેવલ શુભારતુ વસ્તુ પસંદ કરી, કવિએ તેને જુદા જુદા રસમાં બદલાવીને ઉઠાડરણો સંખ્યા છે એમાંથી વીરરમનું ઉદાહરણ સુરતસંભામનેજ વધુવે છે

“ પ્રથમ ક કણુ ગજતકાર કટિકિકિણી,
 ચરણુમણુર ધુનિ પગલ વાગ્યાં,
 સજ યયા ચર રણુપૂર સુણી દૂરથી,
 પરપર નયન નારાય લાગ્યા
 કામિની કુર લમતિ તજ કવચ ક સુકી,
 કુલાકુચ અમણી કરિ જ ભેજે,
 નિપુણ નવનાહ સત્રાહ તજ પીતપટ
 બાહુબળ પ્રમળ દળ સકળ મેજે
 હિરજ નંખલાત સન્નતક્ષત મુલત રણુ,
 અધરમતિ દશન રસ અશન આદે
 સુન્દ પરિબગ અગ અગ સુગમન ચતુર,
 આપ ગતિ ઉલાયપટ વિરિધ વાદે ”

† નરોદરા, સેટલ લાયબ્રેરીના સમ્બંધમાંના માધવાનલ કામકુડલા દોષધ
 પ્રમધ નામના અમસિદ્ધ કાવ્યમાંથી

નરસિંહ મહેતાએ “રાધા ધનશ્યામના સુરતસંગામ”માં એ અવનવી યુદ્ધ કદંબનાનું ૩૫૬ ૭૨ ૫૬ માં વિરતાયું છે.

‘કાદમ્બરી’ જેવો શૃંગારપ્રધાન વાર્તા ગ્રંથ પદ્યમાં ઉતારી, જે ‘મુગ્ધ-રસિક’ સમાજને ભેટ કરવાની બાલજીને હોંસ થઇ હતી તે વખતનો સમાજ રસિકતાની કંઈ સપાટી ઉપર હશે તે સહેજે કંટાળી શકાય એમ છે; અને એ રસિકતાને પોષનાર કવિઓની ‘રસિક રંજવાની રીતિ’ આ પ્રકારના સાહિત્યના અસ્તિત્વ ઉપરથી ખાસ જાણી શકાય છે.

લોકવાર્તાઓમાં મણિવેશી પ્રેમકથાઓએ શૃંગારસનું જ વિશિષ્ટ સાહિત્ય છે. એ સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરનાર જેનેતરો તેમજ સાધુજીવન માળનાર જેન-યતિઓ પદ્ય છે. આ સાધુકવિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રસિકતાને પોષવા ઉપરાંત શૃંગારરસની ભૂમિકા ઊભી કરી વાર્તાના ઉવટમાં સંસારના એ દુઃખમાંથી ઉપ-રતિ પામ્યાનો ઉપદેશ આપવા માટેનો હતો; વળી શૃંગારરસનો અધિષ્ઠાતા જે કામદેવ તેને કેમ કરીને જીતવો-તેનો ઉપદેશ પદ્ય આ વાર્તાઓમાંથી ખનિત કરવાનો તેમનો હેતુ હતો. પ્રાકૃત તરંગવતીની લોકકથામાં આપણે જોઈ ગયા કે યૌવનના ભોગવિલાસની વિપ્રલ સામગ્રીથી સંપન્ન છતાં તરંગ-વતી અને પદ્મદેવને સંસારના ક્ષત્રિક વિલાસોની અસારતા દેખાઈ; તેથી તેમણે આતુર સંન્યાસ જેવી તાત્કાલિક દીક્ષા લઈ લીધી, અહીં શૃંગારની રમ્ય પદ્માદ્ભૂતિ એટલા માટે ઊભી કરવામાં આવી હતી કે તેથી બંને નવજીવાનોએ સ્વીકારેલી ધર્મદીક્ષામાં રહેલી મહત્તાનું જ્ઞાન વાંચકોને યાપ.

જેતોનું એવું ખીજું સાહિત્ય ‘કાશ્ય’-એટલે કામવર્ણનનું છે. એ કામવર્ણનમાં નાપક નેમિનાથ અથવા સ્થૂલભદ્ર હોય છે. બંને યુવાનોએ વીતરાગ થઈને કામ કેવી રીતે જીત્યો હતો અને વસંતઋતુની કામોદ્દીપક સામગ્રી તેમના ચિત્તની પાંખડી ઉપર જરા પડ્યું વિકારની જાણ પાડી શકતી નહોતી-તે આ ‘કાશ્ય’માં વર્ણવવામાં આવે છે. ચાદમા શતકમાં રચાયેલા જિનપદ્યસુરિના “સિરિ ચૂલીભદ્ર કાશ્ય”માં કાશ્યા વેશ્યાનું આલંકારિક વર્ણન એક નવયૌવનાનું હાવલાવ યુક્ત કાવ્ય ચિત્ર ખસું કરે છે. શૃંગારમાં વિલાસનીજ સમર્થ છે.

“ અર્ધ સિંગાર કરેછ વેસ મોટા મન જિલટિ;
રમ્ય રંગિ બહુરંગિ અંગિ ચંદ્રસ જિમટિ.
ચંપક કેતકિ જામ કુસુમ સિરિ ખૂંટ જરેઈ;
અતિ આજી ઉકમાલ ચીર પહિરણિ પહિરેઈ ”

એનાં અંગાગનું વર્ણન તો ભલભલા યતિઓનાં વ્રત પણ ચળાવે તેવું છે:—

“કમળુગલ જસુ લલલલલંત કિર મયણુ દિડોલા;
અંચપ, ચપલ તરંગ ચંગ, જસુ નયણુકચોલા.
જસ નહપલલવ કામદેવ અકુસ નિમ રાજમ,
રિમિજિમિ રિમિજિમ એ પાયકમસિ ધુધરિય સુનાજમ
અદરનિગળ પરવાલખંડ વરચંપાવત્રી;
નયણુસલણી ય હાવભાવ બહુ ગુણ સપુત્રી.
મયણુ, ખમ્મ નિમ લલલલલંત જસુ વેણી દડો—” વગેરે +

આ ‘દાગ’ સીવાય ‘બારમાસી’નું વર્ણન પણ, વિપ્રવંશ કૃષ્ણારને વર્ણવવા માટે કવિઓને બહુ અનુકૂલ પડ્યું છે જેમ હીંદુધર્મીઓએ રાધા કૃષ્ણ-વૃગેદેના “બારમાસ”નું વિશિષ્ટ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે, જેમ જેનોએ પણ રાજમતી અને નેમિનાથ તથા સ્થૂલભદ્ર અને કાશ્યાના પાત્રોને અનુલક્ષીને ‘બારમાસ’ ગાયા છે કવિ નેમિવિજય ‘નેમિબારમાસ’ મા લખે છે કે ‘મયણુનો વાસ એ મામ દાગ’ રાજમતીના મુખમા સળદો છે કે:—

“દાગણના દિન પુટરા, આકરા લાગે રે મુજમ,
વિરહે તપે તન કેમલ, મન લાવે નહિ તુમ
કેમ જેલે લાવ ગુલાલમું, અખીસ અરજગળ ખાલ.
હું રહી એક દોહાગિણી, આભ્યા ન નાહ અમાલ” **

જીવનની રસસામગ્રી તથા સસારજીવનનો રાજવૈભવ વર્ણવતું ધીણું સાહિત્ય લોકપ્રીયતાનું છે. “ગેડીદડાની રમતો, ઠેર ઠેર વાગતી ઝુનધું મૌરવીઓ, પીતળાવાં પલાણુવાળા દસલા ઘોડા ઉપર કે રોઝડી ઘોડી ઉપરની સવારીઓ, ધર પંજવાડેની ધુલવાડીઓ, એના મેકતા અને વાગમ વિના કરમંતા ધુલો, વનમાં બધાના હોડોળા અને હોડોળાની નીચે હીલોળા લેતા સરેવરો, આસોપાલવની અને કદમ્બની ઝાંખડીઓ, ખારસપીપળાઓ” હું એ જીવનની રસસામગ્રીના અવશેષરૂપ સંભારણા રાસડામા સચવાઈ રહેલા છે

આ પ્રમાણે પ્રાચીન ધર્મપ્રધાન કુમરો પણ આવા વિશિષ્ટ સાહિત્યનું અસ્તિત્વ વિલાસપ્રિય સમાજની રસરૂચિના સ્ત્રયક પ્રગવા છે પ્રેમકથાઓની લોકપ્રિયતા પણ સમાજનું વલણ જાણવામા ઠીક સાધનભૂત થાય છે.

૯. સાંપ્રદાયિક તત્ત્વ

લોકવાર્તાના સાહિત્યમા કવિઓની એક પ્રકારની શિષ્ટાચાર ભરેલી વર્ણન શૈલી વાંચકનું ધ્યાન ખેંચે છે દેશીલાગાઓના ઉત્કર્ષકાળ દરમ્યાન

+ ‘પ્રાચીન’ ગુર્જર કાળ સમય-માયકવાડ એસીયન્ટલ સોસીટી

* ‘નેનધુમ’ પુ ૧ અ ૫ (પાસ ૧૯૯૨)

‡ ‘રડિયાળી રાત’ ગામ ૧, મરતાબના (લિટરેચર), ૫૯ ૧૧

સંસ્કૃત સાહિત્યના નવેસર શરુ થએલા અભ્યાસને લીધે, પ્રાન્તિક ભાષાસહિત્યમાં કેટલુંક સંપ્રદાયિક-conventional પણ હાજર થવા પામ્યું. તેથી કેટલીક નિત્ય પરિચિત અથવા અતિ પરિચિત hackneyed શબ્દાવલિઓ કવિઓ ઠેર ઠેર ગોઠવતા થઇ ગયા. એનાથી એવું થયું કે જે ઉપમાઓ સાહિત્યમાં મલ વપરાશમાં આવી તે વખતે કુદરતના પ્રત્યક્ષ-દર્શન કે અનુભવથીજ કવિહૃદયને તે કલ્પનાને સાક્ષાત્કાર થયો હતો — તે વખતનું—તેનું Nature ને fixt habit માટે—કુદરતનું તાણું અને સાચું જ્ઞાન ભુલી જવાયું, અને કાળે કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યમાંજ દીક શાબતી કેટલીક ઉપમાઓ ઔચિત્યશુદ્ધિના વિવેક વગર કવિઓ ન્યા ત્યા વાપરતા થઇ ગયા.

આખ્યાનો તથા વાર્તાઓમાં કેઈ મોટા પ્રમંગ નીપજે અને નાયકના પરાક્રમે વર્ણવાય ત્યારે દેવો પુષ્પવૃષ્ટિઓ કરેજ; અને અપ્સરાઓ અંતરીક્ષમાં ગાવાનીજ. કોઇ બાણ છોડે એટલે માત પાતાળ અને ચૌદ લોક કંપી જવાના, શેષનાગ હાલી જવાનો, પર્વત કગમગી જવાના, સાગર ખગલણી ઉઠવાના—અને એ રીતે દરેક અદ્ભુત પ્રસંગના વર્ણનમાં આવે. એકસરખો ચમત્કાર બનવાનોજ.

આ શિષ્ટાચારે તો એટલે સુધી કવિસંપ્રદાયમાં અધિકાર મેળવ્યો કે કોઇ પ્રાંતની ગતિ વર્ણવવી હોય ત્યારે તેની ગતિને ગજનીજ ગતિ કહેવી પડતી; નાકની દાડી માટે શુકનાસા અથવા ગરુડની ચાચનેજ સંભારવી પડતી કોઇ નાણુક સ્ત્રીની ધીમી ધીમી પગલીઓ માટે હસેનેજ ખોળા કાઢવે પડતો પ્રાન્તિક ભાષાના કવિઓ, આ અને એવી બીજી અમંખ્ય સંસ્કૃત ઉપમાઓ (કદાચ ઉપમાનમાં મુકેલાં પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ, ફલ, અથવા ફૂલને માત્ર કાને સાલળીનેજ.) પોતાના કાવ્યોને શણગારવા છુદ્દે હાથે વાપર્યાથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા હોય એમ લાગે છે.

કોઇ સ્ત્રીના અગાગતુ વર્ણન કરવાતુ આવે ત્યારે શી શી ઉપમાઓ આવશે તે આપણે તે કવિના વાંચ્યા વગર પણ એકદમ કહી શકીએ —એવું શિષ્ટાચારભર્યું વર્ણન આ પ્રાર્થના કવિઓમાં આવે છે. મુખ ચંદ્રમાં જેવું, આખો હરિણીના જેવી અથવા ખજન જેવી, દાંત દાડમ-કલી જેવા, અધર પરવાળા જેવા; કટિ કેસરી જેવી, પેટ પોયણા જેવું, કેશકલાપ નાગકણ્ઠા જેવો, ગતિ હસ જેવી—વગેરે જુના કાળથી ચાલી આવતી ચોક્કસ ઉપમાઓની પરપરા વાચતા કવિતામાં ચમત્કાર અથવા ખુબી જણાતા નથી. એવા કૃત્રિમ, અર્થહીન, અને માત્ર શિષ્ટાચાર બતાવતા વર્ણનોથી જાણ્યત્વ કે રસનો ભાસ થતો નથી. ઉલટું એવું વર્ણન, કાવ્ય વાચતા ક્યારે પડેલી જમ્જમે એવી અધીરાધ

વાચનારને થાય છે નોકનાનાઓમા પણ નાયક અથવા નાયિકાનું વર્ણન, નગરવર્ણન, વનવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન વગેરે એકસરખી શૈલીમા કરાએવા મળી આવે છે ટેલિકવાગ તો અમુક નાયિકાનું છુટ્ટ અરપનર્ણન આપણને વાચના માટે આપવામા આવે તો તે કઇ વાતામાનુ દમે તે કહેવું ઘણુ અધરુ પડે તેમ હોય છે

આ ક્રિસ પ્રભાવ અને ગિટ્ટાચારની અસર આપણા બોકગીતોમા પણ જોઇ શકાય છે “દાતણ કંઠા મોનાની ઝારી, નાવણુ ડરવા નાખા કુડી, બોજનમા કસાગ, ત્રાખાના નાસમા દાગેનો રારિશ, પોદણમા માગ મીસમના ઢોલોઆ, હીડોળા ખાટ, રેશમાં ગાના, ભેરવના ઓછાડ, અતનસના ઓશીકા, ગનનટ ગાયમસુરીયા, વીઝણા, માગામાચી પાગણા અમ્મર છતરી આખડી, રમાય, ઓખા અને કાવની, કુપેન તેન, પાણી ભરવાના મોનના બેઢા અને ઝપના ઉદાણી, ઓસરીઆળા ઓરડા એ બધી જીવંતરની રસસામગ્રી લેખાતી’x-તે બધાની ગુણણી ગીતોમા જગવામા આવતી

આનિધ્ય માટેના બોકગીતોના બોખામા પુરવામા આવતી -વિંતવમય વિગતો-ઉત્તમ માટે ઓરડા કે મેડીના મોલ, મેસણા માટે હીરભરી માગામાચી, તથાનન માટે દાતણ દાકમી, નાવણુ માટે નદીઓના નીર, અથવા ત્રીનણીયા તલાન, બોજનમા સાડરીનો કસાગ, મુખનામમા પાનમીડા પચાસ, પોદણ માટે હીડોળાખાટ કે ઢોનીઆ, -વગેરે એ નોકગીતોના વણાટના તાણાવાણા છે છતાં એમા કૃત્રિમતા છે કે કેમ ? અને છે તો કેટલે અંશે ?-તેનો નિર્ણય થવો અધરો કે આમ કવિતામા દાખલ થએલુ સાપ્રદાયિક તત્ત્વ લોકવાતાના અભ્યાસીનુ ધ્યાન એ આ વગર ગતેવું નથી

૧૦ દુલાપિતલુ સાહિત્ય

વાર્તાઓમા બોધક હેતુ પ્રધાનપણે ઉપર તરી આવેલો ન જોઇએ એમાનો ઉપદેશ પારગર્હ લેને ગમે, પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ તો નજ હોવો જોઈએ એમ વ્યગ્ર હોય તેજ ઉત્તમ બોધ-તથા ‘વાર્તાનો સાગ દાવો એટલે વાર્તાનું સિધ્ધ કાઢવું’-એવો નિદાન ગિટ મમાજનના વાચકોને માટે સમજવાનો છે પરંતુ કનિષ્ઠ વર્ગના વાચકોને તો ફાટીફાટીને ખુબો ઉપદેશ બતાવવામા ન આવે તો તેમને તે શોધો જડતો નથી, કારણ કે તેમનામા સસ્કારી વાચકના જેની પરીક્ષણ નકિત તથા બોધ તારવવાની વિવેકશુદ્ધિ હોતા નથી નેથી તેવાએને માટે અષ્ટ ઉપદેશ આપનાની ટેલી ટેડનાક લેખકો સ્વીકારે છે એકતો નયો મોવ તો વેદજાની પોં -ડવોજ લાગે,

અને તેને મદદથી કન્યાઓ શ્રોતા મળવા પણ મુશ્કેલી થતી હિતધાર અને મનાહારી એવા ઉપદેશને વાર્તા રસદાતા માઈ દેવાની યુક્તિ સાહિત્યકારોએ યોગ્ય છે તેમજ નાતોકાંગે, વાતાની વચ્ચે વચ્ચે ન્યા તમ મગે ત્યા મુલાવિત દ્વારા ઉપદેશ આપવાનું મુશ્કેલી નથી, કાગળ કે સમય અને પાત્રના જોડાને કારણે ઉપદેશ બાવિધ શ્રોતાના હૃદયમાં તરત ખુબી જાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મુલાવિતોની શૈલી એવી સર્વવ્યાપક છે કે સ્મૃતિના મધ્યે વીગચરિત કાવ્યો તથા નાટકોમાં પગલમી પુરુષો, સાધુ જનો ઋષિઓ અને દેવતાઓને મુખેથી કલાપણુબધો તથા ઔદ, આકર્ષક અને અપૂર્વ એવા સુદર વિચારો વારંવાર સરકારી અને કવિત્વમય વાણીદ્વારા પ્રકટ કરાએલા જોવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, પણ એવાં કવિત્વમય મુલાવિતોજ એકલા જેમાં આપવામાં આવ્યા હોય તેના મધ્યે સાહિત્ય જાગૃત્તી મોજુદ છે. ભર્તૃહરિના “શતકથા જેવા, એક જ મિના ઉપદેશ-પ્રચુર શ્લોકસમૃદ્ધો ઉપરાંત, ચારસેથી પાચસે કવિઓમાંથી ચુટી કાઢેલા મુલાવિતોના સમૂહો એ સાહિત્યમાં તૈયાર થયા છે તેરમાં શતકમાંનો શ્રીધરદાસનો સ્વપ્નિકર્ણામૃત, ચૈદમાં શતકની શાસ્ત્રીની શાસ્ત્રપદ્ધતિ વક્ષબ દેવતી સુમાવિતાવલી, તથા અભિનગતિનો સુમાવિતસન્દોહ એટલા સમૂહો જાણીતા આવ્યા છે. પ્રાકૃતનો ગદ્યસત્ત્વનો મધ્ય પણ પુરુષ તથા સ્ત્રી કવિઓના રચેના મુક્તકોનો સમૂહ છે.

બોધાત્મક (didactic) શૈલીમાં કવિને કવિ મળી, વખત આવ્યે ઉપદેશક સ્વર્ગજીવ પડે છે. ‘રાસા કાર જૈન સાધુઓનો—અથવા તો જૈન ધર્મના મીશનરીઓનો ઉદ્દેશ કેવળ વ્યવહાર હતો ખાસ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું અથવા તો સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું એવો ધ્યેય જૈન કવિઓનો ઉદ્દેશ નહોતોજ તેમનો એકાતિક હેતુ સામગ્રીયિક ધર્મસાહિત્ય વધારવાનો હતો જેમ હરિકીર્તનકારો અને કથા કરનારાઓ અમુક પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ પસંદ કરી, તેને પોતાની સન્મુખ એકદા મૂકેલા શ્રોતાઓ આગળ વિવિધ રસની જમાવટ કરી વિસ્તારે છે અથવા તો જેમ એક અંગેજ પાદરી બાઈબલમાંથી અમુક ભાગ, અમુક પ્રસંગ કે અમુક વાક્યખંડ પસંદ કરી તેના ઉપર પોતાનો ઉપદેશ ફલાતાતા નિબંધમાં આગળ વાચી સંભળાવે છે તેનીજ કોઈ પદ્ધતિને અનુસરીને આ સાધુઓ, જિનશાસનમાંનો અથવા તો પ્રચલિત લોકવાર્તા કે આખ્યાયિકા અથવા તો સમકાલીન ઇતિહાસનો મહત્ત્વ (તેમની ધર્મ પ્રચારની દૃષ્ટિએ) નો પ્રસંગ લઈ પોતપોતની શૈલી તથા શક્તિ અનુસાર પ્રમથો અને રાસાઓ રચતા હતા, તેથી તેમાં મુલાવિતો ઉભરાઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી.

ઉપદેશાત્મક વાર્તાઓથી પ્રાચીન સમાજ કે નાબુદ નહોતો કારણ કે જેમના સંસ્કાર ખીટ્યા નથી એવા સમાજના નીચવા ચરને એવી શૈલીથી કટાંગો આવતો નથી તેમને તો સુભાષિત અને ઉપદેશ-એ વાતાનું એક અગત્યનું અંગ લાગે એ તેથીજ આપણા પ્રાચીન લોક વાર્તાનું સાહિત્ય ઉપદેશ કથનો સુભાષિતોથી ખીઓખ્ય; ભરેલું છે, એવા કવિઓના સુભાષિતોનો સંગ્રહ કોઈ કિસાદી સજ્જના કરે તો તે ઇચ્છવા જેવું છે કારણ કે સાહિત્યના આપણા ચાલુ જમાનામાં પણ સમાજના મધ્યમ તેમ હલકા વર્ગની-પ્રાચીનરુદ્ધિ પ્રમાણે કવિતાદારા મળતા પથ ઉપદેશ માટેની ભુખ-ઉચ્ચા વિદ્વદ્ભોજ સાહિત્યથી પુરાતી નથી અને કદી પુરાવાની નથી લોકભોજ સાહિત્ય સંસ્કૃત સર્જન નથી લોકભોજ શૈલીમાં જ્યાંએકી કદા ની નીતિભોજ કવિતાએ અવાચીન સમયમાંએ શુભ લોભપ્રિયતા મેળવી હતી એ ગદ્યકાવ્યની વાત છે સામળબદે રહેલો સામળરત્નમાળ ના બોધક હોખાનો સમ્રાટ, તથા નિપતરામે કરેલા સામળભાથી 'સામળ સતસઘ' તથા પોતાનામાંથી 'નિપત સતસઘ' જેવા ૭૦૦ દોહરાના સમ્રાટો ઉપયોગી છે પરંતુ આ દિશામાં હજી વધારે સગીન પ્રયાસ દિનાવડ થશે એમ અમને લાગે છે

૧૧. પ્રહેલિકા-સમસ્યા અને સ્કૃત પ્રશ્નો

લોક વાર્તાઓનું એક વિશિષ્ટ અંગ સમસ્યાઓ કે સમસ્યાનું સસ્કૃત નામ 'પ્રહેલિકા' છે, તેના ખીજ નામો, 'હરિયાળા', 'ધાવ', 'પર' તથા 'ઉખાણુ' પણ છે શુદ્ધિચાતુર્યની ચોસક કલાની ગૃણત્રી-મા પ્રહેલિકાની ગણના છે માણિક્યવ્રત્તરિના 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર' મા રાજકુમારી રત્નમંજરીની કથાનિપુણતા ગણાવતા કવિએ ચોસક કલાઓ સાથે ચોસક વિગાન પણ ગણાવ્યા છે તેમા પ્રહેલિકાની વિગાનમા ગણના કરી છે

મહેક વેદકાળમાં આવું પ્રહેલિકાનું જુનામાં જુનું સાહિત્ય જેવામાં આવે છે ઋગ્વેદમાં સાદામાં સાદી પ્રહેલિકા આદમાં મડલના રહ્મમાં સૂક્તમાં મળી આવે છે તેમાં જુદા જુદા દેવતાઓના ખાસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે, પણ તે દેવતાઓ કયા તે જણાવવામાં આવ્યું નથી એ દેવતાઓના નામ શોધી કાઢવાનું સાલજનારને માટે રહેલા દેવામાં આવ્યું છે ઉદાહરણ તરીકે 'વિષ્ણુ' સળધી મૂચના આવી રીતે કરવામાં આવી છે

‘મિષ્ણેક વરુણાયો વિ નંકમે

યત્ર દેવાસો મદન્તિ ॥’

[ખીન્ને મોતી ફલગવાળો દેવ-તેણે પણ પગલા ભર્યાં, અને ત્યાં દેવતાઓ આનન્દ કરે છે ત્યાં પહોંચી ગયો]

શ્રીજી એવી એક પ્રહેલિકામાં વર્ણવેલું ચક્ર અને તેના બાર મહીનાઓ અને ૩૬૦ દિવસો વીશે કહેવામાં આવ્યું છે -

‘ દ્વાદશાર નદિ તગ્જરાય
વર્ષતિ ચક્ર પરિ ચામૃતસ્ય ।
મા પુત્રા અગ્ને મિથુનાસો બજ
સપ્ત શતાનિ વિશતિચ તસ્યુ ॥ ’

[બાર આરાવાળું અને વિનાશ ન પામે એવું નિયમ-જ્ઞાત-નું ચક્ર આકાશની ઉપર ફરી વળે છે, એની અદર બાજેની દારમાં ગોમ્વાઇને ૭૨૦ છોકરાઓ ઉભા રહે છે]

સમસ્થા જેવા દૂત સ્લોકોનું સાહિત્ય મહાભારતમાં મળેલ્યે મળેલાં આવે છે એમાંના ફક્ત એ ઉદાહરણો અહીં આપીએ ડીએ

‘ દ્વયા દ્વ વિનિધિત્ય ત્રૌધમુર્મિર્વશકુલ ।
વક્ત્ર જિત્વા વિદિત્વાવ્ સપ્ત દિત્વા મુખી મવ ॥ ’
—ઉદ્યોગપર્વ

‘ ચતુર્મિથ ચતુર્મિથ દ્વામ્યા પદ્મભિરેવચ ।
દ્વપતે ચ પુનર્દ્વામ્યાં સ મે વિષ્ણુ પ્રસાદતુ ॥ ’
—ભીષ્મપર્વ

સમસ્થાનો શુદ્ધિઓમાં પ્રસંગ બોળપ્રબન્ધાદિ જેવા સંસ્કૃત સાહિત્ય માં અજાણ્યો નથી જેવો શુદ્ધિવિનાશ શબ્દાલ્પકારવાળા ચિત્રકાવ્યોથી થઈ છે, અથવા તો જેવો માનસિક વ્યાયામ પાદપૂર્તિ જેવી શિષ્ય કવિતાથી મળે છે તેનીજ કેંક અશે જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજનાર સમસ્થાની પ્રશ્નોત્તરી છે, ગુજરાતી લોકવાત્તાઓમાં ‘ લીના વિનોદ ના સાધન તરીકે કુદા અને ગાયામાં રચેલી સમસ્થાઓ ઘણું ઠેકાણે યોગ્ય છે કેટલીક વાતોમાં વરની પસંદગી કરતી વખતે, સમસ્થાના સંતોષકારક ઉત્તર આપનાર યુવામનેજ ચતુર નાયિકા વરવા યોગ્ય ગણે છે, અને પછી તેને પરણે છે સમસ્થામાં રહેલી હાજરજવાબીની મ્લાથી કેટલાક પડિતોએ સલાઓ છતાંની વાત પણ વાત્તાઓમાં આવે છે

સામળલટના વખતમાં તો સમસ્થા એ કામનું ખાસ લક્ષણ મનાઈ હોય એમ જણાય છે તેથી ઘણી વાર, તેમની વાતોમાં ઘટતે કે અણુઘટતે રચાને ગોઠવેલી તેમની સમસ્થાઓ વાતાના રસમાં કકડા પાડે છે, અને શ્રાતાઓના વાર્તાસનું ખડન પણ કરે છે એકદરે સમસ્થાઓમાં શુદ્ધિ-

‘આતુર’ દાખલે લાગે છે; પરંતુ કેટલેક દેકાણે તો ‘પ્રશ્નો’ એવાં સરલ અને નિર્મોલ્ય અર્થવાં તો કિલકટ હોય છે કે તેનો ઉત્તર શીધતો ‘જરાપણે’ મહેનત પડે નહીં તેમ અમરકાર પણ લાગે નહીં. સામળિયેનો ‘એ સમયમાનો’ મોદ ‘બત્રીસ પુતળી’ માંની ‘એકત્રીસમી’ રૂપાવતીની વાતો માં પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો જણાય છે.

એ આખી વાતો ફક્ત એક ફુદા ઉપરજ આવલે છે. એક આઠણી પોતાના અલણ અને નિર્ધન પતિને વિતોપાજન કરવા માટે એક ફુદો કાળમાં લખી આપે છે. તે લખ ચોરે ચોરે ફાં પછી, એ આઠણી રાજ સભામાં જાય છે. તે ફુદો જુદા જુદા નવ માણસના હાથમાં આવતો, તેના તેટલાજ નવા અર્થ સોંચે ઘટાડ્યા છે. તે નિમિત્તે કવિને વાંચકોના કૌતુકમયત્વનું પ્રોત્સાહ કરવાની સારી તક મળી છે. એ ફુદો આ રહ્યો.

“પાગ વિના તે પરવરે, મુખી વિણ ઘણું ગાજન્ત;
 શ્વેત છે ને વળી સ્થામ છે, અજન્તીક જાયન્ત.”

સમસ્યારચનાની આ અજબ મોહિનીએ પ્રાચીન કવિઓને મેન ઉપર એટલું બધું પ્રભુત્વ મેળવ્યું લાગે છે કે પ્રેમાનંદ શિષ્યે વીરક નંધારે ‘કામાવતી’ જેવી લોકવાતોમાં સમસ્યાઓનો વિનોદપ્રસંગ ગોઠવે છે, ત્યારે ત્યાં સુધીતો તે બધું સુસંગત લાગે છે. પરંતુ નંધારે ‘બહિરાગન આખ્યાનમાં બલિને મોંએ ન’ કાર કઢાવવાં શુક્રોચાર્યના ‘મુખમાં’ એ એ સમસ્યાઓ ગોઠવે છે ત્યારે તો આશ્ચર્ય થમાં વગર રહેતું નથી :—

+ “એણું શું છે અવનવું જે કહેવાથી જાય—

સુખ સંપત્તિ ને સુખ ઘણું કરેપી સમ નવ ખાપે ?”—ઉત્તર ‘દા

અક્ષર એક સર્વોપરિ કહિયે અતુરસુખણ;

નિન્દા ખાપે લોકમાં, (પણ) સુખ ખાપે નિરપણ.”—ઉત્તર ‘ના

સમસ્યામાં શોધી કાઢવાનો પ્રયત્નોનાં વિષયપરત્વે નજર કરતાં લંકિ છે કે કેટલાક પદાર્થોનાં નામ બહુ જુનાં કાળથી પસંદ થતાં આવ્યાં છે. પદાર્થોનાં નામમાં સામ્ય છતાં પ્રત્યેકની સમસ્યાનરચના જુદી પડે છે. એમાંના કેટલાક બહુ લોકપ્રિય પદાર્થોનાં નામ ગણાવીએ તો—કાળજી, વીટી શ્રીફળ, કચુકી, મોર, મંથન (દંડ), દીવા, રાખડી, પલંગ, કુંભારને ચાક, કમળ, ઘોડીયું, વીણા, અરીસો, જામો, રેટ, તીર, મોતી, ગેડીદડો વગેરે જીવનવ્યવહારમાં હમેશાં વપરાશમાં આવતી એ બધી વસ્તુઓ છે.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય બાલ-નિઘાસાને મનોપ્રવા બદ્ધ કામ લાગે તેનું છે. 'બાલ-ઉપાણી'ની જેમ, આવી પ્રાચીન કવિતાબદ્ધ સમસ્યાઓના સમદ્ધ કરવામાં આવે તો તેથી બાલ સાહિત્યની કેક માટે પુરી પડી શકે ખરી.

૧૨. લોક જીવનના વહેમો

લોકવાર્તા જેટલે અંશે લોકજીવનનું આલેખન ગણી શકાય તેટલે અંશે વાર્તાઓમાંથી ડાકીયા કરતા વહેમોનું અસ્તિત્વ તે વખતના સમાજમાં અસ્તિત્વ શકાય શક્ય છે અને જૂતપ્રેતની વાતો દરેક દેશના લોકસાહિત્યમાં દેખા દે છે. ગુજરાતનું માનસ પણ જૂતપ્રેત વિનાનું નથી. જૂતપ્રેતની વાતો માટે લોકસાહિત્યે પૌરાણિક ધર્મસાહિત્યોમાં ઉપર માનવો થઈ છે. દરેક ધર્મે પોતાનું બળ સ્વર્ગ અને નર્કની ભાવના ઉપર રચવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે એ પ્રયત્નમાંથી આ ભયકર સાહિત્ય પ્રગટ્યું છે. વિક્રમે વશ કરેલા 'ધીર આગીયા વૈતાલ'ની વાત વિક્રમના પરાક્રમ ગાતી 'સિંહાસન બત્રીશી' અને 'વૈતાલ પચીશી' માં વિસ્તારથી અપાએલી છે, બાબરા જૂતને તો આપણા શિષ્ટ સાહિત્યે 'કરણુ ઘેયા' માં તેમજ 'રાજધિરાજ' માં અમર કર્યો છે. આવા અમાનુષી સર્વોની હાજરીનો હિયોગ અમલકાં અથવા અકરમાત કે ભય વધુ વધવામાં લોકવાર્તાના કવિઓ કરતા જણાય છે.

જૂતપ્રેત સ્ત્રીનાથ બીજા અનેક જાતના વહેમોએ લોકહૃદયમાં ઘર કરેલું હોય છે. "નહીના નીરમાં નહાતી વેળા કાઠી કમળપુલ તરણુ આવે અને તરણુ કુમારિકા એને સુધતાજ ગર્ભ ધારણુ કરે," એવી અભળખ બીનાને લોકજીવનમાં ને લોકકવિતામાં સ્થાન હતું. સતતિને કારણે રાજાએ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા જનહિતકારી જળાશયો બધાવતા અને જળાશયને પગથીયે પગથીયે દીપમાલા પ્રગટાવતા પાણી ખાતર જળાશયને જીવતા માનવીઓના બત્રીઆ ચઢતા સંતાન ખાતર શાહ દેવીને અને જમીનલ પીરને નૈવેદ્ય ધરાતા દયાળુ પીર ગાય જેવા પૂજનીય પ્રાણીનું બલિદાન સ્વીકારવા ના પાડતો, અને તેની સાક્ષીરૂપે આવની ખરીઓ પથ્થરમાં છપાઈ જતી દેવીઓ આવીને જડલા વાળી વાળી ઊઝેરતી. પાદે પાદે દેવીઓના દીવા બળતા, ને કાળાએ કાળાએ દેવીઓ નૃત્ય કરતી સુદે ચક્રનારા વીરને, શકર ભગવાન હોકારો દઈ સાવધાન કરતા કે ભરી પીડીએ અને બાધે મીઠાએ જતો નહીં. સુદમાં મરવાજ સરજાયલો યોદ્ધા પોતાની લીલાયને સમયે, અમગ્ય ચિહ્નો જોતો, ઉબરમાં એનો પગ લપસતો બારણામાં એની પાવડી ત્કારતી, ખાટીએ એનું લાલુ અટવાઈ જતું, યોડી છોડતા છીક ચાતી, લાકડાની ભારી અને કાળે બેઠે કુલારણુ સામે મળતી આડો સર્પ ઉતરતો, ગામચોક

એને રોકવા મથતા. આવી રીતે માનવીના હાઅવિધાનમા જગતની અદસ્ય શક્તિઓ આટલો ઉગાડો ભાગ લેતી. લોકકલ્પનાને આ ચમત્કારોમાંથી જન્મેર બળ પ્રાપ્ત થતુ. દેવ અને દેવીઓ બાહ્ય કે માનવસૃષ્ટિની અંદર માનવોને દુખે દુખી અને માનવોને સુખે સુખી થતા આટા મારતા આવી માન્યતાઓએ લોકજીવનને રમ્યતા અને બીવણતા એવા બન્ને રંગે રંગી દીધેલું હતું.”*

‘શકુનરાસત્ર, જ્યોતિષરાસત્ર, બદ્ધ, મંત્રનંત્ર અદ્ભુત સિદ્ધિઓ, કામજુદ્ધમણ, મારણ, ઉચ્ચાટણ તથા વશીકરણ જેની ‘મેદી’ વિદ્યાઓ, કરવત અથવા કમળપૂજનો આત્મહત્યાનો છેલ્લો ઉપાય—વગેરે લોકજીવનમા હંડા બળ ધાલી બેઠેલી માન્યતાઓ ઓછાવતા પ્રમાણમા દરેક લોકવાર્તામાં દેખા દે છેજ. એ લોકવહેમનો તુલનાત્મક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા જેવો છે.

૧૭ બેદવાર્તાનો ઉદય

લોકવાર્તાઓમા પુદ્ધના ધમસાણો, છુટ ફાટો, અપહરણો અને લોહીની ધારાઓ—એ સામાન્ય વાર્તા છે, છતાં વીર બયાનક અદ્ભુત કે શિભાસ—એ લોકવાર્તાના મૂલગત રસ નથી ન્યાસથી તે રસને પ્રાધાન્ય આપી રચાએલી દોલ ઉસ્કેરનારી વાતો સાત્રત સમાજમા પગલર થઇ ત્યારથી જુની લોકવાર્તાઓ ખાળરે પડવા લાગી છે.

“હીન્દુસ્થાનમાથી જંગલો કપાઇ ગયા છે, પ્રાતો વચ્ચેના પુદ્ધ બંધ થઈ ગયા છે; પગ રસ્તાની લાખી મુમાફરીઓ અને વણઝાગની પોઠો નાણુદ થઇ ગયા છે, તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રહ્યા નથી. તેમજ સાહસ ખાતર અગણ્યા સમુદ્રની સફર કરવાને પ્રગ્તને ટેવ બંધાઈ નથી.”^૧ આમ હોવાથી સાત્રત કાળના જીવનવ્યવહારમા અદ્ભુતતાના નવા અંસ આણી શકાય તેમ નથી પણ પ્રજાનું જીવન પ્રબલ ભાવનાઓથી ધબકી રહ્યું છે. રેલ્વે, ટપાલ અને વર્તમાન પત્રથી, આજુ હીન્દુસ્થાન એક નગરી હોય તેમ તે દ્વારા સહેલથી નવા સંકલ્પોની આપ લે થઇ શકે છે આવી પરિસ્થિતિએજ આધુનિક સાહિત્યમા નવલકથા અને બેદવાર્તાના સાહિત્યને માટે જગા કરી આપી છે.

આખ્યાનો અને વાર્તાઓનું વચ્ચુ તથા ગદ્ય નવલકથાઓ અને નાટકો સીનેમાના ચિત્રપટો જેવા મૂકે નાટકોમા ગુથવાના પ્રયાસો હાજમા થઈ રહ્યા છે પરંતુ જનજીવુ ઘટે કે લોકવાર્તાના ખ રંગમાથી બેદવાર્તા જન્મી નથી

*“સંદિવાળી રાત” ભા. ૨ પ્રસ્તાવના પૃ ૧૨.

^૧હી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે રા. બ. રમણજીનું ભાષણ પૃ. ૭૧.

એ પરદેશી સાહિત્યનો રાપ તો પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાથી ઉપાડી લાવવામાં આવ્યો છે; પરંતુ જુની લોકવાર્તાના પરિચયને અભાવે તથા સાપ્રત જીવનની બદલાય ગયેલી પરિસ્થિતિને લીધે અલગ અને હલકા વર્ગના લોકોનું તેને યોગ્ય મળતા, બેદલરમની વાતોઓ ટ્રાની થેંડે દેશલરમા પથરાતી લાગે છે.

આ બેદવાર્તાઓ Detective Storyના લખનારનો ઉદ્દેશ ઘણે ભાગે એટલેજ હોય છે કે વાચનારના મનને ઉત્કેરણ, ઉત્કેરનારા પ્રસંગ જુના થતા જાય તેમતેમ નવા વધારે ને વધારે લખાનક શોધી કાઢવાને તેને લગના બનાવોને એક એક પર સબધ વિના ખડકોજ, આમ કરવામા જેમ, જુની લોકવાર્તાઓમા પવનપાવડી, મત્ર શક્તિ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામા આવતો તેમ બેદપારખુ (detective) મોટરબોટ, એરોપ્લેન, પીસ્તોલ, રીવોલ્વર અને રોમાય કરાવે તેવા અસંખ્ય સાહસોનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ આ બેદવાર્તાઓમા, લોકવાર્તાના જે ઉદ્દેશોમાનો ખીજો-વાર્તાનું બોધક તત્વ બદ્ નજીવું હોવાથી, એ વાર્તાઓનું વાચન સમાજના મગજ ઉપર હિતાવહ અસર કરતું હોય એમ લાગતું નથી. કેટલીક વાતોમા કલ્પના તથા શુદ્ધિનો વિકાસ કરવાની તથા છેલ્લામા છેલ્લી શોધખોળનું જ્ઞાન આપવાની શક્તિ છે એમ કહી શકાય; પરંતુ એ વાતોમા નૈતિક તત્વ નહીં જેનું જ હોય છે. સમાજમા જુલો બધે જુ-હેગારીજ ભરી હોય એવા સ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત સાથે બેદવાર્તાનો લેખક વાર્તાને શરૂ કરે છે. અણુવિશ્વાસ, કપટ, દ્રોહ, ચોરી, ખુન-વગેરે, બેદવાર્તાના ક્યેવરના અસ્થિ છે; એમા ચેતનાનો અભાવ છે. લોકસાહિત્યના નવેસર આરંભાએલા અભ્યાસથી, યોકોનું મન આ કૃત્રિમતાથી ભરેલા સાહિત્ય તરફથી જલદી પાછું વળશે તો તે, ઇષ્ટ યશે, અને સાચોઈથી યોતપ્રોત એવી સંસારકથાઓનો વિશેષ પ્રચાર લોકજીવનને વધારે રસાળા અને ઉજમાળા કરશે એમ આશા રાખવી બર્થ નથી.

૧૪. પ્રાચીન વ્યાપાર તથા પ્રવાસવર્ણન

લોકવાર્તાઓના ઝાગતું પ્રવાસવર્ણન વાર્તાના રસમા અમતકાર તથા વૈવિધ્ય લાવતું, કારણ કે તે કાળના પ્રવાસો વર્ષોના વર્ષો સુધી લખાતા ગુજરાતીઓની વ્યાપારક્રમતા, તેમની વેપાર માટેની કુનેહ-એ તેમના જન્મસિદ્ધ હક્કમાનો એક હતો જલમાર્ગે તેમ અથમમાર્ગે પણ વહેપાર ખેડવા નીકળેલા સાહસિક લોકોના રસમય વર્ણનો આ લોકવાર્તાઓમા આવે છે. આ વહેપારનું તત્વ ગુજરાતી લોકવાર્તાઓની એક લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા છે, હીન્દી વાર્તાસાહિત્યમા તે બદ્ અલ્પ છે, પરંતુ

બંગાળી વાર્તામાં તો અંદોલન તથા મુંદર સોદાગરની વાર્તાઓ જેવી પ્રવાસવર્ણનની વાર્તા છે ખરી. એનું કારણ એમ લાગે છે કે ગુજરાત (તે કાળની સીમા પ્રમાણે કંઈક કાચીઆવાડથી માઠી છેક દક્ષિણમાં બાગલાણ સુધી) ના દરીઆ કાચ ઉપર ઘણાં પ્રાચીન બંદરો આવી રહેલા છે; તેમજ બંગાળના ઉપસાગરનો કાંઠો. બંગાળી પ્રજાને, વહેપાર માટે અનુકૂળ હતો તેથી આવા કુદરતી રીતે વેપારને ઉત્તેજનાર સંયોગોમાં સુકાવાથી, મધ્ય હીન્દુસ્થાનની પ્રજા કરતાં આ પ્રજાઓ વધારે સાહસિક અને વેપારકુશળ બની હતી.

કદ કદ જાતનો અને કદ કદ ચીજોનો છુટક તથા જથ્થાબંધ વહેપાર થતો, તેના સોદા, કબાલા, વગેરે કેવી રીતે થતું, વહાણ કેવી રીતે ભરી જતા વગેરેનું વર્ણન સામળભટ્ટની 'ભદ્રાભામિની' ની વાર્તામાં આબેહુબ આપવામાં આવ્યું છે. 'રસમંજરી' ની વાર્તામાં પણ ધનાઢ્ય શેઠનો પુત્ર, બાપનું રણહું ન ખાતા વેપાર કરવા નીકળી પડે છે. એ અને એવી અનેક વાર્તામાં ઉદ્યમ અને સાહસનાં ઉત્તમ વર્ણનો કરેલાં છે. જૈન સાધુઓના રાસાઓમાં પણ વહાણના વહેપારની પુષ્કળ વાર્તા આવે છે.

આવાં પ્રવાસવર્ણનથી લોકવાર્તાના કવિને નામકનાયિકાનો વિરહ, તેમની વિરહપીડા, વગેરે રસિક પ્રસંગો વિસ્તારવાની તક મળતી હતી. તરંગવતીની પ્રાકૃત કથામાં, પદ્મદેવના પિતા ભારે સાહસિક વેપારી હતા; જળમાર્ગે વહાણો ભરી પરદેશ જઈ, એ ખુબ વેપાર ખેડતો એમ વર્ણવ્યું છે. તેથીજ પદ્મદેવના પિતાએ કરેલું તરંગવતીનું માથું તરંગવતીના પિતા પાછું વાળે છે; ત્યારે એમ કહ્યું છે કે "પરદેશ ફરનાર પતિની પત્નીને હમેશાં પ્રેરિતભર્તૃકા જેવું છુટે વાળે રહેવું પડે, અને શણગાર સજવાનો તેને કદી પ્રસંગ જ ન આવે. વળી સ્વામીથી વીખુટી પડેલી એને, ભીની અને રાત્રી આખે માત્ર કાગળો લખવામાં અને જ્ઞાન કરવામાં વખત ગાળવો પડે; આમ વેપારીના ઘરમાં પુષ્કળ ધન હોવા છતાં મરતા સુધી વિધવાની દશા ભોગવવી પડે-તેં કરતા તો ભીખારીને કન્યા આપની સારી."

વેપારને અંગે લોકોની ધર્મસમૃદ્ધિના છદ્મ કરી નાખે એવાં વર્ણનો પણ આ વાર્તાઓમાં મળી આવે છે. ધનને લીધે વિલાસ વધેજ અને વિલાસમાંથી અનીતિ તથા અધર્મનો ફેલાવો થાય-એ સત્ય પણ આ વાર્તાઓમાં ઘટાવેલું જણાય છે. નગરજીવના છોકરાઓને બીજી કેં કરવાનું ન હોવાથી છુત રમતા અને ધન ગુમાવતા, અથવા તો ગણિદાને દાથે છુટાતા. આ પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પણ આ લોકવાર્તાઓમાં પડેલું જોઈ શકાય છે. ગુજરાતના પરદેશીઓ સાથેના જળમાર્ગના વહેપારના ઇતિહાસ સાથે આ લોકવાર્તાઓમાંની વિગતો સરખાવી જોવા જેવી છે. જળમાર્ગે સીવાય

અંતર માર્ગે, વલગાગ પ્યોઠો ભરી વેપાર મલાનતા ન્યારે 'વલગાગ પોરો' લઈ લઈને નીસરે છે ત્યાં મારો ઉપર આરો આરો શ્રીની શ્રીની એવ (ધૂળ) ઉડતી આવે ૭ દેગ પહેગથી નાથી, ધોડા, મળે, બેલડી, સુદરી વગેરે મોઢક સામગ્રીઓ લાવે છે* ગામને પાદે પોરો છું છે, અને વડેપારીઓ ત્યાં આવી મોઢા કુટે કે 'લદ્રાલામિતી' મા લાખા વલગારાતુ આખુ વલગુન આ મનથી આગે, ન ચિત ખડ કરે છે આમ વેપારને અંગે અથવા ખીજા મન રાજદારી કાગલને અંગે જે પ્રવાસ થતા તે વયોના વરો સુધી લખાના એણુ દનાટે પાણુ આવજો તે વિધિનેજ સોપી દેવું પડતુ આજે, એ સમયના જળપ્રવાસના અવશેષ પ્રવાસના પ્રેમભીના લોક-ગીતોમાં સચવાઈ ગયા છે રિદેશ ગએશો રસિક સ્વામી સામરતા, રમણીઓ નિપ્રાસ મુકે છે કે

"વા વાયા ને વાદળ ગમગયા મધ્યદિગ્ધે કોરા વદાણુ, મોરલી વાગે છે
છેત ગીતો યોય તો મૂલવે, ડાવરિયો દરિયાપાર, મોરલી વાગે છે"

૧૫ લોકવાર્તાની મીમાંસા

લોક વાર્તાની બનણુ નામળીમાં પ્રવાસ કરવા, નીકળનાર, વાચકોને નીચેના માર્ગશૂચક રથઓથી જરૂર માર્ગદર્શન થશે એમ આશા રહે છે. લોકવાર્તાની સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરનાર કોઈ મીમાંસક દ્વારે તો અંદી આંખેલી દરેક ટુકડી નોંધ ઉપરથી એક એક સ્વતંત્ર પ્રકરણુ ઉપજાવી શકે છે અહીં તો માત્ર તે સમાગ્રી થોડીક નોંધ આપીને પ્રકરણુ પુરુ કરવામાં આવે છે —

[ક] અમુરાગ—(Local or local legend) એટલે જીવંતમાં પહેલીજ વાર એક ખીજાને જોતા નાયકનાયિકામાં પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયાની વાત ધણી વાર્તાઓમાં આવે છે સન્કૃત નાટકોમાં તથા શેકસ્પીઅરન ફેટલાક નાટકોમાં પણ એવુંજ વાચવામાં આવે છે આ પ્રમાણે અમુરાગ થયા પછી બન્ને પ્રેમીઓ અનેક વિટબણાઓ વેળેને પણ પરણે છે સમાજમાં આવા રેનેહલેખનની પ્રથા હશે કે પ્રેમ અથવા તો તે માત્ર લોકકવિતુ પ્રાચીન કાળથી ચાલુ આવેલું કાવ્યનિઠ ચિત્રજ દર્શો—એના પ્રભોતુ વિવરણુ થવા જેવું છે

[ખ] લોકવાર્તાઓના કાળના સમાજમાં, વર્ણશ્રમની શિથિલતા હોય એમ લાગે છે તે સમયમાં વણાન્તર લગ્નની છત્રી હશે કારણ કે અનુલોભ તેમ પ્રતિરોમ લગ્નો ઠેઠેડાણે થાય છે 'વિદ્યાવિવાસિની' જેવી વાર્તામાં બહોલકારે થયે- લગ્ન વલગુવ્યુ છે ધણુખરુ, વૈશ્ય પ્રધાનપદે સોયે ઢે,

* ૨૩ વાળિજ્યકાર મા વળવલાદ ઉપરથી 'વલગારો' બન્યું છે પ્રેમાનન્દ 'વિદ્ય', વલગારો મા આ વેપારતુ જ આખુ રૂપક/ધટાવે છે

તેનો પુત્ર રાજકુવરી સાથે પ્રેમમાં પડે-હે, અથવા તો રાજકુવરી-તેનાથી-
ગોઠ પામે છે, અથવા લવતે તેમના લગ્નમાં સમતિ મળે છે-આ- પ્રકારે
ધણી વાતોની શરૂઆત કરવામાં આવી હોય છે માખાપત્રી સંમતિની સાદ
પણ કેટલાક લગ્નોમાં જોવાની નથી ગાધર્વી વિવાહને મળતો સંસ્કૃત-
લગ્નવિધિ થયા પછી, ઘણે વખતે સવિધિ લગ્ન થયાના પણ દાખલા મળી
આવે છે. રસિકગ્ન, આજગ્ન કે 'લાકડે માકડુ' જેવાંની ફરીઆદ ક્યા-
એ સંભળાતી નથી. લોકવાર્તામાંની એકે નાપિકા સોળ વાર્તા, ત્રાની-હતી-
એમ જણાવ્યું નથી.

[ગ] નારી જીવન, નારી જીવનના અવસાય, સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન,
સ્ત્રીસ્વભાવનું પરંપર, વિકૃત ચિત્ર- 'નારી તુ નારાયણ' થી તે 'નારી
નરકની ખાણ' સુધીની ઉત્તર દક્ષિણ નુવ જેવી એક, એકથી દૂર,
માન્યતા મૂલ્યવાનમની લાવના એક તરફ શીલતુ રક્ષણ અને ચારિત્ર્ય-
મહિમા-પ્રીછ તરફ ખુલ્લા વ્યભિચારની પણ ઉપેક્ષા-એ અને એવું
ખીળ વિકટ પ્રભો ઉપર લોકવાર્તાઓનું વાચન બહુ સારું અનુવાદનું
જરૂર પાડી શકે.

[ધ] સરસ્વતી અથવા મીરાબાઈ જેવી 'ખાલકુ વારી' રહેવાની-હમ્મણ
વાળા કેટલીક વાર્તાનાપિકાઓ પુરુષ જાતનો કદો દેપ કરવારી હોય એમ
કેટલીક વાર્તાઓમાં આવે છે સ્વયંવર-રચવાની એટલે સમજપૂર્વક લગ્ન-
કરવાની કન્યાઓને છુટ મળતી હશે એવો પ્રાચીન સમાજ સુધારામાં પછાત
હતો એમ કેમ માની શકાય ? સ્ત્રીઓ લાખે છે તેમ વયમાં આવેલી પુત્રી
જાતેજ વર શોધી શકે છે અને તેને પરણી પણ શકે છે

[ડ] સ્ત્રી જાતની કેળવણી તથા તેમની સરકારિતાનું પણ આ વાર્તા-
સાહિત્યમાં ડોહોઉ કરતા ઉજ્જવલ દર્શન થાય છે. લગભગ દરેક નાપિકા
'કાવ્ય કોષ'ને નૈપથ કથા તથા ચાસટ કળામાંની મૂલ્ય, ગાન, વાદ્ય, ચિત્રા-
લેખન, પુણ્યપુષ્પન વગેરે જેવી કલાઓથી સંપન્ન હતી. ચિત્રકલાનું યોગ્ય
સંપૂર્ણ રીતે પચાણ હતું એમ તરંગવતી, મદનમોહના વગેરે જેવી વાર્તા-
માંના ચિત્રપટો જોતા લાગે છે છુદ્ધિયાતુર્મમાં પણ તે પાછી પ્રકેતેમ નહોતી-
સમસ્તા પૂર્તિના વિનોદપ્રસંગોમાં એ રસભર્યો લાગ લઈ શકતી. મોહના
જેવી ધણી નાપિકાઓને ઘોડે ખેસતા પણ આવડતું હતું.

[ચ] "વાસંતના રાજસમા પ્રવેશ: ૧.....વાતુર્યેશ્વાનાનિ" પંચાંગ-એક-
આવૃત્તિ-કેળવવાના માત્ર સ્થાનમાં એખરે મુકેલી પ્રારામના-ગણિકાનું માત્ર
અને તેનું સમાજની નીતિમાં અસ્તિત્વ આ લોકવાર્તાઓના કળામાં સાધા-
રણ અને લગભગ અવાલવિક જેવું ગણાવું લાગે છે પરંતુ એટલું ખરું
કે અગણિકા તે છેક હવડી નહીં રાજ્ય તથા નગરશૈલ પણ તેમને ત્યાં.

ટાંસંગીતને બદલે જઈ શકતા; અને તે વાન સમાજમાં નીચી લેખાતી નહીં. 'મૃચ્છ કટિક' માંની વસન્તમેના જેવીજ ઉદાત્તચરિતની કામ-કુંડલા ગણિકા છે. ગણિકા જેવું, છતાં તેનાથી ઓછું વ્યાપક એવું માલણનું પાત્ર છે. નાપક નામિકાની ફતી તરીકે એ વાર્તામાં કામ લાગે છે.

[છ] સ્ત્રી પુરુષનો, અને પુરુષ સ્ત્રીનો વેપ લાઇને વર્ગોના વર્ગો મુધી સમાજમાં ખુલાં ફેરે છે; છતાં ઓળખાતાં નથી. મદન મોહના તથા રસ-મંજરી જેવી વાતોમાં વેપ બદલીને ફરવાની આવી વાત આપી છે. શેક્સ-પીયરના કેટલાંક liamga linc નાટકોમાંએ આવીજ વેપ બદલીને રહેવાની જરૂરીઆતનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે.

[જ] લોકો માટે સામાજિક કેળવણીનું અર્થ શું હતું? તેનો રાજ્ય અથવા પ્રજાના મહાજનો તરફથી કેવો પ્રબંધ થતો હતો? દરેક બાળક માટે લેખન, વાંચન અને ગણિત જેવી પ્રારંભની કેળવણી ઉપરાંત બીજી સૌ સૌની જાતિને અનુસરતી વ્યાવહારિક કેળવણી કંઈ આપતી હતી?—તેનું સૂક્ષ્મ પ્રદર્શન આ વાર્તાઓ કરાવી શકે છે. અભ્યાસીએ આ પ્રશ્નને લગતી વિગતો એકઠી કરી તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મુકવા જેવી છે.

[ઝ] લોકોમાં મંત્ર, તંત્ર, જાદુ, કામણુ દુમણુ, અદ્ભુત મંત્રસિદ્ધિ, રાતંપરીક્ષા, મૃતસંજીવની વિદ્યા, જાદુજ લાકડી જેવી 'પ્રેમલા લચ્છી'—રાસમાં આવતી કણેરની સોટી, માહણિયું, ફોરા-વંગેરે અદ્ભુત રસનો સંભાર ફેરેફેર સમાજના માનસમાં ધર કરી બેઠેલો જોઈ શકાય છે. રામ-બાણુ અને તેના અદ્ભુત શુણની વાત મંદનમોહના જેવી વાતોમાં આવે છે. લોકોએ બધી સિદ્ધિઓ જેવું અદ્ભુત જ્ઞાન કેંક લખ અને કેંક કૌતુકથી માનતા જોઈ શકાય છે. પરકાયાપ્રવેગનું જ્ઞાન પણ વિક્રમને લંગનાં વાતીચકોમાંથી જોઈ શકાય છે. જેવી મંત્રસિદ્ધિ છે તેનીજ આકાશગમનની સિદ્ધિ પણ જોઈતી હતી; અને તે સિદ્ધિના પવનપાવડી, કાષ્ઠનો ઘોડો તથા ઘોડાનું જીને—જેવાં સીધનો પણ આ લોકવાર્તામાં યથેચ્છ રચાન પાંખ્યાં છે.

[ચ] ગ્રાણી (જેમ કે 'શુક બહોતરીમાં'નો શુક તથા 'નંદબત્રીશી'માંનો પોપેટ) ની વાતોમાં, સમાજને ધર્મ, નીતિ વગેરેની સમજણ આપવાની શક્તિ રહેલી છે. તે વાતોમાં ગ્રાણીને આપણી પેઠે બોલતાં કલ્પવામાં આવે છે, અને પશુપક્ષીની બોલી મનુષ્યો સમજી શકે છે. વળી તે જ્ઞાન બેગી મંત્રની શક્તિ બેળવતાં મનુષ્યને પોપટ, મોર, કુકડો વગેરે બનાવી દીધાની વાત પણ આ લોકવાર્તાઓમાં આવે છે. આવી વાતોનાં મુળ, પુરાણ-કાળથીએ જુનાં હશે એમ લાગે છે. લાગવનમાં પરીક્ષિતને કરડવા આવનાર તક્ષક નાગ પ્રથમે આલણનું ડપ લઈ આવે છે; પછી તે નાગ પુલમાં ડીડો થઈને પુલ ભેગો જઈ પરીક્ષિતને કરડે છે. એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં

જવાની વાર્તાકારને સગલ લાગતી વાત જનકમાલા, હિતોપદેશ, પંચ તંત્ર તથા અરેખીયન નાઇટ્સમા સાગ પ્રમાણુમા દેખા દે છે.

[૮] લોકવાર્તાઓમા પુનર્જન્મની માન્યતાનો આધાર લઈ, રમ્ય જન્માન્તર પ્રસંગની વાતો ગુંથવામા આવેલી છે એક વાતમા ત્રણ ત્રણ જન્મનું અનુસંધાન મેળવવામા આવે છે, અને મનુષ્ય ગોત્રિમા જન્મ થયા છતાં એ પર્વજન્મના સંસ્કારની ઝમ્તિ સમય આવે થાય છે કાદમ્બરી, તરંગવતી, માધવાનલ, હંસાવતી, કામાવતી-વગેરે જેવી વાર્તાઓમા આવી જન્મજન્માન્તરની કથાનું અનુસંધાન મેળવેલું જોઈ જકાય છે. વાર્તાઓમા આવતી આ વાત, કદાચ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ નેતાં મૃતિમનાજરી લાગે તેવી છે; પરંતુ કવિઓએ અસંભવપણાનો દોષ એવી ચતુરાઈથી દાકી દીધો હોય છે કે વાચકને તેવી જન્માન્તરની વાત સાધારણ બનાવ જેવીજ લાગે છે.

(૬) પૂનર્જન્મના સિદ્ધાન્તની સાથે સંબંધ ધરાવતી એવી એક હકીકત એ હતી કે ગ્રામ્ય સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ મનુષ્ય ધારે તેવો જન્મ લઈ શકે એવું એક અમોઘ શસ્ત્ર તેને સુક્ષ્મ હથો એમ સમાજ માનતો હતો તે માટે કાશીના કરવતની સગવડ હિન્દુસ્થાનના બધા લોકો માટે ગ્રામ્યવામા આવી હતી. એ ધર્મકાર્યને નામે કેટકેટલી આત્મહત્યા થતી હતી તે તો પ્રભુને ખબર હંસાવલીની વાર્તામા હંસાવલી તથા તેની ૩૦૦ સખીઓ, હંસ, વચ્ચ અને બીજાં અસંખ્ય મનુષ્યો કરવતથી મરી ગયા; ત્યારેજ કાશીના રાજાને એ ડવહિંસા બહુ સાલી; એટલે એણે એ કરવત બંધ કરાવ્યું—એમ વાત આપી છે. આ કરવતને લગતી—‘મેલ કરવત, મોચીના મોચી’—ની કહેવત આવીજ કોઈ માન્યતાને લીધે સમાજમા આજે પણ પ્રચલિત છે. આત્મહત્યાની બીજી પદ્ધતિ ‘કમળપૂજા’ની હતી. મનુષ્ય, દેવ આગળ પોતાની કામનાની સિદ્ધિને અર્થે ત્રાગું કરતો ત્યારે પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપી, દેવને તે ચઢાવતો, એટલે તે દેવ, મહાદેવ અથવા મહા-દેવી તેને સહાય થતા અને વાચ્છીત આપતા. ‘ભેરવ જપ ખાવા’ની વાત પણ આવી એક આરમ્ભહત્યાનોજ પ્રકાર હતો.

(૭) રાજાઓની રાજ્યપદ્ધતિ, તેમની રાજસભાઓ, તેમનું વિદ્યા-વિદ્યાર્થીપણું, પ્રજાનો રામરાજ્યનો આદર્શ, વિક્રમ જેવા પરદુઃખલાંજન રાજાઓની રાજનીતિ, રાતે વેપ પસ્ટી નગરચચાં જેવા નીકળનાર પ્રજાને દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી થનાર રાજાની પ્રજાવત્સલતા, લોકોની તેવીજ રાજનિષ્ઠા, બોજ વિક્રમ જેવા પડિતોના આશ્રયદાતા તથા એક મુખાપિત માટે એક લાખ મોના મહેલ, અથવા તો દસ ગામ કે એવું કે આપી દેવા જેવી નીલની દીવાવરી ગ્રામવનારા મનેશ્વરી તથા ઉદાર ગજાઓની

વાતો શ્રોતાઓ આખ આગળ એનું વાતાવરણ ઉનું ફેંકી આપતી કે શ્રોતાઓની ધડીબર પોતાની સાગ્રત સ્થિતિ બુલી જતા અને એ ધન્યકાળ-મા પોતે શ્વતા હોય એમ માનતા, અને એ રામરાજ્યનો સુખ સતોપ અનુભવતા દેવ એમ સુખી જણાતા

(૬) વાતોમા ધણુ ખરું, ‘અમુક નગરીનો રાજા’ એમ દહેવામા આવે છે તેથી લાડ કાળવંશ ની રાજ્યપ્રણાલિકા તે લોકવાર્તાઓના સમયમા અસ્તિત્વમા હશે એમ અનુમાની શકાય છે એક નગરમાથી થોડેક દૂર જાય એટલે ખીજા રાજ્યનગરમા આવી પહોચાય છે—તે આવી સ્થિતિને લીધેજ હોયુ જોઈએ આવા રજવાડાને લીધે જનસમાજમા નાના નાનાં યુદ્ધો, અપહરણો, લુટફાટો, સરહદની તકરારો—વગેરે આજે મોટી લાગતી બાબતો એમા આવે છે

રાજા પસંદ કરવાની રીતો પણ વૈવિધ્ય બરેલી હશે એમ લાગે છે નગરના દરવાજા ઉઘડતા જે પડેલુ પેસે તે રાજા થતો, અથવા હાથગાળી જેના ઉપર કગશ ટોળતી તે રાજા થતો એવી એવી અનેક વાતોથી આ લોકવાર્તાઓ બરપુર છે આ રાજાઓ જેના ઉપર અરજીપા થઈ હોય તેવા અપરાધોને બારેમા બાર યજ્ઞની સજા કરતા હયકામા બદલકી સજા દેશનીકાંચની ફરમાવતા ધણુ ખરા વાર્તાનાયકો આ પ્રમાણે અપરાધી થઈને દેશનિકાંચની સજા ભોગવવા પરદેશ ખેડવા નીકળી પડેલા છે અને તે દ્વારા વાર્તામા વિરિધના આવી શકી છે કવિઓની આ પ્રસિદ્ધ યુક્તિ જણાય છે

(૭) લોકનાર્તામા ભયાનક તથા અદ્ભુત રસનું પોષણ કરનારા તત્ત્વો ગાદ જંગનો, જળાશયો, નદીઓ, ઘટાસિદ્ધ વડલા—વગેરેની પદ્ધતિ-બૃહિથી વાર્તાઓની મોહકતા ખુબ વધેલી છે વળા લુટારાઓની ચથરાવી નાખે તેવો ટોળાઓના આખા ગામને ગામ વમેલા, તેનું સમયન પણ થએલું હોય છે તે માટે દગપુરપાટણ (સ પદન) નગર ધુતારાપુર, વગેરે નામો આપેલા હોય છે મહીકાકાના ગામો આજે પણ જેવી ખ્યાતિ ધરાવે છે તેવી ખ્યાતિ વલ્લભના ‘મિત્રધર્માખ્યાન’ની વાર્તાના રમનાકાળ વખતે પણ હતી ભયાનક સાથે ખીજો બિહત્સ રસ જમાવનારા કાલિકાના મહિરો, ભોધરો, ગુફાઓ વગેરેના બીલામણા વર્ણન પણ વચ્ચે વચ્ચે વટાવવા પડે છે

આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યની પદ્યવાતાઓના અન્વેષણનો માન દિશાનિર્દેશ અહીં કરાવ્યો છે સામાજિક દૃષ્ટિએ, હજી આ વાર્તાઓનું મૂલ્ય આકેવા માટે ઉંડા તત્ત્વગર્ભ અભ્યાસની જરૂર છે તે અભ્યાસમાં આ પ્રયત્ન ઉપકારક થશે એમ આશા રાખી આ લેખ બંધ કરવીમા આવે છે

